Сага про Форсайтів
Джон Голсуорсі
ПЕРЕДМОВА АВТОРА
Спочатку назва "Сага про Форсайтів" була призначена для тієї частини, яка нині зветься "Власник"; і щоб присвоїти цю назву всій хроніці родини Форсайтів, довелося закликати на поміч форсайтівську настирливість, властиву кожному з нас. Декому слово "сага" може здатися невідповідним, бо воно має героїчний характер, а на сторінках цього твору дуже мало героїки. Але це слово вжите з доречною іронією; до того ж хоча дійові особи цієї довгої повісті вбрані у сюртуки й сукні сучасного крою, хоча і дія її відбувається в часи спокою й добробуту, вона не позбавлена бойових пристрастей. Якщо не брати до уваги велетенського зросту й кровожерності, властивих усім героям казок та легенд, герої стародавніх саг за своїми власницькими нахилами безперечно належали до Форсайтів і були так само неубезпечені від наскоків краси та пристрасті, як Свізін, Сомс чи навіть молодий Джоліон. І хоча героїчні особи за легендарних часів вирізнялися з-поміж свого середовища, чого аж ніяк не можна сказати про Форсайтів вікторіанської доби, проте немає ніякого сумніву, що племінний інстинкт був і тоді головною рушійною силою, і що сім'я, рідна домівка і власність важили так само багато, як і нині, незважаючи на те, що останнім часом їх намагаються "скинути з рахунку".
Я Одержав стільки листів, у яких люди запевняли, ніби саме їхні родини правили за прототип Форсайтів, що я майже ладен був повірити в типовість цього вигаданого різновиду. Звичаї змінюються, старі відмирають, натомість з'являються нові, і "оселя Тімоті на Бейзвотер-род" стала явищем неймовірним у всьому, окрім загальних рис; нам уже не доведеться побачити нічого схожого на неї; не доведеться, мабуть, побачити й людей, схожих на Джеймса та старого Джоліона. А проте, читаючи звіти страхових компаній і промови суддів, ми щодня переконуємося, що наш земний рай — це й досі багате мисливське угіддя для завзятих браконьєрів Краси і Пристрасті, які раз по раз прокрадаються в наші домівки, зазіхаючи на наш спокій. Як собака починає гавкати, зачувши духовий оркестр, так само сомсівське в людській природі неодмінно повстане в тривозі проти розкладу, що загрожує власності.
Вислів "Нехай мертве минуле ховає своїх мерців" звучав би доречніше, якби минуле й справді коли-небудь умирало. Невмирущість минулого — це одна з тих трагікомічних вигод, які заперечує кожен новий вік, самовпевнено виходячи на арену, щоб проголосити свою цілковиту новизну. Але насправді жоден вік не може бути зовсім новий! Людська природа, маскуючись різними личинами й шатами, зберігає і завжди зберігатиме дуже багато притаманного Форсайтам, хоча, зрештою, в ній може виявитися ще й чимало дечого від значно гіршої тварини.
Озираючись на вікторіанську добу, апогей, занепад і загин якої до певної міри змальовані в "Сазі про Форсайтів", ми тепер бачимо, що попали з дощу та під ринву. Мабуть, важко було б довести, що справи Англії 1913 року стоять краще, аніж року 1886-го, коли Форсайти зібралися у старого Джоліона, щоб відсвяткувати заручини Джун із Філіпом Босіні. А 1920 року, коли форсайтівський клан зійшовся благословити шлюб Флер із Майклом Монтом, становище Англії стало аж надто хистким і безнадійним, так само як у вісімдесятих роках воно було занадто сталим і безпечним. Якби ця хроніка була науковим дослідженням про перехідний період, то, мабуть, слід було б зупинитися на таких факторах, як винахід мотоцикла, автомобіля та літального апарата, поява дешевих часописів, занепад села і зростання міст, народження кіно. Люди, по суті, зовсім неспроможні здійснювати

контроль над власними винаходами; в найкращому разі вони пристосовуються до нових умов, що їх ці винаходи створили.
Одначе ця довга повість аж ніяк не є науковим дослідженням історичного періоду; її швидше можна назвати детальною картиною того, як бентежить Краса плин людського життя.
Постать Айріні, що її, як, може, помітив читач, подано тільки через сприйняття інших дійових осіб, являє собою втілення бентежної Краси, що стинається зі світом власності.
Помічено, що читачі, бредучи солоними водами "Саги", схильні дедалі дужче жаліти Сомса, і їм здається, що їхні почуття суперечать настроям його творця. Зовсім ні! Він теж жаліє Сомса, трагедія життя якого дуже проста, але непідвладна йому: Сомс нелюбий для коханої жінки і не досить товстошкірий, щоб цього зовсім не усвідомлювати. Навіть Флер і та не любить Сомса так, як йому б того хотілося. Але, жаліючи Сомса, читачі, мабуть, схильні поставитися осудливо до Айріні. Зрештою, міркують вони, людина він непогана, так склалося без його вини, їй слід було б його пробачити і таке інше! І, стаючи на бік Сомса, вони перестають помічати просту істину, на якій засновано весь твір: якщо одне з подружжя не відчуває ані найменшого потягу до другого, то ніякий жаль, ніякі розсудливі міркування, ніяке почуття обов'язку не зможуть подолати відрази, продиктованої природою. Морально це чи ні — байдуже, бо так воно буває завжди. І коли Айріні здається нечутливою і жорстокою, як у Булонському лісі або в Гаупенорській галереї, вона лише виявляє здоровий глузд, знаючи, що найменша поблажливість призведе до неможливих і ганебних поступок,— як то кажуть: дай йому палець, він і руку схопить.
Дехто, може, критикуватиме останню частину "Саги" на тій підставі, що Айріні й Джоліон — ці бунтарі проти власності — заявляють духовні права на свого сина Джона. Але коли взяти всю повість у цілому, вона переконує, що ці критичні закиди занадто прискіпливі. Жоден батько, жодна мати не дозволили б своєму синові одружитися з Флер, не ознайомивши його з усіма дотичними фактами; і саме ці факти справили вплив на Джона, а не умовляння батьків. Більше того, Джоліон умовляє його не заради себе, а заради Айріні; що ж до Айріні, то вона зрештою звертається до сина все з тим самим проханням: "Не думай про мене, думай про себе!" Звичайно, Джон, довідавшись про всі факти, починає розуміти почуття матері, але це не можна вважати доказом того, що вона якоюсь мірою належить до Форсайтів.
І хоча "Сага про Форсайтів" головним чином змальовує замахи Краси і війну, яку Свобода веде проти світу власності, проте читачі мають підстави для закиду, що в цьому творі наявна тенденція забальзамувати велику буржуазію. Як стародавні єгиптяни оточували свої мумії речами, необхідними для життя в потойбічному світі, так і я прагнув забезпечити тітоньок Енн, Джулі та Гестер, Тімоті й Свізіна, старого Джоліона і Джеймса, а також їхніх синів тим, що трохи продовжило б їм віку, стало б їм за краплину бальзаму у бурхливій течії Прогресу, яка безнастанно змиває минуле.
Якщо великій буржуазії, разом із іншими класами, судилося розчинитись у аморфному загалі, то ці сторінки збережуть її, і вона лежатиме заспиртована під склом для огляду цікавих, що завітають у просторий і невпорядкований музей Літератури. Тут вона зостанеться збережена у власному соку, а сік цей — Почуття Власності.
Джон Ґолсуорсі
ВЛАСНИК
...відповісте ви,
Що ваші ж це раби!
Шекспір

"Венеціанський купець"
ЧАСТИНА ПЕРША
І. ПРИЙОМ У СТАРОГО ДЖОЛІОНА
Ті, хто удостоївся честі побувати на родинному святі Форсайтів, бачили чарівне і повчальне видовище — перед ними постав у всій своїй славі рід, приналежний до верхівки середнього класу. Але якщо хто-небудь із удостоєних осіб володів даром психологічного аналізу (талант цей позбавлений грошової вартості й тому Форсайти мають його за ніщо), те видовище його не тільки потішило, а й наблизило до розуміння однієї з нез'ясованих проблем людства. Сказати простіше, споглядаючи зборище цієї родини,— жодна паросль якої не полюбляла іншої і серед якої не було трьох чоловік, котрі відчували б одне до одного щось подібне до приязні,— він пересвідчувався на власні очі, що існує загадковий цупкий зв'язок, який об'єднує родину і робить її такою важливою клітиною суспільства й такою точною його подобою в мініатюрі. Перед ним відкрилася завіса, що ховала повиті імлою шляхи громадського поступу, він збагнув багато засад патріархального життя, рушійну силу диких орд, осягнув причини піднесення і падіння народів. Так ото людина, що мала змогу спостерігати за деревом, відколи його посадили,— за деревом, яке є зразком виняткової живучості й витривалості поміж сотень інших рослин, менш жилавих, соковитих і стійких,— одного дня бачить його, вкрите рясним цвітом і ніжним буйним листям, у майже відразливій пишноті повного розквіту.
П'ятнадцятого червня 1886 року години о четвертій дня цікавий спостерігач, який нагодився б на цю пору в дім старого Джоліона Форсайта на Стенгоуп-гейт, міг би побачити повний розквіт Форсайтів.
Посходилися вони на той прийом з нагоди заручин міс Джун Форсайт, онуки старого Джоліона, з містером Філіпом Босіні. Хизуючись світлими рукавичками, темно-жовтими жилетками, перами й сукнями, зібралася вся родина — прибула навіть тітонька Енн, що тепер уже рідко залишала куточок зеленої вітальні в домі свого брата Тімоті, де у затінку фарбованої ковили в блакитній вазі вона сиділа день у день, читаючи й плетучи, оточена портретами трьох поколінь Форсайтів. Навіть тітонька Енн була там; її рівний стан і сповнене гідності спокійне старе обличчя уособлювали постійність родинної ідеї.
Коли котрийсь із Форсайтів заручувався, одружувався чи народжувався, всі Форсайти були присутні; коли котрийсь із Форсайтів помирав — але досі жоден Форсайт не помер: вони не вмирали, смерть суперечила їхнім принципам, вони вживали проти неї інстинктивних заходів, як то роблять життєздатні люди, що міцно тримаються за свою власність.
Форсайти, що змішалися того дня з натовпом інших гостей, вирізнялися поміж них розкішнішим, аніж звичайно, вбранням, настороженим, допитливим і самовпевненим виглядом, блискучою респектабельністю; здавалося, вони вбралися так пишно, щоб кинути комусь виклик. Увесь їхній гурт запозичив у Сомса Форсайта його незмінний вираз презирливої зверхності; вони були напоготові.
Їхня підсвідома агресивність створила психологічний момент, завдяки якому прийом у старого Джоліона ввійшов у родинну історію, став прелюдією їхньої драми.
Форсайти відчували до чогось зневагу, не кожен зокрема, а всією родиною; зневага та виявлялася в тому, що вони вдяглися аж надто елегантно, демонстрували надмірну приязнь одне до одного, надавали родині своїй непомірної ваги і — зберігали вираз презирливої зверхності. Небезпеку, яка є неодмінною умовою для виявлення властивих якостей кожного суспільства, гурту чи особи, Форсайти почули зразу; передчуваючи небезпеку, вони до

блиску начистили свій обладунок. Вперше всю їхню родину охопило інстинктивне відчуття, що вони зустрілися з чимось чужим і небезпечним. В дальньому кінці кімнати стояв, спершись рукою на рояль, огрядний ставний чоловік. На його широких грудях красувалися аж дві жилетки — дві жилетки й рубінова шпилька, замість однієї атласної жилетки й діамантової шпильки, що годилися для звичайніших випадків; його поголене квадратне старе обличчя кольору збляклої шкіри з погаслими очима мало дуже поважний вираз над атласною краваткою. То був Свізін Форсайт. Біля вікна, де можна було вхопити зайвий ковток свіжого повітря, стояв його брат-близнюк Джеймс — "гладкий і худий", називав їх старий Джоліон,— як і Свізін, він був понад шість футів на зріст, але дуже худий, наче йому від народження судилося правити за противагу братові, щоб не порушилася гармонія природи. Як завжди зсутулений, Джеймс замислено розглядав гостей. В сірих очах у нього був зосереджений вираз, наче його пекла якась таємна гризота, часом він прокидався з своєї задуми і швидко обводив очима кімнату; його худорляві щоки з двома паралельними зморшками і поголена верхня губа були облямовані баками. В руках він крутив порцелянову вазу. Неподалік стояв його єдиний син Сомс, якому щось розповідала жінка в брунатній сукні. Блідий, чисто виголений, з чорнявим поріділим волоссям, Сомс раз у раз схиляв набік голову; випинаючи підборіддя і зморщуючи носа, він прибирав вищезгаданого зневажливого виразу, наче нюхав яйце, знаючи, що воно йому завадить. Позаду Сомса його кузен, довготелесий Джордж, син п'ятого Форсайта, Роджера, обмірковував свій черговий дотеп, і на його м'ясистому обличчі грала сардонічна посмішка.

Всі відчували, що на цьому святі панує якась особлива атмосфера.

Три леді сиділи поруч у ряд: тітоньки Енн, Гестер (ці дві зосталися неодружені) і Джулі (тобто Джулія), яка вже не першої молодості настільки забулася, що вийшла заміж за Септімуса Смолла, чоловіка слабкого здоров'я. Вона пережила його на багато років. Тепер вона мешкала разом з сестрами — старшою і молодшою — на Бейзвотер-род у домі Тімоті, її шостого й наймолодшого брата. Кожна леді тримала віяло і кожна трохи барвистішим убранням, пір'їною чи брошкою віддала належне урочистості тієї події. Посередині кімнати під люстрою, як і личить господареві, стояв голова родини, сам старий Джоліон. Цей вісімдесятирічний дід із гарним сивим волоссям, високим опуклим чолом, маленькими темно-сірими очима та величезними білими вусами, які звисали нижче масивного підборіддя, був схожий на патріарха, який, незважаючи на худі щоки й запалі скроні, здавалося, володів секретом вічної молодості. Старий тримався на диво стрункo, і його пильні спокійні очі й досі блищали по-молодечому. Все це створювало враження, ніби він вищий за дрібних людців з їхніми сумнівами та звадами. Уже багато років ніхто не смів йому суперечити, і всі визнали за ним право чинити по-своєму. Старому Джоліонові ніколи й на думку не спадало виставляти на людські очі свої сумніви чи відкрито виявляти свою зневагу до кого-небудь.

Між ним і чотирма іншими присутніми тут братами, Джеймсом, Свізіном, Ніколасом і Роджером, була і велика різниця, і велика подібність. Кожен із чотирьох братів дуже відрізнявся від іншого, але водночас вони були схожі один на одного.

Крізь відмінні риси й вирази тих п'яти облич можна було розгледіти твердість підборіддя; ця властива їм ознака проступала з-під неістотних відмінностей, правлячи за печать роду, таку давню, що годі простежити її походження, таку глибоку й постійну, що нічого ставити її під сумнів; вона була емблемою й запорукою родинного добробуту.

Молодше покоління — високий, схожий на бика Джордж, блідий енергійний Арчібальд і молодий Ніколас зі своєю лагідною, обережною впертістю, поважний, пихатий Юстас — усі вони були позначені тією печаттю, може, не такою виразною, але безсумнівною печаттю, що була знаком чогось невикорінного в душі родини.
Того дня на обличчях Форсайтів, таких несхожих між собою і таких подібних одне до одного, не раз з'являвся вираз недовіри, спрямованої, без сумніву, на ту людину, заради знайомства з якою вони сюди завітали.
Відомо було, що Філіп Босіні — людина без достатків; проте дівчата з родини Форсайтів уже, бувало, з такими заручувалися і навіть виходили за них заміж. Отож не тільки з цієї причини Форсайти розглядали його насторожено. Вони й самі не могли пояснити, чому насторожились: їхнє упередження проти Босіні губилося в туманах родинних пересудів. Певна річ, усі чули, як він приходив з візитом до тітоньок Енн, Джулі та Гестер у м'якому сірому капелюсі, та ще й не новому — запорошеному, з пом'ятим наголовком. "Химера, та й годі, серденько, справжнісінька чудасія!" Тітонька Гестер, проходячи через тісний темний хол (вона, ніде правди діти, була короткозора), спробувала прогнати капелюха зі стільця, подумавши, що то зайшлий котяра: Томмі заводив таких сумнівних друзів! Вона спантеличилась, коли він не зрушив з місця.
Як митець завжди шукає важливу дрібницю, котра втілює в собі характерні особливості сцени, чи місця, чи то людини, так і Форсайти — несвідомі митці — завдяки своїй інтуїції ухопилися за той капелюх; для них то була важлива дрібниця, деталь, що зосереджувала суть того нового явища. Кожен із них питав себе: "Ну, а я, чи зважився б я прийти з візитом у такому капелюсі?" І кожен відповідав: "Ні!" А деякі, з багатшою уявою, додавали: "Мені б таке й на думку не спало!"
Джордж, почувши про той випадок, посміхнувся. Певна річ, Босіні надяг того капелюха задля жарту! Сам Джордж полюбляв такі пустощі.
— Дуже сміливо!— сказав він.— Він справжній пірат! Отож це mot [1] "пірат" переходило з уст в уста, і зрештою всі почали називати Босіні Піратом.
Згодом тітоньки дорікнули Джун за капелюх.
— Навіщо, серденько, ти дозволяєш його носити!— казали вони.
Маленька Джун, що була втіленням сваволі, зразу їм одрізала:
— А яке це має значення? Філові байдуже до свого одягу.
Відповідь та здалася всім неймовірною. Щоб чоловікові було байдуже до свого одягу? Ні, ні!
Хто ж він був, цей молодик, котрий, заручившися з Джун, визнаною спадкоємицею старого Джоліона, забезпечив собі таку добру партію? Він був архітектор, що саме по собі не давало підстави носити такого капелюха. Жодному Форсайтові не випало стати архітектором, але один із них знав двох архітекторів, які б зроду не наділи такого капелюха, йдучи з офіційним візитом та ще й під час лондонського сезону. Стерегтися його треба, стерегтися!
Звичайно, Джун цього не усвідомлювала, хоч, не маючи й дев'ятнадцяти років, прославилася своєю вимогливістю. Хіба не вона сказала місіс Сомс, яка вбирається дуже елегантно, що пера вульгарні. І місіс Сомс перестала носити пера — так дошкулила їй своєю прямодушністю голубонька Джун.
Однак ані побоювання, ані осуд, ані відверта недовіра не завадили Форсайтам прийняти запрошення старого Джоліона. Прийом на Стенгоуп-гейт був явищем винятковим: ось уже дванадцять років, відколи померла стара місіс Джоліон, тут не влаштовували жодного прийому.
Ніколи ще в цьому домі не бувало такого повного зборища. Забувши про свої чвари, Форсайти об'єдналися, якимсь загадковим чином, щоб дати відсіч

спільній небезпеці. Немов череда корів, що побачила на пасовиську собаку, вони стали голова до голови й плече до плеча, готові рушити на ворога лавою і затоптати його на смерть. Прийшли вони, певна річ, також із метою довідатись, що їм дарувати, бо, хоч питання про весільні подарунки звичайно вирішувалося в такий спосіб: "Що ви даруєте? Ніколас дарує ложки",— однак чимало залежало від особи нареченого. Якщо він чепурний, елегантно вбраний і, очевидно, хлопець із достатком, то йому слід Дарувати гарні речі: він-бо на них сподівається. Нарешті кожен дарував те, що узгоджувалося з родинним стандартом, який встановлювався десь так, як установлюються ціни на біржі,— остаточний рівень його визначали в просторому цегляному будинку Тімоті на Бейзвотер-род навпроти Гайд-парку, де жили тітоньки Енн, Джулі й Гестер.
Що Форсайти сполохалися, почувши про капелюх, то була річ цілком природна. Хіба міг інакше зреагувати рід, що такої великої ваги надавав зовнішності, — адже потяг до неї завжди буде властивою рисою могутнього класу великої буржуазії,— хіба міг він відчути щось інше, крім занепокоєння! Це було б неможливо й неправильно.
Винуватець того переполоху стояв біля дальніх дверей і розмовляв із Джун; його кучерявий чуб розкуйовдився, так наче все в цьому домі видавалося йому, гостеві, чудернацьким. До того ж вираз обличчя у нього був такий, немов він тамує посмішку.
Джордж мовив упівголоса до свого брата Юстаса:
— Він іще дасть дьору, цей меткий Пірат.
"Химерний молодик", як згодом назвала його місіс Смолл, був середнього зросту, кремезний, блідий і смаглявий з лиця, мав бурі вуса, гострі вилиці й худі щоки. Похиле чоло випиналося горбками над очима — таке чоло можна побачити в левиній клітці у зоопарку. В його жовтавих очах час від часу з'являвся байдужий, знуджений вираз. Кучер старого Джоліона, що возив Джун і Босіні до театру, висловив своє враження слузі:
"Ніяк не втямлю, що він за один. Він скидається на напівприрученого леопарда".
Раз по раз котрийсь із Форсайтів підступав до Босіні й обходив його, придивляючись.
Джун стояла перед ним — заступала свого нареченого від пустої цікавості своїх родичів. Дівчина була крихітна, "самі коси та завзяття", як хтось сказав про неї, очі сині, безстрашні, тверде підборіддя, яскравий рум'янець і копиця розкішного червоно-золотавого волосся, яке вінчало аж надто тендітну постать.
Осторонь стояла висока струнка жінка, що її один з Форсайтів порівняв був колись із поганською богинею; Вона дивилася на молоду пару, ледь усміхаючись.
Склавши руки в сірих лайкових рукавичках, жінка схилила набік голову, і всі чоловіки навколо не зводили очей з її спокійного чарівного обличчя. Тіло її погойдувалося, наче найменший порух повітря виводив його з рівноваги. Щоки її, хоч і бліді, здавалося, випромінювали тепло, а у великих темних очах світилась лагідна задума. Але чоловіки дивилися на її уста, що ледь усміхалися, запитуючи й відповідаючи; уста були м'які, чутливі й прегарні; здавалося, вони видихають тепло й пахощі — тепло й пахощі квітки.
Відчуваючи на собі пильну увагу, заручені спочатку не помічали тієї непорушної богині. Перший угледів її Босіні й спитав, хто вона така.
Джун підвела свого нареченого до стрункої жінки.
— Айріні — моя найближча приятелька,— сказала вона.— Прошу, будьте й ви друзями.

Наказ маленької леді примусив усіх трьох усміхнутися, і тієї миті позаду стрункої жінки з'явився нечутно Сомс Форсайт — її чоловік — і сказав:
— То познайом і мене!
Коли вони вдвох бували на людях, він рідко відходив від дружини, а якщо й залишав її, скоряючись вимогам світського етикету, то стежив за нею здаля очима, сповненими дивної тужливої тривоги.
Біля вікна його батько, Джеймс, і досі роздивлявся марку на порцеляновій вазі.
— Дивно мені, як Джоліон дав згоду на ці заручини,— мовив він, звертаючись до тітоньки Енн.— Кажуть, що весілля відкладено на кілька років. Цей молодий Босіні,— він вимовив архітекторове прізвище по-своєму, наголошуючи перший склад,— не має нічого за душею. Коли Вініфред виходила за Дарті, я, на щастя, примусив його записати в шлюбний контракт кожне пенні, а то б вони вже досі розорилися дощенту.
Тітонька Енн, що вмостилась в оксамитовому кріслі, підвела на нього очі. Чоло їй облямовували сиві кучерики — кучерики, які, ось уже кілька десятиріч залишаючись незмінними, приспали у Форсайтів відчуття часу. Вона нічого не відповіла, бо взагалі говорила рідко, бережучи свій старечий голос, але для Джеймса, якого тривожило сумління, її погляд був красномовніший за слова.
— Атож,— сказав він,— Айріні не мала грошей, та я не міг нічого вдіяти. Сомсові кортіло чимшвидше одружитись: він аж схуднув, так упадав за нею. Роздратовано поставивши вазу на рояль, Джеймс поглянув на гурт біля дверей.
— Я вважаю,— раптом сказав він,— що так воно краще.
Тітонька Енн не запитала брата, як розуміти це дивне твердження. Вона знала, про що він думає. Не маючи своїх грошей, Айріні шануватиметься і не посміє вчинити якої дурниці. Адже кажуть... кажуть, що вона просила окрему кімнату. Та Сомс, певна річ, не...
Джеймс перебив її роздуми.
— А де ж Тімоті?— спитав він.— Хіба він не приїхав з вами?
Крізь стиснуті губи тітоньки Енн пробилася ніжна усмішка.
— Ні, він не хотів ризикувати: саме ходить дифтерія, а хвороби до нього так і липнуть.
Джеймс відповів:
— Еге ж, він бережеться. А я не маю змоги берегтися так, як він.
Важко було сказати, що переважало в його тоні: захоплення, заздрощі чи зневага.
І справді, Тімоті рідко з'являвся на людях. Наймолодший у родині, видавець за фахом, він кілька років тому, коли видавничі справи йшли пречудово, відчув, що наближається занепад, який, щоправда, не настав і досі, але, як усі гадали, був неминучий; отож, продавши свою частку у фірмі, що видавала головним чином релігійну літературу, Тімоті вклав чималі гроші в трипроцентні консолі. І одразу ж поставив себе у відособлене становище, бо жоден Форсайт іще ніколи не погоджувався брати менше, ніж чотири проценти; і ця відособленість поступово, але невпинно підривала дух людини, яку природа щедро наділила обачністю. Він став майже легендарною особою, втіленням забезпеченого добробуту, ідеї, яка завжди маячила в свідомості Форсайтів. Йому й на думку не спало одружитись — то був надто ризикований крок, а діти — завеликий клопіт.
Джеймс знову озвався, постукуючи пальцем по вазі:
— Це не справжній старий Вустер. Мабуть, Джоліон розповідав тобі про цього молодика. Наскільки мені відомо, він не має ані свого діла, ані капіталу, ані корисних зв'язків. А проте я не знаю: ніхто мені нічого не розказує.

Тітонька Енн похитала головою. По її старечому обличчю з квадратним підборіддям і орлиним профілем перебіг дрож; її павучі пальці міцно стиснулися й сплелися, наче вона потайки наснажувала свою силу волі. На кілька років старша за інших Форсайтів, вона посідала серед них особливе становище. Корисливі й себелюбні,— хоч і не гірші за своїх ближніх,— вони ніяковіли перед її непідкупною особистістю, а коли їм доводилося виявляти корисливість відвертіше, ніж звичайно, то вони були змушені уникати зустрічі з нею.
Схрестивши свої цибаті худі ноги, Джеймс вів далі:
— Джоліон робить усе по-своєму. Дітей у нього немає...— Джеймс затнувся, пригадавши, що на світі існує син старого Джоліона, молодий Джоліон, батько Джун, який наробив був такого лиха і занапастив себе, кинувши жінку та дитину і зв'язавшись із тією чужоземкою-гувернанткою.— Ну що ж,— швидко додав він,— хай робить, як знає, коли може собі це дозволити. Скільки ж грошей він їй виділить? Мабуть, тисячу річно: інших спадкоємців у нього немає.
І Джеймс простяг руку елегантно вбраному, чисто виголеному чоловікові. В того чоловіка, майже зовсім голомозого, був довгий кривий ніс, повні губи й сірі очі, що холодно дивилися з-під прямих брів.
— Добридень, Ніку, — промимрив Джеймс.— Як живеш?
Ніколас Форсайт, жвавий, як пташка, і схожий на передчасно розвинутого школяра (він став директором кількох компаній і цілком законним способом нажив чималий капітал), уклав у братову холодну долоню свої ще холодніші пальці і швидко забрав їх.
— Кепсько,— відказав він, насупившись.— Ось уже тиждень почуваю себе кепсько: не сплю ночами. І лікар не знає чому. Він хлопець розумний, інакше я б знайшов іншого, але користі від нього мало — самі рахунки.
— Біда з цими лікарями,— підхопив Джеймс.— Я вже перебрав усіх лікарів, які є в Лондоні. Пуття з них ніякого: вони набалакають вам чого завгодно. Та ось, наприклад, Свізін. Чи дуже вони допомогли йому? Подивіться: він став іще огрядніший. Обдувсь, як барило. Ви тільки гляньте! Чи допомогли вони йому схуднути?
Свізін Форсайт, високий, широкоплечий, масивний, груди, як у воластого голуба, рушив до них поважною ходою, красуючись своїми барвистими жилетками.
— Е-е... добрий день,— мовив він тоном денді.— Добрий день.
Кожен з трьох братів позирнув на інших двох скоса, знаючи з досвіду, що вони спробують применшити його недуги.
— Ми саме говорили,— сказав Джеймс,— що ти ніяк не схуднеш.
Свізін витріщив свої безбарвні круглі очі, напружено дослухаючись.
— Не схудну? А я й не товстий, просто в тілі,—відказав він, трохи нахилившись уперед.— Не те що ви: сухі, як скіпки.
Але, побоюючись, щоб груди його не опали, Свізін відхилився назад, випнув їх і завмер: він найвище цінував поважну статуру.
Тітонька Енн окинула кожного з них своїми старечими очима. Погляд її був поблажливий і суворий. Троє братів і собі поглянули на неї. Енн уже зовсім підтопталась. Дивовижна жінка! Їй не мало, не багато, вісімдесят шість, і ще років десять на світі проживе, хоч ніколи не відзначалася міцним здоров'ям. Свізінові та Джеймсові, близнюкам, лише сімдесят п'ять, Ніколас — той ще хлопчак, років десь сімдесят. Усі вони були здорові, і це наводило на втішні висновки. З усіх видів власності здоров'я, певна річ, цікавило їх найбільше.
— Почуваю я себе чудово,— провадив Джеймс,— а от з нервами не гаразд. Втрачаю спокій від найменшої дрібниці. Треба їхати в Бат.

— Бат!— сказав Ніколас.— Я спробував Герогейт. Ніякої користі. Мені необхідне морське повітря. Краще за Ярмут місця немає. Коли я буваю там, то принаймні чудово сплю...
— Мене дуже непокоїть печінка,— перебив його повагом Свізін.— Страшенно болить отут,— і він приклав руку до правого боку.
— Мало рухаєшся,— промимрив Джеймс, не зводячи очей з вази. І зразу ж додав:— У мене теж там болить.
Свізін почервонів і став схожий на індика.
— Мало рухаюся!— сказав він.— Рухаюсь я доволі: ніколи не підіймаюся ліфтом у клубі.
— Не знаю,— поспішно відказав Джеймс.— Я не знаю, що в кого діється: ніхто мені нічого не розказує.
Свізін витріщив на нього очі й запитав:
— Як же ти тамуєш той біль?
Джеймс пожвавішав.
— Я,— почав він,— п'ю одну мікстуру...
— Як поживаєте, дядечку?
Перед ним стояла Джун; маленька, рішуча, вона дивилася на нього, задерши голівку і простягаючи руку.
Пожвавлення на Джеймсовому обличчі враз згасло.
— А ти як поживаєш?— запитав він, втупившись у неї сумовитим поглядом.— Я чув, ти ідеш завтра до Уельсу гостювати у тіток свого нареченого? Там саме великі дощі. Це не справжній старий Вустер.— Він постукав пальцем по вазі.— А от сервіз, який я подарував твоїй матері на весілля, був справжній.
Джун привіталася з трьома своїми дядьками, потиснувши їм руки, і повернулася до тітоньки Енн. Обличчя старої леді радісно засвітилось; тремтячи від зворушення, вона поцілувала дівчину в щоку.
— Виходить, моє серденько,— мовила вона,— тебе не буде цілісінький місяць!
Дівчина пішла до дверей, і тітонька Енн провела поглядом її маленьку тендітну постать. Круглі, сталевого кольору очі старої леді, що їх уже повивала плівка, неначе у птаха, тоскно стежили за внучкою серед натовпу гостей, що заворушилися, збираючись іти додому; пальці старої раз по раз стискалися, знову наснажуючи її волю перед неминучим і остаточним прощанням.
"Атож,— думала вона,— всі до неї ласкаві; стільки людей прийшло її привітати. Мабуть, вона дуже щаслива".
Серед юрби біля порога — ошатної юрби гостей: юристів, лікарів, біржовиків і представників усіх незчисленних професій, що їх уподобала велика буржуазія,— Форсайтів було від сили двадцять відсотків. Але тітоньці Енн усі вони здавалися Форсайтами, та й різниця між ними й Форсайтами, певна річ, була не дуже велика — вона бачила тільки власну плоть і кров. У цій родині був увесь її світ, іншого вона не знала,— мабуть, не знала ніколи. Всі їхні дрібні таємниці, хвороби, заручини й шлюби, як у них ідуть справи і чи щастить їм заробляти добрі гроші — все це стало її власністю, її втіхою, її життям, поза цим маячила тільки імла фактів та людей, що не мали великого значення. І це доведеться залишити, коли настане її смертна година, залишити все, що надавало їй внутрішньої ваги, тієї потаємної ваги, без якої ніхто з нас не може жити; тож за все це вона міцно трималася, охоплена тугою і жадобою, яка дедалі зростала. Хоча життя пригасало в ній з кожним днем, це вона збереже до кінця.
Вона згадала батька Джун, молодого Джоліона, що кинув родину заради тієї чужинки. Ой, який то був болючий удар для його батька і для всіх них. На нього змалку покладали такі великі надії! Болючий удар, хоча справа не

дійшла до публічного скандалу: на щастя, дружина Джо не вимагала розлучення. Давно це діялось! А коли шість років тому мати Джун померла, Джо одружився з тією жінкою, і тепер у них, вона чула, двоє дітей. Проте він позбувся права прийти на заручини, украв у неї повноту родинних гордощів, забрав утіху, що вона відчувала колись, бачачи й цілуючи його, пишаючись ним, своїм юним небожем, який подавав такі надії! Від тієї згадки боляче занила давня рана в її пам'ятливому старому серці! Очі їй зволожились. Вона потайки витерла їх тоненькою батистовою хусточкою.
— Ну як, тітонько Енн?— мовив хтось позаду.
То був Сомс Форсайт: чисто виголений, вузькоплечий, з вузьким лицем і вузькою талією, він проте всім своїм виглядом нагадував щось кругле, потайне, скоса поглядаючи на тітоньку Енн, наче силкувався роздивитися її поверх власного носа.
— Що ви скажете про ці заручини?— спитав він.
Тітонька Енн дивилася на нього з гордістю: Сомс — найстарший з її небожів, відколи молодий Джоліон кинув рідне гніздо — став тепер її улюбленцем; вона вбачала в ньому вірного охоронця духа родини, опікуватись якою їй самій лишилося вже зовсім недовго.
— Для нього це дуже вдала партія,— відказала вона.— З лиця він хлопець гарний, проте я сумніваюся, чи він пара нашій любій Джун.
Сомс помацав край позолоченого канделябра.
— Вона його приручить,— сказав він, тайкома послинивши пальця і потерши вузлуваті виступи на канделябрі.— Справжній старовинний лак; тепер такого не зроблять. На аукціоні Джобсона за нього можна було б узяти добрі гроші.— Він промовив це з насолодою, ніби гадаючи, що його слова підбадьорять стару тітку. Нечасто Сомс розмовляв таким довірливим тоном.—Я б і сам від нього не відмовився,— додав він.— Старовинний лак своєї ціни ніколи не втратить.
— Ти так добре знаєшся на цьому,— сказала тітонька Енн.— А як здоров'я Айріні?
Сомсова усмішка згасла.
— Непогано,— відказав він.— Скаржиться на безсоння, хоча спить набагато міцніше за мене.— І Сомс подивився на дружину, що розмовляла з Босіні біля дверей.
Тітонька Енн зітхнула й сказала:
— Може, хай би вона не так часто зустрічалася з Джун. Наша Джун має таку різку вдачу.
Сомс почервонів; коли він червонів, рум'янець ураз перебігав з його пласких щік на перенісся і залишався там, ніби печать тривожних дум.
— Не знаю, що вона знайшла в тій вертихвістці,— запально мовив він, але, помітивши, що вони вже не самі, відвернувся і знову почав роздивлятися канделябр.
— Кажуть, Джоліон купив іще один будинок,— пролунав поряд голос його батька.— Мабуть, у нього повно грошей — стільки, що не знає, куди їх подіти І Кажуть, на Монпельє-сквер, біля Сомса. Ніхто мені ані слова — Айріні ніколи мені нічого не розказує!
— Чудове місце, від мене ходу менше як дві хвилини,— почувся голос Свізіна.— А мені їхати до клубу вісім хвилин.
Місце, де стоїть будинок, мало величезну вагу для Форсайтів. Та й не дивно: адже дім став для них утіленням їхнього життєвого успіху.
Їхній батько, що походив з селянської родини, прийшов до Лондона із Дорсетшіру на початку сторіччя.
Пишний Доссет Форсайт, як прозвали його близькі друзі, був муляр і зрештою спромігся стати будівельником-підрядчиком. Уже в похилому віці оселився

він у Лондоні, де будував до самої смерті і спочив на Гайгейтському кладовищі. Своїм десятьом дітям він залишив у спадок більш як тридцять тисяч фунтів. Старий Джоліон, згадуючи про нього — дуже рідко,— казав: "Завзятий був чоловік, твердої вдачі, але йому бракувало витонченості". Друге покоління Форсайтів відчувало, що таким батьком не варто хвалитись. Єдиною аристократичною рисою, яку вони відшукали в його вдачі, було те, що він полюбляв мадеру.

Тітонька Гестер, авторитет з питань родинної історії, розповідала про нього так:

— Не пригадую, щоб він займався яким-небудь ділом принаймні за моєї пам'яті. Він, серденько, був... е-е... домовласник. Волосся в нього було приблизно таке, як у твого дядька Свізіна; досить кремезний. Чи високий? Ні-і, не дуже високий. На зріст він був п'ять футів і п'ять дюймів, обличчя поцятковане плямами. Рум'яний. Пригадую, він пив мадеру. Та краще розпитай у тітоньки Енн. Хто був його батько? Він... е-е... мав земельні угіддя десь у Дорсетшірі біля моря.

Одного разу Джеймс поїхав у Дорсетшір на власні очі побачити їхню дідівщину. Він знайшов там дві старі ферми, від яких до млина на березі моря вела грунтова дорога, прорізавши колією червонясту землю; маленьку сіру церкву, огороджену підпертим кам'яними виступами муром, і ще меншу, ще сірішу каплицю. Річка, що рухала млин, впадала в море, розбігаючись на кілька струмочків, і круг її гирла рилися свині. Увесь навколишній обшир повивала імла. Напевно, первісні Форсайти сотні років щонеділі простували до церкви цією долиною, сумирно місячи грязюку й дивлячись на море. Хтозна, чи Джеймс плекав якусь надію на спадок, чи гадав знайти там щось визначне, в кожному разі він повернувся до Лондона збентежений і зворушливо намагався прикрасити свою невдачу.

— Немає там нічого особливого,— сказав він.— Звичайнісінький хутір, старий як світ.

Довідавшись про стародавність свого рідного хутора, Форсайти трохи втішились. Старий Джоліон, який часом не міг стримати нерозважливої щирості, говорив про своїх предків так: "Йомени — мабуть, дрібнота". Проте слово "йомени" він повторював з притиском, наче воно його тішило.

Їм так добре повелося, цим Форсайтам, що вони всі посіли, як то кажуть, "певне становище". Свої гроші вони вклали в різні акції, окрім консолей — за винятком Тімоті,— бо нічого їх так не страшило, як три проценти. Вони також збирали картини й давали пожертви на ті добродійні установи, що могли стати їм у пригоді, коли захворіє хтось із слуг. Від батька будівельника вони успадкували хист щодо цегли й вапна. Предки їхні, мабуть, належали до якоїсь примітивної секти, вони ж самі, певна річ, були вже паствою англіканської церкви і стежили за тим, щоб їхні дружини та діти більш-менш постійно ходили до найфешенебельніших церков столиці. Форсайти здивувались би й прикро вразились, якби хтось сказав, що вони погані християни. Деякі з них платили за власну лаву в церкві, виявляючи в найпрактичніший спосіб свою прихильність до Христового вчення.

Їхні резиденції, розташовані навколо Гайд-парку на певній відстані одна від одної, стояли, як сторожа, пильнуючи, щоб це любе їм серце Лондона, до якого вони тяжіли всією душею, не вирвалося з їхніх рук: адже тоді вони перестали б себе поважати.

Старий Джоліон мешкав на Стенгоуп-плейс; Джеймс із родиною жив на Парк-лейн; Свізін тішився на самоті пишнотою своїх оранжево-синіх покоїв навпроти Гайд-парку — він не одружився, ні, нема дурних! Сомс із дружиною оселився в своєму гніздечку поблизу Найтсбріджа; Роджер із родиною жив на Пріncез-гарденз (Роджер був той самий славнозвісний Форсайт, що вирішив

дати своїм чотирьом синам нову професію і здійснив свій намір. "Скуповуйте житлові будинки, то найвигідніша справа!— казав він.— Я роблю це все своє життя!").
Родина Гейменів — місіс Геймен була єдина заміжня сестра Форсайтів — мешкала на вершині Кемден-Гіла, в будинку, схожому на жирафу, та ще й такому високому, що, оглядаючи його, можна шию вивернути; Ніколас — на Ледброук-гроув, у просторому домі, що його пощастило придбати майже за безцінь; і — останній— Тімоті (котрий був серед Форсайтів аж ніяк не останній) жив на Бейзвотер-род разом із Енн, Джулі та Гестер, якими він опікувався.
Поміркувавши тим часом, Джеймс запитав у господаря — свого брата, що він дав за той будинок на Монпелье-сквер. Він сам уже два роки придивлявся там до одного будинку, але вони правлять таку неймовірну ціну!
Старий Джоліон докладно розповів про свою купівлю.
— Заорендував на двадцять два роки?—перепитав Джеймс.— Це той самий будинок, що я до нього прицінювався. Ти переплатив!
Старий Джоліон насупився.
— Ні, він мені не потрібний,— швидко додав Джеймс.— На таку ціну я б не погодився. Сомс той будинок знає, він підтвердить, що ціна завелика, а Сомсова думка варта уваги.
— А мені до його думки байдуже,— відказав старий Джоліон.
— Ну що ж,— промимрив Джеймс,— ти завжди робиш по-своєму, проте його думка розумна. Бувай здорові Ми хочемо з'їздити до Герлінгема. Кажуть, що Джун збирається в Уельс. Завтра тобі буде нудно самому. Що ти робитимеш? Приїжджай до нас пообідати.
Старий Джоліон відмовився. Він провів їх на вулицю і, забувши про своє роздратування, спостерігав усміхненим оком, як вони сідали в ландо: темно-руда місіс Джеймс, висока й велична, обличчям до коней; ліворуч від неї Айріні; обидва чоловіки, батько з сином, умостилися попереду навпроти дружин, ніби чогось чекаючи. Вони поїхали мовчки, погойдуючись та підскакуючи на пружинних подушках, і старий Джоліон стежив, як вони віддаляються, осяяні сонцем.
Мовчанку порушила місіс Джеймс.
— Чи ви коли бачили таке чудернацьке зборище?— озвалася вона.
Сомс кивнув, зиркнувши на неї з-під напівопущених повік, і помітив, що Айріні глянула на нього своїм непроникним поглядом. Цілком можливо, що всі Форсайти, приналежні до тієї чи іншої парості родини, зробили це зауваження, вертаючися з прийому у старого Джоліона.
Четвертий і п'ятий брати, Ніколас та Роджер, вийшли разом із останніми гостями. Вони рушили уздовж Гайд-парку, прямуючи до станції метро на Пред-стріт. Як і всі Форсайти поважного віку, брати мали власні екіпажі і без конечної потреби ніколи не брали візника
День був погожий, дерева в парку пишалися розкішним червневим листям, але брати, очевидно, не помічали тих див природи, які, проте, самі собою надавали приємності їхній прогулянці й розмові.
— Атож,— казав Роджер,— вона вродлива, Сомсова дружина. Я чув, вони між собою не мирять.
Цей брат мав високе чоло й вирізнявся серед інших Форсайтів найсвіжішим кольором обличчя. Його світло-сірі очі мимохідь озирали фасади; час від часу він піднімав парасольку і, за його висловом, "знімав мірку", тобто визначав висоту будинків.
— Вона була без грошей,— відповів Ніколас.

Сам він узяв за жінкою чималі гроші, які спромігся використати з великою для себе вигодою: він одружився ще в ті золоті часи, коли ще не існувало закону про майно заміжніх жінок.
— Хто був її батько?
— Його прізвище Герон; кажуть, професор.
Роджер похитав головою.
— Які тут можуть бути гроші,— зауважив він.
— Кажуть, її дід по матері торгував цементом.
Обличчя Роджера проясніло.
— Але він збанкрутував,— провадив Ніколас.
— Он як!— сказав Роджер.— Сомс іще хильне з нею лиха. От побачиш, хильне: вона скидається на чужоземку.
Ніколас облизав губи.
— Гарна жінка,— мовив він і махнув рукою підмітальникові, щоб той відступився з дороги.
— Як вона йому така дісталася?— спитав Роджер.— Її туалети, напевно, коштують йому чимало.
— Енн казала мені,— відповів Ніколас,— що Сомс через неї мало не втратив розуму. Вона йому п'ять разів відмовляла. Я бачу, Джеймс стурбований тим, що у них робиться.
— Он як!— знову сказав Роджер.— Шкода мені Джеймса: він і так уже добряче наморочився з Дарті.
Щоки його від ходи стали ще рум'яніші, свою парасольку він піднімав усе частіше. Ніколас теж розчервонівся.
— Занадто бліда, як на мій смак,— мовив він,— але фігура в неї пречудова.
Роджер промовчав.
— Я вважаю, зовнішність у неї аристократична,— сказав він зрештою: то була найвища оцінка в словнику Форсайтів.— Цей молодий Босіні ніколи не вийде в люди. У Беркіта кажуть, він артистична натура — один з тих, що заповзялися вдосконалити англійську архітектуру. Які тут можуть бути гроші. Хотів би я почути, що скаже з цього приводу Тімоті.
Вони зайшли в станцію.
— Яким ти поїдеш класом? Я їжджу другим.
— Я не визнаю другого,— сказав Ніколас.— Там можна набратися чого завгодно.
Він узяв квиток першого класу до Нотінг-Гіл-гейт; Роджер — другого до Саут-Кенсінгтона. За хвилину прибув поїзд, і брати розлучилися, зайшовши у різні вагони. Кожен з них образився на другого за те, що той не зрікся своєї звички, щоб трохи довше побути в його товаристві. Роджер подумав: "Нік який був упертий, такий і лишився!" А Ніколас сказав подумки: "З Роджером ніколи не можна домовитись".
Форсайти не відзначалися сентиментальністю. Хіба у них був час вдаватись у сентименти, живучи в Лондоні, великому місті, яке вони завоювали і з яким злилися?

II. СТАРИЙ ДЖОЛІОН ІДЕ В ОПЕРУ

Наступного дня о п'ятій годині старий Джоліон сидів на самоті, посмоктуючи сигару; на столику поряд стояла чашка чаю. Він був утомлений і, не докуривши сигари, задрімав. На волосся йому сіла муха, він важко дихав у сонній тиші, його верхня губа під сивими вусами ритмічно відкопилювалася. Сигара випала з помережаної венами зморшкуватої руки і догоріла в порожньому каміні.
У невеликому похмурому кабінеті з кольоровими шибками, щоб не зазирали знадвору, було тісно від різьблених меблів червоного дерева, оббитих

темно-зеленим оксамитом,— про цей гарнітур старий Джоліон казав: "Не здивуюся, якщо коли-небудь він коштуватиме великі гроші".
Приємно було думати, що згодом він міг би продати свої речі дорожче, аніж їх придбав.
В оточенні густо-брунатних барв, властивих приватним покоям Форсайтів, рембрандтівський ефект його великої сивоволосої голови, що спочивала на подушці високого крісла, псували вуса, надаючи йому схожості з офіцером. Старий годинник, якого він придбав понад п'ятдесят років тому, ще до одруження, своїм цоканням ретельно лічив секунди, що спливали, навік втікаючи від його старого господаря.
Він ніколи не любив цієї кімнати і, якщо й заходив сюди, то тільки щоб узяти сигари з японської скриньки, в кутку, і кімната тепер мстилася йому. Його скроні, що нависали над западинами щік, його вилиці й підборіддя — все загострилося уві сні, і на обличчі з'явилося признання, що він уже старий.
Він прокинувся. Джун поїхала! Джеймс сказав, що йому буде нудно самому. Бідолашному Джеймсові завжди бракувало тями. Джоліон задоволено пригадав, що він перехопив у Джеймса той будинок. Так йому й треба, скнарі: за грошима світу не бачить. Чи не переплатив він часом? Будинок треба ще довести до ладу... А йому, певна річ, потрібні будуть усі його гроші, щоб довершити справу із шлюбом Джун. Не слід було давати згоду на заручини. Вона зустрілася з отим Босіні у Бейнза — Бейнз і Байлдбой, архітектори. Здається, Бейнз, його знайомий,— той, що схожий на бабу,— доводиться молодикові дядьком по дружині. Відтоді Джун безперестану бігає за ним, а коли їй засіло щось у голові, то її вже ніяк не спиниш. Завжди вона піклується про якого-небудь "бідолашку". У нього немає ніяких коштів, проте їй припекло заручитися з ним, з нерозважливим, непрактичним молодиком, який іще скуштує чимало горя.
Одного чудового дня вона зайшла до нього і, за своїм звичаєм, ні сіло ні впало, розповіла йому все, а потім додала, неначе це могло його втішити:
— Він незвичайна людина. Йому доводилося тижнями харчуватись самим какао.
— І він хоче, щоб і ти перейшла на саме какао?
— О ні. Він тепер вибивається в люди.
Старий Джоліон вийняв сигару з-під сивих вусів, кінчики яких поруділи від кави, і поглянув на дівчисько, котре заполонило його серце. Що таке "вибиватися", він знав краще за онуку. Але вона, обійнявши його коліна, терлася об них підборіддям, муркочучи, як кошеня, і він, струсивши попіл із своєї сигари, вибухнув:
— Усі ви однакові: не втихомиритесь, поки не доможетеся свого. Хочеш набратися лиха — хай буде по-твоєму; а я умиваю руки.
Отож він і вмив руки, поставивши умову, що вони одружаться тільки тоді, коли Босіні матиме принаймні чотириста фунтів на рік.
— Багато я не зможу тобі дати,— повторив він фразу, що її Джун чула вже не раз.— Сподіваюся, цей — як його?— спроможеться на какао.
Він її майже не бачив, відколи це почалося. Кепська справа! Звичайно, він не збирався давати їй багато грошей, щоб якась зовсім чужа людина розкошувала увесь свій вік склавши руки. Він уже таке бачив: нічого з того доброго не виходило. Найгірше те, що не було ніякої надії похитнути її рішучість: вона була вперта, як осел, уперта ще змалку. Хтозна, чим воно може скінчитись. Доведеться їм простягати ніжку по своєму ліжку. Він від свого слова не відступить, аж Доки пересвідчиться, що молодий Босіні має власний прибуток. Джун набереться з ним лиха — це ясно, як божий день: він у грошових справах не тямить анічогісінько. Що ж до цієї скороспішної

мандрівки в Уельс до тіток нареченого, то Джоліон не мав щонайменшого сумніву в тому, що тітки ті — старі єхидні баби.
І старий Джоліон непорушно втупився в стіну; якби не розплющені очі, здавалося б, що він спить... Подумати тільки, що це щеня Сомс давало йому поради! Він завжди був щеня: безперестанку нюшив, звідки вітер віє! Ще трохи — і стане власником, збудує собі особняк за містом! Власник! Гм! Викапаний батько, завжди винюхує вигідну справу, проноза безсовісний.
Він устав і, підійшовши до скриньки, почав старанно наповнювати свій портсигар сигарами з щойно одержаного пакунка. Зважаючи на ціну, вони не такі вже й погані, але добрих тепер не дістанеш; хіба ж їх порівняєш із колишніми "Суперфінос" Генсона й Бріджера. Ото були сигари!
Ця думка, наче подих пахощів, перенесла його в ті чудові вечори в Річмонді, коли, пообідавши, він сидів, курячи сигару, на терасі "Корони й скіпетра" з Ніколасом Трефрі, Треквером, Джеком Герінгом і Ентоні Торнуорті. Які добрі тоді були сигари! Бідолашний Нік!— помер, і Джек Герінг помер, і Треквер помер — звела його зі світу жінка, а Торнуорті Ледве здужає підвестися з крісла (ще б пак, маючи такий апетит).
З тодішнього товариства, здається, залишився він один, окрім, звичайно, Свізіна, але той став такий страшенно огрядний, що його можна не рахувати. Важко повірити, що це діялося так давно: він і досі почуває себе молодим! З усіх думок, що промайнули у нього в голові, поки він лічив сигари, ця була найдошкульніша, найгіркіша. Сивоголовий і самотній, душею він був молодий і бадьорий. А неділі на Гемстед-Гіт, коли вони з молодим Джоліоном гуляли по Спеньярдз-род до Гайгейту, Чайлдз-Гіл і верталися через Гіт пообідати в "Замку Джека Соломинки" — які розкішні були тоді сигари! А погода! Тепер такої не буває.
Коли Джун була п'ятирічним малятком і він водив її через неділю в зоопарк, щоб забрати її від тих двох добрих жінок, її матері й бабусі, і, спинившися біля ведмежатника, насаджував на парасольку булки для її улюбленців ведмедів,— які смачні були тоді сигари!
Сигари! Він і досі не втратив свого смаку — славетного смаку, який у п'ятдесятих роках чоловіки вважали за взірець і, заводячи мову про нього, казали: "Форсайт — він має найвитонченіший смак у Лондоні!" Смак, який у певному розумінні допоміг нажити багатство і йому, і знаменитій чайній фірмі "Форсайт і Трефрі", чай якої мав неповторні романтичні пахощі, чудесні якості справжнього чаю. Торговельний дім "Форсайт і Трефрі" в Сіті був повитий духом заповзятливості й таємничості, він укладав особливі угоди на особливих кораблях в особливих портах з особливими східними купцями.
А скільки він тоді попрацював! У ті часи люди добряче працювали! Теперішні жовтороті юнаки навряд чи знають, що таке працювати. Він прискіпувався, бувало, до кожної дрібниці, знав усе, що де робиться, ночами не спав за роботою. До того ж він завжди сам вибирав своїх агентів і тим пишався. Вміння розгадати, чого людина варта, казав Джоліон, стало основою його успіху, і він залюбки проявляв це тонке вміння безпомилкового вибору — єдине, що йому справді подобалося в його роботі. Ні, то не кар'єра для людини з його здібностями. Навіть тепер, коли фірму перетворено на компанію з обмеженими правами і вона йшла до занепаду (старий Джоліон уже давно продав свої акції), душа його боліла, коли він згадував про ті часи. Він міг би досягти куди більшого успіху! Він би зробив блискучу адвокатську кар'єру. Була у нього навіть думка виставити свою кандидатуру до парламенту. Скільки разів казав йому Ніколас Трефрі: "Ти, Джо, міг би досягти чого завгодно, якби не берігся так пильно!" Нік — добра душа! Хороший чоловік, але занадто безладний. Прославлений Трефрі! Сам він не

берігся ніколи. Тому й помер. Старий Джоліон полічив сигари твердою рукою, і йому спало на думку, що, може, він і справді берігся надміру.
Він поклав портсигар у внутрішню кишеню, застебнувся і пішов високими сходами в спальню, припадаючи на обидві ноги і спираючись на поручні. Будинок надто великий. Коли Джун вийде заміж, якщо вона взагалі вийде за того молодика, а він гадав, що зрештою так воно й буде, він здасть свій будинок в оренду, а сам найме десь помешкання. Який сенс тримати півдесятка слуг, що нидіють з безділля?
На його дзвінок прийшов лакей — високий бородань, з нечутною ходою і дивовижним умінням мовчати. Старий Джоліон звелів йому приготувати фрак: він їде обідати до клубу.
— Чи давно відвезли міс Джун на вокзал? Екіпаж вернувся о другій? То хай буде готовий о пів на сьому.
Клуб, до якого старий Джоліон зайшов рівно о сьомій, належав до тих політичних закладів великої буржуазії, які бачили кращі часи. Незважаючи на те, що в місті говорили, буцімто його чекає близький кінець, а може, саме через те, клуб виявив неймовірну живучість. Людям набридло повторювати, що "Розбрат" вже доживає останні дні. Старий Джоліон теж казав це, водночас мало цікавлячись самим фактом, чим неабияк дратував завсідників клубу.
— Чому ти його не кинеш?— із серцем питав Джоліона Свізін.— Чому не вступиш до "Поліглота"? Такого вина, як наш "Гайдсік", ніде більше в Лондоні не дістанеш дешевше ніж двадцять шилінгів за пляшку.— І додав, притишивши голос: — Лишилося тільки п'ять тисяч дюжин. Я п'ю його кожнісінького вечора.
— Я подумаю,— відповів старий Джоліон, але коли він починав думати, то згадував про п'ятдесят гіней вступного внеску і про те, що його приймуть до клубу лише через чотири-п'ять років. Тож він думав і досі.
Він був занадто старий, щоб стати лібералом, давно зневірився в політичних доктринах свого клубу, називав їх привселюдно нісенітними, але водночас його тішило, що він член закладу, принципи якого протилежні його особистим. Він завжди зневажав цей клуб, у який вступив багато років тому, коли його не прийняли до "Всякої всячини", бо він, бачте, "торговець". Наче він за них гірший! Природна річ, він зневажав клуб, що зрештою прийняв його в свої члени. Люд туди вчащав не дуже поважний: біржові маклери, адвокати, аукціоністи і подібна публіка. Як більшість людей сильної, але не надто своєрідної вдачі, старий Джоліон був невисокої думки про клас, до якого належав сам. Він вірно дотримувався його звичаїв, громадських та інших, а в душі вважав увесь той люд "дрібнотою".
Час і філософія, впливу якої він не уник, пом'якшили гостроту поразки у "Всякій всячині", й тепер цей клуб здавався йому чимсь надзвичайним — королевою клубів. Усі ці роки він міг би бути його членом, якби Джоліонів поручитель Джек Герінг не повів справи так, що члени правління навіть не зрозуміли, якої помилки вони допускаються, забалотувавши його кандидатуру. Адже його сина Джо прийняли відразу, і, мабуть, хлопець і досі є членом того клубу: вісім років тому він одержав від нього звідти листа,
Старий Джоліон не навідувався до "Розбрату" вже кілька місяців, і тим часом будинок відремонтували, опорядивши дуже строкато, як завжди опоряджують старі будинки й старі кораблі, коли збираються їх продати.
"У кімнаті для курців колір огидний!— подумав він.— Їдальня вийшла непогана".
Йому припав до вподоби похмурий шоколадний колір стін, відтінений ясно-зеленою смугою.

Він замовив обід і сів у тому самому кутку, може, за той самісінький столик (незважаючи на свої мало не радикальні принципи, "Розбрат" майже не змінився), за який вони з молодим Джоліоном сідали двадцять п'ять років тому перед походом у Друрі-Лейн під час синових канікул.
Хлопець любив театр, і старий Джоліон пригадав, як син сидів навпроти нього, марно намагаючися приховати радісне збудження під маскою байдужості.
І він знову замовив той самий обід, який завжди вибирав хлопець: суп, дрібна риба, котлети й торт. От якби він сидів навпроти нього тепер! Вони не бачилися ось уже чотирнадцять років. І не вперше за ці чотирнадцять років старий Джоліон замислився про те, що, можливо, він сам трохи винен у тому, що сталося з його сином. Нещасливе кохання до тієї гарненької вітрогонки Данаї Торнуорті, тепер Данаї Пелью, дочки Ентоні Торнуорті, штовхнуло його в обійми матері Джун. Треба, мабуть, було перешкодити їхньому шлюбу: вони були занадто молоді, та після тієї історії він пересвідчився, який Джо вразливий, і хотів якнайшвидше його одружити. А через чотири роки сталася катастрофа. Схвалити синову поведінку під час тієї катастрофи було, певна річ, неможливо; розважливість і виховання — комбінація всемогутніх факторів, що заміняли йому принципи,— стверджували цю неможливість, але серце його заходилося болем. Жорстока дійсність тієї історії була невблаганна до всіх сердець. До того ж існувала Джун, піщинка з вогненним волоссям, що заполонила все його єство, обкрутилась, обвилася круг нього — круг його серця, створеного для того, щоб бути іграшкою й улюбленим притулком крихітних беззахисних створінь. З властивою для нього проникливістю він збагнув, що мусить розлучитися або з ним, або з нею: в такому становищі середнього шляху годі шукати. У цьому й полягала трагедія. І крихітне беззахисне створіння перемогло. Він не міг поділити своє серце і попрощався з сином.
Відтоді вони не зустрічались.
Він хотів був і далі давати молодому Джоліонові гроші, трохи менше, ніж досі, але син від допомоги відмовився, і, може, та відмова вразила його дужче, аніж усе інше, бо вона закрила останню щілинку для його батьківського почуття і подала такий відчутний і безсумнівний доказ розриву, який своєю реальністю може зрівнятися з діловим документом, що засвідчує згоду чи відмову передати майно іншій особі.
Обід йому здався несмачним. Шампанське було якесь гіркувато-кисле, не те що колишня "Вдова Кліко".
За чашкою кави у нього з'явилася думка піти до опери. Отож, узявши "Таймс",— іншим газетам старий Джоліон не довіряв — він подивився, яка сьогодні вистава. Саме йшов "Фіделіо".
На щастя, не якась там новітня німецька пантоміма того Вагнера.
Надягнувши старого циліндра,— якого він так довго носив, що в нього зовсім вирівнялися криси, і який із своїм великим наголовком здавався емблемою славніших часів,— і видобувши стару пару дуже тонких світло-фіалкових рукавичок, що пахли шкірою, бо постійно лежали в кишені пальта поряд із портсигаром, він сів у кеб.
Кеб весело заторохтів вулицями, і старий Джоліон здивовано помітив, що на них панує незвичайне пожвавлення.
"Готелі, певно, дають чималий прибуток",— подумав він. Кілька років тому цих великих готелів ще не було. І він потішено згадав, що має поблизу кілька будинків. На них, певно, ціна зростатиме щодалі більше й більше. Який тут рух!
Але потім він поринув у чудернацькі абстрактні роздуми, аж ніяк не властиві Форсайтам, у чому й полягала частково його перевага над ними. Які

дрібні істоти люди, і скільки їх розвелося на світі! І що з ними всіма буде?
Він спіткнувся, виходячи з кеба, розрахувався з візником, не переплативши жодного фартінга, підійшов до каси взяти квиток у крісла і спинився з гаманцем у руці — він завжди носив гроші в гаманці, не схвалюючи звички класти їх просто в кишеню, як то здебільшого робить нинішня молодь. Касир визирнув з віконця, наче старий пес із будки.
— Подумати тільки!— мовив він здивовано.— Та це ж містер Джоліон Форсайт! Авжеж, він! Давненько не бачив вас, сер. О боже! Не ті тепер часи, що колись. Адже ви з братом, і той аукціоніст містер Треквер, і містер Ніколас Трефрі брали у нас щосезону шість чи сім крісел. Як же ви поживаєте, сер? Ми не молодшаємо!
У старого Джоліона заяскріли очі; він заплатив гінею. Його не забули. Під звуки увертюри він урочисто рушив у залу, як старий бойовий кінь на бойовище.
Склавши циліндр, він сів, витяг, як і колись, рукавички і, приставивши до очей бінокля, озирнув театр. Врешті поклав бінокль на циліндр і втупив замислений погляд у завісу. Гостріше, аніж будь-коли, він відчув: для нього все скінчено. Куди поділися всі ті жінки, вродливі жінки, що їх колись було повно в театрі? Куди поділася колишня млость, що проймала йому серце, коли він чекав виходу славетного співака? Де те відчуття сп'яніння життям, відчуття спромоги ним тішитись?
У свій час він був найзавзятіший аматор опери! Тепер уже опери немає! Цей Вагнер її занапастив: не лишилось ані мелодії, ані голосів. А чудові були співаки! Таких тепер немає! Він дивився, як розгортається на сцені здавна знайома дія, і серце його німіло.
Від сивого пасма над вухом і до кінчика лакованого черевика з гумовою стрічкою в старому Джоліоні не було навіть сліду недолугості чи кволості. У нього була пряма постать, майже така сама, як і за тих давніх часів, коли він учащав сюди щовечора; і зір у нього й досі чудовий — майже такий, як і тоді. Але звідки це почуття втоми й розчарування!
Він завжди втішався життям, навіть тим, що було в житті недосконалого,— а недосконалого було багато,— втішався помірно, щоб зберегти молодість. Але нині його зрадила спромога втішатися, зрадила й життєва філософія, лишилося тільки жахливе почуття, що всьому кінець. Навіть хор в'язнів, навіть арія Флорестана не здатні були розвіяти тугу його самотності.
Якби ж то Джо був із ним! Хлопцеві, мабуть, уже сорок. Він змарнував чотирнадцять років життя свого єдиного сина. А Джо вже не парія, знехтуваний суспільством. Він одружився. Старий Джоліон не міг утриматися і схвалив цей крок сина, пославши йому чек на п'ятсот фунтів. Чек повернувся в листі з "Усякої всячини", в якому писалося:
"Любий тату!
Радий був одержати Ваш щедрий дарунок: він означає, що Ви не такої про мене поганої думки. Повертаю його, але якщо ви вважаєте за можливе вкласти ці гроші для нашого хлопчика (ми звемо його Джоллі), який носить наше ім'я і прізвище, я буду дуже вам вдячний.
Від щирого серця сподіваюся, що ви, як завжди, при доброму здоров'ї.
Ваш люблячий син Джо".
У цьому листі весь хлопець. Він завжди був поштивий. Старий Джоліон відписав йому:
"Любий Джо!
Ця сума (500 ф. ст.) записана в мої книги на ім'я твого сина, Джоліона Форсайта, і відповідно зростатиме на п'ять процентів. Сподіваюся, що в тебе все гаразд. Нині я почуваю себе добре.

З любов'ю твій відданий батько Джоліон Форсайт".
І щороку першого січня він додавав сотню фунтів та проценти. Сума зростала — наступного нового року на рахунку буде тисяча п'ятсот фунтів з лишком. Навіть висловити важко, яке задоволення давала йому ця щорічна фінансова операція. Проте листування між ними припинилось.
Незважаючи на любов до сина, незважаючи на інстинкт, почасти природжений, почасти, як у тисяч інших людей його класу, набутий у процесі безнастанної ділової практики і спостереженні за нею, інстинкт, що примушував старого Джоліона оцінювати поведінку людей, виходячи з наслідків цієї поведінки, а не з власних принципів,— у глибині його серця ворушився неспокій. За таких обставин син повинен був покотитися вниз: закон цей стверджувався в усіх романах, проповідях і п'єсах, що їх старому Джоліонові доводилось читати, чути чи бачити.
Коли він одержав від сина свій чек, йому здалося, що світовий лад десь порушився. Чому син не покотився вниз? Але хто міг йому те пояснити? Певна річ, він знав — сказати правду, сам розвідав,— що Джо живе в Сент-Джонс-Вуді, що він має будиночок з садом на Вістарія-авеню, що дружину свою виводить у товариство — товариство те, мабуть, непевне — і що в них двоє дітей: хлопчик Джоллі [2] (зважаючи на обставини, старому Джоліонові це ім'я видалося цинічним, а він і побоювався, і не любив цинізму) і дівчинка Голлі, що народилася вже після одруження. Хтозна, як воно живеться синові. Він узяв готівкою капітал, успадкований від діда — материного батька,— і пішов до Ллойда страховим агентом; окрім того, він малював картини — акварелі. Старий Джоліон знав про це і тайкома купував їх час од часу, відтоді як одного разу побачив у вітрині комісійної крамниці краєвид Темзи, під яким стояв синів підпис. Він вважав ті картини поганенькими і не вішав їх через підпис, а зберігав у замкненій шухляді.
І тепер, у цій величезній оперовій залі, його охопило непереможне бажання побачити сина. Він пригадав ті дні, коли брав його, малого хлопчину в брунатному полотняному костюмчику, і гойдав на колінах; ті часи, коли він бігав поряд із поні, навчаючи сина їздити верхи; той день, коли він уперше відвіз його до школи. Син був такий милий, любий хлопчик! В Ітоні він, може, набрався надміру тих вишуканих манер, що їх, як було відомо старому Джоліонові, набувають лише в таких місцях і за чималі гроші; але він завжди був товариський хлопець. Завжди тримався по-товариському, навіть після Кембріджа, хоч, може, й трохи стримано, знаючи, що здобув значні переваги. Старий Джоліон ніколи не змінював свого ставлення до закритих шкіл та університетів; він зберіг зворушливу пошану і недовіру до системи освіти, пристосованої для потреб привілейованої верхівки, системи, перевагами якої він сам не удостоївся скористатись... Тепер, коли Джун поїхала й покинула чи майже покинула його, зустріч із сином принесла б йому розраду. Почуваючи себе відступником перед своєю родиною, своїми принципами й своїм класом, старий Джоліон зосередив погляд на співачці. Бідолаха, безталанна бідолаха! А Флорестан — справжнісіньке вайло!
Опера скінчилася. Які тепер невибагливі слухачі!
Опинившись на вулиці серед юрби, він перехопив кеб з-під самісінького носа огрядного і значно молодшого за нього джентльмена, який уже вважав той кеб своїм. Дорога його пролягала через Пел-Мел, і на розі, замість того щоб поїхати через Грін-парк, кебмен звернув на Сент-Джеймс-стріт. Старий Джоліон просунув руку у віконце (він терпіти не міг, коли його везли не тією дорогою, як завжди); проте, озирнувшись, побачив, що опинився проти "Всякої всячини", і бажання, яке не залишало його весь вечір, зрештою перемогло. Він гукнув кебменові, щоб той спинився. Він зайде й спитає, чи Джо ще й досі член клубу.

Він зайшов. Хол був опоряджений точнісінько так, як і тоді, коли він приходив сюди обідати з Джеком Герінгом і коли клуб мав найкращого в Лондоні кухаря. Він озирнув хол пронизливим прямим поглядом, завдяки якому його все життя обслуговували здебільшого краще, ніж інших.
— Містер Джоліон Форсайт і досі член клубу?
— Так, сер; він у клубі, сер. Хто його питає?
Старий Джоліон сторопів.
— Батько,— відповів він.
І, вимовивши це, підійшов до каміна і став до нього спиною.
Молодий Джоліон саме збирався іти додому; він надів капелюха і рушив до виходу, коли в холі його перестрів швейцар. Він уже був немолодий, волосся його припорошилося сивиною, а обличчя було точнісінько як батькове, тільки вужче, з такими самими звислими вусами — і дуже втомлене. Джо сполотнів. Зустрітися з батьком після всіх цих років було страшно, бо нічого на світі немає страшнішого за сцену. Вони мовчки потиснули один одному руки. Потім батько сказав схвильованим голосом:
— Добрий день, хлопчику мій!
Син і собі промовив:
— Добрий день, тату!
Рука старого Джоліона в тонкій світло-фіалковій рукавичці тремтіла.
— Коли тобі зі мною по дорозі,— сказав він, — я можу тебе підвезти.
І батько з сином вийшли й сіли в кеб, так наче вони підвозили один одного додому кожнісінького вечора.
Старому Джоліонові здалося, що син виріс. "Зовсім дорослий",— сказав він сам до себе. Завжди приязне синове обличчя тепер прикривала іронічна маска, наче обставини життя змусили його надіти захисний панцир. Риси обличчя були, безперечно, форсайтівські, але вираз відзначався глибокою зосередженістю, більше властивою ученому чи філософові. Певне, за останні п'ятнадцять років йому частенько доводилось зазирати собі в душу.
З першого погляду на батька молодий Джоліон був боляче вражений — він дуже змарнів і постарів. Але в кебі йому здалося, що батько майже не змінився: у нього був той самий спокійний погляд, який син так добре пам'ятав, та сама пряма постать і пильні очі.
— Ви добре виглядаєте, тату.
— Так собі,— відповів старий Джоліон.
Його гризла турбота, яку він мусив висловити. Повернувши в такий спосіб свого сина, він відчував, що треба довідатись про його грошові справи.
— Джо,— мовив він,— скажи мені, як тобі живеться. Мабуть, у тебе є борги?
Він висловився обережно, щоб синові було легше признатись.
Молодий Джоліон відповів своїм звичайним іронічним тоном:
— Ні! Боргів я не маю!
Старий Джоліон побачив, що син супиться, і торкнув його за руку. Він зробив ризикований хід. Проте ризикнути було варто, і Джо ніколи на нього не сердився. Вони мовчки доїхали до Стенгоуп-гейт. Старий Джоліон запросив сина зайти в дім, але молодий Джоліон заперечливо похитав головою.
— Джун немає,— поквапився додати батько,— поїхала сьогодні в гості. Ти ж, певно, знаєш, що вона заручилася.
— Уже?— промурмотів молодий Джоліон.
Старий Джоліон вийшов з кеба і, розраховуючись з візником, уперше в житті помилився і дав соверен замість шилінга.
Засунувши монету в рот, кебмен нишком стьобнув коня по череву і помчав геть.

Старий Джоліон тихо повернув ключ у замку, штовхнув двері й поманив за собою сина. Син дивився на батька: той поважно вішав пальто, а вираз у нього був такий, як у хлопчиська, що збирається красти вишні.
Двері в їдальню були відчинені, газ прикручений, на чайному підносі шипіла спиртівка і поряд, на обідньому столі, спокійнісінько дрімала кішка. Старий Джоліон зразу її прогнав. Це трохи розрядило напруження; він помахав циліндром услід кішці.
— У неї блохи,— мовив він, виганяючи її з кімнати. На порозі дверей, що вели з холу на нижній поверх, він кілька разів гукнув "тпрусь!", наче підганяючи кішку, аж раптом через якийсь дивний збіг обставин унизу з'явився слуга.
— Можете йти спочивати, Парфіте,— сказав старий Джоліон.— Я сам замкну двері й погашу світло.
Коли він знову зайшов до їдальні, кішка, ніби навмисно, чимчикувала перед ним, задерши хвоста й наче показуючи усім своїм виглядом, що вона відразу зрозуміла ті хитрощі, до яких він удався, щоб випровадити слугу.
Лиха доля завжди зводила нанівець усі домашні хитрощі старого Джоліона.
Молодий Джоліон мимоволі всміхнувся. Він завжди був схильний до іронії, а того вечора, як йому здавалося, все набуло іронічного забарвлення. Випадок з кішкою; звістка про те, що його власна дочка заручилась. Отож для неї він такий самий чужинець, як і для кішки? І він подумав, що в цьому є поетична справедливість.
— Яка тепер Джун?— запитав він.
— Невеличка зростом,— відповів старий Джоліон,— кажуть, схожа на мене, але то дурниця. Вона більше схожа на твою матір — ті ж самі очі й волосся.
— Он як! А вона гарна?
Старий Джоліон мав аж надто форсайтівську вдачу і нічого не хвалив відверто, особливо того, чим щиро захоплювався.
— Непогана, у неї справжнє форсайтівське підборіддя. Мені буде без неї сумно, Джо.
І вираз його обличчя знову вразив молодого Джоліона, як і тоді, коли він з ним зустрівся.
— Що ви робитимете самі, тату? Вона, мабуть, тільки про нього й думає.
— Що я робитиму?— перепитав старий Джоліон, і голос його зазвучав сердито.— Жити тут самотньому буде невесело. Не знаю, як усе це зрештою скінчиться. Хотів би я, щоб...— Він замовк на півслові й потім додав:— Вся справа ось у чому: що мені робити з цим будинком?
Молодий Джоліон обвів очима кімнату. Була вона дуже простора й похмура, прикрашена величезними натюрмортами, які він пам'ятав змалку,— собаки, що спали, поклавши носи на пучки моркви, поряд з якими лежали зачудовані цибулини й виноград. Жити в такому будинку — це обтяжлива розкіш, але він не міг уявити собі, щоб батько мешкав у меншому, і вся ситуація здавалася йому дедалі іронічнішою.
У своєму великому кріслі з книжковим пюпітром сидів старий Джоліон, патріарх своєї родини, класу й віри; сивоголовий, високочолий, він уособлював помірність, порядок і любов до власності. Найсамітніший старий чоловік у Лондоні.
Він сидів у похмурому затишку своєї кімнати, лялька в руках могутніх сил, яким байдуже до родини, класу й віри і які незворушно, мов машини, прямують до невідомої мети. Ось що вразило молодого Джоліона, який умів споглядати навколишній світ безстороннім оком.
Бідний батько! Ось чого він досяг, проживши життя дуже помірковано. Лишився самотній, старішає з дня на день, і ні з ким йому перемовитися словом!

У свою чергу старий Джоліон теж дивився на сина. Багато про що йому кортіло побалакати з ним — про те, що йому довелося таїти в душі всі ці роки. Не міг же він ділитися з Джун своїми гадками про те, що будинки в Сохо подорожчають; розповідати їй, як його непокоїть довга мовчанка Піппіна, управителя "Нової вугільної компанії", де він уже довгий час був головою; як йому не подобається безупинне здешевлення акцій "Американської Голгофи"; чи обговорювати з нею питання, яким би то способом уникнути сплати податку на майно, що залишиться після його смерті. І під впливом чаю, що його він безперестану помішував, старий Джоліон зрештою почав говорити. Перед ним відкрилися нові життєві обрії, обітована земля розмови, де він міг знайти гавань, захищену від хвиль передчуття і жалю, де він міг заспокоїти душу опіумом міркувань, як примножити свої статки й увічнити єдину частку свого єства, котра його переживе.
Молодий Джоліон умів слухати: то була одна з найкращих його рис. Він не зводив очей з батькового обличчя, час від часу докидаючи запитання. Годинник пробив годину ночі, перш ніж старий Джоліон скінчив свою мову, і разом з бамканням до нього вернулися принципи. Він здивовано вийняв кишенькового годинника:
— Мені пора лягати, Джо,— мовив він.
Молодий Джоліон устав і простягнув руку, щоб допомогти батькові підвестись. Обличчя старого знову здавалося змарнілим і виснаженим, очі він уперто відвертав.
— Бувай здоров, мій хлопчику; бережи себе.
Збігла хвилина, і молодий Джоліон, повернувшись на підборах, рушив до дверей. Він майже нічого не бачив, усміхнені уста тремтіли. Ні разу за всі ті п'ятнадцять років, які минули, відколи він збагнув, що життя аж ніяк не проста річ, не здавалося воно йому таким складним.
III. ОБІД У СВІЗІНА
У Свізіновій оранжево-синій їдальні, що виходила вікнами в парк, круглий стіл був накритий на дванадцять персон.
Кришталева люстра з запаленими свічками висіла над столом, мов велетенський сталактит, осяваючи великі дзеркала в позолочених рамах, мармурові стільниці бічних столів і важкі позолочені стільці з вишитими вовною сидіннями і спинками. Усе те свідчило про любов до краси, що так глибоко вкоренилася в кожній родині, яка своїми силами пробивалась у товариство з вульгарніших глибин природного стану. Свізін не терпів простоти, він любив позолочену бронзу і тим завжди визначався серед людей свого кола, які вважали, що він має неабиякий смак, хоч, може, й надто схильний до розкоші; і свідомість того, що кожен, заходячи в його оселю, зразу побачить, що він людина заможна, давала йому таку глибоку і тривалу втіху, якої, мабуть, ніколи не дарувала жодна інша обставина його життя. Відколи Свізін пішов з агентства продажу будинків, відмовившись від професії, на його погляд, негідної респектабельної людини, особливо тим, що доводиться мати справу з аукціонами, він цілком віддався своїм аристократичним смакам.
Він, як муха в мед, улипнув у розкіш, якою тішився останнім часом, і в його мозку, що з ранку до вечора не мав ніякої поживи, зіткнулись два на диво суперечливих почуття: тривке й незмінне задоволення з того, що він своїми силами вибився в люди й забагатів, і переконання, що така людина, як він, ніколи не повинна принижувати свій розум працею.
У білій жилетці з оправленими в золото оніксовими гудзиками, він стояв коло буфета й слідкував за тим, як слуга порається з трьома пляшками шампанського, крутячи їх За шийки, щоб всунути глибше у відерця з льодом. Між ріжками стоячого комірця,— якого Свізін нізащо не хотів змінити на

інший, хоч йому й боляче було ворухнути головою,— випиналося бліде подвійне підборіддя. Очі його дивилися то на ту, то на ту пляшку. Він обмірковував складне питання і наводив самому собі такі докази: Джоліон вип'є склянку, од сили дві, він бережеться. Джеймс — той пити вина вже не може. Ніколас... він не здивується, якщо Ніколас і Фенні дудлитимуть воду! Сомса він не брав до уваги: ці молоді племінники — Сомсові минуло тридцять вісім — не вміють пити! Але Босіні? Відчувши в імені цієї чужої людини якусь незвичайність, що виходила за межі його філософії, Свізін замислився. В душі він побоювався. Хтозна! Джун іще дівчисько, до того ж закохане! Емілі (місіс Джеймс) любить випити добрий келих шампанського. Джулі вважає його занадто сухим, бідолашна старенька не має смаку. А от Гетті Чесмен! Згадка про давню приятельку, мов хмарина, затуманила його прозорі, як скло, очі: вона, чого доброго, вип'є півпляшки.
Але коли він згадав про свою останню гостю, його старече обличчя стало схоже на мордочку кота, що от-от замуркоче: місіс Сомс! Може, вона й небагато вип'є, зате оцінить напій; як приємно почастувати її добрим вином! Гарна жінка і до того ж прихильна до нього!
Згадка про неї подіяла на Свізіна, мов шампанське. Як приємно частувати добрим вином молоду жінку, що й собою гарна, і вдягнутися вміє, і манери має чарівні,— одне слово, витончена натура. Як приємно вітати в себе таку гостю. Він ледь повернув голову, і вперше того вечора ріжки комірця боляче кольнули йому шию.
— Адольфе!— мовив він.— Охолодіть іще одну пляшку шампанського.
Сам він може випити чимало: завдяки тому рецептові, що виписав Блайт, самопочуття в нього пречудове, до того ж він завбачливо не снідав. Давно вже Свізін не почував себе так добре. Випнувши спідню губу, він давав останні вказівки:
— Адольфе, трошки кабулу, коли нарізатимете шинку.
Зайшовши у вітальню, Свізін сів на краєчку стільця, і його висока тілиста постать відразу застигла в дивній очікувальній позі, наче її скувала первісна непорушність. Він був готовий негайно встати. Обідів він не давав уже кілька місяців. Спочатку цей обід на честь заручин Джун здавався йому нудним обов'язком (Форсайти свято пильнували звичаю відзначати заручини врочистими бенкетами), але коли він упорався з обтяжливими справами — розіслав запрошення й замовив страви,— то відчув приємну бадьорість.
Отак із годинником у руці сидів він, опасистий, гладенький і золотавий, наче приплескана грудка масла,— сидів, ні про що не думаючи.
Тим часом зайшов довготелесий чоловік з баками, що колись служив у Свізіна, а тепер торгував городиною, і оголосив:
— Місіс Чесмен, місіс Септімус Смолл!
До вітальні ввійшли дві леді. Перша була вбрана у все червоне, на щоках її горіли великі густі плями того самого кольору, погляд вона мала важкий і гострий. Вона рушила до Свізіна, простягаючи руку в довгій світло-жовтій рукавичці.
— Добридень, Свізіне,— мовила вона.— Ми з вами не бачилися хтозна-відколи. Як ви живете? Еге, мін любий друже, ви дедалі гладшаєте.
Свізінові почуття виказав тільки його зосереджений погляд. Серце його розпирав, клекочучи, німий гнів. Вульгарно бути гладким, і говорити про це теж вульгарно: у нього широкі груди, та й годі. Повернувшися до сестри, він стиснув їй руку і мовив владним тоном:
— Добрий день, Джулі!
Місіс Септімус Смолл була найвища з чотирьох сестер; на її добродушному округлому старечому обличчі застиг журливий вираз; воно болісно кривилося, наче з нього до самого вечора не скидали плетеної дротяної маски, що

помережила жорстку шкіру дрібними зморшками. Навіть очі її болісно мружились. В такий спосіб вона виявляла свій безнастанний жаль з приводу втрати Септімуса Смолла.
Вона славилася тим, що завжди могла бовкнути щось недоречне і з упертістю, властивою всім Форсайтам, товкла й далі про те саме, нанизуючи одну нетактовність на іншу. По смерті чоловіка родинна настирливість, родинна діловитість у ній закостеніли. Дуже балакуча, вона при нагоді могла годинами говорити без найменшого пожвавлення, розповідаючи з епічною монотонністю про ті незліченні випадки, коли її ошукала доля, і жодного разу не помічала, що слухачі виправдовують долю: старенька мала добре серце.
Бідоласі довелося так довго сидіти біля ліжка Смолла (він мав слабке здоров'я), що в неї виробилася до того звичка, отож вона безліч разів погоджувалася доглядати і хворих, і дітей, і різних страдників, і зрештою в душі її вкоренилося враження, що на світі людині судилися самі прикрощі. Неділя за неділею вона ходила слухати превелебного Томаса Скоулза — блискучого проповідника, який справив на Неї величезне враження, але їй вдалося переконати всіх, що навіть у цьому їй не пощастило. В родині Форсайтів вона стала живою приказкою, і коли хто-небудь із них нудив світом, його прозивали "справжнісінька Джулі". Маючи таку вдачу, кожен, окрім Форсайта, сконав би, не доживши й до сорока років, проте. Джулі минув сімдесят другий, а виглядала вона пречудово. Здавалося, що в неї збереглася здатність тішитись життям і що вона ще зможе її виявити. Джулі мала трьох канарок, кота Томмі й півпапуги — друга його половина належала сестрі Гестер, і ці створіння (яких намагалися тримати подалі від Тімоті, бо він не терпів тварин) на відміну од людей не засуджували її за те, що вона вдається в тугу, і були щиро їй віддані.
Того вечора, вбрана в чорну бомбазинову сукню з скромною трикутною вставкою фіалкового кольору й чорною оксамитною стрічкою, пов'язаною навколо її худої шиї, вона була втіленням величної пишноти; майже кожен Форсайт вважав, що чорний і фіалковий кольори надають вечірньому вбранню цнотливої строгості.
Сумовито дивлячись на Свізіна, вона мовила:
— Енн питала про тебе. Ти не заходив до нас уже хтознавідколи!
Свізін заклав великі пальці за пройми жилетки і відповів:
— Енн зовсім негодяща, їй слід звернутися до лікаря!
— Містер і місіс Ніколас Форсайт.
Ніколас Форсайт усміхався, звівши свої прямі брови. Удень йому пощастило домогтися затвердження плану, що передбачав використання на цейлонських золотих копальнях одного племені з Верхньої Індії. Цей план був його заповітною мрією, яку йому нарешті пощастило здійснити наперекір усім труднощам, і тепер він тішився заслуженою перемогою. Його копальні подвоять видобуток, а досвід підтверджує ту істину, любив повторювати Ніколас, що кожна людина рано чи пізно має померти; і чи помре вона зі старечої немочі в своєму рідному краї, чи передчасно, застудившись на вогкому дні чужоземної шахти,— це, звичайно, не має великої ваги в тому разі, якщо зміна в її способі життя сприятиме розквіту Британської імперії.
Ніколасові здібності ніхто не міг поставити під сумнів. Націливши на співбесідника свого нерівного носа, він пояснював:
— Через нестачу кількох сотень цього люду ми роками не платимо дивідендів, а подивіться, яку ціну дають за наші акції. Я не можу заробити на них і десяти шилінгів.

Ніколас щойно побував у Ярмуті й вернувся, почуваючи, що додав собі принаймні десять років життя. Стиснувши Свізінові руку, він пустотливо вигукнув:
— Ну, от ми й знову зустрілися!
Місіс Ніколас, змарніла жінка, усміхнулася з-за його спини напівзляканою, напіввеселою усмішкою.
— Містер і місіс Джеймс Форсайт! Містер і місіс Сомс Форсайт!
Свізін клацнув каблуками; тримався він напрочуд хвацько.
— Добридень, Джеймсе! Добридень, Емілії Як справи, Сомсе? А ви як живете?
Він схопив руку Айріні і вирячив очі. Вродлива жінка — трохи бліда, але стан, очі, зуби! Занадто гарна для цього Сомса!
Боги дали Айріні темно-карі очі й золоті коси — незвичайне сполучення, що приваблює погляди чоловіків і, як кажуть, Свідчить про слабку вдачу. А молочно-біла, ніжна шкіра шиї та пліч над золотавою сукнею додавала їй надзвичайної чарівності.
Сомс стояв позаду, втупившись у дружинину шию.
Стрілки годинника, якого Свізін і досі тримав відкритим у руці, минули вже восьму; він мав обідати півгодини тому, а сьогодні як на те ще й не снідав, і його гризла якась первісна нетерплячка.
— Джоліон ніколи не запізнюється!— з досадою мовив він до Айріні.— Це він, мабуть, затримався через Джун!
— Закохані завжди запізнюються,— відповіла вона.
Свізін утупив у неї очі; щоки його почервоніли.
— То все дурощі. Новомодні вигадки!
Здавалося, в цьому вибуху буркоче й реве несамовитість первісних поколінь.
— Скажіть мені, дядечку Свізіне, чи подобається вам моя нова зірка,— лагідно мовила Айріні.
Серед мережива на грудях у неї сяяла п'ятикутна зірка з одинадцяти діамантів.
Свізін подивився на зірку. Він добре знався на самоцвітах; щоб відвернути його увагу, вдалішого запитання не вигадаєш.
— Хто це вам її подарував?— запитав він.
— Сомс.
Вираз обличчя її не змінився, але вицвілі Свізінові очі вирячилися, наче він раптом спромігся зазирнути їй у душу.
— Гадаю, вам нудно вдома,— сказав він.— Приходьте до мене обідати будь-якого дня, і я почастую вас таким вином, що кращого в Лондоні не знайти.
— Міс Джун Форсайт, містер Джоліон Форсайт!.. Містер Босейні!..
Свізін простягнув до дверей руку і голосно промовив:
— Обідати, тепер обідати!
Він пішов до їдальні в парі з Айріні, бо, мовляв, не приймав її, відколи вона була нареченою. Джун повів Босіні, його посадили між нею й Айріні. З другого боку від Джун сиділи Джеймс із місіс Ніколас, далі старий Джоліон із місіс Джеймс, Ніколас із Гетті Чесмен, Сомс із місіс Смолл, коло завершував Свізін.
Влаштовуючи родинні обіди, Форсайти дотримуються своєї традиції. Наприклад, вони не подають закуски. Чому — хто його знає. Молодше покоління висунуло теорію, яка пояснює ту традицію непомірною ціною устриць, але правильніше, мабуть, пояснити її бажанням одразу дійти до суті справи і здоровим практичним глуздом, який з категоричною безапеляційністю вважає закуску невартою уваги дурничкою. Сама тільки родина Джеймса не могла опиратися звичаєві, що панував майже скрізь на Парк-лейн, і подеколи зраджувала ту традицію.

Ось гості посідали на свої місця і зразу мовчазно, майже похмуро відособилися одне від одного; взаємна неувага триває до першої страви, перериваючись такими зауваженнями: "Том знову заслаб; не знаю, що з ним діється!"—"Мабуть, Енн не сходить униз снідати?"—"Як прізвище вашого лікаря, Фенні? Стабс? Він шахрай!"—"Вініфред? У неї забагато дітей. Здається, четверо? Вона худа, як тріска!"—"Скільки ти платиш за херес, Свізіне? На мій смак він надто сухий!"

Після другого келиха шампанського в кімнаті щось починає дзижчати; коли те дзижчання очистити від випадкових шумів і виділити його первісну основу, виявиться, що то Джеймс розказує якусь історію. Розповідь триває довго і часом навіть поширюється на ту частину обіду, яку безумовно слід визнати найурочистішим моментом форсайтівського бенкету і яку знаменує "бараняче сідельце".

Жоден Форсайт не частував гостей обідом без баранячого сідельця. Ця соковита, сита печеня має загадкову властивість, завдяки якій стає улюбленою стравою для людей, що посідають "певне становище". Сідельце поживне й смачне: скуштувавши цю страву, ви її не забудете. Воно має минуле й майбутнє, наче грошовий вклад у банку; і про нього можна посперечатись.

Кожна паросць родини споживала баранину тільки з якоїсь одної місцевості: старий Джоліон обстоював Дартмур, Джеймс — Уельс, Свізін — Саутдаун, а Ніколас твердив: нехай, мовляв, люди кажуть, що хочуть, а новозеландська незрівнянно краща за інші. Що ж до Роджера, який вважався серед братів "оригіналом", то йому довелося знайти свою особливу місцевість, і він зробив це з винахідливістю, гідною людини, яка вигадала для своїх синів нову професію,— розшукав крамничку, де продавали баранину німецьку; коли його вибір поставили під сумнів, Роджер довів своє, показавши різників рахунок, який засвідчив, що м'ясо йому коштує дорожче, ніж будь-кому іншому з братів. Саме з цього приводу старий Джоліон, опанований філософським настроєм, зауважив, повернувшись до Джун:

— Форсайти — химерне поріддя; поживеш трохи—сама в цьому переконаєшся.

Один лише Тімоті ніколи не встрявав у ту суперечку: бараняче сідельце він їв з великим апетитом, хоч і боявся, щоб воно йому не завадило.

Для того, хто цікавиться психологією Форсайтів, бараняче сідельце має велику вагу: воно не тільки демонструє, які вони наполегливі — усі гуртом і кожне зокрема,— але й свідчить про те, що вони тілом і душею належать до того великого класу, який вірить у поживний, смачний харч і якому байдуже до різних сентиментів та краси.

Молодші члени родини взагалі б охоче обійшлися без того сідельця, воліючи цесарку або салат з омарів — одне слово, страви, що тішать уяву і менш поживні. Але то були жінки або якщо не жінки, то ті, кого зіпсували дружини чи матері; примушені їсти бараняче сідельце усе своє заміжнє життя, вони передали таємну до нього нехіть і своїм синам.

Коли настав кінець великій суперечці про бараняче сідельце, всі заходилися біля тьюксберійської шинки, ледь приправленої кабулом,— Свізін так довго смакував ту страву, що загальмував плин усього обіду. Щоб віддатися їй цілою душею, він навіть припинив розмову.

Сидячи поряд із місіс Септімус Смолл, Сомс уважно спостерігав Босіні. Він хотів роздивитися його, маючи на те певні причини, зв'язані з одним його будівельним задумом. Цей архітектор може йому придатися: чоловік він, здається, тямущий. Босіні сидів, спершись на спинку стільця, і замислено робив маленький насип з хлібних кришок. Сомс відзначив, що костюм у нього доброго крою, але завузький, наче його зшито багато років тому.

Він побачив, як Босіні повернувся до Айріні і щось їй сказав, а її обличчя засяяло усмішкою, як воно часто сяяло за розмовою з іншими — і ніколи за розмовою з ним. Він став прислухатися до їхньої розмови, але в ту мить до нього звернулася тітонька Джулі.
Чи Сомсові не здається це дуже дивним? Минулої неділі наш любий містер Скоулз, виголошуючи проповідь, говорив так дотепно, так ущипливо. "Яка ж бо,— сказав він,— з того користь людині, коли вона врятує свою душу, а власність свою втратить?" Це, сказав він, девіз середнього класу. То що він мав на увазі? Звичайно, може, люди середнього класу в це вірять — вона не знає. А як гадає Сомс?
Він неуважно відповів:
— Звідки мені знати? Проте ваш Скоулз, певно, шахрай!
Босіні саме оглядав стіл, ніби підмічаючи особливості кожного гостя, і Сомсові було цікаво, що він каже. Судячи з усмішки Айріні, вона, очевидно, погоджувалася з його зауваженнями. Вона, мабуть, завжди погоджується з іншими.
Її очі звернулися на нього; Сомс одразу опустив погляд. Усмішка на її устах згасла.
Шахрай? Що Сомс має на увазі? Коли містер Скоулз — духовна особа!— шахрай, то що казати про інших? Це жахливо!
— Та й інші такі самі!— мовив Сомс.
Тітонька Джулі на мить перелякано змовкла, і Сомс почув кілька слів Айріні — щось схоже на "Хто йде сюди, покинь усі надії!"
Але тим часом Свізін доїв свою шинку.
— Де ви купуєте гриби?— звернувся він до Айріні тоном придворного.— Раджу вам купувати у Снайлібоба, у нього вони свіжі. А дрібним крамарям байдуже чим торгувати!
Айріні повернулася йому відповісти, і Сомс побачив, що Босіні стежить за нею, усміхаючися сам до себе. Дивна у того хлопця усмішка. Майже простодушна, як у потішеної дитини. А прізвисько Пірат, що його Джордж придумав,— не дуже вдале. І, дивлячись, як Босіні повернувся до Джун, Сомс і собі посміхнувся, але іронічно: він не полюбляв Джун, а вигляд у неї був не вельми вдоволений.
Та й не дивно — вона щойно мала ось яку розмову з Джеймсом:
— Вертаючись додому, дядечку Джеймсе, я побувала біля річки і бачила чудове місце для будинку.
Джеймс, котрий полюбляв їсти поволі й смакуючи, перестав жувати.
— Га?— спитав він.— А де саме?
— Біля Пенгборна.
Джеймс поклав у рот кусень шинки, а Джун тим часом чекала.
— А ти знаєш, чи та земля продається?— зрештою запитав він.— Чи знаєш, скільки коштує та земля?
— Знаю,— відповіла Джун.— Я про все довідалась.
Її маленьке рішуче обличчя під короною мідяно-червоних кіс запалало підозрілою наполегливістю.
Джеймс уп'явся в неї інквізиторським поглядом.
— Що? Невже ти думаєш купувати землю?— вигукнув він, упустивши виделку.
Його зацікавлення підбадьорило Джун. Вона вже давно плекала задум, який дав би нагоду дядькам збагатити і себе, й Босіні, будуючи літні заміські будинки.
— Та ні,— відказала вона.— Я подумала: в такому чудовому місці треба збудувати дім... вам чи ще комусь.
Джеймс глянув на неї скоса і поклав у рот іще один кусень шинки.
— Земля там, певно, дуже дорога,— зауважив він.

Те, що Джун вважала за палке зацікавлення, насправді виявилося звичайнісіньким збудженням, що охоплює кожного Форсайта, який боїться, щоб ласий шмат не попав у чужі руки. Проте вона не склала зброї і зробила нову спробу:
— Вам треба оселитися за містом, дядечку Джеймсе. Якби я мала багато грошей, то виїхала б з Лондона сьогодні ж.
Джеймс був уражений до глибини свого довготелесого сухорлявого тіла: він і гадки не мав, що його племінниця дотримується таких категоричних поглядів.
— Чому ви не оселитеся за містом?— повторила Джун.— Це ж дуже для вас корисно!
— Чому?— схвильовано почав Джеймс.— Доведеться купувати землю... Яка мені користь із того, що я купуватиму землю і споруджуватиму будинки? Я не матиму чотирьох процентів за свої гроші.
— Ну то й що? Зате матимете вдосталь свіжого повітря.
— Свіже повітря!— вигукнув Джеймс.— Навіщо мені свіже повітря?..
— Я гадала, що всі люблять дихати свіжим повітрям,— зневажливо мовила Джун.
Джеймс старанно витер серветкою рота.
— Ти не знаєш вартості грошей,— сказав він, одвертаючи очі.
— Не знаю! І сподіваюся, що ніколи не знатиму!—І, прикусивши губу від невимовної образи, бідолашна Джун замовкла.
Чому її родичі такі багаті, а Філ навіть не знає, чи матиме завтра гроші на тютюн? Чому вони йому не допоможуть? Які вони себелюбці! Чому вони не споруджують заміських будинків? Дівчина була сповнена наївного догматизму,— такий зворушливий, він часом досягає великих наслідків.
Шукаючи розради, вона повернулася до Босіні, але він саме балакав з Айріні, і в серце Джун війнуло холодом. Гнів запалив рішучістю її погляд, як у старого Джоліона, коли щось суперечило його волі.
Джеймс теж був дуже збентежений. Йому здавалося, що хтось зазіхає на його право вкладати гроші за п'ять процентів. Джоліон її розпестив. З його дочок жодна такого б не сказала. До своїх дітей Джеймс ставився вельми поблажливо і, згадуючи про це, почував себе ще більше враженим. Похмуро покопирсавшися ложкою в суницях, він полив їх вершками і швидко з'їв: чого-чого, а суниць він не залишить.
Нічого дивного, що Джеймс так занепокоївся. Ось уже п'ятдесят чотири роки (його прийняли в повірені, як тільки він досяг встановленого законом віку) старий займався іпотеками, дбав, щоб вклади його клієнтів давали якнайвищі — без ризику — проценти, вів справи в такий спосіб, щоб одержувати якнайбільшу вигоду за рахунок інших людей, не наражаючи на ризик ні себе, ні своїх клієнтів, міряв грошима всі життєві стосунки, визначаючи їхню точну вартість, і зрештою почав дивитися на все виключно крізь призму грошових інтересів. Гроші стали його світилом, засобом бачення, без якого він був невидющий, не міг збагнути жодного явища; отож почути, як тобі в очі кажуть: "Сподіваюся, що ніколи не знатиму вартості грошей!"— Джеймсові було боляче й прикро. Він знав, що Джун верзе дурниці, інакше ті слова його перелякали б. Куди котиться світ? Однак, пригадавши історію, яка сталася з молодим Джоліоном, він трохи втішився: чого можна сподіватися від дочки такого батька! Це спрямувало його думку до ще неприємніших міркувань. Що це люди балакають про Айріні та Сомса?
Як і годиться кожній поважній родині, Форсайти влаштували свій ринок, де обмінювалися родинними таємницями й оцінювали родинні акції. На форсайтівській біржі було відомо, що Айріні, вийшовши заміж за Сомса, тепер кається. Її каяття засуджували. Треба було наперед думати: статечна жінка не зробить подібної помилки.

Джеймс похмуро міркував, що в них гарний будинок (трохи замалий) у чудовому місці, дітей немає і з грішми гаразд. Сомс не любив розповідати про свої справи, але капітал у нього, мабуть, уже чималий. Зі своєї контори він має добрий прибуток — Сомс, як і батько, був одним із власників відомої адвокатської контори "Форсайт, Бастард і Форсайт"— і вів свої справи дуже обачно. Якось дісталося йому кілька іпотек — їм прострочили виплату, і він провів із ними вельми вигідну операцію. Нічого не скажеш, йому дуже поталанило.
І чому б то Айріні не бути щасливій? А проте кажуть, що вона вимагає окремої спальні. Він знає, до чого воно йдеться. Якби Сомс хоч пив, а то ж ні.
Джеймс подивився на свою невістку. Той потаємний його погляд був холодний і підозріливий. В ньому злилися благання, й страх, і почуття особистої образи. За які це гріхи йому таке лихо? Цілком можливо, що все це пусті балачки, та й годі: хіба тих жінок збагнеш? Вони все перебільшують, тож не знаєш, чому вірити; а до того ж ніхто йому нічого не розказує — він мусить сам усе вивідувати. Джеймс знову глянув крадькома на Айріні, а тоді на Сомса. Той, слухаючи тітоньку Джулі, поглядав спідлоба на Босіні.
"Він любить її, я це знаю,— подумав Джеймс.— Адже він так часто робить їй подарунки".
І вся її незбагненна нерозважлива неприязнь до чоловіка вразила його з подвійною силою. А шкода! Така мила жіночка, і він, Джеймс, міг би подружитися з нею, якби вона захотіла. Останнім часом вона заприязнилася з Джун; з того їй немає користі, немає аніякісінької користі. В неї з'явилися власні погляди. Він не розуміє, навіщо їй воно здалося. Вона має гарний дім і все, чого душа забажає. Ні, приятелів хтось повинен їй вибирати. А то чекай біди.
Маючи звичай боронити скривджених долею, Джун і справді витягла з Айріні признання і у відповідь підбивала боротися з гнітом, а то й узяти розлучення. Та, слухаючи ці розмови, Айріні замислено мовчала, наче їй було страшно навіть подумати про свідомо обмірковану боротьбу. Він ніколи її не відпустить, сказала вона Джун.
— Ну то й що?— вигукнула Джун.— Хай собі як хоче, а ви стійте на своєму!
І вона дещо вибовкала у Тімоті; коли Джеймс почув про те, він, природно, злякався і обурився.
Що, коли Айріні вирішить — він ледве зважився подумати таке,— вирішить покинути Сомса? Думка та здалася йому такою невимовно страшною, що він одразу її відігнав; вона викликала темні видіння, він уже чув, як усі родичі плещуть язиками, і жахнувся, збагнувши, яка близька для нього і для його сина загроза публічного скандалу! На щастя, Айріні не має грошей: п'ятдесят фунтів на рік — це ж мізерія! І він презирливо згадав покійного Герона, що не залишив їй ніякого спадку. Він так глибоко поринув у свої невеселі роздуми, сидячи над келихом вина і схрестивши під столом свої довгі ноги, що навіть не встав, коли дами виходили з їдальні. Треба поговорити з Сомсом, треба його попередити, застерегти; тепер, коли він довідався про цю загрозу, їм необхідно вжити якихось заходів. І він несхвально відзначив, що келих Джун, як був, так і лишився повний.
"Все це накоїло дівчисько,— міркував він.— Айріні ніколи б сама до такого не додумалась". Джеймс мав багату уяву.
Його роздуми порушив голос Свізіна.
— Я дав за неї чотириста фунтів,— казав він.— Певна річ, це справжній витвір мистецтва.
— Чотириста фунтів! Гм! Гроші чималі!— озвався Ніколас.

Вони розмовляли про громіздку скульптурну групу з італійського мармуру, що стояла на високому постаменті (теж мармуровому); ця група поширювала в їдальні культурну атмосферу. Менші фігури — їх було шість,— вигадливо вирізьблені голі жінки, показували на центральну фігуру, теж голу й жіночу, яка показувала на себе; все це створювало у глядача вельми приємне відчуття її надзвичайної цінності. Тітонька Джулі, яка сиділа навпроти тієї групи, цілий вечір докладала всіх зусиль, щоб не дивитися на неї.
Заговорив старий Джоліон; саме він і розпочав суперечку.
— Чотириста фунтів! Невже ти дав чотириста фунтів за оце?
Свізін повернув голову, і вдруге того вечора ріжки комірця боляче кольнули йому шию.
— Чотири сотні фунтів англійських грошей, ані фартинга менше. І не жалкую. Це не якась там англійська штука,— справжня сучасна італійська!
Сомс посміхнувся кутиками уст і поглянув на Босіні. Архітектор ховав посмішку, пускаючи хмари тютюнового диму. Тепер він і справді трохи скидався на пірата.
— На неї пішло чимало праці,— швидко докинув Джеймс, якого вразив розмір скульптури.— У Джобсона за неї дали б добрі гроші.
— Бідолаха італієць, що вирізьбив її,— провадив Свізін,— заправив з мене п'ятсот фунтів — я дав йому чотириста. Вона ж варта вісімсот. Вигляд у сердеги був такий, наче він пропадає з голоду.
— Еге!— озвався раптом Ніколас.— Які ж вони обшарпані, оті бідолашні митці. Не розумію, як вони живуть. Ось, наприклад, молодий Фладжолетті, що його Фенні й дівчата часто запрошують грати на скрипці: коли він заробляє сотню за рік, то й добре!
Джеймс похитав головою.
— Еге!— мовив він.— Я не можу збагнути, як вони живуть.
Старий Джоліон устав і, тримаючи в роті сигару, підійшов до групи, щоб роздивитися її зблизька.
— Я не дав би за неї й двох сотень!— оголосив він нарешті.
Сомс побачив, що батько й Ніколас занепокоєно перезирнулись; Босіні, який сидів за Свізіном, оповивав себе димом.
"Цікаво, яка його думка?"— подумав Сомс, чудово знаючи, що група ця безнадійно vieux jeu [3]: вона запізнилася на ціле покоління. Таких речей у Джобсона вже не приймають.
Нарешті Свізін відповів:
— У статуях ти не тямиш анічогісінько. Тішся собі своїми картинами, та й годі!
Старий Джоліон вернувся на місце, пахкаючи сигарою. Ні, він не збирається заводити суперечку з цим затятим телепнем Свізіном, адже він упертий, мов осел, якому все одно — що статуя, що солом'яний бриль.
— Гіпс!— єдине, що він сказав.
На добру хвилину Свізінові просто відібрало мову; зрештою він грюкнув кулаком по столу.
— Гіпс! Та тобі й не снилося мати в домі таку річ!
І в цих словах, здавалося, знову загримотіла лють первісних поколінь.
Становище врятував Джеймс:
— А що ви, містере Босіні, скажете? Адже ви архітектор, то маєте розумітися на статуях та інших мистецьких творах!
Очі всіх звернулися на Босіні; всі дивилися на нього холодним, підозріливим поглядом, чекаючи відповіді. Сомс уперше озвався й собі; він запитав:
— Так, Босіні, що скажете ви?
Босіні спокійно відповів:

— Скульптура незвичайна.
Звертаючись до Свізіна, він лукаво всміхався очима Джоліонові; один тільки Сомс лишився невдоволений.
— Незвичайна чим?
— Своєю наївністю.
Запала промовиста мовчанка; лише Свізін не був певен, як йому розуміти ці слова: комплімент це чи ні.

IV. ПРОЕКТ БУДИНКУ

Через три дні після обіду в Свізіна Сомс Форсайт вийшов із своїх парадних дверей, пофарбованих у зелене, перетнув сквер і, озирнувшись, дійшов остаточного висновку, що будинок пора фарбувати.
Він залишив дружину у вітальні: вона сиділа на канапі, згорнувши на колінах руки, і відверто чекала, щоб він пішов із дому. То була річ досить звичайна. Власне кажучи, так бувало щодня.
Він не міг збагнути, чим саме їй не догодив. Якби він пив, а то ж ні! Може, він загруз у боргах, чи грає в карти, чи лається, чи б'ється; може, він завів непевних друзів; може, не ночує вдома? Де там! Навпаки!
Глибока прихована неприязнь його дружини лишалася для нього загадкою і джерелом страшенної дразливості. Те, що вона вчинила помилку і його не кохає, що силкувалася покохати і не спромоглася, це, звичайно, ніяка не причина.
Якщо хто й міг пояснити її холодні стосунки з чоловіком такою безглуздою підставою, то тільки не Форсайт.
Отож Сомсові довелося звинувачувати в усьому дружину. Зроду не зустрічав він жінки, яка б так причаровувала всіх. Хоч би де вони бували вдвох, він скрізь помічав, як вабить до неї чоловіків; вони виказували те поглядами, манерою триматися, голосом; свідома їхньої уваги, вона проте поводилась бездоганно. Йому, певна річ, ніколи не спадало на думку, що Айріні належить до жінок,— які серед англосаксонської раси трапляються нечасто,— народжених бути коханими й кохати, жінок, котрі не можуть існувати без кохання. Привабливість дружини Сомс вважав цінною якістю своєї законної власності, але в нього з'явилася думка, що Айріні може не тільки брати, а й наділяти; проте його вона нічим не наділяла. "То чого було за мене виходити?"— думав він безперестану. Він забув, як залицявся до неї, забув ті півтора року, коли напосідав на неї, не давав просвітку, вигадував способи її розважити, носив їй подарунки, раз по раз освідчуючись і віднаджуючи інших поклонників своєю присутністю. Він забув день, коли, спритно скориставшися її огидою до рідної домівки, що часом ставала їй нестерпною, нарешті увінчав свої зусилля успіхом. Коли він і пам'ятав що-небудь, то хіба тільки витончену примхливу грацію, з якою золотокоса темноока дівчина поводилася з ним. Певна річ, він не пам'ятав виразу її обличчя — чужого, покірливого, благального,— коли одного дня вона піддалася й сказала, що стане його дружиною.
То був взірець вірного залицяння, яке вихваляють і книжки, і люди, коли закоханий кує залізо, аж доки воно м'якшає, потім лунають весільні дзвони, і молоді починають жити-поживати й добра наживати.
Сомс подався на схід, щоразу вибираючи тіньовий бік вулиці.
Будинок час відремонтувати, інакше треба переїхати за місто й будувати новий.
Всоте того місяця він почав обмірковувати цей план. Поспішати не слід! Справи його йдуть непогано, прибуток скоро сягне трьох тисяч на рік; але капітал у нього не такий великий, як гадає батько,— Джеймс мав схильність перебільшувати добробут своїх дітей. "Я можу виділити вісім тисяч готівкою,— думав він,— не звертаючись ані до Робертсона, ані до Ніколла".

Сомс зупинився, щоб поглянути на виставлені у вітрині картини: він був "аматор" живопису; в будинку № 62 на Монпельє-сквер у нього була кімнатка, де полотна стояли в кілька рядів попід стінами, бо вішати їх було ніде. Він привозив картини додому, вертаючися з Сіті звичайно вже в сутінках, а до кімнати заходив по неділях і сидів там годинами, повертаючи картини до світла, вивчаючи позначки на звороті й час від часу щось занотовуючи в записнику.

Здебільшого то були краєвиди з постатями на передньому плані — прояв якогось таємного бунту проти Лондона, проти його високих будинків, довжелезних вулиць, де минало його власне життя і життя інших людей його класу й породи. Часом він брав одну-дві картини в кеб і дорогою в Сіті спинявся біля Джобсона.

Показував він їх рідко; Айріні, чию думку він потай шанував і, мабуть, саме тому ніколи не питав її, бувала в тій кімнаті вряди-годи,— коли їй доводилося справляти свої обов'язки господині. Її не запрошувано подивитися на картини, і вона ніколи на них не дивилась. Для Сомса то була ще одна рана його самолюбству. Він ненавидів дружинину гордість і в глибині душі боявся її.

З дзеркальної вітрини на нього дивилося його власне відображення. Гладенько зачесане волосся під крисами циліндра лисніло, як і сам циліндр; бліді пласкі щоки, лінія чисто виголених губів, тверде свіжопоголене підборіддя, яке лощилося сизим блиском, строга, застебнута на всі гудзики візитка надавали йому стриманого й потайного вигляду, що свідчив про незворушну вдачу, якій властиве цілковите самовладання; проте очі — холодні, сірі, напружені, зі складкою між бровами — дивилися на нього сумно, наче знали його потаємну слабкість.

Він роздивився картини, прізвища художників, визначив їхню приблизну ціну, але не відчув тієї втіхи, яку звичайно діставав, даючи мистецьким творам власну оцінку, й рушив далі.

У номері 62 сяк-так можна прожити ще один рік, якщо він вирішить будуватися! Час для будівництва сприятливий, такої високої ціни на гроші вже давно не бувало; а яке він місце набачив у Робін-Плі, коли їздив туди навесні у справах Ніколлової іпотеки,— кращого годі й шукати! За дванадцять миль від Гайд-парку; вартість ділянки, напевно, зростатиме, і він завжди зможе продати її дорожче, ніж купив, отож будинок, коли його збудувати в гарному стилі, був би чудовим вкладенням капіталу.

Сомс не надавав особливої ваги тому, що він перший у родині стане власником заміської вілли; кожен справжній Форсайт вважає: тішитися почуттями, навіть почуттями, породженими перевагою в соціальному становищі,— це розкіш, яку можна собі дозволити тільки тоді, коли задовольниш свою жадобу до істотніших матеріальних благ.

Забрати Айріні з Лондона, далі від міста, де можна зустрічатися з різними людьми, далі від її друзів і тих, хто напихає їй голову дурницями. Отоді все стане на свої місця! Надто вона часто бачиться з Джун! Джун його не полюбляє. Він її теж. Вони з нею однієї крові.

Забрати Айріні з міста, і все буде гаразд. Будинок їй сподобається, вона радо візьметься його опоряджувати: у неї артистична натура!

Дім треба збудувати в гарному стилі, щоб за нього завжди могли дати добру ціну, він має бути чимсь унікальним, на зразок нового Парксового будинку з вежею; проте Парке сам казав, що архітектор довів його до банкрутства. З цими людьми ніколи не знаєш, як повестися: якщо архітектор із іменем, він тягтиме з тебе гроші та ще гонором своїм допікатиме.

А простий архітектор не годиться — спогад про Парксову вежу не дозволяв запросити простого архітектора.

Ось чому він згадав про Босіні. Після обіду у Свізіна він розпитав людей, і хоч наслідки тих розпитів були й мізерні, але втішні: "Належить до нової школи".—"Здібний?"—"Авжеж, здібний, однак трохи... трохи дивакуватий!" Йому не пощастило довідатись, які будинки спорудив Босіні і скільки бере за роботу. Проте в нього склалося враження, що молодий архітектор погодиться на його умови. Що більше він обмірковував свою ідею, то дужче вона йому подобалась. Справу буде влагоджено в межах родини,— Форсайти прагнуть цього майже інстинктивно,— і Сомс виторгує якщо не номінальну ціну, то принаймні ціну пільгову, і це цілком справедливо, адже будинок має бути незвичайний, до того ж Босіні дістане нагоду виявити свої здібності.

І Сомс почав благодушно міркувати про те, що, виконавши його замовлення, молодий архітектор матиме вдосталь роботи; як і кожному Форсайтові, йому не бракувало оптимізму, коли він міг дістати з нього яку-небудь вигоду. Контора Босіні була на Слоун-стріт, якраз поряд, отож він зможе наглядати, як посувається проект.

До того ж Айріні навряд чи заперечуватиме проти того, щоб виїхати з міста, якщо коханий її найближчої подруги дістане роботу. Можливо, від цього залежатиме, чи зможе Джун з ним одружитись. Айріні нізащо не стане на заваді шлюбу Джун; вона ніколи того не зробить, він добре її знає. І Джун буде задоволена; в цьому теж є вигода.

Босіні наче хлопець розумний, але найбільше в ньому приваблює його простодушність — очевидно, він не вміє дбати про свої інтереси, і грошові справи з ним можна буде легко владнати. Сомс і в думці не мав, що він хоче ошукати Босіні; для нього то було природне міркування, природне для кожної справжньої ділової людини — для тисяч справжніх ділових людей, яких він минав, прямуючи по Ладгейт-Гіл.

Отож, задоволено міркуючи про те, що грошові справи з Босіні легко буде влагодити, він ішов за велінням незбагненних законів свого великого класу — законів самої людської природи.

Хоч Сомс звичайно дивився на вулиці собі під ноги, цього разу, пробираючись крізь натовп, він підвів погляд на баню собору святого Павла. Цей старий собор вабив його до себе, і він не раз, а двічі або й тричі на тиждень під час щоденних мандрів заходив туди і спинявся на п'ять-десять хвилин у бічних вівтарях, читаючи імена й епітафії на надгробках. Сам він не міг би пояснити, чим приваблював його цей величний собор, хіба тим, що давав йому змогу зосередитися на тогоденних справах. Якщо його думки обтяжувало яке-небудь дуже нагальне чи дуже складне діло, котре вимагало якнайпильнішої уваги, він неодмінно заходив сюди і тихенько, як миша, ходив від надгробка до надгробка. Потім, вийшовши так само нечутно на вулицю, Сомс рішуче простував Чіпсайдом, і в ході його відчувався затятий намір, так наче він щойно нагледів якусь річ і твердо вирішив її придбати. Зайшов він у собор і цього ранку, але замість того, щоб никати між надгробками, підвів очі до колон та склепінь і завмер непорушно.

Його відкинуте догори обличчя прибрало побожного й замисленого виразу, якого прибирають усі обличчя в церкві; в цій велетенській будівлі воно здавалося білим, як крейда. Руки в рукавичках він тримав перед собою, стискаючи ручку парасольки. Ось він підвів їх. Може, його охопило священне натхнення.

"Атож,— подумав він,— для картин мені треба конче мати приміщення".

Того вечора, повертаючись із Сіті, він зайшов у контору Босіні. Архітектор — без піджака, з люлькою в зубах — креслив якийсь план. Пити Сомс відмовився і зразу перейшов до діла.

— Якщо ви не дуже зайняті в неділю, поїдьмо зі мною до Робін-Гіла, скажете мені свою думку про одну ділянку для будівництва.
— Ви надумалися будувати дім?
— Може, й надумався,— відповів Сомс,— але нікому про це не кажіть. Я хочу знати вашу думку, та й годі.
— Розумію,— сказав архітектор.
Сомс оглянув кімнату.
— Височенько ви забралися,— зауважив він.
Йому згодяться будь-які відомості про те, над чим працює Босіні й чи багато в нього роботи.
— Поки що мене це приміщення влаштовує,— відповів архітектор.— Просто ви звикли до просторих хоромів.
Він вибив люльку, але потім знову встромив її, порожню, до рота: мабуть, так йому було зручніше розмовляти. Сомс помітив, що в нього запалі щоки, наче він безперестану смокче люльку.
— Скільки ви платите за таке приміщення?— спитав він.
— Переплачую п'ятдесят,— відказав Босіні.
Відповідь справила на Сомса сприятливе враження.
— І справді дорого,— мовив він.— Я заїду за вами в неділю годині об одинадцятій.
Наступної неділі він заїхав за Босіні в екіпажі й одвіз його на вокзал. Прибувши в Робін-Гіл, вони не знайшли візника й подалися пішки до ділянки, що містилася за півтори милі.
Було перше серпня; день видався чудовий — пекуче сонце і в небі ані хмаринки; йдучи вгору прямою вузькою дорогою, вони за кожним кроком здіймали хмари жовтої куряви.
— Гравій,— зауважив Сомс і позирнув скоса на пальто Босіні. З кишень цього пальта стирчали папери, під пахвою він затиснув чудернацьку палицю. Сомс звернув увагу на ці, а також інші особливості.
Тільки здібний чоловік, або й справді пірат, міг так нехтувати своєю зовнішністю; і хоч ця ексцентричність дратувала Сомса, він відчув деяке задоволення, вважаючи її за ознаку якостей, що обіцяли йому самому вигоду. Хай собі одягається, як хоче, аби вмів будувати.
— Я вже казав вам,— мовив Сомс, — що цей будинок — сюрприз, отож нікому про нього ані слова. Я ніколи не розповідаю про свої справи, аж поки доведу їх до кінця.
Босіні кивнув головою.
Коли відкриєте жінці свої задуми,— провадив Сомс,— то вже добра не жди.
— Еге!— відказав Босіні.— Жінки — то справжнє лихо!
Сомс уже давно дотримувався потай такої думки, хоча ніколи її не висловлював.
— Он як!— пробурмотів він. — То ви вже починаєте...— він затнувся, але потім, спалахнувши злістю, додав:—Джун теж дівчина з норовом — змалечку така вдалася.
— Норов для ангела — річ непогана.
Сомс ніколи не називав Айріні ангелом. Він не міг піти наперекір своїм найхарактернішим інстинктам, признавшися людям, що вона має неабияку цінність, і виказати свій секрет. Тож він промовчав.
Незабрукованою дорогою вони подалися через вигін. Колія повертала під прямим кутом до гравійного кар'єру, за яким з-поміж купи дерев край густого лісу зводились димарі котеджу. Над купинами стриміли пухнасті волоті трав, з-під них раз по раз вилітали жайворонки і шугали в сонячний обшир неба. А вдалині на обрії, за незчисленними смугами полів та живоплотів, вимальовувалося пасмо горбів.

Сомс повів Босіні аж на край вигону і там зупинився. Оце й була ділянка, яку він вибрав, але тепер, коли доводилось показати її іншій людині, він завагався.
— Агент живе в отому котеджі,— сказав Сомс.— Він почастує нас сніданком — спочатку краще поснідаймо, а тоді вже візьмемося до діла.
Він знову повів Босіні; у котеджі їх зустрів агент на ім'я Олівер — високий чоловік з опасистим обличчям і сивуватою бородою. За сніданком Сомс майже нічого не їв, він придивлявся до Босіні й разів зо два крадькома витер шовковою хусточкою лоба. Нарешті сніданок закінчився, і Босіні встав.
— Мабуть, вам треба поговорити про справи,— мовив він.— А я тим часом походжу, роздивлюся.— І, не чекаючи відповіді, вийшов.
Сомс був повіреним землевласника, тож він з годину, сидів з агентом, розглядаючи земельні плани й обговорюючи іпотеки Ніколла та інших своїх клієнтів; і лише потім, наче випадково згадавши, завів мову про ділянку.
— Ваші хазяї повинні збавити ціну для мене,— сказав
він.— Адже я будуватиму перший.
Олівер похитав головою.
— Ділянка, яку ви уподобали, сер,— мовив він,— коштує найдешевше. На вершині горба вони куди дорожчі.
— Зважте,— сказав Сомс,— я ще не вирішив. Може, я й не схочу починати будівництва. Земельний податок надто високий.
— Ну що ж, містере Форсайт, шкода, якщо ви відмовитесь; на мою думку, ви зробите помилку, сер. Іншого місця, з таким краєвидом і за таку дешеву ціну, під Лондоном не знайти. Досить нам тільки дати оголошення, і від покупців не буде відбою.
Вони подивилися один на одного. Погляди їхні говорили красномовно: "Я поважаю вас як ділову людину, тож не сподівайтеся, що я повірю бодай одному вашому слову".
— Ну що ж,— знову сказав Сомс,— я ще не вирішив остаточно; цілком можливо, я змушений буду відмовитись!— З цими словами він узяв парасольку, подав агентові свою холодну руку і, не потиснувши його пальців, забрав її і вийшов на сонце.
Поринувши в думки, він поволі йшов до вподобаної ділянки. Інстинкт підказував йому, що агент каже правду. Дешева ділянка. І найприємніше було ось у чому: він знав, що агент насправді не вважає ділянку дешевою; отож його інтуїція переважила агентову.
"Дешево чи дорого, а я її куплю",— подумав він.
Жайворонки злітали з-під його ніг, скрізь пурхали метелики, духмяніли дикі трави. З лісу долинав терпкий дух папороті, в зеленій гущавині туркотіли горлиці, а теплий вітрець доносив здаля розмірене бамкання дзвонів.
Сомс ішов, опустивши очі, губи його то розтулялися, то стулялись, немов наперед смакуючи ласий шматочок. Проте на ділянці Босіні не було.
Почекавши хвилину, Сомс подався вигоном до горба. Він хотів був гукнути, але побоявся почути звук власного голосу.
Вигін був пустельний, наче прерія; тишу порушувало тільки шарудіння кроликів, що тікали в свої нори, та співи жайворонків.
Сомса — піонера, що вів за собою велику армію Форсайтів, які несли цивілізацію в цей дикий закуток,— бентежило таке безлюддя, співи невидимих птахів й спекотливе духмяне повітря. Він уже рушив був назад, але в ту саму мить побачив Босіні.
Архітектор розлігся під могутнім дубом, крислатим, буйнолистим велетнем, що його старезний порепаний стовбур укорінився край самісінького схилу.
Сомсові довелося торкнути Босіні за плече, аж тоді він його помітив.

— Агов, Форсайте!— мовив архітектор.— Я знайшов місце для вашого будинку! Подивіться-но!
Сомс постояв, подивився, тоді сказав холодно:
— Може, вибрали ви й вдало, але ця ділянка мені коштуватиме в півтора рази дорожче.
— До біса ціну, Форсайте. Погляньте на краєвид!
Майже біля самісіньких їхніх ніг золотилася спіла нива, що простяглась до невеличкого темного гайка. Ген-ген, аж до далеких сизо-синіх горбів мріли лани й живоплоти. Праворуч срібною смужкою вилискувала річка.
Небо було таке синє, сонце таке ясне, що, здавалося, на цьому обширі панує вічне літо. Навколо них літали пушинки будяків, заворожені розлитим у повітрі спокоєм. Над нивою мерехтіло гаряче марево, і всю цю картину пронизувало тихе, ледь чутне бриніння, наче то перемовлялися хвилини щастя, танцюючи між землею і небом.
Сомс дивився. Мимоволі щось здіймалося в його грудях. Жити тут, милуватися цим краєвидом, показувати його своїм друзям, розмовляти про нього, володіти ним! Щоки в Сомса запашіли. Тепле, ясне проміння западало йому в душу так само, як чотири роки тому в душу йому запала врода Айріні, збудивши до неї потяг. Він глянув потай на Босіні,— його очі, очі напівприрученого леопарда, як назвав архітектора кучер старого Джоліона, збуджено бігали, милуючись краєвидом. Сонце вирізнило гострі риси його обличчя, випнуті вилиці вольове підборіддя, вертикальні складки на лобі, і Сомс неприязно споглядав це кутасте, захоплене, безтурботне обличчя. Легенький вітрець промчав широкою хвилею через ниву й овіяв їх теплим подихом.
— Я побудував би вам тут не будинок, а лялечку,— озвався Босіні, порушивши нарешті тишу.
— Авжеж,— відповів сухо Сомс.— Вам не довелося б за нього платити.
— Тисяч за вісім я збудував би вам палац.
Сомс зблід як стіна — в ньому точилася боротьба. Нарешті він опустив очі й сказав уперто:
— Для мене це занадто дорого.
І повільною обережною ходою повернувся на першу ділянку.
Вони пробули там деякий час, обговорюючи деталі нового будинку, потім Сомс вернувся в котедж поговорити з агентом.
Вийшов він за півгодини і рушив з Босіні на станцію.
— Ну,— мовив він крізь стиснуті губи,— я таки взяв ту вашу ділянку.
І знову замовк, збентежено міркуючи, яким чином думка цього молодика, котрого він зневажав усім своїм єством, примусила його перемінити своє рішення.

V. РОДИННЕ ЖИТТЯ ФОРСАЙТА

Так само, як тисячі інших освічених представників його класу й покоління, котрі, живучи в цьому великому місті, вже більше не вірили в червоні оксамитові крісла й розуміли, що групи з мармуру сучасної італійської роботи просто vieux jeu, Сомс Форсайт мешкав у будинку, який мав чим похвалитися. Мідний молоток на дверях був оригінального литва, нові віконні рами відчинялися надвір, у висячих квіткових ящиках росла фуксія, а за будинком (важлива особливість) був дворик, вимощений жовто-зеленими кахлями, де стояв ряд ясно-синіх горщиків з рожевою гортензією. Тут, під японським тентом пергаментного кольору, що закривав один куток двору, господарі будинку та гості, сховані від цікавих очей, пили чай або роздивлялися останні надбання Сомсової колекції табакерок.
Оздоблюючи кімнати, господар віддавав перевагу стилеві ампір та Вільяму Морісові. Як на свої розміри, будинок був просторий; він мав безліч

куточків, що нагадували пташині гніздечка, а в куточках тих лежали, наче яєчка, усілякі срібні дрібнички.
Загальна довершеність приховувала зіткнення двох витончених, але різних смаків. Господиня дому могла б створити вишукану обстановку навіть на пустельному острові, а господар культивував свою вишуканість, вважаючи її за своєрідний капітал, що допоможе власникові досягти нових успіхів відповідно до законів конкуренції. Оця вишуканість — засіб переважити інших конкурентів — примушувала Сомса, ще коли він учився в Мальборо, першим надягати влітку білу жилетку, а взимку вельветову, не дозволяла виходити на люди з криво зав'язаною краваткою і змусила стерти пилюку з лакованих черевиків перед повною залою слухачів, що зібралися в актовий день послухати, як він декламуватиме Мольєра.
Бездоганність приросла до Сомса та й до багатьох інших лондонців, наче шкіра: годі навіть уявити його непричесаним, чи в краватці, що відхилялася б на одну восьму дюйма від перпендикуляра, чи в комірці, що не сяяв би сліпучою чистотою! Від ранкової ванни він не відмовився б нізащо в світі — в той час саме ставало звичаєм приймати ванну; і яку глибоку зневагу він відчував до тих, хто не приймав ванни щодня!
Айріні — та була інша: вона б, наче німфа, охоче плескалася в придорожньому струмку, втішаючись прохолодою й милуючись красою свого тіла.
В цьому змаганні, яке точилось по всьому домі, жінка виявилася слабкішою. Як і в боротьбі між саксонською і кельтською кров'ю, що й досі не миряться в жилах нації, вразливіший і м'якший темперамент піддався і сприйняв гніт умовностей.
Отож їхній дім став достоту схожий на сотні інших домів, що прагнули до тієї ж високої мети, і його почали називати: "Чарівний будиночок Сомса Форсайта, дуже своєрідний, серденько, і по-справжньому елегантний!"
Замість Сомса Форсайта поставте Джеймса Піботі, Томаса Еткінса, Еммануїла Спаньолетті чи ім'я будь-якого іншого лондонця, що належить до середнього класу й претендує на добрий смак, і хоч дім буде інакше вмебльований, але ця фраза стосуватиметься їх усіх.
Увечері восьмого серпня, через тиждень після поїздки до Робін-Гіла, в їдальні цього дому —"такого своєрідного, серденько, і по-справжньому елегантного"— Сомс і Айріні сіли обідати. Гарячий обід по неділях правив за невелику елегантну відзнаку, властиву не тільки цьому домові, а також багатьом іншим. Після одруження Сомс установив: "Слуги повинні подавати в неділю обід: вони однаково сидять без діла та знічев'я грають на концертино".
Ця постанова не викликала революції. Слуги були віддані Айріні — Сомс вважав це за доказ їхньої невдячності,— а вона, порушуючи всі доброзвичайні традиції, визнала за ними право на притаманні людській натурі слабкості.
Щасливе подружжя сиділо за гарним столом палісандрового дерева не одне проти одного, а навскоси; обідали вони без скатерті — відзнака елегантності — і досі не промовили жодного слова.
Сомс любив поговорити за обідом про справи або розказати, що він придбав останнім часом; і, поки він говорив, мовчанка Айріні його не бентежила. Та цього вечора у нього не лежала душа до розмови. Рішення будувати новий дім стриміло у нього в думці, наче цвях, увесь тиждень, і він зрештою вирішив розказати про все дружині.
Збираючись відкрити свою таємницю, він нервувався, і це його страшенно дратувало: з якої речі вона примушує його так хвилюватись, адже чоловік і жінка — це одне тіло, один дух. Відколи вони посідали за стіл, вона на

нього й разу не глянула, і йому кортіло довідатись, про що вона весь час думає. Як це тяжко, коли чоловік працює не покладаючи рук, як оце він, заробляє для неї гроші — атож, із болем у серці,— а вона сидить тут і дивиться, дивиться так, наче стіни кімнати її ось-ось розчавлять. Так і хочеться встати з-за столу й вийти з кімнати.
Світло з-під рожевого абажура падало на її шию і руки — Сомс любив, щоб вона вдягала до обіду відкриту сукню: це давало йому невимовне почуття переваги над більшістю знайомих, чиї дружини, обідаючи вдома, задовольнялися закритими вбраннями — строгими вечірніми сукнями. В рожевому світлі її бурштинове волосся і біла шкіра на диво відтінювали її темно-карі очі.
У кого може бути щось прекрасніше за цей обідній стіл, який міниться темними барвами, за ці ясні, наче зорі, ніжні троянди, за келехи, що червоніють рубінами, і за це вишукане столове срібло; у кого може бути щось прекрасніше за жінку, що сидить за цим столом? Форсайти не вважали вдячність за чесноту; завзяті й сповнені здорового глузду, вони її зреклися; і Сомс тільки мучився гірким до болю жалем, що він не володіє цією жінкою так, як належало йому по праву, що він не може простягнути до неї руку, взяти її, як цю троянду, і вдихнути пахощі, що таяться в її серці.
Інше його добро, усі речі, що він їх придбав,— срібло, картини, будинки, гроші,— тішили його, розкриваючи перед ним усі свої потаємні принади, а вона ні.
В цьому домі на кожній стіні проступав пророчий напис. Його діловита натура не хотіла миритися з загадковим пророцтвом, що Айріні створена не для нього. Він одружився з цією жінкою, завоював її, зробив її своєю власністю, а володів лише її тілом — а може, навіть і тілом не володів, думалося йому сьогодні — і це, на його думку, суперечило найосновнішому з усіх законів, законові власності. Якби хто-небудь запитав, чи жадає він володіти її душею, таке запитання здалося б йому і смішним, і сентиментальним. Проте насправді він жадав того, а напис твердив, що жадання те ніколи не здійсниться.
Мовчазна й пасивна, вона уникала його з витонченою стриманістю, наче боялася, що якимсь своїм словом, рухом або знаком наведе чоловіка на думку, ніби вона його кохає; і він питав себе: невже так триватиме завжди? Як і в більшості тогочасних читачів (а Сомс полюбляв романи), його життєві погляди склались під впливом літератури; і він засвоїв собі, що з часом усе владнається. Згодом чоловік завжди здобував кохання своєї дружини. Навіть у тих книжках, які закінчувалися трагічно,— Сомс не дуже любив їх читати,— дружина завжди помирала зі словами гіркого жалю на вустах, а якщо помирав чоловік — неприємний випадок,— вона падала на його тіло, караючись пізнім каяттям.
Він часто ходив з Айріні до театру, підсвідомо вибираючи сучасні п'єси з великосвітського життя, в яких ішлося про сучасні проблеми шлюбу, що, на щастя, не мали нічого спільного з проблемами, котрі виникають у справжньому житті. Він переконався, що п'єси теж закінчуються так самісінько, навіть коли в них з'являвся коханець. Дивлячись виставу, Сомс частенько симпатизував коханцеві; але вже дорогою додому, сидячи з Айріні у кебі, він схилявся до іншої думки і радів із того, що п'єса скінчилася саме так, а не інакше. На той час на сцені входив у моду новий тип чоловіка — сильний, навіть трохи брутальний, але надзвичайно розважливий, наприкінці п'єси він неодмінно здобував повну перемогу. До цього суб'єкта Сомс не відчував ніякої симпатії, і якби у нього з дружиною були інші стосунки, він би відверто висловив свою відразу до нього. Але йому самому

конче треба було довести свою переможність, ба навіть "силу" в подружньому житті, тож він ніколи не висловлював своєї огиди, яка, може, завдяки примхливим процесам природи, виникла з потаємної брутальності, що ховалася в глибинах його душі.
Проте того вечора Айріні мовчала по-особливому. Йому ніколи не доводилося бачити на її обличчі такого виразу. А що незвичайне завжди будить тривогу, то Сомс стривожився. Він доїв закуску і поквапив покоївку, що змітала кришки зі столу срібною щіткою. Коли вона вийшла з кімнати, він налив у келих вина і спитав:
— Хто-небудь заходив удень?
— Джун.
— Чого їй було треба? — Форсайти вважали за аксіому, що люди навідуються тільки тоді, коли їм чогось треба.— Мабуть, заходила поговорити про свого нареченого?
Айріні промовчала.
— Здається мені,— провадив Сомс,— вона закохана в нього дужче, аніж він у неї. Вона скрізь за ним бігає.
Айріні зміряла його таким поглядом, що він почув себе ніяково.
— Ти не маєш права цього говорити!— вигукнула вона.
— Чому? Це всім видно.
— Ні, не видно. А якщо й видно, то говорити про це не годиться.
Сомс не стримався і скипів.
— Хороша ти в мене дружина!— кинув він, але в душі здивувався, не розуміючи, чого це вона спалахнула: це було на неї не схоже.— Ти схибнулася на тій Джун! Можу тобі сказати одне: тепер, коли вона підчепила Пірата, їй до тебе байдужісінько, ось ти сама переконаєшся. Та однаково тепер ти з нею зустрічатимешся лише зрідка: ми переїжджаємо за місто.
Він радів, що йому пощастило сказати їй цю новину, прикриваючись вибухом обурення, і чекав, що вона буде вражена і запротестує. Проте Айріні не озвалася жодним словом, і це його стривожило:
— Тобі, я бачу, однаково,— довелося йому додати.
— Я вже про це знаю.
Він позирнув на неї гострим поглядом.
— Хто тобі сказав?
— Джун.
— Як вона довідалася?
Айріні не відповіла. Спантеличений і збентежений, він промовив:
— Для Босіні це добра нагода: він зможе себе показати. Мабуть, вона тобі все розповіла?
— Так.
Знову запала мовчанка, потім Сомс запитав:
— Тобі, мабуть, не хочеться переїздити?
Айріні нічого не відповіла.
— Ну, я не знаю, чого ти хочеш. Тут тобі теж не подобається.
— Хіба мої бажання щось важать?
Вона взяла вазу з трояндами і вийшла. Сомс лишився сидіти за столом. Заради чого ж він підписав той контракт? Заради чого збирається витратити десять тисяч фунтів стерлінгів? І йому згадалися слова Босіні: "Жінки — то справжнє лихо!"
Та незабаром він заспокоївся. Могло бути гірше. Вона могла скипіти. Він боявся бурхливішого вибуху. Зрештою, воно й добре, що Джун зламала для нього кригу. Вона, мабуть, вивідала все у Босіні; цього слід було сподіватися.

Він запалив сигарету. Зрештою, Айріні не влаштувала йому сцени! Вона вгамується — це найкраща її риса; вона холодна, але не має звички злоститись. І, дмухнувши димом на сонечко, що повзло по лискучій поверхні столу, він поринув у мрії про будинок. Не треба хвилюватися: ось він піде до неї й помириться. Вона сидітиме в огорненому сутінками дворику під японським тентом і плестиме. Чудовий теплий вечір...
І справді, Джун побувала в Айріні того ж таки дня. Очі її блищали, і вона вигукнула:
— Сомс молодець! Для Філа це чудова нагода — якраз те, чого йому треба!
На обличчі Айріні відбилося щире збентеження, і Джун пояснила:
— Я кажу про ваш новий дім у Робін-Гілі. Що? Невже ви не знаєте?
Айріні не знала.
— Ой, мабуть, я ляпнула зайве!— І, нетерпляче поглянувши на свою приятельку, Джун вигукнула:— Здається, вам до того байдуже. Хіба ви не розумієте, що я про це тільки й мріяла, це нагода, якої він давно чекає. Тепер ви побачите, на що він здатний.— І вона розповіла все, що знала. Заручившись, вона майже перестала цікавитися справами своєї приятельки і тепер, буваючи з Айріні, весь час звіряла їй свої таємниці; інколи, щиро їй співчуваючи, вона все-таки не могла стримати посмішки, в якій прозирала жаліслива зневага до жінки, котра допустилася такої помилки в своєму житті — такої величезної, безглуздої помилки.
— Йому також доручено й оздобити будинок — все на його розсуд. Це просто чудово...— і Джун засміялась, радісно тремтячи всім своїм маленьким тілом; потім підвела руку і вдарила по мусліновій завісці.— Знаєте, я навіть попросила дядечка Джеймса...— але, згадавши той неприємний інцидент, вона зразу змовкла, і, збагнувши, що приятелька не поділяє її захвату, незабаром попрощалася і пішла. На вулиці вона озирнулась: Айріні й досі стояла на порозі. Джун помахала їй рукою, але Айріні у відповідь лише приклала руку до чола і, повільно повернувшись, зачинила двері...
Сомс зайшов до вітальні й подивився на Айріні крізь вікно.
Вона сиділа нерухомо в затінку японського тенту, видно було, як ворушиться на її білих плечах мереживо — то, дихаючи, підіймалися й опадали її груди. Але здавалося, що ця мовчазна жінка, котра непорушно сиділа в сутінках, випромінює тепло, що в ній киплять почуття, наче все єство її збурилося і в глибинах його відбувалася якась зміна.
Непомічений, він нишком вернувся в їдальню.

VI. ДЖЕЙМС РОЗВІДУЄ

Невдовзі звістка про Сомсові плани обійшла всіх родичів і викликала хвилювання, що завжди охоплює Форсайтів, коли вони чують про ухвалу, яка змінює чиєсь майнове становище.
Трапилося це не з Сомсової вини: сам він вирішив тримати справу в секреті від усіх. Але щаслива Джун поділилася своєю радістю з місіс Смолл, дозволивши їй розповісти новину одній лише тітоньці Енн,— вона гадала, що це підбадьорить бідолашну стареньку! Бо ж тітонька Енн уже багато днів не виходила із своєї кімнати.
Місіс Смолл відразу розповіла все тітоньці Енн, а та усміхнулася, відкинувшись на подушках, і сказала виразним, але по-старечому тремтячим голосом:
— Для Джун це дуже добре, та, сподіваюся, вони будуть обачні — справа ця досить небезпечна.
Коли вона лишилася на самоті, обличчя її спохмурніло, наче вкрилося хмарою, що віщує дощовий ранок.

Пролежавши в ліжку стільки днів, вона безперестану намагалася зміцнювати силу волі; це видно було й на її обличчі: кутики уст раз по раз стискалися.
Покоївка Смізер, яка стала на службу до тітоньки Енн ще зовсім молодою і про яку говорили: "Смізер — дівчина хороша, але надто млява",— щоранку з надзвичайною пунктуальністю виконувала церемонію, що вінчала здавна усталений ритуал ранкового туалету. Діставши з глибин сніжно-білої скриньки пласкі сиві кучерики, знаки особистої гідності тітоньки Енн, вона обережно вручала їх хазяйці, а сама поверталася до неї спиною.
І кожного дня тітоньки Джулі й Гестер були зобов'язані приходити й доповідати про Тімоті, про те, що у Ніколаса, чи пощастило любоньці Джун умовити Джоліона, щоб він прискорив весілля, адже тепер містер Босіні споруджує Сомсові будинок; чи правда, що дружина молодого Роджера при надії, як пройшла операція в Арчі; і що зробив Свізін із тим порожнім будинком на Вігмор-стріт, наймач якого збанкрутував і так негарно з ним повівся; та передусім про Сомса: чи Айріні й досі... й досі вимагає окремої кімнати? І кожного ранку Смізер чула: "Я зійду сьогодні вниз, Смізер, години о другій. Ви мені допоможете, я ж бо надто залежалася!"
Розповівши про будинок тітоньці Енн, місіс Смолл під величезним секретом поділилася новиною з місіс Ніколас, котра в свою чергу запитала Вініфред Дарті, чи це правда, вважаючи, що вона, доводячись Сомсові сестрою, повинна про те знати. Від неї новина пішла далі й зрештою її внесли у вуха Джеймсові. Він страшенно розхвилювався.
— Ніхто мені нічого не розказує,— поскаржився він. І замість того, щоб піти до Сомса, мовчазності якого він побоювався, Джеймс узяв свою парасольку й рушив до Тімоті.
Місіс Септімус і Гестер (якій теж розповіли — вона людина певна, їй навіть розмовляти важко) охоче, навіть залюбки заходилися обговорювати новину. Даючи містерові Босіні роботу, Сомс, вважають вони, вчинив благородно, але досить ризиковано. Як це Джордж його назвав? Піратом! Дотепно! Джордж, той завжди придумає щось дотепне! Проте все це було зроблено в межах родинного кола — вони гадають, що Босіні вже можна зарахувати до рідні, хоч це якось і дивно.
Джеймс перебив їх:
— Ніхто про нього нічого не знає. Навіщо Сомсові здався отой молодик! Я певен, що до цього діла доклала рук Айріні. Я поговорю з...
— Сомс попередив містера Босіні,— перебила його тітонька Джулі,— щоб він нікому про це не розказував. Я певна, пересуди йому ні до чого, а коли довідається Тімоті, його це дуже розтривожить, і я...
Джеймс приклав до вуха долоню.
— Що?— запитав він.— Я вже зовсім оглух. Не чую анічогісінько. У Емілі знову болить нога. Виходить, у цьому місяці ми не зможемо вибратись до Уельсу. Завжди якась тобі халепа.— І, вивідавши все, що йому було треба, він узяв капелюха й пішов.
День був погожий, і Джеймс подався пішки через Гайд-парк до Сомса, де мав намір пообідати, бо Емілі злягла через свою ногу, а Рейчел і Сісілі поїхали до знайомих на дачу. З Роу він звернув на доріжку, що вела навпростець до Найтбріджських воріт парку через галявину, поросту вигорілою, низькорослою травою, де паслися чорні вівці, сиділи пари і лежали долілиць волоцюги, наче трупи на полі, де щойно відгримів бій. Він ішов швидко, опустивши голову, не озираючись навкруги. Парк, що був якраз у центрі того поля бою, де він змагався все своє життя, не породив у нього ані думок, ані міркувань. Ці трупи, що їх викинуло тиснявою і виром боротьби, ці пари закоханих, що сиділи, пригорнувшись одне до одного,

тішачися годиною раювання, вкраденого у нудної одноманітності щоденної праці, не розбудили його уяви, він уже пережив той час, коли людина перебуває в полоні фантазії; його ніс, наче ніс овечки, був спрямований до моріжка, на якому він пасся.
Один його наймач останнім часом почав зволікати із сплатою оренди, і перед Джеймсом постало серйозне питання: чи не виселити його відразу, але тоді, чого доброго, будинок може простояти пусткою аж до різдва. Он Свізін уже має таку халепу, але так йому й треба,— він надто довго вичікував.
Заглибившись у свої міркування, Джеймс простував рівномірною ходою, тримаючи парасольку за стрижень під ручкою, так щоб не черкати кінчиком землю й не м'яти посередині шовку. Його вузькі високі плечі згорбилися, довгі ноги швидко ступали з механічною точністю; і його похід через парк, де під ясним промінням сонця панував такий непорушний супокій і де стільки людей знаходили притулок, спочиваючи від жорстокої боротьби, що лютувала по той бік огорожі на бойовищі Власності, скидався на політ птаха, котрий покинув рідну землю і ширяє над морем.
Коли він поминув Альберт-гейт, хтось торкнув його за рукав.
То був Сомс, який, вертаючись додому з контори тінявим боком Пікаділлі, побачив батька і перейшов вулицю.
— Мати злягла,— сказав Джеймс.— Я збирався зайти до тебе, але, може, я заважатиму?
Зовні стосунки між Джеймсом та його сином відзначалися властивою для Форсайтів відсутністю сентиментів, хоча насправді батько й син щиро любили один одного. Може, кожен із них дивився на другого, як на вигідне капіталовкладення; в усякому разі, вони піклувалися про добробут один одного і радо зустрічались. Вони ніколи в житті не перемовилися жодним словом про інтимні життєві справи і не виявили в присутності один одного ніяких глибоких почуттів.
Їх зв'язувало щось таке, чого не можна висловити, щось глибинне, властиве кожній нації і кожній родині,— кажуть, кров людська не вода, а у них кров була не риб'яча. Для Джеймса любов до дітей стала тепер рушійною силою життя. Діти, створіння, в яких житиме частина його самого і яким він передасть нажиті гроші,— ось що спонукало його до наживи; а в сімдесят п'ять років чим він іще міг тішитися, як не грішми? Накопичити для дітей гроші — в цьому був сенс його життя.
Хоча Джеймс Форсайт і любив нарікати на долю, проте в усьому Лондоні, де він мав стільки володінь, Лондоні, що його він любив мовчазною любов'ю як осередок своїх успіхів, не було людини, наділеної здоровішим глуздом (коли головною ознакою здорового глузду вважати потяг до самозбереження,— Тімоті, той перебрав у цьому міру). Джеймс мав інстинктивний, на диво міцний здоровий глузд, взагалі притаманний його класові. У нього дужче, ніж у Джоліона, що славився владною вдачею і хвилевими нападами ніжності та філософських роздумів, дужче, ніж у Свізіна, що став жертвою власної ексцентричності, ніж у Ніколаса, що не міг дати ради своїм здібностям, і в Роджера, якого полонила заповзятливість, пульсував потяг до пристосовництва; з-поміж усіх братів він Найменше відзначався і розумом, і особистістю і саме тому мав найпевнішу надію на безсмертя.
Джеймс любив і шанував родину більше, ніж решта братів. У його ставленні до життя завжди було щось примітивне й лагідне; він любив родинне вогнище, любив послухати плітки, любив і побурчати. Зважуючись на якесь рішення, він збирав шумовиння розуму своєї родини і тим самим шумовиння розуму тисячі інших подібних родин. Рік за роком, тиждень за тижнем він ходив до Тімоті, вмощувався у братовій вітальні, схрестивши ноги, пригладивши довгі сиві баки, що облямовували чисто виголене обличчя, і стежив, як закипає

родинний горщик, як у ньому підіймається шумовиння; потім він ішов додому, спочивши, освіжившись, заспокоївшись, втішаючись невимовним почуттям спокою.
Під сталевим покровом інстинкту самозбереження у Джеймса таїлася справжня лагідність; побувавши у Тімоті, він почував себе так, наче посидів годину на колінах у матері; і глибинний потяг сховатися під родинним крилом впливав у свою чергу на його почуття до дітей; його жахала думка, що світ може зашкодити їхнім достаткам, здоров'ю, репутації. Коли син його давнього приятеля Джона Стріта записався добровольцем до війська, Джеймс роздратовано похитав головою — він був здивований, як Джон Стріт міг таке дозволити; а коли молодого Стріта африканці простромили списом, він узяв це так близько до серця, що обійшов усіх своїх знайомих з єдиною метою сказати: "Я знав це наперед, та хіба їх переконаєш!"
Коли його зять Дарті зазнав фінансового краху, спекулюючи нафтовими акціями, Джеймс аж занедужав від тривоги; йому здалося, що він чує похоронний дзвін, який віщує кінець усьому добробуту. Він очунював аж три місяці, та ще й у Баден-Баден довелося з'їздити; навіть подумати страшно, що, якби не його, Джеймсові, гроші, ім'я Дарті з'явилося б у списку банкрутів.
Організм його був такий міцний, що коли йому кололо у вусі, він уже чекав смерті, а хвороби дружини й дітей вважав особистим лихом, посланим йому самим провидінням, щоб порушити його душевний спокій, але зовсім не вірив у хвороби людей поза колом його родини, запевняючи, що вони самі винні, бо, мовляв, занедбали свою печінку.
Щоразу він повторював одне й те ж саме: "А чого вони сподівалися? І мене спіткала б така халепа, якби я не берігся".
Прямуючи до Сомса того вечора, він відчував, що життя його кривдить: Емілі мучиться з ногою, Рейчел понесло в гості за місто; ніхто йому не співчуває; Енн нездужає, навряд чи переживе літо; ось уже тричі він до неї заходив, і вона не змогла прийняти його жодного разу! А тут іще ця Сомсова ідея будувати новий дім, над нею слід поміркувати. Що ж до прикрощів з Айріні, хтозна, що з того вийде,— тут можна сподіватися чого завгодно.
Він зайшов у будинок номер 62 на Монпельє-сквер, твердо вирішивши показати, який він безталанний.
Було вже пів на восьму, і Айріні, вдягнувшись до обіду, сиділа у вітальні. На ній була золотава сукня — з'явившись у ній на обіді, на вечірньому прийомі, на балу, вона могла тепер носити її тільки вдома; викот сукні був оздоблений хвилями мережива, на яке Джеймс одразу вирячив очі.
— Де ви все це купуєте?— спитав він зажурено.— От Рейчел і Сісілі ніколи так гарно не вбираються. Що у вас за мереживо? Воно ж, мабуть, не справжнє!
Айріні підійшла ближче, щоб довести йому, що він помиляється.
І Джеймс мимоволі розімлів від її шанобливої уваги, від легеньких спокусливих пахощів її парфумів. Та жоден Форсайт, що дбає про свою гідність, не піддається після першого удару, і він сказав, аби не мовчати:
— Не знаю... Мабуть, у вас на убрання йде чимало грошей.
Задзвонив гонг, і, подавши йому свою білу руку, Айріні повела його в їдальню. Вона посадила його на місце, де звичайно сидів Сомс,— навскоси ліворуч од себе. Світло там падало тьмяно, і його не бентежитимуть вечірні сутінки. Потім Айріні завела з ним розмову про його справи.
І Джеймс одразу розімлів, наче стиглий плід під ясним сонцем; йому здавалося, що його голублять, хвалять і пестять, хоч насправді його ані голубили, ані хвалили жодним словом. Він відчував, що його шлунок радо сприймає всі страви; вдома цього відчуття не бувало, такого задоволення

від келиха шампанського Джеймс не діставав хтозна-відколи; запитавши про марку й ціну, він здивовано довідався, що це те самісіньке вино, якого він придбав цілу партію, але насилу міг скуштувати, і одразу вирішив сказати виноторговцеві, що той його ошукує.
Підвівши очі від тарілки, він сказав:
— У вас багато гарних речей. Скільки ви заплатили за це чайне ситечко? Мабуть, чималі гроші!
Але з найбільшою втіхою розглядав він картину, яка висіла на протилежній стіні і яку сам він їм подарував.
— Я навіть уявлення не мав, що вона така гарна!— сказав він.
Вони встали й перейшли до вітальні, Джеймс ішов слідом за Айріні.
— Оце-то обід, нічого не скажеш,— промимрив він задоволено, дихаючи їй на плече,— і не важкий, і без французьких витребеньок. Удома мене таким не почастують. Я плачу куховарці шістдесят фунтів на рік, але такого обіду вона не годна зварити.
Досі він і слова не сказав про новий будинок, не згадав про нього й тоді, коли Сомс, під приводом нагальної справи, пішов нагору до кімнати, де зберігалися картини.
Джеймс залишився віч-на-віч із своєю невісткою. Його все ще гріло тепло вина й чудового лікеру. Він відчував до Айріні ніжну прихильність. Яка приваблива жінка: слухає вас, і видно, що все-все розуміє; розмовляючи, він пильно її роздивлявся — від черевичків бронзового кольору до хвилястого золота кіс. Вона вмостилася в кріслі стилю ампір, спираючись плечима на вершечок спинки, її гнучке, випростане, напру жене тіло вигиналося за кожним порухом, наче віддавалося обіймам коханця. Уста її усміхалися, очі напівзаплющились.
Може, відчувши небезпечну спокусливість її пози, чи, може, зосередившись на процесі травлення, Джеймс раптом замовк. Здається, він ще ніколи не лишався з Айріні сам на сам. Він дивився на неї, і його охоплювало дивне відчуття, наче перед ним з'явилося щось досі небачене й чуже.
Ну про що вона думає, відхилившись отак у кріслі?
І коли він заговорив, голос його звучав різко, наче його збудили з приємного сну.
— Що ви тут робите цілий день?— запитав він.— Ви ніколи чомусь не заходите до нас на Парк-лейн!
Айріні придумала якусь відмовку. Джеймс слухав, не дивлячись на неї. Йому не хотілося вірити, що вона умисно їх уникає,— тільки цього бракувало!
— Мабуть, у вас просто немає часу,— мовив він,— ви завжди з Джун. Вона вас використовує: ви ж, мабуть, скрізь супроводите її з нареченим та й інші послуги робите. Кажуть, тепер вона ніколи вдома не сидить; дядечкові Джоліону навряд чи це приємно, він і так самотній. Кажуть, вона за цим Босіні бігає хвостиком. Він сюди, певно, щодня заходить. Ну, а ви якої про нього думки? Чи він людина з характером? Мені здається, ні риба ні м'ясо. От побачите, він буде у неї на поводі.
Айріні спаленіла, і Джеймс поглянув на неї підозріливо.
— Боюся, у вас не зовсім правильне уявлення про містера Босіні,— мовила вона.
— Неправильне уявлення! Чому ж воно неправильне?— швидко заперечив Джеймс.— Зразу видно, що він з вільних художників. Кажуть, талановитий, але всі вони вважають себе талановитими. Проте ви знаєте його краще за мене,— додав він і знову глянув на неї підозріливо.
— Він проектує для Сомса будинок,— лагідно сказала вона, очевидно, бажаючи загладити гостроту розмови.

— Саме про це я й хотів поговорити,— провадив Джеймс.— Не розумію, навіщо Сомсові здався цей молодик. Чому він не звернеться до першорядного архітектора?
— А може, містер Босіні — першорядний архітектор?
Джеймс устав і, нахиливши голову, пройшовся по кімнаті.
— Атож,— мовив він,— ви, молодь, завжди одне за одним руку тягнете: вважаєте, що ви розумніші за всіх!
Високий, кощавий, він спинився перед нею, підняв палець і націлив його в груди Айріні, ніби виголошуючи обвинувальну промову проти її краси.
— Я вам ось що скажу: всі оті вільні художники, чи як вони там себе називають, то люди вкрай ненадійні; раджу вам якомога менше з ними знатися!
Айріні посміхнулася, і у вигині її уст був якийсь незрозумілий виклик. Від її шанобливості не лишилося й сліду. Груди хвилювалися, наче в них кипів таємний гнів, вона зняла руки з билець крісла і стулила кінчики пальців; її темні очі націлилися в Джеймса непроникливим поглядом.
Він похмуро втупився в підлогу.
— Коли хочете знати мою думку,— мовив він,—шкода, що у вас немає дитини: ви живете без клопотів, без турбот!
На обличчя Айріні зразу набігла хмара, і навіть Джеймс відчув, що все її тіло під м'яким шовком та мереживом напружилося й заклякло.
Помітивши, як подіяли на неї його слова, він сполохався, і, як більшість боязких людей, щоб піддати собі духу, зразу ж перейшов до звинувачень.
— Ви ж ніколи не виходите на люди. Чому б вам не поїхати з нами до Герлінгема? Та й сходити інколи в театр не завадило б. У вашому віці слід цікавитися життям. Адже ви жінка молода!
Її обличчя ще дужче затьмарилось, а Джеймс розгубився.
— Ну що ж, вам видніше,— мовив він,— ніхто мені нічого не розказує. Нехай Сомс сам за себе дбає. А якщо він не може за себе подбати, я йому нічим не допоможу — от і все...
Прикусивши вказівний палець, Джеймс підвів на невістку холодний гострий погляд.
І його очі зустрілися з пильним поглядом її очей, таких темних і глибоких, що він затнувся і на чолі його виступив
— Ну, мені пора,— сказав Джеймс по короткій мовчанці і за хвилину встав, наче трохи здивований, що його не просять залишитись. Він подав руку Айріні й дозволив провести себе до дверей і випустити на вулицю. Він обійдеться без кеба, він піде пішки, хай Айріні попрощається від його імені з Сомсом, а якщо вона схоче трохи розважитись, то, будь ласка, він коли завгодно повезе її в Річмонд.
Він прийшов додому і, піднявшись у спальню, розбудив Емілі, яка не спала цілу добу, щоб сказати їй, що, на його думку, родинне життя у Сомса не ладиться; на цю тему він розводився півгодини і нарешті, заявивши, що тепер не зможе склепити очей, повернувся на бік і зразу захріп.
На Монпельє-сквер Сомс, вийшовши із своєї картинної галереї, стояв тихенько на сходах і стежив, як Айріні розкладає листи, що надійшли з останньою поштою. Вона вернулася до вітальні, але за хвилину вийшла й спинилася, немов дослухаючись. Потім тихо пішла вгору сходами, тримаючи в руках кошеня. Він бачив її обличчя, що схилилося над звірятком, яке, муркотячи, терлося об її шию. Чому вона ніколи не Дивиться так на нього?
Раптом Айріні помітила його, і вираз її обличчя змінився.
— Листи для мене є?— запитав Сомс.
— Три.
Він одступив, і вона пройшла у спальню, не озвавшись більше жодним словом.

VII. ГРІХ СТАРОГО ДЖОЛІОНА

Того ж таки дня старий Джоліон вийшов з крикетного стадіону Лорд, маючи намір вернутися додому. Проте, не дійшовши до Гамільтон-Терес, він передумав і, підкликавши кеб, дав візникові адресу — Вістарія-авеню. Старий подолав свої вагання.

Того тижня Джун майже не бувала вдома; вона вже давно перестала ділити з ним його самотність — відтоді, як заручилася з Босіні. Він ніколи не просив її посидіти з ним. Не такої він вдачі, щоб кого-небудь просити! Тепер вона думає тільки про Босіні та його справи. А він залишився сам у цьому великому домі, наодинці зі слугами, і з ранку до ночі нема з ким навіть словом перемовитись. Клуб зачинений, його прибирають, у правліннях компаній — канікули; отже, у Сіті нема чого робити. Джун упрошувала його, щоб він поїхав куди-небудь, відпочив; сама вона їхати не хотіла, тому що Босіні залишався в Лондоні.

Та куди йому їхати? За кордон він один не хоче: і печінка розгуляється на морі, і готелі йому осоружні. Роджер десь лікується гідропатією, але він на старості літ не буде випробовувати цього безглуздого методу, всі ці новомодні курорти — дурна вигадка!

Такими сентенціями старий Джоліон приховував від себе свій душевний занепад, складки на його обличчі поглибились, очі день у день сповнювалися сумом, що не личив людині, якій завжди властиві були сила й спокій.

Того дня він поїхав через Сент-Джонс-Вуд, осяяний золотим промінням, яке грало на округлих зелених кронах акацій перед невеличкими будинками, повз садочки, залиті літнім сонцем, що ніби нестямно раділо у високості; старий Джоліон зацікавлено роздивлявся довкола: він опинився в тій частині міста, куди Форсайти заходили, не приховуючи свого осуду й затаївши цікавість. Кеб зупинився перед будиночком того особливого рудуватого кольору, який свідчив, що його не фарбовано хтозна-відколи. Заходити треба було, як у сільській садибі,— через хвіртку.

Старий Джоліон вийшов з кеба надзвичайно спокійний, високо підвівши масивну голову з обвислими вусами й пасмами сивого волосся, що вибивалися з-під височезного циліндра; погляд твердий, трохи сердитий. Ось до чого його довели!

— Місіс Джоліон Форсайт удома?

— Так, сер! Прошу, сер, як про вас доповісти?

Старий Джоліон мимоволі підморгнув маленькій служниці, називаючи своє ім'я. Вона здалася йому дуже смішною — справжнє жабеня!

І він пройшов слідом за нею через темний хол у невеличку вітальню з меблями у ситцевих чохлах; маленька служниця показала йому на крісло.

— Вони всі в садку, сер; прошу, сідайте, я їм скажу.

Старий Джоліон сів на вкрите ситцевим чохлом крісло й оглянув кімнату. Вся та оселя здавалася йому злиденною — саме так він висловив подумки своє враження; повсюди відчувався якийсь специфічний — він і сам не міг його визначити напевно — дух убозтва чи то намагання звести кінці з кінцями. З усіх меблів у вітальні жодна річ не коштувала навіть п'яти фунтів. На давно не білених стінах висіли акварельні ескізи; стелю перетинала довга тріщина.

Всі ці будиночки — старий непотріб; за рік, певно, беруть менше сотні; на саму думку про те, що Форсайт — його рідний син — живе в такій халупі, старого Джоліона проймав невимовний біль.

Маленька служниця повернулась. Якщо його ласка, чи не пройде він у садок? Старий Джоліон вийшов на ганок. Спускаючися сходами, він подумав, що їх слід пофарбувати.

Молодий Джоліон, його дружина, двоє дітей і пес Балтазар сиділи під грушею.
Простуючи до них, старий Джоліон спромігся на мужній вчинок, наймужніший у його житті; але жоден м'яз не здригнувся на його обличчі, жоден рух не виявив його хвилювання. Погляд його запалих очей був твердо спрямований на ворога.
За ті дві хвилини він якнайповніше продемонстрував здоровий глузд, урівноваженість і життєздатність — усі ті неусвідомлені якості своєї натури, завдяки яким він і багато інших представників його класу стали осереддям нації. У способі спокійно влагоджувати свої справи, ставлячи їх над усе і нехтуючи всім іншим, вони втілювали суть британського індивідуалізму, що виник внаслідок природної відособленості країни.
Пес Балтазар обнюхав його штани; добродушний і цинічний покруч, який уродився від випадкової зустрічі пуделя і фокстер'єра, відчував — сталося щось незвичайне.
Коли обидві сторони обмінялися вимушеними привітаннями, старий Джоліон сів у плетене крісло, а двоє його онуків стали обабіч колін і мовчки роздивлялися його — вони зроду не бачили такого старого дідуся.
Брат із сестрою були несхожі одне на одного, наче їх порізнили обставини їхнього народження. Джоллі, дитя гріха,— кругловидий, щокатий, із зачесаною назад білявою, як льон, чуприною і з ямочкою на підборідді,— тримався незалежно й привітно, очі в нього були форсайтівські; маленька Голлі, шлюбна дитина — смагляве, поважне дівча,— очі мала материні, сірі й замислені.
Пес Балтазар обійшов три невеличкі клумби, виказуючи свою безмежну зневагу до всього світу, а потім теж умостився перед старим Джоліоном і, помахуючи хвостом, який від природи скрутився на спині бубликом, втупив у гостя очі, що ані разу не змигнули.
Навіть у садку старого Джоліона гнітила злиденність; плетене крісло рипіло під його вагою; клумби поганенькі; в кінці садка, під почорнілим від сажі муром, котяча стежка.
Поки дід і онуки роздивлялися одне одного зацікавлено і водночас довірливо, як то завжди буває, коли зустрічаються Дуже малі й дуже старі, молодий Джоліон стежив за дружиною.
Її худорляве овальне обличчя з прямими бровами й великими сірими очима зашарілось. Високо зачесане волосся, гарно вкладене хвилястими пасмами, починало сивіти, як і його власне, і та сивина до болю зворушливо відтінювала яскравий рум'янець, що враз спалахнув на її щоках.
У неї з'явився вираз, якого він досі ніколи не бачив, який вона завжди від нього ховала, в ньому була потайна неприязнь, туга і страх. Очі під бровами, що нервово посіпувалися, були сповнені болю І вона мовчала
Розмову підтримував один тільки Джоллі; він мав багато цікавих речей, і йому кортіло розповісти про них незнайомому другові з довжелезними вусами й руками з блакитними жилами, що сидів, закинувши ногу на ногу, як і батько (хлопець і собі намагався перейняти таку звичку); але Джоллі був справжній Форсайт, хоч йому не минуло ще й восьми років, тому він і словом не згадав про наймиліше його серцю — олов'яних солдатиків у вітрині крамниці, яких батько обіцяв, йому купити. Певна річ, хлопцеві здавалося, що іграшці тій ціни немає, тому він не згадував про неї, боячись спокушати долю.
Сонце грало між листям, мережачи невеличкий гурт людей трьох поколінь, що спокійно сиділи під грушею, яка вже давно не родила.
Зморшкувате обличчя старого Джоліона взялося червоними плямами — так завжди червоніють на сонці обличчя старих людей. Він узяв Джоллі за руку,

хлопець виліз йому на коліна; а маленька Голлі, заворожена цим видовищем, підступила ближче; почулося ритмічне шкрябання — то чухався пес Балтазар. Раптом місіс Джоліон встала й швидкою ходою попрямувала до будинку. За хвилину чоловік промимрив якесь вибачення й подався слідом за нею. Старий Джоліон залишився сам з онуками.

І природа з властивою їй тонкою іронією вчинила переворот у почуттях старого Джоліона, застосувавши до його серця свій закон циклічного розвитку. І та ніжність до дітей, та гаряча любов до нового життя, що колись примусила його кинути сина й піти за Джун, тепер спонукала його кинути Джун і піти за цими малятами. Молодість і досі горіла невгасимим пломенем у його грудях, і до молодості його вабило, до пухкеньких рученят-ноженят, таких необережних, що їх треба безнастанно оберігати, до пухкеньких личок, таких наївно-поважних або веселих, до дзвінких голосів і заливистого радісного сміху, до пальчиків, що настійливо тебе сіпають, до дитячого тіла, що тулиться до твоїх ніг, до всього, що є молоде, молоде і ще раз молоде. І очі його потеплішали, потеплішав голос, і худі, помережані жилами руки, і серце його теж потеплішало. І для цих малят він одразу став розрадою, безпечним захистком, де можна і побалакати, і посміятися, і погратися; і ось уже плетене крісло, де сидів старий Джоліон, почало, як сонце, випромінювати щиру радість трьох сердець.

Та не так почувався молодий Джоліон, що пішов за дружиною в її кімнату. Він знайшов її в кріслі перед дзеркалом; вона сиділа, затуливши руками обличчя.

Плечі її здригалися від ридань. Її звичка мучити себе завжди була для нього незбагненною. Йому вже сотні разів доводилось бачити такі напади горя; диво дивне, як він усе те витерпів,— йому ніколи не вірилося, що це тільки хвилинні напади і що остання година їхнього спільного життя ще не настала.

Вночі вона обніме його за шию і скаже; "Ох, як я тебе мучу, Джо!"— так бувало вже сотні разів.

Молодий Джоліон простягнув руку й нишком сховав у кишеню футляр із бритвою.

"Залишатись не можна,— подумав він,— треба йти в садок!" Не промовивши ані слова, він вийшов з кімнати й повернувся під грушу.

Маленька Голлі сиділа в старого Джоліона на коліні; вона заволоділа його годинником; Джоллі, весь червоний, силкувався показати, що він уміє стояти на голові. Пес Балтазар умостився біля самого столу і невідривно дивився на пиріг.

Молодого Джоліона охопило злостиве бажання порушити цей радісний настрій. Навіщо батько прийшов сюди і стурбував його дружину? З'явитися несподівано через стільки років! Він повинен був сам зрозуміти; повинен був їх попередити; та хіба Форсайтові спаде коли на думку, що його поведінка може кого-небудь уразити! І молодий Джоліон несправедливо осудив батька.

Він різко озвався до дітей і звелів їм іти в дім пити чай. Дуже здивовані — батько ніколи не розмовляв з ними так різко — вони пішли, побравшись за руки, а маленька Голлі раз по раз озиралася.

Молодий Джоліон налив у чашки чаю.

— Сьогодні дружина трохи нездужає,— мовив він, чудово розуміючи, що батько збагнув причину тієї раптової втечі, і майже ненавидячи старого за те, що той сидить такий спокійний.

— У тебе гарний будиночок,— сказав старий Джоліон, пильно дивлячись на сина.— Ти, певно, його орендуєш?

Молодий Джоліон ствердно кивнув головою.

— Мені не подобається цей район,— сказав старий Джоліон.— Надто тут убого.

Молодий Джоліон відповів:
— Так, тут у нас дуже вбого.
Запала мовчанка, яку порушував тільки пес Балтазар, що чухав собі спину.
Старий Джоліон мовив просто:
— Мабуть, Джо, не треба було мені приходити, але я такий самотній!
Замість відповіді молодий Джоліон устав і поклав руку на плече батькові.
В сусідньому будинку хтось безперестану бренькав на розладнаному фортепіано "La donna e mobile"[4] садок огорнула тінь, сонце тепер сягало тільки найдальшого кінця муру, на якому вигрівалася кішка, її жовті очі сонно втупились у пса Балтазара. З далини чулося дрімотне гудіння вуличного руху, повита плющем огорожа садка заступала все, крім неба, будинку й груші, вершечок якої і досі золотило сонце.
Деякий час вони сиділи, майже не розмовляючи. Потім старий Джоліон устав і попрощався; чи завітає він іще, не сказано було жодного слова.
Він вийшов на вулицю пригнічений. Яка вбога оселя. І він згадав про великий порожній будинок на Стенгоуп-гейт, гідне Форсайта житло, з величезною більярдною і вітальнею, куди від неділі до неділі ніхто не заходить.
Ця жінка, чиє обличчя йому сподобалось, занадто вразлива; напевне, Джо з нею живеться нелегко! А які любі дітлахи!.. Як усе безглуздо склалося!
Він пішов до Еджвер-род вулицею, обабіч якої стояли маленькі будиночки, що наводили його на думку (звичайно, хибну, але упередження Форсайта завжди священні) про різні непевні історії.
Суспільство — тобто старі язикаті сороки та всяка негідь — зважилося засудити його власну плоть і кров! Бабське кодло! Він стукнув об землю парасолькою, наче хотів застромити її в серце тих нікчем, що насмілилися засудити на вигнання його сина і його синового сина, в яких він би міг знову ожити!
Він люто стукнув парасолькою; одначе сам він протягом останніх п'ятнадцяти років додержувався приписів цього суспільства — і тільки сьогодні засудив їх.
Він згадав Джун та її покійну матір, згадав усе, що сталося, і знову відчув давню гіркоту. Не гаразд воно вийшло!
До Стенгоуп-гейт він добрався пізно, бо, хоч і страшенно втомлений, з властивою йому впертістю йшов усю дорогу пішки.
Помивши руки внизу, він піднявся у їдальню і сів, чекаючи обіду,— то була єдина кімната, де він сидів, коли Джун не було вдома,— тут не так відчувалася самотність. Вечірньої газети ще не принесли, "Таймс" він уже прочитав, отже, робити було нічого.
Кімната виходила вікнами у провулок, і вуличного руху зовсім не було чути.
Старий Джоліон не любив собак, але цього вечора він був би радий навіть товариству собаки. Обводячи очима стіни, він спинився на картині "Голландські рибальські човни при заході сонця"— гордості його колекції. Вона не дала йому розради. Він заплющив очі. Самотина! Нема на кого ремствувати — це він знав, але не міг стриматись. Він невдаха, завжди був невдаха, безвільна людина. Так він засуджував себе подумки.
Зайшов лакей накрити стіл до обіду і, подумавши, що господар спить, став поратись якомога обережніше. Цей бородань мав ще й вуса, що викликало великі сумніви у багатьох членів родини, особливо в тих, хто, як Сомс, навчався в закритій школі й ставився до подібних питань вельми прискіпливо. Чи можна його вважати справжнім лакеєм? Жартівники називали його "сектант дядька Джоліона". Джордж — визнаний дотепник — прозвав його "місіонером".

Лакей сновигав між великим полірованим буфетом і великим полірованим столом, ступаючи на диво м'яко.
Старий Джоліон стежив за ним, удаючи, ніби спить. Справжнісіньке ледащо — він завжди вважав його за ледащо,— до роботи йому байдуже: абияк виконати свої обов'язки та мерщій на іподром, чи до своєї коханки, чи бозна ще куди! Слизняк. Відпасся нівроку! А про господаря йому байдужісінько!
Але потім його мимоволі потягло на філософські роздуми, що вирізняло його з-поміж інших Форсайтів.
Власне, чому лакей повинен любити свого господаря? Не слід сподіватися від нього того, за що йому не платять. На цьому світі прихильності не чекай інакше як за плату. На тому, може, буде по-іншому — він того не знає і не хоче запевняти! І він знову заплющив очі.
А лакей безупинно робив тихцем своє діло, беручи посуд з різних полиць буфета. Увесь цей час він стояв до старого Джоліона спиною, щоб приховати непоштивість своїх дій, до яких не годилося вдаватися в присутності господаря; час від часу він потайки хукав на срібло і тер його клаптиком замші. Здавалось, лакей замислився, чи стане вина в графинах, які він обережно ніс до столу, прикриваючи їх для певності бородою. Упоравшись, він хвилину постояв, дивлячись на господаря, і в його зеленкуватих очах була зневага.
Зрештою, господар його — старе луб'я, вже на ладан дихає!
Тихенько, як кіт, він перейшов кімнату, щоб подзвонити. Йому звеліли: "Обід о сьомій". Що господар спить, то байдуже: він його зараз розбуркає; на те є ніч, щоб виспатися! Слід і про себе подбати: о пів на дев'яту йому конче треба бути в клубі!
На дзвінок з'явився молодий служник із срібною супницею в руках. Лакей узяв її з хлопцевих рук і поставив на стіл, тоді підійшов до відчинених дверей і, наче запрошуючи до їдальні цілий гурт, урочисто мовив:
— Обід на столі, сер!
Старий Джоліон повільно підвівся з крісла і рушив до обіднього столу.
VIII. ПРОЕКТ БУДИНКУ ГОТОВИЙ
Всі Форсайти, як то загальновідомо, мають черепашки, подібно до того надзвичайно корисного молюска, яким залюбки ласують люди; іншими словами, Форсайтів ніколи не побачиш без шкаралупи, а якщо й побачиш, то не впізнаєш. Шкаралупа ця складається з обставин їхнього життя, власності, знайомих і дружин, з усього того оточення, що супроводжує їх на шляху крізь світ, який у свою чергу складається з тисяч інших Форсайтів, що мають свою шкаралупу. Без шкаралупи Форсайта годі уявити собі — він би скидався на роман без сюжету, а це, як усі знають, річ неприродна.
На погляд Форсайтів, Босіні такої шкаралупи не мав, очевидно, він був з нечисленної категорії тих бідолах, що вікують свій вік, оточені обставинами чужого життя, чужою власністю, чужими знайомими й дружинами. Його помешкання на горішньому поверсі будинку на Слоун-стріт з табличкою на дверях "Філіп Бейнз Босіні, архітектор" аж ніяк не скидалося на помешкання Форсайтів. Вітальні він не мав, за неї правила приймальня; в частині її, відгородженій ширмою, були такі необхідні для повсякденного життя речі, як канапа, крісло, люльки, книжки й капці. Робоча половина кімнати була вмебльована як звичайно: секретер з безліччю шухлядок, круглий дубовий стіл, складаний умивальник, стільці, широка конторка з планами й кресленнями. Джун була тут уже двічі — пила чай під опікою його тітки.
Гадалося, що в помешканні була й спальня.
Наскільки родині Форсайтів пощастило розвідати його прибуток складався з платні за консультацію в двох місцях — по двадцять фунтів на рік,— дещо

перепадало за випадкові замовлення, а також — річ більш варта уваги — він мав щорічну ренту, сто п'ятдесят фунтів, які відписав йому батько.
Що ж до самого батька, відомості, які пощастило зібрати, були не такі втішні. Виявилося, що він був медик, родом з Корнуельсу, лікарював у Лінкольншірі, відзначався оригінальною зовнішністю й байронічними нахилами,— вельми примітна фігура у своєму графстві. Дядько Босіні по матері, Бейнз, із контори "Бейнз і Балдбой", Форсайт за інстинктами, хоч і не за іменем, міг розповісти про свого дівера небагато вартого уваги.
— Дивний чолов'яга,— розказував Бейнз.— Про трьох своїх старших синів він говорив так: "Гарні хлопці, але нудні". Тепер вони в Індії, займають добрі посади! А Філіпа він любив. Частенько висловлював чудернацькі міркування; якось каже мені: "Друже мій, ніколи не звіряйте дружині своїх думок!" Але я поради його не послухав; нема дурних! Химерний чоловік. Повчав був Філа: "Жити, хлопче, можна абияк, але померти треба як джентльмен!" І його самого набальзамовано й поховано в сюртуку, шовковій краватці з діамантовою шпилькою. Оригінальна людина, нічого не скажеш!
До самого Босіні Бейнз ставився тепло й трохи жалісливо.
— Байронізм у нього від батька. Поміркуйте-но: раптом кинув мою контору, знехтувавши всіма добрими нагодами, подався за кордон із рюкзаком за плечима й мандрував цілих шість місяців, а ради чого? Щоб вивчити чужоземну архітектуру — чужоземну! Чого він сподівався? І ось, будь ласка,— талановитий хлопець не може навіть сотні за рік заробити! З цими заручинами йому пощастило, як ніколи,— він стане розважливіший; а то він з тих людей, котрі весь день сплять, а цілісіньку ніч працюють тільки тому, що звикли до безладдя; та лихого в ньому не знайдеш — ані крихти. Старий Форсайт чоловік багатий!
Містер Бейнз якнайприязніше ставився до Джун, котра саме тоді частенько бувала в його домі на Лаундз-сквер.
— Цей будинок містера Сомса які в нього визначні ділові здібності!— цей будинок якраз те, що потрібно Філіпові,— казав він Джун.— Навряд чи ви тепер будете з ним часто зустрічатися — і не сподівайтесь на це, моя люба панночко. Добра справа — то добра підстава! Він молодий, йому треба пробивати собі дорогу В його віці я працював з ранку до ночі. Дружина, бувало, мені каже: "Боббі, ти ж за роботою світу не бачиш, подумай про своє здоров'я". Але я ніколи себе не жалів!
Джун поскаржилась йому, що її нареченому ніколи навіть зайти на Стенгоуп-гейт
Коли він зрештою таки навідався, вони й чверті години не побули удвох, як випадково завітала місіс Септімус Смолл, їй неймовірно щастило на такі випадковості. Босіні негайно встав і, як то було умовлено, сховався в маленькому кабінеті, щоб пересидіти її візит.
— Який він худий, голубонько!—сказала тітонька Джулі.— Я часто помічала, що заручені худнуть, але ти подбай, щоб він не змарнів. У продажу є екстракт із телятини фірми Барлоу; твоєму дядькові Свізіну він дуже допоміг.
Джун випросталася перед каміном на весь свій невеличкий зріст, її личко сердито сіпалося: вона вважала несвоєчасний тітчин візит особистою образою і зневажливо відповіла
— Худий він тому, що багато працює; люди, зайняті справжнім ділом, ніколи не гладшають!
Тітонька Джулі надулася; сама вона завжди була худорлява, але з цієї незаперечної обставини мала одну-єдину втіху: могла вдосталь мріяти про те, як би стати огрядною.

— На мою думку,— мовила вона сумно,— ти не повинна дозволяти, щоб його називали Піратом; люди можуть подумати хтозна-що, а він же будуватиме Сомсові дім. Сподіваюся, він поставиться до своєї роботи серйозно: це для нього дуже важливо; адже Сомс має неабиякий смак!
— Смак!— вигукнула Джун, скипівши.— Його смак анічогісінько не вартий, у нашій родині ніхто не має смаку!
Місіс Смолл сторопіла.
— Твій дядько Свізін,— сказала вона,— завжди мав чудовий смак! Та й у Сомса чудовий будиночок, невже ти скажеш, що ні?
— Гм!— відповіла Джун.— Хіба тільки тому, що там живе Айріні!
Тітонька Джулі спробувала сказати щось приємне:
— А наша голубонька Айріні задоволена, що переїде за місто?
Джун поглянула на неї так гостро, наче її очима прозирнуло сумління; потім вираз цей зник, а погляд став іще гострішій, наче їй вдалося погамувати сумління. Вона відповіла гордовито:
— Авжеж, задоволена, а чому ні?
Місіс Смолл збентежилась.
— Не знаю,— сказала вона.— Я гадала, може, їй не схочеться розлучатися з друзями. Твій дядько Джеймс каже, що вона мало цікавиться життям. Ми вважаємо — тобто Тімоті вважає — їй слід частіше бувати на людях. Ти ж, мабуть, за нею скучатимеш!
Джун закинула руки за голову.
— Як би я хотіла,— вигукнула вона,— щоб дядечко Тімоті не говорив про те, що його не стосується!
Тітонька Джулі встала і випросталася на весь свій чималий зріст.
— Він ніколи не говорить про те, що його не стосується,— мовила вона.
Джун одразу відчула докори сумління; вона підбігла до тітки й поцілувала її.
— Пробачте мені, тітонько, але краще хай би Айріні дали спокій.
Тітонька Джулі не змогла сказати нічого доречного на цю тему й тому промовчала; вона зібралася йти, застебнула на грудях свою чорну шовкову пелерину й узяла свій зелений ридикюль.
— А як поживає дідусь?— спитала вона, вийшовши в хол.— Нудно, мабуть, йому самому тепер, адже ти весь час із містером Босіні.— Вона нахилилася, жадібно поцілувала онуку і подріботіла до дверей.
Очі Джун налилися слізьми; вона вбігла в маленький кабінет, де Босіні сидів біля столу й малював пташок на звороті конверта, впала на стілець і вигукнула:
— Ой Філе, це просто жах!
Серце її палахкотіло таким самим яскравим вогнем, як і червонясто-золоті коси.
Зранку наступної неділі, коли Сомс голився, йому доповіли, що внизу чекає містер Босіні — бажає з ним поговорити. Прочинивши двері в дружинину кімнату, Сомс сказав:
— Босіні внизу. Піди посидь із ним, а я доголюся. Я вийду за хвилину. Мабуть, він хоче поговорити про будівництво.
Айріні мовчки поглянула на чоловіка, не відповівши, докінчила одягатись і пішла вниз.
Сомс і досі не міг збагнути, яка її думка щодо нового будинку. Вона не висловила ніяких заперечень, а до Босіні ставилася наче по-дружньому. Поглядаючи у вікно, він бачив, як вони розмовляли внизу у дворику.
Він заквапився і двічі порізав підборіддя. Почувши їхній сміх, відзначив подумки: "В кожному разі, вони подружилися!"
Як він і гадав, Босіні зайшов, щоб забрати його до себе й показати плани.

Він узяв капелюха, й вони пішли.
Плани лежали розгорнені на дубовому столі в архітекторовій кімнаті; блідий, але незворушний Сомс допитливо схилився над ними і довгий час розглядав їх, не кажучи ані слова.
Нарешті він озвався спантеличено:
— Дивний будинок.
Усередині двоповерхового прямокутного будинку був квадратний дворик. Круг дворика на горішньому поверсі йшла галерея, а над ним височів скляний дах на восьми колонах.
На погляд Форсайта, то був справді дивний будинок.
— Багато місця пропаде марно,— додав Сомс.
Босіні почав ходити по кімнаті, і Сомсові не сподобався вираз його обличчя.
— Плануючи цей будинок,— сказав архітектор,— я ставив за мету, щоб ви почували себе в ньому вільно, як справжній джентльмен!
Сомс розставив великий і вказівний пальці, наче вимірюючи, наскільки він виросте в очах усього світу, спорудивши такий будинок, і відповів:
— Атож! Так, я розумію.
Обличчя Босіні засвітилося особливим виразом, який з'являвся завжди, коли він був чимось захоплений.
— Я прагнув спроектувати будинок, що відзначався б почуттям власної гідності. Якщо він не подобається вам, скажіть одверто. Звичайно про це ніхто не думає — навіщо почуття гідності, коли можна втулити ще одну вбиральню?— Він несподівано тицьнув пальцем у ліву частину прямокутника.— Тут вам є де розвернутися. У цьому приміщенні, відокремленому від двору завісами, будуть ваші картини, розсуньте завіси, і ви матимете простір п'ятдесят один на двадцять три і шість десятих. Оця пічка посередині виходить одним боком у двір, а другим — у картинну галерею; оця стіна вся скляна, виходить на південний схід, а дворик — на північ. Решту картин ви можете повісити у верхній галереї чи в інших кімнатах. В архітектурі,— провадив він, дивлячись на гостя, але, очевидно, його не бачачи, що неприємно вразило Сомса,— як і в житті, не можна досягти почуття власної гідності без систематичності. Кажуть, що це вже не модно. Проте над цим варто поміркувати — адже нам ніколи не спадає на думку втілити основний принцип життя в наших оселях; ми захаращуємо свої будинки оздобами, гарненькими дрібничками, затишними куточками,— всім, що може потішити око. А треба навпаки: око хай спочиває; створіть враження кількома енергійними лініями. Головне — це систематичність: без неї немає почуття власної гідності.
Сомс, із притаманною йому підсвідомою іронією, подивився на краватку Босіні, відхилену від перпендикуляра; до того ж архітектор був неголений, і одяг його не відзначався охайністю. У своєму захопленні архітектурою він, очевидно, забував дати систематичний лад самому собі.
— А чи не скидатиметься будинок на казарму?— запитав Сомс.
Відповідь він дістав не зразу.
— Я вас розумію,— сказав Босіні,— вам потрібен будинок на зразок тих, що їх будує Літлмастер,— гарненький, затишний домочок, слуги хай живуть на горищі, а парадний ганок буде нижчий, щоб сходи стали вищі. Будь ласка, зверніться до Літлмастера, він хлопець пречудовий, я знаю його давно!
Сомс занепокоївся. Сказати правду, проект йому сподобався, і вдоволення своє він приховував інстинктивно. Говорити компліменти було не в його натурі. Люди, які відверто висловлюють свій захват, викликали у нього зневагу.

Тепер він опинився в складному становищі людини, котра мусить сказати комплімент, бо інакше ризикує втратити гарну річ. Босіні такий, що візьме та й подере проект і не схоче мати з ним діла — справжнісінька доросла дитина!
Проте цей інфантилізм, що його Сомс споглядав з почуттям власної вищості, справив на нього незвичайний, майже гіпнотичний вплив,— для нього самого такі дивацькі настрої були зовсім невластиві.
— Ну,— пробурмотів він нарешті,— це... це, певна річ, оригінально.
Слово "оригінально" було для нього таке непевне і навіть ненависне, що, вживаючи його, він, гадалося йому, аж ніяк не виявив свого задоволення від проекту.
Але Босіні, очевидно, був потішений. Вдалий спосіб потішити такого чолов'ягу! Успіх підбадьорив Сомса.
— Будинок чималий,— мовив він.
— Простір, повітря, світло,— долинав до нього голос Босіні.— В домі Літлмастера ви не почуватимете себе джентльменом — він будує для фабрикантів.
Сомс похитав головою на знак протесту: його зарахували до джентльменів, і тепер він ні за які гроші не схоче попасти в один гурт з фабрикантами. Але в ньому ожила природжена недовіра до абстрактних принципів. Яка з біса користь цих балачок про систематичність і власну гідність? В будинку, мабуть, буде холодно.
— Айріні не терпить холоду!— сказав він.
— Ага!— саркастично відповів Босіні.— Ваша дружина! Вона не любить холоду? Я про це подбаю: вона не змерзне. Ось подивіться!— він показав чотири позначки, розміщені на однаковій відстані одна від одної на стінах дворика.— Отут стоятимуть радіатори за алюмінієвою решіткою; її можна зробити художнього литва.
Сомс недовірливо оглянув позначки.
— Так, усе це чудово,— мовив він,— але скільки воно коштуватиме?
Архітектор витяг з кишені аркуш паперу.
— Будинок, звичайно, треба було б увесь спорудити з каменю, але я гадав, що ви заперечуватимете, тому погоджуюсь: хай буде тільки облицьований каменем. Слід би його покрити міддю, але хай буде зелена черепиця. Разом із слюсарними роботами все це коштуватиме вісім тисяч п'ятсот фунтів.
— Вісім тисяч п'ятсот?— мовив Сомс.— Але ж я встановив межу вісім тисяч!
— Дешевше не буде ані на пенні,— холодно відповів Босіні.— Або згоджуйтесь, або ні!
Мабуть, із Сомсом можна було розмовляти тільки в такий спосіб. Він спантеличився. Здоровий глузд казав йому, що треба облишити цю справу. Але проект був добрий, і Сомс це знав — весь задум його відзначався завершеністю й гідністю; і кімнати для слуг теж були чудові. Такий дім підніме його престиж — адже він своєрідний і водночас дуже комфортабельний.
Босіні пішов у спальню поголитися і переодягтися, а Сомс тим часом і далі вивчав проект.
На Монпельє-сквер вони йшли мовчки, Сомс скоса стежив за архітектором. "Пірат досить непоганий із себе,— думав він,— якщо пристойно вдягнеться".
Коли вони зайшли, Айріні саме поралася біля квітів.
Вона запропонувала послати на той бік парку по Джун.
— Ні, ні,— сказав Сомс,— нам треба ще поговорити про справи.
За сніданком він поводився з Босіні майже приязно і все припрошував його їсти. Задоволений тим, що архітектор у чудовому настрої, Сомс залишив його у товаристві Айріні, а сам, як то звичайно бувало в неділю, пішов до своїх

картин. Коли настав час пити чай, він зійшов у вітальню; вони все ще, як подумки висловився Сомс, балакали без угаву.
Спинившись непомічений на порозі, він привітав себе з тим, що справа йде на краще. Айріні з Босіні знайшли спільну мову, і це дуже до речі; здається, вона змирилася з ідеєю нового будинку.
Спокійно поміркувавши серед картин, Сомс вирішив додати ще п'ятсот фунтів, коли треба буде; проте він сподівався, що після гостини Босіні полагіднішає і перегляне кошторис. Адже в цій справі Босіні може зробити все, що завгодно, аби лиш його воля: напевно, існує безліч способів здешевити будівництво, не порушуючи загального враження, яке створює проект.
Отож він дочекався слушної нагоди, коли Айріні подала архітекторові першу чашку чаю. Сонячний промінь, зазирнувши крізь мереживні завіси, зігрів її щоки, спалахнув у золоті її кіс і в її лагідних очах. Можливо, той самісінький промінь підрум'янив щоки Босіні, збудив у його погляді неспокій.
Сомс ненавидів сонце, тож одразу встав і засунув завіску. Потім він узяв свою чашку з рук дружини і сказав холодніше, ніж збирався:
— Може, ви все-таки вкладетеся в вісім тисяч? Адже можна поступитися деякими дрібницями.
Босіні випив одним ковтком чай, поставив чашку і відповів:
— Жодною!
Сомс зрозумів, що його пропозиція вразила архітекторове самолюбство.
— Гаразд,— похмуро скорився він,— хай буде по-вашому.
За кілька хвилин Босіні встав, збираючись іти; Сомс теж підвівся, щоб його провести. Архітектор, невідомо чому, був у надзвичайно піднесеному настрої. Він вийшов на вулицю, широко ступаючи, а Сомс, подивившись йому вслід, вернувся понурий до вітальні, де Айріні прибирала з рояля ноти, і, спонуканий непереборною цікавістю, запитав:
— Ну, що ти думаєш про Пірата?
Він опустив очі, чекаючи відповіді, і йому довелося чекати досить довго.
— Не знаю,— сказала вона нарешті.
— Ти гадаєш, він гарний?
Айріні посміхнулась. І Сомсові здалося, що вона з нього кепкує.
— Так,— відповіла вона,— дуже.
IX. СМЕРТЬ ТІТОНЬКИ ЕНН
Наприкінці вересня настав такий ранок, коли тітонька Енн не спромоглася взяти з рук Смізер знаків своєї особистої гідності. Поглянувши на старече обличчя, негайно викликаний лікар оголосив, що міс Форсайт померла уві сні.
Тітоньки Джулі й Гестер були тяжко вражені. Вони ніколи не уявляли собі такого кінця. Навряд чи вони взагалі гадали, що кінець нарешті колись таки настане. В глибині душі їм здавалося, що Енн вчинила нерозважливо, пішовши від них без жодного слова і навіть не опираючись. Це було для неї невластиво.
Можливо, найдошкульніше вразила їх думка про те, що й Форсайтові довелося випустити життя зі своїх рук. Якщо одному довелося, то й іншим доведеться теж.
Минула добра година, перш ніж вони зважилися повідомити Тімоті про те, що сталося. Якби ж то можна було від нього це приховати! Якби ж то можна було підготувати його заздалегідь!
І вони довго стояли, перешіптуючись, під його дверима. А коли повідомили братові сумну звістку, вони знову зашепотіли.

Сестри побоювались, що згодом він відчує своє горе гостріше. Але зразу він сприйняв звістку спокійніше, ніж вони гадали. Звичайно, йому не слід уставати з постелі!
І вони розійшлися, тихо плачучи.
Тітонька Джулі сиділа в своїй кімнаті, знеможена цим несподіваним ударом. Її зрошене сльозами обличчя спухло й помережилося дрібненькими зморшками. Вона не могла уявити собі, як тепер житиме без Енн,— вони прожили разом сімдесят три роки, їх розлучило було тільки короткочасне заміжжя тітоньки Джулі, що здавалося їй тепер зовсім нереальним. Раз по раз підходила вона до комода й витягала з-під напахчених лавандою подушечок чисту носову хусточку. Її тепле серце не могло стерпіти думки, що Енн лежить у своїй кімнаті холодна, застигла.
Тітонька Гестер, наймовчазніша, найпокірливіша з усіх Форсайтів, тихе плесо в бурхливому потоці родинної енергії, сиділа у вітальні, вікна якої були запнуті шторами; вона теж спочатку була поплакала, поплакала тихенько, і на обличчі в неї не видно було слідів сліз. Її керівний принцип був — заощаджувати енергію, і вона не зрадила його в годину горя. Тендітна, непорушна, вбрана в чорну шовкову сукню, вона сиділа, втупившись у камінні гратки, склавши на колінах руки. Навряд чи їй дадуть посидіти спокійно: знайдуть якусь справу. Неначе це допоможе! Енн уже ніщо не оживить! То навіщо завдавати собі клопоту?
О п'ятій з'явилися троє братів: Джоліон, Джеймс і Свізін. Ніколас поїхав до Ярмута, а Роджера прикував до ліжка напад подагри. Місіс Геймен побувала саме перед ними, зайшла до Енн і поїхала додому, попросивши переказати Тімоті — йому не переказали,— що її слід було сповістити раніше. Власне, інші теж гадали, що їх слід було сповістити раніше, наче від того вони щось втратили, а Джеймс заявив:
— Таки по-моєму вийшло: я ж казав вам, що вона не переживе літа.
Тітонька Гестер нічого не відповіла; уже надходив жовтень, та навіщо сперечатись: деяких людей нічим не переконаєш.
Вона послала сповістити сестру, що прибули брати. Місіс Смолл негайно зійшла вниз. Вона вмилася, але обличчя й досі було запухле, і хоч вона й поглянула суворо на Свізінові світло-сині штани — він приїхав просто з клубу, як тільки почув сумну новину,— проте вигляд у неї був куди бадьоріший, аніж завжди, навіть за тих обставин їй важко було подолати інстинкт робити все не до ладу.
Потім усі п'ятеро пішли нагору подивитися на небіжчицю. Під білосніжне простирало була підкладена стьобана ковдра, бо ж тепер тітонька Енн більше, аніж будь-коли, потребувала тепла; подушки були забрані, голова лежала низько, і тіло було пряме, достоту як і за її довгого життя; чепчик, що закривав чоло, натягли аж на вуха, а між чепчиком і простиралом обличчя небіжчиці, майже таке саме біле, дивилося заплющеними очима на братів і сестер. Невимовний спокій надавав обличчю виразу ще твердішої волі, ніж за життя; з-під ледь помережаної зморшками пергаментної шкіри випиналися квадратні щелепи й підборіддя, чоло з запалими скронями, загострений ніс; то була твердиня непереможного духу, який піддався смерті і навіть у своїй невидющості немовби прагнув відвоювати цю твердиню, відвоювати щойно втрачену зверхність.
Свізін тільки глянув на обличчя покійниці і зразу вийшов з кімнати: від того видовища, казав він згодом, у нього запаморочилося в голові. Він пішов униз, стрясаючи весь будинок, схопив капелюха, сів у кеб і навіть не сказав візникові, куди їхати. Його привезли додому, і весь вечір він непорушно просидів у кріслі.
За обідом він тільки з'їв куріпку та випив півпляшки шампанського.

Старий Джоліон стояв у ногах ліжка, схрестивши на грудях руки. З-поміж присутніх він єдиний пам'ятав смерть матері, й, дивлячись на Енн, він згадував матір. Енн зажилася на світі, але смерть таки до неї прийшла — смерть приходить до всіх. Обличчя його застигло, погляд блукав десь дуже далеко.
Тітонька Гестер стояла поруч нього. Вона вже не плакала, в неї забракло сліз — організм її прагнув зберегти силу; вона заламувала руки, дивлячись не на Енн, а то в один бік, то в другий, аби тільки не усвідомлювати того, що сталося.
З усіх братів і сестер Джеймс найвідвертіше виявив своє горе. Сльози котилися зморшками його худорлявого обличчя: куди він тепер піде ділитися своїми клопотами? Джулі для того не годиться, до Гестер нічого й потикатись! Смерть Енн вразила його дужче, ніж він сподівався; вона гнітитиме його ще не один тиждень!
Незабаром тітонька Гестер тихенько вийшла, а тітонька Джулі почала сновигати по кімнаті, "наводячи лад", і двічі зачепилась об меблі. Старий Джоліон, збудившись від своїх спогадів, тих спогадів про давнє минуле, глянув на неї докірливо і вийшов. Джеймс лишився біля постелі сам; озирнувшись потай, чи ніхто не дивиться, він зігнув своє довге тіло, приклався до чола небіжчиці, а потім і собі швидко вийшов з кімнати.
Зустрівши в холі Смізер, він розпитав про похорон і, дізнавшись, що їй нічого не відомо, скрушно зауважив, що коли про цю справу ніхто не подбає заздалегідь, то все піде не так як слід. Хай вона запросить містера Сомса — він добре знається на цьому; господар, мабуть, тяжко вражений і сам потребує догляду; що ж до господинь, то з них ніякого пуття — вони нічому не дадуть ради! Та ще й, може, заслабнуть. Краще зараз послати по лікаря: запобігати лихові треба вчасно. Здається, лікар сестриці Енн був не вельми тямущий. Якби її лікував Бланк, вона була б і досі жива. Коли Смізер потребуватиме якоїсь поради, нехай зразу ж посилає на Парк-лейн. Звичайно, в день похорону його карета до їхніх послуг. Чи немає часом у неї склянки кларету й печива — він іще не снідав.
Дні перед похороном минули спокійно. Певна річ, усі знали давно, що свій невеликий статок тітонька Енн відписала Тімоті. Отож не було ані найменшої підстави хвилюватись. Сомс, єдиний виконавець духівниці, заходився порядкувати і за деякий час порозсилав усім чоловікам родини такі запрошення:
"Запрошуємо Вас прибути на похорон міс Енн Форсайт, що відбудеться на Гайгейтському кладовищі опівдні 1 жовтня. Збиратися біля будинку "Бауер" на Бейзвотер-род о 10.45. Вінків просимо не класти R. S. V. P. [5]"
Ранок той був холодний, у високості зависло по-лондонському сіре небо; о пів на одинадцяту під'їхала перша — Джеймсова — карета. З неї вийшов Джеймс і його зять Дарті. Дарті був показний чоловік. Його широкі груди випиналися з-під застебнутого доверху сюртука, а бліде одутле обличчя прикрашали темні, гарно закручені вуса й ледь помітні баки; ці баки, уникаючи найретельніших спроб поголити їх, здаються ознакою якихось невикорінних особливостей вдачі їхнього власника — особливостей найчастіше притаманних людям, що спекулюють на біржі.
Сомс як виконавець заповіту зустрічав гостей, бо Тімоті й досі лежав у ліжку: він устане після похорону, а тітоньки Джулі й Гестер зійдуть униз тоді, коли все закінчиться і коли треба буде подавати сніданок для тих, хто захоче завітати до господи, вертаючися з кладовища. Другим приїхав Роджер, і досі кульгаючи після нападу подагри, в супроводі трьох синів — молодого Роджера, Юстаса й Томаса. Джордж, четвертий син, прибув у кебі

майже зразу за ними і спинився в холі запитати Сомса, чи вигідно бути трунарем.
Вони не любили один одного.
Потім прийшли двоє Гейменів — Джайлс і Джесс, німі як могила й елегантно вбрані, з рівнесенькими складками на чорних штанях. Потім старий Джоліон, сам-один. Далі Ніколас, рожеволиций, якомога приховуючи бадьорість, що виявлялася в кожному русі голови й тіла. Його супроводжував один із синів, покірний і слухняний. Свізін Форсайт і Босіні прибули водночас і хвилину стояли, кланяючись і даючи один одному дорогу, але, коли двері відчинились, вони зіткнулися на порозі, а в холі знову почали вибачатися, і потім Свізін поправив свою краватку, яка трохи збилася набік, поки він протискався в двері, повагом рушив угору сходами. Прибув третій Геймен; двоє одружених Ніколасових синів разом з Твітіменом, Спендером та Уоррі, чоловіками Форсайтових і Гейменових дочок. Зібралися всі мужчини роду Форсайтів — двадцять один чоловік, за винятком Тімоті та молодого Джоліона.
Зайшовши до вітальні, витриманої в пурпуровому й зеленому кольорах, що була занадто яскравим тлом для їхніх незвичних костюмів, кожен занепокоєно намагався зразу сісти, щоб приховати свої чорні штани. Ті чорні штани й рукавички здавалися якимись непристойними, наче свідчили про фальшиве перебільшення почуттів, і багато хто з чоловіків вражено, але водночас із прихованою заздрістю позирав на Пірата, який з'явився без рукавичок і в сірих штанях. Незабаром залунали притишені голоси, ніхто не згадував померлої, але всі розпитували один одного про здоров'я, віддаючи в такий непрямий спосіб належне сумній події, яку вони прийшли вшанувати.
Трохи згодом Джеймс сказав:
— Ну, мабуть, пора рушати.
Вони вийшли надвір і, як домовлено, парами, дотримуючися старшинства, посідали в карети.
Катафалк рушив ступою, за ним посунули карети. У першій сиділи старий Джоліон з Ніколасом; у другій — близнюки Свізін і Джеймс; у третій — Роджер і молодий Роджер; Сомс, молодий Ніколас, Джордж і Босіні їхали в четвертій. В інших каретах — а всього їх було вісім — родичі вмостилися по троє і по четверо; за ними в однокінному екіпажі їхав лікар; далі, на пристойній відстані, кеби з службовцями й слугами; а позаду — порожній кеб, щоб довести число карет до тринадцяти.
По Бейзвотер-род процесія посувалася повільно, але, звернувши в бічну вулицю, рушила швидше: коні бігли підтюпцем аж до кладовища, сповільнюючи свій біг тільки на фешенебельних вулицях. У першій кареті старий Джоліон і Ніколас розмовляли про свої духівниці. В другій близнюки спробували були поговорити, але розмова не в'язалася, бо обидва недочували, а надто голосно кричати не випадало. Джеймс лише раз порушив мовчанку:
— Треба буде підшукати собі місце на кладовищі. А ти, Свізіне, вже подбав про це?
Свізін, перелякано позирнувши на нього, відказав:
— Ти мені про таке не говори!
У третій кареті балакали про всяку всячину, частенько визираючи, щоб подивитися, чи далеко ще їхати. Джордж промовив: "Сказати правду, бідолашна старенька зажилася на світі". Він вважав сімдесят років межею людського віку. Молодий Ніколас відповів лагідно, що, як видно, Форсайтів це правило не стосується. Джордж заявив, що в шістдесят накладе на себе руки. Молодий Ніколас, посміхаючись і погладжуючи підборіддя, мовив: навряд чи ця теорія сподобається його батькові,— він після шістдесяти років нажив чимале багатство. Ну, а сімдесят років,— то вже остаточна

межа, сказав Джордж, саме час відійти на той світ і залишити гроші дітям. Сомс, який досі мовчав, тепер і собі докинув слово: він не забув "трунаря" і, ледь підвівши повіки, сказав, що так, мовляв, можуть міркувати лише люди, які за весь свій вік не спромоглися нажити ніяких грошей. Сам він збирається жити якомога довше. То була шпилька Джорджеві, який постійно перебував у фінансовій скруті. Босіні неуважно пробурмотів: "Чудово сказано, чудово!" Джордж позіхнув, і розмова на тому скінчилась.

Коли процесія прибула на кладовище, труну занесли до каплиці, чоловіки зайшли слідом парами. Ця варта, споріднена з небіжчицею, являла собою разюче й виняткове видовище серед великого міста Лондона з його безмежною розмаїтістю життя, його незліченними справами, розвагами, обов'язками, його страшною нечулістю, його страшним відособленням людей.

Родина Форсайтів зібралася, щоб показати свою перемогу над усім тим, свою тісну згуртованість, продемонструвати всемогутність закону власності, з якого виросло їхнє сімейне дерево, вигнався дебелий стовбур, розлогі віти, наповнившись життєдайними соками, досягнувши розквіту в призначений долею час. Дух старої жінки, що заснула останнім сном, скликав їх на цю демонстрацію. То був її останній заклик до згуртованості, в якій полягала їхня сила; то був її останній тріумф: вона вмерла тоді, коли дерево ще буяло.

Старій пощастило: їй не доведеться побачити, як ті віти розростуться так широко, що зрештою похиляться додолу. Вона не могла зазирнути в серця тих, хто її проводив. Той самий закон, що перетворив її з худенької струнної дівчини в жінку дужу й дозрілу, з жінки — в кощаву, немічну, схожу на чаклунку стару бабу, чия індивідуальність виступала дедалі виразніше й виразніше в міру того, як сходив з неї полиск, що його набуває людина, спілкуючись із світом,— той самий закон мав діяти, уже діяв у родині, про яку вона піклувалася, наче мати.

Вона бачила ту родину молодою, в зростанні, вона бачила її дужою й змужнілою, і перш ніж її старечі очі встигли й спромоглися побачити, що буде далі, вона померла. Напевно, вона б силкувалася зберегти молодість і силу родини, і, хтозна, може, своїми старечими пальцями та тремтливими поцілунками їй би пощастило хоч на деякий час затримати її занепад. Та ба! Навіть тітоньці Енн не під силу було змагатися з Природою.

"Загибелі передує гордість!" Згідно з цим правилом, найіронічнішим із усіх правил Природи, Форсайти, перш ніж загинути, зійшлися на передостанній парад. Вишикувавшись у дві шеренги, вони майже всі спокійно потупили свої обличчя, що маскували їхні думки, але дехто дивився вгору і насуплював брови, наче вгледівши на стіні каплиці якесь грізне видиво і дослухаючись до якихсь страхітливих звуків. І коли вони мурмотіли, повторюючи за священиком молитву, їхні голоси лунали одним тоном, одним невловним форсайтівським ладом, і звучали вони дивно, наче бурмотів хтось один, квапливо повторюючи кожне слово.

Відправа скінчилася, і родичі знову вишикувались, щоб провести тіло небіжчиці до могили. Склеп стояв розчинений, навколо нього чекали люди в чорному.

Звідси, з цього священного поля, де спочивали вічним сном тисячі й тисячі небіжчиків із середовища великої буржуазії, погляди Форсайтів звернулися над купками могил до обрію. Там, під захмареним небом, скільки сягало око, розкинувся Лондон, що сумував за своєю дочкою, сумував разом із родичами за тією, що була їхньою матір'ю і опікункою. Сотні тисяч шпилів і будинків, повитих сірою імлою величезного павутиння власності, шанобливо схилилися перед могилою, де упокоїлася ця жінка, найстарша з роду Форсайтів.

Кілька слів, жменька землі, труну опущено в склеп, і тітонька Енн лягла на останній спочинок.
Навколо склепу, схиливши сиві голови, стояли п'ятеро братів, що мали пильнувати її спокою: вони дбатимуть, щоб Енн було зручно там, куди вона пішла. Її невелика власність має лишитися тут, а все, що можна зробити, буде зроблено.
Потім брати відійшли один по одному й, надівши циліндри, повернулися глянути на новий напис, вирізьблений на мармурі родинного склепу:
Вічної пам'яті
ЕНН ФОРСАЙТ,
дочки похованих тут
ДЖОЛІОНА ТА ЕНН ФОРСАЙТІВ,
що упокоїлася вересня 27 дня 1886 року
у віці вісімдесят сім років і чотири дні
Скоро, може, знову доведеться вирізьблювати чиєсь ім'я. Дивна і нестерпна гадка, бо їм ніколи не спадало на думку, що Форсайти можуть померти. І кожному з них захотілося втекти від цього болю, цієї церемонії, яка нагадала їм про те, чого не хотілося пам'ятати,— швидше втекти, взятися до своїх справ, забути.
До того ж було холодно; вітер, наче сила, що повільно роз'єднує людей, віяв з долини, проймаючи їх своїм холодним подихом; вони розійшлися купками і квапливо посідали в карети.
Свізін заявив, що їде снідати до Тімоті,— хто хоче туди, хай сідає в його екіпаж. Привілей їхати разом із Свізіном здався сумнівним: екіпаж був невеликий, тож ніхто не прийняв його запрошення,— він вирушив сам. Джеймс і Роджер подалися зразу слідом: вони теж заїдуть поснідати. Інші поступово роз'їхалися в різні боки; старий Джоліон узяв у свою карету трьох небожів: йому хотілося бачити поряд молоді обличчя.
Сомсові треба було дещо влагодити в конторі кладовища, і він пішов туди з Босіні. У нього було чимало питань, які він хотів обміркувати з архітектором, тож, довершивши справу, вони рушили пішки на Гемстед, поснідали вдвох у "Спеньярдз-Інн" і довго розмовляли про різні деталі будівництва нового дому; потім сіли в трамвай і поїхали до Мармурової арки, де Босіні вийшов і подався на Стенгоуп-гейт до Джун.
Сомс приїхав додому в чудовому настрої і за обідом розповів Айріні, що розмовляв з Босіні,— він, здається, хлопець тямущий; до того ж вони з ним пройшли пішки чималий шмат дороги, а це на користь його печінці — він-бо давно вже не робив прогулянок,— і загалом день минув цілком задовільно. Якби не смерть бідолашної тітоньки Енн, він би повіз Айріні до театру; але, зважаючи на обставини, їм доведеться перебути вечір удома.
— Пірат кілька разів питав про тебе,— мовив він раптом. І, охоплений незбагненним прагненням ствердити своє право власності, підвівся зі стільця і поцілував дружину в плече.
ЧАСТИНА ДРУГА
I. БУДІВНИЦТВО ПОЧИНАЄТЬСЯ
Зима була тепла. Діла в конторі було небагато, і, ще раз добре все обміркувавши, Сомс вирішив, що слід уже починати будівництво. Отож наприкінці квітня в Робін-Гілі вже височів каркас нового будинку.
Тепер, коли його гроші втілилися в щось видиме, Сомс приїздив сюди раз, двічі і навіть тричі на тиждень і годинами никав серед стосів цегли і дощок, намагаючись не забруднитись, мовчки ходив попід прорізами дверей чи тинявся між колонами у дворику.
Він подовгу вистоював перед колонами й пильно придивлявся до них, ніби перевіряв якість матеріалу.

Вони з Босіні домовились зустрітися тридцятого квітня, щоб переглянути рахунки, і за п'ять хвилин до призначеного часу Сомс зайшов до намету, що його архітектор поставив біля старого дуба.
Рахунки вже лежали на складаному столі, кивнувши, Сомс сів і заглибився в них. Через якийсь час він підвів голову.
— Щось я не можу зрозуміти,— мовив він нарешті,— тут перевищено домовлену суму фунтів на сімсот!— і, позирнувши на Босіні, швидко повів далі: — Якщо ви рішуче стоятимете на своєму, то ці крутії підрядники будуть згідливіші. За ними треба наглядати, щоб не шахрували. Виторговуйте на кожному підряді десять процентів. Якщо будинок обійдеться фунтів на сто дорожче, я не заперечуватиму.
Босіні похитав головою.
— Я виторгував усе, що міг, до фартинга.
Сомс штовхнув сперсердя стіл, і рахунки посипалися додолу.
— Доброї ви наробили халепи!— вигукнув він знервовано.— Оце все, що я можу сказати.
— Я вас двадцять разів попереджував,— гостро відказав Босіні,— що будуть додаткові витрати. Я вам про них нагадував при кожній розмові.
Це я знаю, буркнув Сомс.— Якби щось обійшлося на десять фунтів дорожче, я б не заперечував. Та звідки мені знати, що під "додатковими витратами" ви розумієте цілих сімсот фунтів?
Різні характери цих двох людей тільки поглибили їхню незгоду З одного боку відданість своїй ідеї, мрія про будинок, який він створив і в який він вірив, сповнювали архітектора побоюванням, щоб його не змусили припинити будівництво або чимось поступитися; з другого боку Сомсове не менш щире й палке бажання придбати за свої гроші все найкраще заважало йому повірити, що річ, варту тринадцять шилінгів, не можна купити за дванадцять.
— Краще б я не брався за ваш будинок,— раптом сказав Босіні.— Щоразу, як ви сюди приїжджаєте, мене аж тіпає. Ви б хотіли, щоб вам усе коштувало вдвічі дешевше, ніж іншим, а тепер, коли вам споруджують дім, що кращого не буде в усьому графстві, ви відмовляєтеся за нього платити. Якщо ви хочете скасувати угоду, то, запевняю вас, я вже якось дам собі раду з цією перевитратою, але хай мене лиха година візьме, коли я хоч пальцем поворухну задля вас.
Тим часом до Сомса повернулося самовладання. Знаючи, що Босіні не має коштів, він вважав, що його загроза — пусті слова. Але бачив він також і те, що йому довго доведеться чекати переїзду в пожаданий дім: будівництво ввійшло в ту критичну стадію, коли все залежить від особистого нагляду архітектора. Водночас слід подумати й про Айріні. Останнім часом вона поводиться дуже химерно. Сомс був переконаний: Айріні змирилася з думкою про новий дім лише тому, що подружилася з Босіні. Не варто заводити з нею сварку.
— Чого це ви так розсердилися?— мовив він.— Якщо я ладен змиритися з цими перевитратами, то вам нічого хвилюватись. Я мав на увазі тільки одне: коли ви мені кажете, що така-то річ коштуватиме стільки-то, мені б хотілося... ну, мені б хотілося знати, на що я можу розраховувати.
— Слухайте-но!— озвався Босіні, і його розгніваний погляд вразив і водночас здивував Сомса.— Моїми послугами ви користуєтесь запівдарма. За працю, що я вклав у цей будинок, і за той час, що я йому приділив, вам би довелося заплатити вчетверо більше Літлмастерові чи ще якомусь дурневі. Ви хотіли б мати архітектора першого розряду, а платити йому за четвертим, ось у чім річ. І вам пощастило цього домогтися!
Сомс бачив, що архітектор не жартує, і хоч який він був сердитий, проте можливі наслідки сварки постали перед ним аж надто виразно. Його дім

стоятиме незакінчений, дружина збунтується, а сам він стане посміховиськом.
— Треба переглянути рахунки,— сказав він понуро.— Погляньмо, куди пішли гроші
— Гаразд,— погодився Босіні.— Але, будь ласка, швидше. Мені треба вчасно вернутися: сьогодні ми їдемо з Джун до театру.
Сомс зиркнув на нього скоса і сказав:
— Зайдете, мабуть, по неї до нас?
Він завжди заходив до них!
Напередодні вночі пройшов дощ — весняний дощ, і земля пахтіла налитими соком травами. Теплий лагідний легіт погойдував листя й золотаві бруньки старого дуба, і осяяні сонцем дрозди висвистували так захоплено, аж у них заходилося серце.
Був той весняний день, коли в душу людини западає невимовне поривання, болюча знемога, жадання, що примушує її стояти непорушно, дивлячись на листя, і простягати руки, жадаючи обійняти — а що, вона й сама не відає. Земля видихала млосне тепло, яке просочувалося крізь холодні шати, що їх накинула на неї зима. Своєю тривалою ласкою вона вітала людей, запрошуючи лягти в її обійми, качатися по траві, припасти устами до її грудей.
Саме такого весняного дня Сомс домігся від Айріні згоди, якої домагався так довго. Сидячи на поваленому дереві, він обіцяв їй удвадцяте, що коли їхній шлюб виявиться невдалим, вона буде вільна, зовсім вільна!
"Ви присягаєтеся?" — спитала тоді Айріні. Кілька днів тому вона нагадала йому ту клятву. Він відповів: "Дурниці! Не міг я такого обіцяти!" За якоюсь фатальною випадковістю Сомс пригадав це тепер. Які безглузді клятви ладні давати чоловіки заради жінок! Щоб здобути Айріні, він повторив би свою клятву сотні разів! Він повторив би її й тепер, якби міг цим розбудити Айріні,— але ніхто не міг її розбудити: серце в неї було холодне, як лід!
І його обступили спогади, що прилинули із свіжими духмяними подувами весняного вітру, спогади про те, як він упадав за Айріні.
Весною 1881 року Сомс гостював у Бренксомі у свого давнього шкільного товариша і клієнта Джорджа Ліверседжа, який збирався розробляти соснові ліси поблизу Борнмута і доручив Сомсові утворити необхідну для цієї справи компанію. Місіс Ліверседж, вважаючи, що так воно годиться, влаштувала на його честь музичний вечір. В розпалі цієї вечірки, на якій Сомс, байдужий до музики, страшенно нудився, в око йому впало обличчя дівчини, вбраної в жалобу. Дівчина стояла осторонь від решти гостей; чорна сукня, щільно облягаючи тіло, вимальовувала її високу, ще зовсім худеньку постать, руки в чорних рукавичках були згорнуті, вуста ледь розтулені, а великі темні очі блукали, вдивляючись в обличчя присутніх. Її волосся, скручене на потилиці, вилискувало над чорним коміром, як блискучі металеві кільця. І Сомса, що стояв і дивився на неї, раптом охопило відчуття, якого рано чи пізно довелося зазнати більшості чоловіків,— відчуття якогось особливого задоволення, особливої певності, яке письменники й літні дами називають коханням з першого погляду. Потайки стежачи за нею, він одразу підступив до господині й став уперто чекати, доки припиниться музика.
— Хто та русява темноока дівчина?— спитав він.
— Ота? О, то Айріні Герон. Батько її, професор Герон, помер цього року. Вона живе з мачухою. Мила, гарна дівчина, але без грошей.
— Познайомте мене, будь ласка,— попросив Сомс.
Сказати їй він зміг дуже мало, але й на те, що сказав, вона відповідала не вельми охоче. Проте пішов він, сповнений рішучості зустрітися з нею знову. Мети своєї Сомс досяг випадково, зустрівши її на молі з мачухою, що мала

звичку гуляти там пополудні до першої години. Сомс негайно познайомився з цією леді й невдовзі вгадав у її особі спільника, якого він шукав. Його гострий нюх до матеріальних основ родинного життя скоро підказав йому, що Айріні коштує мачусі більше, аніж ті п'ятдесят фунтів на рік, що складали весь прибуток дівчини; нюх той підказав йому також, що місіс Герон, жінка в розквіті віку, хоче вдруге вийти заміж. На перешкоді цьому прагненню стояла незвичайна врода юної пасербиці. І Сомс із властивою йому наполегливістю почав снувати свої задуми.
Він поїхав з Борнмута, нічим не виказавши своїх почуттів, але за місяць вернувся і цього разу поговорив — не з дівчиною, а з мачухою. Він дійшов твердого рішення, заявив Сомс, він чекатиме скільки завгодно. І йому довелося довго чекати, спостерігаючи, як Айріні квітне, як округляються обриси її юної постаті, як молода кров запалює блиск в її очах, зігріває обличчя теплими рожевими барвами; і кожного разу він пропонував їй свою руку і після кожної зустрічі віз із собою до Лондона її відмову, вражений, але непохитний і мовчазний як могила. Сомс спробував дошукатися потаємних причин її опору; тільки раз йому пощастило зазирнути в її душу. Було це в танцювальній залі, єдиному місці, де мешканці приморського курорту можуть дати волю своїм пристрастям. Він сидів з нею в ніші, схвильований її близькістю,— вони щойно танцювали вальс. Вона подивилася на нього поверх віяла, яким поволі обвівалася, і йому запаморочило голову. Схопивши її руку, він припав до неї устами. І вона здригнулася — він досі не забув ані того дрожу, ані тієї глибокої відрази, з якою вона глянула на нього.
За рік після того вона здалася. Сомсові так і не пощастило довідатися, що її до цього спонукало, а в місіс Герон, не позбавленої дипломатичного хисту, він нічого не вивідав. Якось, коли вони були вже одружені, Сомс запитав Айріні:
— Чому ти мені стільки разів відмовляла?
Айріні відповіла дивною мовчанкою. Вона була для нього загадкою від дня їхньої першої зустрічі, вона й досі лишилася для нього загадкою...
Босіні чекав його біля дверей; на його вилицюватому гарному обличчі був якийсь дивний, спраглий і водночас щасливий вираз, наче він теж відчув у весняному повітрі близьке щастя. Сомс окинув його поглядом. Що це з ним сталося, чому він такий щасливий? Чого він чекає з цією усмішкою на устах і в очах? Сомс не міг збагнути, чого чекає Босіні, впиваючись вітром, напоєним пахощами квітів. І знову він відчув, що бентежиться перед цією людиною, яку звик зневажати. Він швидко попрямував до будинку.
— Для кахлів годиться лише один колір,— почув він голос Босіні,— рубіновий з сірим вилиском, щоб створити ефект прозорості. Мені б хотілося знати думку Айріні. Я замовляю лілові шкіряні портьєри на двері внутрішнього дворика, а якщо пофарбувати стіни вітальні в світло-кремовий колір, то це створить атмосферу таємничості. Треба, щоб весь інтер'єр став втіленням того, що я називаю чарівливістю.
— Ви хочете сказати, що моїй дружині властива чарівливість?— запитав Сомс.
Босіні ухилився від відповіді.
— Посеред дворика треба посадити іриси.
Сомс погордливо всміхнувся.
— При нагоді я загляну до Біча,— сказав він,— і подивлюся, чи є в нього щось підходяще.
Далі розмовляти їм не було про що, але дорогою до станції Сомс запитав:
— Мабуть, ви вважаєте, що Айріні має артистичну натуру?
— Так,— відказав архітектор, і в тій короткій відповіді виразно прозвучало: "Якщо вам хочеться поговорити про неї, то заводьте розмову з кимось іншим!"

І похмурий приглушений гнів, що жеврів у душі Сомса весь той день, спалахнув іще дужче.
Обидва мовчали до самої станції, а тоді Сомс запитав:
— Коли ви сподіваєтеся закінчити?
— На кінець червня, якщо ви справді бажаєте, щоб я взявся також опорядити будинок усередині.
Сомс кивнув головою.
— Але ви ж розумієте,— мовив він,— дім коштує мені значно більше, аніж я гадав. Скажу вам прямо: я припинив би будівництво, але не звик зупинятися на півдорозі.
Босіні промовчав. І Сомс кинув на нього скоса погляд, сповнений собачої неприязні, бо, незважаючи на вишукані манери і зверхню мовчазність денді, стиснуті губи й квадратне підборіддя надавали йому великої схожості з бульдогом.
Коли о сьомій годині того вечора Джун прибула на Монпельє-сквер номер 62, покоївка Білсон сказала їй, що містер Босіні сидить у вітальні; господиня, додала вона, саме вдягається і за хвилину зійде вниз. Вона повідомить її, що міс Джун уже тут.
Джун її зразу спинила.
— Не треба, Білсон,— мовила вона.— Я зайду сама. Не треба квапити місіс Сомс.
Вона скинула мантилью, а Білсон, навіть не відчинивши перед нею дверей вітальні, побігла вниз,— мовляв, вона добре все розуміє.
Джун затрималася на хвилину, щоб поглянути на себе в невеличке старовинне дзеркало в срібній рамі, що висіло над дубовим комодом,— тендітна, гордо випростана постать, маленьке рішуче обличчя, біла сукня з круглим викотом попід шиєю, занадто тонкою для корони червоно-золотих скручених кіс.
Вона тихенько відчинила двері вітальні, щоб захопити його зненацька.
Кімната була сповнена солодкими пряними пахощами розквітлих азалій.
Джун вдихнула той запах на повні груди й почула голос Босіні — не в кімнаті, але зовсім близько. Він казав:
— Мені так хотілося поговорити з вами, та вже нема коли!
Голос Айріні відповів:
— А за обідом?
— Хіба там поговориш...
Спочатку Джун хотіла була вийти, але натомість перейшла через кімнату до засклених дверей, що вели у дворик. Саме звідти линули пахощі азалій, і там, спиною до неї, сховавши обличчя в золотаво-рожеві кетяги квітів, стояли її наречений та Айріні.
Мовчки, але без сорому, дівчина стежила за ними; щоки й очі її палали гнівом.
— Приїздіть у неділю самі... Подивимося разом будинок...
Джун побачила, як Айріні глянула на нього крізь заслону
квітів. То не був погляд кокетки, Джун помітила в ньому куди гірше — то був погляд жінки, котра боїться, щоб очі її не сказали занадто багато.
— Я обіцяла поїхати на прогулянку з дядечком...
— З тим здоровилом? Нехай він вас привезе: туди всього десять миль — для його коней корисно буде пробігтися.
— Бідолашний дядечко Свізін.
В обличчя Джун війнула хвиля азалієвих пахощів; їй стало млосно, запаморочилася голова.
— Приїздіть! Будь ласка!
— Але навіщо?
— Ви повинні туди приїхати... Я гадав, ви хочете допомогти мені...

Дівчині здалося, що відповідь прозвучала ніжно, як тремтіння квітів:
— Так, хочу!
І Джун вступила у відчинені двері.
— Яка тут задуха!— мовила вона.— Я терпіти не можу цього запаху!
Очі її, гнівні й відверті, вдивлялися в їхні обличчя.
— Ви розмовляли про будинок? Я його ще не бачила — поїдьмо разом у неділю!
Кров відлила від обличчя Айріні.
— Я обіцяла поїхати на прогулянку з дядечком Свізіном,— відповіла вона.
— Дядечко Свізін! Оце справді! Можна й не виконати своєї обіцянки!
— Я не маю такої звички.
В кімнаті почулися кроки, Джун обернулася й побачила Сомса.
— Ну, коли ви вже готові,— сказала Айріні, обводячи всіх поглядом і всміхаючись дивного усмішкою,— то й обід готовий.

II. ВЕЧІР З НАРЕЧЕНИМ

Обідати почали мовчки; по один бік столу сиділи Джун і Босіні, по другий — Айріні і Сомс.
Мовчки доїли суп — чудовий, хоч трохи й загустий; принесли рибу. Мовчки чекали, поки її розкладуть на тарілки.
Босіні зважився озватися:
— Сьогодні перший весняний день.
Айріні повторила стиха:
— Так, перший весняний день.
— Ну й весна!—мовила Джун.— Нема чим дихати!
Ніхто їй не відповів.
Рибу забрали. То була дуврська камбала, чудова, свіжа. І Білсон принесла шампанське; шийка пляшки була замотана білою серветкою.
Сомс сказав:
— Шампанське сухе.
Подали відбивні котлети; в кожної кісточка була загорнена в рожевий гофрований папір. Джун від котлет відмовилась, і знову запала мовчанка.
Сомс сказав:
— Візьми котлету, Джун. Більше нічого не буде.
Але Джун знову відмовилася, і котлети винесли. Тоді Айріні запитала:
— Філе, ви чули мого дрозда?
Босіні відповів:
— Авжеж, він співає мисливської пісні. Йдучи сюди, я чув його в сквері.
— Яка мила пташинка!
— Салату, сер?
Весняний салат з курятиною забрали.
А Сомс тим часом говорив:
— Спаржа зовсім не смачна. Босіні, чарку хересу до солодкого? Джун, ти нічого не п'єш.
Джун відповіла:
— Ви ж знаєте, я не п'ю ніколи. Вино — то така гидота!
На срібному тарелі подали яблучну шарлотку. І Айріні мовила усміхаючись:
— Азалії цього року розкішні!
Босіні на це промимрив:
— Розкішні! А які чудові пахощі!
Джун сказала:
— Як вам може подобатися цей запах? Білсон, дайте мені, будь ласка, цукру.
Їй подали цукор, і Сомс зауважив:
— Шарлотка добра.
Шарлотку забрали. Запала довга мовчанка. Айріні підкликала покоївку і сказала:

— Винесіть азалії, Білсон. Міс Джун не любить їхнього запаху.
— Ні, хай лишаються,— мовила Джун.
На маленьких тарілочках подали оливки з Франції і російську ікру. Сомс зауважив:
— Чому в нас нема іспанських оливок?
Але ніхто не відповів.
Оливки забрали. Піднявши свій бокал, Джун попросила:
— Прошу, налийте мені води.
Їй налили води. Принесли срібний таріль з німецькими сливами. Настала довга пауза. Всі зосереджено їли сливи.
Босіні лічив кісточки:
— Скоро — не скоро, завтра...
Айріні тихо закінчила:
— Ніколи. Сьогодні так гарно заходило сонце. Небо й досі наче рубінове — аж очі вбирає!
Босіні відповів:
— А вгорі темрява.
Їхні очі зустрілися, і Джун зневажливо вигукнула:
— Звичайнісінький лондонський захід!
Подали єгипетські сигарети в срібній скриньці. Сомс, беручи сигарету, запитав:
— Коли починається вистава?
Ніхто йому не відповів; принесли турецьку каву в емальованих чашечках.
Замислено усміхаючись, Айріні сказала:
— От якби...
— Якби що?— спитала Джун.
— Якби завжди була весна!
Подали бренді, воно було безбарвне, старе.
Сомс сказав:
— Босіні, раджу вам випити бренді.
Босіні випив чарку; всі повставали.
— Покликати вам кеб?— запитав Сомс.
Джун відповіла:
— Не треба, Білсон, принесіть, будь ласка, мою мантилью.
Принесли мантилью.
Айріні, стоячи біля вікна, стиха мовила:
— Який чудовий вечір! Уже засвітилися зорі!
Сомс докинув:
— Бажаю вам приємно провести вечір.
Джун відповіла з порога:
— Дякую. Ходімо, Філе.
Босіні озвався:
— Я йду.
Сомс глузливо посміхнувся й сказав:
— Нехай вам щастить!
Айріні, стоячи на порозі, дивилася їм услід. Босіні гукнув:
— На добраніч!
— На добраніч!— відповіла вона тихо...
В омнібусі Джун сказала нареченому, що хоче нагору, на свіже повітря; вона сиділа мовчки, підставивши обличчя подихам вітру.
Кучер обернувся був разів зо два, маючи намір заговорити, але передумав. Дуже весела пара! У жилах його теж грала весняна кров; йому кортіло дати вихід своїм почуттям, і він клацав язиком, вимахував батогом, повертаючи

коней — навіть вони, бідолахи, вчули весну і з півгодини весело вицокували копитами по бруку.
Ожило все місто: дерева, вбравшися в молоду зелень, простягли назустріч леготу своє гілля, ніби чекали від нього якогось дарунка. Щойно засвічені ліхтарі розганяли сутінки, й обличчя перехожих блідли в їхньому сяйві, а у високості по пурпуровому небу швидко й нечутно пливли великі білі хмари. Чоловіки у вечірніх костюмах, розгорнувши поли пальт, жваво бігли сходами до дверей клубів; робочий люд вештався вулицями; а жінки — ті жінки, що ввечері блукають самотні, самотні пливуть за людською течією,— простували поволі очікувальною ходою, мріючи про добре вино, добру вечерю або — зрідка — про поцілунки щирого кохання.
Усіх цих людей, що плавом пливли у світлі ліхтарів під небом, де мчали хмари, усіх їх до одного подих весни напоїв радісним неспокоєм. І всі вони до одного, як ті завсідники клубів у розстебнутих пальтах, поскидали покрови своєї касти, віри, своїх звичок і, збивши набакир капелюха, пришвидшивши ходу, своїм сміхом чи своєю мовчанкою виявили те, що ріднило їх усіх під цим гарячим небом.
Босіні з Джун зайшли в театр мовчки, їхні місця були в ложі верхнього ярусу. Вистава щойно почалася, і напівтемна зала з рядами людей, що дивилися в один бік, нагадувала величезний квітник, де всі квіти повернули голівки до сонця.
Джун іще ніколи не доводилося сидіти в верхньому ярусі. Відколи їй минуло п'ятнадцять років, вона завжди ходила з дідусем до партеру, і не просто до партеру — вони сиділи на щонайкращих місцях, посередині третього ряду. Старий Джоліон замовляв їх задовго до вистави у Грогана й Бойна, вертаючись із Сіті додому; квитки він клав у кишеню пальта, де вони лежали разом із портсигаром і лайковими рукавичками, а потім віддавав Джун, і вона берегла їх до урочистого вечора. Сидячи на тих місцях, вони — спокійний сивоголовий старий із прямою поставою і тендітна дівчина, напружена й зосереджена, з червоно-золотавою голівкою,— додивлялися до кінця будь-яку п'єсу, а дорогою додому старий Джоліон завжди казав про актора, що виконував головну роль: "Ні те ні се! От якби ти побачила Бобсона!"
Джун чекала цього вечора, наперед упиваючись втіхою: вони вибралися до театру потай без супроводу, на Стенгоупгейт про це нічого не знали — там вважали, що Джун гостює у Сомса. Дівчина сподівалася винагороди за свої хитрощі, до яких вона вдалася заради нареченого, сподівалася розвіяти густу холодну хмару, змінити їхні стосунки, які останнім часом стали такі дивні, такі болісні, зробити їх знову радісними й простими, які вони були до зими. Вона прийшла з твердим наміром поговорити про все відверто і тепер дивилася на сцену, насупивши брови, нічого не бачачи, стискаючи на колінах руки. Її жалила й жалила ревнива підозра.
Може, Босіні й здогадувався про її душевні муки, але не подавав про це знаку.
Завіса опустилася. Перша дія закінчилась.
— Тут страшенна задуха,— мовила дівчина.— Я хочу на свіже повітря.
Вона дуже зблідла і напевно знала — нерви її були напружені до краю, і нічого не минало її уваги,— що він збентежений, що йому ніяково.
В глибині театру був балкон, який виходив на вулицю. Джун його захопила і мовчки схилилася на поруччя, чекаючи, що Босіні почне розмову.
Нарешті вона не витримала й мовила:
— Мені треба дещо сказати тобі, Філе.
— Слухаю.

Від його настороженого тону кров прилила їй до лиця, а з вуст зірвалися слова:
— Ти не хочеш, щоб я була ніжна з тобою, давно вже не хочеш!
Босіні дивився вниз, на вулицю. Він не відповідав.
Джун палко вигукнула:
— Ти ж знаєш: для тебе я ладна зробити все, що завгодно, я хочу бути для тебе всім...
З вулиці линув гамір, його пронизав різкий дзвінок: починалася друга дія.
Джун не зрушила з місця. В душі її кипіла жорстока боротьба. Може, слід піти на ризик? Дати бій тому впливові, тій звабі, яка манить його від неї?
Вдача в неї була войовнича, і дівчина сказала:
— Філе, візьми мене з собою у неділю, я хочу подивитися на будинок!
Усміхаючись тремтливою усмішкою, що раз у раз гасла на її вустах, і намагаючись — через велику силу намагаючись! — не показати своєї напруженої уваги, Джун вдивлялася в його обличчя, побачила, як з'явились на ньому нерішучість, вагання, побачила, як стурбовано насупились його брови, як кинулася йому в обличчя кров. Він відказав:
— Ні, серденько, в неділю я не можу. Нехай іншим разом!
— Чому не в неділю? В неділю я тобі не заважатиму.
Босіні зробив очевидне зусилля і сказав:
— У мене є справа.
— Ти хочеш узяти...
Очі його сердито блиснули, він знизав плечима й відповів:
— Через цю справу я не можу взяти тебе до Робін-Гіла й показати будинок!
Джун закусила губу до крові й пішла в залу, не кажучи ані слова, але вона не могла стримати гнівних сліз, які котилися з її очей. На щастя, в залі вже було темно і ніхто не бачив, що з нею діялося.
А проте в цьому світі, світі Форсайтів, ніхто не може сховатися від цікавого ока.
З третього ряду за ними стежила Юфімія, наймолодша Ніколасова дочка, та її заміжня сестра, місіс Твітімен.
Вони розповіли у Тімоті про те, що бачили в театрі Джун із її нареченим.
— В партері?
— Ні, не в...
— Ага, напевно, в бельетажі. Теперішня молодь вважає, що сидіти в бельетажі дуже модно!
Та, власне... Вони сиділи в... У кожному разі ті заручини довго не триватимуть. Маленька Джун була насуплена, як грозова хмара! З сльозами втіхи на очах вони розповідали, як вона, вертаючись серед дії на своє місце, копнула ногою чийогось капелюха і як власник капелюха на неї подивився. Юфімія була відома своєю звичкою заходитися беззвучним сміхом, що переходив у різке вищання, і коли місіс Смолл, сплеснувши руками, вигукнула: "Боже милий! Копнула капелюха-а?" — вона так зайшлася тим вищанням, що довелося заспокоювати її нюхальними солями. Дорогою від Тімоті Юфімія сказала місіс Твітімен:
— Копнула капелюха-а! Ой, умерти можна!
Для "маленької Джун" цей вечір, що мав стати радісним, був найнещасливішим у житті. Бог свідок, вона силкувалася погамувати свої гордощі, свою підозру, свої ревнощі!
Прощаючись з Босіні біля дверей дому старого Джоліона, Джун іще стримувала свій розпач; пристрасне бажання відвоювати коханого додавало їй сили, але, почувши, як стихають його кроки, дівчина збагнула всю глибину свого горя.

Двері їй відчинив мовчазний "місіонер". Джун хотіла була прослизнути нагору, до своєї кімнати, але старий Джоліон почув її ходу і з'явився на порозі їдальні.
— Іди випий молока,— сказав він.— Воно ще тепле. Ти щось дуже спізнилася. Де це ти була?
Джун стояла біля каміна, поставивши ногу на гратки й спершись рукою на поличку, точнісінько так, як її дідусь, коли він повернувся того вечора з опери. Вона насилу стримувала сльози, і їй було байдуже, що сказати.
— Ми обідали у Сомса.
— Гм! У того Власника. Була його дружина і Босіні?
— Атож.
Старий Джоліон втупився в неї проникливим поглядом, від якого було важко сховатись, але Джун на нього не дивилася. А коли вона повернула голову, він одразу опустив очі. Старий побачив достатньо, навіть задосить. Він нахилився до каміна, щоб узяти чашку з молоком, і, відвернувшись, пробуркотів;
— Не можна гуляти допізна, а то ти переведешся ні на що.
Сердито зашарудівши газетою, Джоліон прикрився нею, але коли Джун підійшла його поцілувати, він сказав: "На добраніч, серденько",— таким несподівано тремтячим голосом, що дівчина ледве встигла вискочити з кімнати, перш ніж зайшлася риданнями, які душили її до пізньої ночі.
Коли двері зачинилися, старий Джоліон поклав газету й довго дивився перед себе стурбованим поглядом.
"Негідник!— подумав він.— Я так і знав, що вона скуштує з ним горя!"
Його обсіли сумніви й підозри, важкі та гнітючі, бо він почував себе безсилим стримати розвиток подій або вплинути на їхній хід.
Невже той молодик збирається ошукати її? Йому кортіло піти до нього і сказати: "Послухайте-но, добродію! Ви що, збираєтесь обдурити мою онуку?" Але чи має він на це право? Знаючи мало, або, точніше, майже нічого не знаючи, він, проте, відчував своєю непомильною інтуїцією: тут щось не гаразд. Старий підозрював, що Босіні вчащає на Монпельє-сквер.
"Він начебто порядний хлопець,— міркував Джоліон.— Обличчя в нього непогане, але він якийсь дивакуватий. Не можу його зрозуміти. І ніколи й не зрозумію! Кажуть, він працює, як віл, але я не певен, чи з тієї праці буде якесь пуття. Він зовсім непрактичний, йому бракує твердих правил. Прийде сюди й сидить, насупившись мов сич. Спитаєш, якого йому налити вина, а він: "Дякую, будь-якого". Почастуєш його сигарою — він викурить її так, наче то німецька двопенсова дешевина. Я й разу не бачив, щоб він дивився на Джун, як йому належить дивитися, а проте він упадає за нею не заради її грошей. Якби Джун подала знак, він би завтра ж розірвав заручини. Та вона не подасть, ні! Буде боротися за нього. Вона затята, як доля! Ніколи не поступиться!"
Глибоко зітхнувши, він перегорнув газету: може, хоч тут знайде якусь розраду.
А Джун сиділа в своїй кімнаті біля відчиненого вікна; весняний вітер, нагулявшися в парку, холодив її гарячі щоки й палив її серце.

III. ПРОГУЛЯНКА ЗІ СВІЗІНОМ

В одному відомому шкільному пісеннику є давня пісня, а в ній такі рядки:
Та й блищали ж гудзики на синім сюртуку, тра-ля-ля!
Та співав же він, виспівував, наче соловей!...
Свізін не те що співав і виспівував, наче соловей, але, вийшовши зі свого дому навпроти Гайд-парку і оглянувши свою коляску й коней, що стояли перед дверима, він мало не замугикав якоїсь пісеньки.

Надворі була теплінь, як у червні, і, мов герой тієї давньої пісні, Свізін убрався в синій сюртук, відмовившись від пальта, після того, як Адольф тричі вибігав на вулицю пересвідчитись, що немає найменших ознак східного вітру. Застебнутий доверху сюртук так щільно облягав його опасисту постать, що, хоч гудзики й не блищали, проте їм можна було б пробачити таку вільність. Велично стоячи на тротуарі, Свізін надягнув пару лайкових рукавичок; високий і огрядний, у своєму величезному циліндрі, що скидався на дзвін, він, як на Форсайта, мав занадто первісний вигляд. Його густе сиве волосся, яке Адольф ледь напомадив, пахло опопанаксом і сигарами — знаменитими Свізіновими сигарами, по сто сорок шилінгів за сотню, про які старий Джоліон зневажливо говорив, що не хоче їх і задарма: хай їх курить той, у кого конячий шлунок!..

— Адольфе!

— Слухаю, сер!

— Новий плед!

Коли вже він навчить цього нечепуру стежити за своєю зовнішністю! Адже місіс Сомс, певно, чутлива до таких речей.

— Спустіть верх фаетона: я поїду... на прогулянку... з дамою!

Кожній гарній жінці кортить показати своє вбрання, а він їде із справжньою леді! Наче знову вернулися добрі давні часи.

Ой, скільки років минуло, відколи він їздив з жінкою! Востаннє, здається, він возив на прогулянку Джулі: бідолашна старенька сиділа весь час, як на жару, нарешті йому ввірвався терпець, і, висадивши її на Бейзвотер-род, він сказав: "Хай мене лиха година візьме, коли я ще раз повезу тебе кататися!" І так-таки більше й не возив!

Підійшовши до коней, Свізін оглянув вудила. Ні, він анічогісінько не тямив у вудилах. Невже, платячи кучерові шістдесят фунтів на рік, він ще має робити за нього роботу! Це суперечить його принципам. Свізінова репутація знавця коней засновувалася головним чином на тому факті, що колись на перегонах у Дербі його ошукали якісь шахраї. Але хтось у клубі, бачачи, як він підкотив до дверей своїми сірими кіньми — Свізін завжди тримав сірих коней, вважаючи, що гроші ті самі, а шику більше,— назвав його "Форсайт четвернею". Це прізвисько вніс йому у вуха Ніколас Трефрі, покійний компаньйон старого Джоліона,— великий любитель коней, відомий тим, що зазнав більше аварій, ніж будь-хто інший в Англії,— і відтоді Свізін силкувався виправдати таку репутацію. Прізвисько припало йому до серця, хоч він ніколи не їздив четвернею і навряд чи збирався їздити, але в самому його звучанні вчувалося щось аристократичне. "Форсайт четвернею"! Непогано! Зарано народившися, Свізін не міг знати свого справжнього покликання. Якби він з'явився в Лондоні на двадцять років пізніше, то, напевно, став би біржовим маклером, але в той час, коли йому довелося робити вибір, ця шановна професія ще не стала славною вершиною великої буржуазії. І хоч-не-хоч йому довелося присвятити себе аукціонам.

Вмостившись у фаетоні і взявши віжки, Свізін примружив очі, засліплені яскравим сонцем, що осявало його бліде старече обличчя, і повагом озирнувся. Адольф уже стояв на задку; грум з кокардою на кашкеті, який тримав коней за вуздечку, був готовий їх пустити: всі чекали сигналу, і Свізін його подав. Екіпаж рвонув уперед і, не встигли б ви й оком змигнути, як він, деренькочучи, гордо підкотив до дверей Сомсового будинку.

Айріні вийшла одразу й сіла в фаетон — потім Свізін розповідав у Тімоті: "Легко як... е-е... як Тальйоні [6], без ніякої метушні, не вередуючи, і — він так виразно подивився на місіс Септімус, що та відразу знітилась,— вона не трусилася по-дурному, як дехто!" Тітоньці Гестер він змалював

капелюшок Айріні: "Не схожий на теперішні великі, як колесо, з обвислими крисами, що тільки куряву збирають, а маленький, гарненький,— він описав рукою коло,— біла вуалька, словом, бездоганного смаку".
— З чого він зроблений?— запитала тітонька Гестер; розмови про туалети щоразу збуджували в ній млявий інтерес.
— З чого зроблений?— перепитав Свізін.— А звідки я знаю?
Він поринув у таку глибоку мовчанку, що тітонька Гестер занепокоїлася, гадаючи, що, може, він упав у транс. Вона його не розбуркувала — не мала такої звички.
"Хоч би хтось зайшов,— думала вона.— Не подобається мені його вигляд".
Але раптом Свізін опам'ятався.
— З чого зроблений?— прохрипів він.— А з чого він має бути зроблений?
Не проїхали вони й чотирьох миль, як у Свізіна склалося враження, що Айріні подобається його товариство. Її обличчя під білою вуалькою було таке лагідне, темні очі так блищали проти весняного сонця, а коли він озивався до неї, вона зводила їх на нього і всміхалась.
У суботу вранці Сомс застав її за письмовим столом: вона писала Свізінові записку з відмовою від прогулянки. Чому вона йому відмовляє, спитав він, вона може відмовляти своїм родичам, коли їй це до вподоби, але він не хоче, щоб вона відмовляла його родичам!
Айріні пильно глянула на нього, подерла записку й сказала:
— Гаразд!
І почала писати нову. Сомс заглянув туди мимохідь і, побачивши, що записка адресована Босіні, спитав:
— Що це ти йому пишеш?
Знову позирнувши на нього пильним поглядом, Айріні спокійно відповіла:
— Він просив мене дещо зробити для нього!
Сомс гмукнув:
— Комісійні доручення! Якщо ти за них візьмешся, то на власні справи в тебе не залишиться часу!
Більше він нічого не сказав.
Почувши про Робін-Гіл, Свізін витріщив очі: для його коней то був неблизький шлях, і він звик обідати о пів на восьму, до того як у клубі збереться багато людей; новий шеф-кухар приділяє більше уваги раннім обідам — ледащо, та й годі!
Проте він залюбки подивився б на будинок. Така річ, як будинок, цікавила кожного Форсайта, а надто Форсайта, котрий мав колись справу з аукціонами. Зрештою він сказав, що відстань — пусте. Коли він був молодший, то багато років жив у Річмонді,— тримав екіпаж і пару коней і кожнісінький день їздив у Сіті. Його прозвали "Форсайт четвернею"! Його фаетон і коней знали від Гайд-парку до "Зірки й підв'язки". Герцог Н. хотів їх у нього перекупити, ладен був заплатити подвійну ціну, але він не погодився, бо сам тямить, що хороше, а що ні, правда ж? Його чисто виголене квадратне старече обличчя гордо надулося, він покрутив підпертою стоячим комірцем головою, наче індик, що пиндючиться, настовбурчивши пір'я.
Яка чарівна жінка! Він довго змальовував її сукню тітоньці Джулі — шокована його виразами, вона нажахано сплескувала руками.
Сукня облягала її щільно, наче шкіра, туго, як на барабані, йому подобається, коли жінка доладна, мов лялечка,— не те що якесь там незграбне опудало. Він утупився в місіс Септімус Смолл, що була дуже схожа на Джеймса — така сама довготелеса і сухорлява.
— У неї є стиль,— провадив Свізін.— Така жінка до пари самому королю! І до того ж вона нітрохи не хизується!

— Вона, здається, зовсім зачарувала тебе,— спроквола мовила із свого кутка тітонька Гестер.
Свізін чудово все чув, коли на нього нападали.
— Що таке?— вигукнув він. Я сам тямлю, де гарна, жінка, а де ні. Скажу прямо: я не знаю такого молодика, що був би їй до пари. Може, ти... знаєш, ну ж бо, може... ти.. знаєш!
— Отакої!— промимрила тітонька Гестер.— Спитай краще Джулі.
Проте ще задовго до Робін-Гіла Свізіна з незвички до свіжого повітря почало страшенно хилити на сон, він правив кіньми, заплющивши очі, і якби не набута протягом довгого життя звичка, то його велике огрядне тіло похилилося б набік.
Босіні їх уже чекав, і всі троє зайшли в будинок: Свізін попереду, крутячи дебелого ротангового ціпка з золотою головкою, якого сунув йому в руку Адольф,— від довгого непорушного сидіння у Свізіна німіли коліна. Він накинув на себе підбите хутром пальто, щоб уберегтися від протягу в незакінченому будинку.
— Сходи дуже гарні!—сказав він.— Як у справжньому замку! Треба поставити тут дві-три статуї!— Він завмер між колонами біля дверей, що вели до внутрішнього дворика, й запитально простяг палицю.— Що тут має бути — в цьому вестибюлі, чи як воно називається?
Та коли він позирнув на скляний дах, у нього сяйнув здогад:
— Ага! Більярдна.
Довідавшись, що це має бути вимощений кахлями дворик з квітником посередині, він повернувся до Айріні:
— Марнувати стільки місця на квітник? Послухайтесь моєї ради: поставте тут більярдного стола!
Айріні посміхнулася. Вона підняла вуальку і зав'язала її на лобі, немов чернечу намітку; її темні усміхнені очі здавалися Свізінові ще чарівнішими. Він кивнув головою. Певна річ вона послухається його ради.
Свізін майже нічого не сказав з приводу вітальні та їдальні, лише назвав їх "просторими", але, зійшовши сходами у льох,— Босіні ішов попереду, присвічуючи ліхтарем,— він виявив такий захват, який йому дозволяло виявити почуття власної гідності.
— У вас тут поміститься шістсот або й тисяча дюжин пляшок — пречудовий льох!
Та коли Босіні запропонував показати їм будинок знизу з гайка, Свізін відразу спинився.
— Його добре видно й звідси,— сказав він.— У вас часом немає тут якого-небудь стільця?
Йому принесли стілець із намету Босіні.
— Ідіть собі вдвох,— мовив він добродушно.— А я посиджу тут, помилуюся краєвидом.
Він сидів біля дуба на сонці, кремезний і прямий; одна випростана рука тримала голівку ціпка, друга лежала на коліні, підбите хутром пальто розстебнуте, криси циліндра нависли стріхою над блідим квадратним обличчям, порожній погляд утупився в далечінь.
Він кивнув їм, коли вони рушили полем. Нехай собі йдуть, а він посидить тут у спокої, поміркує. Повітря чисте й запашне, сонце не пече; гарний краєвид, чудо... Голова його похилилася, він її підвів і подумав: "Дивно! Мабуть, я..." Ага! Вони махають йому знизу. Він підвів руку і махнув їм кілька разів. Непосидющі... а краєвид чудо... Голова його схилилася ліворуч, він знову підвів її, вона схилилася праворуч і так і зосталася. Він заснув.

Заснувши, Свізін височів на вершечку горба, як вартовий, підносячись над краєвидом — чудовим краєвидом,— наче неоковирна статуя, що її за поганських часів витесав якийсь митець для когось із первісних Форсайтів як символ панування духу над матерією.
І всі незліченні покоління його предків — йоменів, які щонеділі стояли, руки в боки, озираючи свій клапоть землі незворушним поглядом сірих очей, що таїли родовий інстинкт з його прихованим потягом до насильства, інстинкт привласнювати собі все наперекір усьому світові, ці незліченні покоління, здавалося, сиділи з ним там, на вершечку горба.
Та хоч Свізін і дрімав, проте його ревнивий форсайтівський дух полинув у таємничі нетрі бозна-яких фантазій, він полинув за молодою парою, подивитися, що робить вона в гайку,— в тому гайку, де буяла весна, де пахло свіжим соком рослин і розпуклими бруньками, де виспівували сотні пташок, де килимом прослалися дзвіночки та духмяні трави і сонце золотило верхівки дерев,— подивитися, що там роблять ті двоє, як вони простують поряд вузенькою стежкою, простують поряд так близько, що раз по раз торкаються одне одного; подивитися, як темні очі Айріні, мов злодії, закрадаються в серце весни. Дух його, великий невидимий наглядач, линув слідом невідступно, спиняючись разом із ними подивитися на пухнастий трупик крота, що загинув хіба лиш годину тому,— його сріблясто-коричневе хутро не покроплене ні дощем, ні росою; подивитись на похилену голову Айріні, ніжний вираз жалю в її очах і на обличчя того молодика, що не відриває від неї такого пильного, такого дивного погляду. Разом з ними він перетнув прогалину, де побував дроворуб, потолочивши дзвіночки, де підтяте дерево захиталося і впало біля зараненого пенька. Разом з ними він переліз через стовбур і вийшов на узлісся, де починалися невідомі землі й удалині кувала зозуля.
Мовчки стояв він коло них, збентежений їхньою мовчанкою. Дуже чудно, дуже дивно!
Ось вони рушили лісом назад, наче відчували себе винними,— назад до прогалини так само мовчки, а пташки виспівували, ні на мить не змовкаючи, й пахло... гм! чим пахло?.. тією травою, що її кладуть у... Назад до поваленого дерева, що лежало впоперек стежки.
І невидимий, збентежений форсайтівський дух витав над ними, силкуючися, щоб його почули, й стежив, як Айріні стоїть на поваленому дереві, як вихиляється її струнка постать, як вона усміхається молодикові, а той дивиться на неї такими дивними блискучими очима; ось вона посковзнулась... ой! вона падає, ох! він підхопив її... її м'яке тепле тіло в його обіймах; він цілує її; вона пручається, він вигукує: "Ви ж знаєте — я кохаю вас!" Знає? Он як! Кохає! Ха!
Свізін прокинувся зовсім знеможений. В роті дивний присмак. Де це він? Отуди к бісу! Він спав!
Йому снився новий суп із присмаком м'яти.
А ті двоє — куди це вони поділися? Ліва нога його затерпла.
— Адольфе!
Негідника немає й близько. Вмостився собі десь і спить.
Свізін устав — високий, плечистий, широкий у своєму хутряному пальті; він занепокоєно оглянув поле і зрештою їх побачив.
Айріні простувала попереду, а молодик — як це його прозвали? ага, Піратом!— ішов за нею покірно, мов цуцик; очевидно, добряче від неї перепало. Так йому й треба, хай не тягає її в таку далечінь дивитися на будинок! Адже будинок слід оглядати з фасаду.
Вони його побачили. Він випростав руку й помахав щосили, щоб їх поквапити. Але вони спинилися. Чого вони там стоять, розмовляють і розмовляють? Ось

вони знову рушили. Вона його лаяла, в цьому Свізін не мав ніякого сумніву. Та й варто його вилаяти за такий будинок — збудував якусь потвору; йому, Свізінові, такий будинок зовсім не до вподоби.
І Свізін уп'явся їм в обличчя непорушним поглядом вицвілих очей. Вигляд у цього молодика дуже дивний!
— У вас не вийде нічого путнього!— кисло мовив він, показуючи на дім.— Занадто новомодно!
Босіні дивився на нього, ніби нічого не чуючи, і Свізін згодом змалював його так тітоньці Гестер: "Химерний суб'єкт, дивиться на тебе чудернацьким поглядом, і взагалі він якийсь кострубатий!"
Що саме навіяло йому це несподіване психологічне означення, він не сказав; можливо, опукле чоло Босіні та його вилиці й підборіддя, чи голодний його вираз, що суперечив Свізіновій концепції спокійної ситості — невід'ємної властивості справжнього джентльмена.
Почувши про чай, Свізін повеселішав. Загалом до чаю він відчував зневагу,— його брат Джоліон торгував чаєм, нажив на цьому силу грошей. Але Свізіна так мучила спрага, в роті він відчував такий неприємний присмак, аж був ладен пити що завгодно. Йому хотілося розповісти Айріні про той присмак — у неї така чутлива душа,— але про таке говорити не годиться; отож він тільки облизав язиком піднебіння і злегка цмокнув.
В кутку намету Адольф схилив свої котячі вуса над чайником. Коли вони увійшли, він зразу ж облишив чайник і почав відкорковувати пляшку шампанського. Свізін усміхнувся й, кивнувши Босіні, промовив:
— О, та ви справжній Монте-Крісто!
Славетний роман — один з півдесятка романів, які він прочитав за свій вік — справив на нього величезне враження.
Взявши зі столу свій бокал, Свізін почав роздивлятися вино проти світла: хоч який він спраглий, але пити казна-що не збирається! Потім підніс бокал до уст і сьорбнув.
— Дуже добре вино,— нарешті озвався він, водячи бокалом у себе перед носом.— Але з моїм "Гайдсіком" воно не зрівняється!
Саме цієї миті йому набігла думка, яку він згодом висловив у Тімоті в такій стислій формі:
— Анітрохи не здивуюся, коли виявиться, що цей архітектор закоханий у місіс Сомс!
І відтоді його вицвілі круглі очі, збуджені цікавістю несподіваного відкриття, безнастанно витріщалися.
— Цей молодик,— розказував він місіс Септімус,— стежив за нею відданим поглядом, наче цуцик,— дивак кострубатий. Та це й природно: вона чарівна жінка і, слід зауважити, скромна, як фіалка!
Образ цей виник у нього з неясного спогаду про пахощі, якими віяло від Айріні, наче від напіврозпуклої квітки, що прикриває пелюстками своє гаряче серце.
— Але я не був упевнений у цьому,— провадив Свізін,— аж доки побачив, як він підняв її хусточку.
Очі місіс Смолл аж заблищали від збудження.
— І віддав їй?— запитала вона.
— Віддав?— перепитав Свізін.— Він так і припав до тої хусточки,— думав, мабуть, що я нічого не бачу.
Місіс Смолл застигла, розкривши рота,— з цікавості їй відібрало мову.
— Але сама вона була з ним дуже стримана,— провадив Свізін; раптом він спинився і хвилин зо дві мовчки витріщався перед себе, неабияк стривоживши тітоньку Гестер: він пригадав, що коли вони сіли в фаетон, місіс Сомс удруге подала Босіні свою руку і довго її не забирала... Тоді Свізін

хвацько стьобнув коней,— він не хотів, щоб хтось інший тішився її увагою. Але вона дивилася назад і не відповіла на його перше запитання, та й обличчя сховала, понуривши голову.
Десь є картина, якої Свізінові не довелося бачити: на ній зображено чоловіка, що сидить на скелі, а біля його ніг у спокійній зеленій воді лежить горілиць німфа, прикриваючи рукою голі груди. Вона ледь усміхається — в її усмішці таїться цілковита покора і таємна радість. Сидячи поруч Свізіна, Айріні, мабуть, теж усміхалася такою усмішкою.
Заволодівши нею повністю, він, розігрітий шампанським, висловив усе, що наболіло йому на душі; розповів, як його дратує новий клубний шеф; яка в нього халепа з будинком на Вігмор-стріт, де наймач збанкрутував, допомагаючи своєму шурякові,— краще подбав би про себе, негідник; розповів про свою глухоту і про те, як у нього іноді коле в правому боці. Вона слухала, напівзаплющивши налиті сльозами очі. Він думав, що вона зворушена його клопотами, і йому стало страшенно себе шкода. Але в той же час, вбраний у розшите на грудях шнурками хутряне пальто, у збитому набакир циліндрі, їдучи фаетоном у товаристві гарної жінки, він пишався собою, як ніколи.
Одначе якийсь прикажчик, що виїхав на недільну прогулянку зі своєю дівчиною, був про себе, очевидно, не гіршої думки. Цей нахаба пустив свого вислюка галопом поряд із фаетоном, а сам випростався, сидячи в своїй чортопхайці, як воскова фігура, і гордо уткнувся підборіддям у червону нашийну хустку так само, як Свізін у свою розкішну краватку; його дівчина в благенькому боа, що метлялося на вітрі, вдавала з себе світську даму. На диво точно копіюючи Свізіна, що хвацько покручував батогом, її кавалер вимахував паличкою, на кінці якої теліпалася розтріпана мотузка, й мавпував Свізінів застиглий погляд, позираючи на свою любку.
Деякий час Свізін не помічав нікчемного нахаби, але зрештою йому спало на думку, що з нього глузують. Він підстьобнув коней. Проте через фатальний збіг обидва екіпажі й далі котилися поряд. Свізінове жовте пухке обличчя почервоніло; він замірився батогом на крамарчука, і тільки саме провидіння, передбачливо втрутившись, врятувало його гідність. Назустріч їм з воріт виїхала коляска, тож фаетон і візок зіткнулися й черкнулися колесами; легший візок крутнуло, і він перекинувся.
Свізін навіть не озирнувся. Щоб оце він зупинився та допоміг отому нахабі? Нізащо в світі! Скрутив собі в'язи,— так йому й треба!
Проте він не зміг би спинити коней, якби навіть і хотів. Сірі наполохалися й понесли. Фаетон мчав, шалено розгойдуючись, і перехожі проводили його зляканими поглядами. Свізін простяг уперед свої дебелі руки, натягуючи віжки. Щоки його надулися, уста були зціплені, пухке обличчя почервоніло від гніву.
Айріні трималася за бильце, і, коли фаетон хилився, міцно його стискала. Свізін почув її голос:
— Дядечку Свізіне, ми перекинемося?
Він мовив, відсапуючись:
— Дурниці, трохи розходилися!
— Мені ще ніколи не доводилось перекидатися.
— Не рухайтесь! — Свізін глянув на неї. Вона спокійно усміхалася.— Сидіть тихо,— повторив він.— Не бійтеся, я довезу вас додому!
І, напружуючи всі свої сили, Свізін здивовано почув, як вона відповіла якимсь чужим голосом:
— А мені байдуже, попаду я додому чи ні!

В ту мить фаетон підскочив і мало не перекинувся, і Свізінів вигук застряг у нього в горлі. На узвозі стомлені коні перейшли на клус і зрештою спинилися самі.
"Коли я їх стримав,— розповідав Свізін у Тімоті,— вона сиділа спокійна, як і я. Слово честі! Їй наче байдуже було, скрутить вона собі в'язи чи ні! Що воно за знак? Чому вона сказала: "А мені байдуже, попаду я додому чи ні!"— Спершися на свій ціпок і витягнувши шию, він прохрипів, нажахавши місіс Смолл.— Та й не диво, маючи такого чоловіка, як цей сухар Сомс!"
Свізін і на мить не замислився над тим, що діялося з Босіні, коли він залишився сам після їхнього від'їзду: може, він вештався там, наче той цуцик, з яким порівняв його Свізін, пішов до гайка, де й досі буяла весна, де й досі вдалині кувала зозуля, пішов, притискаючи до уст її хусточку, пахощі, якої зливалися з духом чебрецю й м'яти. Пішов, несучи в серці такий нестерпний, такий пекучий біль, що мало не розридався серед гаю. Хтозна, що діялося з тим молодиком. Сказати правду, Свізін зовсім про нього забув, поки дістався до Тімоті.
IV. ДЖЕЙМС ЇДЕ ПЕРЕКОНАТИСЯ НА ВЛАСНІ ОЧІ
Той, хто не знає, що таке форсайтівська біржа, навряд чи зміг би передбачити, якого переполоху наробила Айріні, з'їздивши на будівництво. Коли Свізін детально розповів у Тімоті, що сталося під час тієї пам'ятної поїздки, все те переповіли Джун — з крихтою цікавості, з дрібкою ледь відчутної зловтіхи, але щиро бажаючи їй добра.
— Страх, та й годі, голубонько!— закінчила тітонька Джулі.— Каже, не хоче вертатися додому. Як це розуміти?
Прикра була та розповідь для дівчини. Вона вислухала її, болісно паленіючи, а тоді раптом попрощалася, швидко потиснувши тітонькам руки.
— Як нечемно!— сказала місіс Смолл тітоньці Гестер, коли Джун пішла.
Те, як Джун сприйняла цю новину витлумачили відповідним чином. Вона була вражена. Тож щось тут, мабуть, не гаразд. Дивно! Вони з Айріні були такі близькі подруги!
Все це збігалося з чутками й натяками, які вже давненько ходили серед Форсайтів. Згадали те, що Юфімія бачила в театрі. Містер Босіні вчащає до Сомса? Он як! Ну, звичайно, він приходить у справах — з приводу будівництва! Ані слова відверто. Лише при найбільшій, найнагальнішій потребі на форсайтівській біржі щось говорилося відверто. Машина була дуже добре відрегульована: хай тільки хтось робив найменший натяк, висловлював мимохідь жаль чи сумнів, і душа родини — така співчутлива — починала бриніти. Жоден Форсайт не хотів, щоб це бриніння заподіяло кому-небудь яку шкоду; навпаки, всі вони керувалися найкращими намірами, знаючи, що кожен член родини вкладає свою частку в родинну душу.
І всі ці плітки породжувала доброзичливість; часто-густо вона спонукала Форсайтів, які додержували світських звичаїв, робити візити милосердя — приносячи розраду страдникам, відвідувачі тішилися думкою, що хтось інший страждає від лиха, від якого самі вони не страждають. Сказати правду, спонукало їх бажання поширити цікаву новину, бажання, яке повсякчас надихає нашу пресу і яке примусило Джеймса звіритися місіс Септімус, місіс Септімус Ніколасовим дітям, Ніколасових дітей комусь іншому і так далі. Великий клас, до якого прилучилися Форсайти, вимагав від них великої відвертості і ще більшої стриманості. Таке поєднання забезпечувало їм право бути членом цього класу.
Багато хто з молодших Форсайтів цілком природно вважав, що негарно стромляти носа в чужі справи, і відкрито заявляв про це, але невидимі магнетичні струми родинних пересудів були такі потужні, що вони мимоволі знали все одне про одного. Опиратися тим струмам була марна справа.

Один з них (молодий Роджер) зробив був героїчну спробу визволити юне покоління, назвавши Тімоті "старим луб'ям". Але зухвальство його окошилося на ньому самому; ті слова в дуже делікатній формі внесли у вуха тітоньці Джулі, вона, шокована, повторила їх місіс Роджер, і від неї вони знову вернулися до молодого Роджера.
Зрештою, всі знали, що лиха зазнають лише ті, хто чинить негарно; наприклад, Джордж, який програв у більярд стільки грошей; чи сам молодий Роджер, що мало не зв'язав себе шлюбом із дівчиною, з якою, подейкували, він уже перебував у близьких стосунках, чи та ж таки Айріні, що, як усі гадали, хоч про це й не говорилося, ступила на слизьке.
Вивідувати чужі таємниці було не тільки приємно, а й корисно. Чимало годин у домі Тімоті на Бейзвотер-род збігли швидко за тим вивідуванням, чимало годин, що інакше здалися б трьом його мешканцям порожніми й нескінченно довгими; а таких домів, як Тімоті, було в Лондоні сотні — домів, де бездіяльно доживали віку забезпечені люди, що самі вже вийшли з боротьби і шукають життєвого стимулу в боротьбі інших.
Якби не втіха від родинних пересудів, ті троє почували б себе дуже самотньо. Поголоски й чутки, плітки, домисли були їм милі й дорогі, мов ті ненароджені діти, що їхнього щебету братові й сестрам так і не довелося почути. Тішачись балачками, вони наче бавили рідних дітей і онуків, за якими так спрагли їхні чутливі серця. Бо хоч ніхто не може напевно твердити, що серце Тімоті спрагло, а проте коли у когось із Форсайтів народжувалася дитина, він був наче сам не свій.
Тож даремно молодий Роджер казав на нього "старе луб'я", а Юфімія, сплескуючи руками, вигукувала: "Ото ще мені та трійця!" — і заходилася беззвучним сміхом, раз у раз повискуючи. Даремно, і не дуже гарно так робити.
На цій стадії ситуація могла видатися, особливо для форсайтівського ока, незвичайною,— ба навіть "неможливою", але, з огляду на деякі факти, в ній, зрештою, не було нічого незвичайного.
Форсайти дечого не взяли до уваги.
Передусім, позвикавши до безпеки злагідного шлюбного життя, вони забули, що кохання не теплична квітка, а дика рослина, породжена дощовою ніччю, породжена сонячною годиною з дикого сім'я, що його дикий вітер заніс край дороги. Коли ця дика рослина випадково зацвіте в нашому саду, ми називаємо її квіткою, а коли вона зацвіте за огорожею, ми називаємо її бур'яном; та хоч яку їй дати назву, її пахощі й барви завжди будуть дикі!
До того ж — факти й цифри їхнього життєвого досвіду заважали усвідомити цю істину — мало хто з Форсайтів розумів, що коли сходить ця дика рослина, чоловіки й жінки злітаються на блідий вогник її цвіту, наче нічні метелики.
Прикра історія з молодим Джоліоном одійшла в минуле, тож у Форсайтів знову відродився погляд, що люди їхнього становища не стануть рвати тієї квітки поза огорожею і що їм належить одбувати кохання, як кір,— своєчасно і раз назавжди, лікуючи його законним шлюбом, точнісінько, як лікують кір благодійною сумішшю меду й масла.
Дивні чутки про Босіні й місіс Сомс, що ширилися між Форсайтами, найдужче вразили Джеймса. Джеймс уже давно забув, як свого часу він, довготелесий блідий молодик з рудуватими баками, упадав за Емілі. Він давно забув будиночок поблизу Мейфера [7], де провів перші дні подружнього життя; або, точніше, забув перші дні, а не будиночок: Форсайт ніколи не забуде будинку — згодом він продав його, діставши чотириста фунтів чистого зиску.
Він давно забув ті часи, сповнені надій, побоювань і сумнівів щодо того, чи розважливо він чинить (бо гарненька Емілі не мала грошей, а сам він

тоді заробляв лише тисячу фунтів на рік), і той дивний непереможний потяг, який охопив його з такою силою, що він ладен був умерти, коли не одружиться з цією дівчиною із прегарними русявими косами, скрученими вузлом на потилиці, із прегарними руками, що виступали з корсажа, який щільно облягав її груди, і прегарним станом, захованим у клітці широчезного кринолiна.
Джеймс пройшов крізь вогонь, але він пройшов і крізь потік років, який гасить той вогонь; він зазнав найгіршої втрати — забув, що таке кохання. Забув! Забув так давно, аж забув навіть, що він усе те забув.
І ось до нього дійшла чутка про синову дружину, чутка невиразна, наче тінь, що ховається серед видимих, відчутних на дотик речей, туманна, загадкова, мов привид, і, подібно до привида, вона навівала незбагненний жах.
Джеймс спробував усвідомити її реальність, та це було однаково, що уявити себе жертвою однієї з тих трагічних пригод, про які він щодня читав у вечірній газеті. Він просто не міг цьому повірити. То все пусте. Плещуть люди знічев'я. Стосунки у неї з Сомсом не зовсім добрі, але вона жінка хороша, так, хороша!
Як то властиво переважній більшості чоловіків, Джеймс залюбки смакував скандальні чутки і, буваючи в товаристві, частенько, наче між іншим, казав, облизуючи губи: "Еге ж, еге, вона з молодим Дайсоном. Я чув, вони у Монте-Карло!"
Але йому ніколи й на думку не спадало замислитися над подібною історією,— над її минулим, сучасним і майбутнім. Він не усвідомлював, як дорого вона коштувала її учасникам, скільки мук завдала і скільки принесла радощів, яка фатальна невигойна трагедія ховалася за цілковито оголеними, часом бридкими, та загалом пікантними фактами, що впадали йому в око. Він ніколи не ганьбив і не хвалив злочинних коханців, не робив з їхньої історії ані висновків, ані будь-яких узагальнень; він тільки жадібно слухав поговори і сам їх переказував, відчуваючи від того велике задоволення, мов від чарки хересу або гіркої настоянки, випитої перед обідом.
Та тепер, коли самого Джеймса торкнувся поговір — чи скоріше перший його подих,— він відчув себе наче в густому тумані, що слизьким смородом ліз йому до рота, забиваючи дух.
Скандал! Може вибухнути скандал!
Лише повторюючи це слово, Джеймс міг зосередитись на ньому й осмислити його. Він уже забув ті почування, без яких годі зрозуміти вагу таких подій, як вони розвиваються й до чого призводять; він не спроможний був збагнути, що заради пристрасті люди здатні на ризик.
Смішно було навіть подумати, що серед його знайомих, які день у день ходять до Сіті за своїм звичайним ділом, а у вільний час купують акції і будинки, обідають і, може, навіть грають у карти, що серед них є хоч один, ладний ризикнути заради такого незрозумілого, такого туманного поняття, як пристрасть.
Пристрасть! Авжеж, йому доводилось про неї чувати, і такі приписи, як "Молодому чоловікові й молодій жінці не можна залишатися сам на сам", закарбувалися у нього в пам'яті, мов паралелі на географічній карті (коли йдеться про "життєві факти", Форсайти виявляють витончений реалістичний смак), але все інше він розглядав тільки крізь призму страшного слова "скандал".
Та ні, це неправда; цього не може бути. Йому нема чого турбуватись: Айріні хороша жінка. Але тривожна думка стриміла в пам'яті, наче цвях. До того ж Джеймс мав неспокійну вдачу; такі, як він, не вміють подолати своїх тривог і болісно страждають від підозри й нерішучості, чекаючи найгіршого.

Побоюючись допуститися фатальної втрати, якої, може, пощастило б уникнути, діючи інакше, він приймав остаточне рішення тільки тоді, коли був цілком певен, що в іншому разі зазнає невдачі.
Проте частенько бувало так, що остаточне рішення від нього навіть не залежало; так було і цього разу.
Що він міг зробити? Поговорити з Сомсом? Це тільки зашкодило б. Зрештою, то все дурниці; він певен, що дурниці.
А сталося все це через новий дім. Йому та вигадка одразу не сподобалась. Навіщо Сомсові вибиратися за місто? І коли вже він вирішив укласти в будинок такі шалені гроші, чого було не запросити першокласного архітектора замість цього Босіні, про якого ніхто нічого не знає? Він їх попереджав, чим усе це скінчиться. А тепер кажуть, що будинок обійшовся Сомсові набагато дорожче, ніж він сподівався.
Цей останній факт дужче за всі інші міркування примусив Джеймса усвідомити, яке створилося загрозливе становище. Так воно завжди буває, коли зв'яжешся з цими "художниками"; розумній людині нема чого з ними зв'язуватись. Він застерігав і Айріні. А тепер самі бачите, що з того вийшло!
І раптом Джеймсові сяйнула думка: треба з'їздити туди й побачити все на власні очі. Тривога страшенно пригнічувала його, він почував себе наче в густому тумані, і думка поїхати в Робін-Гіл подивитися на той будинок трохи заспокоїла його. Мабуть, йому полегшало від того, що він нарешті зважився на якусь дію, але найпевніше він просто зрадів нагоді подивитися на якийсь будинок.
Джеймсові здавалося, що, придивившись до споруди з цегли й вапна, з дерева й каменю, побудованої підозрілою особою, він побачить, чи правдиві всі ті чутки про Айріні.
Отож, не сказавши нікому жодного слова, він узяв кеб і рушив на вокзал, а звідти доїхав поїздом до Робін-Гіла; візників у тих місцях не було, і йому довелося йти від станції пішки.
Джеймс поволі чвалав нагору, насилу згинаючи вузлуваті коліна, сутулячи спину й понуривши голову, але вбраний чепурно — в циліндрі й сюртуку, що аж сяяли чистотою. За його одягом стежила Емілі; звичайно, сама вона не стежила — люди з добрим становищем не стежать за тим, щоб усі гудзики були на місці, а Емілі належала до людей з добрим становищем,— вона тільки стежила, щоб за всім тим стежив слуга.
Джеймсові довелося тричі питати дорогу; щоразу він повторював одержану вказівку, просив повторити її ще раз, а тоді повторював сам удруге, бо завжди любив побалакати, до того ж у незнайомій місцевості зайва обережність не завадить.
Він розтлумачував кожному перехожому, що розшукує новий будинок, проте лише коли йому показали дах, який визирав поміж деревами, він нарешті переконався, що його не збили з дороги, і заспокоївся остаточно.
Свинцеві хмари зависли над землею, наче побілена сіруватим вапном стеля. В непорушному повітрі не відчувалося ані подиху вітру, ані польових пахощів. Такого дня навіть англійські робітники роблять своє діло абияк, не докладаючи великих зусиль, без балачок, за якими веселіше працюється.
У просвітах незакінченого будинку поволі сновигали люди в сорочках із закоченими рукавами, лунали різні звуки — стукотів молоток, скреготіло залізо, дзижчала пилка, дерев'яним помостом торохтіла тачка, час від часу стиха повискував, мов чайник, де закипає вода, десятників собака, припнутий мотузкою до дубової колоди.
Щойно вставлені шибки, замазані посередині крейдою, дивилися на Джеймса, як очі сліпого пса.

А будівельний хор звучав незграйно й безрадісно під сіруватим небом. Тільки дрозди, що шукали хробаків у свіжих борознах, зовсім не подавали голосу.
Пробравшись поміж купами гравію— саме прокладали під'їзну алею,— Джеймс підійшов до ганку. Там він спинився й підвів очі. Звідти мало чого можна було побачити, і все, що можна, Джеймс роздивився за одну мить, але він простояв на тому місці довгенько, і ніхто не знає, які думки снувалися у нього в голові.
Його голубі очі наче застигли під сивими острішками брів; випнута верхня губа кілька разів сіпнулася між пишними білими баками; спостерігаючи його стурбований зосереджений вираз, легко можна було здогадатися, від кого Сомс успадкував той понурий погляд, що часом з'являвся у нього в очах. Здавалося, Джеймс казав сам до себе: "Так, важко жити на цім світі".
У тій позі його застав Босіні.
Джеймс перестав дивитися вгору, ніби шукаючи пташиного гнізда, й глянув на Босіні, що стежив за ним з легенькою усмішкою.
— Добрий день, містере Форсайт! Приїхали переконатися на власні очі?
Ми знаємо, що Джеймс приїхав саме задля того, тож він, зрозуміло, збентежився. Однак він простяг руку й мовив, ховаючи очі:
— Добрий день.
Босіні пропустив його поперед себе, іронічно посміхаючись.
Джеймс відчув у його ввічливості щось підозріле.
— Спочатку я хотів би подивитися на будинок ззовні,— мовив він.— Цікаво глянути, що у вас тут виходить.
Вимощена каменем тераса, з бордюром два-три дюйми заввишки обводила будинок півколом з південно-східного до південно-західного боку, її голий спушений схил готувалися викласти дерном. Джеймс пішов терасою.
— Скільки ж на оце витрачено грошей?— спитав він, побачивши, що тераса завертає за ріг будинку.
— А ви як гадаєте?— мовив Босіні.
— Хіба я знаю?— відповів трохи збентежений Джеймс.— Мабуть, фунтів двісті-триста!
— Ви вгадали!
Джеймс гостро поглянув на архітектора, але той спокійно зустрів його погляд, тож Джеймс вирішив, що не дочув відповіді.
Біля садової хвіртки Джеймс спинився й поглянув на краєвид.
— Оте дерево треба зрубати,— сказав він, показуючи на дуб.
— Ви так гадаєте? Ви гадаєте, що через це дерево марнуються гроші, заплачені за краєвид?
Джеймс знову зиркнув на нього підозріливо: у цього молодика дуже дивна мова.
— Отакої!— озвався він спантеличеним, знервованим тоном.— Не розумію, навіщо вам потрібно це дерево.
— Завтра його зрубають,— сказав Босіні.
Джеймс сполошився.
— Е, ні!— вигукнув він.— Ви, чого доброго, скажете, що я звелів його зрубати. Це не моє діло!
— Справді?
Джеймс провадив стурбовано:
— Хіба я знаю, що треба, а чого не треба? Це мене зовсім не стосується. Робіть усе на власну відповідальність.
— Ви дозволяєте мені послатися на вас?
Джеймс іще дужче сполошився.

— Не розумію, навіщо вам на мене посилатися,— промимрив він.— Краще ви того дерева не займайте. Це не ваше дерево!
Він витяг шовкову хусточку і витер чоло. Вони зайшли в будинок. Як і на Свізіна, внутрішній дворик справив на Джеймса неабияке враження.
— На це у вас, мабуть, пішло до біса грошей,— зауважив він, роздивившись колони й галерею.— Оці колони, скільки вони коштували?
— Не можу вам сказати точно,— замислено відповів Босіні,— але знаю, що грошей на них пішло до біса!
— Я так і думав,— сказав Джеймс.— Гадаю...— Він спіймав архітекторів погляд і затнувся. Відтоді, коли йому кортіло спитати, що скільки коштує, він стримував свою цікавість.
Босіні, очевидно, вирішив показати йому геть усе, і якби Джеймс не мав "пильного ока", його повели б круг дому вдруге. Архітектор так напрошувався на запитання, що Джеймс насторожився. Старого почала долати втома, бо хоч його кощаве тіло було досить міцне, та все-таки йому минуло вже сімдесят п'ять років.
Джеймс був збентежений: йому не пощастило нічого розвідати, а він сподівався чогось допевнитись цими оглядинами. Він тільки відчув ще гострішу неприязнь і недовіру до цього молодика, що допікав йому своєю чемністю, крізь яку виразно проглядав глум.
Цей чолов'яга виявився розумнішим, ніж він гадав, і вродливішим, ніж він сподівався. Сам Джеймс не терпів ніякого ризику, і тому його дратував і визивно недбалий тон Босіні, і якась непевна посмішка, що з'являлася зовсім несподівано, і дивний погляд. Згодом Джеймс казав, що Босіні нагадував йому голодного кота. Точніше він не міг висловити Емілі свого враження від манер Босіні, таких м'яких і водночас злісно глумливих.
Нарешті, побачивши все, що можна було побачити, Джеймс вийшов надвір тими самими дверима, якими зайшов, і, відчуваючи, що його зусилля, а також час та гроші змарновано, він закликав на поміч усю свою форсайтівську мужність, гостро позирнув на Босіні й мовив:
— Здається, ви частенько бачите мою невістку. То яка її думка щодо цього будинку? А втім, вона, мабуть, його ще й разу не бачила?
Він питав це, чудово знаючи, що Айріні сюди приїздила, хоч у тому візиті не було нічого незвичайного, крім її дивних слів —"Мені байдуже, попаду я додому чи ні"— та ще того, як сприйняла цю звістку Джун.
Цим питанням Джеймс мав на меті, як він сказав сам собі, дати Босіні нагоду виправдатися.
Архітектор довго мовчав, дивлячись на Джеймса так пильно, аж тому стало ніяково.
— Вона бачила будинок,— нарешті відказав він,— але, що вона про нього думає, я не знаю.
Знервований, спантеличений, Джеймс уже ніяк не міг облишити цю небезпечну тему.
— О, то вона його бачила?— перепитав він.— Мабуть, її привозив Сомс?
— Та ні,— відповів, посміхаючись, Босіні.
— Невже вона приїздила сама?
— Та ні.
— То хто ж її привозив?
— Боюся, мені не слід говорити, з ким вона приїздила.
Добре знаючи, що Айріні приїздила зі Свізіном, Джеймс сторопів, почувши таку незрозумілу відповідь.
— Отакої!— промимрив він.— Адже ви знаєте, що...— і він затнувся, своєчасно збагнувши, що може себе зрадити.— Ну що ж,— озвався він за

мить,— не хочете мені казати, то й не кажіть. Мені ніхто нічого не розказує.
На його подив, Босіні запитав його:
— До речі, скажіть мені, будьте ласкаві, чи ще хтось із ваших збирається сюди приїхати? Я хочу бути на місці!
— Ще хтось?— перепитав збентежено Джеймс.— А хто ще може приїхати? Я не чув про це. Бувайте здорові.
Потупившись, він простяг руку, торкнувся долонею до долоні Босіні й, узявши парасольку трохи вище шовку, пішов ґеть терасою.
Повертаючи за ріг, він озирнувся й побачив, що Босіні поволі йде слідом за ним. "Скрадається попід стіною,— подумав Джеймс,— наче великий кіт" Босіні підняв свого капелюха, але Джеймс не відповів йому
Минувши алею і переконавшися, що його вже не видно, Джеймс пішов іще повільніше. Згорбившись іще більше, аніж дорогою сюди, худий, голодний і прибитий, Джеймс помалу дибав до станції.
А Пірат дивився, як він сумно чвалає ґеть, і, мабуть, шкодував, що був із старим такий непривітний.
V. СОМС І БОСІНІ ЛИСТУЮТЬСЯ
Про свою поїздку Джеймс не прохопився жодним словом; але, зайшовши якось уранці до Тімоті поговорити про каналізацію, що її братові довелося провести на вимогу санітарної інспекції, він принагідно згадав, що бачив новий Сомсів дім.
Будинок, здається йому, непоганий. Його можна довести до ладу. Цей молодик по-своєму тямущий, проте спробуй-но вгадати, скільки коштуватиме Сомсові все те будівництво.
Юфімія Форсайт, що саме нагодилася,— вона приїхала взяти останній роман превелебного містера Скоулза "Пристрасть і пересторога", що мав такий величезний успіх,— і собі докинула слово:
— Я бачила вчора Айріні в магазині; вона любенько розмовляла з містером Босіні в бакалійному відділі.
Такими звичайними словами вона змалювала сцену, яка в дійсності справила на неї глибоке й дуже складне враження. Юфімія поспішала до відділу шовкових тканин крамниці церковно-комерційного товариства,— Форсайти не могли нахвалитися цією крамницею за її чудовий принцип приставляти товари тільки після оплати, обслуговуючи лише надійних покупців, — набрати шовку для матері, що чекала в кареті
Проходячи бакалійним відділом, вона була неприємно вражена, помітивши струнку жінку, що стояла до неї спиною. У жінки була така бездоганна, така знадлива фігура, вона була так елегантно вбрана, що інстинктивне почуття моральності Юфімії зразу сполошилося: скоріше інтуїтивно, аніж із досвіду вона знала, що така гарна фігура рідко сполучається з чеснотою, а на думку самої Юфімії — ніколи; її власна спина завдавала кравчині чимало клопоту. Підозра її підтвердилась. З аптечного відділу вийшов молодик, скинув похапцем капелюха й забалакав до незнайомої леді.
Отоді Юфімія й побачила, за ким стежить: виявилося, що леді — то місіс Сомс, а молодик — містер Босіні. Щоб її не помітили, Юфімія зразу заходилася купувати туніські фініки,— адже незручно зустрічатися із знайомими, коли в тебе повні руки пакунків, та ще й у таку ранню пору — і ненароком стала цікавим свідком їхньої короткої зустрічі.
Обличчя місіс Сомс, звичайно трохи бліде, прегарно зарум'янилося; а містер Босіні поводився дивно, хоч був вельми принадний (Юфімія вважала, що він показний чоловік, а прізвисько Пірат, яке вигадав Джордж, здавалося їй дуже романтичним, просто чарівним). Босіні начебто її упрошував. Вони так захопилися розмовою — точніше, Босіні захопився, бо місіс Сомс майже не

озивалась,— що зовсім не зважали на людей, яким доводилося їх обходити. Якийсь симпатичний старий генерал, прямуючи в тютюновий відділ, мусив звернути вбік, але, глянувши на обличчя місіс Сомс, цей старий дурень скинув капелюха! Всі чоловіки одним миром мазані!
Та найдужче вразили Юфімію очі місіс Сомс. Вона не підвела їх на містера Босіні жодного разу, але, коли він пішов, подивилася йому вслід. І що то був за погляд!
Того погляду Юфімія довго не могла забути. Скажемо без перебільшення, що він пройняв її своєю палкою ніжністю, наче Айріні прагнула завернути юнака назад і відмовитись від своїх слів.
Проте Юфімія не мала часу над тим розмірковувати: треба було купувати шовк; але ця сцена її "дуже заінтригувала — страшенно!". Вона кивнула місіс Сомс, щоб показати, що її бачили; і, розповідаючи потім про це своїй приятельці Френсі (Роджеровій дочці), сказала: "І як вона знітилася!"
Джеймсові дуже не хотілося зразу повірити в новий доказ, що стверджував його власні підозри, і він перебив Юфімію
— Та то вони, певно, прийшли купувати шпалери.
Юфімія посміхнулась.
У бакалійному відділі? лагідно відповіла вона і, беручи зі столу "Пристрасть і перестороrу", додала: То ви, тітонько, дозволите мені її почитати? Бувайте здорові!— І пішла.
За хвилину пішов і Джеймс: він і так затримався.
Прибувши в контору "Форсайт, Бастард і Форсайт", він застав там Сомса. Той сидів у конторському кріслі й складав заперечення проти позову. Сухо привітавшися з батьком, Сомс витяг із кишені листа й мовив:
— Вам буде цікаво прочитати оце.
Джеймс прочитав:
309 Д, Слоун-стріт,
15 травня
"Шановний Форсайте!
Спорудження Вашого будинку закінчується, і як архітектор я свої обов'язки виконав. Коли Ви згодні, щоб я довершив його опорядження, яке я почав був на Ваше прохання, то застерігаю Вас: я працюватиму лише в тому разі, коли Ви дасте мені змогу робити все на мій власний розсуд.
Кожного разу Ви привозите яку-небудь нову пропозицію, що суперечить моїм планам. У мене є три Ваші листи, в кожному з них Ви рекомендуєте оздобу, тулити яку я не маю ані найменшого наміру. Вчора вдень приїздив сюди Ваш батько і теж зробив кілька цінних пропозицій.
Тому, прошу, зважте, чи Ви волієте, щоб я опоряджував Ваш будинок, чи щоб склав свої повноваження,— щодо мене, то я вибрав би останнє.
Але врахуйте, що, беручися за роботу, я хотів би довершити її самостійно, без будь-чийого втручання.
Коли я візьмусь за це діло, то зроблю його сумлінно, але дозвольте мені діяти на власний розсуд.
Щиро Ваш Філіп Босіні"
Важко визначити безпосередню причину, яка спонукала Босіні написати цього листа, хоча цілком імовірно, що він був написаний під впливом раптового обурення проти того становища, в якому архітектор опинився перед Сомсом,— того одвічного становища Мистецтва перед Власністю, що так чудово висловлене на звороті багатьох найпоширеніших сучасних виробів — висловлене реченням, яке своєю виразністю не поступається найкращим зразкам Тацітової прози:
Томас Т. Сорроу, винахідник.
Берт М. Педленд, власник винаходу

— Що ти йому відповіси?— запитав Джеймс.
Сомс навіть голови не повернув.
— Я ще не вирішив,— відказав він і знову взявся до своїх паперів.
Один його клієнт спорудив кілька будинків на чужій ділянці, але несподівано дістав неприємне повідомлення з вимогою їх розібрати. Докладно вивчивши всі обставини, Сомс вирішив, що його клієнт може наполягати на так званому фактичному праві власності, й хоча земля, без сумніву, належить не йому, він має підстави нею володіти, і хай від свого не відступається. Тепер Сомс розробляв цю настанову, вирішивши, як то кажуть моряки,—"так тримати".
Своїми розумними настановами Сомс здобув добру репутацію. Люди казали: "Сходіть до молодого Форсайта — він має голову на в'язах". І Сомс вельми цінував таку репутацію.
Його природна мовчазність стала йому в пригоді. Саме ця риса найдужче впевнювала клієнтів, особливо заможних (інших клієнтів у Сомса й не було), що він людина надійна. І він таки справді був надійний. Традиції, звички, освіта, успадковані схильності, природжена обережність — усе це разом стало міцною підвалиною професійної чесності, яка вже тому переважувала всякі спокуси, що засновувалася на інстинктивному побоюванні ризику. Як він міг спіткнутися, коли його душа сахалася всього того, на чому можна спіткнутись,— людина може спіткнутися на рівній підлозі!
І всі ті незліченні Форсайти, котрі, ведучи свої незліченні справи, що стосувалися до різних видів власності (від дружин до права використання водяних джерел), потребували послуг надійної людини, переконалися, що звірятися на Сомса і безпечно для них, і вигідно. У пригоді йому стала і його дещо зарозуміла манера триматися з клієнтами, і замислений вигляд, наче він подумки вишукував прецеденти,— якщо людина тримається зарозуміло, то, видно, має на те підстави!
Сомс фактично очолював фірму; хоча Джеймс навідувався до контори мало не щодня — подивитися, як ідуть справи, але поміч його обмежувалася тим, що він сідав у крісло, схрестивши під столом ноги, трохи заплутував уже влагоджені питання і незабаром ішов собі геть; інший партнер, Бастард, нічого не важив: роботи йому припадала сила-силенна, але думки його ніколи до уваги не брали.
Отож Сомс зосереджено складав своє заперечення. Проте ні в якому разі не можна твердити, що він був спокійний душею. Уже кілька днів його пригнічувало передчуття якоїсь біди. Він пробував пояснити своє занепокоєння природними причинами: мабуть, розходилася печінка, але знав, що річ не в печінці.
Він поглянув на годинника. За чверть години треба бути на загальних зборах "Нової вугільної компанії", однієї з фірм, де головою правління був дядько Джоліон; він зустрінеться там з дядьком і заведе розмову про Босіні: він іще не вирішив, що саме скаже, але в кожному разі не відповість на цього листа, перш ніж зустрінеться з дядьком Джоліоном. Сомс устав і сховав у шухляду чернетку свого заперечення. Зайшовши до маленького темного туалету, він увімкнув світло, помив руки коричневим віндзорським милом і витер їх рушником. Потім зачесався, намагаючись не зачепити проділа, вимкнув світло, взяв капелюх і, попередивши, що вернеться о пів на третю, вийшов на Полтрі.
Контора "Нової вугільної компанії" була недалеко — на Айронмангер-лейн, де завжди відбувалися збори її акціонерів, на відміну від інших компаній, які, плекаючи ширші задуми, звичайно скликали збори в готелі на Кеннон-стріт. Старий Джоліон був із самого початку проти преси. Публіці немає діла до його справ, казав він.

Сомс прибув вчасно, хвилина в хвилину, і зайняв своє місце поміж членами правління, які сиділи вряд проти акціонерів, кожен за своєю чорнильницею. Старий Джоліон, що вирізнявся серед них своїм чорним, застебнутим доверху сюртуком і білими вусами, сидів посередині, відхилившись на спинку крісла й склавши кінчики пальців над звітною доповіддю правління.
Праворуч від нього, завжди якийсь перебільшений, сидів секретар Гемінгз, на прізвисько Похоронне Бюро; в його гарних очах світився преглибокий смуток; за його сивуватою бородою, жалобною, як уся його зовнішність, угадувалася пречорна краватка.
І справді, збори відбувалися з сумного приводу: не минуло й шести тижнів, відколи Скор'єр, гірничий інженер, якого послали на шахти із спеціальним завданням, прислав телеграму, сповіщаючи, що Піппін, їхній управитель, наклав на себе руки, спромігшись по загадковій дворічній мовчанці написати до правління листа. Цей лист саме лежав на столі; його мали зачитати акціонерам, яких, звичайно, слід ознайомити з усіма обставинами справи.
Гемінгз часто говорив Сомсові, стоячи перед каміном і розгорнувши фалди сюртука:
— Чого акціонери не знають про наші справи, того їм і не слід знати. Можете повірити мені, містере Сомсе.
Сомс пригадав, як під час однієї такої розмови, що її Гемінгз завів у присутності старого Джоліона, сталася невеличка неприємність. Дядько гостро поглянув на секретаря й мовив:
"Не говоріть дурниць, Гемінгзе! Ви хотіли сказати: не слід знати того, що вони знають".
Старий Джоліон не терпів нісенітниць.
Гемінгз сердито блимнув очима і, всміхаючись, наче вишколений пудель, заплескав у долоні з удаваним захватом.
"Оце дотеп! Влучно сказано, сер, дуже влучно. Дядечко ваш завжди знайде привід пожартувати!"
Зустрівшись із Сомсом наступного разу, він при нагоді сказав йому:
"Старіється наш голова. Нічого йому не можна розтлумачити. І надто він норовистий. Та чого іншого сподіватися від людини з таким підборіддям!"
Сомс кивнув головою.
Всі знали, що дядечко Джоліон недаремно мав таке підборіддя. Сьогодні старий здавався стурбованим, незважаючи на суворий вигляд, що його він завжди прибирав під час загальних зборів. Сомс твердо вирішив поговорити з ним про Босіні.
Ліворуч від старого Джоліона сидів маленький містер Букер; він також прибрав суворого вигляду й роздивлявся навколо, наче вишукуючи серед присутніх особливо вразливого акціонера. Далі сидів, насупившись, глухий член правління, а за ним сумирно примостився старий містер Блідгем, який ніби тішився власною чеснотою,— та й як йому було не тішитися, думаючи, що загорнений у рудий папір пакунок, якого він завжди тягав із собою на засідання, надійно схований за його циліндром, одним із тих старосвітських циліндрів з пласкими крисами, що завжди пов'язуються в нашій уяві з величезним бантом-краваткою, чисто виголеним обличчям, рожевими щоками і маленькими, рівненько підстриженими сивими баками.
Сомс завжди відвідував загальні збори: його присутність була потрібна на той випадок, якщо "виникне якесь непорозуміння". Пильним, зневажливим, як завжди, поглядом він озирнув стіни, на яких висіли плани шахт та гавані, а також велика фотографія шахти, що виявилася навдивовижу збитковою. Ця фотографія — свідчення споконвічної іронії, що таїться в кожному комерційному підприємстві,— ще й досі висіла на своєму місці, як зображення любого серцю членів правління, але мертвого пестунчика.

І ось старий Джоліон підвівся, щоб ознайомити присутніх із звітом правління.
Ховаючи під олімпійським спокоєм неприязнь до акціонерів, що в'ілася в душу кожного члена правління, він оглянув їх спокійним оком. Сомс оглянув їх теж. Більшість акціонерів він знав в обличчя. Ось, примостивши на коліні свій величезний циліндр з низьким наголовком, сидить Скрабсоул, торговець смолою, сварливий червонолиций щокатий дідуган; він завжди приходить на збори, щоб, як каже Гемінгз, "встругнути якусь капость". А ось превелебний містер Бомз, який завжди пропонує скласти подяку голові, щоразу висловлюючи надію, що правління не забуде подбати про спасіння душ службовців. Містер Бомз мав звичку ловити після зборів котрогось із членів правління й питати його, чи наступного року будуть добрі прибутки; залежно од відповіді він протягом наступних двох тижнів купував чи продавав три-чотири акції.
Сидів там і майор О'Беллі, який полюбляв виголошувати промови з будь-якого приводу, навіть такого, як вибори контролера, і який частенько бентежив усіх, перехоплюючи тости чи, точніше, пропозиції — у тих осіб, що їх удостоїли честі оголосити пропозиції, написані на клаптиках паперу.
Крім цих, сиділо тут іще чоловік п'ять-шість статечних мовчазних акціонерів, до яких Сомс відчував пошану: то були ділові люди, що пильнували своїх справ без зайвої метушні, поважні, надійні люди, котрі щодня бували в Сіті, а ввечері верталися до своїх поважних, надійних дружин.
Поважні, надійні дружини! Ця думка знову сповнила Сомса невиразною тривогою.
Що він скаже дядькові? Що йому відповісти на цього листа?
— ...Коли хто з акціонерів має запитання, я охоче на них відповім.
Глухо ляснули аркуші паперу. Старий Джоліон кинув на стіл звітну доповідь і стояв, крутячи між великим і вказівним пальцем свої окуляри в черепаховій оправі.
Сомс ледь помітно всміхнувся. Ну ж бо, не баріться зі своїми запитаннями! Він чудово знав, що за своїм методом (до речі, ідеальним) дядечко зразу ж скаже: "В такому разі пропоную звітну доповідь схвалити". Не можна давати їм опам'ятатися: акціонери страшенні тугодуми.
Підвівся високий сивобородий чоловік із кощавим невдоволеним обличчям.
— Гадаю, пане голово, я маю право запитати про зазначену в звіті суму п'ять тисяч фунтів "вдові й родині,— він роздратовано озирнувся довкола,— нашого покійного управителя", який так... гм... нерозважливо (повторюю, нерозважливо!) наклав на себе руки саме тоді, коли компанія вкрай потребувала його послуг. Ви зазначили, що угода, чинність якої він, на жаль, сам порушив, була укладена терміном на п'ять років, з яких минув лиш один. Тому я...
Старий Джоліон нетерпляче ворухнув рукою.
— Пане голово, я гадаю, що маю право... Тому я хочу довідатися, чи ця сума, яку правління сплачує або збирається сплатити... гм... родині покійного, є винагородою за послуги, які він зробив би компанії в тому разі, коли б не наклав на себе рук?
— Це винагорода за минулі послуги, що, як усім нам відомо, і вам у тому числі, були дуже для нас цінні.
— Тоді, сер, я мушу сказати, що, оскільки послуги ті минулі, то винагорода здається мені завеликою.
Акціонер сів.
Старий Джоліон почекав хвилину й сказав:
— Я пропоную звітну доповідь...

Акціонер знову підвівся:
— Дозвольте запитати, чи усвідомлюють члени правління, що не з власної кишені вони... скажу, не вагаючись, що якби їм довелося з власної кишені...
Тут устав інший акціонер, кругловидий, з упертим виразом — Сомс пригадав, що то шуряк покійного управителя. Він запально мовив:
— На мій погляд, сер, винагорода недостатня!
Тепер підвівся превелебний містер Бомз.
— Якщо мені дозволять висловити свою думку,— почав він,— то я скажу: нашому шановному голові слід узяти до уваги — і то дуже пильно — той факт, що покійний... е-е... сам укоротив собі віку. Я не маю сумніву, що він узяв цей факт до уваги, бо — я кажу це від свого імені й, гадаю, від імені всіх присутніх ("Атож, атож!") — він користується нашою глибокою довірою. Сподіваюся, ніхто з нас не буде глухий до голосу милосердя. Але я певен,— він суворо позирнув на шуряка покійного управителя,— що голова наш чи то письмовим застереженням, чи, навіть краще, зменшивши винагороду, висловить категоричний осуд тому вчинкові, внаслідок якого урвалося життя такої здібної й цінної людини вона покинула ту сферу, де її власні інтереси і, з вашого дозволу, наші інтереси нагально вимагали її присутності. Ми не повинні — ні, ми не можемо — заохочувати такого страховинного нехтування своїх обов'язків і перед людьми, і перед богом.
Превелебний джентльмен сів на місце. Тоді знову підвівся шуряк покійного управителя.
— Я наполягаю на своїх словах,— мовив він.— Винагорода недостатня.
Перший акціонер і собі подав голос:
— Я ставлю під сумнів законність цієї виплати. На мою думку, ця виплата незаконна. Між нами сидить юрист компанії, прошу дозволу запитати, яка його думка.
Очі всіх присутніх звернулися до Сомса. Нарешті непорозуміння таки виникло.
Він підвівся, щільно стиснувши губи; нерви його були напружені; нарешті йому пощастило відірвати погляд від тієї хмари, що нависала над ним.
— Питання це вельми неясне,— мовив він тихим тонким голосом.— Оскільки нема ніякої надії на те, що гроші будуть відшкодовані, то я не певен, чи є підстави вважати виплату цілком законною. В разі потреби можна звернутися до суду.
Управителів шуряк насупився й сказав з притиском:
— Ми цілком згодні з тим, що можна звернутися до суду. Прошу, скажіть, як звати джентльмена, що дав нам таку цінну довідку? Містер Сомс Форсайт? Он воно як!
Він підкреслено перевів погляд із Сомса на старого Джоліона.
Сомсові бліді щоки почервоніли, але він лишився гордовито незворушний.
Старий Джоліон пильно глянув на управителевого шуряка.
— Якщо шуряк нашого покійного управителя більше не має чого додати, я пропоную звітну доповідь...
Але цієї миті встав один із тих п'яти мовчазних стриманих акціонерів, до яких Сомс відчував симпатію. Акціонер сказав:
— Я рішуче проти цієї пропозиції. Нам пропонують дати милостиню дружині й дітям чоловіка, що їх, як ви кажете, він утримував. Може, так воно й було; але мені до того байдуже. Я заперечую проти цього наміру з принципу. Час уже покласти край нашій сентиментальній філантропії. Вона занапащає країну. Я заперечую проти того, щоб мої гроші дісталися людям, яких я зовсім не знаю і які нічим їх не заробили. Я заперечую in toto [8]: це не

ділове ставлення. Пропоную відкласти схвалення звіту, нехай правління перегляне його і скасує цей пункт.
Старий Джоліон вислухав статечного мовчазного акціонера стоячи. Промова його знайшла відгук у серцях усіх присутніх: в ній звучала пошана до статечних людей і відраза до великодушної добродійності, що почала вже зароджуватися в серцях наймудріших громадян.
Слова "це не ділове ставлення" вплинули навіть на членів правління; в глибині душі кожен із них відчував, що це щира правда. Але вони також знали, що голова має владну і вперту вдачу. Він також, мабуть, відчував, що це не ділове ставлення, однак був зв'язаний власною пропозицією. Чи відмовиться він від неї? Навряд.
Всі чекали з інтересом. Старий Джоліон підвів руку; окуляри в темній оправі, затиснуті між великим і вказівним пальцем, погрозливо гойднулися. Він звернувся до статечного мовчазного акціонера:
— Знаючи, як самовіддано повівся наш покійний управитель під час вибуху на шахті, невже ви, сер, з усією твердістю заперечуєте проти виплати винагороди?
— Так.
Старий Джоліон поставив питання на голосування.
— Хто підтримує цю пропозицію?— спитав він, спокійно озирнувши присутніх.
І тієї миті Сомс, дивлячися на дядька, відчув, яка в старого величезна сила волі. Ніхто не ворухнувся. Дивлячись просто в вічі статечному мовчазному акціонерові, старий Джоліон сказав:
— Я пропоную: "Звіт правління за рік тисяча вісімсот вісімдесят шостий схвалити й затвердити". Ви підтримуєте? Хто "за"— прошу підніміть руки. Хто "проти"? Нікого. Прийнято. Наступне питання, джентльмени...
Сомс посміхнувся. Дядечко Джоліон таки вміє поставити на своєму!
Але зараз його увага знову зосередилася на Босіні. Дивно, чому цей молодик не сходить йому з думки навіть під час роботи;
Айріні їздила у Робін-Гіл... Ну, то й що? Правда, вона могла б сказати про свою поїздку; але ж вона ніколи йому нічого не розказує. Щодень вона стає дедалі мовчазніша й дразливіша. Хоч би вже швидше добудувати дім та оселитися там, далі від Лондона. Їй краще жити за містом; в неї занадто слабкі нерви. Знову почалися безглузді розмови про окрему кімнату!
Збори тим часом закінчилися. Превелебний містер Бомз перехопив Гемінгза під фотографією горезвісної шахти. Маленький містер Букер, сердито посміхаючись і настовбурчивши кошлаті брови, завівся на прощання із старим Скрабсоулом. Вони смертельно ненавиділи один одного. Ворожнеча між ними почалася через контракт на поставку смоли: маленький містер Букер випросив його в правління для свого племінника, випередивши старого Скрабсоула. Сомс довідався про це від Гемінгза, що полюбляв переказувати плітки, особливо про членів правління, окрім, звичайно, старого Джоліона, якого він боявся.
Сомс дочекався зручної нагоди. Коли останній акціонер вийшов за двері, він підступив до дядька, що саме надягав циліндр.
— Можна вас на хвилинку, дядечку Джоліоне?
Хтозна, чого Сомс сподівався, починаючи цю розмову.
Хоч усі Форсайти ставилися до старого Джоліона з побожною шанобою, налякані його філософськими нахилами, чи, може,— як напевно сказав би Гемінгз — його підборіддям, проте між племінником і дядьком завжди існував потаємний антагонізм. Він прозирав у тому, як вони сухо віталися, як стримано говорили один про одного, і виник, мабуть, іще тоді, коли старий Джоліон уперше відчув приховану затятість племінникової вдачі (він називав

її впертістю) і в душі його зародився сумнів, чи зуміє він переважити племінника, якщо їм доведеться колись зіткнутися.
У багатьох відношеннях цілком протилежні, як два полюси, ці двоє Форсайтів володіли, кожен по-своєму — в більшій мірі аніж інші члени родини — тим вельми цінним умінням пильно й обачливо розгледіти суть справи, що його їхній великий клас вважає найвищим здобутком. Кожен із них при більш-менш сприятливій нагоді міг би зробити чудову кар'єру, з кожного вийшов би добрий фінансист, видатний промисловець, державний діяч, хоча старий Джоліон, охоплений філософським настроєм, курячи сигару або милуючись гарним краєвидом, був здатен якщо не зневажити свої життєві набутки, то принаймні поставити під сумнів їхню вартість, тим часом як для Сомса, котрий сигар ніколи не курив, такий настрій був зовсім чужий.
До того ж Джоліона гризла думка, що син Джеймса — того Джеймса, якого він завжди вважав недотепою,— прямує дорогою успіху, а його власний син!..
І велику роль у всьому цьому грали родинні пересуди, що їх, як усі Форсайти, не міг уникнути і старий Джоліон: до нього також дійшла та лиховісна, невиразна, але загрозлива чутка про Босіні, й вона тяжко вразила його самолюбство.
Цікаво відзначити: Джоліонів гнів спрямувався не на Айріні, а на Сомса. Старого нестерпно пекла думка, що Сомсова дружина причарувала нареченого Джун. Чому Сомс не стежить за нею пильніше? (Звинувачення вкрай несправедливе! Сомс і так стежив дуже пильно). Побачивши небезпеку, він, на відміну від Джеймса, не сховався від неї за нервозністю; навпаки, з властивою його ясному розумові безсторонністю він визнавав, що небезпека та цілком реальна: в Айріні була якась дивовижна чарівливість.
Виходячи з контори на Чіпсайд, де панували галас і метушня, Джоліон передчував, про що саме Сомс збирається завести мову.
Кілька хвилин вони йшли мовчки,— Сомс дріботів обережно, наче миша, старий Джоліон ступав важко, випроставши стан і спираючись на парасольку, що правила йому за ціпок.
Невдовзі вони звернули в порівняно тиху вуличку — старий прямував до Мургейт-стріт, де мало засідати правління ще однієї компанії.
Нарешті Сомс, не підводячи очей, почав:
— Я одержав листа від Босіні. Погляньте, що він пише; гадаю, вам варто з цим ознайомитись. Мені цей будинок обійшовся набагато дорожче, ніж я гадав, і я хотів би з'ясувати становище.
Старий Джоліон неохоче перебіг очима листа й зауважив:
— Тут досить ясно сказано.
— Він хоче діяти за власним розсудом,— відповів Сомс.
Старий Джоліон подивився на племінника. В душі його закипів довго стримуваний гнів і неприязнь до цього молодика, що нав'язує йому свої справи.
— Коли ти йому не довіряєш, то навіщо було домовлятися з ним?
Сомс позирнув на нього скоса.
— Про це вже пізно говорити,— відказав він.— Я боюся, що, діючи за власним розсудом, він затягне мене в якусь халепу; оце йому треба розтлумачити. Якби ви поговорили з ним: він прислухається до ваших слів.
— Ні,— відрубав старий Джоліон.— Я не хочу втручатися в цю справу!
Здавалося, що в словах дядька й племінника таїться потаємне, куди важливіше значення. І погляд, яким вони обмінялися, підтверджував, що вони це розуміють.
— Нехай буде так,— мовив Сомс.— Я хотів повідомити вас про це заради Джун, хотів попередити, що не потерплю ніяких дурниць.
— Яке мені до цього діло?— урвав його старий Джоліон.

— Ну, не знаю,— сказав Сомс і змовк, збентежений гострим дядьковим поглядом.— Не забудьте, що я вас попередив,— похмуро додав він, опанувавши себе.
— Попередив! Не розумію, на що ти натякаєш,— відповів старий Джоліон.— Чого ти морочиш мені голову? Я не хочу займатися твоїми справами. Влаштовуй їх, як сам знаєш!
— Гаразд,— сказав незворушно Сомс.— Влаштую!
— До побачення,— сказав старий Джоліон, і вони розійшлися.
Сомс повернув назад і, зайшовши в один славетний ресторан, замовив порцію копченої лососини й склянку шаблі: вдень він звичайно їв мало і, як правило, стоячи, бо вважав, що це корисно для його печінки,— печінка в нього була цілком здорова, але він вважав її причиною всіх своїх турбот. Підкріпившись, Сомс попрямував до своєї контори. Ішов він поволі, похнюпившись, не звертаючи уваги на тисячі перехожих, що поспішали вулицями, а вони, в свою чергу, не звертали ніякої уваги на нього.
Вечірньою поштою Сомс послав Босіні таку відповідь:
"Форсайт, Бастард і Форсайт"
Повірені у справах.
Полтрі, Бранч-лейн, 2001,
17 травня 1887 року
Любий Босіні!
Одержав Вашого листа, і він надзвичайно мене здивував. Мені здавалось, що ви досі робили й тепер робите геть усе "за власним розсудом": наскільки я пригадую, жодне з тих побажань, які я, на жаль, зважувався висловити, не дістало Вашого схвалення. Надаючи Вам, відповідно до Вашого прохання, дозвіл чинити за власним розсудом, я хочу, щоб Ви усвідомили, що загальні витрати на будинок разом з опорядженням, включаючи Ваш гонорар (як то між нами домовлено), не повинні перевищувати дванадцяти тисяч фунтів(12 000 ф. с). Ця сума дає Вам досить широкі можливості і, як Ви знаєте, набагато перевищує ту, що я збирався витратити спочатку.
Завжди Ваш Сомс Форсайт"
Наступного дня він одержав коротку відповідь від Босіні:
"Філіп Бейнз Босіні
Архітектор.
Слоун-стріт, 309Д
18 травня
Любий Форсайте!
Коли Ви гадаєте, що в такій складній справі, як опорядження, я можу зв'язати себе якоюсь певною сумою, то, на жаль, Ви помиляєтесь. Я бачу, Вас обтяжує наша угода і я сам. Отож я вважаю за краще відмовитись.
Щиро Ваш Філіп Бейнз Босіні"
Сомс довго й болісно обмірковував свою відповідь і пізнього вечора, коли Айріні вже лягла спати, написав у їдальні такого листа:
"Монпельє-сквер, 62
19 травня 1 887 року
Любий Босіні!
Я гадаю, що й у Ваших і в моїх інтересах було б вельми небажано облишити справу в такому стані. Я зовсім не мав на увазі, що коли Ви перевищите зазначену в моєму листі суму на десять, двадцять чи навіть п'ятдесят фунтів, то це порушить нашу згоду. Отож прошу Вас подумати, перше ніж відмовитись. Ви можете чинити "за власним розсудом", дотримуючись умов, зазначених у нашому листуванні, і я сподіваюся, що Вам невдовзі пощастить довершити опорядження будинку, витрати на яке, певна річ, важко визначити з цілковитою точністю.

Завжди Ваш Сомс Форсайт"
Відповідь Босіні прийшла наступного дня:
"20 травня
Любий Форсайте!
Згода.
Ф. Босіні"

VI. СТАРИЙ ДЖОЛІОН В ЗООЛОГІЧНОМУ САДУ

Старий Джоліон швидко впорався з другими зборами —звичайним засіданням членів правління. Він поводився так деспотично, що по його відході інші члени, обурені зарозумілістю старого Форсайта, яку вони, мовляв, довго терпіти не збираються, уклали проти нього змову.
Старий Джоліон дістався на метро до станції Портленд-род, а звідти поїхав кебом до Зоологічного саду.
Він призначив там побачення, одне з тих побачень, які останнім часом відбувалися дедалі частіше й до яких його спонукали турбота про Джун і, як він висловлювався, "зміни в ній".
Вона стала відлюдна й щодень марніла; коли він звертався до неї, вона або зовсім не озивалася, або відповідала різко, або ж насилу стримувала сльози. Вона дуже змінилася, і все через цього Босіні. А йому, бач, нічого не хоче пояснити, жодного слова не скаже!
І він часто сидів, поринувши у важкі роздуми над непрочитаною газетою із згаслою сигарою в зубах. З трирічного віку Джун була йому вірним товаришем! І він так її любив!
Сили, що не зважали ані на родину, ані на клас, ані на звичай, загрожували його спокою; насувалися події, яких він не міг відвернути, і вони кидали тінь на його чоло. В ньому кипів гнів — він сам не знав проти кого,— гнів людини, що звикла все робити по-своєму.
Роздратований повільністю кеба, старий Джоліон нарешті таки дістався до входу в Зоологічний сад; завдяки своєму здоровому інстинкту він у всьому вмів знаходити втіху, отож, ідучи до місця зустрічі, старий Джоліон забув свою досаду.
Побачивши його з кам'яної тераси над ведмежим ровом, син і двоє онуків поспішили йому назустріч і повели до лев'ятника. Малюки вчепилися за діда обабіч, взяли його за руки, а Джоллі,— шибеник, як і його батько в дитинстві,— ніс дідову парасольку так, щоб перехожі чіплялися ногами за ручку.
Молодий Джоліон ішов позаду.
Йому втішно було бачити свого батька поряд із дітьми, але від цієї втіхи у нього наверталися на очі сльози. Дідусь гуляє з двома дітлахами — це наче ніяке не диво; проте коли молодий Джоліон дивився на старого з Джоллі й Голлі, йому здавалося, ніби він підгледів таємницю таємниць людського серця. Високий поважний дід покірно віддає себе двом малятам, що вчепилися йому за руки,— це видовище зворушило б навіть камінну душу, і молодий Джоліон, який брав усе близько до серця, стиха бурмотів прокльони. Така вразливість була негідна Форсайта, справжній Форсайт ніколи не виявляє своїх почуттів.
Так вони дійшли до лев'ятника.
Уранці в Ботанічному саду відбулося гуляння, і сила-силенна Форсай... тобто добре вдягнених людей, котрі мають власні екіпажі, приїхали до Зоологічного саду, щоб досхочу натішитися за свої гроші, перш ніж вернутися до себе на Ретленд-гейт чи Браянстон-сквер.
"Їдьмо в Зоологічний сад,— казали вони одне одному,— там так цікаво".
Того дня вхідний квиток коштував цілий шилінг, отож ненависного їм простолюду не буде.

Вони стояли перед довгим рядом кліток і дивилися, як лютують голодні руді хижаки, очікуючи єдиної втіхи, що випадала їм раз на добу. Що голодніший звір, то цікавіше глядачам. Молодий Джоліон не міг збагнути, чи вони заздрять апетитові звірів, чи, може, пройняті гуманнішим почуттям, радіють, що ті скоро наїдяться. До нього долинали уривки розмов: "Ой який лютий тигр!"—"Але ж він симпатичний. Подивися на його ротик".— "Так, гарний звір. Не підходь, мамо!"
Час од часу то той, то той поляскував себе по задній кишені й озирався, наче побоюючись, щоб молодий Джоліон чи ще хто-небудь, прибравши байдужого вигляду, не зазіхнув на її вміст.
Якийсь товстун у білому жилеті процідив крізь зуби:
— То все жадоба: вони не можуть бути голодні, сидячи весь час без руху.
Тієї миті тигр ухопив кусень кривавої печінки, і товстун засміявся. Його дружина в елегантній паризькій сукні й пенсне з золотою оправою дорікнула йому:
— Чого б то я сміялася, Гаррі! Яке жахливе видовище!
Молодий Джоліон нахмурився.
Обставини його життя — щоправда, він уже трохи змирився з ними — раз у раз збуджували в ньому напади презирливого гніву, й особливо їдким сарказмом він таврував той клас, до якого сам належав від народження, клас тих, що мають власні екіпажі.
Ув'язнити лева чи тигра — це справжнє варварство. Але цього не визнає жодна цивілізована людина.
Наприклад, батькові його, певно, навіть на думку ніколи не спадало, що позбавити волі дикого звіра — це варварський вчинок; батько належав до старої школи, яка вважала, що посаджені у клітку павіани й пантери являють собою благодійне й повчальне видовище; згодом ці тварини, природна річ, помруть за гратами з туги за волею, і суспільству доведеться придбати інших. На його погляд, як і на погляд усіх Форсайтів, втіха бачити в клітці цих гарних тварин переважала страждання, яких зазнавали в неволі самі тварини, що їх бог так необачно створив вільними. Звірів саджають за грати для їхнього ж добра, щоб уберегти від сили-силенної небезпек, які чигають на них на волі, нехай вони живуть собі в безпечному, відгородженому від усього світу захистку Та й для чого ще існують дикі звірі, як не для того, щоб їх садити в клітки!
Проте, маючи нахил до об'єктивності, молодий Джоліон подумав, що несправедливо звинувачувати у варварстві людей, яким просто бракує уяви: адже ніхто з них не побував у шкурі ув'язненого звіра й від них не можна сподіватися, що вони зрозуміють, як мучиться тварина в неволі.
Аж коли вони виходили з саду — Джоллі й Голлі в блаженному сп'янінні,— старий Джоліон дістав нагоду заговорити про справу, яка лежала в нього каменем на душі.
— Не знаю, що робити,— сказав він.— Коли так триватиме далі, то що ж з нею буде? Просив її звернутися до лікаря, та куди там. Вона зовсім не в мене вдалася. Викапана твоя мати. Вперта як вислюк! Упреться на своєму, та й край!
Молодий Джоліон посміхнувся, зиркнувши на батькове підборіддя. "Обоє ви однакові",— подумав він, але не сказав ані слова.
— А тут ще й цей Босіні,— провадив старий Джоліон.— Якби моя воля, я залюбки відлупцював би його, але ж мені воно якось не личить, а тобі, мабуть, не завадило б,— додав він непевно.
— Що ж він такого вчинив? Якщо вони не ладнають між собою, то хай краще розходяться.

Старий Джоліон позирнув на сина. Тепер, коли мова зайшла про стосунки між чоловіком і жінкою, він зразу відчув до нього недовіру. Джо, напевно, дотримується щодо цього занадто вільних поглядів.
— Не знаю, яка твоя думка,— мовив він. Я не здивуюсь, якщо ти поставишся до нього вибачливо. Але, на мою думку, він поводиться непорядно, хай тільки ми десь зустрінемось, я йому так і скажу.
Старий Джоліон урвав розмову.
Він не міг поговорити з сином про обурливу поведінку Босіні. Хіба ж його син не вчинив так само (а може, ще й гірше) п'ятнадцять років тому? І наслідкам того безглуздого вчинку, здається, не буде кінця!
Молодий Джоліон теж мовчав: він зразу збагнув, що думає батько, бо, скинутий з тієї вершини, звідки все здається очевидним і простим, він мимоволі став чутливим і проникливим.
Його погляди на стосунки між статями, що склалися п'ятнадцять років тому, значно різнилися від батькових. Через цю прірву не перекинеш місточка.
Він стримано мовив:
— Мабуть, Босіні закохався в іншу жінку?
Старий Джоліон зиркнув на нього насторожено.
— Хтозна,— відповів він,— люди кажуть, що так.
— То, мабуть, вони кажуть правду,— несподівано зауважив молодий Джоліон.— І, напевно, люди сказали тобі, хто вона?
— Так,— відповів старий Джоліон,— Сомсова дружина.
Молодий Джоліон не свиснув. Йому довелося стільки пережити, що він розучився свистіти в таких випадках; він тільки ледь посміхнувся, глянувши на батька.
Якщо старий Джоліон і побачив ту посмішку, то не показав цього.
— Вони з Джун були близькими подругами,— пробурчав він.
— Бідолашне дівча!— стиха мовив молодий Джоліон. Він і досі уявляв дочку трирічним малятком.
Старий Джоліон раптом спинився.
— Я не вірю цим пліткам,— сказав він.— То все брехня до останнього слова. Посади мене в кеб, Джо, я страшенно втомився.
Вони стояли на розі, чекаючи вільного кеба, а повз них одна за одною проїздили карети, що везли із Зоологічного саду Форсайтів найрізноманітніших мастей. Збруя, лівреї, лискучі спини коней — все це аж сяяло проти травневого сонця, і кожний екіпаж, ландо, фаетон, коляска, карета, здавалося, гордо вистукували колесами:
Я, й мої коні, й мої слуги в лівреях,
Усі ми коштуємо чималі гроші.
Але ті гроші вкладені надійно. Погляньте,
Які в нас хазяїн з хазяйкою!
Горді й величні. Отак треба жити!
І це славослів'я, як усім відомо, править за гарний супровід до кожної поїздки Форсайта.
Серед цих екіпажів один, запряжений парою світло-гнідих коней, мчав швидше за інших. Його похитувало на високих ресорах, і четверо пасажирів гойдалися, наче в колисці.
Цей екіпаж привернув увагу молодого Джоліона; і раптом на задньому сидінні він побачив свого дядька Джеймса,— його було важко не впізнати, хоча баки у нього посивіли ще більше. Навпроти нього, затулившись парасольками, сиділи Рейчел Форсайт і її старша заміжня сестра Вініфред Дарті, елегантно вбрані, гордовито закинувши голови, наче ті птахи, що їх вони тільки-но бачили в Зоологічному саду. А поряд із Джеймсом, відкинувшись на спинку,

сидів Дарті в застебненому на всі гудзики новісінькому сюртуку, з рукавів якого виглядали широкі білосніжні манжети.
Екіпаж цей сяяв якимсь невловимим блиском, ніби його відполірували найкращим лаком; він вирізнявся серед інших, наче якась вдала екстравагантна дрібничка — подібна до тієї, що вирізняє "мистецький витвір" з-поміж звичайних "картин",— допомогла йому стати символічною колісницею, справжнім троном форсайтизму.
Старий Джоліон не помітив своїх родичів: він саме заспокоював бідолашну Голлі, що втомилася від прогулянки, але ті, хто сидів у екіпажі, побачили цей маленький гурточок; жінки нахилили голови й швиденько затулилися парасольками, Джеймс наївно витяг шию, наче цибатий птах; рот його поволі роззявився. Круглі щити парасольок дедалі меншали й меншали, ще мить — і вони зникли.
Молодий Джоліон збагнув, що його впізнали всі, навіть Вініфред, якій було лише п'ятнадцять років, коли він втратив право називатися Форсайтом.
Вони дуже мало змінилися за цей час! Він добре пам'ятав їхній колишній виїзд. Звичайно, за цей час вони поміняли і коней, і кучера, і екіпаж, але на всьому лежала та сама печать, що й п'ятнадцять років тому: та сама елегантність, та сама добре зважена пиха,— горді й величні! Екіпаж — як і колись; парасольки тримають — як і колись; у всьому той самий дух.
А під надійним захистом гордовитих щитів-парасольок по осяяній сонцем вулиці одна за одною котили карети.
— Щойно проїхав дядечко Джеймс із своїми дамами,— сказав молодий Джоліон.
Батько насупився.
— А він помітив нас? Так? Гм! Чого йому тут треба?
Цієї хвилини під їхав вільний кеб, і старий Джоліон зупинив його.
— Бувай здоров, мій хлопчику, скоро побачимось,— сказав він.— Раджу тобі не зважати на всі ці балачки про молодого Босіні — я не вірю жодному слову!
Поцілувавши дітей, які вчепилися за нього, він сів у кеб і поїхав.
А молодий Джоліон, узявши на руки Голлі, стояв нерухомо на розі й дивився услід кебу.
VII. В ГОСТЯХ У ТІМОТІ
Якби старий Джоліон, сідаючи в кеб, сказав: "Я не хочу вірити жодному слову", — він би висловив свої почуття набагато правдивіше.
Думка про те, що Джеймс із своїм жіноцтвом бачив його в товаристві сина, збудила в ньому не тільки злість, яка завжди охоплювала його, коли йому ставали на дорозі, але й таку зрозумілу, потаємну ворожість, що іноді виникає між братами, беручи своє коріння ще з дрібних дитячих сварок, міцніє та поглиблюється з плином життя і непомітно живить дерево, яке в свій час дає гіркі плоди.
Досі між шістьма братами не було ворожих почуттів, а коли й пробуджувалася неприязнь, то лише через те, що кожен із них мучився цілком природним таємним сумнівом — чи не володіють інші п'ятеро більшим капіталом; з наближенням смерті, що зрівнює геть усіх, їм кортіло довідатися про це дедалі дужче, але їхній повірений, людина розсудлива, тримав язика за зубами: Ніколасові казав, що не знає Джеймсових прибутків, Джеймсові — що не знає Джоліонових, Джоліонові — що не знає Роджерових, Роджерові — що не знає Свізінових, а Свізінові роз'ятрював душу, кажучи, що Ніколас, напевно, дуже багатий. Один лише Тімоті вийшов з гри, вклавши свій капітал у консолі.
Але тепер, принаймні між цими двома братами, виникло зовсім інше почуття. Відколи Джеймс насмілився, за виразом старого Джоліона, встромити свого носа в його, Джоліонові, приватні справи, він відмовився вірити цим

пліткам про Босі ні. Щоб оце його онуку та знехтували через когось із родини "того нікчеми"! Він вирішив, що на Босіні звели наклеп. Мабуть, архітектор розірвав заручини з якоїсь іншої причини.
Може, Джун посварилася з ним абощо: адже вона така запальна.
Ось він поговорить із Тімоті відверто, він одіб'є йому охоту підпускати всякі натяки! І нема чого зволікати, він заїде до Тімоті зараз же і візьметься за нього так, щоб уже не довелося до цього діла вертатись.
Перед будинком стояв, загороджуючи під'їзд, Джеймсів екіпаж. Таки перші поспіли — напевне перемивають його кісточки! А трохи далі Свізінові сірі тяглися мордами до Джеймсових гнідих, наче судили своїх хазяїв, а кучери теж перемовлялися, сидячи на високому передку.
Старий Джоліон поклав циліндр на стілець у маленькому холі, де колись давно капелюх Босіні здався тітоньці Гестер кішкою, провів худорлявою рукою по хмурому обличчю й обвислим сивим вусам, наче силкуючися згладити всі ознаки турботи, й піднявся нагору.
Велика вітальня була переповнена. Вона була переповнена завжди — навіть без гостей, навіть без жодної живої душі,— бо Тімоті з сестрами, додержуючи традицій свого покоління, вважав, що кімната не має "пристойного" вигляду, якщо вона "належно" не обставлена. Отож у ній стояло одинадцять крісел, канапа, три столики, дві засклені шафки з безліччю дрібничок і частина рояля. А тепер, коли тут зібралися місіс Смолл, тітонька Гестер, Свізін, Джеймс, Рейчел, Вініфред, Юфімія,— вона принесла "Пристрасть і пересторогу", яку прочитала за сніданком,— а також її приятелька Френсіс, Роджерова донька (єдина музикантка серед Форсайтів — та, що складала романси), у кімнаті лишилося одне-єдине вільне крісло, звичайно, крім тих двох, у які ніхто ніколи не сідав; а єдине вільне місце на підлозі займав кіт, на якого старий Джоліон зразу ж наступив.
В ті дні до Тімоті частенько навідувалися гості. Форсайти, всі до одного, глибоко шанували тітоньку Енн, і тепер, коли її не стало, вони приїздили сюди частіше й гостювали довше.
Свізін прибув перший; вмостившись в оббитому червоним атласом кріслі з позолоченою спинкою, він усім своїм виглядом показував, що збирається пересидіти інших. Високий і тілистий, із кучмою густого сивого волосся і виголеним пухким обличчям, він виправдовував прізвисько "здоровило", яке йому дав Босіні, і, сидячи в цій захаращеній кімнаті, здавався ще первіснішим, аніж завжди.
Як то звичайно бувало останнім часом, Свізін зразу ж звернув розмову на Айріні й, не довго думаючи, висловив тітонькам Джулі та Гестер свою думку про ті чутки, що почали доходити до нього останнім часом. Авжеж, сказав він, Айріні може трохи пофліртувати — гарненькій жінці треба час від часу розважитись; але він не вірить, що тут криється щось гірше. Це не страшно: у неї досить здорового глузду, вона добре розуміє свої обов'язки щодо себе самої і своєї родини! Не буде ніякого ск... Він хотів сказати "скандалу", але сама думка про це здалася йому такою неймовірною, що він тільки махнув рукою, ніби кажучи: "Годі вже про це балакати!"
Звичайно, Свізін висловив свій, холостяцький, погляд на цю історію, але, справді, хіба ж можна не визнавати обов'язків щодо родини, з якої вийшло стільки обдарованих людей, що посіли таке визначне становище? Якщо він у хвилини тяжкої зневіри й пригадував слова "йомени" та "дрібнота", якими визначали його походження, то чи вірив він їм?
Анітрохи! В глибині душі він зворушливо плекав таємну теорію, що хтось із його далеких предків був шляхетного роду.

"Я певен цього,— сказав він одного разу молодому Джоліонові ще до того, як той ступив на хибний шлях.— Ти ж бачиш, як нам добре повелося! Напевно, у нас є шляхетна кров".
Свізін дуже любив молодого Джоліона; в Кембріджі хлопець завів собі добре товариство, знався з синами того старого поганця сера Чарлза Фіста — один з них потім виявився великим мерзотником; еге ж, добрий був хлопець, природа його щедро наділила — шкода, що він зв'язався з тією чужоземкою, та ще й гувернанткою! А коли вже йому так судилося, чому він не вибрав жінки, що не принизила б їхньої родини! І що ж з нього вийшло? Працює у Ллойда страховим агентом; кажуть, навіть картини малює — картини! Отуди к бісу! А міг би стати колись сером Джоліоном Форсайтом, баронетом, сидів би в парламенті, мав би маєток!
Спонукуваний імпульсом, який рано чи пізно опановує котрогось із членів великої родини, Свізін пішов до Геральдичної канцелярії, де його запевнили: він без сумніву походить від того самого кореня, що й відомі Форсейти, чий герб має "три пряжки на чорному полі з темно-червоними смугами"; очевидно, вони сподівалися, що він одкупить той герб.
Свізін, однак, утримався, але, побачивши, що на гербі красується "натуральний фазан" і що девіз —"За Форсейта", він посадив "натурального фазана" на дверцята карети й гудзики кучера, а на поштовий папір — фазана з девізом. А самим гербом він тішився тільки в мріях, почасти тому, що не заплатив за нього і вважав, що на кареті він виглядатиме визивно, а Свізін уникав усього визивного, бо, як і кожний практичний англієць, він у душі не любив і зневажав усе те, чого не міг зрозуміти,— йому, та й не тільки йому одному, важко було збагнути "три пряжки на чорному полі з темно-червоними смугами".
Проте Свізін не забув, що, заплативши за герб, мав би на нього право, і це ще дужче переконало його в тому, що він справжній джентльмен. Мало-помалу й усі інші Форсайти завели собі "натурального фазана", а деякі, поважніші, запозичили й девіз; проте старий Джоліон від нього відмовився, сказавши, що це, на його погляд, цілковита нісенітниця.
Старше покоління, мабуть, знало, яка велика історична подія обдарувала їх "натуральним фазаном", і коли хтось допитувався про його походження, вони, щоб не збрехати,— брехати вони не любили, адже брешуть, мовляв, тільки французи й росіяни,— зразу посилалися на Свізіна: це він його десь відкопав.
Молодше покоління ставилося до цієї справи з "натуральною" обачливістю. Вони не хотіли ані вразити почуття старших, ані стати посміховищем, отож просто користувалися гербом, та й годі...
Ні, казав Свізін, він бачив усе на власні очі й мусить засвідчити, що вона поводилася з цим Піратом, чи то Босіні, чи як його там кличуть, точнісінько так, як із ним, Свізіном; сказати правду, навіть більше того... Але, на жаль, тієї миті з'явилися Френсіс із Юфімією, і йому довелось припинити цю розмову: таку тему не годиться обговорювати в присутності молодих дівчат.
Хоча Свізінові було трохи прикро, що його перебили саме тоді, коли він збирався висловити дещо важливе, та незабаром до нього знову вернувся добрий настрій. Йому подобалась Френсіс — Френсі, як її звали в родині. Вона була дуже елегантна і, як говорили, заробляла своїми романсами чималі гроші на дрібні витрати; Свізін казав, що вона молодець.
Він пишався своїм ліберальним ставленням до жінок. А чому б їм не малювати картини, складати пісеньки, навіть писати книжки, коли вони мають до того охоту, особливо якщо можна заробити цим трохи грошей? Нехай собі тішаться — аби тільки не дуріли. Адже це не мужчини!

Маленька Френсі, як її називали в родині з добродушним презирством, була поважна особа хоча б тому, що втілювала ставлення Форсайтів до мистецтва. Насправді вона вдалася не те що "маленька", а досить таки висока і, як на форсайтівський рід, темнокоса; темне волосся разом із сірими очима надавали її зовнішності того, що називалося "кельтським типом". Вона компонувала романси під назвами "Душа зітхає" або "Ой матусю, я вмираю" з приспівом, що нагадував церковний гімн:
Ой матусю, я вмираю.
Поцілуй мене, благаю!
О благаю, поцілуй-уй!
Поцілуй, бо я вмира-аю.
Слова до цих романсів вона писала сама, писала й інші вірші. В легкодумніші хвилини вона компонувала вальси; один із яких—"Кенсінгтонське гуляння"—своєю мелодійністю зажив у Кенсінгтоні слави національного гімну. Він починався так:
Дуже оригінальний вальс. Крім того, з-під пера Френсі вийшли "Пісеньки для малечі", водночас і повчальні, й дотепні; особливо славилися "Бабусині рибки" й ще одна, в якій вона майже з пророчим натхненням висловила дух майбутнього імперіалізму,— під назвою "Бий під око, не жалій".
Будь-який видавець узяв би їх залюбки, а такі журнали, як "Вищий світ" чи "Порадник світських дам", не тямилися з захвату, вихваляючи "нові чарівливі пісні міс Френсі Форсайт, що яскріють веселими барвами й водночас промовляють до серця. Зворушені ними, ми плакали й сміялися. Міс Форсайт чекає велике майбутнє".
Успадкувавши практичний інстинкт свого роду, Френсі заводила знайомства з потрібними людьми,— тими, що писатимуть про неї, говоритимуть про неї, а також з людьми із вищого світу; пильно занотовуючи в пам'яті, де саме слід вдаватися до своїх чарів, вона ретельно дбала й про те, щоб невпинно зростали її гонорари, в яких вона й вбачала своє майбутнє. Так Френсі заслужила загальну пошану.
Одного разу, коли в серці її зародилося ніжне почуття,— весь устрій Роджерового життя, яке він цілком присвятив купівлі будинків, сприяв тому, що його єдина дочка перейнялася романтичними нахилами — Френсі взялася до великої й серйозної роботи, вибравши форму скрипкової сонати. Це був єдиний її твір, що занепокоїв Форсайтів. Вони зразу відчули, що соната не матиме попиту.
Роджер, який дуже пишався своєю розумною дочкою і в розмові часто згадував, що вона заробляє собі чималі кишенькові гроші, був зовсім пригнічений цією скрипковою сонатою.
"Справжнісінька нісенітниця!-"— сказав він.
Френсі на один вечір позичила у Юфімії молодого Фладжолетті, і він виконав її сонату у вітальні на Прінсез-гарденз. Сказати правду, Роджер мав рацію. Соната дійсно була нісенітниця, але — оце-то й біда!— нісенітниця того гатунку, що не має попиту. Як відомо кожному Форсайтові, нісенітниця, яку можна продати,— то ніяка не нісенітниця — зовсім ні!
Однак, незважаючи на здоровий глузд, що примушував їх складати ціну мистецьким витворам відповідно до їхньої вартості, дехто з Форсайтів,— наприклад, тітонька Гестер, яка кохалася в музиці,— жалкував, що Френсі компонує свої романси не за "класичними взірцями", такої ж думки були і про її вірші. А втім, казала тітонька Гестер, в наші часи поезії взагалі не стало,— тепер що не вірш, то легковажна дрібничка. Ніхто вже не вміє писати таких поем, як "Утрачений рай" або "Чайльд Гарольд"; вони принаймні лишають якийсь слід у твоїй душі. Та все-таки Френсі молодець: вона не сидить без діла; інші дівчата тільки тринькають гроші по крамницях, а вона

їх заробляє! І тітонька Гестер із тітонькою Джулі завжди були готові слухати, як Френсі домоглася того, що їй знову збільшили гонорар.
Вони й зараз слухали її разом із Свізіном, який удавав, що нічого не чує: теперішня молодь говорить так швидко й невиразно, хіба ж можна щось розібрати!
— Я не можу уявити собі,— озвалася місіс Септімус,— як ти зважилася на таке. Мені б забракло сміливості!
Френсі всміхнулась.
— Я волію мати справу з чоловіками. Жінки такі уїдливі.
— Отакої, любонько!—вигукнула місіс Смолл.— Хіба ж ми уїдливі?
Юфімія зайшлася безгучним сміхом і, вискнувши, мовила здавлено, наче її душили:
— Ой тітонько! Ви мене колись доконаєте!
Свізін не бачив у тому нічого смішного; він дратувався, коли інші сміялися з жарту, якого він не розумів. Сказати правду, його страшенно дратувала Юфімія, яку він завжди називав: "Нікова донька, як же її звати — ота бліда". Він мало не став її хрещеним батьком — напевне став би, якби не заперечував рішуче проти її чужоземного ім'я. Та й взагалі бути хрещеним батьком — то велика морока. І Свізін мовив до Френсі з гідністю:
— Чудовий день... е-е... як на цю пору року.
Але Юфімія, яка знала, що він відмовився стати її хрещеним, повернулась до тітоньки Гестер і почала їй розповідати, як бачила Айріні — місіс Сомс — у крамниці церковно-комерційного товариства.
— І Сомс був із нею?— спитала тітонька Гестер; місіс Смолл іще не встигла розповісти їй про ту зустріч.
— Сомс? Звичайно, ні!
— Невже вона ходить по місту сама?
— Та ні! З нею був містер Босіні. Вона була розкішно вбрана.
Але Свізін, почувши ім'я Айріні, суворо глянув на Юфімію, яка, сказати правду, завжди виглядала якось недоладно в своїх сукнях, і мовив:
— Певна річ, вона була вбрана, як справжня леді. На неї завжди любо глянути.
Цієї миті повідомили, що приїхав Джеймс із дочками. Дарті, якому захотілось випити, послався на те, що йому треба, мовляв, до зубного лікаря; зійшовши біля Мармурової арки, він узяв кеб і на той час уже сидів біля вікна в своєму клубі на Пікаділлі.
Жінка, сказав він своїм приятелям, хотіла повезти його з візитами. Та не на того натрапила! Ха!
Гукнувши служника, Дарті послав його в хол довідатися, хто виграв заїзд о 4.30. Слово честі, втомився як собака, провадив він, цілісінький день мотався по місту з жінкою. А оце вирішив — годі. Хіба він не має права на особисте життя?
Визирнувши з вікна ніші, де він любив сидіти, стежачи за перехожими, Дарті, на лихо, а може, й на щастя, помітив Сомса, що скрадливо переходив вулицю від Грін-парку, очевидно, наміряючись зайти до "Айсіума": він теж був його членом.
Дарті вмить зірвався на ноги; схопивши свій келих, він промимрив щось про "заїзд о 4.30" і швидко сховався у гральній кімнаті, куди Сомс ніколи не заходив. Вмостившись у напівтемній кімнаті, він утішався на самоті особистим життям до пів на восьму,— на той час Сомса в клубі вже, напевно, не буде.
Ні, не можна, повторював Дарті сам до себе, коли йому кортіло приєднатися до розмов, що точились біля вікна, ні в якому разі не можна наражатися на сварку з Вініфред саме тепер, коли у нього сутужно з грішми, а "старий"

(Джеймс) дивиться на нього скоса після тієї халепи з нафтовими акціями, в якій він, Дарті, зовсім не винний.
Якби Сомс побачив його в клубі, до Вініфред неодмінно дійшла б чутка, що він не був у зубного лікаря. Мабуть, немає такої іншої родини, де б чутки доходили так швидко. Схрестивши ноги в картатих штанях, Дарті невесело сидів між зеленими ломберними столиками; його оливкове обличчя було насуплене, лаковані черевики вилискували в сутіні; він гриз палець, міркуючи, де його в біса дістати грошей, якщо Еротик не виграє ланкашірського кубка.
Його похмурі думки звернулися до Форсайтів. Кляте кодло! Анічогісінько в них не витягнеш — принаймні для цього треба з шкури вилізти. Усі — страшенні скнари, і жодного серед них спортсмена, хіба що Джордж. Спробуй-но позичити десять шилінгів у цього ж таки Сомса, то його грець поб'є на місці, а як ні, то він скорчить таку зневажливу посмішку, наче ти пропаща людина, коли потребуєш грошей.
А дружина цього Сомса! (Дарті мимоволі ковтнув слину). Він пробував був заприязнитися з нею,— приязнь до гарненької своячки — річ природна,— але нехай його чорти вхоплять, якщо ця (Дарті лайнувся подумки) вшанувала його хоч єдиним словом; де там! Вона дивиться на нього, мов на якийсь непотріб, а сама, певно, здатна на що завгодно — він ладен головою закластися. Він жінок знає, як облуплених: недарма в неї такі оксамитні очі й така постать, і цей телепень Сомс скоро в цьому пересвідчиться, якщо в тих чутках про Пірата є хоч крихта правди.
Вставши з крісла, Дарті пройшовся по кімнаті і спинився перед дзеркалом, що висіло над мармуровим каміном; він довго стояв, розглядаючи своє відображення. Як у багатьох чоловіків цього типу, обличчя Дарті з напомадженими чорними вусиками й акуратними невеличкими баками було наче вимочене в льняній олії. Помітивши на своєму м'ясистому носі прищик, Дарті стурбовано його помацав.
Тим часом старий Джоліон знайшов останнє вільне крісло в переповненій вітальні Тімоті. Своєю появою він, очевидно, перебив якусь розмову, і всі ніяково мовчали. Тітонька Джулі, добра душа, поспішила розвіяти замішання.
— Знаєш, Джоліоне,— сказала вона,— ми оце говорили, що ти давненько до нас не навідувався; проте дивуватися нічого. Ти, мабуть, дуже зайнятий. Джеймс пояснив, що тепер така важка пора...
— Справді?— відповів старий Джоліон, гостро поглянувши на Джеймса.— Пора була б не така важка, якби люди не стромляли свого носа в чужі справи.
Джеймс, який сидів насупившись у такому низькому кріслі, що його коліна стриміли круто вгору, неспокійно засовав ногами й наступив на кота, що, рятуючись від старого Джоліона, необачно сів біля нього.
— Тут розсівся кіт,— озвався він ображеним тоном, відсмикнувши ногу, що ткнулася у щось м'яке й пухнасте.
— Багато котів,— зауважив старий Джоліон, переводячи погляд з обличчя на обличчя,— я тільки-но наступив на одного.
Запала мовчанка.
Місіс Смолл сплела пальці й, озирнувши всіх з трагічним спокоєм, запитала:
— А як поживає Джун?
В суворих очах старого Джоліона промайнула посмішка. Джулі дивовижна жінка! Мабуть, ніхто не переважить її вміння бовкнути щось зовсім не до ладу!
— Погано!—відповів він.— Лондон їй вадить — забагато людей, що плещуть казна-що.
Він промовив ці слова з притиском і знову подивився на Джеймса.
Ніхто не відповів.

Всі відчували, що будь-який крок, будь-яке зауваження може завести на слизьке. І подих неминучої долі, знайомий глядачам грецької трагедії, затьмарив цю тісну, набиту меблями вітальню, де зібралися старі, сиві чоловіки в сюртуках і пишно вбрані жінки, які всі були одної крові і яких усіх єднала невловима родинна схожість.
Та вони не усвідомили її неминучості: адже появу передвісника лихої долі можна тільки відчувати.
За мить Свізін устав. Не буде він сидіти тут, як дурень, такого поводження він не потерпить! Запишавшися ще дужче, Свізін обійшов кімнату і потиснув кожному руку.
— Перекажіть Тімоті,— сказав Свізін,— що він занадто себе ніжить!— і, повернувшись до Френсі, яку вважав "елегантною", додав:— Приходь до мене цими днями, поїдемо з тобою на прогулянку.— Нараз йому згадалася та пам'ятна прогулянка, яка породила стільки балачок, і він скам'янів на хвилину, витріщивши осклілі очі, наче силкуючись збагнути значення своїх власних слів; тоді, раптом пригадавши, що йому усе те байдуже, повернувся до старого Джоліона.— Бувай здоров, Джоліоне! Послухай мене, не ходи без пальта, а то, чого доброго, причепиться ішіас чи ще якась хвороба.
І, легенько штурхнувши кота гострим носком лакованого черевика, він велично виплив з вітальні.
Коли Свізін вийшов, усі присутні нишком перезирнулись; кожному було цікаво, як інші сприйняли слово "прогулянка",— слово, котре набуло між ними розголосу й особливого змісту, бувши єдиним, так би мовити, вірогідним фактом, що безпосередньо стосувався туманних зловісних чуток, про які тільки й було мови останнього часу.
Юфімія не стрималась і сказала, захихотівши:
— Я дуже рада, що дядечко Свізін не запрошує мене на прогулянку.
Місіс Смолл, щоб утішити її й розвіяти ніяковість від розмови на таку непевну тему, промовила:
— Ти ж знаєш, серденько, він полюбляє їздити в товаристві елегантних жінок: йому приємно похизуватись перед людьми. Ніколи не забуду, як він колись повіз мене на прогулянку. Ото вже я набралася страху!
Повне старече обличчя тітоньки Джулі на мить аж засяяло від задоволення, потім зморщилось, і очі її налилися слізьми. Вона згадала той далекий день, коли Септімус Смолл повіз її кататися.
Джеймс, який скоцюрбився в низькому кріслі, раптом прокинувся із своєї похмурої задуми.
— Дивний він якийсь, Свізін,— промовив він нерішуче.
Мовчанка старого Джоліона, його суворий погляд ніби паралізували всіх. Він і сам був збентежений враженням, яке справили на них його слова,— враження це підтверджувало: плітки, що їх він прийшов сюди припинити, мають під собою серйозні підстави; але гнів його не вщух.
Він іще з ними не поквитався... Ні, ні, ось він їм дасть доброго чосу! Своїм племінницям старий Джоліон не хотів "давати чосу", з ними він не сварився — молода гарненька жінка завжди могла сподіватися на його милосердя,— але цей дурень Джеймс, а також інші, можливо, трохи меншою мірою, заслужили доброго прочухана. І він теж запитав, як здоров я Тімоті.
Немов відчувши, що молодшому братові загрожує небезпека, тітонька Джулі одразу згадала про чай.
— Мабуть, він уже вихолов, поки ми з тобою розмовляли,— сказала вона,— але Смізер приготує свіжий.
Старий Джоліон устав.

— Дякую,— мовив він, дивлячись просто на Джеймса,— але мені нема коли пити чай, розпускати плітки тощо! Пора вже додому. Бувай, Джулі; бувай, Гестер; бувай, Вініфред.
І без усяких церемоній він вийшов із кімнати.
У кебі його гнів розвіявся: так воно бувало завжди — погнівається уволю, і злість ущухає. На душі в нього стало сумно. Може, він і зав'язав їм язика, але якою ціною! Так, він заплатив дорогу ціну: довідався, що чутка, якій він не хотів вірити, таки правдива, що Джун знехтувано, та ще й знехтувано заради жінки Джеймсового сина! Він відчував, що це правда, але переконував себе, що це вигадка; проте біль, який ховався під його рішучістю, поволі, але невпинно обертався на сліпу лють проти Джеймса та його сина.
Шестеро жінок та один чоловік, що лишилися в тісній вітальні, завели розмову, хоч вона й не дуже ладилася після тієї прикрої сцени; кожне вважало себе зовсім непричетним до пліток і кожне вважало інших шістьох непритаманними пліткарями; тож усі були сердиті й збентежені. Тільки один Джеймс сидів мовчки, стривожений до глибини душі.
Незабаром Френсі зауважила:
— А знаєте, мені здається, що дядечко Джоліон за останній рік дуже підупав. Ви як гадаєте, тітонько Гестер?
Тітонька Гестер здригнулася.
— Запитай тітку Джулію!— відказала вона.— Я нічого не знаю.
Але інші не побоялись погодитися з Френсі, а Джеймс пробурмотів, понуривши голову:
— Він уже сам на себе не схожий.
— Я це давно помітила,— докинула Френсі,— він страшенно постарів.
Тітонька Джулі похитала головою, її обличчя скривилося в жалісній-прежалісній гримасі.
— Бідолашний Джоліон!— сказала вона.— Нікому за ним доглянути!
І знову запала мовчанка; потім усі п'ятеро гостей разом устали, ніби кожне боялося відстати від решти, й попрощалися.
Місіс Смолл, тітонька Гестер і їхній кіт знову лишилися самі; вдалині грюкнули двері — то до них ішов Тімоті.
Увечері, коли тітонька Гестер вже лягла у спальні, що належала тітоньці Джулі, перш ніж вона перебралася до спальні тітоньки Енн, двері відчинилися і зайшла місіс Смолл у рожевому чепчику, із свічкою в руці.
— Гестер!— сказала вона.— Гестер!
Тітонька Гестер ворухнулась, зашелестівши простиралом.
— Гестер!— повторила тітонька Джулі, щоб пересвідчитися, що розбудила її.— Мені не йде з думки наш бідолашний Джоліон. Як,— тітонька Джулі вимовила це слово з притиском,— як нам йому допомогти?
Тітонька Гестер знов зашелестіла простиралом і жалібно промовила:
— Допомогти? Хіба я знаю?
Тітонька Джулі вийшла з кімнати вдоволена й, силкуючись причинити двері якнайобережніше, щоб не потурбувати любу сестричку, випустила з рук клямку, і вони гучно грюкнули.
Вернувшись до своєї кімнати, вона стала біля вікна, щільно запнутого мусліновими завісками, щоб нічого не було видно знадвору, й подивилася крізь щілину на місяць, що сяяв над парком. Її кругле, в рожевому чепчику, обличчя жалібно зморщилося, на очі набігли сльози; вона думала про "бідолашного Джоліона": він уже старий і зовсім самотній, треба якось допомогти йому, а він її за те щиро полюбить, так щиро, як ніхто не любив її відколи... відколи не стало бідолашного Септімуса.
VIII. БАЛ У РОДЖЕРА

Роджерів дім на Прінсез-гарденз сяяв вогнями. Десятки свічок палали в кришталевих люстрах, і паркетна підлога довгастої вітальні віддзеркалювала їхні сузір'я. Вітальня здавалася просторою, бо всі меблі перенесли на горішній поверх, а під стінами поставили ті химерні витвори цивілізації, що звуться "бальними канапками".
В найдальшому кутку за пальмами стояло піаніно з розгорненими на пюпітрі нотами "Кенсінгтонського гуляння".
Роджер не запросив оркестру. Нащо, мовляв, здався той оркестр, йому такі витрати зовсім ні до чого, і годі про це балакати. Френсі (її мати, яку Роджер уже давно довів до нервового розладу, за таких обставин лягала в ліжко) була змушена задовольнитися фортепіано, прилучивши до нього юнака, що грав на корнеті; але вона заставила той куточок пальмами, щоб у не дуже доскіпливих гостей склалося враження, ніби там сховано кілька оркестрантів. Вона вирішила сказати, хай грають гучно,— корнет може створити чудовий ефект, якщо музикант гратиме від щирого серця.
Нарешті Френсі з усім упоралася, спромігшись правдами й неправдами пройти крізь той заплутаний лабіринт, який хоч-не-хоч треба подолати, коли зважишся сполучити фешенебельність із здоровою форсайтівською ощадливістю. Худорлява, але дуже ефектна в сукні кольору спілої кукурудзи з пишними тюлевими воланами на плечах, вона походжала по вітальні, натягуючи рукавички й окидаючи все хазяйським оком.
З найнятим на вечір лакеєм (у Роджера служили самі лиш покоївки) Френсі заговорила про вино. Чи запам'ятав він, що містер Форсайт сказав подати дюжину пляшок шампанського од Вітлі? А коли шампанського не вистачить (хоч і навряд, бо дами здебільшого питимуть воду), то є ще пунш, і хай викручується, як уміє.
Прикро говорити такі речі лакеєві, це дуже принизливо, але хіба з батьком що вдієш? І справді, Роджер завжди невдоволено бурчав перед кожним балом, а тоді виходив до гостей, рум'яний, лобастий, привітно всміхався, неначе це він його задумав, і навіть вів до столу найвродливішу гостю; а о другій годині, в розпалі веселощів, він потайки підходив до оркестрантів, казав їм, щоб грали "Боже, борони королеву", і йшов у свою спальню.
Френсі благала бога, щоб батько якомога швидше втомився й пішов спати.
Три вірні подруги, що провели в домі день перед балом, підкріпилися разом з нею чаєм і холодною курятиною,— перекуска була нашвидкуруч влаштована в порожній горішній кімнатці; чоловіків послали обідати в Юстасів клуб — хай наїдяться досита.
Рівно о дев'ятій прибула місіс Смолл. Вона почала заплутано вибачатися за Тімоті й не згадала ані словом тітоньку Гестер, котра в останню хвилину сказала, що воліє побути в спокої. Френсі прийняла її якнайпривітніше, посадила на канапку й пішла, і тітонька Джулі, яка вперше після жалоби по тітоньці Енн одягла світло-бузкову шовкову сукню, лишилася з сумовитою міною в порожній вітальні.
Аж ось із своїх кімнат повиходили вірні подруги, вбрані, мов чарами, в сукні різного кольору, але однаково оздоблені пишними тюлевими воланами на плечах і грудях, бо за дивним збігом вони всі до одної були дуже худорляві. Їх підвели до місіс Смолл. Кожна поговорила з нею хвилинку, а потім вони збилися в купку й почали щебетати, крутячи в руках програми, нишком позираючи на двері, чи не з'явилися перші кавалери.
Ввійшов гурт Ніколасових синів, завжди пунктуальних — на Ледброук-гроув пунктуальність була в моді,— а слідом за ними Юстас із своїми братами, похмурими й прокуреними тютюном.
Потім з'явилися один за одним кілька поклонників Френсі. вона взяла з них обіцянку приїхати рано. Всі вони були чисто виголені й жваві — жвавість

останнім часом була однією з ознак кенсінгтонської молоді; один до одного ці юнаки ставилися дуже миролюбно; вони красувалися в пишних краватках, білих жилетах і шкарпетках із стрілками. Носовики ховали в манжетах. Вони походжали весело й невимушено, озброївшися звичною жвавістю, наче прибули сюди з благородним наміром звершити славні діла. Знехтувавши традиційну урочисту міну, яку англієць прибирає під час танцю, вони танцювали з хвацьким, солоденьким і вкрадливим виразом на обличчі, підскакували й щосили крутили своїх дам без педантичної уваги до ритму.
На інших танцюристів вони поглядали з легенькою зневагою — куди їм до них, веселих хлопців, героїв кенсінгтонських вечірок, вони ж бо єдині вміють поводитися в товаристві, усміхатися й танцювати.
Незабаром гості ринули потоком; старші жінки сідали попід стіною проти дверей, жвавіша публіка вливалася в натовп, що вирував у залі.
Чоловіків було менше, і дівчата, що лишилися без кавалерів, набирали трагічного виразу, всміхаючись терплячою кислою усмішкою, що ніби промовляла: "Е, ні! Не вводьте мене в оману. Я знаю, що ви йдете не до мене. Я на це не сподіваюсь!" І Френсі раз по раз просила котрогось свого поклонника чи якого-небудь зеленого юнака:
— Зробіть мені ласку, дозвольте познайомити вас із міс Пінк. Вона така мила дівчина!— І, підводячи його до неї, казала:— Міс Пінк — містер Гезеркоул. Може, у вас іще лишився вільний танець?
А міс Пінк, силувано всміхаючись і трохи червоніючи, відповідала:
— Так, здається, лишився!— і, затуливши рукою чисту картку, вона старанно занотовувала прізвище Гезеркоула після того танцю, який він пропонував.
Але тільки-но юнак відходив, промимривши, що тут, мовляв, душно, як вона знову прибирала пози безнадійного сподівання й починала всміхатися терплячою кислою усмішкою.
А матері пильно стежили за дочками, поволі обмахуючись віялами, і в очах кожної можна було прочитати історію доччийого дівування. Самі вони висиджували під стіною годинами, знемагаючи з утоми, висиджували мовчки, лише зрідка перемовляючись із сусідками, ладні стерпіти будь-що, аби тільки їхні дочки розважалися! Але бачити, як ними нехтують, як їх обминають! Ох! Вони усміхались, але їхні очі палали, як очі потривоженого лебедя: кожній кортіло вчепитися в елегантні штани молодого Гезеркоула і потягти його до своєї дочки — поганця!
І вся жорстокість, вся суворість життя, його трагізм, несправедливість, пиха, самозречення й терпіння,— все це панувало тут, на бойовищі кенсінгтонської вітальні.
Були тут і закохані, не поклонники Френсі — ті належали до окремої породи,— а просто закохані; вони тремтіли, червоніли, мовчазно шукали одне одного швидкими поглядами, шукали зустрічі й нагоди торкнутися одне одного у вихорі балу, і час від часу танцювали разом, привертаючи до себе увагу тим сяйвом, що яскріло у їхніх очах.
Рівно о десятій годині прибули Емілі, Рейчел, Вініфред (Дарті лишили вдома, бо минулого разу він перепився у Роджера шампанським) і Сісілі, наймолодша,— це був її перший бал, за ними в кебі приїхали з обіду в батьківському домі Сомс із Айріні.
Сукні в цих дам були дуже відкриті й без воланів,— глибокі декольте свідчили, що це товариство мешкає на протилежному, фешенебельнішому, боці Гайд-парку.
Сомс став під стіною, осторонь від танцюристів. Замаскувавшись своєю блідою посмішкою, він дивився на танці. Вальс лунав за вальсом, пара пропливала повз нього за парою, одні танцювали усміхаючися, з веселим сміхом, до Сомса долинали уривки розмов, інші — стиснувши вуста й стежачи

за кимось у натовпі, ще інші — безмовно розтуливши вуста, уп'явшись очима одне в одного. І в задусі теплого літнього вечора линули пахощі балу, запах квітів, волосся і парфумів, що їх так люблять жінки.
Мовчазний, із ледь зневажливою посмішкою на устах, Сомс ніби нічого й не помічав довкола, але раз у раз очі його, знайшовши те, чого шукали, пильно вдивлялися кудись у юрбу, і посмішка гасла в нього на устах.
Він ні з ким не танцював. Деякі чоловіки танцювали з дружинами, але почуття "пристойності" не дозволяло Сомсові танцювати з Айріні, відколи вони одружилися, і лише бог Форсайтів відає, чи легше йому було від того, чи ні.
Вона пропливала повз нього, танцюючи з іншими чоловіками, сукня з мінливого шовку маяла круг її ніг. Вона танцювала добре; йому набридло слухати компліменти жінок, що казали йому з кислою усмішкою: "Як чудово танцює ваша дружина, містере Форсайт,— приємно на неї дивитись!" Набридло відповідати, скоса поглядаючи на них: "Ви так гадаєте?"
Поряд фліртувала одна пара, обвіваючись по черзі віялом, і Сомса дратував той прохолодний повів. Поблизу стояла Френсі з одним із своїх поклонників. Вони розмовляли про кохання.
Позад себе він почув голос Роджера, який давав покоївці розпорядження щодо вечері. Усе тут було не вельми високої якості! Не варто було сюди приїздити. Вдома він запитав Айріні, чи треба її супроводити; вона відповіла із своєю звичайною усмішкою, що доводила його до нестями: "О ні!"
Чого ж він приїхав? Уже чверть години він її навіть не бачив. А ось і Джордж прямує до нього з насмішкуватим виглядом; ховатися від нього вже пізно.
— Ти бачив Пірата?— спитав цей завзятий жартівник. — Він готовий до бою — постригся і таке інше!
Сомс відповів, що не бачив, і, перетнувши вітальню, спорожнілу під час перерви між танцями, вийшов на балкон і поглянув на вулицю.
Саме під'їхала карета з пізніми гостями, і біля дверей купчилися терплячі глядачі з того вуличного люду, що його так вабить світло й музика; на їхніх задертих обличчях, що вирізнялися блідими плямами над темними постатями, була тупа цікавість, яка дратувала Сомса. Чому їм дозволяють тут товктися, чому полісмен не прожене їх звідси?
Але полісменові було до них байдуже; розставивши ноги, він завмер на червоному килимі, простеленому через тротуар; обличчя його з-під каски дивилося вгору з такою самою тупою цікавістю.
По той бік вулиці, за садовими гратами, в сяйві ліхтарів вилискувало зелене листя, ледь коливаючись від легенького подиху вітерця; далі світилися вікна будинків, ніби очі, що споглядали тихий морок парку; а над усім тим — небо, дивовижне лондонське небо, яке жевріло відблисками незчисленних вогнів; зоряне склепіння, куди линули людські прагнення й людські мрії,— велетенське дзеркало розкошів і злиднів, яке щоночі розливає свою лагідну усмішку над морем будинків і парків, палаців і халуп, над Форсайтами, полісменами й терплячою юрбою, що знічев'я тиняється по вулицях.
Сомс відвернувся і зі свого темного захистку знов подивився в ясно освітлену вітальню. На балконі куди прохолодніше. А ось і гості, які щойно приїхали каретою,— Джун із дідом. Чого це вони так запізнились? Старий з онукою спинилися біля дверей. Вони були ніби змучені. Диво, та й годі: дядечко Джоліон вибрався з дому в таку пізню пору! Чому ж Джун не заїхала, як завжди, за Айріні? І раптом йому спало на думку, що він не бачив Джун уже хтозна-відколи.

Розглядаючи її з безпричинною зловтіхою, Сомс помітив, як вона раптом змінилася на обличчі, зблідла так, наче ось-ось зомліє, потім уся спаленіла. Повернувшись у той бік, куди вона дивилася, він побачив свою дружину, що, спираючись на руку Босіні, виходила з оранжереї у протилежному кінці вітальні. Вона підвела голову і подивилася Босіні в очі, наче відповідаючи на якесь його запитання, і він теж пильно дивився на неї.
Сомс глянув знову на Джун. Вона тримала старого Джоліона під руку й ніби про щось його просила. Він помітив здивований дядьків погляд; вони повернулися і вийшли.
Знову заграла музика, почався вальс, а Сомс стояв, як статуя, у віконній ніші й чекав, що буде далі; обличчя його було незворушне, але вже без посмішки. Аж ось повз самісінькі балконні двері промайнула в танці його дружина з Босіні. На Сомса війнуло пахощами гарденій, він побачив, як здіймаються й опадають її груди, побачив її млосний погляд, її розтулені уста й ніколи не бачений вираз в очах. Вони пропливли мимо під повільний розмірений вальс, і йому здалося, що вони горнуться одне до одного; він побачив, як Айріні підвела на Босіні очі, м'які й темні, й знову їх потупила.
Блідий як смерть, Сомс відвернувся і, спершись на поруччя, поглянув униз; цікавий люд і досі юрмився на вулиці, дивлячись із тупою впертістю на освітлені вікна, полісмен усе ще стояв, задерши голову, але Сомс нікого не бачив. До дверей підкотила карета, двоє людей сіли в неї, і вона від'їхала...
Того вечора Джун і старий Джоліон сіли обідати в звичайну годину. Дівчина була в домашній закритій сукні, старий Джоліон теж не переодягався Вранці, за сніданком, Джун завела була мову про бал у Роджера: вона б поїхала на той бал, та з дурного розуму ні з ким не домовилася, щоб їхати разом. А тепер уже пізно.
Старий Джоліон зиркнув на неї пильним оком. Джун завжди їздила на бали з Айріні, інакше воно й не бувало! І, навмисно втупивши в неї погляд, він спитав:
— А чому ти не заїдеш за Айріні?
Ні! Джун не хоче просити Айріні; вона поїде лише в тому разі, коли... коли дідусь хоч на цей раз не відмовить їй... вони пробудуть там недовго!
В її змученому погляді було таке палке благання, що старий Джоліон, побурчавши, згодився. Чого це їй забажалося на бал, сказав він, та ще й на такий, що, він ладен закластися, доброго слова не вартий; до того ж їй з її здоров'ям тільки по балах їздити! От морське повітря дало б їй куди більше користі; хай він відбуде загальні збори акціонерів "Всесвітніх золотих копалень" і тоді повезе її на море. Вона не хоче їхати з Лондона? Ой, доведе вона себе до хвороби! І, сумно подивившись на Джун, він знову взявся до їжі.
Ще зранку Джун пішла з дому й довго блукала по місту, незважаючи на спеку. Маленьке тендітне дівча, що останнім часом було таке мляве, тепер усе горіло, як у вогні. Джун купила квітів. Їй хотілось прибратися якомога елегантніше. Там буде він. Вона знала, що йому послали запрошення. Вона йому покаже, що їй до нього байдужісінько. Але в глибині душі вона вирішила відвоювати його сьогодні ввечері. Вона прийшла додому розчервоніла й за другим сніданком жваво розмовляла; старого Джоліона, який теж снідав удома, ввела в оману її вдавана веселість.
Але вдень їй до горла раптом підступили нестримні сльози. Щоб ніхто не почув її ридань, дівчина уткнулася лицем у подушку, а коли ридання вщухли, вона побачила в дзеркалі розпухле обличчя з синцями під почервонілими

очима. Запнувши вікна шторами, Джун просиділа в своїй кімнаті до самого обіду.
Протягом усього обіду, який минув мовчки, в душі її точилася боротьба. Вона була така бліда й змарніла, що старий Джоліон сказав "місіонерові", щоб той не запрягав карети: він не дозволяє внучці їхати. Їй треба негайно лягти в ліжко! Джун слухняно пішла до своєї кімнати й сіла там у темряві. О десятій вона подзвонила покоївці.
— Принесіть гарячої води й скажіть містерові Форсайту, що я відпочила і почуваю себе добре. Якщо він утомився, я поїду на бал сама.
Покоївка вагалася, але дівчина владно наказала:
— Ідіть і зараз же принесіть гарячої води!
Її бальна сукня усе ще лежала на канапі, і вона одяглася з якимсь несамовитим завзяттям, узяла квіти й зійшла вниз, високо підвівши голову з важкою короною кіс. Проходячи повз кімнату старого Джоліона, вона почула, як він там тупцяє.
Він одягався, спантеличений і роздратований. Вже минула десята година, вони доїдуть туди не раніше одинадцятої, Джун просто з'їхала з глузду. Але він не зважувався з нею сперечатись — вираз її обличчя за обідом і досі стояв у нього перед очима.
Великими щітками з чорного дерева він пригладив волосся, аж воно засяяло проти світла щирим сріблом; потім вийшов на темні сходи.
Джун чекала його внизу, і без жодного слова вони сіли в карету.
Їхали вони нескінченно довго; ввійшовши до Роджерової вітальні, вона приховала під маскою рішучості гнітюче болісне хвилювання. Почуття сорому від гадки, що люди можуть подумати, ніби вона "за ним бігає", було приглушене страхом, що його там не буде, що вона його не побачить, і твердою рішучістю як-небудь — вона сама ще не знала як — відвоювати свого нареченого.
Бальна зала з блискучим паркетом сповнила Джун почуттям переможної радості: вона любила танцювати і, танцюючи, здавалося, літала в повітрі, наче маленька фея, весела й легкокрила. Він, напевно, запросить її до танцю, і тільки-но потанцює з нею — все зразу стане, як колись. Вона жадібно роздивлялася по залі.
Поява Босіні й Айріні на порозі оранжереї, вираз цілковитого самозабуття вразили її як грім з ясного неба. Вони не бачили — і ніхто не побачить — її страждання, навіть дідусь.
Вона торкнула його за рукав і мовила тихенько:
— Я хочу додому, дідусю: мені нездужається.
Старий Джоліон швидко вивів її із зали, бурмочучи сам до себе: він, мовляв, знав, що так воно й буде.
Він не озвався до неї ані словом, і лише коли вони сіли в карету, яка, на щастя, затрималася біля ганку, він спитав:
— Що з тобою, дитинко?
Відчувши, як її худеньке тіло здригається від плачу, старий Джоліон сполошився. Треба порадитись із Бленком. Він неодмінно викличе його завтра ж. Час уже подбати про її здоров'я...
— Ну ж бо, заспокойся!
Джун стримала ридання, гарячково стиснула його руку й завмерла в кутку карети, затулившись шаллю.
Старий Джоліон бачив тільки її очі, що нерухомо втупилися в темряву, і він безперестану гладив її руку своїми худими пальцями.

IX. ВЕЧІР У РІЧМОНДІ

Не тільки Джун і Сомс бачили, як "ті двоє" (так їх уже прозвала Юфімія) вийшли з оранжереї, інші теж помітили вираз обличчя Босіні.

Бувають хвилини, коли природа відкриває пристрасть, заховану під звичайним безтурботним спокоєм,— часом шалена весна сипне білим променем на мигдалевий цвіт крізь пурпурові хмари; осяяна місяцем снігова вершина, увінчана самотньою зіркою, порветься до ясної синяви; або ж на тлі полум'яного заходу вирізняться чорні обриси старого тиса, що ніби стоїть на сторожі якоїсь вогненної таємниці.
Бувають і такі хвилини, коли картина в музеї, що її випадковий відвідувач відзначить як "***Тіціана — чудовий витвір", раптом діймe до серця котрогось із Форсайтів, який, можливо, того дня поснідав ситніше за інших, і він спиниться перед нею в екстазі. Щось тут є, відчуває він, щось тут є таке, що... ну, є воно, та й годі. Його охоплює якесь дивне неусвідомлене відчуття; коли він хоче, як то властиво практичній людині, дати йому точне визначення, воно вислизає й розвіюється, як розвіюється хміль від вина, що його він пив за сніданком, і йому стає тоскно на душі й починає дошкуляти печінка. Йому здається, що він марнотратник і безбожно тринькає гроші; всі його високі поривання в'януть. Не треба було придивлятися до того, що позначене в каталозі трьома зірочками. Боронь боже, щоб він іще коли спробував доскіпуватися до потаємної природи речей! Боронь боже, щоб він визнав, нібито ця потаємна природа існує насправді! Досить тільки визнати це, і весь усталений світ піде шкереберть. Досить того, що він заплатив один шилінг за вхід, а другий — за каталог.
Погляд, який помітила Джун і який помітили інші Форсайти, був наче раптовий проблиск свічки крізь щілину в завісі, за якою несли ту свічку, наче раптовий спалах блідого мандрівного вогника, примарного й вабливого. І глядачі збагнули, що по той бік завіси збудилися від сну страшні нищівні сили. Спочатку вони помітили це з утіхою, з цікавістю, але потім відчули, що, мабуть, краще було б зовсім нічого не помічати.
Проте всім тепер стало зрозуміло, чому Джун приїхала так пізно й зразу втекла, не потанцювавши і навіть не привітавшися зі своїм нареченим. Кажуть, вона нездужає, і в тому, справді, немає нічого дивного.
Але, повторюючи це, вони винувато дивилися одне на одного. Їм не хотілося пускати поговір, не хотілося злорадіти. Та й кому б захотілося? І ніхто з них не сказав чужому ані слова: неписаний закон замкнув їм уста.
Невдовзі розійшлася новина, що Джун поїхала до моря разом зі старим Джоліоном.
Він повіз її у Бродстерз, що був тоді модним курортом; Ярмут уже втратив свою славу, хоч як його вихваляв Ніколас; а хіба ж Форсайт поїде на море без певності, що за свої гроші він дихатиме таким повітрям, яке за тиждень доведе його до спліну. Фатальна схильність першого Форсайта до мадери переросла в його нащадків у виразний потяг до аристократизму.
Отож Джун поїхала до моря. Родина чекала, що буде далі: їй не лишалося робити нічого іншого.
Але як далеко, як далеко зайшли "ті двоє"? Як далеко вони зважилися зайти? Невже вони й справді на щось зважились? Та однаково з того нічого не вийде,— вони ж обоє не мають грошей. Щонайбільше пофліртують, а через деякий час, як то звичайно буває, розійдуться.
Сомсова сестра, Вініфред Дарті, що, разом з повітрям Мейфера (вона жила на Грін-стріт), ввібрала в себе новітні погляди на подружні стосунки, аніж ті, яких дотримувалися, скажімо, на Ледброук-гроув, сміялася з думки, що тут ідеться про щось серйозне. "Крихітка"— Айріні була за неї вища, але їй судилось назавжди лишитися "крихіткою": переконливий доказ того, як високо ставить себе кожен Форсайт — "крихітка" просто бавиться. Чому б їй не розважитись? Сомс чоловік досить нудний, що ж до містера Босіні, то тільки

той блазень Джордж міг прозвати його Піратом,— сама вона вважає, що в ньому є шик.
Ця заява про шик Босіні викликала сенсацію. Проте Форсайтів вона не переконала. Вони охоче погоджувалися, що Босіні "непоганий з лиця", але хіба можна твердити, що в чоловікові з гострими вилицями й дивними очима, який носить фетровий капелюх, є шик? Це тільки зайвий раз доводило, що екстравагантна Вініфред ладна ганятися за всякою новиною.
Було саме те незабутнє літо, коли екстравагантність увійшла в моду, коли навіть земля стала екстравагантна,— пишно цвіли каштани, і від квітів лилися найсолодші пахощі; троянди красувалися в кожному садку, небо вночі Не могло вмістити всіх зірок, а закуте в іскристий панцер сонце цілісінький день підносило над парком свій мідний щит, і люди поводилися дуже дивно — снідали й обідали надворі. Ніхто ще не бачив такої сили кебів і карет, що нескінченним потоком котили через мости над мерехтливою річкою, везучи тисячі заможних людей в зелений затишок Буші, Річмонда, К'ю і Гемптон-Корта. Майже кожна родина, що прагнула показати свою належність до класу власників карет, хоч раз того року з'їздила подивитися на каштани в Буші або проїхалась під іспанськими каштанами в Річмонд-парку. Вони поволі їхали алеями, оповиті хмарою куряви, збитої їхніми екіпажами, і з великосвітською байдужістю поглядали на великих повільних оленів, що вистромлювали свої розлогі роги з гущавини папороті, яка обіцяла на осінь коханцям найзатишніші притулки. І раз по раз, коли їх огортала хвиля п'янких пахощів каштанового цвіту й папороті, вони казали одне одному: "Ох, серденько! Який чудесний запах!"
І липа того року цвіла, як ніколи, рясно, кожне дерево стояло наче облите медом. Коли сідало сонце, на розі лондонських площ духмяніли пахощі ще солодші за той мед, який брали бджоли,— пахощі, що будили незбагненні жадання в серцях Форсайтів та подібних до них,— всіх, хто після обіду втішався прохолодою в затінку садів, від яких тільки вони одні мали ключі. І ті жадання примушували їх спинятися біля огорнених сутінками клумб, примушували їх без кінця озиратись, наче кохані їх чекали — чекали тієї хвилини, коли в гущавині погасне останній промінь світла.
Якесь невиразне співчуття, породжене пахощами липового цвіту, сестринське бажання побачити все на власні очі, надія довести правдивість своїх слів, що "в тому немає нічого серйозного", чи просто непереборне того літа бажання з'їздити до Річмонда спонукали матір маленьких Дарті (Публіуса, Імоджен, Мод і Бенедикта) написати невістці такого листа:
"30 червня
Люба Айріні!
Я чула, що Сомс вирушає завтра до Генлі й там заночує. Чому б нам не розважитися трохи — зберімося невеличким гуртом і поїдьмо до Річмонда. Запросіть містера Босіні, а мене супроводитиме молодий Фліппард.
Емілі (вони називали матір Емілі — це вважалося дуже шикарним) дасть нам карету. Я заїду по вас і по вашого кавалера о сьомій.
Ваша любляча сестра Вініфред Дарті
Монтегю каже, що обіди в "Короні й скіпетрі" цілком пристойні".
Монтегю було друге, значно відоміше, ім'я Дарті; перше було Мозес; чого-чого, а світськості йому не бракувало.
Вініфред стало на заваді чимало перешкод — куди більше, аніж того заслуговували її добрі наміри. Перш за все молодий Фліппард відповів:
"Люба місіс Дарті! Страшенно шкодую. Не маю ані хвилинки вільної.
Ваш Огастес Фліппард".
Залагодити справу, підшукавши когось іншого, було вже пізно. По-материнському спритна й вигадлива Вініфред звернулася до чоловіка. Вдача в

неї була рішуча, хоч і терпелива, про що свідчили її різко окреслений профіль, біляве волосся та гострі зеленкуваті очі. Вона майже ніколи не розгублювалась, а коли й розгублювалась на хвилину, то завжди примудрялась викрутитися з неабиякою для себе вигодою.
Дарті теж почував себе переможцем. Еротик не здобув ланкашірського кубка. Цей прославлений кінь, що належав одному з магнатів бігової доріжки, який потайки поставив проти нього кілька тисяч, навіть не стартував. Сорок вісім годин після цієї катастрофи були найгірші в житті Дарті.
Джеймсів образ стояв у нього перед очима і вдень і вночі. Чорні думи про Сомса чергувалися з слабенькими проблисками надії. Увечері в п'ятницю він добряче напився,— так йому було прикро. Але в суботу зранку переважив інстинкт біржового ділка. Позичивши кілька сотень, які він нізащо не спромігся б віддати, Дарті поїхав у місто й поставив їх усі на Концертіну, що брала участь у Солтаунському гандикапі.
Снідаючи з майором Скротоном у "Айсіумі", він похвалився, що цей єврейчик Натане підказав йому надійну конячину. Треба ризикнути. Він у такій скруті, що далі вже нікуди. Якщо не пощастить... ну що ж, доведеться старому труснути гаманцем!
Пляшка Поль-Рожера, яку він вихилив для відваги, ще дужче роздмухала його презирство до Джеймса.
Йому пощастило. Концертіна прийшла перша, випередивши інших на голову — страшний був ризик! Але, як висловився Дарті,— кому щастя, тому й доля! Він не заперечував проти поїздки до Річмонда. За все він платитиме сам! Айріні йому дуже подобалась, і йому хотілося зав'язати з нею ближчі стосунки.
О пів на шосту з Парк-лейн прийшов служник і повідомив: місіс Форсайт дуже жалкує, але один із коней кашляє!
Вініфред не збентежила ця нова невдача, і вона одразу послала на Монпельє-сквер малого Публіуса (йому вже минув сьомий) у супроводі гувернантки. Вони поїдуть кебами й зустрінуться в "Короні й скіпетрі" о 7.45.
Довідавшись про це, Дарті дуже зрадів. Це краще, аніж їхати, сидячи спиною до коней! Він не проти того, щоб покататися з Айріні. Дарті гадав, що вони заїдуть на Монпельє-сквер і він пересяде до Айріні.
Почувши, що зустріч призначена в "Короні і скіпетрі" і що йому всю дорогу доведеться сидіти разом з дружиною, він насупився й промимрив,— кеб, мовляв, їде з біса повільно.
Вони вирушили о сьомій, і Дарті запропонував кебменові піти з ним у заклад, що той не довезе їх до Річмонда за три чверті години.
Дорогою чоловік і дружина тільки двічі перемовилися словом.
Дарті сказав:
— Ото скривиться містер Сомс, коли почує, що його жіночка їздила гуляти разом із містером Босіні!
Вініфред відповіла:
— Не мели дурниць, Монті!
— Дурниць!— повторив Дарті.— Ти не знаєш жінок, моя люба!
Вдруге він тільки запитав:
— Який у мене вигляд? Мабуть, обличчя трохи одутле? Джордж любить таке шампанське, що після нього в голові гуде.
Він снідав з Джорджем Форсайтом у Геверснейка. Босіні й Айріні уже чекали на них. Вони стояли біля великого вікна, що виходило на річку.
Того літа вікна були відчинені цілий день і цілу ніч, отож і вдень і вночі знадвору линули пахощі квітів та дерев, гарячий дух прив'ялої на сонці трави, свіжий запах рясної роси.

Спостережливий Дарті окинув поглядом своїх двох гостей, які стояли мовчки поряд, і відзначив подумки, що вони й досі на тому самому місці. В Босіні голодні очі — тюхтій, та й годі.
Він залишив їх з Вініфред, а сам пішов замовити обід.
Форсайтові треба ситної страви, він може обійтися без делікатесів, але такому, як Дарті, "Корона і скіпетр" має викласти усі свої найвишуканіші наїдки. Живучи сьогоднішнім днем, він прагне втішитися добірними ласощами — і таки втішається, хай там що. До напоїв він теж вельми вибагливий; чимало вин Дарті вважає "занадто простацькими"; він питиме тільки найвитонченіші. Коли платять інші, нема чого обмежувати себе. Обмежуються тільки дурні, а Дарті не з таких!
Усе щонайкраще! Ось той надійний принцип, на якому повинен засновувати своє життя чоловік, чий тесть має добрі прибутки і душі не чує в своїх онуках.
Своїм пильним оком Дарті помітив цю Джеймсову слабкість у перший же рік після того, як з'явився на світ маленький Публіус (через необачність); така спостережливість дала йому чималу вигоду. Четверо маленьких Дарті стали чимсь на зразок довічного страхування.
Окрасою обіду була, певна річ, кефаль. Цю чудову рибу, доставлену здалека зовсім свіжою, спочатку підсмажили, потім повибирали з неї кістки, потім подали в льоду, приправивши, замість підливи, пуншем з мадери, згідно з рецептом, відомим лише кільком особам, які належали до вищого світу.
Про інше можна й не згадувати, крім того, що рахунок оплатив Дарті.
За столом він поводився дуже люб'язно, майже не відводячи сміливого захопленого погляду від обличчя й постаті Айріні. Проте зрештою йому довелося визнати, що він її анітрохи не розворушив,— від неї віяло холодом, і таким самим холодом віяло і від її плечей, що біліли крізь жовтувате мереживо. Він сподівався спіймати її на тому, що вона почне кокетувати з Босіні, але ж ні: вона поводилася на диво стримано. Що ж до цього архітектора, то він сидів похмурий, як ведмідь, що боляче забив собі голову,— Вініфред насилу спромоглася витягти з нього кілька слів; він нічого не їв, але пити його не довелося припрошувати, і обличчя його дедалі блідло, а очі світилися дивним блиском.
Усе це було дуже цікаво.
Сам Дарті був у чудовому настрої, говорив без угаву, сипав дотепами — чоловік він був недурний. Він розказав два-три анекдоти, якомога додержуючи пристойності,— поступка присутнім, бо загалом у своїх анекдотах він переходив усі межі пристойності. Тоді проголосив жартівливий тост за здоров'я Айріні. Ніхто не випив, а Вініфред сказала:
— Годі тобі блазнювати, Монті!
За її пропозицією вони, пообідавши, пішли на терасу над річкою.
— Мені хочеться поглянути, як залицяється простий люд,— сказала вона.— Це так кумедно!
Людей гуляло чимало, всі втішалися прохолодою після спекотного дня, і повітря повнилось голосами, грубими й гучними або ледь чутними, що наче перешіптувалися про якісь таємниці.
Незабаром практична Вініфред — єдина з них представниця роду Форсайтів — знайшла вільну лаву. Вони посідали поряд. Крислате дерево розкинуло над ними своє густе шатро, а над річкою поволі западали сутінки.
Дарті сидів скраю, поряд з ним Айріні, далі Босіні, потім Вініфред. Вони ледве вмостилися на лаві вчотирьох, і світський чоловік відчував руку Айріні, щільно притиснуту до його руки; він знав, що Айріні не забере її з чемності, і це його розважало; він раз у раз совався на лаві, щоб іще

ближче до неї притулитись. Він думав: "Не тільки ж Піратові тішитися цим добром! Оце-то справді тісно, зате тепло!"
Знизу, де текла темна річка, долинув бренькіт мандоліни й голоси, що співали давню пісню:
Гей-бо, човнярику, дай нам човна.
Радістю серце налите сповна.
Там, на тім боці, буде нам сміху, буде й вина!
І раптом з'явився місяць — молодий, ніжний; він виплив з-за дерева, і, наче від його подиху, в повітрі війнуло прохолодою, але крізь ту прохолоду струменів теплий дух липового цвіту.
Затягуючися сигарою, Дарті позирав на Босіні, що сидів, схрестивши на грудях руки, втупившись перед себе; вигляд у нього був такий, наче його катували.
І Дарті глянув на обличчя поряд із собою, таке затуманене навислою тінню, що воно здавалося темнішим згустком темряви, якому надали обрисів, вдихнули життя, і він став ніжним, таємничим, вабливим.
На терасі раптом стих гомін голосів, наче всі поринули у заповітні мрії, такі дорогі, що їх годі виповісти словами.
І Дарті подумав: "Жінки!"
Сяйво згасло над річкою, співи вщухли; молодик сховався за деревом, і стало зовсім темно. Він притулився до Айріні.
Його не збентежило ані тремтіння, що перебігло по тілу, якого він торкнувся, ані стривожений, зневажливий погляд її очей. Він відчув, що вона намагається відсунутись, і посміхнувся.
Слід зауважити, що світський чоловік випив якраз стільки, скільки йому треба було, щоб почувати себе легко й невимушено.
Товсті губи його під старанно закрученими вусами розтулились, зухвалі очі скоса поглядали на Айріні, і всім своїм підступним виглядом він нагадував сатира.
На небесну стежку між рядами дерев сипнули нові зірки; як і люди внизу, вони, здавалося, метушились, збиралися купками й перешіптувались. На терасі знову залунав гамір, і Дарті подумав: "Який голодний вигляд у цього бідолахи Босіні!"—і знову притулився до Айріні.
Ця спроба заслуговувала кращих наслідків. Айріні встала, а за нею встали й інші.
Світський чоловік іще рішучіше, аніж досі, вирішив зав'язати з нею ближчі стосунки. Йдучи терасою, він не відставав від неї ані на крок. Його бадьорило добре вино. А попереду була довга дорога додому, довга дорога, й тепла темрява, й приємна тіснота найманого кеба з його відокремленістю від усього світу, що її придумала якась добра й мудра людина. Нехай цей голодний архітектор їде з його дружиною — Дарті бажає йому приємно провести час! І свідомий того, що язик у нього плутається, він намагався йти мовчки, проте його товсті губи безперестану усміхались.
Вони прямували до кебів, що чекали їх у далекому кінці тераси. Задум Дарті, як і всі великі задуми, визначався майже грубою простотою — він ітиме слідом за Айріні до кеба, а коли вона сяде, враз умоститься поруч з нею.
Та, підійшовши до кеба, Айріні, замість того, щоб сісти, підступила до коня. Дарті одібрало ноги, тож він не міг ступити ані кроку. Айріні стояла, гладячи морду коневі і, на досаду Дарті, перший біля неї опинився Босіні. Вона повернулася і швидко заговорила до нього впівголоса; Дарті почув слова "цей чолов'яга". Він уперто стояв біля приступки, чекаючи на Айріні. Його такими штуками не зіб'єш з пантелику!

Вихиляючи під ліхтарем свою затягнуту в білу вечірню жилетку постать (вона ледве сягала середнього зросту), з перекинутим через руку легеньким пальтом, з рожевою квіткою в петельці і з самовпевненим виразом добродушного нахабства на смаглявому обличчі, Дарті мав чудовий вигляд: справжня світська людина.
Вініфред уже сіла в другий кеб. Дарті подумав, що Босіні доведеться понудитись у тому кебі,— так йому й треба, хай не ловить гав! Аж раптом він дістав такого штурхана, що мало не впав. Голос Босіні просичав йому у вухо:
— З Айріні поїду я, зрозуміло?
На Дарті дивилося обличчя, бліде від люті, й очі, що блищали, як у дикого кота.
— Га?— промимрив він, затинаючись.— Що? Ні в якому разі! Ви поїдете з моєю дружиною!
— Геть звідси!— просичав Босіні.— А то я дам вам такого стусана, що й на ногах не встоїте!
Дарті позадкував; йому стало ясно, як день, що цей чоловік не жартує. Айріні прослизнула між ними, її сукня черкнулася об його ноги. Босіні скочив у кеб слідом за нею.
— Рушай! — почув він голос Піратa. Візник стьобнув коня. Кінь рвонув з місця учвал.
Дарті стояв хвилину ошелешений, тоді кинувся до кеба, де сиділа його дружина.
— Гайда!— крикнув він візникові.— Та не відставайте від того кеба!
Вмостившись поряд із дружиною, він вибухнув прокльонами, а потім, стримавши себе на превелику силу, додав:
— Ну й устругнула ж ти штуку! Посадила її з Піратом в один екіпаж! Невже не можна було втримати його? Адже він безтямно закоханий в Айріні: це навіть дурневі видно!
Вініфред спробувала виправдатись, але він заглушив її голос новим потоком прокльонів і, тільки доїхавши до Барнса, припинив свою єреміаду, в якій лаяв Вініфред, її батька, її брата, Айріні, Босіні, саме ім'я Форсайтів, своїх власних дітей і проклинав той день, коли він одружився.
Вініфред, жінка сильної вдачі, дала йому вилити душу, тож зрештою він змовкнув і поринув у похмуру мовчанку. Його сердитий погляд затято вп'явся у кеб, що маячив перед ним у темряві, наче привид утраченої надії.
На щастя, Дарті не чув пристрасних благань Босіні,— благань, що їх випустила на волю поведінка світської людини; він не бачив, як тремтіла Айріні, наче з неї зірвали одежу, не бачив її очей, темних і сумних, мов очі побитої дитини. Він не чув, як Босіні просив і просив її без кінця, не чув її раптового тихого ридання; не бачив, як цей зголоднілий бідолаха з побожним трепетом боязко торкався її руки.
На Монпельє-сквер їхній візник, як йому звеліли, слухняно спинився за переднім кебом. Вініфред і Дарті побачили, як Босіні вискочив із кеба, а за ним вийшла Айріні і збігла на ганок, низько схиливши голову. Напевно ключ у неї був напоготові, бо вона вмить щезла за дверима. Важко було роздивитися, чи повернулась вона до Босіні й чи сказала йому щось на прощання.
Він пройшов повз їхній кеб, і чоловік і дружина добре бачили його освітлене ліхтарем обличчя. Воно аж перекривилося від глибокого хвилювання.
— На добраніч, містере Босіні!— гукнула Вініфред.
Босіні здригнувся, скинув капелюха й поспішив далі. Він, очевидно, забув про їхнє існування.

— Ну!— озвався Дарті.— Ти бачила його фізіономію? А що я казав? Оце-то оказія!
І він, смакуючи, став розводитися на цю тему.
В кебі дійшло до освідчення,— це було так очевидно, що Вініфред не зважилась боронити свої погляди.
Вона лише промовила:
— Я нікому не скажу ані слова. Навіщо збивати бучу.
На цю думку Дарті пристав негайно: вважаючи Джеймса своїм приватним заповідником, він зовсім не хотів турбувати його чужими клопотами.
— Твоя правда,— сказав він.— Нехай Сомс сам за себе дбає. Обійдеться без нас.
На цьому слові подружжя Дарті зайшло в свою оселю на Грін-стріт, за яку платив Джеймс, оселю, де їх чекав заслужений відпочинок. Настала північ, і на вулиці не лишалося жодного Форсайта, що пішов би назирці за Босіні; підгледів би, як він вернувся і став, спершись на огорожу сквера, спиною до ліхтаря; побачив би, як він стоїть там у затінку дерев і дивиться на будинок, де пітьма ховає ту, заради якої, аби лиш побачити її на одну-єдину мить, він пожертвував би всім на світі,— ту, що стала для нього тепер пахощами лип, втіленням світла й темряви, биттям його власного серця.
X. ОЗНАКИ ФОРСАЙТА
Форсайт не здатен збагнути, що він Форсайт; але молодий Джоліон це чудово розумів. Власне, він цього не усвідомлював аж до того рішучого кроку, який зробив його вигнанцем; відтоді він не міг цього забути ані на мить. Він пам'ятав про це в подружньому житті й у стосунках зі своєю другою дружиною, яка аж ніяк не належала до Форсайтів.
Він знав: якби не його тверда воля досягти своєї мети, якби не його наполегливість, якби не усвідомлення, що безглуздо втрачати те, що дісталося йому такою дорогою ціною, інакше кажучи, якби не "почуття власності", він нізащо не зміг би втримати свою дружину (а може, і не схотів би втримувати) протягом цих п'ятнадцяти років, сповнених нестатків, образ і непорозумінь; нізащо не умовив би її взяти з ним шлюб після смерті першої дружини, нізащо не пережив би усієї тієї скрути, з якої вийшов, так би мовити, поскубаний, але усміхнений.
Він належав до тих людей, що, наче маленькі китайські божки, сидять, підібгавши ноги, в клітці власного серця й безнастанно всміхаються самі до себе непевною усмішкою. А проте ця усмішка, така потайна й споконвічна, нітрохи не впливала на його вчинки, у яких, так само, як і в його підборідді й вдачі, дивовижно сполучалися лагідність і рішучість.
Він усвідомлював свою належність до Форсайтів і тоді, коли брався за роботу, коли малював свої акварелі, яким він віддавав стільки сили, завжди споглядаючи себе збоку, наче ніяк не міг сприйняти серйозно таке марне діло, й завжди почував себе трохи ніяково, що не вміє заробити пензлем більше грошей.
Отож, усвідомлюючи, як то бути Форсайтом, він сповнився співчуттям і відразою, прочитавши листа, що його надіслав йому старий Джоліон.
"Шелдрейк-Гауз,
Бродстерз
1. липня
Мій любий Джо!
(Батькова рука змінилася дуже мало за тридцять років).
Ми живемо тут ось уже два тижні, погода стоїть досить добра. Морське повітря цілюще, але моя печінка розладналася, і я охоче повернуся додому. Про Джун не можу сказати нічого втішного: здоров'я і настрій у неї без

змін, тож не знаю, що з цього буде. Вона мовчить, але, певна річ, їй на думці наречений, який навряд чи досі заручений із нею, і хтозна, що в них там таке діється. Я не знаю, чи слід їй повертатися до Лондона, поки усе не з'ясується, але вона така свавільна, що будь-якої хвилини може надуматись і поїхати. Мабуть, треба комусь поговорити з Босіні й з'ясувати, які в нього наміри. Сам я побоююся заводити з ним розмову, бо, напевно, не стримаюсь і дам йому добрячого прочухана; але ти його знайомий по клубу, тож міг би побалакати з ним і вивідати, що він збирається робити. Ти, звичайно, не станеш уплутувати сюди Джун. Буду дуже радий, якщо ти за кілька днів сповістиш, чи пощастило тобі про щось дізнатися. Ця справа мене дуже тривожить, і я не маю спокою навіть уночі. Привітай від мене Джоллі й Голлі.
Щиро твій батько Джоліон Форсайт"
Молодий Джоліон так довго й уважно перечитував листа, що дружина помітила його стурбований вигляд і спитала, що сталося. Він відповів:
— Нічого.
Він. твердо вирішив ніколи не згадувати про Джун. Чого доброго, дружина ще стривожиться й подумає хтозна-що; тому він поквапився стерти з обличчя всі сліди занепокоєння, але це йому вдалося зробити не краще, аніж вдалося б його батькові: він успадкував притаманну старому Джоліонові нездатність засвоїти тонкощі родинної дипломатії; отож місіс Джоліон, пораючись по господарству, ходила із стиснутими устами і раз у раз допитливо поглядала на чоловіка.
Після обіду він пішов до клубу з листом у кишені, так ні на що й не зважившись.
Випитувати людину, які в неї "наміри", було йому вкрай неприємно, а усвідомлення того, що він сам перебуває в двозначному становищі, не робили його місію приємнішою. Це так властиво його родичам, так властиво всім, з ким вони знаються і спілкуються,— нав'язувати людині свої так звані права, підганяти її під свою мірку; їм так властиво переносити свої ділові засади в сферу приватних стосунків!
І ота фраза в листі: "Ти, звичайно, не станеш уплутувати сюди Джун"— як виразно виявляє вона всі їхні принципи.
А проте самий лист з його душевним болем, турботою про Джун, з "добрячим прочуханом" вражав своєю природністю. Не дивно, що батько хоче довідатися про наміри Босіні; не дивно, що він сердитий.
Відмовитися важко. Але чому доручати таку справу йому? Це просто незручно; проте коли Форсайт хоче домогтися свого, він не гребує ніякими засобами, аби лиш зовні все було пристойно.
Як же йому взятися за це діло чи як від нього відмовитись? І те і друге здавалося неможливим. Зважуйся, молодий Джоліоне!
Він прийшов до клубу о третій годині, й перший, кого він побачив, був сам Босіні, що сидів у кутку, втупившись у вікно.
Молодий Джоліон сів поблизу й почав знервовано обмірковувати становище. Він крадькома позирав на Босіні, який того не помічав. Молодий Джоліон знав його мало і чи не вперше оце придивився до нього уважно: вигляд у нього якийсь дивний, одягом, обличчям і манерами він не схожий на інших членів клубу,— сам молодий Джоліон, хоч як змінилася його вдача, завжди зберігав форсайтівську пристойну зовнішність. Він єдиний з-поміж Форсайтів не знав прізвиська Босіні. В цьому молодикові було щось незвичайне; ні, він виглядав не ексцентрично, а якось незвичайно; до того ж він здавався втомленим і пригніченим, щоки його позападали, над ними випиналися широкі гострі вилиці; а проте він не був хворобливий: міцна будова, кучеряве волосся свідчили про життєздатність і здоров'я цього дужого організму.

Щось у його погляді й позі зворушило молодого Джоліона. Він знав, що таке страждання, а цей молодик за всіма ознаками страждав. —
Він підвівся і торкнув його за рукав.
Босіні здригнувся, але, побачивши, хто це, анітрохи не збентежився.
Молодий Джоліон сів поряд.
— Я вас давно не бачив,— мовив він.— Як там справи з будинком мого двоюрідного брата?
— Десь за тиждень він буде готовий.
— Вітаю!
— Дякую, але навряд чи з такого приводу варто вітати.
— Хіба?— здивувався молодий Джоліон.— А я гадав, що ви раді нарешті здихатися такої тривалої роботи; та, очевидно, ви почуваєте себе точнісінько так, як і я, коли треба розлучатися з картиною — вона ніби рідна дитина.
Він приязно глянув на Босіні.
— Атож,— відповів той трохи лагідніше.— Вона йде від вас назавжди, і край. Я не знав, що ви малюєте.
— Всього тільки акварелі. Проте я не дуже-то вірю в свою працю.
— Не вірите? То як же ви можете працювати? Адже за працю варто братися лише тоді, коли в неї віриш!
— Авжеж,— мовив молодий Джоліон.— Я завжди кажу те саме. До речі, ви, мабуть, помітили, що коли хтось погоджується з вами, то неодмінно додає: "Я завжди кажу те саме". Але ви питаєте, як я можу працювати. Ну що ж, я поясню вам: бо я Форсайт.
— Форсайт! Чомусь я ніколи не залічував вас до Форсайтів.
— Форсайт,— відповів молодий Джоліон,— не така вже рідкісна тварина. Їх сотні серед членів нашого клубу. Сотні їх ходять вулицями; ви зустрічаєте їх усюди.
— Дозвольте запитати, як ви їх відрізняєте?
— За їхнім почуттям власності. Форсайт дотримується практичного — навіть можна сказати, здорового — погляду на речі, а практичний погляд на речі в основному грунтується на почутті власності. Форсайт, як ви, мабуть, помітили, ні коли нічому не віддається цілком.
— Ви жартуєте? В очах молодого Джоліона промайнула посмішка.
— Які там жарти. Адже я сам Форсайт, то мені краще було б помовчати. Проте я, можна вважати, перевертень, а щодо вас ніхто не помилиться. Ви так само відрізняєтеся від мене, як я від мого дядечка Джеймса, котрий являє собою чудовий взірець Форсайта. Його почуття власності загострене до краю, а у вас воно зовсім відсутнє. Якби мене не було посередині, здавалось би, що ви належите до різних порід. Я правлю за сполучну ланку. Певна річ, усі ми, по суті, раби власності, хіба що в різній мірі, але той, кого я називаю "Форсайтом", безумовно, належить до найпокірніших її рабів. Він знає, що саме варто придбати, він знає, що можна придбати без ризику, і те завзяття, з яким він чіпляється за власність,— байдуже, чи за дружин, будинки, гроші, чи за свою репутацію — є проба форсайтизму.
— Еге!— промимрив Босіні.— Вам треба взяти патент на вислів.
— Я б хотів прочитати лекцію на тему: "Характерні якості й риси Форсайта",— відказав молодий Джоліон.— "Ця тваринка, надзвичайно чутлива до насмішок подібних до неї істот, зовсім не зважає на сміх інших створінь (тобто вас чи мене). Успадкувавши від предків схильність до короткозорості, вона впізнає тільки особин свого власного виду, серед яких вона й існує, прагнучи прожити своє життя якомога безтурботніше".
— Ви так змальовуєте їх,— мовив Босіні,— наче вони складають половину Англії.

— Авжеж,— відказав молодий Джоліон.— Вони таки складають половину Англії, і до того ж кращу половину, надійнішу половину, половину з трипроцентними паперами, половину, що має вагу. Адже то їхнє багатство і їхній Добробут роблять можливим усе: роблять можливим ваше мистецтво, літературу, науку, навіть релігію. Без Форсайтів, котрі ні в що не вірять, але з усього мають зиск, куди б ми з вами поділися? Форсайти, шановний добродію,— це посередники, комерсанти, підпори суспільства, наріжний камінь наших звичаїв; Форсайти — це те, чим ми захоплюємося!
— Не знаю, чи я збагнув вашу думку,— сказав Босіні,— але мені здається, що в моїй професії є багато таких Форсайтів, як ви їх називаєте.
— Звичайно,— відповів молодий Джоліон.— Переважна більшість архітекторів, художників чи письменників не мають ніяких принципів, як і кожен Форсайт. Мистецтво, література, релігія існують тільки завдяки кільком дивакам, котрі справді вірять у ці химери, і багатьом Форсайтам, котрі мають із них зиск. За скромними підрахунками три чверті членів нашої художньої академії — Форсайти, до них належать також сім восьмих наших письменників і переважна більшість журналістів. Про науковців я не можу судити, проте в релігії Форсайти репрезентовані чудово, в палаті громад їх, мабуть, найбільше; аристократія сама за себе свідчить. Але я не жартую. Іти проти більшості — та ще й якої більшості!—дуже небезпечно.— Він пильно глянув на Босіні.— Дуже небезпечно віддатися чомусь усім серцем, хоч би що це було — чи то будинок, чи картина... чи жінка!
Вони подивилися один на одного. І, ніби відчуваючи, що він учинив те, чого побоюється кожен Форсайт, а саме — захопився, молодий Джоліон зразу сховався у свою шкаралупу. Босіні перший порушив мовчанку.
— Чому ви берете за типовий зразок саме своїх родичів?— запитав він.
— Мої родичі,— відповів молодий Джоліон,— звичайні собі люди, вони, як і кожна інша родина, мають свої, притаманні лиш їм особливості, але водночас у них на диво виразно проступають ті дві риси, якими позначені всі Форсайти,— вміння вберегти себе від щирого захоплення і "почуття власності".
Босіні усміхнувся:
— А як же, наприклад, здоровило?
— Ви маєте на увазі Свізіна?— запитав молодий Джоліон.— Еге ж, у Свізіна й досі лишилося щось предковічне. Місто й буржуазне оточення ще його не відшліфували. Хоч який він має аристократичний вигляд, в ньому ще збереглася багатовікова селянська закваска, настояна на грубій силі.
Босіні замислився.
— А ви чудово змалювали вашого кузена Сомса,— раптом зауважив він.— Такий ніколи не пустить собі кулі в лоб.
Молодий Джоліон глянув на нього допитливо.
— Ніколи,— відказав він.— Саме тому з ним треба рахуватися. Бережіться їхніх цупких рук! Висміювати їх легко, але зрозумійте мене правильно. Не варто зневажати Форсайтів, не варто їх нехтувати!
— А проте ви самі це вчинили!
Удар був влучний, і молодий Джоліон перестав усміхатися.
— Ви забуваєте,— мовив він з дивною гордістю,— що я теж завзятий, адже я сам Форсайт. Усі ми під владою великих сил. Коли людина відпливає від безпечного берега... ну... ви мене розумієте. З свого боку,— закінчив він дуже тихо, наче погрожуючи,— я б не всім радив іти моєю... стежкою.
Спочатку треба зважити свої сили.
Обличчя Босіні враз спаленіло, а потім зблідло, і на його щоках знову проступила жовтувата засмага. Він пирхнув, і губи йому скривила дивна глузлива посмішка; очі його зневажливо дивилися на молодого Джоліона.

— Дякую,— мовив він.— Ви дуже ласкаві до мене. Але не думайте, що тільки ви один такий завзятий.
І він устав.
Молодий Джоліон подивився йому вслід і зітхнув, підперши голову рукою. В майже порожній кімнаті стояла сонна тиша, лише вряди-годи шелестіла газета або хтось чиркав сірником. Молодий Джоліон довго сидів непорушно, знову переживаючи ті дні, коли він теж подовгу стежив за годинником, рахуючи хвилини,— дні, сповнені тяжкою непевністю і гострим солодким болем; і повільна чарівна мука тієї пори знову охопила його з колишньою силою. Босіні з його змученим обличчям і стривоженими очима, що раз у раз позирали на годинник, збудив у ньому жаль, змішаний з дивною, непереборною заздрістю.
Так, він добре знав усі ці ознаки. Куди прямує Босіні, яка його чекає доля? Яка вона, та жінка, що вабить його з такою нездоланною силою, якій неспроможні опертися ані міркування честі, ані принципи, ані будь-які інтереси і врятуватися від якої можна тільки втечею.
Втеча! Але чому Босіні має втікати? Тікає тільки той, хто боїться занапастити родину, коли є діти, коли він почуває, що може зрадити свої ідеали, щось розбити. Але тут, наскільки йому відомо, все вже розбите дощенту.
І він сам не втік у свій час і не став би втікати, якби все довелося пережити спочатку. А проте він пішов далі, аніж Босіні, розбив свою власну нещасливу сім'ю, а не чужу. І він пригадав давнє прислів'я: "Доля людини захована в її власному серці".
В її власному серці! Щоб розсмакувати пудинг, треба його з'їсти,— Босіні ще не з'їв свого пудингу.
Думки молодого Джоліона звернулися до тієї жінки, до жінки, якої він не знав, але чию історію йому доводилося чути.
Нещасливий шлюб. Ні, чоловік не тиранить дружину, але душі їм роз'їдає якась незбагненна недуга, якась гнила цвіль, що нищить усі радощі; і так воно триває день у день, ніч у ніч, тиждень у тиждень, рік у рік, аж поки прийде смерть і покладе цьому край.
Проте молодий Джоліон, у серці якого гіркота пом'якшилася з плином часу, міг також зрозуміти почуття Сомса. Звідки в такої людини, як його двоюрідний брат,— людини, скованої упередженнями й віруваннями свого класу,— звідки в нього візьметься проникливість і натхнення, без яких людина ніколи не зважиться покласти край такому життю? Все залежало від того, чи має він достатню уяву, чи може зазирнути в майбутнє, де вже не буде дошкульних пліток, глуму й пересудів, що їх завжди породжує розлучення, не буде вже болю втрати і суворого осуду поважних людей. Проте мало хто має для цього достатню уяву, особливо серед тих, хто належить до Сомсового класу. Людей на світі без ліку, тож не диво, що їм бракує уяви. І, боже милий, яка у них неймовірна розбіжність між словами і ділом; чимало чоловіків, може, навіть і Сомс, додержують рицарських поглядів, а в критичну мить зрікаються їх, знайшовши достатні підстави для того, щоб вважати себе за виняток.
До того ж молодий Джоліон сумнівався в своїй об'єктивності. Він сам пройшов через це пекло, випив до дна гірку чашу нещасливого шлюбу, тож як він міг пристати до тих безсторонніх спостерігачів, що стежили за битвою з безпечної відстані? Його враження були дуже безпосередні, наче враження солдата, що весь час бився в передніх лавах, і їх годі було зрівняти з враженнями цивільної людини, котра не бачила, як лилася кров. Більшості людей шлюб Сомса й Айріні здався б цілком вдалим: у нього є гроші, у неї врода,— отже, компроміс можливий. Чого б їм не жити разом, навіть якщо

вони одне одного ненавидять? Хай собі кожне йде своїм власним шляхом, аби тільки не були порушені правила пристойності, не була зневажена святість шлюбу і родинного вогнища. Добра половина шлюбів у вищому середовищі засновується на таких правилах: ні в якому разі не настроюй проти себе суспільства, ні в якому разі не настроюй проти себе церкви. Заради цих правил варто пожертвувати будь-якими особистими почуттями. Непорушне родинне вогнище дає такі очевидні, такі відчутні переваги, воно зв'язує стільки різновидів власності; зберігаючи status quo, людина живе без ризику. Розбити сім'ю — це в кращому разі небезпечний експеримент, на який здатен хіба що себелюбець.
І, висунувши ці докази на захист Сомса, молодий Джоліон зітхнув.
"В основі цього,— подумав він,— лежить власність, хоч більшість людей не хоче з цим погодитись. Вони вважають, що основа—це "святість шлюбу"; але ж святість шлюбу грунтується на святості родини, а святість родини — на святості власності. А проте, мабуть, усі ці люди вважають себе послідовниками того, хто ніколи не володів ніякою власністю. Дивна річ!"
І молодий Джоліон знову зітхнув.
"А я — чи зважусь я, йдучи додому, запросити якого-небудь бідолаху, що трапиться мені назустріч, до себе на обід, якого тоді не вистачить мені або моїй дружині, а від неї залежить моє здоров'я і щастя? То, може, зрештою, Сомс чинить гаразд, користуючись своїми правами й стверджуючи на практиці священні принципи власності, добрі для нас усіх, крім тих, хто постраждав від них".
Молодий Джоліон устав, пробрався крізь лабіринт крісел і стільців, узяв свого капелюха й повільно пішов додому жаркими вулицями, вдихаючи куряву, збиту колесами нескінченної низки екіпажів.
Перед Вістарія-авеню він витяг з кишені листа, одержаного від старого Джоліона, подер його на дрібненькі клаптики і викинув їх на закурену дорогу.
Відімкнувши двері своїм ключем, молодий Джоліон зайшов у дім і покликав дружину. Але вона, очевидно, пішла на прогулянку з Джоллі й Голлі, й удома нікого не було; один лише пес Балтазар лежав у садку й клацав зубами, ловлячи бліх.
Молодий Джоліон і собі сів під грушею, що вже давно не родила.

XI. БОСІНІ ЗВІЛЬНЕНО НА СЛОВО ЧЕСТІ

Сомс повернувся з Генлі ранковим поїздом на другий день після поїздки Айріні в Річмонд. Нітрохи не цікавлячись водним спортом, він побував там заради діла, а не для розваги,— його викликав туди один поважний клієнт. З вокзалу Сомс поїхав просто в Сіті, але там усе було без змін, і він о третій рушив додому, радий, що уникне вечірньої тисняви. Айріні його не чекала. Він не мав наміру за нею шпигувати, але чому б і не поглянути, що там робиться вдома, з'явившись цілком несподівано.
Перевдягшись у костюм для прогулянки, він зайшов до вітальні. Айріні сиділа без діла в куточку канапи, на своєму улюбленому місці; під очима в неї були темні кола, наче після безсонної ночі.
Сомс запитав:
— Чого це ти сидиш удома? Хтось має прийти?
— Так... можливо...
— Хто саме?
— Містер Босіні збирався завітати до нас.
— Босіні? Адже він на будівництві.
На це вона не відповіла.
— Ну, гаразд,— мовив Сомс.— Ходімо зі мною до крамниці, а потім погуляємо в парку.

— Я не хочу виходити: у мене болить голова.
Сомс сказав:
— Чого б я не попросив — у тебе завжди болить голова. Вийдеш на свіже повітря й посидиш у саду, то й голова перестане боліти.
Айріні не відповіла.
Сомс помовчав трохи, а потім сказав:
— Не знаю, як ти уявляєш собі обов'язки дружини. Я й досі цього не знаю!
Він не сподівався на відповідь, але Айріні відповіла:
— Я щиро прагнула тобі догодити, і не моя вина, що з того нічого не вийшло.
— То чия ж це вина?
Він стежив за нею скоса.
— Перед одруженням ти обіцяв, що відпустиш мене, коли наш шлюб виявиться нещасливим. Чи ж він щасливий?
Сомс насупився.
— Щасливий,— промимрив він,— авжеж, він був би щасливим, якби ти поводилася як слід!
— Але ж я щиро прагнула того,— мовила Айріні.— То ти мене відпустиш?
Сомс відвернувся. Стривожений у глибині душі, він спробував приховати своє збентеження сердитим тоном:
— Відпустити? Ти сама не знаєш, що говориш. Відпустити? Як я можу тебе відпустити? Адже ми одружені! То чого ж ти просиш? Ради бога, не починай більше таких дурних розмов! Надівай капелюшок, та підемо посидимо в парку.
— То ти не хочеш мене відпустити?
Її очі звернулися до нього з дивним зворушливим благанням.
— Відпустити!— повторив він.— Та куди ти дінешся, якщо я відпущу тебе? У тебе ж нема грошей!
— Якось проживу.
Він швидко пройшовся по кімнаті, потім спинився перед Айріні.
— Зрозумій же раз і назавжди,— мовив він,— цих дурниць я більше не хочу слухати. Іди-но мерщій надінь капелюшок.
Вона не зрушила з місця.
— Ти, певно, хочеш дочекатися Босіні!—сказав Сомс.
Айріні поволі встала і вийшла з кімнати. Незабаром вона повернулася в капелюшку.
Вони вийшли з дому.
Вже давно минув полудень, коли до парку наїздить каретами різна строката публіка — чужоземці та інший сентиментальний люд, якому здається, що він прилучається до вищого світу; настав час для справжньої, поважної прогулянки, але й цей час уже минав, коли Сомс і Айріні сіли під статуєю Ахіллеса.
Сомс уже давно не ходив з нею до парку. Ці прогулянки були однією з минулих радощів, якими Сомс тішився перші два роки після шлюбу, коли свідомість того, що весь Лондон бачить, якою чарівною жінкою він володіє, сповнювала його великою, хоч і потаємною гордістю. Як часто сидів він поруч із нею, елегантно одягнений, у світло-сірих рукавичках, з легенькою презирливою посмішкою на устах, і кивав знайомим, інколи підіймаючи циліндр!
На руках його й сьогодні були світло-сірі рукавички, а на устах — іронічна посмішка, але де ділося те горде почуття?
Стільці швидко порожніли, а Сомс усе сидів із Айріні, мовчазний і блідий, наче призначив їй таку кару. Раз чи двічі він озивався до неї, і вона схиляла голову або відповідала "так", втомлено усміхаючись.

Попід огорожею йшов якийсь чоловік, він простував так швидко, що люди обертались і дивилися йому вслід.
— Поглянь на того дурня!— сказав Сомс.— Він, мабуть, несповна розуму, що бігає в таку спеку!
Айріні враз стрепенулась, і Сомс повернувся до неї.
— Ага!— мовив він.— Та це наш приятель Пірат!
І Сомс сидів непорушно, глузливо посміхаючись, відчуваючи, що Айріні теж сидить непорушно і теж усміхається.
"Цікаво, чи вона з ним привітається?"—подумав він.
Але вона не обізвалась.
Босіні дійшов до кінця огорожі й повернув назад, никаючи поміж стільців, наче пойнтер. Побачивши їх, він став як укопаний і підняв капелюха. Посмішка не сходила з Сомсового обличчя; він теж скинув циліндр.
Босіні підійшов до них, вигляд у нього був змучений, ніби після важкої фізичної праці; на чолі виступили краплини поту, і Сомс, здавалось, говорив своєю посмішкою: "Нелегко тобі довелося, голубе!.."
— А що ви робите в парку?— запитав він.— Ми гадали, що ви зневажаєте таке марнування часу.
Босіні наче не чув його; замість відповіді він звернувся до Айріні:
— Я заходив до вас додому. Сподівався, що застану вас.
Тієї миті якийсь знайомий торкнув Сомса за плече й заговорив до нього; обмінюючися з ним через плече банальними фразами, він не почув її відповіді, й раптом у голову йому набігла одна думка.
— Ми вже зібралися додому,— сказав він Босіні.— Ходімо, пообідаєте з нами.
В його запрошенні звучала якась бравада, якийсь дивний пафос. "Мене ти не обдуриш,— здавалося, говорив він своїм тоном і виглядом,— але, сам бачиш, я тобі довіряю, я тебе не боюся!"
Вони рушили утрьох на Монпельє-сквер, Айріні йшла посередині. На людних вулицях Сомс простував попереду. Він не дослухався до їхньої розмови: здавалось, його дивне рішення довіритися Босіні переважило навіть його потаємні мотиви. Як досвідчений картяр, він запевняв себе: "Цю карту я не можу відкинути. Треба поставити і на неї. Надто мало в мене шансів на виграш".
Переодягався він повільно і, почувши, як Айріні вийшла з своєї кімнати й зійшла вниз, ще на добрих п'ять хвилин загаявся в своїй туалетній кімнаті. Потім він і собі зійшов у вітальню, навмисно грюкнувши дверима, щоб їх попередити. Вони стояли біля каміна — може, розмовляли, а може, й ні, він не міг сказати напевно.
Весь той вечір Сомс старанно грав свою роль у цьому фарсі, поводячись із гостем куди приязніше, аніж будь-коли досі; на прощання він сказав Босіні:
— Заходьте до нас частіше. Айріні любить поговорити з вами про будинок.
І знову в його голосі звучали дивна бравада й дивний пафос, але рука його була холодна як лід.
Не відступаючись від свого рішення, він відвернувся, коли вони прощалися, відвернувся від своєї дружини, що казала Босіні на добраніч, стоячи під висячою лампою, від її золотавих кіс, що аж сяяли під світлом, від її усміхнених сумних уст; відвернувся від очей Босіні, що дивився на неї, як собака дивиться на свого хазяїна.
І він ліг спати з певністю, що Босіні закоханий у його дружину.
Літня ніч дихала спекою, такою спекою й задухою, що навіть із відчинених вікон струменіло гаряче повітря. Довгий час Сомс лежав, прислухаючись до її дихання.
Вона може спати, а він лежить без сну. І, лежачи без сну, Сомс твердо вирішив грати роль безтурботного, довірливого чоловіка.

Перед світанком він устав з ліжка й, пройшовши в туалетну кімнату, став біля відчиненого вікна.
Він задихався від спеки.
І йому згадалася одна ніч чотири роки тому — ніч перед весіллям, така ж спекотлива й задушна, як і ця.
Він пригадав, як лежав у плетеному кріслі біля вікна своєї вітальні на Вікторія-стріт. Десь недалеко, в завулку, якийсь чоловік добивався у двері, пронизливо кричала жінка; на диво виразно, наче це сталося недавно, він пригадав бійку, грюкання дверима і мертву тишу, що настала після того. А згодом на вулиці з'явився візок нічного поливальника — він наближався у примарному безсилому світлі ліхтарів; Сомс і зараз наче чув, як візок торохкотить усе ближче й ближче, ось він минув будинок, і торохтіння поволі завмерло вдалині.
Сомс визирнув з вікна, що виходило у двір, і побачив перші проблиски ранку. Обриси темних стін і дахів на мить розпливлись, а потім вирізнилися ще чіткіше.
І він пригадав, як тієї ночі ліхтарі заливали блідим світлом усю Вікторія-стріт; пригадав, як він похапцем одягнувся, вийшов надвір і попрямував повз будинки й сквери на вулицю, де жила вона. Спинившись, він став дивитися на маленький будинок, незворушний і сірий, як обличчя мерця.
І раптом його пронизала думка, пекуча, як марення хворого: "А що робить він — той молодик, що не дає мені спокою, що був тут сьогодні ввечері, що закохався у мою дружину? Може, блукає вулицею, виглядаючи її, так само як виглядав її вдень у парку; може, стоїть унизу, не спускаючи очей з мого будинку?"
Він тихенько перейшов площадку, обережно відхилив завісу й відчинив вікно. Дерева в сквері були повиті сірою імлою, так наче ніч, мов великий пухнастий метелик, притрусила їх пилком зі своїх крил. Ліхтарі ще й досі світилися, хоч уже зовсім поблідли, але вулиця була порожня — жодної живої душі!
І раптом серед мертвої тиші десь удалині пролунав нестямний крик, наче голос заблуканої душі, що, вигнана з раю, оплакувала своє втрачене блаженство. Ось він пролунав знову — і знову! Здригнувшися, Сомс зачинив вікно.
Потім він здогадався: "Та це ж павичі кричать у Зоологічному саду!"
XII. ДЖУН РОБИТЬ ВІЗИТИ
Старий Джоліон стояв у тісному холі бродстерзького пансіону, вдихаючи запах церати й оселедців, яким просякнуті всі респектабельні приморські пансіони. На кріслі — лискучому шкіряному кріслі, що показувало волосяну набивку крізь дірку в лівому куточку спинки,— стояв чорний саквояж. Старий Джоліон складав у нього папери, останній номер "Таймса" і флакон одеколону. Сьогодні мало відбутися засідання правління "Всесвітніх золотих копалень" і "Нової вугільної компанії", на які старий Джоліон оце зібрався їхати, бо він ніколи не пропускав засідань; "пропустити правління"— це зайвий доказ того, що він старішає, а його ревнивий форсайтівський дух нізащо з цим не погоджувався.
Він складав папери в чорний саквояж, і очі його, здавалося, ось-ось запалають гнівом. Так поблискують очі в школяра, якого загнав у куток гурт його товаришів і який стримується, знаючи, що сили занадто нерівні. Отак і старий Джоліон стримував свій гнів, породжений життєвими обставинами, тамуючи його дивовижною силою волі, що вже помалу згасала.
Він щойно одержав від сина вельми непрактичного листа, в якому хлопець, удаючись до туманних загальників, намагався уникнути відповіді на пряме запитання. "Я розмовляв з Босіні,— писав син,— він не злочинець. Що більше

я пізнаю людей, то дужче переконуюсь: вони ані добрі, ані злі — вони просто смішні або зворушливі. Ти, мабуть, зі мною не погодишся!"
Старий Джоліон таки не погодився; подібні висловлювання від вважав цинічними. Він ще не досяг того віку, коли навіть Форсайти, зрікшись ілюзій і принципів, яких вони твердо додержували з практичною метою, але ніколи в них не вірили, втративши смак до всіх тілесних утіх, вражені в самісіньке серце тим, що їм уже немає чого сподіватися,— коли навіть вони ламають усі перепони й кажуть те, чого раніше в них язик не повернувся б сказати.
Можливо, старий Джоліон вірив у "добро" і "зло" не більше за свого сина, проте він дотримувався такого погляду: "Важко стверджувати напевно... хтозна, як воно там насправді; може, в цьому щось і є; тож навіщо марно висловлювати свій сумнів, позбавляючи себе ймовірної переваги?"
Проводячи канікули в горах, хоч (як і годиться справжньому Форсайтові) він уникав усього надто сміливого чи ризикованого, старий Джоліон дуже полюбив їх. І коли після важкого сходження перед ним відкривався чудовий краєвид (про який у Бедекера сказано, що він "цілком винагороджує мандрівника за ту втому, якої йому довелося зазнати"), старий Джоліон починав вірити в існування якогось високого, благородного принципу, що вінчає всю безладну метушню, неглибокі провалля й маленькі темні безодні життя. Оце, мабуть, було найближчим до релігії почуттям, на яке спромоглася його практична душа.
Але в гори він не їздив ось уже багато років. Після смерті дружини він два літа підряд возив туди Джун, але гірко розчарувався, переконавшись, що дні прогулянок для нього минули.
Його вже давно облишила дарована горами віра в те, що на світі існують якісь вищі закони.
Він знав, що настала старість, а проте почував себе молодим, і це його непокоїло. Водночас його непокоїла й бентежила свідомість того, що він, завжди такий обережний, став батьком і дідом тих, кому, здавалось, від народження судилася лиха доля. Про Джо він не міг сказати нічого поганого — та й хто може сказати хоч слово проти такого доброго хлопця?— однак Джо опинився в жалюгідному становищі; та й Джун ведеться анітрохи не краще. Це була якась фатальність, а фатальність належала до тих понять, що їх людина його вдачі не могла ані зрозуміти, ані примиритися з ними.
Пишучи синові, старий Джоліон не сподівався, що з того може щось вийти. Ще на балу в Роджера, вміючи швидше за інших зміркувати, що й до чого, він одразу збагнув, як стоять справи, а маючи перед очима приклад свого сина, він краще за всіх інших Форсайтів знав, що бліде полум'я обпалює людям крила — байдуже, чи хочуть вони того, чи ні.
Перед заручинами Джун, коли вона й місіс Сомс були нерозлучними подругами, старий Джоліон зустрічався з Айріні досить часто, щоб відчути її чарівливість. Вона не була ані вітрогонкою, ані навіть кокеткою — слова, любі серцю його покоління, яке охоче називало речі соковитими, вагомими й невідповідними словами,— але вона була небезпечна. Він сам не міг пояснити чому. Спробуйте-но йому сказати, що деякі жінки наділені природженою властивістю вабити чоловіків і ця чарівлива сила не підкоряється їхній власній волі! Він відповість вам: "Дурниці!" Ця жінка небезпечна, та й годі. Йому хотілося заплющити очі на цю історію. Що було, те минуло; він не хоче більше про це чути. Він тільки хоче врятувати Джун і повернути їй душевний спокій. Старий Джоліон і досі сподівався, що внучка знову стане його розрадою.
Отож він і написав того листа. Синова відповідь мало його потішила. Про розмову з Босіні в листі було, власне, одне-єдине, і то досить дивне

речення: "Я бачу, що його понесла течія". Течія! Яка течія? Яких безглуздих тепер вживають висловів.
Зітхнувши, старий Джоліон поклав у саквояж останню пачку паперів: він добре розумів, що саме має на увазі син.
Джун вийшла з їдальні і допомогла дідові одягти легеньке пальто. З убрання і з рішучого виразу на її личку старий Джоліон одразу збагнув, що вона надумала.
— Я їду з тобою,— мовила вона.
— Дурниці, серденько; я їду просто в Сіті. Мені не хочеться, щоб ти тинялася сама по місту.
— Мені треба навідати стару місіс Сміч.
— Ти все панькаєшся зі своїми "бідолашками"!—пробурчав старий Джоліон. Він не повірив у вигаданий привід, але більше не заперечував. Коли в дівчини така вперта вдача, то з нею нічого не вдієш.
На вокзалі Вікторія він посадив її у карету, що приїхала по нього — вчинок властивий для старого Джоліона, що не був егоїстом.
— Ну, серденько, не перевтомлюйся,— сказав він і, гукнувши кеб, поїхав до Сіті.
Спочатку Джун подалася в Педдінгтон, де в тісному завулку мешкала одна з її "бідолашок", місіс Сміч, старенька жінка, що годувалася поденною працею. Послухавши півгодини, як вона за звичаєм нарікає на свою долю і на превелику силу втішивши її ненадовго, Джун рушила на Стенгоуп-гейт. Великий будинок стояв зачинений, жодне вікно не світилось.
Дівчина вирішила будь-що вивідати що-небудь певне. Краще знати найгірше, та й по всьому. У неї був ось який план: спершу заїхати до Філової тітки, місіс Бейнз, а коли там не пощастить нічого випитати,— навідатись до самої Айріні. Джун не уявляла собі ясно, чого вона доможеться цими візитами.
О третій годині вона була на Лаундз-сквер. Керуючись інстинктом, що прокидається в жінці перед лицем небезпеки, Джун надягла своє найкраще вбрання і кинулася в бій з такою хоробрістю, що личила б навіть самому Джоліонові. Її тривога переросла в завзяття.
Місіс Бейнз, тітка Босіні (її звали Луїзою) наглядала саме на кухні за куховаркою — вона була дбайлива господиня, а, як завжди казав містер Бейнз, "добрий обід — це тобі неабищо". Йому найкраще працювалося після обіду. А хто ж як не Бейнз збудував у Кенсінгтоні той пречудовий ряд високих червонястих будинків, які разом з багатьма іншими змагаються за звання "найпотворніших у Лондоні"!
Почувши, що приїхала Джун, місіс Бейнз швидко пройшла до своєї спальні і, вийнявши з червоного сап'янового футляра, який лежав у замкненій шухляді, два великих браслети, наділа їх на свої білі руки: вона відзначалася надзвичайно розвиненим "почуттям власності", що, як нам відомо, є пробним каменем форсайтизму й підвалиною високої моральності.
Її невисока, кремезна, огрядна постать відбивалася в дзеркалі шафи білого дерева. Місіс Бейнз була вбрана в сукню, пошиту під її особистим наглядом з матерії того невиразного кольору, в який фарбують стіни коридорів у великих готелях. Вона підняла руки до волосся, зачесаного a la princesse de Galles, поправила його сяк-так, щоб воно краще трималося; очі її були сповнені несвідомої тверезості, наче вона дивилася в обличчя якомусь потворному життєвому факту і намагалася сприйняти його з належною мужністю. Замолоду її щоки були рожеві, як пелюстки троянди, але з віком вони вкрилися плямами, і коли вона взяла пушок та почала напудрювати чоло, в очах її проглядала неприємна, холодна твердість. Поклавши пушок, місіс Бейнз завмерла перед дзеркалом, викликаючи на обличчя усмішку, яка пасувала б до її гордовитого орлиного носа, до підборіддя (що завжди було

невеличке, а тепер, з появою вола, здавалося ще меншим), до тонких, з опущеними кутиками вуст. Швидко, щоб зберегти досягнений ефект, вона підібрала обіруч спідницю і рушила вниз до вітальні.
Місіс Бейнз уже давно сподівалася цього візиту. До неї також дійшли чутки, що в її племінника та його нареченої щось не гаразд. Ані він, ані вона не з'являлися до неї ось уже кілька тижнів. Багато разів вона запрошувала Філа на обід, і він щоразу відповідав: "Дуже зайнятий".
Вона інстинктивно тривожилася, а в таких справах інстинкт цієї чудової жінки був дуже тонкий. Їй годилося б народитись у сім'ї Форсайтів; коли зважити на те значення, що його вклав у це слово молодий Джоліон, вона безперечно мала право на такий привілей і тому заслуговує на детальнішу характеристику.
Місіс Бейнз так вигідно одружила трьох дочок, що, на думку багатьох людей, дівчата цього зовсім не заслуговували, бо вони були не вельми привабливі,— таку зовнішність звичайно мають дівчата з найшановаиіших родин. Її ім'я значилося в численних добродійних комітетах, що, очолювані церквою, влаштовували бали, вистави, базари, і місіс Бейнз погоджувалася дати своє ім'я, тільки твердо впевнившись, що все організовано як слід.
Вона часто казала, що вважає за потрібне ставити геть усі справи на ділову основу: адже мета діяльності церкви, добродійних організацій, усього на світі — це зміцнення суспільства. Отож будь-які індивідуальні заходи вона вважала за неморальні. Єдиний рятунок — в організації, тільки організація може забезпечити вам за ваші гроші рівноцінну відплату. Організація — і ще раз організація! Певна річ, старий Джоліон цілком заслужено назвав її "пронозою"— він пішов навіть далі й прозвав її "шельмою".
Всі заходи, які вона освячувала своїм іменем, були організовані так досконало, що на той час, коли каса наповнювалася пожертвами, ці заходи вже скидалися на молоко, з якого зібрали всі вершки людської доброти. Проте, як раз у раз справедливо зауважувала місіс Бейнз, почуття тут зовсім ні до чого. Як бачите, вона була трохи схильна до вченості.
Ця достойна жінка, яку так високо шановано в церковних колах, була одною з верховних жриць у храмі форсайтизму, що день і ніч підживляють священний вогонь перед ідолом бога Власності, на чиєму вівтарі написані священні слова: "Нічого задарма, а за півшилінга дуже мало".
Коли місіс Бейнз заходила до кімнати, то-присутні відчували — в її особі з'явилося щось поважне, і, мабуть, саме цьому вона завдячувала свою популярність, виступаючи в ролі патронеси. Людям, що жертвують свої гроші, завжди імпонує поважність, тож коли вона стояла у бальній залі, оточена своїми помічницями, вирізняючись серед них своїм орлиним носом і огрядною постаттю, затягненою, наче в мундир, у сукню з блискітками, всі дивилися на неї, як на генерала.
Єдине, чого їй бракувало,— це подвійного імені. Вона мала великий вплив у товаристві, до якого належали представники великої буржуазії, в усіх його численних осередках і гуртках, які сходилися на спільному бойовищі добродійних заходів і з такою втіхою терлися між тими, хто належав до Світу, що його пишуть з великої літери. Вона мала вплив у світі, що його пишуть з малої літери, того більшого, значнішого й могутнішого загалу, де християнсько-комерційні установи, правила й принципи, які втілювала місіс Бейнз, були гарячою кров'ю, що живила тіло, повноцінною валютою, а не просто стерилізованим замінником, що тік у жилах меншого Світу, з великої літери. Люди, котрі знали місіс Бейнз, відчували, що вона має здоровий глузд — здоровий глузд жінки, яка ніколи нічому не віддавалася цілою душею і взагалі намагалася нічого не випускати з рук.

Вона була в дуже поганих стосунках з батьком Босіні, який частенько висміював її, завдаючи їй гірких образ. Тепер, коли він помер, вона називала його своїм "бідолашним, непоштивим любим братиком".
Місіс Бейнз привітала Джун з удаваною радістю, що виходило в неї дуже майстерно, і з деяким побоюванням,— якщо така шанована в ділових і церковних колах жінка взагалі могла когось побоюватись,— бо Джун, незважаючи на свою тендітність, мала велике почуття власної гідності, про яке свідчив безстрашний блиск в її очах. До того ж кмітлива місіс Бейнз чудово розуміла, що за непохитною прямотою Джун ховається форсайтівська вдача. Якби ця дівчина була просто відверта й смілива, місіс Бейнз вважала б її за "навіжену" і почувала б до неї зневагу; якби Джун була одним з таких Форсайтів, як скажімо, Френсі, вона ставилася б до неї поблажливо заради її впливового імені, але перед Джун, хоч яка та була малесенька (а місіс Бейнз полюбляла великі розміри), вона просто таки бентежилась; отож вона й посадила дівчину в крісло біля вікна.
Її пошана до Джун пояснювалася ще й іншою причиною, в якій місіс Бейнз — побожна жінка, що зреклася земної марноти,— ніколи б сама не призналася: вона часто чула від чоловіка, що старий Джоліон дуже багатий, і, беручи до уваги цю вельми важливу обставину, вона ставилася до Джун з неабиякою прихильністю. А сьогодні місіс Бейнз сповнювали ті самі почуття, з якими ми читаємо роман, де герой має надію на спадок, і страшенно турбуємось, що автор допуститься фатальної помилки й наприкінці позбавить юнака сподіваного багатства.
Місіс Бейнз була дуже привітна: ніколи ще не бачила вона так ясно, яка це чудова й мила дівчина. Вона запитала про здоров'я старого Джоліона. Як на свій вік, він дуже міцний; такий стрункий, моложавий, скільки це йому років? Вісімдесят один! Зроду б не подумала! То це вони відпочивають біля моря? Чудово! Джун, певно, щодня одержує листи від Філа? При цьому запитанні її світло-сірі очі широко розплющилися; але дівчина твердо зустріла її погляд.
— Ні,— відповіла вона,— він мені не пише!
Місіс Бейнз опустила очі; хоч і мимоволі, але все-таки опустила. За мить вони знову дивилися в обличчя Джун.
— Та вже ж. Упізнаю Філа — він завжди такий!
— Справді?— мовила Джун.
Ця коротка відмова збентежила місіс Бейнз, і широка усмішка мало не зійшла з її обличчя; приховуючи свою ніяковість, вона повернулася, поправила сукню й сказала:
— Еге ж, голубонько, він трохи недбалий. Тож не треба зважати на його вибрики!
Нараз Джун зрозуміла, що тут їй нема чого робити: навіть прямим запитанням вона нічого не доб'ється від цієї жінки.
— Ви з ним бачитеся?— запитала вона, і її лице спаленіло.
— Звичайно! Не пам'ятаю, коли це він був у нас. Щоправда, останнім часом він досить рідко заходить. У нього стільки клопоту з будинком вашого родича. Я чула, що його вже незабаром закінчать. Треба буде влаштувати обід на честь цієї події. Приїздіть до нас у гості, тут і переночуєте!
— Дякую,— відповіла Джун і знову подумала: "Мені нема чого тут робити. Ця жінка нічого мені не скаже".
Вона встала, збираючись іти. Місіс Бейнз відразу перемінилася. Вона встала й собі, уста її затремтіли, пальці нервово стискувались. Очевидно, сталося щось лихе, а вона не насмілювалася запитати цю тендітну струнку дівчину, що стояла перед нею з рішучим виглядом, стиснувши вуста й затаївши в очах

образу. Місіс Бейнз ніколи не боялася ставити запитання — адже без запитань не організуєш ніякого діла!
Але справа була така серйозна, що її нерви, звичайно досить міцні, в ту мить зрадили її; ще сьогодні вранці її чоловік сказав:
— Старий Форсайт, певне, має більше як сто тисяч фунтів!
А тепер його внучка стоїть перед нею і простягає їй свою руку — простягає їй руку!
Може, це остання нагода — хто знає!— остання нагода прилучити її до родини, а вона не зважується їй нічого сказати.
Місіс Бейнз провела Джун очима до дверей.
Двері зачинились.
Аж тоді місіс Бейнз скрикнула, побігла до порога, перевалюючись усім своїм гладким тілом, і визирнула в хол.
Запізно! Вона почула, як грюкнули надвірні двері, й застигла на місці, а на обличчі її відбився вираз щирого гніву й приниження.
Джун мчала через площу, прудка, мов пташка. Тепер вона ненавиділа цю жінку, яка за щасливих часів здавалася їй добросердою. Невже їй судилося довіку терпіти такі образи, мучитися такою непевністю?
Вона піде просто до Філа й спитає його самого. Вона має право знати. І Джун швиденько подалася на Слоун-стріт до будинку, де мешкав Босіні.
Розчинивши вхідні двері, вона побігла вгору сходами, відчуваючи, як болісно б'ється її серце.
На площадці третього поверху вона зупинилася, щоб трохи віддихатись, і прислухалася, спершись на поруччя. Нагорі — ані звуку.
Бліда як смерть, Джун зійшла на останній поверх. Вона побачила двері, його ім'я на табличці. І вся рішучість, що привела її сюди, вмить розвіялась.
Дівчина виразно усвідомила значення своєї поведінки. Її наче жаром обсипало; долоні її під тоненькими шовковими рукавичками зразу змокріли.
Вона відступила до сходів, але не пішла вниз. Спершись на поруччя, вона намагалася подолати хвилювання, що душило її, і дивилася на двері з відчайдушною відвагою. Ні, вона не зійде вниз. Яке їй діло до того, що про неї подумають люди? Вони ні про що не дізнаються! Ніхто їй не допоможе, окрім неї самої! Вона таки доведе цю справу до кінця.
Примусивши себе відірватися від стіни, Джун подзвонила. Ніхто не відчинив, і весь її сором і страх раптом зникли; вона подзвонила знову і знову, наче сподіваючись дістати від порожньої замкненої квартири якусь відповідь, якусь винагороду за той сором і страх, що їх вона зазнала, прийшовши сюди.
Ніхто не відчиняв; вона перестала дзвонити і, сівши на сходинку, затулила обличчя долонями.
Потім тихенько спустилася вниз і вийшла на свіже повітря. Почувала вона себе так, наче щойно видужала після тяжкої хвороби, і в неї було тільки одне бажання — якнайшвидше дістатися додому. Їй здавалось, що всі перехожі знають, де вона була і що робила; аж раптом на другому боці вулиці з'явився Босіні, що прямував додому від Монпельє-сквер.
Джун хотіла була перейти вулицю. Їхні погляди зустрілися, і Босіні підняв капелюха. Проїхав омнібус, затуливши його постать; потім, стоячи на краю тротуару, вона побачила в просвітах між екіпажами, як Босіні йде собі далі.
А Джун стояла нерухомо, дивлячись йому вслід.

XIII. БУДИНОК СПОРУДЖЕНО

— Порцію телячого бульйону, порцію супу з бичачих хвостів, дві склянки портвейну.
У верхньому залі у Френча, де Форсайт ще може замовити ситні англійські страви, снідали Джеймс із сином.

З усіх лондонських ресторанів Джеймс найбільше любив саме цей: тут усе було без претензій, але смачно й поживно, і хоч його вже до певної міри зіпсувала потреба йти за модою й звички його змінювалися разом із прибутками, що невпинно зростали, проте, коли в конторі випадала вільна хвилинка, він і досі віддавався приємним спогадам про всі ті смачні, ситні страви, якими ласував замолоду. У Френча відвідувачів обслуговували патлаті англійські офіціанти у фартухах; підлога була посилана тирсою, а три круглих дзеркала в позолочених рамах висіли так високо, що в них не можна було дивитися. А ще зовсім недавно тут стояли кабінки, де можна було з'їсти відбивну котлету з розсипчастою картоплею, не бачачи свого сусіда, як і належить джентльменові.
Джеймс запхнув ріжок серветки за третій гудзик жилета,— у Вест-Енді йому довелося відмовитись від цієї звички вже багато років тому. Старий відчував, що суп йому буде до смаку,— він пропрацював цілий ранок, оформляючи продаж маєтку, що належав одному його давньому приятелеві. Відкусивши добрячий шмат черствого ресторанного хліба, він одразу почав:
— Ти поїдеш до Робін-Гіла сам чи разом з Айріні? Краще візьми її з собою. Мабуть, там ще буде багато мороки.
Не підводячи погляду, Сомс відповів:
— Вона не схоче їхати.
— Чому це не схоче? З якої б то речі? Вона збирається жити в новому домі чи ні?
Сомс промовчав.
— Не розумію, що тепер сталося з жінками,— промимрив Джеймс.— Я ніколи не мав з ними ніякого клопоту. Ти занадто потураєш їй. Вона розбестилася...
Сомс підвів очі.
— Я не хочу слухати жодного слова проти неї,— мовив він несподівано.
Запала тиша; було чути тільки, як Джеймс сьорбає свій суп.
Офіціант приніс дві склянки портвейну, але Сомс завернув його.
— Портвейн так не подають,— сказав він.— Заберіть оці склянки й принесіть вино в пляшці.
Збудившись від своїх роздумів над тарілкою супу, Джеймс коротко підсумував останні події.
— Твоя мати лежить хвора,— мовив він.— Можеш узяти екіпаж. Я думаю, що Айріні залюбки поїде кіньми. А хто вам усе покаже? Чи буде там цей Босіні?
Сомс кивнув головою.
— Я б і сам хотів подивитись, чи довів він до ладу опорядження будинку,— провадив Джеймс.— Мабуть, заберу вас обох та поїдемо разом.
— Я поїду поїздом,— відповів Сомс.— Якщо ви теж хочете подивитися на будинок, запросіть Айріні. Не знаю, може, вона й згодиться поїхати з вами.
Він подав знак офіціантові принести рахунок, який оплатив Джеймс.
Вони попрощалися біля собору святого Павла: Сомс подався на вокзал, Джеймс сів у омнібус, що їхав до західної частини міста.
Він умостився поруч із кондуктором, скраю, перегородивши вхід своїми довгими ногами, й сердито позирав на всіх, хто заходив у омнібус, наче вони не мали права дихати його повітрям.
Джеймс вирішив скористатися нагодою й поговорити з Айріні. Вчасно сказане слово має велику вагу. Тепер, коли вона оселиться за містом, нехай спробує розпочати нове життя! Адже в Сомса нарешті може увірватися терпець: йому вже набридла її поведінка.
Джеймс і сам гаразд не знав, що він мав на увазі під цією "поведінкою". Це слово мало широке туманне значення і було дуже зручне для форсайтівського вжитку. А сніданок додав Джеймсові хоробрості.

Удома він одразу звелів запрягати коней і сказав, що візьме з собою й грума. Треба поговорити з Айріні по-хорошому, може, й пощастить навернути її на розум.
Коли двері будинку № 62 відчинилися, Джеймс виразно почув, що Айріні співає, і зразу ж сказав про це — щоб його часом не відмовились прийняти. Так, місіс Сомс удома, але покоївка не знала, чи вона приймає.
Не чекаючи, доки це з'ясується, Джеймс рушив до вітальні з тією хуткістю, яка завжди вражала тих, хто бачив його довготелесу постать і замислене обличчя. Він застав Айріні за фортепіано: вона сиділа, поклавши руки на клавіші, й, мабуть, дослухалася до голосів у холі. Привіталася вона без усмішки.
— Ваша свекруха лежить хвора,— почав він, сподіваючись одразу збудити в ній співчуття.— На вулиці чекає екіпаж. Тож будьте розумницею, підіть надягніть капелюшок і поїдьмо зі мною на прогулянку. Вам корисно прокататися!
Айріні глянула на нього, ніби хотіла відмовитись, але потім, очевидно, передумавши, пішла нагору й повернулася в капелюшку.
— Куди ви мене повезете?— спитала вона.
— Ми поїдемо до Робін-Гіла,— пояснив скоромовкою Джеймс.— Треба проїздити коней, а мені хочеться подивитись, що там робиться.
Айріні завагалась, але потім знову передумала й пішла до екіпажа. Джеймс для більшої певності йшов за нею слідом, мало не наступаючи на п'яти.
Вони проїхали добру половину дороги, й аж тоді він почав:
— Сомс вас дуже любить, він не дозволяє й слова проти вас сказати. Чому ви така неласкава з ним?
Айріні почервоніла й стиха відповіла:
— Я не можу дати йому того, чого в мене немає.
Джеймс гостро поглянув на неї. Тепер, коли вона сиділа в його власному екіпажі, коли її везли його власні коні і слуги, він почував себе господарем становища. Тут вона вже не втече від нього і влаштовувати прилюдну сцену теж не захоче.
— Не розумію, про що це ви говорите,— мовив він.— Сомс — добрий чоловік.
Айріні відповіла так тихо, що її відповіді майже не чути було за торохтінням коліс. Він розібрав тільки слова:
— Ви ж із ним не одружені!
— Ну то й що? Він дає вам усе, що ваша душа бажає. Він залюбки возить вас скрізь, куди ви хочете, а тепер оце збудував для вас заміський дім. Ви ж, здається, не маєте власних грошей?
— Ні.
Джеймс поглянув на неї знову; він не міг зрозуміти виразу її обличчя. Здавалося, ще трохи — і вона заплаче, а проте...
— Що там не кажи,— пробурмотів він квапливо,— а ми завжди добре ставилися до вас.
В Айріні затремтіли губи; Джеймс побачив, що по її щоці покотилася сльоза. Він відчув, як до горла йому підступив клубок.
— Ми всі любимо вас,— мовив він.— Якби ж ви тільки...— він хотів сказати "поводились як слід", але замість того сказав,— якби ж ви тільки були йому кращою дружиною.
Айріні не відповіла, і Джеймс теж замовк. Його бентежила її мовчанка: в ній таїлася не затятість, а швидше згода з усім, що він може сказати. А проте він відчував, що останнє слово лишилося не за ним. Чому — йому годі було збагнути.
Одначе Джеймс не вмів довго мовчати.
— Мабуть, Босіні тепер уже скоро одружиться з Джун,— озвався він.

Айріні змінилася на виду.
— Не знаю,— сказала вона.— Запитайте в неї.
— Вона вам пише?
— Ні.
— Як же це?— спитав Джеймс.— Мені здавалось, що ви з нею близькі приятельки.
Айріні повернулася до нього.
— І про це,— мовила вона,— запитайте в неї!
— От тобі й маєш!— промимрив Джеймс, зляканий її поглядом.— Виходить, я не можу дістати прямої відповіді на пряме запитання. Он як воно буває!
Він трохи помовчав, переживаючи образу, а потім вибухнув:
— Ну що ж, я вас попередив. Ви не думаєте про завтрашній день. Сомс поки що мовчить, але я бачу: скоро йому увірветься терпець. Тоді будете нарікати на себе; більше того — ніхто вам не співчуватиме.
Айріні схилила голову й ледь посміхнулась:
— Я дуже вам вдячна.
Джеймс не знайшов, що їй відповісти.
Жаркий погожий ранок поволі перейшов у сірий задушливий день; з півдня насувалося важке громаддя жовтуватих хмар, віщуючи грозу. Придорожні дерева звісили над шляхом свої віти, не ворушачи жодним листочком. У важкому повітрі від розігрітих коней тхнуло потом; кучер і грум, випростані на передку, нишком перемовлялися, не повертаючи голови.
Коли зрештою вони доїхали до будинку, Джеймс відчув велику полегкість, його лякала непроникна мовчанка цієї жінки, яку він завжди вважав лагідною й покірливою.
Екіпаж спинився біля дверей, і вони зайшли досередини.
У холі було прохолодно й тихо, наче в склепі, по спині в Джеймса полізли мурашки. Він квапливо відслонив важку шкіряну портьєру між колонами, що відгороджували внутрішній дворик.
У нього мимоволі вихопився схвальний вигук.
Будинок був справді опоряджений з бездоганним смаком. Темно-червоні кахлі, якими була вимощена підлога між стінами й круглим басейном з білого мармуру, обсадженим високими ірисами, були, певна річ, щонайвищої якості. Джеймс захоплено оглядав лілові шкіряні портьєри, які запинали один бік двору, обабіч великої груби, викладеної білими кахлями.
Скляний дах був розсунутий посередині, і тепле повітря лилося в самісіньке серце будинку.
Джеймс стояв, заклавши руки за спину, закинувши голову між високими вузькими плечима, й роздивлявся капітелі колон і візерунки фриза, виліпленого на стінах кольору слонової кості, що йшли під галереєю. Певна річ, усе тут було зроблено дуже ретельно. Справжній джентльменський дім.
Джеймс підійшов до портьєр, роздивився, як їх відхиляти, розсунув, і перед ним відкрилася картинна галерея, з великим, на всю стіну, вікном. Підлога тут була з чорного дуба, а стіни — теж кольору слонової кості. Він обійшов дворик, розчиняючи двері й зазираючи в кімнати. Скрізь ідеальний порядок, можна переселятися хоч і сьогодні.
Нарешті він повернувся до Айріні й побачив, що вона стоїть біля виходу в сад разом із чоловіком і Босіні.
Не вельми чутливий, Джеймс, проте, одразу помітив, що трапилась якась прикрість. Він підійшов до них стривожений, не знаючи, що саме сталося, спробував пом'якшити неприємне становище.
— Добридень, містере Босіні,— мовив він, простягаючи руку.— Ви, я бачу, витратили цілу купу грошей!

Сомс повернувся й відійшов. Джеймс перевів погляд із насупленого обличчя Босіні на невістку і від хвилювання висловив уголос свої думки:
— Не розумію, що тут сталося! Ніхто нічого мені не розказує!
І, рушивши слідом за сином, почув, як Босіні коротко засміявся і сказав:
— І слава богу! Від таких, як ви...
На превеликий жаль, він не розчув кінця фрази.
Що ж сталося? Джеймс озирнувся. Айріні стояла поруч із архітектором, і обличчя її змінилося невпізнанно. Він поспішив до сина.
Сомс міряв кроками картинну галерею.
— Що тут у вас скоїлось? — запитав Джеймс— Що це все означає?
Сомс поглянув на нього із своїм звичайним гордовитим спокоєм, але Джеймс знав, що син нетямиться з люті.
— Наш приятель,— відповів Сомс,— знову перевищив свої повноваження, от і все. Цього разу йому це так просто не минеться.
Він повернувся й пішов до дверей. Джеймс поспішив слідом і, випередивши його, проскочив перший. Він побачив, як Айріні відняла від уст пальця, почув, як вона заговорила звичайним голосом і, ще не дійшовши до них, озвався:
— Насувається гроза. Треба поспішати додому. Мабуть, ви, містере Босіні, з нами не поїдете? Ну, якщо ні, то бувайте здорові.
Він простяг йому руку. Босіні її не взяв і, відвернувшись, засміявся й сказав:
— Бувайте здорові, містере Форсайт. Та не баріться, а то застане гроза!— і відійшов.
— Ну,— почав був Джеймс,— я не знаю...
Але, глянувши на Айріні, він затнувся. Взявши свою невістку за лікоть, Джеймс повів її до екіпажа. Він був певен, цілком певен, що вони призначили одне одному побачення...
Ніщо на цьому світі не може так прикро вразити Форсайта, як відкриття, що річ, на яку він вирішив витратити певну суму грошей, коштувала йому дорожче. І в цьому немає нічого дивного,— адже все його життя залежить від точності його розрахунків. Якщо він не може розраховувати на якусь певну цінність власності, то виходить, його компас зіпсувався; він пливе по бурхливому морю без стерна і без вітрил.
Поставивши перед Босіні умови, які вже згадувалося вище, Сомс навіть і думати облишив про витрати на будівництво. Остаточна вартість будинку визначена так точно, що можливість її перевищення навіть не спадала йому на думку. Почувши від Босіні, що домовлену суму — дванадцять тисяч фунтів — перевищено на добрі чотири сотні, він аж побілів від люті. Адже він спочатку розраховував, що будинок коштуватиме йому десять тисяч фунтів, і тепер не раз уже лаяв себе за те, що дозволяє робити все нові й нові перевитрати. Проте цього разу Босіні сам накликав на себе біду. Як це він учинив таку дурість, Сомс не міг зрозуміти; але він її вчинив, і вся неприязнь і приховані ревнощі, що давно вже палали в Сомсовому серці, тепер вирвалися в нападі гніву проти такого обурливого марнотратства. Зразу де й дівся довірливий і приязний чоловік, що його вдавав із себе Сомс. То була роль, яку він грав, щоб зберегти свою власність — дружину — і від якої відмовився, щоб зберегти свою іншу власність.
— Он воно як!— сказав він Босіні, коли до нього повернулася мова.— І ви, здається, страшенно собою задоволені. Але дозвольте вас запевнити, що я не такий дурень, за якого ви мене вважаєте!
В ту хвилину Сомс і сам не знав, що він хотів цим сказати, але після обіду він для певності переглянув своє листування з Босіні. Справа була ясна — з

цього негідника можна стягти перевитрати на чотириста фунтів або принаймні на триста п'ятдесят, і він таки заплатить їх.
Зважившись на цей вчинок, він поглянув на дружину. Вона сиділа, як звичайно, на канапі й пришивала новий мереживний комірець. За весь вечір вона не озвалася до нього й словом.
Він підійшов до каміна і, дивлячись у дзеркало, сказав:
— Твій приятель Пірат вчинив дурницю; він мені за це заплатить.
Вона подивилася на нього зневажливо й відповіла:
— Не розумію, про що ти говориш.
— Скоро зрозумієш. Це дрібничка, не варта твоєї уваги,— чотириста фунтів.
— Невже ти збираєшся стягти з нього гроші за цей осоружний дім?
— Збираюся.
— А ти знаєш, що в нього нічого немає?
— Знаю.
— Ну, то ти ще підліший, аніж я гадала.
Сомс відвернувся від дзеркала і, бездумно взявши порцелянову чашку з полиці над каміном, обхопив її долонями, наче молився над нею. Він бачив, як здіймаються груди Айріні, як потемніли від гніву її очі, й, не зважаючи на образу, спокійно запитав:
— Ти що, фліртуєш із Босіні?
— Ні, не фліртую!
Їхні погляди зустрілись, і Сомс відвів очі. Він і вірив їй, і не вірив, але знав, що зробив дурницю, поставивши це запитання; він ніколи не знав і ніколи не дізнається, про що вона думає. Непроникний вираз на її обличчі, спогад про всі ті вечори, які вона просиділа тут, покірлива й пасивна, але водночас незрозуміла, чужа, сповнили його безтямною люттю.
— Ти наче з каменю,— сказав він, так стиснувши пальці, що крихка чашка розкололася. Скалки впали на камінні гратки. Айріні всміхнулась.
— Здається, ти забув,— мовила вона,— що чашка не з каменю!
Сомс схопив її за руку.
— Добра прочуханка,— сказав він,— це єдине, що приведе тебе до тями.
І, рвучко повернувшись, вийшов з кімнати.
XIV. СОМС СИДИТЬ НА СХОДАХ
Того вечора Сомс піднявся до спальні, почуваючи, що наговорив зайвого. Він був ладен вибачитися за свої слова.
Він погасив газ, що й досі горів у коридорі біля дверей спальні. Взявшись за клямку, він поміркував якусь мить, що краще сказати, бо йому не хотілося виявляти перед нею хвилювання.
Але двері не відчинились навіть тоді, коли він їх поторгав і натиснув на клямку. Мабуть, Айріні чомусь замкнулася і забула потім відімкнути двері. Зайшовши в свою туалетну кімнату, де теж горів прикручений газ, він сіпнув другі двері спальні. Вони теж були замкнені. Тоді Сомс помітив, що складане ліжко, на якому він іноді спав, застелене, а зверху лежить його нічна сорочка. Він приклав до чола руку — рука змокріла. Нарешті він збагнув, що його виставили за двері.
Він знову підступив до дверей і, тихенько поторгавши клямку, сказав:
— Відімкни двері, чуєш? Відімкни двері!
До нього долинув ледь чутний шелест, але — ніякої відповіді.
— Ти чуєш? Впусти мене зараз же — я тобі наказую!
Він чув її дихання по той бік дверей — так дихає людина, коли їй загрожує небезпека.
Йому вчувалося щось жахливе в цій затятій мовчанці, в неможливості дістатися до неї. Він рушив до других дверей і, налігши на них усім тілом, спробував їх виламати. Двері були нові: вирушаючи у весільну подорож, він

сам звелів зробити нові двері до їхньої спальні. Не тямлячи себе від люті, Сомс замірився ногою, щоб ударити в двері, але потім стримався, згадавши про слуг; нараз він відчув, що його переможено.
Впавши у крісло в туалетній кімнаті, він узяв книжку Але замість літер він бачив свою дружину — золотаві коси розсипалися по її голих плечах, вона стояла, широко розплющивши свої темні очі,— наче зацькований звір. І він збагнув, що означав її бунт. Вона хотіла, щоб так лишилося назавжди.
Сомс не міг усидіти на місці й знову підійшов до дверей. Чуючи, що вона й досі стоїть під дверима, він покликав:
— Айріні! Айріні!
Голос його мимоволі пролунав жалібно. У відповідь настала зловісна тиша, вона затамувала дихання. Він стояв, стиснувши кулаки, й думав.
Потім він вийшов навшпиньки в коридор і з розгону кинувся на другі двері. Вони затріщали, але не подалися. Сомс сів на сходах і затулив обличчя долонями.
Довго сидів він там у темряві. Зазираючи крізь отвір у стелі, місяць малював на сходах довгу бліду смугу, що поступово наближалася до Сомса. Він спробував поглянути на своє становище з філософської точки зору. Замкнувшись у спальні, вона втратила на нього права дружини, і він тепер із чистим сумлінням може втішатися з іншими жінками!
Мимохіть поставши в Сомсовій уяві, ці насолоди анітрохи його не звабили: такі втіхи були йому не до смаку. Замолоду він не дуже їх полюбляв, а тепер уже й зовсім відвик від них. Ні, все це не для нього. Його голод може втамувати тільки дружина, що, невблаганна й злякана, причаїлася за цими замкненими дверима. Інші жінки йому не потрібні.
І коли він, сидячи на темних сходах, збагнув цю істину, вона вразила його зі страшною силою.
Де й дівся його філософський спокій; натомість його охопив похмурий гнів. Її поведінка аморальна, непрощенна, вона заслуговує найжорстокішої кари, яку тільки можна придумати. З усіх жінок на світі йому потрібна тільки одна, а вона ним знехтувала!
То вона його й справді ненавидить! Досі Сомс не міг цьому повірити. Та він і тепер не вірив. Ні, це річ неймовірна. Йому здавалось, що в нього потьмарився розум. Якщо Айріні, що її він досі вважав лагідною й покірливою, могла зважитися на такий рішучий крок, то що ж буде далі?
Потім він знову запитав себе, чи справді в неї роман із Босіні. Він цьому не вірив, він не хотів повірити, що вона поводиться отак саме з цієї причини,— про таке краще й не думати.
Його жахало те, що йому доведеться розкрити перед чужими людьми свої подружні взаємини. Проте, поки немає переконливих доказів, не треба цьому вірити — навіщо мучитися заздалегідь. Але й тепер у глибині серця він уже вірив.
Місяць осяяв сірим промінням його постать, що прихилилася до стіни. Босіні закоханий у неї! Він ненавидить цього нахабу і тепер уже його не пожаліє. Він може відмовитися сплатити й таки не сплатить жодного пенса зверх дванадцяти тисяч п'ятдесяти фунтів — остаточної суми, зазначеної в листуванні; тобто він сплатить, сплатить усе, а тоді подасть на Босіні позов, щоб той відшкодував йому збитки. Він звернеться до Джоблінга й Боултера й доручить їм цю справу. Він пустить з торбами цього злидня! І раптом — хіба ж існує якийсь зв'язок між цими двома думками?— він згадав, що Айріні теж зовсім не має грошей. Вони обоє злидарі. І це завдало йому дивної втіхи.

Аж ось тишу порушило легеньке скрипіння за стіною. Нарешті вона лягла. Ну що ж! Приємного сну! Якби вона зараз розчинила навстіж двері, він би вже не зайшов!
Але його скривлені гіркою посмішкою уста тремтіли; він затулив очі руками.
Наступного дня надвечір Сомс стояв біля вікна їдальні, похмуро дивлячись на сквер.
Сонце й досі золотило платани, і їхнє ясно-зелене широке листя вилискувало й тріпотіло від легенького вітерця під музику катеринки, що лунала на розі. З нудною одноманітністю вона грала вальс, старовинний вальс, що вже вийшов із моди; грала знову й знову, хоч під її мелодію танцювало одне тільки листя.
Вигляд у катеринщиці був не дуже веселий: вона стомилася, і з вікон високих будинків на площі ніхто не кинув їй жодного пенні. Вона перенесла катеринку на три будинки далі й завела знову.
Це був той самий вальс, що його грали на балу в Роджера, коли Айріні танцювала з Босіні, і Сомс знову відчув пахощі гарденій, що їх навіяла підступна музика, як і тоді, коли дружина промайнула повз нього, пориваючи Босіні далі й далі в глибину нескінченно-довгої зали, і перед ним пропливли її золотаві коси й лагідні темні очі.
Катеринщиця поволі крутила ручку; вона грала свій вальс цілісінький день — грала по всій Слоун-стріт, грала, може, і самому Босіні.
Сомс повернувся, взяв із різьбленої скриньки сигарету й знову підійшов до вікна. Вальс гіпнотизував його. Раптом на вулиці з'явилася Айріні. Із згорненою парасолькою в руці вона швидко йшла через сквер, простуючи до будинку. На ній була рожева блузка з широкими рукавами, якої він іще ні разу не бачив. Айріні зупинилася біля катеринки, видобула гаманець і дала жінці монету.
Сомс відступив у глиб кімнати й став так, щоб йому було видно хол.
Вона відімкнула двері своїм ключем, поставила парасольку й зупинилась перед дзеркалом. Щоки її палали, наче обпалені сонцем, уста розтулилися в усмішці. Вона простягла руки, ніби хотіла обійняти себе, і засміялася, але сміх її звучав як ридання.
Сомс ступив наперед.
— Дуже гарно,— сказав він.
Айріні рвонулася вбік, наче підстрелена, і метнулась до сходів. Він заступив їй дорогу.
— Чого ти так поспішаєш?— мовив він і втупився в кучерик, що звисав над її вухом.
Айріні здавалася невпізнанною. Вона вся ніби пломеніла —такими ясними барвами палали її щоки, очі, уста й ця вперше бачена блузка.
Вона підвела руку й пригладила кучерик. Дихала вона швидко й глибоко, наче після бігу, і від її волосся, від її тіла, здавалося, линули пахощі, наче від щойно розквітлої квітки.
— Ця блузка мені не подобається,— поволі мовив Сомс.— Вона занадто м'яка, безформна!
Він підніс палець до її грудей, але вона відштовхнула його руку.
— Не торкайся до мене!— вигукнула вона. Він схопив її за руку; вона випручалась.
— Де ти була?— запитав він.
— На небесах — не в твоєму домі!
І з цими словами побігла нагору.
Надворі — на подяку — під самісінькими дверима катеринщиця грала вальс.
А Сомс стояв непорушно. Що завадило йому піти слідом за нею?

Може, він у своїй уяві бачив, як на Слоун-стріт Босіні визирає з вікна, напружуючи зір, щоб іще раз побачити вдалині постать Айріні, як він підставляє вітру своє розпалене обличчя, пригадуючи ту мить, коли вона пригорнулася до його грудей, а в кімнаті й досі відчуваються її пахощі й лунає її сміх, схожий на ридання.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

І. СВІДЧЕННЯ МІСІС МАК-ЕНДЕР

Певна річ, багато людей, а між ними й редактор "Ультравівісекціоніста" — журналу, який саме був у розквіті своєї юності,— вважали б Сомса телепнем за те, що він не зірвав замків з дверей кімнати своєї дружини й, добряче її відлупцювавши, не завоював знову подружнього щастя.

У наші дні брутальність куди менше приправлена гуманністю, ніж колись, проте ті люди, котрі й досі не втратили сентиментальності, можуть бути спокійні, бо Сомс нічого такого не вчинив. Форсайти не полюбляють відвертої брутальності: вони занадто обачні й, загалом, надто м'якосерді. До того ж Сомсові була властива гордість, не досить велика, щоб спонукати його на справді благородний вчинок, але цілком достатня, щоб утримати від ницого вчинку, на який він міг зважитись хіба що зопалу. Але над усе цей справжній Форсайт боявся опинитися в смішному становищі. Не наважуючись побити дружину, він не бачив ніякої іншої ради і тому без жодного слова змирився із своїм становищем.

Впродовж усього літа й осені він і далі ходив собі в контору, роздивлявся картини й запрошував на обід своїх друзів.

З міста він так і не виїхав: Айріні відмовилась переселятися. Будинок у Робін-Гілі, хоч і докінчений, стояв порожній, без господаря. Сомс подав позов на Пірата, вимагаючи, щоб той відшкодував йому триста п'ятдесят фунтів.

Інтереси Босіні захищала адвокатська фірма "Фрік і Ейбл". Визнаючи самий факт перевитрати, вони побудували оборону на одній підставі, яку, оминувши юридичну фразеологію, можна коротко викласти так: твердити про те, що людина порушила дозвіл "чинити за власним розсудом, дотримуючись умов, зазначених у даному листуванні",— це очевидна нісенітниця.

Завдяки збігові обставин, хоч і випадковому, але цілком імовірному у вузькому колі юристів, Сомсові пощастило дізнатись, якої саме лінії дотримуватиметься на суді захист,— його компаньйонові Бастарду на обіді в Уолміслі, урядовця, що визначав суму судових витрат, довелося сидіти поряд з молодим Ченкері, адвокатом, котрий спеціалізувався на цивільних справах. Потяг до розмови на фахові теми, що охоплює всіх юристів, коли жінки виходять з кімнати, примусив Ченкері, молодого здібного адвоката, загадати загадку своєму сусідові, чийого імені він не знав, бо Бастард, завжди перебуваючи в тіні, по суті, й не мав власного імені.

Ченкері сказав, що йому доручено справу, де є один "вельми дражливий момент". І він, зберігаючи професійну таємницю, пояснив, у чому полягає вузлове питання Сомсової справи. Всі, до кого він звертався, сказав Ченкері, вважають цей момент дражливим. На жаль, ідеться про незначну суму грошей, "хоча, очевидно, для його клієнта відшкодувати цю суму з біса важко". Шампанське в Уолміслі було погане, але його було вдосталь. Ченкері побоювався, що суддя не схоче сушити собі голову. Та він із свого боку докладе всіх зусиль — момент цей вельми дражливий. А що скаже його сусід? Бастард — зразок обачності — не сказав нічого. Проте він з деякою зловтіхою переповів інцидент Сомсові — в душі цього тихого чоловічка таїлися людські почуття — і додав, що, на його думку, момент і справді "дуже дражливий".

Згідно зі своїм рішенням наш Форсайт довірив захищати свої інтереси "Джоблінгу і Боултерові". І зразу ж пошкодував, що не повів сам своєї справи. Одержавши копію протесту Босіні, Сомс пішов до контори своїх адвокатів.
Боултер, котрий вів Сомсову справу,— Джоблінг помер уже кілька років тому,— сказав йому, що це, на його думку, досить таки дражливий момент; треба порадитися з королівським адвокатом.
Сомс сказав, що хотів би почути думку відомого юриста, і вони звернулися до королівського адвоката Уотербака, який вважався чи не першим з перших.
Уотербак протримав папери шість тижнів, а потім написав таке:
"Витлумачення цієї кореспонденції залежить головним чином від наміру обох сторін і від свідчень, даних у суді. На мій погляд, треба домогтися від архітектора визнання, що він усвідомлював той факт, що йому не дозволялося витрачати більше, ніж дванадцять тисяч п'ятдесят фунтів. Стосовно виразу "чинити за власним розсудом, дотримуючись умов, зазначених у даному листуванні", на який звернули мою увагу,— то цей момент справді вельми дражливий; проте я вважаю, що в цілому до даної справи можна прикласти рішення суду в справі "Буало проти Цементної компанії".
Прийнявши цю пораду, вони послали запит, але на їхню превелику досаду панове Фрік і Ейбл відповіли так хитромудро, що в їхньому листі позивач при всьому своєму бажанні не міг би анічогісінько витлумачити на свою користь.
Уотербакову думку Сомс прочитав першого жовтня, сидячи в їдальні перед обідом. Вона його стривожила, не так посиланням на справу "Буало проти Цементної компанії", як тим, що останнім часом той момент почав і йому здаватися дражливим; в ньому відчувався приємний присмак спірності, до якої такі ласі найкращі юристи. Та на його місці кожен би занепокоївся, якби його враження ствердив королівський адвокат Уотербак.
Сомс сидів і обмірковував становище, втупившись у порожній камін: хоч уже настала осінь, але того пам'ятного року [9] погода стояла тепла, як у середині серпня. Неприємно, коли тебе щось непокоїть; Сомсові хотілося якнайшвидше наступити на горло Босіні.
Хоч Сомс і не бачив архітектора від того дня в Робін-Гілі, але він весь час відчував його присутність — перед ним весь час стояло його виснажене вилицювате обличчя з очима, що палали захопленням. Правду кажучи, Сомс не міг позбутися почуття, що охопило його тієї ночі, коли він на світанку почув крик павича — почуття, що Босіні никає навколо його дому. І в кожній чоловічій постаті, що проминала будинок у вечірніх сутінках, йому ввижався той, кого Джордж так влучно охрестив Піратом.
Він був певен, що Айріні з ним зустрічається й досі; де саме і як, він не знав і не запитував, стримуваний невиразним і потаємним страхом,— він боявся, що може довідатись забагато. Тепер усе плинуло підземним річищем. Часом, коли Сомс питав дружину, де вона була,— а він і досі не облишив цієї звички, властивій кожному Форсайтові,— вигляд у неї був дуже дивний. Вона трималася з надзвичайним самовладанням, але бувало, що з-під маски, яка завжди ховала від нього її обличчя, прозирав якийсь зовсім новий вираз.
До того ж останнім часом вона почала снідати в місті; коли він питав Білсон, чи снідала хазяйка вдома, вона частенько відповідала: "Ні, сер". Йому дуже не подобалось те, що вона блукає по місту сама, він так їй і сказав. Але вона не звернула на це уваги. Кожне його бажання вона нехтувала з таким байдужим спокоєм, що Сомс і сердився, і дивувався, і навіть тішився цим. Здавалося, вона живе помислами про те, як би його принизити.

Ознайомившися з думкою королівського адвоката Уотербака, Сомс устав і, піднявшись нагору, зайшов у кімнату Айріні: вона замикала двері тільки ввечері, лягаючи спати, їй вистачало такту поводитися пристойно принаймні перед слугами. Айріні розчісувала коси: вона повернулася до нього з якоюсь дивною люттю.
— Чого тобі треба?— запитала вона.— Будь ласка, вийди з моєї кімнати!
Сомс відповів:
— Я хочу знати, скільки ще триватиме таке становище? Я вважаю, що мирився з ним і так уже дуже довго.
— Ти вийдеш з моєї кімнати?
— А ти будеш поводитися зі мною, як із своїм чоловіком?
— Ні.
— В такому разі я вживу заходів, що примусять тебе.
— Прошу!
Сомс дивився на Айріні, вражений її спокійним тоном. Вуста її стиснулися в тонку лінію, розпущене золотаве волосся розсипалося по голих плечах пишними хвилями, так дивно відтінюючи її темні очі — очі, в яких світився страх, ненависть, зневага і незрозумілий для Сомса тріумф.
— А тепер, будь ласка, вийди з моєї кімнати!
Сомс повернувся і понуро вийшов.
Він чудово знав, що не зважиться вжити ніяких заходів, і бачив, що й вона знає це — знає, що він боїться.
У нього була звичка розповідати їй усе, що він зробив за день: як заходив такий-то клієнт, як він підготував закладну для Паркса, як стоять справи з тим вікодавнім позовом "Фраєр проти Форсайта", що його спричинив дідів брат Ніколас, який, відзначаючися надмірною обачністю, обтяжив свій заповіт стількома застереженнями, що його майно й досі нікому не дісталося, і, певно, його заповіт до самого Страшного суду правитиме за невичерпне джерело прибутку для численних поколінь адвокатів. І як він зайшов до Джобсона й при ньому продали Буше — того, що він прогавив у "Талейрана і синів" на Пел-Мел.
Він захоплювався Буше, Ватто і всією тією школою. У нього була звичка розповідати їй про всі свої справи, і він розповідав про них навіть тепер, заповнюючи тяжку мовчанку за обіднім столом, так наче міг балаканиною утишити біль свого серця.
Часто, як вони були самі, Сомс пробував поцілувати її, коли вона казала йому на добраніч, Може, він плекав надію, що вона колись дозволить йому поцілувати себе; а можливо, він тільки робив це за звичкою, вважаючи, що чоловік повинен цілувати свою дружину. Навіть якщо вона його ненавидить, він робитиме, як належить, і не зневажить цього стародавнього звичаю.
І чому вона його ненавидить? Навіть тепер він не міг у це до кінця повірити. Дивно, коли хтось тебе ненавидить! Це за надто бурхлива пристрасть. А проте він сам ненавидить Босіні, цього Пірата, цього волоцюгу, цього нічного швендю. Думаючи про Босіні, Сомс завжди уявляв собі, що він чатує десь поблизу, тиняється навколишніми вулицями. А йому, певно, доводиться кепсько! Молодий Беркіт, архітектор, бачив, як він, похнюпивши носа, виходив з убогого ресторанчика!
І за всі ті нічні години, коли Сомс лежав, обмірковуючи своє становище, яке здавалося йому безнадійним,— хіба що Айріні таки зрештою отямиться,— йому ані разу не спало на думку, що, може, й справді треба з нею розлучитись...
А як же Форсайти? Яку роль грали вони в цій невидимій для ока Сомсовій трагедії?

Сказати правду, дуже малу або й зовсім ніякої, бо всі вони відпочивали на морі.
Осівши в готелях, водолікарнях чи пансіонах, вони щодня купалися; запасались озоном, щоб його вистачило на всю зиму.
Кожен гурт, вибравши собі до вподоби виноградник, вирощував, збирав і вичавлював грона, заготовляючи п'янкий трунок морського повітря.
І лише наприкінці вересня вони почали вертатися до Лондона.
Набравшися здоров'я, з рожевими свіжими щоками, вони прибували в невеличких омнібусах із різних вокзалів. А вранці кожен із них уже брався до своїх справ.
В неділю у Тімоті від сніданку до обіду роїлися гості.
Серед інших цікавих новин, таких численних, що їх годі було переказати, місіс Септімус Смолл повідомила, що Сомс і Айріні не виїздили з міста.
Подальше цікаве свідчення подала майже зовсім стороння особа.
Сталося так, що одного чудового дня наприкінці вересня місіс Мак-Ендер, найближча приятелька Вініфред Дарті, виїхавши на велосипедну прогулянку в Річмонд-парк разом із молодим Огастесом Фліппардом, побачила місіс Сомс і Босіні, які простували до Шін-гейт із порослого папороттю гайка.
Можливо, бідолашну жіночку мучила спрага, бо ж їй довелося проїхати добрячий шмат важкою пересохлою дорогою, а, як то відомо всьому Лондону, їхати на велосипеді й балакати з молодим Фліппардом не під силу навіть загартованій людині; чи, може, вигляд прохолодного, порослого папороттю гайка, звідки вийшли "ті двоє", розпалив у неї заздрощі. Прохолодний, порослий папороттю гайок, що темнів на горбі, гайок, де густе дубове листя нависає згори наче дах, де туркочуть голуби, співаючи безконечний весільний гімн, і осінь лагідно шепоче на вухо закоханим, що сховалися в папороті, а олені нечутно проходять повз них. Порослий папороттю гайок, місце назавжди втрачених утіх, щасливих хвилин, що вінчають віковічний шлюб неба й землі! Порослий папороттю гайок, священний притулок оленів, чудернацьких пеньків, що, мов ті фавни, вистрибують навколо сріблясто-білих березових німф у літніх сутінках.
Ця леді знала всіх Форсайтів, а що їй довелося побувати на прийомі у Джун, то вона відразу збагнула, хто це такі. Їй самій, бідоласі, не пощастило в подружньому житті, але, маючи вдосталь глузду й спритності, вона спромоглася штовхнути свого чоловіка на гріховний вчинок і пройшла крізь шлюборозлучний процес, уникнувши громадського осуду.
Вона добре зналася на таких справах та ще й жила в одному з тих великих будинків, де в тісних помешканнях часом збирається сила-силенна Форсайтів, які на дозвіллі розважаються здебільшого тим, що пересуджують одне одного.
Бідолашна жіночка! Мабуть, її мучила спрага, і, певна річ, вона нудьгувала, бо Фліппард був завзятий дотепник. Побачити "цих двох" у такому незвичайному місці було для неї однаково що натрапити в пустелі на рятівну криницю.
Зустрівши місіс Мак-Ендер, час, як і весь Лондон, шанобливо спиняється.
Ця невеличка, але вельми цікава жіночка заслуговує на особливу увагу; її всевидющі очі й гострий язик у якийсь недовідомий спосіб стали тим знаряддям, що ним вершить свої діла всемогутнє провидіння.
Показуючи всім своїм виглядом, що на долю їй випали тяжкі випробування, місіс Мак-Ендер відзначалася майже відразливим прагненням оберегти свою дорогоцінну особу. Напевно, вона зробила більше, аніж будь-яка інша світська жінка, щоб задушити рицарські почуття, які ще й досі чіпляються за колеса цивілізації. Дуже кмітлива жіночка, недарма її всі ласкаво називають "маленька Мак-Ендер"!

Вона елегантно одягалася, красуючись у вузеньких сукнях, і була членом Жіночого клубу, але, певна річ, анітрохи не скидалася на тих дражливих понурих його членів, які тільки й думають про жіночі права. Вона здобувала права, не сушачи ними голови, сприймаючи їх як щось цілком належне, і вміла використовувати ці права якнайповніше, не викликаючи нічого, крім захоплення, в середовищі того великого класу, з яким її рідднили коли не манери, то походження, виховання і ще одна, найпевніша потаємна ознака — почуття власності.

Дочка бедфордшірського адвоката, який одружився з дочкою священика, місіс Мак-Ендер, перестраждавши важкі роки подружнього життя з сумирним художником, що був нестямно закоханий у природу і нарешті пішов від неї до актриси, вона за весь цей час ні в чому не зрадила вимог, віри й почуттів свого світу і, здобувши волю, без усяких зусиль потрапила в самісінький осередок форсайтизму.

Завжди бадьора й маючи в запасі "цілу купу новин", вона скрізь була бажаною гостею. Ніхто не дивувався й не засуджував місіс Мак-Ендер, зустрівши її на Рейні чи в Зерматі саму чи в супроводі якої-небудь леді й двох джентльменів; всі вважали, що вона дуже обачна; і Форсайти раділи всім серцем, упізнаючи той дивовижний інстинкт, керуючись яким, вона могла тішитися всілякими благами, нічим не жертвуючи. І весь загал уважав, що тільки такі жінки, як місіс Мак-Ендер, можуть зберегти і вдосконалити найкращий тип нашої жінки. Дітей у неї не було.

Якщо вона й відчувала до чогось антипатію, то лише до тих "ніжних" жінок, котрих чоловіки наділяють якоюсь "чарівливістю", а місіс Сомс була їй особливо осоружна.

Певна річ, місіс Мак-Ендер неясно почувала, що коли чарівливість вважати за мірило, то кмітливість і хист тоді будуть наче й зовсім ні до чого; і вона ненавиділа ту витончену знадливість, якої не могла не помітити в Айріні,— ненавиділа тим дужче, чим частіше ця так звана чарівливість порушувала всі її розрахунки.

Проте вона твердила, що не бачить у цій жінці нічого привабливого — в ній немає "іскри", вона не зможе постояти за себе, її загнуздає кожен, хто схоче, це ясна річ,— вона, місіс Мак-Ендер, не розуміє, чого нею так захоплюються чоловіки!

Насправді місіс Мак-Ендер не була злостива, але, дбаючи про своє становище в світі після болісних перипетій розлучення, вона завжди мусила мати в запасі цілу купу новин, отож їй навіть на думку не спало зберегти в таємниці свою зустріч з "тими двома" в парку.

Сталося так, що того самого вечора місіс Мак-Ендер обідала у Тімоті, куди вона інколи навідувалася, щоб, за її словами, "підбадьорити стареньких". Заради неї щоразу запрошувано тих самих гостей: Вініфред Дарті з чоловіком; Френсі, бо вона бувала в артистичних колах, а місіс Мак-Ендер, як відомо, писала статті про моди для "Жіночого царства"; і, щоб їй було з ким пофліртувати, запрошували молодих Гейменів, коли вони були вільні,— хоча Геймени сиділи на людях мовчки, як у рот води набравши, проте вважалося, що вони до найменших подробиць обізнані з останніми новинами фешенебельного товариства.

Двадцять п'ять хвилин на восьму місіс Мак-Ендер вимкнула електричне світло в своєму передпокої і, вбрана в манто з шиншиловим коміром, вийшла в коридор, спинившись на хвилину, щоб перевірити, чи не забула взяти ключа. Ці невеличкі, забезпечені всіма вигодами помешкання дуже зручні; звичайно, тут бракує світла й повітря, зате можна коли завгодно замкнути свою квартиру й піти. Не треба морочитися з слугами, і вона не почуває себе зв'язаною, як тоді, коли жила з бідолашним любим Фредом, котрий завжди

попадався їй під ноги, тиняючись із замріяним виглядом. Вона не гнівалася на бідолашного любого Фреда, він був такий дурненький; але думка про ту актрису й досі викликала в неї гірку іронічну посмішку.
Ретельно причинивши двері, місіс Мак-Ендер пройшла через похмурий, пофарбований охрою коридор, повз нескінченний ряд коричневих дверей з номерами квартир. Ліфт саме спускався; закутавшись по самі вуха в елегантне манто, місіс Мак-Ендер стояла, чекаючи ліфта; її каштанові коси були гладенько зачесані — волосинка до волосинки. Залізні дверцята брязнули, відчиняючись; місіс Мак-Ендер зайшла у ліфт. В кабіні було вже троє: круглолиций, як дитина, чоловік у білій жилетці і дві старенькі леді в чорному і в мітенках.
Місіс Мак-Ендер усміхнулась до них; вона знала всіх пожильців; і всі троє, що досі були напрочуд мовчазні, зразу заговорили. Це був секрет успіху місіс Мак-Ендер. Вона розв'язувала всім язики.
Розмова тривала всі п'ять поверхів; хлопець-ліфтер стояв до них спиною, встромивши свого нахабного носа між грати.
Внизу вони розійшлися; чоловік у білій жилетці сентиментально подався до більярдної, старенькі леді пішли обідати, кажучи одна одній: "Дуже приємна жіночка", "Ну й балакуха!", а місіс Мак-Ендер сіла в кеб.
Коли місіс Мак-Ендер обідала у Тімоті (хоч сам Тімоті ані разу не погодився вийти зі своїх кімнат), розмова набувала того вільного світського тону, який полюбляють Форсайти, опинившись у товаристві, й, певна річ, саме тому вона була тут бажаною гостею.
Місіс Смолл і тітонька Гестер бадьорішали від свіжого слова. "От якби Тімоті з нею познайомився!"— казали вони. На їхню думку, місіс Мак-Ендер справила б на нього благодійний вплив. Вона могла розповісти, наприклад, про те, чого накоїв останнім часом у Монте-Карло син сера Чарлза Фіста; про те, з кого списана героїня модного роману Тайнмаута Едді, над яким усі вражено розводили руками, і про те, чи носять у Парижі шаровари. До того ж вона була дуже розсудлива і вміла дати пораду навіть з такого болючого питання — чи віддати Ніколасового старшого сина у флот, як того бажала мати, чи зробити з нього бухгалтера — на батькову думку, справа значно певніша. Місіс Мак-Ендер була рішуче проти флоту. Якщо у вас немає великих здібностей або великих зв'язків, то вам нізащо не дадуть ходу, і чого зрештою можна сподіватися, навіть якщо вам поталанить і ви станете адміралом,— платня у флоті мізерна! Бухгалтер — той має куди більші можливості, але треба хлопця примістити в добру фірму, де він розпочне свою кар'єру без усякого ризику!
Часом вона ділилася секретом — як вигідно зіграти на біржі, хоч місіс Смолл і тітонька Гестер ні разу не скористалися її порадами. На біржу в них не було грошей; та все одно їх охоплювало збудження, так наче вони й справді прилучалися до життя. Для них це була подія. Вони казали, що порадяться з Тімоті. Але ніколи не радилися, знаючи, що це його схвилює. Проте кілька тижнів після того вони тайкома стежили за біржовим курсом у тій газеті, яку передплачували з огляду на її фешенебельність, стежили з цікавістю, чи йдуть угору, чи падають акції "Брайтових рубінів" або шерстепрядильної компанії "Макінтош". Часом їм не вдавалося знайти назву потрібної компанії, тож вони чекали, поки прийде Джеймс, Роджер чи навіть Свізін, і питали тремтячим із цікавості голосом, що там діється з "Болівійським вапном"—його чомусь не видно в газеті.
А Роджер відповідав: "Навіщо воно вам здалося? Якась дурничка! Ви тільки попечете собі пальці, вкладаючи свої гроші у вапно та інші речі, в яких ви анічогісінько не тямите! Хто подав вам таку ідею?" І, з'ясувавши, хто її

подав, він ішов до міста й, розпитавшися в Сіті, часом вкладав трохи грошей у те підприємство.
Десь посеред обіду, саме тоді, коли Смізер принесла бараняче сідельце, місіс Мак-Ендер, безтурботно озирнувшись довкола, сказала:
— Між іншим, кого, ви думаєте, я сьогодні зустріла в Річмонд-парку? Ніколи не здогадаєтеся — місіс Сомс і... містера Босіні. Вони, мабуть, їздили подивитися на будинок!
Вініфред Дарті кашлянула, ніхто не озвався й словом. Це було свідчення, якого вони всі підсвідомо чекали.
Віддаючи місіс Мак-Ендер належне, зауважимо, що влітку вона їздила до Швейцарії і на італійські озера разом з трьома своїми знайомими, тому нічого не чула про сварку Сомса з архітектором. Отож вона не могла передбачити того глибокого враження, яке справлять її слова.
Випроставшись і ледь зашарівшись, вона озирала всіх присутніх пильними очицями, силкуючись визначити ефект своїх слів. Обабіч неї молоді Геймени мовчки понурили до самих тарілок худі голодні обличчя й старанно жували баранину.
Ці двоє, Джайлс і Джесс, були такі схожі й нерозлучні, що їх усі називали "брати Дроміо" [10]. Вони ніколи не розмовляли й завжди, здавалося, зосереджено били байдики. Всі вважали, що вони готуються до якихось важливих іспитів. Їх часто можна було бачити в парку поряд з їхнім домом: вони годинами гуляли простоволосі з книжками в руках у супроводі фокстер'єра, не озиваючись ані словом і безперестану курячи. Щоранку, на відстані п'ятдесяти ярдів один від одного, вони їхали клусом до Кемден-Гіла на двох худих шкапах, таких самих цибатих, як і вони самі, і щоранку, десь через годину, так само на відстані п'ятдесяти ярдів один від одного, вони чвалом верталися додому. Щовечора, хоч би де вони перед тим обідали, їх можна було бачити о пів на одинадцяту біля театру "Альгамбра": обидва стояли, спершись на поруччя.
Ніколи їх не бачили окремо один від одного — такий був їхній спосіб життя, і вони, очевидно, були цілком ним задоволені.
Спонукувані джентльменськими почуттями, що глухо озвалися в їхній душі, вони повернулися тією болісної хвилини до місіс Мак-Ендер і спитали в один голос:
— А ви вже дивилися?..
Вона була така здивована цим звертанням, що поклала виделку, і Смізер, що саме проходила повз неї, зразу ж забрала її тарілку. Проте місіс Мак-Ендер не розгубилася й миттю сказала:
— Мабуть, я візьму ще трошки цієї чудової баранини.
Але згодом у вітальні вона вмостилася поряд із місіс Смолл, вирішивши вивідати всі подробиці цієї справи. І почала:
— Яка чарівна жінка місіс Сомс! У неї таке чутливе серце! Сомсові страшенно поталанило!
Її палила така гостра цікавість, що вона зовсім забула про ту шкаралупу, в яку Форсайти завжди ховаються, Щоб не ділитися своєю бідою з чужими людьми. Місіс Септімус Смолл випросталася із шелестом і рипінням і вся затремтіла, охоплена почуттям власної гідності:
— Люба моя, на цю тему ми ніколи не розмовляємо!

II. НІЧ У ПАРКУ

Хоча непомильний інстинкт місіс Смолл примусив її сказати саме те, що "іще більше заінтригувало" цікаву гостю, мабуть, це була єдина правдива відповідь, яку вона могла дати.

На цю тему Форсайти не розмовляли навіть поміж собою — вживаючи ті слова, якими Сомс визначив своє становище, можна сказати, що все тепер плинуло "підземним річищем".
А проте за тиждень після того, як місіс Мак-Ендер зустріла "тих двох" у Річмонд-парку, всі Форсайти,— окрім Тімоті, від якого це дбайливо приховували,— навіть Джеймс, який робив свої звичні прогулянки з Полтрі на Парк-лейн, навіть шалений Джордж з його щоденними мандрівками від вікна в Геверснейку до більярдної в "Червоному кухлі"— всі знали, що "ті двоє" переступили межу.
Джордж (це з його легкої руки ввійшли в моду ті соковиті слівця, яких і досі вживають у фешенебельних колах) якнайточніше висловив почуття всіх Форсайтів, сказавши своєму братові Юстасу, що Пірат, як видно з усього, "хапає щастя в обидві жмені", а у Сомса вже, мабуть, скоро "печінка лопне".
Усі розуміли, що Сомса допекло до живого, але чим же йому зарадиш? Можливо, йому слід ужити якихось заходів, проте ці заходи, напевно, призведуть до фатальних наслідків.
Вони аж ніяк не хотіли, щоб дійшлося до публічного скандалу, отож нема чого думати про якісь заходи. В такому тяжкому становищі єдина рада — нічого не казати Сомсові й нічого не казати одне одному; поводитись так, ніби нічого не сталося.
Звичайно, можна було б вплинути на Айріні, ставлячись до неї з холодною погордою; але вона тепер рідко бувала на людях, а нав'язувати їй своє товариство тільки для того, щоб виявити холодну погорду — затія досить-таки безглузда й безнадійна. Часом у затишку своєї спальні Джеймс розказував Емілі, які муки він терпить через синову біду.
— Ти навіть не уявляєш, яка мене гризе турбота,— говорив він.— Буде скандал, Сомсові це пошкодить. Я йому нічого не скажу. Може, то все балачки. Як ти гадаєш? Люди вважають, що в неї артистична натура. Що? Ет, ти, я бачу, "справжнісінька Джулі"! Ну, не знаю; я чекаю найгіршого. Отак воно завжди буває, коли нема дітей. Я відразу збагнув, що з цього вийде. Вони мені не казали, що не хочуть дітей,— ніхто мені нічого не розказує!
Ставши навколішки біля ліжка, Джеймс важко дихав у ковдру, а його широко розплющені очі повнилися турботою. В нічній сорочці, витягнувши шию, згорбивши спину, він скидався на цибатого білого птаха.
— Отче наш...— шепотів він, а з думки йому не виходив можливий скандал. Так само, як і старий Джоліон, Джеймс у глибині душі теж вважав, що в усьому винна рідня,— якби не її втручання, то біди не сталося б. З якої речі ця братія — до "цієї братії" він залічував паросць родини, що мешкала на Стенгоуп-гейт, включаючи й молодого Джоліона з дочкою,— з якої речі ця братія ввела в родину таку непевну особу, як Босіні? (Він чув прізвисько Пірат, що його Джордж дав Босіні, але не розумів, до чого воно,— адже, наскільки йому відомо, цей молодик — архітектор).
Йому почало здаватися, що його брат Джоліон,— якого Джеймс завжди шанував і на чию думку завжди звірявся,— трохи його підводить.
Не маючи такої твердої вдачі, як у старшого брата, він більше журився, аніж сердився. Його єдиною відрадою було заїхати до Вініфред і повезти маленьких Дарті у Кенсінгтонський сад; його часто можна було бачити біля Круглого ставу, він ходив понад берегом, стежачи за корабликом малого Публіуса Дарті, якого Джеймс фрахтував за пенні,— стежачи стурбовано, наче був певен, що кораблик ніколи не пристане до берега; а малий Публіус,— котрий, як радісно запевняв Джеймс, був зовсім не схожий на свого батька,— бігав за ним вистрибом і підбивав його закластися ще на один пенні, що кораблик таки не пристане, добре знаючи, що він неодмінно приб'ється до

берега. І Джеймс закладався, і раз по раз програвав — за прогулянку йому доводилося виплачувати по три, по чотири пенні, бо гра ця ніколи не набридала малому Публіусові,— і, даючи йому монетку, він щоразу казав:
— Це тобі до твоєї скарбнички. Ще трохи, і ти станеш багачем!
Джеймс невимовно тішився думкою про те, що його внук накопичує свій капітал. Але малий Публіус уже давно протоптав стежку до однієї кондитерської, та й не тільки туди.
І вони верталися додому через парк; високо піднявши плечі й сумно понуривши голову, Джеймс захищав своїм довгим кощавим тілом пухкеньких Імоджен і Публіуса, яким було байдужісінько до того захисту.
Але Джеймс був не єдиний, кого манили до себе затишні куточки Кенсінгтонського саду і Гайд-парку. Форсайти й волоцюги, діти й закохані відпочивали й гуляли там день у день і ніч у ніч, шукаючи жаданого спочинку від праці, від вуличного смороду й гамору.
Листя жовтіло поволі,— його ще пригрівало сонце, а ночі були теплі, як улітку.
В суботу п'ятого жовтня над Лондоном весь день ясніла блакить, а після заходу небо взялося темним пурпуром виноградного грона. Місяць ще не зійшов, і прозора темрява оповила оксамитом дерева, а їхні галузки з поріділим листям скидалися на плюмажі, які непорушно зависли в теплій вечірній тиші. Весь Лондон плинув у парк, випиваючи до останньої краплини солодкий трунок літа.
Люди пара за парою заходили у браму, розтікалися по доріжках та по випаленій сонцем траві; вони мовчки переходили освітлені ліхтарями галявини, пірнали в захисток крислатих дерев і там, притулившися до стовбура або вмостившись у кущах, ховалися від усього світу в серці м'якої темряви.
Новим парам, що йшли доріжками, ті люди здавалися частиною гарячого мороку, з якого долинав тільки шемріт, схожий на схвильоване стукотіння сердець. Але коли той шемріт сягав тих, хто гуляв під ліхтарями, їхні голоси уривалися і замовкали, їхні руки спліталися, а очі починали блукати, пильно вдивляючись у темряву. І раптом, наче їх тягла чиясь невидима рука, вони й собі переступали загорожу і, мовчазні, наче тіні, зникали в пітьмі.
А тиша, оточена далеким невблаганним гуркотом міста, кипіла пристрастями, надіями і коханням безлічі метушливих людських комашок; бо, незважаючи на обурення поважного представництва Форсайтів,— муніципалітету,— яке вважало кохання, разом із проблемою каналізації, найбільшою небезпекою для суспільства,— того вечора в цьому парку і в сотнях інших парків відбувалося те, без чого тисячі фабрик, церков, крамниць, податки й каналізація, що ними опікувався муніципалітет, були б як артерії без крові, як людина без серця.
Самозабуття, пристрасті й кохання, що ховалися під деревами від посіпак свого безжального ворога—"почуття власності",— справляли таємний бенкет. У Сомса — він того дня обідав у Тімоті й вертався додому через парк — відлила від серця кров, коли, йдучи понад ставком і міркуючи про майбутній процес, він почув тихий сміх і звуки поцілунків. Він вирішив завтра ж написати в "Таймс" і привернути увагу газети до того, що робиться в наших парках. Проте написати листа Сомс так і не зважився, бо його жахала навіть думка побачити своє ім'я на сторінках газет.
Але він був такий зголоднілий, що шепіт, який долинав із тиші, невиразні постаті в темряві збуджували його, наче якийсь хмільний напій. Сомс зійшов з доріжки, що звивалася берегом ставка, тихо рушив під дерева, в густу тінь каштанів, що низько нахиляли своє лапате листя, і в цьому ще

темнішому сховищі почав кружляти, скоса оглядаючи приставлені до стовбурів стільці, на яких сиділи обнявшися закохані, що відхилялися одне від одного при його наближенні.
Нараз він спинився на схилі над ставком, де, осяяні ліхтарем, вимальовуючися чорним силуетом на тлі сріблястої води, сиділи зовсім непорушно двоє; жінка притулила обличчя до шиї чоловіка, і обоє злилися в єдину постать, що була наче вирізьблена з каменю емблема жаги, безмовної й непідвладної сорому.
Боляче вражений цим видовищем, Сомс пірнув у тінь між деревами.
Хто знає, що він думав і чого шукав? Хліба втамувати голод, світла осяяти темряву? Хто знає, що він сподівався знайти — розгадку людського серця, кінець своєї особистої "підземної" трагедії? Адже серед цих безіменних, безвісних пар, що принишкли в темряві, можуть бути він і вона!
Але ні, цього він не сподівався побачити. Подумати тільки: дружина Сомса Форсайта сидить у парку, як звичайна дівка! Навіть думка про це здавалася безглуздою, і він простував далі нечутною ходою від дерева до дерева.
Раз його лайнули; іншим разом до нього долинув шепіт: "От якби так було завжди!"— і знову кров одлинула від його серця, і він спинився, терпляче й затято чекаючи, і стояв, аж поки ті двоє вийшли зі свого темного закутка.
Але, тулячись до свого коханого, повз Сомса пройшло худеньке дівча в поношеній блузці,— певно, якась продавщиця абощо.
Сотні інших закоханих шепотіли ті самі слова в тихій темряві, сотні інших закоханих тулилися одне до одного.
Але, здригнувшися з раптової відрази, Сомс знову ступив на доріжку й облишив пошуки — він і сам не знав чого.

III. ЗУСТРІЧ У БОТАНІЧНОМУ САДУ

Молодому Джоліонові, якому жилося дещо скрутніше, аніж іншим Форсайтам, часто бракувало грошей на заміські мандрівки і зустрічі з природою, а без цього художник-аквареліст ніколи не береться за пензель.
Отож йому доводилося брати скриньку з фарбами і йти в Ботанічний сад, де, вмостившися на своєму стільчику в тіні араукарії чи каучукового дерева, він годинами малював етюди.
Один критик, що недавно приходив подивитися на його картини, висловив таку думку:
— Малюнки ваші досить гарні: вони ваблять своїм тоном і кольором, у деяких із них є справжнє відчуття природи. Але, розумієте, вони дуже розрізнені; вам не пощастить привернути до них увагу публіки. От якби ви вибрали якусь одну тему, наприклад, "Лондон уночі" або "Кришталевий палац навесні", й створили докінчену серію, тоді публіка бачила б, що їй пропонують. Я вважаю, що цього ніколи не слід забувати. Всі ті, хто прославив своє ім'я в мистецтві, як Крам Стоун чи Блідер, прославилися саме завдяки тому, що уникали несподіваного, а також тому, що спеціалізувалися на певних сюжетах і ніколи не відступали ні на крок від своєї звичної манери, тож публіка знала, хто є хто. І це річ природна, бо, поповнюючи свою збірку, колекціонер не хоче, щоб гості тицялися носом у картину, видивляючись, хто ж її автор; він хоче, щоб вони одразу сказали: "Чудовий Форсайт!" А вам конче треба вибрати певний сюжет, який кожен глядач зможе розпізнати відразу, бо вашому стилеві бракує яскравої своєрідності.
Стоячи біля фортепіано, де на вицвілій шовковій серветці красувалась ваза з сухими трояндовими пелюстками — в садку вирощувалися тільки троянди,— молодий Джоліон слухав його з легенькою посмішкою.
Обернувшись до дружини, що сердито дивилася на гостя, він сказав:
— Ти переконалася, серденько?

— Ні, не переконалася,— відповіла вона, виразно вимовляючи кожен склад,— в мові її й досі відчувався чужоземний акцент.— В твоїх малюнках є своєрідність.
Критик поглянув на неї, ввічливо усміхнувся і нічого не відказав. Їхня історія не була таємницею і для нього.
Його слова запали в душу молодому Джоліонові: вони суперечили всьому, в що він вірив, всім його критеріям прекрасного в мистецтві, але якийсь дивний, глибоко захований інстинкт примусив його проти власної волі скористатися порадою критика.
Одного ранку він відчув, що в нього визріла ідея створити серію акварельних малюнків Лондона. Як виникла ця ідея, він не міг збагнути, і тільки наступного року, закінчивши малюнки й досить вигідно їх продавши, в хвилину, коли все постає перед людиною в ясному світлі, він пригадав розмову з критиком і побачив у своєму успіху ще один доказ того, що він Форсайт.
Молодий Джоліон вирішив розпочати з Ботанічного саду, де йому вже пощастило зробити чимало етюдів, і вибрав невеличкий ставок, укритий червоним і жовтим осіннім листям,— хоча садівникам і кортіло позмітати те листя, але вони не могли дотягтися до нього своїми мітлами. Крім цього куточка, сад був виметений начисто; листя, яке природа сипала щедрою зливою, щоранку згрібали в купи, вони горіли повільним полум'ям, а над ним здіймався солодкий їдкий дим, що, так само як голос зозулі для весни, як запах липи для літа, є справжньою емблемою осені. Охайні душі садівників не могли стерпіти, щоб на траві лежав золотаво-зелений і червоний візерунок. Посипані рінню доріжки мають бути незаплямовані, гладенькі, чисто підметені, на них не повинно залишатися й сліду ані бурхливого життя, ані того повільного прекрасного вмирання, що зриває з дерев корони й встеляє їхніми пишними шатами землю, звідки, коли обернеться колесо року, знову вродиться рясноцвітна весна.
Отож доля кожного листка була визначена тієї самої миті, коли він відривався від гілки і, прощаючись з рідним деревом, плавно спадав додолу. Але на тому ставочку листя знаходило спокійний притулок, славило небо своїми барвами, і сонце пестило його цілісінький день.
Тому воно і впало в око молодому Джоліонові.
Прийшовши туди одного ранку в середині жовтня, він був прикро вражений: на лаві, яка стояла кроків за двадцять від його постійного місця, хтось сидів,— молодого Джоліона жахала сама думка про те, що стороння людина дивитиметься, як він малює.
Потупивши погляд, на лаві сиділа жінка в оксамитовому жакеті. Проте між нею і молодим Джоліоном височів квітучий лавр, і, сховавшись за ним, він почав установлювати свій мольберт.
Він не поспішав, як то властиво справжньому художникові, що хапається за будь-який привід, аби хоч на хвилину віддалити творчі муки, і невдовзі зауважив, що крадькома поглядає на незнайомку.
Так само, як і його батько, молодий Джоліон одразу помічав гарне обличчя. А це обличчя було чарівне.
Він бачив округле підборіддя, що ховалося у кремовому мереживному комірці, тонке обличчя, великі темні очі й ніжні вуста. Елегантний чорний капелюшок прикривав її волосся; вона злегка відхилилася на спинку лави, поклавши ногу на ногу; з-під сукні виглядав кінчик лакованого черевичка. Вся постать незнайомки була сповнена невимовної грації, але увагу молодого Джоліона полонило її обличчя,— такий вираз він бачив іноді на обличчі своєї дружини. Здавалось, вона зіткнулася з силою, яку їй не до снаги

подолати. Це обличчя його схвилювало, пробудивши в ньому невиразну симпатію і рицарські почуття. Хто вона така? І що вона тут робить сама? Двоє молодиків тієї особливої породи, що її можна бачити в Ріджент-парку,— нахабних і водночас боязких,— пройшли повз лаву, прямуючи до тенісного корту, і молодий Джоліон з досадою помітив, що вони кидають нишком на незнайомку захоплені погляди. Садівник, тиняючись без діла, спинився біля кущика пампасної трави, наче йому треба було щось там зробити: він теж шукав приводу подивитися на незнайомку. Літній джентльмен,— судячи з його капелюха, професор садівництва,— пройшов повз лаву тричі, крадькома розглядаючи даму довгим поглядом, і на устах його застиг дивний вираз. Усі ці чоловіки чомусь дратували молодого Джоліона, і він почував до них неприязнь. Жінка й разу не поглянула на жодного, а проте він був певний, що кожен чоловік, проходячи повз неї, неодмінно озирне її таким поглядом. Обличчя незнайомки не було обличчям звабниці, що кожним своїм поглядом обіцяє чоловікам утіху; не було на ньому й слідів "демонічної краси", яку так високо цінували перші Форсайти нашого краю; не схоже воно було й на той не менш звабливий зразок, що його ми звичайно пов'язуємо з коробкою шоколадних цукерок; не визначалося воно й одухотвореною пристрастю чи пристрасною одухотвореністю, яка править за джерело натхнення художникам-декораторам і сучасній поезії; в ньому не було нічого такого, що дало б драматургові матеріал для створення цікавої неврастенічної героїні, яка наклала б на себе руки в останньому акті.
Своїми рисами й барвами, своєю ніжною переконливою пасивністю й чуттєвою чистотою обличчя цієї жінки нагадувало йому Тіціанову "Любов небесну", репродукція якої висіла над буфетом у його їдальні. І її зваба, здавалось, таїлася в цій ніжній пасивності, в м'якості її натури, що навряд чи зможе опертися сильнішій волі.
Чого чи кого чекає вона в цьому тихому куточку під деревами, що поволі ронили своє листя на припорошену осіннім інеєм траву, по якій дрозди походжали біля самих її ніг.
Нараз її чарівне обличчя заясніло, і молодий Джоліон відчув мало не ревнощі; він озирнувся й побачив Босіні, що прямував до неї через лужок. Він зацікавлено стежив за зустріччю, за тим, як вони дивилися одне на одного, як довго стискали руки. Вони сіли поряд на лаві — міцно зв'язані, хоч і поводилися дуже стримано. До нього долинала їхня притишена швидка розмова, але він не міг розчути жодного слова.
І йому випало колись таке на долю! Він знав і довгі години чекання, і скупі хвилини зустрічей майже у всіх на очах, і муку невідомості, що переслідує людей, які кохаються тайкома.
Проте досить було хоч єдиний раз поглянути на їхні обличчя, щоб переконатися: те, що зв'язує цих двох людей, зовсім не схоже на ті романи, якими розважаються влітку лондонські дами й кавалери, на ту жагу, що раптово спалахує, а, заспокоєна, зразу згасає і тижнів за шість уже зникає без сліду. Це було щире почуття! Це було те, що сталося з ним самим! Таке почуття могло спонукнути на що завгодно!
Босіні благав її, а вона, така спокійна, така м'яка, а проте непохитна в своїй пасивності, сиділа, втупившись у траву.
Чи стане йому снаги повести за собою це ніжне, пасивне створіння, жінку, що своєю волею не ступить жодного кроку? Жінку, що віддалася йому всією душею, що ладна за нього вмерти, але, мабуть, ніколи не погодиться з ним утекти!
Молодому Джоліонові здавалося, що він чує, як вона каже: "Коханий, ти ж занапастиш себе!" Йому ж бо самому довелося спізнати повною мірою той

страх, що ятрить серце жінки, яка боїться стати тягарем для свого коханого.
І він на них більше не дивився; але до нього долинала їхня тиха швидка розмова разом із щебетом якоїсь пташини, що ніби силкувалась пригадати весняну пісню "Радість — горе? Чия — чиє?".
Поступово розмова стихла; настала тривала мовчанка.
"А як же Сомс?— думав молодий Джоліон.— Люди гадають: її мучить сумління, що вона обманює свого чоловіка! Ет, погано вони знають жінок! Вона допалася до їжі після довгого голодування,— вона мститься! І хай її оборонить небо, бо Сомс і собі запрагне помсти".
Він почув шурхотіння шовку і, визирнувши з-за лавра, побачив, що вони йдуть геть, узявшись потай за руки...
Наприкінці липня старий Джоліон повіз онуку в гори, і за цю мандрівку (останню, яку вони відбули вдвох) Джун ожила і тілом, і душею. В готелях, заповнених британськими Форсайтами (старий Джоліон не терпів "збіговиська німців", а "німцями" він прозивав геть усіх чужоземців) на неї дивилися з пошаною — єдина онука імпозантного й, очевидно, грошовитого старого містера Форсайта. Джун не зав'язувала дружніх стосунків з чужими людьми, бо завжди цуралася такої звички, проте вона завела декілька знайомств, а, оселившись у долині Рони, особливо заприязнилася з дівчиною-француженкою, котра вмирала від сухот.
Відразу вирішивши, що її подруга не повинна вмерти, Джун стала на бій зі смертю і майже забула своє власне лихо.
Старий Джоліон стежив за її новою приязню з полегшенням і водночас із прикрістю: його непокоїв цей новий доказ того, що їй доведеться прожити свій вік серед "бідолашок". Невже вона ніколи не заведе собі таких друзів чи не зацікавиться такими справами, які стали б для неї у добрій пригоді? "Спізналася з чужоземним поріддям",— казав він. Проте сам частенько приносив виноград або троянди й дарував "мамзелі", підморгуючи їй по-дружньому.
Наприкінці вересня, хоч як повставала проти того Джун, мадемуазель Вігор сконала у невеликому сен-люкському готелі, куди вони її перевезли; і Джун узяла свою поразку так близько до серця, що старий Джоліон незагайно вирушив з нею до Парижа. Там, споглядаючи Венеру Мілоську та святу Магдалину, вона перемогла свою тугу, і, коли в середині жовтня вони повернулися в Лондон, старий повірив, що йому пощастило її вилікувати. Проте, тільки-но вони повернулись до свого дому на Стенгоуп-гейт, як він, прикро вражений, помітив, що Джун знову поринає в похмуру задуму. Вона сиділа, втупившись перед себе, підперши рукою підборіддя, насуплена й зосереджена, як маленький дух із скандінавської міфології, а навколо неї сяяла в щойно проведеному електричному світлі велика вітальня, задрапована аж до карнизів кретоном, заставлена меблями, придбаними у Бейпла і Пулбреда. А у великих дзеркалах із позолоченими рамами відбивалися статуетки з майсенської порцеляни: юнаки у вузеньких штанях до колін лежали біля ніг пишногрудих дам, що тримали на колінах ягнят; ці статуетки старий Джоліон купив ще до свого одруження і був про них дуже високої думки тепер, коли смаки зовсім виродилися. Дотримуючись дуже широких поглядів, він більше аніж будь-хто інший з Форсайтів зважав на вимоги часу, проте ніяк не міг забути того, що купив ці статуетки у Джобсона, і то за чималі гроші. Він часто казав Джун з розчаровано зневажливим виглядом:
— Ти їх не цінуєш! Вони не схожі на ті дурнички, що подобаються тобі й твоїм друзям, а мені вони коштували сімдесят фунтів!

Він був не з тих людей, які змінюють свої смаки: адже він мав вагомі підстави вважати, що смаки у нього добрі.
Повернувшись до Лондона, Джун зразу ж навідалася до Тімоті. Дівчина переконувала себе, що робить це з обов'язку завітати до дядька й розважити його розповіддю про свою подорож; але насправді вона пішла туди тому, що це було єдине місце, де з випадкової розмови, з відповіді на хитро поставлене запитання вона могла хоч що-небудь довідатися про Босіні.
Її привітали там із щирою радістю. Як там любий дідусь? Він не заходив до них від травня. Дядечко Тімоті почуває себе дуже кепсько, він так намучився із сажотрусом: цей недотепа засипав сажею камін у його спальні! Дядечко був сам не свій.
Джун сиділа довго, боячись і водночас сподіваючись усім серцем, що вони згадають у розмові про Босіні.
Але місіс Септімус Смолл, стримувана якоюсь незбагненною обережністю, не прохопилася про це жодним словом і нічого не запитала Джун про Босіні.
Нарешті Джун зважилася сама запитати, чи Сомс і Айріні в Лондоні — вона, мовляв, ще нікого не бачила.
Відповіла їй тітонька Гестер. Еге ж, вони в Лондоні, вони взагалі не виїздили. Здається, у них якісь неприємності з будинком. Джун, звичайно, про них чула! Краще хай вона запитає про це тітоньку Джулі!
Джун повернулася до місіс Смолл, що сиділа випростана в кріслі, склавши руки й кисло скрививши обличчя. На німе запитання дівчини вона відповіла дивною мовчанкою й озвалася тільки для того, щоб довідатись у Джун, чи вдягала вона на ніч вовняні шкарпетки, коли жила у гірських готелях,— там, мабуть, уночі страшенно холодно.
Джун відповіла, що не вдягала, бо вона не терпить вовняних шкарпеток, і стала прощатися.
Непомильно вибрана мовчанка місіс Смолл вразила її дужче за будь-які слова.
Не минуло й півгодини, як Джун випитала всю правду у місіс Бейнз на Лаундз-сквер,— вона довідалась, що Сомс позиває Босіні за надмірні витрати при опорядженні будинку.
Замість того щоб стурбувати Джун, ця новина справила на неї дивовижно заспокійливий вплив; дівчина неначе побачила в цій боротьбі проблиск нової надії. Вона дізналася, що справу розглядатимуть десь через місяць і що рішення суду майже напевно буде не на користь Босіні.
— Не знаю, що він тоді робитиме,— сказала місіс Бейнз.— Становище в нього жахливе — грошей немає, він і тепер у великій скруті. І ми теж нічим не можемо допомогти йому. А лихварі, я чула, дають позичку лише під добре забезпечення, він же нічого не має — анічогісінько.
Останнім часом місіс Бейнз стала ще огрядніша; вона з головою поринула в готування до осіннього сезону, і її стіл був закиданий купами меню для різних добродійних банкетів. Вона багатозначно подивилася на Джун своїми круглими, як у папуги, очима.
Рум'янець, що раптом розцвів на зосередженому молоденькому обличчі дівчини,— мабуть, у душі її спалахнула якась велика надія,— її раптова ніжна усмішка не раз зринали згодом у пам'яті леді Бейнз (Бейнз одержав дворянський титул, коли побудував громадський Музей мистецтв, де зручно влаштувалася ціла армія службовців і який дав так мало втіхи простим людям, що для них він був призначений).
Спогад про цю раптову зміну, яскраву й зворушливу, наче квітка, що розпускається на твоїх очах, наче перший промінь весняного сонця, що сяйнув по довгій зимі, а також спогад про все те, що сталося потім, бозна-

чому зринали в пам'яті леді Бейнз у ті хвилини, коли вона зосереджено обмірковувала дуже важливі справи.
Це діялося того самого дня, коли молодий Джоліон став свідком побачення в Ботанічному саду, і того ж таки дня старий Джоліон завітав до контори своїх повірених "Форсайт, Бастард і Форсайт" на Полтрі. Сомса саме не було, він поїхав у Сомсрсет-Гауз; Бастард поринув з головою в папери у тій неприступній кімнаті, яку йому завбачливо приділили, щоб навалити на нього якнайбільше роботи; але Джеймс сидів у першій кімнаті, гризучи ніготь і похмуро гортаючи документи справи "Форсайт проти Босіні".
Цей розсудливий юрист хоч і трохи побоювався "дражливого моменту", але це побоювання тільки приємно лоскотало йому нерви, бо його практичний здоровий глузд підказував, що коли б він сам був на місці судді, то не надав би цьому моментові великої ваги. Але він боявся, що Босіні оголосить себе банкрутом і Сомсові зрештою доведеться сплатити ті спірні гроші та ще й на додачу покрити судові витрати. А за цим ясним, зрозумілим побоюванням увесь час ховалася невиразна тривога, що причаїлася десь у тіні, віщуючи скандал, заплутана, туманна, загрозлива, наче кошмарний сон, і цей позов насправді був не що інше, як її видимий прояв.
Коли старий Джоліон зайшов до кімнати, Джеймс підвів голову й промурмотів:
— Як поживаєш, Джоліоне? Не бачив тебе хтозна-відколи. Ти, кажуть, був у Швейцарії. Цей молодик Босіні таки вскочив у халепу. Я давно знав, чим воно скінчиться!
І він простяг старшому братові папери, неспокійно оглядаючи його похмурим оком.
Старий Джоліон мовчки почав читати, і, поки він читав, Джеймс, утупившись у підлогу, гриз собі нігті.
Нарешті старий Джоліон кинув папери на стіл, і вони з шелестом упали на купу свідчень "у справі покійного Банкома", однієї з багатьох галузок кислатого родючого дерева "Фраєр проти Форсайта".
— Не розумію, чого це Сомсові забаглося встрявати в таку мороку заради кількох фунтів,— сказав він.— Я вважав його за людину заможну.
Джеймсова верхня губа сердито здригнулася: його дошкулило, що сина вразили саме в таке місце.
— Йдеться не про гроші...—почав був він, але затнувся, зустрівши братів погляд, прямий, гострий і холодний.
Настала мовчанка.
— Я прийшов по свій заповіт,— нарешті сказав старий Джоліон, смикаючи вуса.
У Джеймса відразу збудилася цікавість. Мабуть, він ні від чого так не жвавішав, як від згадки про заповіт; адже заповіт — це вінець усіх майнових здобутків, остаточний опис власності людини, останнє слово, що підсумовує її вартість. Джеймс подзвонив.
— Принесіть заповіт містера Джоліона,— наказав він стривоженому чорнявому клерку.
— Ти вирішив вписати щось нове?— спитав Джеймс, і в нього промайнула думка: "Ану ж побачимо, хто надбав більше: він чи я!"
Старий Джоліон поклав заповіт у нагрудну кишеню, і Джеймс розчаровано схрестив свої довгі ноги.
— Я чув, тобі останнім часом вдалося дещо вигідно купити,— мовив він.
— Не знаю, звідки в тебе такі відомості,— гостро відказав старий Джоліон.— Коли розглядатимуть справу? Наступного місяця? Не знаю, що ви там надумали. Це не моє діло, але я б радив вам залагодити все це без суду. Бувай здоров!
І, холодно потиснувши братові руку, старий Джоліон пішов.

Джеймс вирячив свої сіро-голубі очі, ніби намагався розглядіти якесь потаємне тривожне видіння, і знову почав гризти ніготь.
Забравши свій заповіт, старий Джоліон зайшов до контори "Нової вугільної компанії" і, сівши у порожній залі засідань, взявся його перечитувати. Він так різко обірвав Гемінгза — Похоронне Бюро, який вирішив показати йому перший звіт нового управителя, що секретар вийшов із виглядом ображеної гідності й, викликавши клерка, заходився його шпетити — бідолаха аж упрів з переляку.
Давно вже йому, з біса, пора затямити, що він (Похоронне Бюро) здатен поставити на місце кожного зухвалого хлопчиська, який уявляє себе великою цяцею. Він (Похоронне Бюро) керує конторою більше років, аніж такий жовтодзьобий горобець уміє полічити, і якщо клерк вважає, що, зробивши свою роботу, він має право бити байдики, то погано він знає його, Гемінгза (Похоронне Бюро), і таке інше...
По той бік оббитих зеленим сукном дверей за довгим, обтягненим шкірою столом з червоного дерева сидів старий Джоліон, начепивши старі окуляри в товстій черепаховій оправі, і водив золотим олівцем по пунктах заповіту. В ньому все було просто: спадок не поділено на невеличкі частини та на різні добродійні пожертви, що роздрібнюють майно і псують величний ефект лаконічного повідомлення в ранковій газеті про смерть Форсайта, який залишив сто тисяч фунтів.
Усе просто. Синові відписано двадцять тисяч фунтів, а "щодо решти мого майна — як рухомого, так і нерухомого — то разом з рентою, щорічними дивідендами та процентами з капіталу, я відписую його своїй вищезгаданій внучці Джун Форсайт чи її правонаступникам в її повне довічне користування і вжиток без і т. ін... а після її смерті заповідаю передати, доручити чи подарувати вищезазначені землі, різне майно, будівлі, гроші, акції, вклади та цінні папери, а також усе інше, що входить у це означення, тій особі чи особам, одній чи багатьом, для такої потреби, мети й такого використання, які вищезазначена Джун Форсайт, незалежно від того, чи вийде вона заміж, прямо вкаже, дозволить, зазначить чи припише у своєму останньому заповіті чи інших записах, що мають силу заповіту, котрі вона належно підпише й опублікує. А за відсутністю і т. д... А в тому разі, коли..." і тому подібне на семи великих аркушах, списаних чіткими й простими юридичними термінами.
Заповіт склав Джеймс у дні свого розквіту. Він узяв до уваги мало не всі обставини й непередбачені випадковості.
Старий Джоліон довго перечитував заповіт; нарешті взяв із шухлядки піваркуша паперу й пописав його весь олівцем; потім, поклавши заповіт у кишеню, він звелів викликати кеб і поїхав до контори Парамура й Герінга в Лінкольнс-Ін-Філдс. Джек Герінг помер, але його небіж і досі вів справи в конторі, й старий Джоліон півгодини розмовляв із ним наодинці.
Він попередив візника, щоб той зачекав його, і, вийшовши, дав адресу: Вістарія-авеню, 3.
Його пойняла дивна спокійна втіха, наче він щойно здобув перемогу над Джеймсом і тим Власником. Віднині їм годі стромляти свого носа в його справи; він скасував їхні повноваження щодо свого заповіту; він відбере у їхньої контори всі свої справи й передасть їх молодому Герінгу, і справи своєї компанії теж у них відбере. Якщо цей молодий Сомс справді такий багатий, то для нього дрібничка втратити щорічних тисячу фунтів,— і старий Джоліон похмуро всміхнувся в свої пишні сиві вуса. Він відчував, що, чинячи так, мститься за зневажену справедливість.
Повільно, але певно, наче той потаємний глибинний процес, що сушить старе дерево, болючі рани, яких зазнало його щастя, воля й гордість, підточили

струнку будівлю його філософії. Життя зруйнувало одну з його основних підвалин, і він так само, як і очолювана ним родина, втратив рівновагу. І тепер, коли старий Джоліон їхав до північної околиці Лондона, де мешкав його син, новий розподіл своєї власності, який він щойно звершив, видавався йому ніби відплатою, що спостигла ту родину й те суспільство, чиїми виразниками він вважав Джеймса та його сина. Він повернув молодому Джоліонові те, що йому довелося втратити, і цей вчинок задовольнив його потаємну жадобу помсти — помсти Часові, злигодням, тим, хто втручався в його життя, і всьому світові, що п'ятнадцять років переслідував його єдиного сина, завдавши йому незліченних кривд і образ. Лише в такий спосіб він іще раз міг ствердити силу своєї волі, міг примусити Джеймса, Сомса, всю родину й усю юрбу прихованих Форсайтів, які велетенським потоком котилися на греблю його затятості,— примусити їх визнати раз і назавжди, що вони не візьмуть над ним гору, що він поставить на своєму. І він безмірно радів із того, що нарешті зможе зробити сина куди багатшим, аніж Джеймсів син, той Власник. Йому радісно було наділяти Джо, бо він його любив.

Ані молодого Джоліона, ані його дружини вдома не було (молодий Джоліон і досі не вернувся з Ботанічного саду), але маленька служниця сказала йому, що господар має прийти з хвилини на хвилину.

— Він завжди приходить на чай, сер, погратися з дітьми.

Старий Джоліон сказав, що почекає, і, набравшись терпіння, сів у побляклій убогій вітальні, де старі крісла й канапи стояли вже. без чохлів, показуючи свою ветху потерту оббивку. Йому кортіло покликати дітей, побути з ними, потримати в себе на колінах їхні гнучкі тільця, кортіло почути, як Джоллі вигукне: "Здрастуйте, дідусю!", побачити, як він до нього кинеться, відчути, як тулиться до його щоки м'якенька рученька Голлі. Але він їх не покликав. Він прийшов сюди задля урочистої справи, і не годиться бавитись, аж поки ця справа буде звершена. Він розважав себе думкою про те, як одним розчерком пера може оточити синову родину розкішшю, що її не було й сліду в цьому будиночку; як він оздобить оці кімнати — чи інші, в якомусь більшому будинку — мистецькими шедеврами, придбаними у Бейпла і Пулбреда; як він пошле малого Джоллі до Герроу й Оксфорда (він уже втратив віру в Ітон і Кембрідж, бо там навчався його син), як він найме для малої Голлі найкращого вчителя музики: адже в дівчинки такі великі здібності.

Ці картини майбутнього так заполонили уяву старого Джоліона, що серце його схвильовано застукотіло; він устав, підійшов до вікна й визирнув у обгороджений муром садок, посеред якого, дочасно скинувши своє листя, чорніла стара груша; її кощаве голе віття поволі оповивала густа імла осіннього дня. Пес Балтазар походжав у протилежному кінці садка; скрутивши бубликом хвоста над своєю кудлатою рябою спиною, він нюхав зілля й раз у раз підпирав лапою мур.

І старий Джоліон поринув у роздуми.

Яка йому втіха лишилася, крім утіхи наділяти інших? Приємно, коли наділяєш того, хто приймає твій дарунок із щирою дякою,— свою власну плоть і кров. Це незрівнянно більша втіха, ніж наділяти чужу людину, того, кому до тебе байдуже! Наділяючи чужого, він би зрадив свої індивідуалістичні принципи і життєві звершення, свою завзятість, працю і помірність, зрадив би ту велику й горду істину, що він, як і десятки тисяч Форсайтів до нього, десятки тисяч нині й десятки тисяч у майбутні часи, завжди досягав свого і вмів наполягти на своєму.

І поки він стояв, дивлячись на припорошене сажею листя лаврів, на поруділу траву, на пса Балтазара, вся мука тих п'ятнадцяти років, що затруїли його

законне щастя, домішувала свою жовч до насолоди сподіваної близької хвилини.
Нарешті прийшов молодий Джоліон, задоволений своєю роботою і бадьорий, провівши кілька годин на свіжому повітрі. Коли покоївка сказала, що у вітальні на нього чекає батько, він одразу спитав, чи вдома місіс Форсайт і, довідавшись, що її немає, полегшено зітхнув. Потім, дбайливо сховавши своє малярське начиння в комірчині, де зберігався одяг, зайшов у вітальню. З властивою його вдачі рішучістю старий Джоліон одразу взявся до діла.
— Я переписав свій заповіт, Джо,— сказав він.— Віднині тобі вже не доведеться жити у скруті: я призначаю тобі зразу тисячу фунтів на рік. Після моєї смерті Джун дістане п'ятдесят тисяч, а ти матимеш решту. Цей пес запаскудить тобі весь сад. На твоєму місці я б не тримав собаки!
Пес Балтазар, умостившись на лужку, пильно вивчав свій хвіст.
Молодий Джоліон подивився на собаку, але не зміг його розгледіти, бо сльози затуманили йому очі.
— Тобі припаде не менше як сто тисяч, синку,— сказав старий Джоліон.— І пам'ятай, що жити мені лишилося недовго. Більше я про це не буду говорити. Як здоров'я дружини? І... передай їй привіт.
Молодий Джоліон поклав на плече батькові руку, а що обидва мовчали, то на цьому епізод скінчився.
Посадивши батька в кеб, молодий Джоліон повернувся до вітальні й став біля того вікна, де щойно стояв, дивлячись на садок, старий Джоліон. Він намагався усвідомити, що означає для нього ця подія, і, походячи з форсайтівського кореня, вже бачив у своїй уяві нові обрії, які відкривала йому власність: довгі роки нестатків не виснажили його природних інстинктів. Із надзвичайною практичністю він думав про подорожі, про нові вбрання для дружини, про освіту дітей, про поні для Джоллі, про тисячі інших речей; але разом з усім тим він думав і про Босіні та його кохану, і про уривчасту пісню дрозда: "Радість — горе! Чия — чиє?"
Давнє минуле — болюче, сповнене муки й пристрасті чудове минуле, що його не повернеш ні за які гроші, що його пекучої радості вже ніколи не зазнаєш,— знову ожило в його уяві.
Коли прийшла дружина, молодий Джоліон підійшов до неї, обняв і довго стояв мовчки, заплющивши очі, пригортаючи її до грудей, а вона дивилася на нього здивованим, відданим, недовірливим поглядом.
IV. У ГЛИБИНУ ПЕКЛА
Наступного ранку після тієї ночі, коли Сомс нарешті ствердив свої права і вчинив як належить справжньому мужчині, він снідав на самоті.
Снідав він при газовому світлі, бо місто вгорнулося, наче у величезну ковдру, в такий густий листопадовий туман, що з вікна їдальні насилу можна було розгледіти дерева в сквері.
Їв Сомс спокійно, без поспіху, але часом у нього з'являлося таке відчуття, наче шматок не лізе йому в горло. Чи слушно вчинив він, піддавшися цієї ночі почуттю нестерпного голоду і зламавши Опір, який так довго чинила йому жінка, що є його законною дружиною і подругою життя?
Його переслідував спогад про обличчя Айріні, від якого він, заспокоюючи її тієї ночі, марно силкувався відірвати її руки, спогад про страшні приглушені ридання, яких йому ніколи не доводилося чути,— вони й тепер лунали в його вухах; його переслідувало дивне почуття сорому й каяття, що охопило його тоді, коли він стояв і дивився на неї при світлі єдиної свічки, перш ніж мовчки вийти з кімнати.
А тепер йому самому було дивно, як це він зважився на такий вчинок.

Два дні тому, на обіді у Вініфред Дарті, він сидів за столом поруч із місіс Мак-Ендер. Звернувши на нього гострий погляд своїх зеленкуватих очей, вона сказала:
— Ваша дружина й містер Босіні, здається, стали великими друзями?
Сомс не зволив запитати її, що вона хоче цим сказати, і поринув у похмуру задуму.
Її слова роз'ятрили в ньому шалені ревнощі, які, з властивою для цього інстинкту хворобливістю, перейшли в іще шаленіше жадання.
Без спонуки, яка таїлася в словах місіс Мак-Ендер, він навряд чи зважився б учинити те, що вчинив. Нічого б не сталося, якби не ця спонука та якби він не захопив дружину зненацька уві сні, коли вона випадково забула замкнути двері своєї кімнати.
Сон розвіяв його сумніви, але вранці вони постали перед ним знову. Сомс тішився тільки однією думкою: ніхто про це не довідається: такого вона нікому не зважиться розказати.
І коли, взявшись за листи, він зрушив колісницю щоденного ділового життя, яка так нагально потребувала мастила ясної практичної думки, всі ті страхітливі сумніви почали видаватися йому куди менше вартими уваги. Їй-право, випадок зовсім дріб'язковий; в романах жіноцтво збиває з цього приводу бучу; але з тверезого погляду розсудливих чоловіків, світських людей, що їх часто удостоюють похвали на засіданні шлюборозлучного суду,— з їхнього погляду він вчинив, як і належить, щоб підтримати святість шлюбу, не дав дружині порушити її подружнього обов'язку, а може, якщо вона й досі зустрічається з Босіні, втримав її від... Ні, він зовсім про це не шкодує.
Тепер, коли зроблено перший крок до примирення, решта піде порівняно... порівняно...
Він устав і підійшов до вікна. Біда з цими нервами. Знову в вухах його лунали приглушені ридання. Він не міг цього позбутись.
Сомс надів своє підбите хутром пальто і вийшов у холодний туман; йому треба було в Сіті, тож він подався до станції метро на Слоун-сквер.
Але приглушені ридання переслідували його навіть у кутку купе першого класу, заповненому людом із Сіті, тому він розгорнув "Таймс" із гучним шелестом, який покриває всі тихіші звуки, і, затулившись газетою, почав пильно вичитувати новини.
Він прочитав, що вчора розпочалася сесія міського суду і суддя ознайомив присяжних із надзвичайно довгим списком справ, які вони мали розглянути.
Він прочитав, що в тому списку три навмисних і п'ять ненавмисних убивств, сім підпалів і аж одинадцять згвалтувань — на диво багато,— а також чимало інших, не таких тяжких злочинів, що їх присяжні мають розглянути протягом цієї сесії; він переглядав шпальту за шпальтою, затуляючи обличчя газетою. Але, читаючи, він ні на мить не забував мокрого від сліз обличчя Айріні й ридань, що рвали її душу.
Того дня у Сомса було дуже багато роботи: коли він упорався зі своїми звичайними справами в конторі, йому довелося сходити до маклерів Гріна і Грінінга й дати розпорядження, щоб вони продали його акції "Нової вугільної компанії"— справи цієї компанії, як він інстинктивно відчував, стали занепадати (згодом це підприємство поступово таки занепало, і зрештою його за безцінь продали якомусь американському синдикату); потім він висидів довгу нараду в конторі королівського адвоката Уотербака, на якій були присутні Боултер, молодший адвокат Фіск і сам Уотербак.
Позов Форсайта проти Босіні мав розглядатися завтра, головуватиме суддя Бентем.

Суддя Бентем визначався більше здоровим глуздом, аніж знанням різних тонкощів юриспруденції, і всі вважали, що кращої кандидатури для розгляду цієї справи навряд чи можна підшукати. Він був "суворий" суддя. Королівський адвокат Уотербак, який майже не зважав на Боултера і Фіска, приємно сполучив погорду до них з великою увагою до Сомса, відчуваючи інстинктивно або довідавшись із певних джерел, що він людина заможна. Уотербак виявив дивовижну послідовність: він підтвердив свою висловлену на письмі думку, що рішення справи у значній мірі залежатиме від свідчень на суді, і кількома прозорими натяками порадив Сомсові, щоб той, даючи свідчення, не утруднював себе надмірною точністю.
— Будьте рішучий, містере Форсайт,— сказав він,— будьте рішучий,— і, сказавши це, самовдоволено засміявся, стиснув губи й почухав голову під зсунутою назад перукою, точнісінько як сільський джентльмен, якого він любив удавати. Його вважали чи не найкращим фахівцем у справах, де йшлося про порушення обіцянки.
Вертаючись додому, Сомс знову їхав метрополітеном.
На Слоун-сквер туман був непроглядний. Люди заходили й виходили із станцій, пробираючись навпомацки крізь непорушну густу завісу; поодинокі жінки притискали до грудей свої ридикюлі й затуляли рота носовиком; кеби, де височіли примарні обриси візників, окреслені тьмяним світлом ліхтарів, що тонуло в тумані, не досягаючи бруківки, раз у раз виринали з імли й висаджували пасажирів, що пірнали під землю, наче кролі, що тікають до своїх нір.
І ці привиди, огорнені в зіткані з туману савани, не звертали один на одного ніякої уваги. В цьому великому кролятнику кожен кріль дбав тільки про себе, а надто ті, хто має дорожче хутро, хто боїться їздити екіпажами в туманну погоду і прагне скористатися підземними ходами.
Проте недалеко від Сомса біля входу до станції маячила якась постать. Напевно, якийсь пірат або закоханий — хтось із тих, про кого кожен Форсайт подумає: "От бідолаха! Видно, йому кепсько доводиться!" Їхні добрі серця на мить заб'ються трішечки швидше від співчуття до бідолашного закоханого, що, сповнений тривоги, чекає в тумані, але вони швиденько проходять повз нього, пам'ятаючи, що їхній час і гроші призначені на те, щоб утамовувати лише власні, а не чужі страждання.
Один тільки полісмен, повільно походжаючи площею, зацікавився тим сердегою, що насунув на лоба капелюха і сховав під обвислими крисами своє почервоніле від холоду, худе, змарніле обличчя, по якому він раз у раз проводив рукою, щоб змести сліди тривоги чи щоб зміцнити рішучість, яка втримувала його на місці. Але закоханий, якщо то справді був закоханий, який чекав на свою кохану, призвичаївся до полісменових поглядів, а може, він світу не бачив за своєю бідою, у кожному разі йому було до них байдуже. Він уже загартувався — звик і до нескінченного очікування, і до тривоги, і до туману, й до холоду, він усе витерпить, аби тільки прийшла його кохана. Ну й дурень — закоханий дурень. Тумани триватимуть аж до весни; до того ж буде і сніг, і дощ, і нічого тобі не поможе: тебе мучитиме страх, якщо викличеш її на побачення, мучитиме страх і тоді, коли попросиш зостатися вдома!
"Так йому й треба: нехай знає, як слід жити на світі!" скаже кожен статечний Форсайт.
А проте, якби цей розважливий громадянин міг послухати, як б'ється серце закоханого, що чекає в холодному тумані, він би напевне знову сказав: "Так, бідолаха! Йому таки доводиться кепсько!"
Сомс сів у кеб і, зачинивши вікна, поволі поїхав по Слоун-стріт та Бромтон-род. Він прибув додому о п'ятій.

Дружини не було вдома. Вона вийшла чверть години тому. Вийшла в таку пізню пору, в такий страшний туман! Що це має означати?
Він сів біля каміна в їдальні, розчинивши двері, стривожений до глибини душі, й присилував себе читати вечірню газету. Книжка ні до чого — тільки газета могла розвіяти його неспокій. Звичайні події, про які там писалося, трохи його розважили. "Самогубство актриси", "Державний діяч важко занедужав" (бідолаха має слабке здоров'я), "Офіцер розлучається зі своєю дружиною", "Пожежа в шахті",— він прочитав усі ці повідомлення. Читання трохи втишило його тривогу, як усі ліки, що їх прописує наймудріший з лікарів — наш природний нахил.
Десь аж о сьомій він почув, що дружина прийшла.
Пригода минулої ночі вже давно втратила для нього свою вагу: її притлумила тривога, чого їй було виходити, коли надворі такий туман! Але тепер, коли Айріні повернулась, у нього в пам'яті знову зринули її гіркі ридання, і його схвилювала думка, що зараз він зустрінеться з нею.
Вона вже ступила на сходи; запнуте густою вуаллю обличчя майже зовсім ховалося за високим коміром короткого, до колін, сірого хутра.
Вона не озирнулася, не сказала йому ані слова. Навіть привид, навіть зовсім чужа людина не пройшла б повз нього мовчазніше.
Білсон прийшла накривати на стіл і сказала, що місіс Форсайт не зійде в їдальню; вона подала їй суп у її кімнату.
Цього вечора Сомс навіть не перевдягнувся; мабуть, уперше в житті він сів обідати в брудних манжетах і, навіть не помічаючи цього, поринув у довгі роздуми над келихом вина. Він звелів Білсон затопити камін у кімнаті, де зберігалися картини, і незабаром пішов туди сам.
Запаливши газ, він глибоко зітхнув, наче тут, серед цих скарбів, що вишикувалися рядами в маленькій кімнаті лицем до стіни, його душа нарешті знайшла жаданий спокій. Потім він підійшов до найкоштовнішого свого скарбу — безсумнівного Тернера [11], і, поставивши його на мольберт, повернув лицем до світла. Тернер саме був у ціні, але Сомс ніяк не зважувався розлучитися з ним. Він довго стояв, вистромивши з-над стоячого комірця своє бліде, чисто виголене обличчя, і дивився на картину, ніби складав їй ціну; в очах його з'явився тоскний вираз: мабуть, він дійшов висновку, що за неї дадуть замало. Він зняв картину з мольберта, щоб знову поставити її до стіни, але, переходячи кімнату, зупинився: йому причулися ридання.
Ні, то все маячня, то лише витвір уяви, що розгулялася зранку. За хвилину, поставивши високий екран перед каміном, де палахкотів вогонь, він тихо зійшов униз.
"Завтра буде видніше!"— думав він. Та сон до нього прийшов не скоро...
Тепер, щоб прояснити події того повитого туманом дня, треба звернутися до Джорджа Форсайта. Найзавзятіший з-поміж Форсайтів дотепник і спортсмен провів день у рідній оселі на Прінсез-гарденз, читаючи роман. Зазнавши недавно фінансового краху, він дав Роджерові слово, що візьметься нарешті за розум, і той примусив його сидіти вдома.
Перед п'ятою годиною Джордж вийшов з дому й попрямував до станції Саут-Кенсінгтон (сьогодні всі їздили метрополітеном). Того вечора він мав намір пообідати й пограти в більярд у "Червоному кухлі" — унікальному закладі, що був водночас і клубом, і готелем, і розкішним рестораном.
Вийшов він не на Сент-Джеймс-парк, як завжди, а на Черінг-Крос, щоб пройти до Джермін-стріт краще освітленими вулицями.
На платформі в очі йому — бо на додачу до поважної елегантної зовнішності Джордж мав гостре око і завжди роззирався довкола, вишукуючи поживу для своїх дотепів — в очі йому впав якийсь чоловік, котрий, вистрибнувши з купе першого класу, не пішов, а скоріше поплентався, хитаючись, до виходу.

"Ого, набрався красунчик!— сказав Джордж подумки.— Та це ж Пірат!"— і великий, огрядний, він посунув слідом за Босіні. Споглядати п'яного — для Джорджа була найбільша розвага.
Босіні, в капелюсі з обвислими крисами, спинився перед ним, крутнувся і побіг назад до вагона, з якого він щойно вийшов. Проте було пізно. Черговий схопив його за пальто: поїзд уже рушив.
Звичне око Джорджа вгледіло у вікні вагона обличчя жінки в сірому хутрі. То була місіс Сомс, і Джордж зрозумів — діється щось цікаве!
Тепер він не спускав Босіні з ока — пройшов угору сходами, повз контролера і вийшов на вулицю. Проте за цей час його почуття змінилися: цікавість і втіху замінив жаль до цього бідолахи, за яким він стежив. Пірат був не п'яний, а страшенно збуджений; він розмовляв сам із собою, але Джордж спромігся розчути тільки слова: "О боже!" Мабуть, він не усвідомлював, що робить і куди йде: дивився просто себе безтямним поглядом, вагався на кожному кроці і йшов, не розбираючи дороги, наче несповна розуму; отож Джордж, який спершу вбачав у цій пригоді тільки цікаву розвагу, тепер відчув до бідолахи жаль і вирішив доглянути, щоб з ним не сталося якого лиха.
Ну й забило ж йому памороки, зовсім забило! і Джордж розмірковував, що ж таке сказала місіс Сомс, що вона могла розповісти Піратові у вагоні. У неї самої вигляд був жалюгідний! Джорджу стало шкода бідолашної жінки, що їде сама зі своєю бідою.
Джордж ішов, мало не наступаючи Босіні на п'яти,— високий, тілистий, він ішов мовчки й обережно, щоб не виявити себе і не згубити Пірата в тумані. Це вже не жарти! Він зберігав цілковитий спокій, хоча був трохи збуджений, бо, крім жалю, його охопив мисливський азарт.
Босіні зійшов прямо на бруківку — пірнув у густу безкрайню темряву, де за шість кроків нічого не було видно, де голоси й свист, лунаючи з усіх боків, збивали людину з пантелику і раз у раз проступали примарні обриси карет, а часом блимав тьмяний вогник, так наче острівець з'являвся у неосяжному темному морі.
І Босіні швидко простував, поринаючи в цей вир ночі, що таїв у собі небезпеку, а Джордж швидко йшов слідом за ним. Якщо цей дивак надумався сунути свою довбешку під колесо омнібуса, він його будь-що стримає! Переслідуваний безумець поспішав вулицею без усякої остороги — він не йшов навпомацки, як інші перехожі в цій пітьмі, а мчав уперед, наче вірний Джордж підстьобував його батогом, і ця гонитва за людиною, що тікала від своєї біди, почала захоплювати Джорджа, якось дивно захоплювати.
Але раптом пригода постала перед ним у новому світлі, і ця хвилина довіку закарбувалася в його пам'яті. Примушений спинитися в тумані, він почув слова, які враз прояснили все, що сталося. Джорджеві відкрилося те, що місіс Сомс сказала Босіні у вагоні. Слухаючи його бурмотіння, Джордж зрозумів, що Сомс ствердив своє право на дружину, якій він був осоружний, здійснивши проти її волі найбільший, найвищий акт власності.
Думки Джорджа потекли новим річищем; він був вражений і почав розуміти, яку муку терпить Босіні, яке страшне сум'яття панує в його душі. І він подумав: "Атож, йому таки не позаздриш! Не дивно, що бідолаха знавіснів!"
Він наздогнав утікача, коли той сів на лавку під одним їз левів на Трафальгарській площі — велетенським сфінксом, що заблудився, як і вони, в цьому океані мороку. Босіні завмер на лавці закам'янілий і занімілий, а Джордж терпляче стояв позаду; в серце його закрадалося дивне братерське почуття. Треба визнати, що йому була властива певна делікатність, своєрідний такт, які не дозволяли втручатися в цю трагедію, і він чекав, мовчазний, наче лев, що лежав над ним на своєму п'єдесталі,— чекав,

піднявши до вух хутряний комір, ховаючи пухкі червоні щоки, ховаючи все, крім очей, в погляді яких світилися й іронія, і співчуття. А повз них проходили люди, що прямували з контор у свої клуби, їхні оповиті густим туманом постаті виринали з темряви, наче привиди, і, наче привиди, зникали. І попри все його співчуття до Босіні Джорджева глузлива, як у діккенсівського Квілпа [12], вдача спонукала його схопити цих привидів за рукав і вигукнути. "Погляньте-но сюди, люди добрі! Перед вами рідкісне видовище! Ось бідолаха, якому щойно довелося вислухати від своєї коханки цікаву історію про її чоловіка; тож підходьте сюди, ну ж бо, підходьте! Подивіться, як йому забило памороки".
В уяві своїй він бачив, як вони цікаво розглядають бідолашного закоханого, і посміхався, думаючи про якого-небудь респектабельного привида, що недавно одружився і міг хоч трохи зрозуміти, що діється в душі Босіні; він уявляв собі, як той усе ширше й ширше роззявлятиме рота, ковтаючи густі клубки туману. Річ у тім, що Джордж ставився до середнього класу — а надто до його одружених представників — з глибокою зневагою, властивою для шибайголів-спортсменів, вихідців із цього класу.
Але зрештою йому стало нудно. Він не збирався стовбичити тут довіку "Невдовзі,— думав Джордж, бідолаха таки прийде до тями, адже подібна оказія трапляється в нашому містечку не вперше!" Та ось його здобич знову забурмотіла якісь люті погрози. І, охоплений раптовим поривом, Джордж торкнув Босіні за плече.
Той рвучко обернувся.
— Хто ви такий? Чого вам треба?
Джордж не розгубився б при світлі газових ліхтарів, у звичній для нього обстановці, де він почував себе як риба у воді; але в цьому тумані, де все виглядало похмурим і нереальним, де пощезали всі речі, які уява Форсайтів пов'язувала з життєвими цінностями матеріального світу, його охопило дивне збентеження, і, силкуючись витримати погляд цього шаленця, він думав: "Треба його здати першому ж полісменові: цього навіженого не можна лишати на волі".
Не чекаючи відповіді, Босіні знову пірнув у туман, а Джордж пішов за ним назирці, тримаючись трохи віддалік, але сповнений іще більшої рішучості не спускати його з ока.
"Не гасатиме ж він вулицями цілу ніч,— думав Джордж.— Це просто диво, що його досі не переїхали".
Він викинув з думки полісмена, бо в грудях його знову спалахнув священний пломінь спортивного завзяття.
Морок дедалі густішав, а Босіні гнався крізь нього, мов несамовитий; проте його переслідувач помічав у цьому безумстві певну систему — він безперечно прямував на захід.
"Це ж він іде до Сомса!"— сяйнуло Джорджеві. Ця думка була йому до смаку. Чудовий фініш для таких перегонів. Джордж Форсайт здавна не любив свого двоюрідного брата.
Нараз із туману виринув кеб і, зачепивши Джорджа голоблею за плече, примусив його відскочити. Ні, він не збирається накласти головою ані заради Пірата, ані заради будь-кого іншого. А проте з природженої затятості Джордж простував далі крізь туман, що поглинув усе, крім силуету людини, яку він переслідував, і тьмяного місяця найближчого ліхтаря.
Раптом інстинкт гульвіси, який виходив усі ці вулиці безліч разів, підказав Джорджеві, що він на Пікаділлі. Тут Джордж міг іти з зав'язаними очима і, позбавившись прикрої непевності, він знову зосередився думкою на тій лихій пригоді, що спіткала Босіні.

Довгим шляхом його світського досвіду, прориваючись крізь вервечку сумнівних любовних зв'язків, до нього йшов спогад ранньої молодості. Спогад і досі болючий, що приніс із собою пахощі сіна, сріблисте місячне сяйво і чари літньої ночі, які на мить розвіяли сморід і морок лондонського туману,— спогад про ту ніч, коли на повитому пітьмою лужку він почув із уст жінки, що вона належить не тільки йому. І на мить зникла непроглядно-темна Пікаділлі, і Джордж знову лежав у затінку високих тополь, що застували місяць, лежав, припавши обличчям до духмяної росяної трави, а серце його краяв лютий біль.
Йому захотілось обняти за плечі Пірата й сказати: "Не журися, друзяко! Час усе виліковує. Ходімо краще вип'ємо!"
Але на нього зикнули, і він відскочив назад. З темряви виринув кеб і зник у темряві. І раптом Джордж помітив, що згубив Босіні. Він кинувся вперед, потім назад, відчуваючи, що серце його стискає холодний страх, той темний страх, що лине на крилах туману. На чолі в нього виступив піт. Він застиг на місці, напружено дослухаючись.
— І тоді,— як він того ж таки вечора розповідав Дарті, граючи з ним у більярд в "Червоному кухлі",— я згубив його.
Дарті благодушно підкрутив свої чорні вуса. Він тільки-но знову промазав, і програш його сягнув двадцяти трьох фунтів.
— А хто ж була вона?— поцікавився він.
Джордж спроквола позирнув на жовтаве сите обличчя "світської людини", і в кутику його уст і на важких повіках промайнула ледь помітна посмішка. "Е, ні, голубе,— подумав він.— Тобі я цього не скажу". Хоча Джордж і не уникав товариства Дарті, а проте вважав його за безчесного шалапута.
— Якась краля,— відповів він і заходився натирати крейдою кий.
— Краля!—вигукнув Дарті; він ужив смаковитіше слово.— Ручуся, що це була дружина нашого приятеля Со...
— Справді?— перебив його Джордж.— Ну, то ви помиляєтесь!
І схибив. Надалі Джордж старанно уникав цієї теми і тільки десь об одинадцятій, коли, за його поетичним виразом, йому "білий світ у очах пожовтів", він розсунув завіси і виглянув на вулицю. Ліхтарі над дверима "Червоного кухля" лиш насилу просвічували похмуру туманну імлу, і ніде не видно було жодної живої душі.
— Мені й досі з думки не йде цей бідолашний Пірат,— мовив Джордж.— Може, він і досі блукає в тумані. Якщо не наклав головою,— додав він сумовито.
— Аякже!— озвався Дарті, що пригадав раптом свою ганебну поразку в Річмонд-парку.— Такий не накладе головою. Закладаюся, що він просто був п'яний!
Джордж повернувся, грізно насунувшись на нього своїм масивним тілом; його велике обличчя палахкотіло похмурою люттю.
— Годі вже:— сказав він.— Я ж пояснив вам, що йому забило памороки!

V. СУД

Зранку того дня, коли мала розглядатися його справа, яка стояла другою на черзі, Сомс знову вийшов з дому, не побачивши Айріні, хоч, може, воно й було на краще, бо він і досі не вирішив, як йому поводитися з нею.
Його попросили бути в суді о пів на одинадцяту, зважаючи, що розгляд першої справи (порушення обіцянки одружитись) може не відбутися; проте він таки відбувся, і обидві сторони виявили неабияке завзяття, давши королівському адвокатові Уотербаку добру нагоду підтвердити свою заслужену репутацію фахівця в цій юридичній галузі. Проти нього виступав Рем, інший славетний адвокат, що спеціалізувався на порушенні обіцянок. Це був двобій гігантів.

Суд оголосив своє рішення якраз перед обідньою перервою. Лава присяжних спустіла, і Сомс пішов до буфету. Там він зустрів батька; Джеймс застиг біля стойки над сендвічем і келихом хересу, мов той пелікан, що заблукав у цю безлюдну галерею. Порожнечу просторої зали, над якою стояли, поринувши в похмуру задуму, батько з сином, лише на мить порушували адвокати в перуках і мантіях, що проходили через неї швидким кроком, або випадкові відвідувачі — літня дама, чоловік у рудому пальті, що злякано позирав нагору, і двоє молодиків, які сперечалися у віконній ніші із невластивим для їхнього покоління завзяттям. Звуки їхніх голосів долинали знизу разом із запахом, що нагадував випари, які здіймаються із занедбаного колодязя, і, змішуючись із важким повітрям галереї, лоскотав у ніздрях, наче дух витриманого сиру — дух, що його наша уява міцно пов'язує з діяльністю британського правосуддя.
Трохи згодом Джеймс звернувся до сина:
— Коли розглядатимуть твою справу? Мабуть, зараз. Я не здивуюсь, якщо цей Босіні почне верзти казна-що; адже в нього немає іншого виходу. Він збанкрутує, якщо рішення буде на твою користь.— Джеймс відкусив великий шматок сендвіча, ковтнув хересу і мовив:— Мати запрошує тебе і Айріні сьогодні на обід.
На устах Сомса промайнула крижана усмішка; він подивився на батька. Якби хтось випадково помітив цей швидкий холодний погляд, яким обмінялися батько з сином, йому можна було б пробачити те, що він не збагнув, яке повне взаєморозуміння існує між ними насправді. Джеймс одним ковтком допив свій херес.
— Скільки?— запитав він.
Повернувшись у залу, Сомс одразу сів на передній лаві поряд зі своїм адвокатом. Він подивився, де сидить батько, зиркнувши скоса на публіку, щоб не виказати ані його, ані себе.
Джеймс умостився на краєчку лави за адвокатами, щоб зручно було вийти, тільки-но закінчиться розгляд справи, і сидів у похмурій задумі, відхилившись на спинку й стискаючи в руках держак парасольки. Він вважав, що з будь-якого погляду Босіні повівся негідно, але не хотів з ним зустрічатися, відчуваючи, що зустріч буде вельми неприємна.
Після шлюборозлучного суду, цей суд був, мабуть, найулюбленішим видовищем з усіх тих, що їх влаштовує правосуддя,— дуже часто тут розглядали справи, де йшлося про наклеп, порушення обіцянок одружитися тощо. На задніх лавах сиділо багато людей, які не мали ніякого відношення до правосуддя, а на галереї видніло кілька жіночих капелюшків.
Два ряди лав перед Джеймсом помалу заповнювалися адвокатами в перуках; вони зразу ж починали робити олівцями якісь нотатки, розмовляти й колупатися в зубах; але ці другорядні світила правосуддя не довго привертали його увагу, бо до зали зайшов королівський адвокат Уотербак, шурхотячи полами своєї шовкової мантії, і Джеймс прикипів очима до його червоного бадьорого обличчя, облямованого короткими каштановими баками. З першого ж погляду на славетного королівського адвоката у Джеймса не лишилося ніяких сумнівів у тому, що він зуміє загнати на слизьке будь-якого свідка.
Джеймс дуже довго терся в юридичних колах, проте досі йому жодного разу не довелося зустрітись із королівським адвокатом Уотербаком, і, подібно до багатьох інших Форсайтів, які не сягнули вищих щаблів юридичної кар'єри, він дуже шанував справжніх фахівців перехресного допиту. Довгі похмурі складки його обличчя трохи розгладилися після появи Уотербака, а надто, коли він побачив, що одного тільки Сомса представляла шовкова мантія.

Тільки-но королівський адвокат Уотербак устиг підперти рукою голову і повернутися до свого помічника, щоб завести з ним розмову, як у залі з'явився сам суддя містер Бентем — худорлявий чоловік, що скидався на курку, трохи сутулий, чисто виголений, у сніжно-білій перуці. Уотербак підвівся разом з усіма і стояв, аж поки сів суддя. Джеймс тільки ледь підвівся; він уже зручно вмостився і до того ж був не надто високої думки про Бентема, з яким йому двічі довелося сидіти через одного чоловіка на обіді у Бамлі Томма. Бамлі Томм був справжнісінький телепень, хоч йому й пощастило зробити кар'єру. Свою першу справу він провадив під Джеймсовим керівництвом. До того ж Джеймс занепокоївся, помітивши, що Босіні відсутній. "Що це за витівка?" — міркував він.

Суддя оголосив початок засідання. Королівський адвокат Уотербак, відсунувши свої папери, озирнувся довкола, ніби збирався ударити биткою крикетний м'яч, устав і звернувся до суду.

Дотичні до цієї справи факти настільки ясні, сказав він, що їх ніхто не зважиться поставити під сумнів, і він би тільки просив високоповажного суддю витлумачити листування між його клієнтом і відповідачем, архітектором, щодо опорядження будинку. Він, проте, вважає, що з цього листування можна зробити тільки один-єдиний висновок. Коротко виклавши історію будинку в Робін-Гілі, який він назвав особняком, і розказавши, скільки грошей витрачено на його спорудження, Уотербак провадив:

— Мій клієнт, містер Сомс Форсайт, джентльмен, людина заможна, ніколи б не зважився заперечувати вимог, які б спиралися на законні підстави, але його так обурило ставлення архітектора до спорудження будинку, на який, як то відомо вашій милості, йому вже довелося витратити дванадцять — дванадцять тисяч фунтів! — суму, яка значно перевищувала його попередні розрахунки, що він з принципових міркувань — я підкреслюю це — з принципових міркувань і в інтересах усього загалу був змушений подати цей позов. Заперечення, на яке спирається в своїй обороні архітектор, коли розглянути його хоч трохи уважно, як це я зараз доведу вашій милості, позбавлене всяких серйозних підстав.

І королівський адвокат прочитав листи.

Його клієнт, "людина, що посідає поважне становище", ладен засвідчити під присягою, що він ніколи не дозволяв і навіть у думці не мав дозволяти витрат понад остаточну, ясно визначену межу — дванадцять тисяч п'ятдесят фунтів; і щоб не марнувати дорогого для суду часу, він зразу викличе містера Форсайта.

Сомс зійшов на кафедру. Він здавався втіленням спокою. Обличчя ледь гордовите, бліде, чисто виголене, брови трохи нахмурені, губи міцно стулені, бездоганний костюм, одна рука в рукавичці. На всі запитання він відповідав трохи притишеним, але виразним голосом. Його відповіді під час перехресного допиту були дуже лаконічні.

— Адже він ужив вираз "за власним розсудом"?

— Ні.

— Хіба ж ні!

— Він ужив вираз "за власним розсудом у межах, зазначених у цьому листуванні".

— І він ладен запевнити суд, що цей вираз правильний?

— Так.

— І як його треба розуміти?

— Буквально.

— І він ладен запевнити, що в ньому немає суперечності?

— Так.

— А він часом не ірландець?

— Ні.
— А чи в нього є освіта?
— Так.
— І проте він відстоює своє твердження?
— Так.
Поки Сомс відповідав на ці, а також багато інших запитань, які раз у раз торкалися "дражливого моменту", Джеймс сидів, приклавши долоню до вуха і не зводячи з сина очей.
Він пишався ним! Він відчував, що за подібних обставин не зміг би опертися спокусі й, відповідаючи на запитання, почав би просторікувати, але його інстинкт підказував, що саме зараз треба відповідати якомога лаконічніше. Проте він полегшено зітхнув, коли Сомс спроквола повернувся і з тим самим незворушним виразом зійшов із підвищення.
Коли черга дійшла до оборонця Босіні, Джеймс подвоїв свою увагу і кілька разів пильно оглянув залу, шукаючи серед публіки самого відповідача. Молодий Ченкері нервувався: відсутність Босіні ставила його у невигідне становище. Отож він доклав усіх зусиль, щоб обернути його відсутність йому ж таки на користь.
Він побоюється, сказав оборонець, що його клієнта спіткало якесь нещастя. У нього був твердий намір прийти на суд і подати свої свідчення; сьогодні зранку посланець заходив і до контори містера Босіні, і до його квартири (оборонець чудово знав, що вони містяться в одному приміщенні, проте визнав за краще про це не згадувати), але ніде його не знайшов, і він, оборонець, знаючи, як твердо збирався містер Босіні подати свої свідчення, вважає, що з ним сталася якась лиха пригода. Проте оскільки йому не доручено просити, щоб суд відклав розгляд справи, то він, не маючи такого доручення, вважає своїм обов'язком проводити захист. Його основний аргумент, який, на його скромну думку, є вельми вагомий і який його клієнт напевно підтвердив би своїм свідченням, коли б, на превеликий жаль, якісь обставини не завадили йому з'явитися до суду, полягає в тому, що вираз "за власним розсудом" не можна обмежити, перекрутити й позбавити його значення будь-якими іншими умовами. До того ж, на його думку, листування переконливо доводить, що містер Форсайт, незважаючи на свої теперішні свідчення, раніше не збирався відмовитись від своїх фінансових зобов'язань щодо роботи, яку архітектор замовив чи виконав сам. Його підзахисний ніколи і в думці не мав, що між ним і замовником може виникнути такий конфлікт, інакше, як це доводять листи, він би ніколи не взявся за цю роботу — роботу надзвичайно тонку, виконану так дбайливо і з такою майстерністю, що може задовольнити смаки найвибагливішого знавця, заможної людини, людини багатої. Саме це його найдужче обурює, і з великого обурення він дозволить собі вжити, може, надто різких висловів, заявляючи, що цей позов безпрецедентний несправедливістю своїх звинувачень, несподіваністю й безпідставністю своїх вимог. Якби його милість мав нагоду оглянути цей чудовий будинок — він, оборонець, вважав за свій обов'язок поїхати на будову і побачити витонченість і красу оздоблення, виконаного його клієнтом, справжнім художником у своїй всіма шанованій професії,— то його милість, напевно, не потерпів би такої — він не хоче вжити гострішого виразу — такої зухвалої спроби уникнути своїх законних обов'язків.
Розбираючи текст Сомсового листа, Ченкері згадав мимохідь позов "Буало проти Цементної компанії". "Навряд чи слід покладатися,— сказав він,— на рішення суду в тій справі. В кожному разі, я вважаю, що його можна витлумачити як на мою користь, так і на користь мого колеги".
Потім він детально спинився на "дражливому моменті". Нехай містер Форсайт дарує йому, але він сам заперечив свої застереження. Що ж до його клієнта,

то він людина небагата, і справа ця ставить під загрозу його добробут: він дуже талановитий архітектор, і слід зважити на ту шкоду, якої, без сумніву, може зазнати його професійна репутація. Оборонець докінчив свій виступ надто, мабуть, відвертою апеляцією до судді, як до аматора мистецтва, й закликав його стати на захист художників, яких іноді — він підкреслив слово "іноді"— стискає залізна рука капіталу. "Яке ж буде становище митців,— сказав він,— коли люди заможні, на зразок того ж таки містера Форсайта, відмовлятимуться — і то зовсім безкарно — виконувати свої зобов'язання, які вони беруть на себе, замовляючи якусь роботу..." А тепер він хотів би викликати свого клієнта, на той випадок, якщо він зрештою спромігся прийти сюди в останню хвилину.
Судові пристави тричі вигукнули ім'я Філіпа Бейнза Босіні, і їхній поклик прокотився сумною луною по судовій залі й галереї.
Звук цього імені, який завмер без відповіді, справив на Джеймса дивне враження: так кличуть на вулиці загубленого собаку. В нього стислося серце від думки, що це гукають хтозна-де щезлу людину, думки, що зіпсувала йому відчуття затишку й безпечності — відчуття супокою. Чомусь — Джеймс і сам не знав чому — його охопила тривога.
Він подивився на годинник — за чверть третя! Ще чверть години, і вже буде по всьому. Де ж подівся той молодик?
І тільки тоді, коли суддя Бентем оголосив свій висновок, Джеймс погамував почуття тривоги.
Вчений суддя схилився над дерев'яною кафедрою, що відокремлювала його від простих смертних. Світло електричної лампочки, яку ввімкнули над його головою, падало йому на обличчя, і воно здавалося жовтогарячим під білосніжною короною перуки; пишна мантія неначе стала ще ширшою; вся його постать, що виступала із сутінків зали, променилася якоюсь неземною величчю. Він одкашлявся, ковтнув води, щоб промочити горлянку, так тернув об пюпітр гусячим пером, що воно тріснуло, й, схрестивши свої кощаві руки, почав промовляти.
Джеймсові здалося, що Бентем раптом виріс на його очах. У ньому втілилася велич закону; і навіть людина менш прозаїчної вдачі, аніж Джеймс, могла б не розгледіти за цим ореолом звичайнісінького Форсайта, якого в щоденному житті всі знали під іменем сера Уолтера Бентема.
Висновок його був ось який:
— Дотичні до цієї справи факти не викликають ніякого сумніву.
П'ятнадцятого травня цього року відповідач написав позивачеві листа з проханням, щоб той або звільнив його від обов'язку опоряджати будинок, або дозволив йому чинити "за власним розсудом". Сімнадцятого травня позивач відповів йому ось що: "Надаючи Вам, відповідно до Вашого прохання, дозвіл чинити за власним розсудом, я хочу, щоб Ви ясно зрозуміли, що загальні витрати на цілком опоряджений будинок, включаючи Ваш гонорар (як то між нами домовлено), не повинні перевищувати дванадцяти тисяч фунтів". На цей лист відповідач відписав вісімнадцятого травня: "Коли Ви гадаєте, що в такій складній справі, як опорядження, я можу зв'язати себе певною сумою, то, на жаль, Ви помиляєтесь". Дев'ятнадцятого травня позивач написав: "Я зовсім не мав на увазі, що коли Ви перевищите зазначену в моєму листі суму на десять, двадцять чи навіть п'ятдесят фунтів, то це порушить нашу угоду. Ви можете чинити "за власним розсудом", дотримуючись умов, зазначених у нашому листуванні, і я сподіваюся, що Вам невдовзі пощастить довершити опорядження будинку". Двадцятого травня відповідач коротко відписав: "Згода".
Довершуючи опорядження, відповідач допустився боргів і витрат, які довели загальну вартість будівництва до дванадцяти тисяч чотирьохсот фунтів, що

їх позивач сплатив. Цей позов був поданий позивачем з метою стягнути з відповідача триста п'ятдесят фунтів, які той витратив зверх дванадцяти тисяч п'ятдесяти фунтів, суми, котра, за твердженням позивача, була встановлена в цьому листуванні, як максимальна, що її відповідач мав право витратити.
Я маю вирішити питання: чи повинен відповідач відшкодувати позивачеві ці гроші. На мою думку — повинен.
Позивач сказав ось що: "Я дозволяю вам чинити за власним розсудом, довершуючи опорядження будинку, при умові, що загальна вартість будівництва залишиться в межах дванадцяти тисяч фунтів. Якщо ви перевищите цю суму на п'ятдесят фунтів, я не матиму до вас ніяких претензій; але на більші витрати я не згоден, оплачувати їх не буду". Я не певен, чи мав право позивач за всіх цих обставин відмовитися від сплати підписаних архітектором рахунків; проте він на це не пішов. Він сплатив усі рахунки, але використав своє обумовлене угодою право стягнути з відповідача перевитрачені гроші.
На мою думку, позивач має всі підстави вимагати, щоб відповідач повернув йому цю суму.
З боку захисту були спроби довести, що листування не встановлювало і не мало наміру встановити певної межі для витрат. В такому разі постає питання: навіщо ж тоді позивач зазначив у своїх листах ці цифри — дванадцять тисяч фунтів і п'ятдесят фунтів. Відповідач твердить, що цифри ті не мають ніякої ваги. Але для мене цілком очевидно, що у своєму листі від двадцятого травня він погодився прийняти ясно сформульовані умови, які він мусив виконати.
Зваживши всі ці обставини, суд ухвалює вирішити справу на користь позивача і стягнути з відповідача вищезазначену суму, а також судові витрати.
Джеймс зітхнув і, нахилившись, підняв парасольку, _яка впала на підлогу, коли суддя вимовив слова "зазначив у своїх листах".
Витягши з-під лави ноги, він швидко вийшов на вулицю, не чекаючи сина, покликав кеб (день був не дуже погожий) і поїхав просто до Тімоті, куди саме завітав Свізін; отож йому, місіс Септімус Смолл і тітоньці Гестер Джеймс детально розповів про все, що діялося на суді, і, не перестаючи говорити, з'їв дві теплі пампушки.
— Сомс тримався бездоганно,— мовив він наприкінці.— Голова у нього працює як треба. Джоліонові це буде не до вподоби. Босіні опинився в скрутному становищі: не здивуюсь, якщо він збанкрутує.
Він посидів кілька хвилин мовчки, втупивши стурбований погляд у вогонь, а тоді додав:
— Його не було на суді — чому?
З другої вітальні почулися кроки. Туди зайшов дебелий чоловік, чиє червоне, аж брунатне, обличчя пашіло здоров'ям. Він трохи підвів руку, і на тлі чорного сюртука чітко вирізнився його вказівний палець.
— Це ти, Джеймсе,— пробурчав він.— Я не можу... не можу зостатися.
І, повернувшись, вийшов.
То був Тімоті.
Джеймс устав із крісла.
— Бачите!— мовив він.— Бачите! Я так і знав, що тут щось не...
Він затнувся і змовк, утупившися просто себе, неначе побачив провісника лиха.
VI. СОМС РОЗПОВІДАЄ НОВИНИ
Вийшовши з суду, Сомс не пішов додому. Йому не хотілось іти в Сіті, і, відчуваючи потребу похвалитися перед кимось своєю перемогою, він і собі

попрямував туди ж, куди й батько,— але повільно, пішки — до Тімоті, на Бейзвотер-род.
Батько щойно пішов, місіс Смолл і тітонька Гестер, яким Джеймс уже про все розповів, тепло його привітали. Він, мабуть, зголоднів після всіх отих свідчень. Смізер напече йому свіжих пампушок, бо його татусь поїв їх усі. Нехай лягає на канапі; і нехай вип'є чарку сливового бренді. Воно додає сили.
Свізін сидів і досі, він затримався довше ніж звичайно, бо відчував, що йому треба трохи розважитись. Почувши про частування, він чмихнув. Ну й молодь тепер пішла! Його печінка зовсім розладналась, і він навіть чути не міг, що хтось інший п'є сливове бренді.
Він зразу ж пішов, сказавши Сомсові:
— Як там твоя дружина? Перекажи, що коли їй буде нудно і вона схоче пообідати зі мною тихо-мирно, нехай приїздить,— я почастую її таким шампанським, яке їй не часто доводиться пити.
Дивлячись на Сомса з висоти свого зросту, Свізін стиснув його руку в своїй великій, пухкій, жовтій руці, ніби хотів розчавити всю цю дрібноту, а потім, випнувши груди, рушив перевальцем до дверей.
Місіс Смолл і тітонька Гестер вжахнулись. Свізін такий химерний!
Їм самим кортіло запитати Сомса, як сприйме рішення суду Айріні, але вони знали, що запитувати про це не годиться: можливо, він сам щось скаже з цього приводу, з'ясує для них це пекуче питання, що стало чи не головним у їхньому житті, питання, яке мучило їх нестерпно тому, що його доводилося замовчувати; навіть Тімоті — і той уже про все знав, і новина ця згубно вплинула на його здоров'я. А Джун, що робитиме Джун? Це теж захоплююче, хоч і небезпечне, питання!
Вони не забули останнього візиту старого Джоліона, після якого він ані разу до них не заходив; вони не забули того відчуття, яке охопило всіх присутніх,— відчуття, що родина Форсайтів уже стала не та, що вона розпадається.
Але Сомс не зачіпав цікавої для них теми; він сидів, поклавши ногу на ногу, й розводився про барбізонську школу художників, яку він щойно відкрив. Вони скоро прославляться, і, певна річ, на них можна буде заробити чималі гроші; він оце надибав дві картини якогось Коро, чарівні штучки; якщо за них призначать помірну ціну, він їх неодмінно купить,— він гадає, що згодом вони коштуватимуть набагато більше.
Місіс Септімус Смолл і тітонька Гестер слухали Сомса з цікавістю, але їх трохи ображало, що з ними не хочуть поділитися важливими новинами.
Слухати його цікаво, навіть дуже цікаво, до того ж Сомс такий тямущий, що хто-хто, а він, напевно, зуміє дати раду тим картинам; проте їм хотілося б знати, які в нього плани тепер, коли йому пощастило виграти справу; чи він збирається відразу ж виїхати з Лондона й оселитися в Робін-Гілі, а коли ні, то що ж він вирішив робити?
Сомс відповів, що сам іще не знає; Мабуть, вони скоро переїдуть. Він устав і поцілував тітоньок.
Тільки-но тітонька Джулі пройшла крізь цей прощальний обряд, як з нею сталася раптова зміна — ніби в душу їй хлюпнула хвиля шаленої відваги; здавалося, кожна рисочка її обличчя силкується звільнитися від невидимої щільної маски.
Вона випросталася на весь свій чималий зріст і мовила:
— Давно вже я думаю, любий, що треба тобі усе розказати, і всі інші мовчать, то я вирішила...
Тітонька Гестер перебила її:

— Джуліє, попереджаю тебе, ти робиш це...— вона загнулася, переводячи дух,— ти робиш це на свою власну відповідальність!
Місіс Смолл провадила далі, ніби не чуючи:
— Так от, щоб ти знав, любий: місіс Мак-Ендер бачила Айріні у Річмонд-парку — вона гуляла там із містером Босіні.
Тітонька Гестер, що теж була підвелася, тепер опустилася в своє крісло й одвернулась. Ні, Джулі аж надто вже!.. Ну навіщо було заводити цю розмову в її, тітоньки Гестер, присутності. І, затамувавши дух, вона чекала, що ж відповість на це Сомс.
Сомс почервонів — рум'янець, як завжди, спалахнув у нього між бровами; піднявши руку, він розглянув нігті, ніби вибираючи, котрий із них йому найбільш до вподоби, прикусив його злегка, а потім процідив крізь зуби:
— Місіс Мак-Ендер — змія!
І, не чекаючи відповіді, вийшов з вітальні.
Дорогою до Тімоті Сомс обміркував, як поводитиметься вдома. Він зайде до кімнати Айріні й скаже:
"Справу вирішено на мою користь, і на цьому хай буде кінець! Я не хочу кривдити Босіні; сподіваюся, ми з ним знайдемо спільну мову; ніхто не збирається його розоряти, а ми з тобою — забудьмо минуле! Ми здамо в оренду наш будинок і оселимося там, де немає цих туманів. Ми негайно переїдемо в Робін-Гіл. Я... я не хотів тебе образити! Тож потиснімо одне одному руки і..." Може, вона дозволить йому поцілувати себе, і все минеться!
Коли ж він вийшов від Тімоті, його наміри були вже зовсім не такі прості. Ревнощі й підозра, що тліли в його душі місяцями, тепер спалахнули палючим полум'ям. Раз і назавжди він покладе кінець цим витівкам; він не дозволить їй ганьбити свого імені! Коли вона не може чи не хоче любити його, як належить їй з обов'язку, а йому по праву, то хай не крутить роману з кимось іншим! Він їй цього не подарує, він погрозить їй розлученням! Вона зразу схаменеться, бо ніколи не зважиться на розлучення. А що... а що, коли зважиться? Він похолов: така можливість досі не спадала йому на думку.
Що, коли вона зважиться? Що, коли відверто йому признається? В якому він тоді буде становищі? Тоді йому доведеться порушити справу про розлучення! Розлучення! Це слово паралізувало його своїм жахливим значенням; воно суперечило всім життєвим принципам, якими він досі керувався. Прямота цього слова злякала Сомса: він відчув себе в становищі капітана корабля, що підходить до борту і власними руками кидає у море найдорогоцінніший вантаж. Таке марнування свого добра здавалося йому безглуздям. Це пошкодить його професійній репутації. Йому доведеться продати будинок у Робін-Гілі, на який він витратив стільки грошей і покладав такі надії,— продати собі на збиток. А вона! Вона вже не буде йому належати, навіть формально стане йому чужа! Вона назавжди піде з його життя, і він... він ніколи вже її не побачить!
Кеб минав квартал за кварталом, а Сомс усе думав і думав про те, що ніколи вже не побачить Айріні!
А може, їй нема в чому признаватися? Атож, навіть зараз їй, мабуть, ні в чому признаватися. То чи ж розумно заходити так далеко? Чи ж розумно ставити себе у таке становище, коли йому доведеться забирати назад свої слова? Постанова суду розорить Босіні, розорена людина ладна на все, але що Босіні може вдіяти? Він може виїхати за кордон: банкрути завжди виїздять за кордон. Що можуть вони вдіяти,— якщо вони й справді будуть разом,— без грошей? Краще почекати й пересвідчитися, що з цього вийде. В разі потреби він найме детектива, щоб той за нею стежив. І знову його

охопив напад ревнощів,— неначе гострий приступ зубного болю,— і він мало не застогнав. Але йому треба зважитися, виробити який-небудь план дій, перш ніж він доїде додому. Коли кеб спинився біля ганку, Сомс так ні на що й не зважився.
Він одчинив двері спітнілими руками, блідий, боячися зустріти її, прагнучи зустріти її, не знаючи, що сказати чи зробити.
Покоївка Білсон була в холі і на його запитання: "Де господиня?"— відказала, що місіс Форсайт пішла з дому опівдні, взявши валізу й саквояж.
Висмикнувши з рук у покоївки рукав свого підбитого хутром пальта, Сомс рвучко повернувся до неї:
— Що таке?— вигукнув він.— Що ви сказали?— Проте, згадавши, що не годиться виявляти свого хвилювання, він зразу додав:— А що вона мені переказувала?— і жахнувся, помітивши збентежений погляд покоївки.
— Місіс Форсайт нічого не переказувала, сер.
— Нічого? Ну що ж, гаразд. Дякую. Я не буду обідати вдома.
Покоївка пішла вниз, а він, не скидаючи пальта, почав повільно переглядати візитні картки, що лежали в порцеляновій вазі на різьбленій дубовій скрині.
Містер і місіс Бергем Калчер
Місіс Септімус Смолл
Місіс Бейнз
Містер Соломон Торнуорті
Леді Белліс
Міс Гермайоні Белліс
Міс Вініфред Белліс
Міс Елла Белліс
Хто такі, з біса, ці люди? Здавалося, він позабував геть усе на світі. В його мозку крутилися, граючись у піжмурки, слова "нічого не переказувала, валіза й саквояж". Ні, не може бути, щоб вона не залишила навіть записки; і, так і не скинувши пальта, він помчав нагору, перестрибуючи через дві сходинки, наче щойно одружений чоловік, що, прийшовши додому, зразу біжить у кімнату своєї дружини.
Там усе було витончене, свіже, пахуче; все було в зразковому порядку. На широкому ліжку, застеленому шовковою ковдрою бузкового кольору, лежав мішечок для нічної сорочки, який вона сама вишила; в ногах стояли напоготові капці; а відгорнені в головах простирала ніби чекали свою господиню.
На столику лежали оправлені сріблом щітки й стояли флакони з несесера, який він їй подарував. Мабуть, покоївка щось переплутала. З яким же вона пішла саквояжем? Він хотів був подзвонити й викликати Білсон, але вчасно схаменувся, що мусить удавати, ніби йому відомо, куди поїхала Айріні, мусить сприймати її відсутність як найзвичайнішу річ і самотужки довідатись, де вона ділася.
Сомс замкнув двері і спробував обміркувати становище, але голова йому йшла обертом; і раптом з очей його бризнули сльози.
Похапцем скинувши пальто, він подивився на себе в дзеркало.
Обличчя бліде, аж сіре; Сомс налив у миску води й почав гарячково вмиватися.
Від оправлених сріблом щіток ішли слабкі пахощі шампуня, яким вона мила коси, і від цього знайомого запаху в ньому знову розгорілися люті ревнощі.
Не потрапляючи руками в рукави пальта, він збіг униз і вискочив на вулицю.
Проте він іще володів собою, тож, прямуючи по Слоун-стріт, вигадав правдоподібну історію, що мала пояснити його візит у тому випадку, коли

Айріні там не буде. А якщо вона там? Рішучість знов покинула його; він підійшов до будинку Босіні, не знаючи, що робити, коли застане її в нього Робочий день уже скінчився, надвірні двері були замкнені, жінка, що відімкнула їх, не знала напевне, чи містер Босіні в своїй конторі, сьогодні вона його не бачила, вчора й поза вчора теж, вона вже в нього не прибирає, ніхто в нього не прибирає, він..
Сомс, люто зсунувши брови, перебив її: він сам піде нагору й подивиться Блідий як смерть, він зійшов сходами нагору
На верхній площадці було темно, двері замкнені; на дзвінок ніхто не відзивався, зсередини не долинало ані звуку Отож Сомсові довелося зійти вниз; він дрижав у своєму хутряному пальті, його серце проймало холодом. Гукнувши кеб, він звелів їхати на Парк-лейн.
Дорогою Сомс пригадував, коли він востаннє дав їй чек у неї, мабуть, лишилося фунтів три-чотири, не більше, але вона мала коштовності; і, завдаючи собі витончених мук, він прикинув, за скільки вона зможе їх продати: тих грошей стане, щоб виїхати вдвох за кордон, стане, щоб прожити кілька місяців! Він спробував порахувати точно; кеб зупинився, і він вийшов, не встигнувши нічого порахувати
Дворецький запитав, чи приїхала місіс Сомс господар сказав йому, що їх чекають на обід обох.
Сомс відповів:
— Ні, місіс Форсайт застудилась.
Дворецький висловив співчуття.
Сомсові здалося, що він дивиться на нього гострим оком, і пригадавши, що не перевдягнувся до обіду, він спитав А кого ще запрошено, Уормсоне?
Тільки містера й місіс Дарті, сер. Сомсові знову здалося, що дворецький дивиться на нього якось дивно Він спалахнув
— Чого ви так на мене дивитеся?— запитав він. — Що ви такого побачили, га?
Дворецький почервонів, повісив його пальто, промимрив щось на зразок: "Нічого, сер; усе гаразд, сер",— і тихенько вийшов.
Сомс пішов нагору. Навіть не зазирнувши у двері, він проминув вітальню і піднявся до спальні батьків.
Джеймс стояв боком до дверей, його зігнута дугою висока кощава постать видавалася ще дугастішою в сорочці й вечірній жилетці; голову він нахилив так, що біла краватка з'їхала набік і стирчала з-під пишних сивих баків, зосереджено насупившись, випнувши губи, Джеймс застібав верхні гаплики на дружининому корсажі. Сомс зупинився; йому забило дух може, тому що він біг сходами, а може, й з якоїсь іншої причини. Його... його ніколи., ніколи не просили.
Він почув батьків голос, що звучав придушено, наче в роті в нього була шпилька:
— Хто це? Хто там? Чого вам треба?
Потім озвалася мати:
— Ходіть-но сюди, Феліс, застебнете мені сукню, а то містер Форсайт такий повільний.
Він притиснув руку до горла й хрипко сказав.
— Це я... Сомс!
Йому потепліло на серці, коли він почув радісне здивування в голосі матері: "Це ти, мій хлопчику?"— і вигук Джеймса, що зразу ж облишив гаплики: "Сомсе! Чого це ти прийшов сюди? Ти що, занедужав?"
Він машинально відповів:
— Я здоровий,— і, подивившись на них, відчув, що не зважиться розповісти свою сумну новину
Джеймс, що нюхом чув біду, зразу ж почав.

— Ти погано виглядаєш. Мабуть, застудився то все печінка. Мати тобі дасть..
Але Емілі спокійно перебила його
— Ти приїхав з Айріні?
Сомс похитав головою.
— Ні,— затинаючись, промовив він,— вона... вона покинула мене!
Емілі відвернулася від дзеркала, її висока огрядна постать зразу втратила свою велич, і, коли вона кинулась до Сомса, в ній з'явилося щось дуже людяне.
— Мій хлопчику! Мій любий хлопчику!
Припавши устами до синового чола, вона гладила його руку
Джеймс і собі повернувся до сина; обличчя його неначе вмить постаріло.
— Покинула тебе? Тобто як це — покинула? Ти ніколи не казав, що вона збирається тебе покинути.
— А хіба я знав?— відповів сердито Сомс.— Що ж тепер робити?
Джеймс почав ходити по кімнаті; без сюртука він скидався на лелеку.
— Що тепер робити!— бурмотів він.— Звідки я знаю, що тепер робити? Чого це ти надумався мене питати? Ніхто мені анічогісінько не розказує, а потім до мене приходять і питають, що робити. Я сам не знаю! Ось твоя мати, ось вона стоїть, вона, бач, нічого не може порадити. А я скажу тобі ось що: ти мусиш знайти її.
Сомс посміхнувся; його звичайна гордовита посмішка зараз здалася жалюгідною.
— Я не знаю, куди вона пішла,— мовив він.
— Не знаєш, куди вона пішла!— сказав Джеймс.— Як це ти не знаєш, куди вона пішла? А куди, на твою думку, вона може піти? Вона пішла до того молодика, до Босіні, ось куди вона пішла. Я давно знав, що так воно й буде.
Запала довга мовчанка; Сомс відчував, як мати стискає його руку. Йому здавалося, що він бачить усе це уві сні, неспроможний ані думати, ані діяти. Він бачив, як сіпається червоне батькове обличчя, наче той ось-ось заплаче; чув слова, що рвалися з його наболілої душі:
— Тепер не минути скандалу; я завжди це казав.— І трохи згодом, коли ніхто не озвався:— А ви з матір'ю стоїте собі спокійнісінько!
Чув голос Емілі, спокійний, навіть зневажливий:
— Та годі вже тобі, Джеймсе. Сомс зробить усе, що можна.
Чув, як Джеймс, опустивши очі, пригнічено сказав:
— Я нічим не можу допомогти тобі, я вже старий. Але не поспішай, мій хлопчику.
Чув знову материн голос:
— Сомс зробить усе, щоб її повернути. Не треба про це говорити. Я певна, що все владнається.
Чув відповідь Джеймса:
— Не знаю, як це можна владнати. Якщо вона не втекла з Босіні, моя порада тобі: не зважай ні на що, знайди її і присилуй вернутися додому.
Знову Сомс відчув, як мати гладить йому руку на знак схвалення, і, наче повторюючи священну клятву, він пробурмотів крізь зуби:
— Знайду!
Утрьох вони зійшли у вітальню. Там сиділи три сестри і Дарті; якби прийшла Айріні, то зібралася б уся родина.
Джеймс умостився в своєму кріслі і, холодно привітавшись із Дарті, якого він зневажав і боявся, бо в нього ніколи не було грошей, більше не сказав ані слова, аж поки дворецький запросив до столу. Сомс теж сидів, як води у рот набравши; одна тільки Емілі — спокійна, мужня жінка — балакала з

Вініфред про всяку всячину. Ніколи ще вона не розмовляла й не трималася так спокійно, як того вечора.
Оскільки Сомс із батьками вирішили нічого не казати про втечу Айріні, інші члени родини не висловили своєї думки, як повестися в цьому ділі; проте, як свідчать усі розмови, що точилися навколо дальших подій, Джеймсову пораду: "Не слухай її, розшукай і приведи додому!"—безперечно, вважали б розумною всі (хіба що за невеликими винятками) не тільки на Парк-лейн, але й у Ніколаса, у Роджера й у Тімоті. Напевно цю пораду схвалили б і інші лондонські Форсайти, які не сказали нічого з цього приводу тільки тому, що не знали про цю історію.
Незважаючи на зусилля Емілі, обід, який подавали Уормсон і служник, минав майже в цілковитій тиші. Дарті сидів насупившись і пив усе, до чого міг дотягнутися; а сестри взагалі не любили заводити між собою розмов. Джеймс запитав був, де тепер Джун і що вона робить. Ніхто не міг йому нічого сказати. Він знову поринув у похмуру мовчанку. І тільки тоді, коли Вініфред розповіла, як маленький Публіус дав жебракові фальшиву монетку, Джеймсове обличчя трохи проясніло.
— Чи ба, який меткий хлопчина!— озвався він.— Якщо й далі так піде, то, їй-право, з нього будуть люди. Розумний хлопчина, нічого не скажеш, розумний!
Та це був тільки короткочасний спалах.
Страви урочисто змінювали одна одну, над столом сяяло електричне світло, яке, проте, ледь сягало стіни, на якій висіла головна окраса їдальні, так званий "Морський пейзаж" Тернера, де не було майже нічого, крім корабельних снастей і потопельників. З'явилося шампанське, а за ним пляшка Джеймсового доісторичного портвейну,— здавалося, наче їх подала крижана рука кістяка.
О десятій Сомс попрощався і пішов; двічі його питали про дружину, і він відказував, що вона, мовляв, нездужає; він уже насилу стримувався. Мати поцілувала його довгим ніжним цілунком, він потиснув їй руку, відчуваючи, як потепліли його щоки. Надворі гуляв студений вітер, тужно завиваючи на перехрестях; Сомс ішов під ясним сталево-синім небом, всипаним зорями, не помічаючи ані їхнього холодного вітання, ані шелесту сухого платанового листя, ані панельних жінок, що пробігали повз нього в своїх витертих хутряних жакетках, ані посинілих від холоду безпритульних бідолах, що стовбичили на перехрестях. Прийшла зима! Але Сомс поспішав додому, ні на що не звертаючи уваги; коли він виймав листи з позолоченої дротяної скриньки, куди їх кидали крізь щілину в дверях, руки його тремтіли. Жодного від Айріні.
Він пішов до їдальні; в каміні палав вогонь, біля каміна вже стояло його крісло, поряд лежали капці, на столі — погрібець і різьблена скринька з сигаретами; проте Сомс, подивившись на все це хвилини зо дві, вимкнув світло й піднявся нагору. В його кімнаті теж горів камін, але в спальні Айріні було темно й холодно. Саме сюди він і зайшов.
Він освітив кімнату свічками й довго ходив туди й сюди між ліжком і дверима, Йому важко було призвичаїтися до думки, що вона й справді його покинула, і, наче дошукуючись якогось пояснення, якоїсь причини, якоїсь дрібнички, що допомогла б йому збагнути фатальну таємницю його подружнього життя, Сомс почав відчиняти всі дверцята й копатися у всіх шухлядах.
Ось її сукні; він завжди любив, навіть наполягав, щоб його дружина гарно вдягалася; вона майже нічого не взяла: дві чи три сукні, не більше, а в шухлядах, які він висував одну за одною, все лежало на місці,— і білизна, і шовкові речі.

Може, зрештою, це тільки примха; може, вона просто собі поїхала на кілька днів до моря. Якби це було так, якби вона повернулася, він би вже ніколи не дозволив собі того, що сталося в фатальну позаминулу ніч, ніколи б не зважився на такий вчинок,— хоча це її обов'язок, її подружній обов'язок, хоча вона належить йому,— він би ніколи не зважився на такий вчинок. Певна річ, їй просто затьмарило розум.

Він нахилився над шухлядою, де вона зберігала свої коштовності; шухляда була незамкнена, і він висунув її; в скриньці стирчав ключ. Це здивувало його, але потім він здогадався, що скринька, певно, порожня. Він зазирнув усередину.

Скринька була аж ніяк не порожня. В зелених оксамитових гніздечках лежали всі подаровані ним коштовності, навіть годинник, а у відділенні з годинником стриміла трикутна записка від Айріні:

"Сомсові Форсайту.

Здається, я не взяла нічого з речей, що їх подарували мені Ви і Ваші родичі".

І більше ані слова.

Сомс поглянув на брошки й браслети, оздоблені перлами й діамантами, на плаский золотий годинник, прикрашений великим діамантом і сапфірами, на ланцюжки й персні, що спочивали кожен у своєму гнізді, і раптом з очей його потекли сльози й закапали в скриньку.

Жоден її вчинок у майбутньому, жоден із її минулих вчинків не міг би показати йому ясніше, чому вона покинула його. На одну-єдину хвилину він, мабуть, збагнув усе, що мусив збагнути,— збагнув, що вона ненавидить його, що ненавиділа його всі ці роки, що вона далека від нього, безмежно далека, наче людина, яка живе на зовсім іншому світі, що в нього нема — і ніколи не було ані крихти надії; збагнув навіть, що їй довелося багато вистраждати, що її треба пожаліти.

В ту хвилину Сомс зрадив у собі Форсайта — забув про себе, про свої інтереси, про свою власність, був здатний на будь-який безкорисливий вчинок; він піднісся у чисті високості самопожертви й непрактичності.

Такі хвилини минають швидко.

Сльози наче очистили Сомсову душу від негідної слабкості. Він підвівся, замкнув скриньку і повільно, тремтячими руками поніс її до своєї кімнати.

VII. ПЕРЕМОГА ДЖУН

Джун чекала своєї нагоди: вранці і ввечері вона ретельно проглядала нудні газетні шпальти, що спочатку дуже дивувало старого Джоліона. Коли ж ця нагода прийшла, вона негайно взялася до діла, виявивши наполегливість, властиву її рішучій вдачі.

Вона довіку пам'ятатиме той ранок, коли в газеті "Таймс", у списку призначених для сьогоднішнього розгляду судових справ під заголовком "Суд VIII дільниці" повідомлялося: "Суддя Бентем; позов Форсайта проти Босіні". Наче гравець, що ставить на карту свій останній гріш, Джун вирішила ризикнути всім задля успіху цієї спроби; не такої вона була вдачі, щоб думати про можливу поразку. Важко сказати, як вона змогла передбачити, що рішення суду буде не на користь Босіні, мабуть, їй на поміч прийшла інтуїція, властива закоханій жінці; в кожному разі, всі свої плани вона складала, бувши твердо в цьому впевнена.

О пів на одинадцяту дівчина вже сиділа на галереї судової зали, звідки не виходила аж до кінця розгляду справи "Форсайт проти Босіні". Відсутність Босіні її не тривожила: у неї й раніше було передчуття, що він не схоче себе боронити. Як тільки суддя оголосив вирок, вона швидко вийшла на вулицю, взяла кеб і поїхала до Босіні.

Надвірні двері були відчинені, вона зайшла в будинок і проминула контори, що містилися на нижніх трьох поверхах, не привернувши нічиєї уваги; труднощі почалися лише на горішньому поверсі.
На її дзвінок ніхто не відповів; доведеться або зійти вниз і попросити воротарку, щоб та впустила її в контору Босіні, або терпляче стояти під дверима, сподіваючись, що її ніхто там не побачить. Вона вибрала останнє. Постоявши із чверть години на сходах і добре змерзнувши, Джун пригадала, що Босіні залишав ключа під килимком. І справді, вона знайшла його на звичайному місці. Якусь хвильку вона вагалася — відмикати двері чи ні; нарешті зайшла і залишила двері відчиненими, щоб усім було очевидно, що вона прийшла сюди в справах.
Це була вже не та Джун, яка, тремтячи, приходила сюди п'ять місяців тому; їй довелося стільки пережити й перестраждати за цей час, що її вразливість значно притупилася; вона так довго й так детально обмірковувала цей візит, що заздалегідь пережила всі можливі страхи. Цього разу вона не відступиться, бо ніхто їй не допоможе.
Неначе самиця, що стереже своїх малят, Джун не могла всидіти на місці; маленька, жвава, вона безперестану ходила туди й сюди по кімнаті — від стіни до стіни, від вікна до дверей, брала в руки то ту, то ту річ. Скрізь лежала пилюка; очевидно, кімнату не прибирали вже кілька тижнів, і Джун, вишукуючи ознак, які підтвердили б її сподівання, побачила в цьому доказ, що йому задля ощадності довелося відмовитись від служниці.
Вона зазирнула в спальню; ліжко було заслане недбало — напевне, чоловічою рукою. Напружено дослухаючись, Джун швидко зайшла й відчинила шафу. Декілька сорочок і комірців, пара брудних черевиків — у кімнаті навіть не було майже ніякого одягу.
Дівчина тихенько вернулася до вітальні й тільки тепер помітила, що там немає всіх тих речей, які Босіні цінував і беріг. Годинник, що дістався йому від матері; бінокль, який висів колись над канапою; дві дорогі старовинні гравюри з краєвидами Герроу, де вчився його батько; і, нарешті, японська вазочка, яку вона йому сама подарувала. Все це зникло; і хоч в її співчутливій душі закипів гнів від думки, що світ повівся з ним так жорстоко, зникнення улюблених його речей вона сприйняла як добру ознаку, що віщувала успіх її задуму.
Саме в ту хвилину, коли Джун дивилася на порожнє місце, де колись стояла японська вазочка, вона раптом відчула на собі чийсь погляд і, обернувшись, побачила на порозі Айріні.
Якусь мить вони мовчки дивилися одна на одну; потім Джун ступила до Айріні й простягла їй руку. Айріні не взяла її.
Забравши руку, Джун заклала її за спину. В очах дівчини спалахнув гнів; вона чекала, поки Айріні заговорить, і, охоплена лютими ревнощами, підозрою і цікавістю, придивлялася до своєї подруги, до кожної рисочки в її обличчі, до її одягу й постаті.
Айріні була в короткому сірому хутрі; з-під дорожнього капелюшка на чоло спадало пасмо золотавого волосся. Обличчя, облямоване пухнастим хутром, здавалося маленьким, ніби дитячим.
Щоки Джун палали як жар, а в Айріні обличчя було бліде, аж біле, наче від холоду. Під очима залягли темні кола.
В руці вона тримала букетик фіалок.
Вона й собі дивилася на Джун, дивилася без усмішки. І хоч як була дівчина збентежена й розгнівана, але під пильним поглядом цих великих темних очей вона відчула, як у глибині її серця прокидається давня приязнь.
Нарешті Джун обізвалася перша.

— Чого ви сюди прийшли?— мовила вона, проте, збагнувши, що те саме запитання стосується й до неї самої, додала:— Ця ганебна судова справа... Я прийшла сказати йому, що він програв її.
Айріні нічого не відповіла, її очі невідривно вдивлялися в обличчя Джун, і дівчина вигукнула:
— Чого ви стоїте, наче скам'яніла!
Айріні засміялася:
— Як я хотіла б скам'яніти!
Але Джун відвернулась.
— Ні!— вигукнула вона.— Не кажіть мені нічого! Я не хочу слухати! Я не хочу знати, навіщо ви прийшли сюди. Я не хочу слухати!
І дівчина почала метатися по кімнаті, ніби неспокійний дух. Раптом вона вигукнула:
— Я прийшла сюди перша. Ми не можемо залишатися тут обидві!
На обличчі Айріні з'явилася й зразу згасла легенька усмішка. Вона не зрушила з місця. І тоді Джун відчула, що під м'якістю і млявістю цієї жінки таїться відчайдушна рішучість, щось незламне, небезпечне. Вона зірвала з голови капелюшок і, підвівши до чола обидві руки, пригладила пишне бронзове волосся.
— Вам тут не місце!— визивно крикнула вона.
Айріні відповіла:
— Мені ніде немає місця...
— Що ви хочете цим сказати?
— Я пішла від Сомса. Ви ж радили мені піти від нього!
Джун заткнула руками вуха.
— Не треба! Я не хочу нічого слухати... Не хочу нічого знати. Я не можу боротися з вами! Чого ви стоїте? Чому не йдете геть?
Губи Айріні заворушилися; вона неначе спитала: "Куди ж мені йти?"
Джун повернулася до вікна. Внизу, на вулиці, вона побачила годинник. Уже близько четвертої. Він може прийти з хвилини на хвилину! Дівчина озирнулася через плече; обличчя її скривилося від гніву.
Але Айріні не зрушила з місця; в затягнених у рукавички руках вона безперестану крутила букетик фіалок.
З очей Джун потекли сльози гніву й гіркого розчарування.
— Як ви могли сюди прийти?— вигукнула вона.— Зрадлива ви подруга!
Айріні засміялася знову. Джун зрозуміла, що сказала не те, що треба, і заплакала.
— Чого ви сюди прийшли?— схлипувала дівчина.— Ви занапастили життя мені, а тепер хочете занапастити й йому!
Губи Айріні затремтіли, вона глянула в очі Джун таким сумним поглядом, що дівчина скрикнула, стримуючи ридання:
— Ні, ні!
Але Айріні тільки понурила голову, усе нижче й нижче. Нараз вона повернулася і швидко вийшла з кімнати, затуливши уста букетиком фіалок.
Джун кинулася до дверей. Кроки на сходах усе даленіли. Дівчина гукнула:
— Верніться, Айріні! Верніться!
Кроки завмерли внизу...
Розгублена, змучена, дівчина стояла на сходах. Чому Айріні пішла, залишивши за нею поле бою? Що це означає? Невже вона хоче зректися його? Чи, може... Джун гризли тяжкі сумніви... Босіні так і не прийшов...
Десь о шостій вечора старий Джоліон повернувся з Вістарія-авеню, де майже щодня проводив тепер по кілька годин, і спитав, чи вдома онука. Довідавшись, що Джун щойно прийшла, він послав по неї.

Старий Джоліон вирішив сказати дівчині, що він помирився з її батьком. Що було, те минуло. Він не хоче жити сам-один, чи майже один, у цьому великому домі; він його продасть і купить будинок за містом для сина, вони переїдуть туди всією родиною і житимуть разом. Якщо Джун це не до вподоби, він виділить їй капітал, і вона житиме окремо. Жити з ним чи без нього — великої різниці для неї немає: вона ж бо вже давно збайдужіла до його товариства.

Проте коли Джун з'явилася у вітальні, вигляд у неї був змучений і жалюгідний; у втомлених очах світилося страждання. За своїм звичаєм вона вмостилася на бильці його крісла, і коли старий Джоліон заговорив, його мова анітрохи не скидалася на ту ясну, холодну заяву, яку він так старанно обміркував. Серце його щеміло, як щемить велике серце пташки, коли її пташеня, вилетівши з гнізда, поранить свої крильця. Він затинався, наче почував себе винним у тому, що зрештою збився з праведного шляху і, зневаживши приписи доброчесності, піддався природним потягам.

Він ніби побоювався, що, відкриваючи свої наміри, подасть онуці поганий приклад, і, дійшовши до головного, він якнайделікатніше запропонував, що, коли все це їй не до вподоби, нехай собі живе, як хоче.

— І якщо, голубонько, тобі буде з нами важко,— сказав він,— то я усе владнаю. Як ти скажеш, так і буде. Ми тобі знайдемо в місті невеличку квартирку, ти там оселишся, а я тебе часто навідуватиму. Але малята,— додав він,— дуже милі!

І посеред цих поважних, хоч і доволі прозорих пояснень, чому він вирішив змінити свою політику, в очах його раптом блиснув веселий вогник:

— Ти уявляєш собі, як вразить ця новина Тімоті з його слабкими нервами! Закладаюся, що мій любий братик скаже своє слово.

Джун мовчала. Сидячи на бильці крісла, вона височіла над старим Джоліоном, і він не бачив її обличчя. Та ось її тепла щока притулилася до його обличчя, і він зрозумів, що можна не турбуватись: вона сприйняла цю новину спокійно. Старий посміливішав.

— Ти полюбиш батька,— мовив він.— У нього добре серце. Йому трохи бракує твердості, зате вдача в нього спокійна. Він художник, артистична натура і все таке інше.

І старий Джоліон згадав про десять-дванадцять акварелей, схованих під замком у його спальні: тепер, коли його син мав стати власником, він уже не вважав їх дріб'язком, як колись.

— Що ж до твоєї... твоєї мачухи,— провадив він, вимовляючи останнє слово з деяким зусиллям,— то вона дуже достойна жінка, може, трохи плаксива, але щиро любить Джо. А малята — дуже милі!— повторив він, і ці слова прозвучали, як музика, в його урочистих виправдовуваннях.

Джун не знала, що в цих словах втілювалася ніжна любов до дітей, до всього юного, беззахисного, любов, що колись примусила старого Джоліона зректися сина заради такої крихітки, як вона, а тепер, коли все змінилося, відбирала його від неї.

Її мовчанка стривожила старого Джоліона,— він запитав нетерпляче:

— Ну, то що ти скажеш?

Джун сковзнула на підлогу і вмостилася біля його ніг; тепер настала її черга говорити. Вона певна, що все буде чудово, всі вони житимуть у добрій злагоді, і їй зовсім байдуже, що там подумають люди.

Старого Джоліона пересмикнуло. Гм! Отже, люди таки щось подумають! А йому здавалося, що тепер, коли минуло стільки років, вони вже все забули! Ну що ж, нічого не вдієш! Проте він аж ніяк не схвалював того, що сказала з цього приводу онука — на думку людей треба завжди зважати!

Але старий Джоліон змовчав. Почуття його були такі складні, такі суперечливі, що їх годі було висловити.
Так, провадила Джун, їй до людей байдуже; яке їм до цього діло? Вона тільки хоче попросити його про щось — дівчина притулилася щокою до дідового коліна, і старий Джоліон зразу збагнув, що для неї це має велику вагу. Адже він однаково збирається купувати будинок за містом, то нехай купить — вона була б така рада — той Сомсів чудовий будинок у Робін-Гілі. Він зовсім готовий, він просто чудесний, і в ньому ж ніхто тепер не житиме. А їм було б там дуже добре!
Старий Джоліон одразу насторожився. Хіба цей Власник не збирається жити в своєму новому домі? Тепер він називав Сомса тільки цим прізвиськом.
Ні, відказала Джун, не збирається: вона знає, що не збирається.
Звідки вона це знає?
Цього Джун не може сказати, але вона знає. Знає майже напевно! Навряд чи це можливо тепер, коли усе змінилося! В її вухах і досі лунали слова Айріні: "Я пішла від Сомса! Куди ж мені йти?"
Проте вона не сказала про це ні слова.
От якби дідусь купив будинок і оплатив той безглуздий позов, що його вчинили проти Філа зовсім несправедливо! Так було б краще для всіх, і все — геть усе уладналося б!
І Джун обняла діда, міцно притиснувшись до його чола.
Але старий Джоліон вивільнився з її обіймів, і на його обличчі з'явився поважний зосереджений вираз, якого він завжди прибирав, коли йшлося про справи. Він запитав: що це все означає? Здається, вона щось надумала. Мабуть, вона зустрічалася з Босіні?
Джун відповіла:
— Ні, але я заходила до нього.
— Заходила до нього? Хто тебе супроводив?
Джун твердо зустріла його погляд.
— Я ходила сама. Він програв справу. Мені байдуже, як я вчинила — добре чи погано. Я хочу допомогти йому і таки допоможу!
Старий Джоліон знову запитав:
— То ти його бачила?
Погляд його, здавалося, зазирав у її душу.
Джун знову відповіла:
— Ні, його не було вдома. Я чекала, але він не прийшов.
Старий Джоліон полегшено заворушився в кріслі. Дівчина встала й глянула на нього згори: така тендітна, легенька, юна, але водночас така наполеглива й рішуча; і хоч як його пекла тривога й досада, йому не стало духу насупитись у відповідь на її пильний погляд. Він відчув, що Джун перемогла, що віжки вислизнули з його рук, що він старий і втомлений.
— Ох!— нарешті мовив він.— Боюся, що колись ти таки вскочиш у халепу. Ти хочеш, щоб усе завжди було по-твоєму.
І, піддавшись філософському настрою, що іноді находив на нього, старий Джоліон додав:
— Така вже ти вродилася, така, напевно, й помреш!
І цей чоловік, що у своїх стосунках з діловими людьми, з членами правлінь, з Форсайтами всіх видів, а також із тими, хто не належав до Форсайтів, завжди умів поставити на своєму — подивився сумно на вперту внучку, відчуваючи в ній ту властивість, яку несвідомо ставив вище за всі інші властивості людської вдачі.
— Ти знаєш, що кажуть люди?— спитав він повільно.
Джун зашарілася.

— Так... ні. Знаю... ні, не знаю... мені до того байдуже! І вона тупнула ногою.
— Мені здається,— сказав старий Джоліон, опустивши очі,— що ти не зреклася б його навіть мертвого!
По довгій мовчанці він знов озвався:
— Але щодо купівлі будинку, ти й сама не знаєш, що говориш!
Джун відповіла, що знає. Вона певна, що дід купить будинок, якщо тільки схоче. Треба лише сплатити його вартість.
— Його вартість! Ти ж у цьому нічого не тямиш. До Сомса я не піду — з цим молодиком я більше не хочу мати діла.
— А з ним і не треба мати діла: піди до дядечка Джеймса. Якщо ти не зможеш купити будинок, то принаймні сплати ті гроші, що правлять з Філа. Я знаю, він страшенно бідує, сама бачила. Візьми мої гроші.
В очах старого Джоліона спалахнув лукавий вогник.
— Твої гроші? Добре придумала! А що ж ти сама, скажи мені, будь ласка, робитимеш без грошей?
Проте в душі він уже захопився ідеєю вихопити будинок у Джеймса та його сина. На форсайтівській біржі йому довелося почути чимало балачок про цей будинок, чимало сумнівних похвал. Будинок, безперечно, "з усякими витребеньками", але місце дуже гарне. Забравши у Власника його вимріяний дім, він би здобув славну перемогу над Джеймсом, дістав би переконливий доказ того, що йому таки пощастить зробити Джо власником, повернути синові те місце в житті, яке належить йому по праву. Це буде відплата всім тим, хто насмілився вважати його сина нещасним, злиденним вигнанцем!
Ну що ж, поміркуємо; так, поміркуємо! Може, нічого й не вийде: він не збирається платити шалену ціну, але якщо за будинок не заправлять зайвого, то, може, він і справді його придбає!
Але у глибині душі старий Джоліон розумів, що не зможе відмовити онуці. Однак він нічого не обіцяв. "Треба ще подумати",— сказав він Джун.
VIII. БОСІНІ НЕ СТАЛО
Старий Джоліон не любив нічого вирішувати поспіхом; мабуть, він би довго міркував над тим, чи варто купувати будинок у Робін-Гілі, якби вираз обличчя Джун не переконав його, що вона не дасть йому спокою.
Наступного ранку за сніданком вона запитала його, на коли звеліти кучерові запрягти карету.
— Карету?— перепитав він, вдаючи здивованого.— Навіщо? Я нікуди не збираюся їхати!
Вона відповіла:
— Треба виїхати раніше, щоб застати дядечка Джеймса, поки він не вирушить у Сіті.
— Джеймса! До чого тут дядечко Джеймс?
— А будинок?— відповіла вона таким тоном, що годі було далі прикидатися.
— Я ще не вирішив,— сказав він.
— То виріши! Виріши! Ну ж бо, дідусю, подумай про мене!
Старий Джоліон пробурчав:
— Подумати про тебе... Я завжди думаю про тебе, а от ти про себе не думаєш. Ти не думаєш, до чого тебе доведе твоя впертість. Та нехай уже, скажи, щоб подали карету о десятій.
Чверть на одинадцяту старий Джоліон уже ставив свою парасольку в холі на Парк-лейн,— пальта й капелюха він вирішив не скидати; він сказав Уормсонові, що хоче побачитися з господарем, і, не чекаючи, поки той оповістить Джеймса, пройшов у кабінет і сів.
Джеймс саме розмовляв у їдальні з Сомсом, що прибув сюди перед сніданком. Почувши, хто завітав до нього, Джеймс стурбовано пробурмотів:

— Чого йому треба від мене?
Він устав.
— Ти краще не гарячкуй,— сказав він Сомсові.— По-перше, треба довідатися, де вона,— я звернувся б до Стейнера: їх ніхто не перевершить, як вони не зможуть знайти її, то інші не знайдуть і поготів.— І раптом, несподівано розчулившись, промимрив сам до себе:— Бідолашна! Просто не можу збагнути, що їй зайшло у голову!— і вийшов з кімнати, сякаючи носа.
Старий Джоліон не підвівся назустріч братові, а тільки потиснув по-форсайтівському його руку.
Джеймс і собі сів біля столу, підперши долонею голову.
— Як же ти живеш?— сказав він.— Щось давненько ти до нас не заходив.
Старий Джоліон пропустив це зауваження повз вуха.
— Як здоров'я Емілі?— запитав він і провадив, не чекаючи відповіді: — Я до тебе в справі Босіні. Мені казали, що ви не можете дати ради тому новому будинку, який він спорудив.
— Як це не можемо дати будинку ради?— відказав Джеймс.— Я знаю тільки, що Босіні програв справу і, напевне, тепер збанкрутує.
Старий Джоліон зразу ж скористався цією нагодою.
— Очевидно, так воно й буде,— погодився він.— І коли Босіні збанкрутує, то Власник, тобто Сомс,— зазнає збитків. От я й подумав собі: "Якщо він не збирається там жити..."
Помітивши, що в Джеймсовому погляді промайнуло здивування й підозра, старий Джоліон швидко додав:
— Я нічого не бажаю знати. Мабуть, Айріні не хоче переїздити — мені до того байдуже. Але я саме шукаю собі будинок за містом, не дуже далеко від Лондона, і якщо ваш дім мені підійде, то, може, я й придбаю його, звичайно, за помірну ціну.
Джеймс слухав брата, і в душі його сумніви й підозра чергувалися з почуттям полегшення, а до них домішувався і страх (може, за цією пропозицією криється щось непевне), і давня напівзабута довіра до старшого брата, чесного й розважливого. Тривожила його й думка про те, що саме дізнався старий Джоліон про Сомсове нещастя і звідки він міг про це дізнатись; і в нього прокинулася надія, що Джун не порвала ще з Босіні, бо тоді її дід навряд чи захотів би допомогти йому. Отак, украй спантеличений, але прагнучи приховати свою розгубленість і боячись ляпнути щось зайве, він мовив:
— Кажуть, що ти змінив свій заповіт на користь сина.
Насправді ніхто йому цього не казав; просто він зіставив два факти: те, що сам на власні очі бачив старого Джоліона разом із сином і онуками, і те, що старий Джоліон забрав свій заповіт із контори "Форсайт, Бастард і Форсайт". Постріл був влучний.
— Хто це тобі сказав?— запитав старий Джоліон.
— Я вже й забув, хто саме,— відповів Джеймс.— У мене погана пам'ять на прізвища. Пам'ятаю тільки, що прочув від когось. Сомс витратив на цей будинок силу грошей; якщо він погодиться продати його, то тільки за пристойну ціну.
— Ну, коли Сомс гадає, що я ладен заплатити за нього шалені гроші,— сказав старий Джоліон,— то він помиляється. Я не маю змоги розкидатися грішми, як він. Нехай спробує продати його з аукціону, побачимо, що йому за нього дадуть. Кажуть, що на такий будинок важко буде знайти покупця.
Джеймс, що в глибині душі поділяв цю думку, відповів:
— Це будинок для джентльмена. Сомс саме тут, якщо хочеш, то поговори з ним.

— Ні,— відказав старий Джоліон.— З ним іще рано говорити, та й навряд чи до цього дійдеться, якщо ми зараз не знаходимо спільної мови.
Джеймс сполошився: коли він мав справу з цифрами комерційної угоди, то почував себе впевнено, бо ж перед ним були не люди, а факти; але попередні розмови, на зразок цієї, збивали його з пантелику: він ніколи не знав, як далеко можна заходити.
— Та я ж нічого не знаю,— сказав він.— Сомс нічого мені не розказує. Мабуть, він поставиться прихильно до твоєї пропозиції — все залежатиме від ціни.
— Он як!— відповів старий Джоліон.— А я не жду від нього милості!
І він, обурений, надів капелюха.
Двері відчинилися, до кабінету зайшов Сомс.
— Там чекає полісмен,— сказав він з кривою усмішкою.— Він питає дядечка Джоліона.
Старий Джоліон глянув на нього сердито, а Джеймс мовив:
— Полісмен? Не розумію, чого йому треба. Але ти, мабуть, знаєш, чого він прийшов,— додав він, підозріливо позирнувши на старого Джоліона.— Ну що ж, поговори з ним.
Поліцейський інспектор стояв у холі, його світло-голубі очі мляво розглядали з-під важких повік гарні старовинні меблі, які Джеймс придбав на славетному аукціоні у Мавроджано на Портмен-сквер.
— Прошу сюди, мій брат у цій кімнаті,— сказав йому Джеймс.
Інспектор шанобливо приклав два пальці до козирка і зайшов у кабінет.
Джеймс дивився йому вслід, охоплений якимсь лихим передчуттям.
— Ну що ж,— сказав він Сомсові.— Незабаром ми довідаємося, чого йому треба. Дядечко прийшов розпитати про будинок.
Він повернувся разом із Сомсом у їдальню, але й там не міг заспокоїтись.
— Цікаво, чого йому треба? — промимрив він знову
— Кому?—запитав Сомс.— Інспекторові? Його послали сюди зі Стенгоуп-гейт, оце і все, що я знаю. Мабуть, "сектант" дядечка Джоліона попався на якійсь крадіжці!
Але, незважаючи на вдаваний спокій, у Сомса було важко на серці.
Через десять хвилин старий Джоліон зайшов у їдальню.
Він підійшов до столу і мовчки спинився, сіпаючи свої довгі сиві вуса.
Джеймс дивився на нього, роззявивши рота йому ще ніколи не доводилося бачити брата в такому дивному стані.
Старий Джоліон підняв руку й поволі сказав:
— Босіні попав у тумані під омнібус, його задавило на смерть.
З висоти свого зросту він позирнув на брата й племінника проникливим поглядом і додав, карбуючи кожне слово.
— Кажуть, що це самогубство.
У Джеймса відвисла щелепа.
— Самогубство! З якої речі?
Старий Джоліон відповів суворо:
— Якщо комусь про це відомо, то тільки тобі й твоєму синові!
І Джеймс не промовив ні слова.
Всім людям, що дожили до похилого віку, навіть усім Форсайтам, довелося зазнати горя. Перехожий, який бачить їх у шатах звичайності, багатства й комфорту, ніколи не запідозрить, що їхній життєвий шлях затьмарений чорними тінями. І кожній людині поважного віку — навіть самому серу Уолтерові Бентему — думка про самогубство хоч один-єдиний раз стукала в душу, спинялась на порозі, і її не впускала тільки якась випадковість, чи невиразний страх, чи остання надія. Форсайтам важко відмовитися від

власності Неймовірно важко! Дуже рідко вони зважуються на це, а може, й ніколи не зважуються; і все-таки іноді вони майже здатні на такий учинок!
Навіть Джеймс! Борсаючись у клубку думок, він раптом вигукнув:
— Та я ж читав про це вчора в газеті: "Попав під омнібус у тумані!" Ніхто не знав його прізвища!
Збентежений до краю, Джеймс поглядав то на сина, то на брата, але інстинктивно нізащо не хотів повірити чуткам про самогубство. Він не насмілювався навіть подумати про таке, бо це суперечило його інтересам, інтересам його сина і всіх Форсайтів. Він боровся з цією думкою, а що його натура завжди несвідомо відкидала те, з чим не можна було безпечно погодитися, то мало-помалу він подолав свій страх. Стався нещасливий випадок! Інакше й бути не могло!
Старий Джоліон перебив його роздуми.
— Смерть настала відразу. Вчора він цілий день лежав у лікарні. Ніяк не могли дізнатися, хто він такий. Я зараз їду туди; тобі з сином теж треба поїхати.
Ніхто не заперечив його наказу, і він перший вийшов з кімнати.
День був тихий, погожий, теплий, і, їдучи з дому до Парк-лейн, старий Джоліон наказав опустити верх карети. Відхилившись на спинку м'якого сидіння й курячи сигару, він з приємністю помічав свіжість повітря, і потік кебів, і метушню на тротуарах, і незвичайну, майже паризьку жвавість, що панує на лондонських вулицях, коли на зміну дощам і туманам настає перший ясний день. І старий Джоліон почував себе щасливим, уперше за багато місяців. Нарешті він скинув з душі тягар — звірився Джун; незабаром він житиме разом із сином і — що тішило його ще більше — разом із внуками (цього ранку він мав зустрітися з молодим Джоліоном у "Всякій всячині", треба ще раз поговорити про справи). До того ж його приємно збуджувала думка, що він говоритиме з Джеймсом про будинок, що він здобуде перемогу над ним і над Власником.
Тепер верх карети був піднятий: йому не хотілося дивитись на веселі вулиці; до того ж не треба, щоб Форсайтів бачили в одній кареті з інспектором поліції.
Дорогою інспектор знову заговорив про нещасливий випадок:
— Туман був не такий уже й густий. Кучер каже, що джентльмен устиг би відскочити вбік, але він наче навмисно йшов просто на коней. Очевидно, він дуже бідував: ми знайшли в його квартирі кілька заставних квитанцій, на банківському рахунку в нього нічого не було, а в сьогоднішніх газетах з'явилося повідомлення про цю судову справу.
Холодні голубі очі інспектора вдивлялися по черзі в кожного з трьох Форсайтів, що їхали разом з ним у кареті.
Старий Джоліон помітив із свого кутка, як пересмикнулось братове обличчя, як він ще дужче спохмурнів і стривожився. Справді, слова інспектора збудили усі Джеймсові сумніви й побоювання. Бідував... заставні квитанції... на рахунку нічого не було! Ці слова, що все життя маячіли в його свідомості як далеке страхіття, підтверджували версію про самогубство, яку треба було рішуче відкинути. Він спробував ззирнутися з сином, але Сомс сидів мовчазний, непорушний, і його рисячі очі не зустріли погляду батька. І, спостерігаючи їх, старий Джоліон бачив, який міцний існує між ними зв'язок, і його охопило пристрасне бажання, щоб і його син був поруч із ним, наче коло небіжчика мала відбутися битва, в якій йому доведеться самому зітнутися з цими двома. А в голові безнастанно крутилася думка, як запобігти тому, щоб ім'я Джун уплутали в цю справу. Джеймс може сподіватися на підтримку — у нього є син! То чого ж йому не послати по Джо?

Вийнявши візитну картку, старий Джоліон написав на ній:
"Приїзди негайно. Посилаю по тебе карету".
Вийшовши біля лікарні, він дав картку кучерові й звелів йому якнайшвидше їхати до клубу "Всяка всячина", і, якщо містер Форсайт там, то віддати йому картку й одразу привезти його сюди. Якщо ж містера Джоліона немає, то нехай почекає на нього.
Слідом за іншими він зійшов нагору сходами, спираючись на парасольку, і спинився на хвилинку, щоб трохи відсапатись. Інспектор сказав:
— Це і є морг, сер. Можете перепочити.
В порожній побіленій кімнаті, яку оживляв тільки сонячний промінь, що грав на чистій підлозі, лежало вкрите простиралом тіло. Твердою рукою інспектор узявся за краї простирала і відгорнув його. На них поглянуло незряче обличчя, і обабіч цього незрячого обличчя, що наче кидало їм виклик, стояли троє Форсайтів і мовчки дивилися на нього; і в кожного з них наростали в душі свої таємні почуття, страхи й жалі, що здіймалися й опадали, наче хвилі життя, від якого Босіні був назавжди відгороджений цими білими стінами. І властива кожній людині природжена індивідуальність, дивовижна пружинка, що надає її вдачі неповторних рис, навіювала кожному з них різні думки. Далекі один від одного і водночас такі близькі, вони стояли віч-на-віч із смертю і мовчали, потупивши очі.
Інспектор запитав упівголоса:
— Ви засвідчуєте особу цього джентльмена, сер?
Старий Джоліон кивнув головою. Він подивився на брата, що стояв проти нього почервонілий, напруживши сірі очі, на його довготелесу кощаву постать, яка височіла в похмурій задумі над покійником; потім подивився на поблідлого Сомса, що завмер поруч із батьком. І вся його ворожість до цих двох розвіялась, як дим, перед білими просторами смерті. Звідки вона береться, як вона приходить — ця смерть? Раптовий кінець усьому; крок наосліп дорогою, що веде... куди? Темрява, що поглинає проміння! Важкі безжальні жорна, між які судилося попасти кожній людині, що все-таки повинна зустріти свій кінець мужнім поглядом ясних очей! Хоч люди насправді тільки дрібні, жалюгідні комашки! І на обличчі старого Джоліона промайнула посмішка, бо Сомс, промимривши щось упівголоса інспекторові, тихенько вислизнув за двері.
Нараз Джеймс підвів очі. В його підозріливому стурбованому погляді було якесь дивне благання. Він наче казав "Я знаю, що з тобою мені не зрівнятися". І,вийнявши з кишені хусточку, він витер чоло, потім, скорботно схиливши над покійником своє кощаве тіло, теж повернувся і швидко вийшов.
Старий Джоліон стояв мовчазний, як смерть, і пильно дивився на мерця. Хто знає, про що він думав? Може, про себе за тих часів, коли його волосся було каштанове, як і в цього мертвого юнака? Про себе за тих часів, коли починалася його битва, довга-предовга битва, яку він так любив; битва, що скінчилася для цього юнака, тільки-но розпочавшись? Про свою онуку, про її розбиті надії? Про ту, іншу жінку? Про те, як усе це безглуздо й трагічно? Чи про насмішку долі, не збагненної гіркої долі, що привела Босіні до такого кінця? Справедливість! Для людей нема справедливості, бо вони за вжди блукають у темряві!
А може, він думав по-філософському: краще покласти всьому край! Краще піти з життя, як цей бідолашний юнак.
Хтось торкнув його за рукав.
На вії йому набігла сльоза.
— Ну що ж,— сказав він.— Я тут нічим не зараджу Мабуть, мені краще піти. А ти, Джо, приходь до мене, як тільки звільнишся.

І, схиливши голову, вийшов.
Тепер біля покійника став молодий Джоліон, і йому здалося, що навколо мертвого тіла лежать ницьма всі Форсайти Удар вразив їх занадто несподівано.
Сили, що таяться в кожній трагедії, нездоланні сили, що ламаючи всі перепони, пробиваються до своєї жорстокої мети, зітнулися і з громовим гуркотом вразили жертву, звалivши додолу тих, хто її оточував.
Молодому Джоліонові принаймні здавалося, що Форсайти лежать ницьма навколо тіла Босіні.
Він попросив інспектора розповісти йому, як це сталося, і той, ніби зрадівши такій нагоді, знову детально повторив усе, що було відомо.
— Однак, сер,— додав він,— усе це не таке просте, як може видатися на перший погляд. Сам я не вважаю, що це самогубство або просто нещасливий випадок. Напевно, він зазнав тяжкої душевної урази і йшов, нічого не бачачи навколо себе. Чи не допоможете ви мені з'ясувати, що це за речі?
Інспектор дістав із кишені пакуночок, поклав його на стіл і обережно розгорнув. Там лежала жіноча хусточка, в яку була застромлена тьмяна позолочена шпилька з порожньою, без камінця, оправою. На молодого Джоліона війнуло пахощами сухих фіалок.
— Знайшли у нього в нагрудній кишені,— сказав інспектор.— Мітку вирізано.
Молодий Джоліон із зусиллям відповів:
— На жаль, я нічим не можу вам допомогти.
Але в його пам'яті постало, мов живе, обличчя, що засяяло й затремтіло з радощів, коли з'явився Босіні! Про неї він думав більше, ніж про свою власну дочку, більше, ніж про них усіх,— думав про її темні лагідні очі, ніжне покірливе обличчя, про те, що вона чекає на мертвого, чекає, може, навіть цієї миті, тихо, терпляче сидячи десь на осяяній сонцем лаві.
Пойнятий сумною задумою, молодий Джоліон вийшов з лікарні і подався до батькового дому, міркуючи про те, що ця смерть роз'єднає родину Форсайтів.
Грім ударив з того боку, де в них не було прикриття, і влучив у самісінький стовбур їхнього дерева. Сторонній людині здаватиметься, що воно цвіте, як і колись; воно гордо розкине своє гілля над усім Лондоном, але стовбур уже мертвий: його спалило тією самою блискавкою, яка вразила Босіні. Тепер із старого кореня виростуть нові пагінці, і кожен із них стане на сторожі почуття власності.
"Чудовий форсайтівський гай!— думав молодий Джолі он.— Найкращий будівельний ліс нашої країни!"
Що ж до причини цієї смерті, то його родина напевно буде запекло спростовувати чутки про самогубство, які можуть зашкодити її репутації! Всі Форсайти твердитимуть, що це нещасливий випадок, кара долі. В душі вони навіть вважатимуть, що це втручання неба, відплата — хіба ж Босіні не зазіхнув на їхні два безцінні набутки: кишеню і родинне вогнище? І вони говоритимуть про "нещасливий випадок, який трапився з молодим Босіні", а може, й нічого не говоритимуть — краще це діло замовчати!
Що стосується кучерового свідчення, то сам він не надавав йому великої ваги. Адже коли людина закохана до нестями, вона ніколи не вкоротить собі віку через брак грошей; до того ж Босіні був не з тих, що беруть близько до серця фінансові труднощі. І молодий Джоліон теж відкинув версію про самогубство: надто ясно стояло у нього перед очима обличчя покійника. Так, загинув у розпалі свого літа! І найгіркішою для нього була думка, що нещасливий випадок скосив Босіні саме тоді, коли так пишно забуяло його кохання.

В своїй уяві Джоліон побачив Сомсову оселю, такою, якою вона стала тепер і буде завжди. Спалах блискавки осяяв мертвотно-білим світлом голі кістки і чорні провали між ними,— плоть, що прикривала їх раніше, вже зотліла...
Прийшовши на Стенгоуп-гейт, він застав батька в їдальні; старий Джоліон сидів у великому кріслі, вигляд у нього був змучений. І очі старого, блукаючи по стінах, де висіли натюрморти і шедевр "Голландські рибальські човни при заході сонця", здавалося, озирали все минуле життя з його надіями, удачами, перемогами.
— А, Джо!— озвався він.— Це ти? Я сказав бідолашній Джун. Але це ще не все. Може, ти сходиш до Сомса? Звичайно, вона сама в усьому винна, але мені аж страшно, як згадаю, що вона сидить там, сама-самісінька, немов у в'язниці!
І, піднявши свою худу, помережану жилами руку, він стиснув її в кулак.

IX. ПОВЕРНЕННЯ АЙРІНІ

Залишивши Джеймса й старого Джоліона в трупарні, Сомс пішов поблукати містом.
Трагічна загибель Босіні усе змінила. Сомса вже не переслідувало відчуття, що кожна згаяна хвилина може привести до фатальних наслідків, і тепер він би нікому не зважився розповісти про втечу дружини, аж поки закінчиться слідство.
Того ранку він устав рано, ще до появи поштаря, сам вийняв із скриньки першу пошту і, хоч від Айріні не було ніякої звістки, сказав при нагоді Білсон, що господиня поїхала на море; він і сам, може, вирушить туди в суботу і пробуде до понеділка. Так він виграє деякий час, встигне обнишпорити всі схованки і таки знайде її.
Але тепер, коли ці заходи стали зайві через смерть Босі ні — дивну смерть, думати про неї однаково що прикладати до серця розпечене залізо, однаково що знімати з нього важенний тягар,— Сомс не знав, до чого взятися; і він блукав вулицями, вдивляючись у обличчя перехожих, а серце його гнітила невимовна журба.
І, блукаючи містом, Сомс думав про того, чиї блукання вже навіки скінчилися, про того, хто ніколи вже не буде тинятися біля його дому, наче голодний пес.
Ще вдень він побачив оголошення, що особу мертвого з'ясовано, і купив газету поглянути, що там пишеться. Він залюбки позатикав би їм роти. Сомс рушив у Сіті й довго радився з Боултером у його кабінеті.
Вертаючись додому десь о п'ятій годині, він зустрів біля Джобсона Джорджа Форсайта, і той простягнув йому вечірню газету:
— Здоров! Ти вже читав про бідолаху Піpата?
Сомс холодно відповів:
— Так.
Джордж пильно дивився на нього. Він ніколи не полюбляв Сомса, а тепер вважав його винним у смерті Босіні. Сомс занапастив його, занапастив, домігшись свого права власника, цей вчинок довів Піpата до такої нестями, що він зовсім не володів собою того фатального вечора.
"Бідолаха знавіснів од ревнощів,— думав Джордж,— знавіснів від бажання помститися і не помітив омнібуса в тому страшному тумані".
Сомс його занапастив! І цей присуд можна було прочитати в Джорджевих очах.
— В газеті пишуть, що це самогубство,— мовив він нарешті.— Але цьому ніхто не повірить.
Сомс похитав головою.
— Нещасливий випадок,— пробурмотів він. Зібгавши в кулаці газету, Джордж засунув її в кишеню. Він не втримався і пустив на прощання шпильку:
— Гм! Удома все чудово? Ще немає маленьких Сомсиків?

Сомс побілів, як східці, що вели до Джобсона; вишкірившись, наче от-от загарчить, він проскочив повз Джорджа і зник.
Прийшовши додому, Сомс одімкнув двері своїм ключем, і перше, що впало йому в очі в невеликому освітленому холі, була оздоблена золотом парасолька Айріні, яка лежала на скрині. Він скинув підбите хутром пальто і кинувся у вітальню.
Вікна вже були запнуті шторами, у каміні палали кедрові поліна, і при світлі полум'я Сомс побачив Айріні на звичайному місці в куточку канапи. Він тихо причинив двері й підійшов до неї. Вона сиділа нерухомо і ніби зовсім його не помічала.
— Ти таки повернулася?— мовив він.— Чого ж ти сидиш у темряві?
Раптом він побачив її обличчя таке бліде й непорушне, немовби кров застигла у її жилах, побачив її широко розплющені очі, що здавалися величезними, наче злякані очі сови.
Притулившись у своєму сірому хутрі до спинки канапи, вона була схожа на сову, що припала пухнастою грудкою до залізної клітки Вона сиділа поникла, наче зламалася з лютої муки, наче їй уже ні до чого була і врода, і стрункий стан
— Ти таки повернулася, знову сказав він
Айріні не підводила погляду, не озивалася, і тільки відблиски вогню грали на її непорушній постаті
Нараз вона спробувала встати, але Сомс зупинив її, тільки тієї миті він зрозумів усе.
Вона повернулася сюди, наче смертельно поранена тварина, яка не знає, куди їй подітися, не усвідомлює, що робить. Її закутана в сіре хутро скоцюрблена постать сказала йому все.
Тепер він напевно знав, що вона була коханкою Босіні, знав, що вона вже довідалася про його смерть — мабуть, так само, як він, купила газету на розі вулиці, де гуляв вітер, і прочитала повідомлення.
Вона з власної волі повернулася в клітку, з якої так прагнула вирватися; і, збагнувши безмірну глибину свого відкриття, Сомс мало не закричав: "Геть із мого дому! Щоб я більше не бачив твого ненависного тіла, яке я так люблю! Щоб я більше не бачив цього жалісного блідого обличчя, жорстокого, лагідного, бо я тебе вдарю. Геть звідси і ніколи не навертайся мені на очі!"
Не вимовивши цих слів, він, проте, побачив у своїй уяві, як вона встає і йде геть, наче людина, що прагне збудитися від страшного сну,— встає і виходить у темряву й холод, не думаючи про нього, наче його тут зовсім не було.
І Сомс скрикнув усупереч своїм невимовленим словам:
— Ні, залишся!
І, відвернувшись від неї, сів на своє звичайне місце по той бік каміна.
Обоє мовчали.
Сомс думав: "Звідки ця біда? Чому мені доводиться так страждати? Що я такого зробив? Я ж ні в чому не винний"
Він знову поглянув на неї — вона сиділа, зіщулившись, наче смертельно підстрелена пташка, із зранених грудей якої рветься останній віддих, а лагідні очі довгим, невидющим поглядом дивляться на того, хто вбив її, дивляться, прощаючися з усіма радощами світу — з сонцем, з повітрям з другом.
Отак вони й сиділи мовчки біля вогню по різні боки каміна.
Пахучий дим кедрових полін, який так подобався Сомсові, тепер стискав йому горло. Нарешті Сомс не витримав: вийшовши в хол, він розчинив навстіж

двері й став жадібно ковтати холодне повітря; потім без капелюха й пальта вийшов у сквер.
Голодна кішка терлася об садові грати, підкрадаючись до Сомса, і він подумав: "Страждає! Коли ж настане кінець моїм стражданням?"
Біля дверей протилежного будинку його знайомий на прізвище Ратер витирав черевики з таким виглядом, ніби казав: "Тут господар я". І Сомс пройшов далі.
У чистому повітрі, заглушуючи вуличний гамір, лунав дзвін із далекої церкви, де Сомс обвінчався з Айріні,— дзвони "практикувалися" до дня Христового пришестя. Йому кортіло залити своє горе вином, упитися так, щоб усе стало байдуже, або розпалити в собі шалену лють. Якби він тільки міг вирватися з цих лабетів, з цього павутиння, яке вперше в житті відчув навколо себе. Якби ж то він міг піддатися пориву: "Розлучися з нею, вижени її геть! Вона тебе забула. Забудь і ти її!"
Якби ж то він міг піддатися пориву: "Відпусти її, вона тяжко страждала!"
Якби ж то він міг піддатися бажанню: "Зроби її своєю рабою, вона в твоїй владі!"
Якби ж то він міг послухатися голосу здорового глузду, що раптом озвався у нього в душі: "Хіба не однаково?" Забути про себе хоч на одну-єдину хвилину, забути, що йому не однаково, забути, що жертва неминуча.
Якби ж то він був здатний на нерозважний вчинок!
Він нічого не міг забути; не міг піддатися ані пориву, ані голосу здорового глузду, ані бажанню; все це надто серйозно, надто близько обходить його — він попав у клітку
На тому кінці скверу хлопці-газетярі гучно сповіщали про свій вечірній товар, і їхні пронизливі голоси зливалися з бамканням церковних дзвонів.
Сомс затулив вуха. Йому сяйнула думка: адже могло статися так, що він, а не Босіні, лежав би зараз мертвий, а вона, замість того щоб сидіти зіщулившись, як підстрелена пташка, й дивитися поглядом, сповненим безнадії...
Щось м'яке торкнулося його: об його ноги терлася кішка. І з грудей Сомса вирвалося ридання, струснувши його з голови до ніг. Потім усе стихло, і тільки з темряви дивилися на нього будинки — і в кожному з них є свій господар, і господиня, і свій таємний життєпис радощів чи горя.
Раптом він побачив, що двері його будинку відчинені, й на тлі освітленого холу видніє постать чоловіка, який стоїть до нього спиною. В грудях у нього похололо, він тихо підійшов до ганку й спинився позад незнайомця. Він бачив своє пальто, кинуте на різьблене дубове крісло; перські килими, срібні вази, порцелянові тарілки, що прикрашали стіни, і незнайомого, який стояв на порозі.
І він різко запитав:
— Чого вам треба, сер?
Незнайомий обернувся. Це був молодий Джоліон.
— Двері були відчинені,— мовив він.— Чи можна побачити вашу дружину? Я маю їй дещо переказати.
Сомс зиркнув на нього скоса.
— Моя дружина нікого не приймає,— буркнув він сердито.
Молодий Джоліон лагідно відповів:
— Я її затримаю на одну хвилинку.
Сомс проскочив повз нього і загородив двері.
— Вона нікого не приймає,— знову сказав він.
Молодий Джоліон заглянув через його плече в хол, і Сомс озирнувся. Там, на порозі вітальні, стояла Айріні; очі її гарячково блищали, уста

розтулилися, вона простягла вперед руки. Коли Айріні розгледіла обох чоловіків, очі її згасли, руки опустилися; вона немов скам'яніла.
Сомс рвучко повернувся й зустрів погляд відвідувача; в очах у того був такий вираз, що у Сомса несамохіть вихопилося глухе гарчання. Холодна усмішка скривила його уста.
— Це мій дім,— сказав він.— Я нікому не дозволю втручатися в мої справи. Я вже сказав вам і кажу ще раз: ми не приймаємо.
І, грюкнувши дверима, він зачинив їх перед молодим Джоліоном.

Інтерлюдія

ОСТАННЄ ЛІТО ФОРСАЙТА

І літа мить мигне
лиш над землею.
Шекспір

I

Останнього травневого дня на початку дев'яностих років, годині о шостій вечора старий Джоліон Форсайт сидів під дубом, що ріс перед терасою його будинку в Робін-Гілі. Він хотів натішитися чудовим теплим днем, поки не почали кусатися комарі. В худій смаглявій руці, помережаній синіми жилами, димів недокурок сигари; він тримав його у тонких пальцях з довгими нігтями — загострені гладенькі нігті збереглися в старого Джоліона від початку владарювання королеви Вікторії, коли не торкатись ні до чого навіть кінчиками пальців вважалося ознакою вишуканих манер. Стара потемніла панама захищала від призахідного сонця його високе опукле чоло, пишні сиві вуса, запалі щоки й довгасте худе підборіддя. Він сидів, заклавши ногу на ногу; в усій його постаті відчувався спокій і витонченість старого джентльмена, який щоранку напахчує одеколоном свою шовкову хусточку. Біля ніг його лежав кудлатий, біло-рудий пес, що удавав із себе шпіца,— той самий пес Балтазар, відраза до якого в старого Джоліона з роками переросла у приязнь. Поряд із стільцем висіла гойдалка, а на гойдалці сиділа одна з ляльок Голлі, що звалася "Дурненька Аліса",— вона похилилася тулубом на ноги, а носом уткнулася в свою чорну спідничку. Алісу зовсім занедбали, і їй було байдуже, як сидіти. За дубом газон збігав униз крутим схилом, під яким зеленіла папороть, а далі починалися поля, що простяглися долиною ген-ген до ставка, до гаю й того краєвиду—"чудового, прегарного",— яким п'ять років тому, сидячи під тим самим дубом, милувався Свізін Форсайт того дня, коли він приїхав з Айріні подивитися на будинок. Старому Джоліонові доводилося чути про цей братів подвиг — поїздку, про яку колись було тільки й мови на форсайтівській біржі. Свізін! Його вже нема — помер торік у листопаді, доживши лише до сімдесяти дев'яти років і знову викликавши сумнів у безсмерті Форсайтів, який уперше зародився тоді, коли померла тітонька Енн. Помер! І тепер зосталися тільки Джоліон і Джеймс, Роджер, Ніколас і Тімоті, Джулі, Гестер і Сюзен! І старий Джоліон думав: "Вісімдесят п'ять років! А я й не відчуваю цього, хіба що тоді, як почне мучити той біль".
Думки його полинули в минуле. Він не відчував своєї старості, відколи придбав нещасливий будинок свого племінника Сомса й оселився в ньому тут, у Робін-Гілі, три з лишком роки тому. Здавалося, він щовесни молодшав, живучи на сільському привіллі з сином і внуками — Джун та малюками від другого шлюбу, Джоллі й Голлі, живучи далеко від лондонського гамору й гелготання форсайтівської біржі, звільнившись від усіх нарад і засідань, втішаючись приємним безділлям, але водночас приділяючи багато часу впорядкуванню і опорядженню будинку та всієї садиби площею двадцять акрів, а також задоволенню забаганок Голлі й Джоллі. Час загоїв усі подряпини й рани, що їх завдала його серцю трагічна історія Джун, Сомса, його дружини

Айріні й бідолашного молодого Босіні. Навіть Джун і та нарешті подолала свою меланхолію — це підтверджувала подорож до Іспанії, в яку вона оце вирушила разом із батьком та мачухою. Коли вони виїхали, в домі настав дивовижний спокій, та хоч яким блаженним видавався цей спокій, старий відчував у душі якусь порожнечу: йому бракувало сина. Джо був тепер його втіхою і розрадою — чудовий хлопець, але жінки — навіть найкращі — хоч кого потроху дратуватимуть, якщо, звичайно, ними не захоплюєшся. Вдалині закувала зозуля; з береста, що стояв край поля, долинало туркотіння горлиці; а як пишно розцвіли після сінокосу стокротки й жовтець! І вітер повіває з південного заходу, а повітря таке пряне, живлюще! Він зсунув бриля на потилицю і підставив під сонячні промені підборіддя й щоку. Сьогодні йому чомусь кортіло побути серед людей, кортіло подивитися на вродливе обличчя. Люди вважають, що старим уже нічого не треба. І нефорсайтівська філософія, що давно вже заволоділа його душею, навіяла думку: "Людині завжди всього мало! Не дивно, що, вже стоячи однією ногою в могилі, вона усе чогось бажає!" Тепер, коли він позбувся своїх надокучливих справ і оселився тут, за містом,— внуки, квіти, дерева, птахи його невеликих володінь, а особливо сонце, місяць і зорі в небесній високості говорили йому вдень і вночі: "Сезам, одчинись!" І сезам одчинився — як широко, він, мабуть, і сам не знав. Він завжди був небайдужий до того, що тепер почали називати природою,— вона знаходила в його душі щирий, майже побожний відгук, однак він не перестав називати захід сонця заходом сонця, краєвид краєвидом, хоч як глибоко вони його зворушували. Але тепер він так закохався в природу, що вона вражала його до болю. Дні дедалі довшали, тихі, ясні, погожі, й кожного дня в супроводі Голлі, що трималася за його руку, і пса Балтазара, який біг попереду, пильно розшукуючи щось таке, чого йому ніколи не щастило знайти, старий Джоліон ішов на прогулянку,— він дивився, як розцвітають троянди, як зав'язуються в садку плоди, як зеленіють під сонцем старий дуб і молоденькі дерева в гайку, дивився, як розгортає своє блискуче листя латаття, як сріблиться пшениця на їхній єдиній ниві; слухав щебет шпаків та жайворонків і ревіння олдернейських корів, що ремигали на пасовиську, ліниво помахуючи хвостами з китицями; і кожного такого погожого дня у нього трохи щеміло серце, щеміло з любові до всього цього світу, мабуть, просто від передчуття, що вже недовго йому доведеться ним утішатися. Думка про те, що одного дня — років через десять, а може, й через п'ять — усе це заберуть від нього, перш ніж він вичерпає свою любов, здавалася йому несправедливістю, яка затьмарювала його душу. Коли й буде щось після смерті, то зовсім не те, що йому до вподоби: не буде ані Робін-Гіла, ані квітів і пташок, ані вродливих облич,— їх і тепер він нечасто бачить! З роками його відраза до всілякої облуди зросла; нетерпимість, що її він плекав у шістдесятих роках, як плекав свої баки, просто від надміру життєвої снаги, давно вже згасла, і він схилявся лише перед трьома речами: красою, чесністю й почуттям власності; і найвище тепер ставив красу. У нього завжди було широке коло інтересів, він і досі часом брався за "Таймс", але міг зразу відкласти газету, зачувши спів дрозда. Чесність, власність — все-таки вони стомлюють; а дрозди і захід сонця ніколи його не стомлювали, вони тільки навіювали йому тривожну думку, що він їх не наслухається і не надивиться. Споглядаючи тихе надвечірнє сяйво й газон, помережаний дрібним біленьким і жовтим цвітом, він подумав: ця погода наче музика "Орфея", що його він недавно слухав у театрі Ковент-Гарден. Чудова опера — не Мейєрбер, навіть не Моцарт, але по-своєму, може, навіть краща; в ній є щось класичне, щось від золотого віку, чисте й солодкозвучне, а Равольї співає "майже так, як за колишніх часів"— в його устах це була

найвища похвала Туга Орфея за красою, яка відходила в небуття, за своєю коханою, що зникла в підземному царстві так само, як зникає і в нашому житті кохання й краса,— туга, що співала й бриніла в золотій музиці, таїлася сьогодні в застиглій красі землі. І носком черевика на корковій підошві він ненароком штовхнув під бік пса Балтазара; той прокинувся і почав шукати бліх,— хоча всі вважали, що їх у нього немає, його самого ніяк не можна було в цьому переконати. Закінчивши, він потерся об ногу господаря тим місцем, яке тільки-но чухав, і знову ліг, поклавши морду на неспокійний черевик. І в пам'яті старого Джоліона раптом виринув спогад — обличчя, яке він бачив у опері три тижні тому: Айріні, дружина його любого племінника Сомса, того Власника! Хоча йому й не довелося ні разу зустрітися з нею після прийому в своєму старому домі на Стенгоуп-гейт, коли святкувалися нещасливі заручини його внучки з молодим Босіні, він упізнав її одразу, бо завжди захоплювався нею — чарівне створіння! Після смерті Босіні, чиєю коханкою вона стала, накликавши на себе загальний осуд, він чув, що вона зразу ж пішла від Сомса. Господь її знає, що вона робила відтоді. Побачивши її обличчя — вона сиділа збоку від нього в передньому ряду,— він уперше за ці три роки згадав, що вона ще жива. Ніхто ніколи не заводив про неї мови. А проте одного разу Джо розповів йому дещо — дещо таке, що прикро його вразило. Син почув про це, здається, від Джорджа Форсайта, котрий бачив Босіні в тумані того дня, коли його переїхав омнібус, і те, що йому довелося почути, пояснювало, чому молодик був у такій нестямі,— те, як ганебно Сомс повівся зі своєю дружиною. Сам Джо бачив її того дня, коли розійшлася трагічна звістка, бачив її одну-єдину мить, і його розповідь закарбувалася в пам'яті старого Джоліона: "Змучена, зневірена",— так назвав її син. А назавтра туди пішла Джун, перемогла себе й пішла туди, і покоївка, плачучи, розповіла їй, що господиня втекла з дому вночі й зникла. Трагічна історія! Одне тільки певно: Сомс так і не спромігся знову заволодіти нею. Тепер він живе в Брайтоні, їздить звідти щодня до Лондона—так йому й треба, цьому Власникові! Бо коли старий Джоліон когось не любив,— як свого племінника,— то вже довіку. Він і досі пам'ятав, з якою полегкістю довідався про те, що Айріні зникла. Тяжко було думати, що вона сидить ув'язнена в тому домі, куди повернулася, коли Джо її бачив — повернулася, мабуть, на хвилинку, як вертається в свою нору поранена тварина,— прочитавши на вулиці повідомлення: "Трагічна смерть архітектора". Її обличчя вразило його тоді в театрі — вродливіше, аніж він пам'ятав, але схоже на маску, під якою щось ховається. Ще молода жінка — років двадцять вісім, не більше. Ну що ж! Мабуть, вона вже завела собі нового коханця. Але від цієї фривольної думки — адже заміжній жінці заборонено кохати, досить і одного разу — нога його мимоволі піднялася, а разом з нею і Балтазарова голова. Розумний пес устав і поглянув на старого Джоліона. "Гуляти?"— здавалося, питав він. І старий Джоліон відповів:

— Ходімо, друже!

Повільно, як завжди, вони перетнули лужок, всіяний зірочками жовтцю та стокроток, і вийшли на ділянку, засіяну папороттю. Ця поки що майже гола ділянка, яка лежала між верхнім і нижнім лужком, мала порушити враження неприродної симетрії, яка так заважає в садівництві. Пес Балтазар любив нишпорити там між камінням: часом йому щастило зловити крота. Старий Джоліон завжди ходив цією дорогою; йому хотілося зробити гарною цю місцинку, і він часто думав: "Треба запросити сюди Вара, нехай подивиться, що тут можна зробити. У цій справі він тямить більше за Біча". Адже рослини, подібно до будинків і хворих, потребують досвідченого ока. Тут водилися слимаки, і, приходячи сюди з онуками, старий Джоліон показував їм

слимака й розповідав історію про хлопчика, котрий спитав: "Мамо, а у сливки бувають ніжки?"—"Ні, синку".— "Ну, то я, мабуть, з'їв не сливку, а слимачка". І коли вони, вхопивши його за руки, починали так сміятися, що аж підскакували, уявляючи собі, як хлопчик проковтнув слимачка, очі його лукаво поблискували. Минувши папороть, він відчинив хвіртку, що вела на перше поле, велике й рівне, частина якого, обгороджена цегляним муром, була відведена під город. Старий Джоліон не мав настрою оглядати город і зійшов униз до ставка. Балтазар, у якого було там кілька знайомих водяних щурів, весело потрюхикав попереду, як і кожний немолодий пес, що гуляє щодня тією самою дорогою. На березі старий Джоліон спинився, помітивши, що від учора розцвіла ще одна квітка латаття: він покаже її Голлі завтра, коли його крихітка видужає,— онучка заслабла, з'ївши за сніданком помідор: у неї вельми делікатний шлуночок. Тепер, коли Джоллі поїхав учитися,— того року його віддали до школи,— Голлі гуляла з ним мало не цілі дні, й він дуже без неї нудився. Та й біль часто дошкуляв йому тепер; трохи кололо в лівому боці. Він озирнувся на горб. Що правда, то правда: бідолашний Босіні спорудив чудовий будинок; він би зробив блискучу кар'єру, якби його не спіткала смерть! А де він тепер? Може, й досі витає тут, де виконав свою останню роботу, де розквітло його трагічне кохання. Чи, може, дух Філіпа Босіні розчинився у всесвіті? Хто знає? Цей пес забруднить собі лапи! І старий Джоліон попрямував до гайка. Він якось нагледів там чудові дзвіночки і знав закутки, де вони й досі цвіли, наче клаптики неба, що попадали між дерев, ховаючись від сонця. Він проминув корівник і курник і пішов вузенькою стежечкою, яка вела крізь густий молодняк до одного з таких закутків. Балтазар, що знову біг попереду, стиха загарчав. Старий Джоліон підштовхнув його ногою, але пес стояв непорушно саме в такому місці, де його не можна було обійти, і шерсть на його волохатому карку поволі наїжилася. Чи то почувши гарчання й побачивши, як наїжилася шерсть на собаці, чи від хвилювання, яке часом охоплює людину в лісі, тільки старий Джоліон теж відчув, що йому по спині поповзли мурашки. А далі стежка повернула, і він побачив стару, поросту мохом колоду, на якій сиділа жінка. Вона дивилася в інший бік, і тільки-но він устиг подумати: "Забралась на чуже, треба поставити табличку",— як вона обернулась до нього. Боже милий! Те саме обличчя, яке він бачив у опері,— та жінка, про яку він оце думав! Цієї бентежної хвилини все навкруги розпливлося, наче привид — дивовижне явище! Може, винний у тому промінь призахідного сонця на її фіалково-сірій сукні! А потім вона встала, усміхаючись, трохи схиливши набік голову. Старий Джоліон подумав: "Яка вона гарна!" Вона мовчала, він теж не озивався; і він збагнув, чого вона мовчить, і відчув до неї повагу. Мабуть, із цим місцем у неї пов'язані якісь спогади, і вона не хоче вигадувати банальних пояснень.

— Дивіться, щоб собака не забруднив вашої сукні,— сказав він.— У нього мокрі лапи. Ану до мене!

Але Балтазар підійшов до гості, а вона простягла руку і погладила його по голові. Старий Джоліон зразу ж сказав:

— Недавно я бачив вас в опері; ви мене не помітили.

— О ні, помітила.

Він відчув у її тоні тонкі лестощі, так наче вона додала: "Невже ви гадаєте, що вас можна не помітити?"

— Вони всі в Іспанії,— мовив він різко.— Я сам удома; з'їздив у оперу. Равольї співає добре. Ви бачили корівник?

В цю хвилину, сповнену таємничості й глибокого хвилювання, він інстинктивно рушив до цього острівця власності, і вона пішла поруч із ним. Вона нагадувала витончену француженку — стан ледь похитується, сукня

фіалково-сірого кольору. Він помітив дві-три сріблясті волосини в її бурштинових косах; дивне поєднання — золотаві коси, темні очі і молочно-біле обличчя. Його збентежив несподіваний погляд її оксамитово-карих очей, який вона кинула на нього скоса. Здавалося, цей погляд ішов з далеких глибин, мало не з іншого світу або принаймні від людини, яка майже не живе в цьому світі. І він запитав машинально:
— Де ви тепер живете?
— В Челсі, у мене там невеличке помешкання.
Він не хотів розпитувати, що вона робить, не хотів нічого знати; проте у нього мимоволі вихопилося слово:
— Самі?
Вона ствердно кивнула головою. Він довідався про це з полегкістю. І йому спало на думку, що якби не фатальна випадковість, то вона була б власницею цього гайка і показувала б корівник йому як гостю.
— Всі олдернейські,— сказав він,— дають найкраще молоко. Подивіться на оцю — гарне створіння. Чуєш, Мертл!
Руда корова з лагідними й карими, як у Айріні, очима стояла нерухомо: її давно не доїли. Вона поглядала на них кутиками лагідних, байдужих очей, і з її сірих губ на солому текла тоненька цівочка слини. В прохолодних сутінках корівника пахло сіном, ваніллю й аміаком; і старий Джоліон мовив:
— Ходімо в будинок, пообідаєте зі мною. Я звелю відвезти вас додому в кареті.
В душі її, очевидно, точилася боротьба. Нічого дивного: ці місця навіюють їй такі тяжкі спогади. Але йому хотілося побути в її товаристві: чарівне обличчя, чудова фігура, краса! Він був сам цілісінький день. Мабуть, його очі посмутніли, бо вона відповіла:
— Дякую, дядечку Джоліоне. Я охоче піду.
Він потер руки й мовив:
— Чудово! Тоді ходімо.
І вони пішли через поле слідом за псом Балтазаром. Сонце світило їм просто в обличчя, і він тепер бачив не тільки ті срібні волосини, але й зморщечки, дрібненькі, але досить глибокі, щоб позначити її красу печаттю витонченості, властивої тим, хто живе відлюдним життям. "Я поведу її через терасу,— подумав він.— Вона не звичайна гостя".
— Що ви робите цілий день?— спитав він.
— Даю уроки музики. Є в мене ще одна справа.
— Працюєте!— мовив старий Джоліон, знімаючи з гойдалки ляльку й обсмикуючи її чорну спідничку.— Немає краще, як працювати; правда ж? Я вже кинув роботу. Старішаю. Яка ж у вас справа?
— Я намагаюся допомогти жінкам, що попали в біду.
Старий Джоліон відразу не зрозумів.
— У біду?— перепитав він і раптом, вражений, збагнув: вона має на увазі саме те, що мав би на увазі й він, якби вжив цього слова. Вона допомагає лондонським Магдалинам! Яка бридка, жахлива справа! Цікавість перемогла його огиду, і він запитав:
— Навіщо це вам? Що ви для них робите?
— Роблю я не дуже багато. У мене мало грошей. Я можу їх тільки розрадити та часом погодувати.
Рука старого Джоліона мимоволі потяглася до гаманця. Він швидко запитав:
— А як ви їх знаходите?
— Ходжу в одну лікарню.
— Лікарню? Ну-ну!
— Мене найбільше вражає те, що майже всі вони колись були вродливі.
Старий Джоліон розправив ляльку.

— Вродливі!— вигукнув він.— Нічого не скажеш, сумна історія!— і пішов до будинку.
Вони зайшли крізь засклені двері, ще запнуті портьєрами, і він повів її до кімнати, де звичайно читав "Таймс" і сільськогосподарські журнали з величезними ілюстраціями, які зображали кормові буряки та інші плоди ланів,— Голлі залюбки їх розфарбовувала.
— Обід буде за півгодини. Хочете помити руки? Я вас відведу в кімнату Джун.
Він бачив, що вона жадібно роздивляється довкола. Скільки тут сталося змін, відколи вона востаннє була в цьому домі з чоловіком, чи з коханцем, чи, може, й з обома — він не знав, не уявляв собі! Все те ховалося в тумані минулого, яке він не хотів ворушити. Але скільки сталося змін! І в холі він сказав:
— Знаєте, мій син Джо — художник. У нього добрий смак. Звичайно, відмінний від мого, але я йому своїх уподобань не нав'язую.
Вона стояла непорушно, оглядаючи великий хол під широким скляним дахом,— раніше від нього був відгороджений музичний салон. Старому Джоліонові стало трохи не по собі. Невже вона намагається викликати когось із тіней цієї кімнати, де все перлисто-сіре й сріблясте. Він сам вибрав би золото: ясніше й солідніше. Але у Джо французькі смаки, і кімната вийшла якась імлиста, наче її оповиває дим сигарет, які син завжди курить, дим, крізь який то тут, то там проблискують сині і яскраво-червоні плями. Ні, він мріяв про зовсім інше! Подумки він прикрасив ці стіни шедеврами в золотих рамах — натюрмортами, які він купував за тих часів, коли ціну картини визначав її розмір. А де вони тепер? Їх продали за безцінь! Бо той внутрішній голос, який спонукав його, єдиного з-поміж Форсайтів не відставати від часу, застеріг: нема чого за них триматися. Проте в його кабінеті й досі висіли "Голландські рибальські човни при заході сонця".
Він повів Айріні сходами нагору, ступаючи повільно, бо кололо в боці.
— Тут ванні кімнати,— мовив він,— та інші приміщення. Я звелів викласти кахлями стіни й підлогу. Дитячі кімнати там. А це кімната Джо та його дружини. Вони всі сполучаються. Але ж ви, мабуть, пам'ятаєте.
Айріні ствердно кивнула головою. Вони пройшли галерею далі й зайшли у велику кімнату з вузьким ліжком і кількома вікнами.
— Це моя,— сказав він. На стінах висіли фотографії дітей і акварельні ескізи, і він додав невпевнено:— Це Джо малював. Краєвид із вікон чудовий. За ясної погоди можна розгледіти трибуну Епсомського іподрому.
Сонце вже стояло низенько за будинком, і на обрій опустився променистий серпанок, відсвіт довгого погожого дня. Будинків майже не було видно, але поля й переліски простягалися в тьмяному блиску аж до далеких горбів.
— Місцевість змінюється,— сказав він різко,— але природа залишиться і тоді, коли нас уже не буде. Бачите, он дрозди — ранками тут справжній пташиний концерт. Я радий, що спекався Лондона.
Вона стояла, мало не притулившись обличчям до шибки, і він був вражений її засмученим виглядом. "От якби її хоч трохи розважити!— подумав він.— Вродливе обличчя, але ж яке сумне!" І, взявши глечик гарячої води, він вийшов на галерею.
— Ось кімната Джун,— мовив він, відчиняючи сусідні двері й ставлячи глечик на підлогу.— Тут є все, що треба.
І, причинивши двері, повернувся до своєї кімнати. Пригладжуючи волосся великими щітками з чорного дерева й витираючи чоло одеколоном, він міркував. Вона зустрілася йому так дивно, поява її видавалася таємничою, навіть романтичною, наче його потяг до товариства, до краси зрозумів... зрозумів той, хто розуміє такі речі. І, стоячи перед дзеркалом, він

випростав свій ще прямий стан, пригладив щітками довгі сиві вуса, помастив брови одеколоном і подзвонив.
— Я забув попередити, що зі мною обідає леді. Нехай куховарка приготує ще яку-небудь страву, і перекажіть Біконові, щоб запріг у ландо пару коней на пів до одинадцятої: треба буде відвезти її до міста. Чи міс Голлі спить?
Покоївка гадала, що не спить. І старий Джоліон навшпиньки прокрався галереєю до дитячої кімнати й відчинив двері, завіси яких були завжди змащені, щоб вечорами він міг заходити й виходити зовсім нечутно.
Але Голлі таки спала, лежачи, як маленька мадонна, схожа на тих, що давні малярі, докінчивши, не могли відрізнити від Венери. Її довгі темні вії притислися до щік; від обличчя віяло спокоєм — очевидно, із шлуночком уже було все гаразд. І старий Джоліон стояв у напівтемній кімнаті, побожно милуючись онучкою. Її личко було таке чарівне, поважне й любе. Доля щедро наділила Джоліона благословенним даром знову жити в дітях. Внуки були його майбутнім життям — тим майбутнім життям, яке визнавав його поганський здоровий глузд. Ось вона, його крихітка, у якої ще все попереду, і в її тонесеньких жилочках тече його кров — частка його крові. Ось вона, його маленька товаришка, і він докладе всіх зусиль, щоб вона була якомога щасливіша, щоб вона не знала нічого, крім любові. Серце його сповнилося втіхою, і він вийшов, намагаючись не скрипіти своїми лакованими черевиками. У коридорі в нього раптом промайнула чудернацька думка: невже з таких самих дітей виходять жінки, яким Айріні тепер допомагає! Адже всі ті жінки були колись такими ж малятами, як і та крихітка, що спить там, у своєму ліжечку! "Треба дати їй чек,— міркував він.— Просто несила думати про них". Йому завжди було несила думати про тих бідолашних пропащих створінь; ця думка надто глибоко вражала його шляхетну натуру, що ховалася під товстим шаром правовірних почуттів власника, надто гостро вражала його найсвятіше почуття — любов до краси, від якої й досі трепетало його серце, коли він думав про вечір, який мав провести сьогодні у товаристві вродливої жінки. Він зійшов униз, де були господарські приміщення. Там, у льоху, зберігався рейнвейн ціною щонайменше два фунти за пляшку, "Стейнберг Кебінет", кращий за будь-яке йоганнісберзьке; то було вино з ідеальним букетом, солодке, як персик,— справжній нектар! Він дістав пляшку, тримаючи її обережно, наче дитину, і поглянув на неї проти світла. Ця запорошена, медового кольору вузькошия пляшка давала йому щиру втіху. За три роки, що він живе тут, вино вже досить устоялося — мабуть, чудове! Тридцять п'ять років тому він купив його — хвалити бога, він іще не втратив смаку до доброго вина і заслужив право випити. Вона його оцінить; кислоти в ньому ані краплини. Він витер пляшку, власноручно витяг корок, нахилився, вдихнув пахощі й пішов назад у вітальню.
Айріні стояла біля рояля; вона скинула капелюшок та мереживний шарф, і тепер видно було її золотаве волосся й матово-білу шию. Старому Джоліонові вона здавалася на диво гарною, в сірій сукні, на тлі рояля палісандрового дерева.
Він подав їй руку, і вони урочисто рушили до їдальні. В кімнаті, де за обідом вільно сиділо двадцять чотири чоловіка, тепер стояв тільки невеличкий круглий столик. Коли старий Джоліон залишився сам у домі, його став гнітити великий обідній стіл, і він звелів його прибрати, поки приїде син. Тут, у товаристві двох чудових копій Рафаелевих мадонн, він звичайно обідав на самоті. Того літа це була єдина неприємна для нього година дня. Він ніколи не їв багато, як товстун Свізін, чи Сільванус Гейторп, чи Ентоні Торнуорті — друзі минулих часів; невесело було сидіти за столом самому, під поглядами мадонн, і він споживав свій обід поспіхом, щоб перейти до більш духовної втіхи, яку йому давали кава й сигара. Але цього

вечора все було по-іншому! Він поглядав через стіл на Айріні й розповідав їй про Італію і Швейцарію, про свої мандрівки та про різні випадки зі свого життя, про які вже не можна було розповідати синові й онуці, бо вони все те чули. Старий Джоліон був радий, що знайшов нову слухачку Він не належав до тих стариганів, що безперестану пережовують свої спогади. Його самого швидко стомлювали пусті балакуни, тож він інстинктивно уникав стомлювати інших, а природжена галантність примушувала його дотримувати міри особливо в розмові з жінками. Йому хотілося, щоб вона розговорилась, проте хоч вона відповідала йому, усміхалася і начебто охоче його слухала, він весь час відчував ту таємничу замкнутість, що вабила в ній найбільше. Він не терпів жінок, що хизуються своїми плечима й очима і базікають, не закриваючи рота; а також самовпевнених жінок, які люблять всіма командувати і вдають із себе хтозна-яких розумних. В жінках його приваблювала тільки одна-єдина риса — чарівливість, і що спокійніше вона виявлялася, то більше йому подобалася. А в цієї жінки чарівливість була прозора, як сонячний день над італійськими горбами й долинами, що їх він колись любив. А те, що вона жила так відлюдно, зближувало його з нею, породжувало незбагненне бажання здобути її приязнь. Коли чоловік дуже старий і остаточно вибув із гри, буває приємно почувати, що йому не загрожують домагання молодих суперників, бо він усе ще хоче бути першим у серці красуні. І він пив вино, і дивився на її уста, і почував себе майже молодим. А пес Балтазар лежав і теж дивився на її уста, зневажаючи в душі перерви в їхній розмові й зеленкуваті келехи, повні золотавої рідини, якою він гидував.
День уже згасав, коли вони повернулися до вітальні. І, запаливши сигару, старий Джоліон сказав:
— Зіграйте мені Шопена.
По тому, які чоловік курить сигари і яких він любить композиторів, можна дізнатися, з чого зіткана його душа. Старий Джоліон не терпів міцних сигар і Вагнерової музики. Він любив Бетховена, Моцарта, Генделя, Глюка й Шумана і, з якихось незбагненних причин, опери Мейєрбера; проте останніми роками його зачарував Шопен, а в малярстві він став схилятися перед Ботічеллі. Віддаючись новим уподобанням, він усвідомлював, що відступає від взірців золотого віку. Поезія його нових улюбленців різнилася від поезії Мільтона, Байрона й Теннісона, Рафаеля й Тіціана, Моцарта й Бетховена. Вона була наче оповита серпанком; ця поезія не полонила зразу, а пробиралася пальцями під ребра, і тягла й вивертала душу, і розтоплювала серце. І, не маючи певності, чи добре це, чи погано, він відкидав усі сумніви й залюбки милувався картинами одного й насолоджувався музикою другого.
Айріні сіла за рояль під електричною лампою з перлово-сірим абажуром, а старий Джоліон, умостившись у кріслі, так щоб її бачити, заклав ногу на ногу й поволі пихкав сигарою. Вона сиділа хвилину, поклавши пальці на клавіші, очевидно, міркуючи, що йому заграти. Потім почала, і старого Джоліона сповнила сумовита втіха, подібної якій не буває на світі. Помалу його опанувало заціпеніння, і він оживав тільки на мить, щоб вийняти з рота сигару. Була тут і Айріні, і випите вино, і пахощі тютюну; але був перед ним і світ, де сонячне сяйво переливалося в місячне, і озерця з лелеками, а над ними синіли дерева з вогненними трояндами, червоними, як вино; і порослі лавандою луки, де паслися молочно-білі корови; і жінка, примарна жінка, темноока, білошия, вона усміхалася, простягаючи руки; а з високості, що бриніла, як музика, впала зірка й зачепилася за коров'ячий ріг. Він розплющив очі. Прегарна річ; і грає вона чудово — в неї ангельське туше! І він знову заплющив очі. Душа його дивовижно повнилася журбою і радістю, як то буває, коли стоїш під липою, обсипаною медовим

цвітом. Не жити власним життям, а просто собі стояти, ніжитися в усмішці жіночих очей і вдихати чудесні пахощі! І він відсмикнув руку, яку пес Балтазар раптом лизнув.
— Чудово! — мовив він.— Будь ласка, грайте — ще Шопена!
Вона знову заграла. Тепер його вразила схожість між нею і її Шопеном. Поколихування, яке він помітив у її ході, відчувалося також у грі, і в ноктюрні, що його вона вибрала, і в ніжній темряві її очей, і в сяйві її волосся, наче позолоченого місячним світлом. Так, вона зваблива; проте ані в ній самій, ані в її музиці немає нічого від Даліли. Довга синя струминка тютюнового диму здіймалася від його сигари і танула вгорі. "Отак і ми щезнемо!— думав він.— Не буде більше краси. Невже нічого не буде?"
Музика знову змовкла.
— Може, хочете Глюка?— спитала Айріні.— Він любив писати свою музику в залитому сонцем саду, а поряд стояла пляшка рейнвейну.
— Авжеж. Послухаймо "Орфея".
Тепер навколо розлягалися квітучі поля, що мінилися золотом і сріблом, погойдувалися осяяні сонцем білі постаті, літали барвисті птахи. Всюди було літо. Душу його заливали хвилі солодкої млості й жалю. Ненароком струснувши на себе попіл із сигари, він дістав шовкову хусточку, щоб змахнути його, і відчув змішані пахощі тютюну й одеколону. "Ах! — подумав він.— Це просто на хвильку вернулася молодість!" — і вголос сказав:
— Ви ще не грали мені "Che faro" [13].
Вона не відповіла, не поворухнулась. Він відчув, що її охопило якесь дивне хвилювання. Раптом вона встала й відвернулася, і його пройняв болючий сором. Який же він товстошкірий! Адже вона теж, як Орфей,— вона теж шукає в чертогах пам'яті свого загиблого коханого! І, збентежений до глибини душі, він підвівся з крісла. Вона відійшла до великого вікна в кінці вітальні. Він тихенько пішов за нею. Вона склала руки на грудях: йому видно було щоку, зовсім білу. І, глибоко зворушений, він мовив:
— Не треба, не треба, голубонько!
Слова ці вихопилися в нього несамохіть — він завжди так заспокоював Голлі, коли в неї щось боліло,— але вони справили негайний і прикрий вплив. Вона підняла руки, затулила обличчя й заплакала.
Старий Джоліон стояв і дивився на неї глибоко запалими від старості очима. Гіркий сором, якого їй завдав цей вибух розпачу, що так не в'язався з її самовладанням і спокійною поведінкою, свідчив, що досі вона ніколи не виказувала свого горя в присутності чужої людини.
— Не треба, не треба! повторював він упівголоса й обережно торкнувся до неї рукою.
Вона повернулася і притулилась до нього, сховавши обличчя в долонях Старий Джоліон стояв непорушно, поклавши їй на плече худу руку Нехай собі виплачеться їй одразу полегшає на душі! А пес Балтазар підвівся спантеличений і почав їх розглядати.
Вікно було й досі відчинене, завіси не запнуті, й останні відблиски дня зливалися зі світлом лампи; пахло свіжоскошеною травою. Навчений довгим життєвим досвідом, старий Джоліон мовчав. Навіть горе з часом виплаче всі сльози, тільки Час може втамувати скорботу, Час, свідок того, як гаснуть усі почуття, усі людські пристрасті, Час розрадник усіх жалів. Йому спали на думку слова. "Як спраглому оленю дзюркіт струмка"; але ні, вони зовсім ні до чого. За мить, відчувши пахощі фіалок, він зрозумів, що вона витирає очі Він випнув підборіддя, притиснувся вусом до її чола і відчув, як вона здригнулася всім тілом, наче дерево, що струшує з себе краплини дощу. Вона піднесла його руку до уст, ніби кажучи: "Вже минулося! Даруйте мені!"

Поцілунок сповнив його дивної втіхи, він повів її назад до рояля. А пес Балтазар пішов слідом за ними і поклав їм до ніг кісточку із з'їденої за обідом відбивної котлети.
Прагнучи стерти пам'ять про її сльози, старий Джоліон не міг придумати нічого кращого за порцеляну, і, поволі переходячи з нею від шафки до шафки, він брав статуетки із Дрездена, Лоустофта й Челсі і крутив їх у своїх тонких, по мережаних жилами руках, шкіра на яких, всіяна блідим ластовинням, виглядала дуже старою.
— Цю фігурку я придбав у Джобсона,— розповідав він Вона коштувала мені тридцять фунтів. Дуже стара. Цей пес розкидає кістки по всьому дому! А оцю стару чашу я купив на аукціоні, коли збанкрутував розпусник маркіз Проте це сталося не за вашої пам'яті. Ось гарний зразок Челсі Ну, а це що таке, як ви гадаєте?
І він тішився, відчуваючи, що жінка з таким витонченим смаком зацікавилася його колекцією; адже ніщо не заспокоює нервів краще за порцеляну невизначеного походження.
Коли нарешті під вікном зашурхотіли колеса карети, він сказав:
— Вам треба приїхати ще — приїздіть на сніданок, тоді я покажу вам усе це при денному світлі і мою крихітку покажу — вона люба дитина. А пес, здається, вас уподобав.
Балтазар, відчуваючи, що вона від'їжджає, терся об її ногу. Вийшовши з нею на ганок, старий Джоліон сказав:
— Вас довезуть за годину з чвертю. Візьміть оце для ваших протеже,— і він тицьнув їй у руку чек на п'ятдесят фунтів.
Він побачив, як заблищали її очі, почув її шепіт:
— Ой дядечку Джоліоне!
Серце його радісно затріпотіло. Тепер одна-дві бідолахи дістануть хоч якусь допомогу, і тепер вона приїде знову. Через вікно карети він іще раз потиснув їй руку. Коні рушили. Він стояв, дивився на місяць і на тіні дерев і думав: "Гарний вечір! Вона..."
II
Два дні дощів — і настало літо, тепле, ясне. Старий Джоліон гуляв і розмовляв з Голлі. Спочатку він почував себе так, наче йому додалося зросту й сили; потім його охопив неспокій. Мало не щодня вони ішли в гайок і доходили до старої колоди. "Та ні, її немає,— думав він.— Звичайно, нема!" І йому здавалося, наче він став менший на зріст, і він ішов на гору додому, ледве переставляючи ноги, приклавши руку до лівого боку. Іноді в нього з'являлася думка: "Чи вона справді була тут, чи мені це приснилося?" І він дивився кудись у простір, а Балтазар дивився на нього. Певна річ, вона більше не приїде! Він розпечатував листи з Іспанії вже без колишньої нетерплячки. Вони затримуються до липня; довідавшись про це, він, сам собі на диво, відчув, що зможе легко пережити довшу розлуку. Щодня за обідом він скоса позирав туди, де того вечора сиділа вона. Її там не було, і він знову дивився перед себе.
На сьомий день старий Джоліон вирішив: "Треба поїхати до міста замовити черевики". Він звелів Біконові подати коляску й поїхав. Коли минули Патні й наближалися до Гайд парку, йому спало на думку: "А що, коли я заверну в Челсі та провідаю її". І він гукнув:
— Заїдьте до тієї леді, що ви її днями відвозили.
Кучер повернув до нього своє широке червоне обличчя, і його товсті губи вимовили:
— Леді в сірому, сер?
— Атож, леді в сірому.
Наче можуть бути якісь інші леді! Ото ще недотепа!

Коляска спинилася перед невеликим триповерховим будинком, який стояв трохи віддалік від річки. Досвідченим оком старий Джоліон визначив, що помешкання там дешеві "Мабуть, фунтів шістдесят на рік",— подумав він і, зайшовши досередини, подивився на таблицю з прізвищами пожильців. Прізвища "Форсайт" там не було, але в графі "Другий поверх, помешкання С" стояло: "Місіс Айріні Герон" Виходить, вона перейшла на дівоче прізвище! І це чомусь йому сподобалось. Він поволі зійшов нагору сходами; в боці поколювало. Перш ніж подзвонити, він трохи постояв, чекаючи, поки там перестане сіпати й пекти. Напевно, її немає вдома! І тоді — по черевики! Сумна думка! Нащо йому в такому віці здалися черевики? Він і тих не зносить, що в нього є.
— Господиня вдома?
— Так, сер.
— Скажіть, що її хоче бачити містер Джоліон Форсайт
— Зараз, сер. Прошу сюди.
Старий Джоліон пішов слідом за молоденькою покоївкою — їй від сили було років шістнадцять — у маленьку вітальню із спущеними шторами. Тут було піаніно і більше майже нічого, якщо не брати до уваги ледь чутних пахощів і доброго смаку. Він стояв посеред кімнати з циліндром у руці й думав: "Мабуть, вона живе у великій скруті". Над каміном висіло дзеркало, і він побачив своє відображення. Який же він старий! Почувши шелест, він повернувся. Вона стояла так близько, що він мало не торкнувся вусом її чола, там, де у волоссі сріблилися нитки сивини.
— Я саме був у місті,— мовив він, — і вирішив заглянути до вас, запитати, як ви доїхали того вечора.
Вона всміхнулась, і в нього відразу відлягло від серця. Здається, вона справді рада його бачити.
— Може, ви надінете капелюшок та поїдемо кататися в парк?
Але коли вона пішла надіти капелюшок, він насупився. Парк! Джеймс і Емілі! Дуже можливо, що там катається місіс Ніколас або ще хтось із його любих родичів. А потім вони роздзвонять по всьому місту, що бачили його з нею. Краще не треба! Навіщо будити минуле, давати поживу форсайтів-ській біржі! Він скинув сиву волосину з вилоги свого застебнутого доверху сюртука, потім провів рукою по щоках, вусах, міцному підборіддю. Під вилицями утворилися глибокі западини. Останнім часом у нього пропала всяка охота до їжі,— треба буде сказати тому шарлатанові, що лікує Голлі, нехай випише яких-небудь ліків для підкріплення сил Коли Айріні повернулася і вони сіли в коляску, він сказав:
— А може, краще посидимо в Кенсінгтонському саду? — і додав, лукаво примруживши око — Там ніхто не катається в каретах, — так наче вона знала, на що він натякає.
Вийшовши з коляски, вони вступили в цей притулок обраних і пішли до озера.
— Отже, ви живете під своїм дівочим прізвищем, мовив він.— Це добре.
Вона взяла його під руку
— Дядечку Джоліоне, а Джун мені пробачила?
Він лагідно відповів:
— Авжеж, авжеж! Звичайно, пробачила
— А ви?
— Я? Я пробачив вам, тільки-но зрозумів, як усе сталося.
Може, так воно й було насправді — серце його завжди виправдовувало красу.
Вона глибоко зітхнула.
— Я ніколи не жалкувала... не могла. Чи ви коли-небудь кохали всім серцем, дядечку Джоліоне?

Почувши це дивне запитання, старий Джоліон втупився перед себе. Чи було з ним таке? Та начебто не було. Але йому не хотілося казати цього молодій жінці, чия рука торкалася його руки, чиє життя наче спинило свій плин перед пам'яттю про нещасливе кохання. І він подумав "Якби мені довелося зустріти замолоду вас, я.. я б, може, й накоїв дурниць". І він удався до загальників.
— Кохання дуже дивна річ,— мовив він, часто навіть фатальна. Адже греки — правда ж?— зробили кохання богинею. Мабуть, вони мали слушність, але ж вони жили в золотому віці.
— Філ перед ними схилявся.
"Філ!" Це слово шпигнуло його в серце глибока проникливість раптом підказала йому, чому вона терпить його товариство. Їй кортіло поговорити про свого коханого! Ну що ж! Хай буде й так, якщо це їй приємно І він сказав:
— А він, мабуть, розумівся й на скульптурі
— Так. Він любив рівновагу й пропорції, він любив греків за те, що вони віддалися мистецтву всім своїм єством.
Рівновага! Наскільки йому пригадується, цей молодик узагалі не знав, що таке рівновага; що ж до пропорції,— так, він був досить ставний, але ці дивні очі й гострі вилиці. Де ж тут пропорції?
— Ви, дядечку Джоліоне, теж із золотого віку.
Старий Джоліон озирнувся на неї. Може, вона кепкує з нього? Ні, очі її були м'які, як оксамит. Чи вона до нього підлещується? Але навіщо? Від такого старого дідугана, як він, їй нема чого сподіватися.
— Філ так вважав. Він, бувало, говорив: "Але я не смію сказати йому, як ним захоплююся".
Вона знову своєї. Знову про свого покійного коханого, знову їй кортить поговорити про нього! І він притиснув ліктем її руку, водночас і роздратований цими спогадами, і вдячний, наче збагнувши, що вони з'єднують його з нею.
— Дуже був талановитий молодик,— промурмотів він,— Душно! Спека мені тепер вадить. Посидьмо трохи.
Вони посідали на стільці під каштаном; його широке листя сховало їх від лагідних променів червневого дня. Приємно сидіти тут, і дивитися на неї, і відчувати, що їй до душі його товариство. І, прагнучи зробити все можливе, щоб воно стало їй ще більше до душі, він провадив:
— Мабуть, він показав себе перед вами з такого боку, якого я не бачив. Ви побачили найкраще, що в ньому було. Його художні смаки здавалися мені трохи... новітніми,— він мало не сказав "новомодними".
— Так, але він не раз казав, що ви по-справжньому відчуваєте красу.
Старий Джоліон подумав: "Еге, казав!"—але відповів, примруживши око:
— Мабуть, відчуваю; інакше я б не сидів тут поруч із вами.
Вона просто чарівна, коли усміхається так, очима!
— Він вважав, що ваше серце із тих, що ніколи не старіють. Філ чудово розумів людей.
Він не піддався тим лестощам, які вона вклала в уста минулого, бажаючи поговорити про свого померлого коханого,— анітрохи не піддався; а проте йому було приємно її слухати, бо вона тішила його погляд і серце, яке — щира правда!— зовсім не постаріло. Може, тому, що на відміну від неї і її померлого коханого, він ніколи не любив безтямно, завжди зберігав рівновагу, своє чуття пропорції? Ну що ж! Зате тепер, у вісімдесят чотири роки, він іще може захоплюватися красою. І він подумав: "Якби ж то я був художником або скульптором! Але я старий дід. Живи, поки живеться".

Закохана пара, обнявшись, пройшла перед ними по траві, по краю тіні від каштана. Сонце жорстоко осявало їхні бліді, змарнілі молоді обличчя.
— Все ж таки люди бридкі створіння!— раптом сказав старий Джоліон.— Часом мене дивує, як... як кохання це долає.
— Кохання долає все!
— Так гадають молоді,— пробурмотів він.
— Кохання не знає ні віку, ні меж, ні смерті.
Коли він побачив, як засяяло її бліде обличчя, як захвилювалися груди, побачив її очі, великі, темні й вологі, йому здалося, що то ожила сама богиня Венера! Але ця гра уяви викликала негайну реакцію, і він сказав, примруживши око:
— Але якби воно знало межу, то ми б з вами і не народилися. Бо, їй-право, йому доводиться перемагати немало перешкод.
Потім, скинувши циліндр, він витер його криси об вилогу сюртука. Великий і важкий циліндр нагрів його чоло: останнім часом до голови йому часто приливала кров.
Вона сиділа, дивлячись просто себе, і несподівано мовила стиха:
— Дивно, як я залишилася жива.
Йому пригадалися слова Джо: "Змучена, зневірена".
— А мій син бачив вас того самого дня,— сказав він.
— То був ваш син? Я почула чийсь голос у холі. На одну мить мені здалося, що це Філ.
Старий Джоліон помітив, як тремтять її губи. Вона прикрила їх рукою, потім спокійно повела далі:
— Тієї ночі я пішла на набережну. Якась жінка схопила мене за сукню. Вона розповіла мені про себе. Коли дізнаєшся, як страждають інші, то стає страшенно соромно.
— Одна з тих?
Вона ствердно кивнула головою, і старому Джоліонові стало страшно: він-бо ніколи не знав, що таке боротися з безнадією. Він майже мимохіть промовив:
— Розкажіть мені, прошу.
— Мені було байдуже — жити чи вмерти. Коли людина в такому стані, смерть не хоче її займати. Та жінка доглядала мене три дні — ні на мить не відходила від мене. Я була зовсім без грошей. Тому-то я й роблю тепер для них усе, що можу
А старий Джоліон думав: "Зовсім без грошей!" Хіба може бути гірше лихо? Воно спричиняється і до всього іншого.
— Треба було прийти до мене,— сказав він.— Чому ви не прийшли?
Айріні не відповіла.
— Мабуть, тому, що моє прізвище Форсайт? Чи вас утримувала думка про Джун? Як ви живете тепер?
Його очі мимохіть озирнули її з ніг до голови. Може, вона й тепер!.. Але ні, вона не худа, не змарніла.
— О, я маю п'ятдесят фунтів на рік. Мені їх якраз вистачає.
Її відповідь не розвіяла його сумнівів: він не дуже їй вірив. Цей клятий Сомс! Проте почуття справедливості приглушило осуд. Ні, вона швидше помре, аніж погодиться взяти що-небудь від Сомса. То тільки на перший погляд вона здається такою лагідною, насправді ж десь у глибині в ній таїться сила — сила й вірність. І надало ж тому Босіні попасти під колеса й покинути її напризволяще!
— Але тепер, як тільки вам чого буде треба,— сказав він,— то неодмінно звертайтеся до мене, інакше я вважатиму, що ви мене знати не хочете.— І, надівши циліндр, він устав.— Ходімо вип'ємо чаю. Я загадав тому ледацюзі,

хай десь перебуде з кіньми годину, а потім приїде по мене до вашого дому. Ми візьмемо кеб: я вже не можу стільки ходити пішки, як колись.
Він тішився прогулянкою через сад до Кенсінгтона, вбираючи звук голосу, погляд очей, тонку красу чарівної жінки, що йшла поруч із ним. Він тішився, п'ючи чай у Рафела на Гай-стріт, і вийшов звідти, почепивши на мізинець велику коробку цукерок. Він тішився їздою у кебі й доброю сигарою, вертаючись до Челсі. Вона дала йому слово, що приїде в Робін-Гіл наступної неділі і знову буде грати; і в уяві своїй він уже бачив, як вона рве гвоздики та ранні троянди, що їх вона візьме з собою до міста. Приємно було зробити їй невеличку приємність, якщо такий старий дідуган може зробити комусь приємність. Коли вони під'їхали до її дому, його коляска вже стояла там. Цей чолов'яга все робив невлад. А коли його чекаєш — він ніколи не приїде вчасно! Старий Джоліон зайшов на хвилину попрощатися. В маленькому темному холі стояв неприємний запах пачулів, а під стіною на лаві — інших меблів тут не було — сиділа якась жінка. Айріні сказала їй упівголоса:
— Зачекайте хвилинку.
У невеликій вітальні, коли двері в хол зачинилися, він запитав поважно:
— Це одна з ваших протеже?
— Так. Тепер, завдяки вам, я можу дещо для неї зробити.
Він стояв, гладячи міцне підборіддя, що в свій час багато кого настрахало. Його засмучувала й лякала думка про те, що вона знається з цим знедоленим створінням. Чим вона може допомогти цій жінці? Нічим. Тільки сама забрудниться та ще, чого доброго, вскочить у якусь халепу. І він сказав:
— Прошу вас, бережіться! Люди схильні витлумачити все, що ми робимо, у якнайгірший спосіб.
— Я це знаю.
Її спокійна усмішка збентежила його.
— Ну, що ж, до неділі,— промовив він.— Бувайте здорові.
Вона підставила йому щоку
— Бувайте здорові,— повторив він.— Бережіть себе.
І він вийшов, відвернувши погляд від жінки на лаві. Додому він поїхав через Геммерсміт, збираючись заїхати в одну відому йому крамницю й сказати, щоб їй послали дві дюжини їхнього найкращого бургундського. Адже їй треба хоч інколи зігріти душу! Тільки в Річмонд-парку він пригадав, що вирушив був до міста замовити собі черевики, і здивувався, як йому могло спасти на думку таке безглуздя.

III

Легенькі привиди минулого, що завжди витають біля старих людей, ніколи ще так рідко не зазирали йому в очі, як протягом сімдесяти годин, що відділяли його від неділі. Натомість перед ним з'являвся дух майбутнього, заворожуючи його чарами незнаного. Старий Джоліон перестав непокоїтися і вже не ходив у гайок, бо вона обіцяла приїхати на сніданок. В їжі є щось на диво заспокійливе — зникає сила-силенна сумнівів, бо ніхто не пропустить сніданку чи обіду без дуже поважних причин. Щодня він грав із Голлі на лужку в крикет, посилав їй м'ячі, а вона била, готуючись подавати Джоллі, коли той приїде на канікули. Вона ж бо не була щирим Форсайтом, зате Джоллі — якнайщирішим, а Форсайти завжди б'ють, аж поки підуть на спочинок і доживуть до вісімдесяти п'яти років. Балтазар, який завжди крутився десь поблизу, кидався стрімголов до м'яча, лягав на нього, а слуга ганяв лужком, підбираючи м'яч, аж поки його обличчя починало блищати, як місяць уповні. І тому що час зустрічі наближався, кожен день був довший і ясніший за попередній. Увечері в п'ятницю він випив ліків від печінки — сильно кололо в боці і хоч йому дошкуляв не той бік, де печінка,

кращих ліків годі й шукати. Кожного, хто сказав би йому, що він знайшов собі в житті нову турботу і що турботи йому вадять,— зустрів би твердий і трохи зневажливий погляд запалих сталево-сірих очей, які, здавалося, промовляли: "Я сам знаю, що мені краще". Він завжди знав і знатиме це довіку.

В неділю зранку, коли Голлі пішла з гувернанткою в церкву, він подався до грядок з полуницями. Там, у супроводі пса Балтазара, він уважно оглянув кущики і назбирав десятків зо два достиглих ягід. Йому важко було нахилятися, і в нього запаморочилася голова й почервоніло чоло. Поклавши полуниці на тарілку, він поставив її на стіл у їдальні, тоді помив руки й освіжив чоло одеколоном. Там, перед дзеркалом, йому впало в око, що він схуд. А який худий він був замолоду, ну просто як тріска! Гарно бути струнким — він не терпів товстунів; а проте його щоки, здається, надто вже глибоко позападали! Вона мала прибути поїздом о пів на першу і йти від станції дорогою повз Гейджеву ферму, а потім стежкою через гайок. І, зазирнувши в кімнату Джун, чи поставили там глечик з гарячою водою, він пішов їй назустріч, пішов помаленьку, бо щось дуже сильно калатало серце. Повітря було наповнене пахощами, співали жайворонки, і видно було велику трибуну Епсомського іподрому. Чудовий день! Мабуть, саме такого дня шість років тому Сомс привіз сюди Босіні подивитися на ділянку, де мало початися будівництво. Саме Босіні й вибрав місце для будинку — про це йому часто розповідала Джун. Останніми днями цей юнак не йшов з думки старому Джоліонові, наче його дух справді витав над останнім його витвором, сподіваючись побачити її. Адже Босіні — єдиний, хто володів її серцем, кому вона віддалася душею і тілом! У його віці все це, звичайно, годі собі уявити, але в ньому прокинувся давній приглушений біль, ніби привид ревнощів невідомо до кого; а також інше, благородніше почуття — жаль до цього кохання, що так рано загинуло. Лише кілька коротких місяців — і кінець! Отак воно буває на світі! Дійшовши до гайка, він поглянув на годинник — ще тільки чверть на першу, чекати двадцять п'ять хвилин! Але за поворотом стежки він побачив її на тому самому місці, де й першого разу, на старій колоді, й зрозумів, що вона, певно, приїхала попереднім поїздом, щоб посидіти тут години дві на самоті. Дві години її товариства — пропали! Які згадки так приваблюють її до цієї колоди? Його обличчя виказало цю думку, бо вона зразу ж мовила:

— Даруйте мені, дядечку Джоліоне. Саме тут я вперше довідалася...

— Так, так. Можете приходити сюди, коли хочете. У вас втомлений вигляд — ви даєте забагато уроків.

Його турбувало, що їй доводиться давати уроки. Навчати якихось дівчисьок, котрі вибивають гами своїми товстими пальцями!

— Кого ж ви навчаєте?— запитав він.

— На щастя, мої учні здебільшого з єврейських родин.

Старий Джоліон глянув на неї спантеличено: всі Форсайти вважали євреїв за людей дивних і непевних.

— Вони люблять музику, і вони дуже добрі.

— Ще б пак! Хай-но тільки спробують бути недобрими.— Він узяв її під руку,— коли він ішов нагору, у нього завжди поколювало в боці,— і сказав:— Чи вам коли доводилося бачити таку красу, як оцей жовтець! Він розцвів за одну ніч.

Погляд її, здавалося, летів над лукою, наче бджола, що шукає квітів і меду.

— Мені хотілося, щоб ви його побачили, тому й заборонив пасти тут корів. Потім, згадавши, що вона приїхала сюди поговорити про Босіні, він показав на вежу з годинником над стайнею.

— Мабуть, він навряд чи дозволив би мені спорудити цю штуку. Наскільки мені пригадується, він не зважав на час.
Але вона, притиснувши ліктем його руку, повела мову про квіти; і старий Джоліон зрозумів: вона це робить для того, щоб він не подумав, нібито вона приїхала сюди заради свого покійного коханого.
— Найкраща квітка, яку я можу вам показати,— сказав він із якимсь тріумфом,— це моя крихітка. Вона ось-ось повернеться з церкви. В ній є дещо таке, що трохи нагадує мені вас,— йому не здалося дивним, що він висловився саме так, замість сказати: "У вас є дещо таке, що трохи нагадує мені її".— Ага! Ось вона йде!
Від старого дуба до них бігла Голлі, за якою поспішала літня француженка-гувернантка, чиє травлення розладналося двадцять два роки тому під час облоги Страсбурга. Дівчинка зупинилась кроків за десять від них погладити Балтазара, вдаючи, що прибігла тільки для цього. Старий Джоліон, розгадавши її хитрощі, сказав:
— Ну, серденько, ось та леді в сірому, яку я обіцяв тобі показати.
Голлі підвела голову й глянула на Айріні. Він стежив за ними, лукаво примруживши око. Айріні усміхалася, Голлі спочатку поважно придивлялася до неї, потім теж несміливо всміхнулась, а далі в погляді її з'явилося щось глибше. Вона відчуває красу, ця дитина, знає, що добре, що погано! Йому було приємно бачити, як вони поцілувалися.
— Місіс Герон — мадемуазель Бос. Ну, мадемуазель, чи сподобалася вам проповідь?
Тепер, коли жити лишилося зовсім мало, єдина частина служби божої, пов'язана з цим світом, поглинала весь інтерес до церкви, який у нього ще зберігся. Мадемуазель Бос простягла тоненьку павучу руку в чорній лайковій рукавичці — їй доводилося служити в найкращих домах,— і сумовиті очі на її худому пожовклому обличчі, здавалося, питали: "А ви добг'е виховані?" Щоразу, коли Голлі або Джоллі чим-небудь її допікали — а таке бувало частенько,— вона їм казала: "Малі Тейлори ніколи такого не робили — вони були дуже добг'е виховані діти". Джоллі ненавидів малих Тейлорів; Голлі страшенно дивувалася, чому їй не щастить зрівнятися з ними. "Химерна вона якась, ця мадемуазель Бос",— думав про неї старий Джоліон.
Сніданок вийшов чудовий; шампіньйони, які він власноручно назбирав у теплиці, принесені ним полуниці і ще одна пляшка "Стейнберг Кебінета" породили в ньому якесь запашне натхнення і певність, що завтра в нього буде легенька екзема. Після сніданку вони сиділи під дубом і пили турецьку каву. Він не дуже засмутився, коли мадемуазель Бос пішла писати недільного листа до сестри, що колись була поставила під загрозу своє майбутнє, проковтнувши шпильку,— цей випадок нагадувано дітям кожнісінького дня як застереження, щоб вони їли не поспішаючи і добре пережовували їжу. Під терасою на килимку Голлі й Балтазар дражнили й пестили одне одного, а в затінку старий Джоліон, заклавши ногу на ногу й розкошуючи пахучою сигарою, дивився на Айріні, що сиділа на гойдалці. Легка сіра постать, на якій тремтіли сонячні блищики, ледь погойдувалася, уста напіврозтулились, з-під опущених повік сяяли вологі темні очі. Вигляд у неї був вдоволений. Звичайно, для неї добре приїздити до нього в гості! Старечий егоїзм іще не заполонив його серця, і він і досі міг радіти з чужих радощів; він розумів, що його бажання — це хоч і багато, проте ще далеко не все.
— Тут у нас тиша й спокій,— мовив він.— Якщо вам нудно, то не приїжджайте. Але мені приємно вас бачити. З усіх облич мені приємно дивитися тільки на обличчя моєї крихітки і на ваше.
Помітивши її усмішку, він збагнув, що їй і досі приємно, коли нею захоплюються, і це його підбадьорило.

— Я кажу щиру правду,— провадив він.— Ніколи в житті я не кривив душею, говорячи жінці, що вона мені подобається. Та навіть не пригадую, чи говорив я це хоч одній жінці — хіба що замолоду дружині. А дружини — дивні створіння.
Він хвильку помовчав, потім раптом сказав:
— Їй хотілося, щоб я говорив ці слова частіше, аніж міг сказати від щирого серця. Отак ми й жили.
Обличчя Айріні чомусь спохмурніло, і, злякавшись, що сказав щось недоречне, він швидко провадив далі:
— Сподіваюся, що коли моїй крихітці настане час одружитись, вона знайде собі такого чоловіка, котрий розумітиме жіноче серце. Мене вже тоді не буде на світі, але у подружньому житті тепер стало стільки неладу,— я не хочу, щоб їй випало таке на долю.— І, відчуваючи, що тільки ще більше заплутався, він додав:— Цей пес безперестану чухається!
Настала пауза. Про що вона думає, ця чарівна жінка із знівеченим життям, жінка, що попрощалася з коханням, хоч була створена для кохання? Може, згодом, коли його не стане, вона знайде собі іншого друга, не такого безладного, як той молодик, що примудрився попасти під колеса. Проте як її чоловік?
— А Сомс вас ніколи не турбує?— спитав він.
Вона похитала головою. Обличчя її зразу замкнулося. Хоч яка вона була м'яка, в ній відчувалося щось непохитне. І неначе промінь світла, що освітив непереборну статеву огиду, спалахнув у свідомості старого Джоліона, що належав своїм вихованням до ранньої вікторіанської доби,— такої далекої від теперішньої,— і ніколи навіть не задумувався над такими простими речами.
— Ну й гаразд,— мовив він.— Сьогодні видно велику трибуну. Може, трохи пройдемося?
Він повів її через квітники й фруктовий сад, де під високою стіною грілися на сонці шпалери персиків, показав стайні, виноградну теплицю, теплицю, де росли шампіньйони, грядки спаржі, розарій, альтанку — повів навіть на город показати молоді стручечки гороху, з яких Голлі любила виколупувати горошинки, а потім злизувати їх зі своєї смаглявої долоні. Багато чудових речей він показав їй, а Голлі й Балтазар то вистрибували попереду, то підбігали до них, щоб привернути до себе увагу. Це був один з найщасливіших днів у його житті, але він утомився і був радий, коли сів нарешті у вітальні і вона налила йому чаю. До Голлі прийшла її подруга — русява дівчинка, підстрижена коротко, як хлопчик. Вони гралися віддалік, під сходами, на сходах і на галереї. Старий Джоліон попросив зіграти Шопена. Айріні грала етюди мазурки, вальси і зрештою діти тихенько підійшли й стали біля фортепіано — обидві голівки, чорнява й золотава, нахилилися, слухаючи. Старий Джоліон стежив за ними
— Ану, дівчатка, потанцюйте!
Вони почали несміливо і невлад. Підстрибуючи й кружляючи, старанно, але не дуже вправно, вони довго танцювали навколо крісла під звуки Шопенового вальса. Він стежив за ними й за обличчям Айріні, що грала, повернувшися з усмішкою до двох малих танцівниць, і думав: "Давно вже я не бачив такої гарної картини". Пролунав голос:
— Hollee! Mais enfin — qu'est-ce que tu fais la — danser le dimanche! Viens done! [14]
Але діти підійшли до старого Джоліона, знаючи, що він їх оборонить, і зазирали йому в обличчя, на якому був такий вираз, як у пустуна, що його спіймано на гарячому.

— У свято й танцюється краще, мадемуазель. Це я їх підбив. Ану гайда, малята, пити чай.
І коли діти пішли в супроводі пса Балтазара, без якого не обходилася жодна трапеза, старий Джоліон подивився на Айріні, примруживши око й сказав:
— Отак-то воно буває! Правда ж, любі дівчатка? А серед ваших учениць є маленькі?
— Три — дві з них дуже милі.
— Гарненькі?
— Навдивовижу.
Старий Джоліон зітхнув, він завжди відчував невситиму жадобу до всього юного.
— Моя крихітка, мовив він,— щиро любить музику колись вона стане музиканткою. Може б, ви послухали, як вона грає? Я б хотів почути вашу думку
— Я охоче послухаю.
— А ви б не хотіли. він не доказав "давати їй уроки".
Думка, що вона даватиме уроки, була йому неприємна але тоді він би часто її бачив. Вона встала з-за фортепіано і підійшла до його крісла.
— Я б хотіла, дуже хотіла; але ж тут — Джун. Коли вони приїдуть?
Старий Джоліон насупився.
— Не раніше середини наступного місяця. Яке це має значення?
— Ви сказали, що Джун пробачила мені; проте вона ніколи не зможе забути, дядечку Джоліоне.
Забути! Вона мусить забути, коли він того бажає.
Але, ніби у відповідь, Айріні похитала головою.
— Ви ж знаєте, що вона не зможе: таке не забувається.
Завжди це кляте минуле! І він сказав роздратовано й уперто:
— Гаразд, побачимо.
Він розмовляв із нею понад годину про дітей, про силу-силенну всяких дрібниць, аж поки під'їхала коляска, щоб одвезти її додому. І коли вона поїхала, він повернувся до свого крісла і довго сидів у ньому, погладжуючи щоки й підборіддя, заново переживаючи в думках весь той день.
Після вечері він пішов у свій кабінет і взяв аркуш паперу Кілька хвилин він сидів, не беручись за перо, потім устав і підійшов до свого шедевру "Голландські рибальські човни при заході сонця". Він думав не про картину, а про своє життя. Він вирішив відписати їй що-небудь у своєму заповіті; ніщо не змогло б так схвилювати тихі глибини його думок і пам'яті. Він відпише їй частину свого капіталу, своїх надій, звершень, здібностей, праці, що створили той капітал; він відпише їй також частину того, що йому не пощастило взяти від життя, бо він намагався жити, керуючися здоровим глуздом і твердими правилами. Але що ж йому пощастило взяти? "Голландські рибальські човни" мовчали. Він підійшов до засклених дверей і відчинив їх, розсунувши завіси. Надворі знявся вітер, і торішній дубовий листок, що випадково уникнув садівникової мітли, сунувся з тихим шелестом у вечірніх сутінках по вимощеній кам'яними плитами терасі. Цей звук єдиний порушував тишу, що панувала навкруги; із саду долинали пахощі недавно политих геліотропів. Пролетів кажан. Востаннє цвірінькнула перед сном якась пташка. І над самісіньким вершечком дуба засвітилася перша зірка. Фауст в опері продав свою душу за кілька років молодості. Безглузда вигадка! Молодості не купиш ні за які гроші — оце і є справжня трагедія! Неможливо знову стати молодим для кохання і для життя. Залишається тільки тішитись красою здаля, поки є ще час, і відписати їй що-небудь у своєму заповіті. Але скільки? І, ніби привілля тихої ночі заважало йому зробити ті підрахунки, він відвернувся від вікна й підійшов до каміна. На полиці

стояли його улюблені бронзові статуетки: Клеопатра зі змією на грудях; Сократ; хортиця, що грається з цуценям; силач стримує баских коней. "Вони зостануться",— подумав він, і в нього боляче стислося серце. Їм іще жити добру тисячу років! "Скільки?" Ну, принаймні стільки, щоб вона передчасно не постарілася, щоб її обличчя якомога довше не вкрилося зморшками, а золотаве волосся не взялося сивиною. Може, він проживе ще років п'ять. На той час їй буде за тридцять. "Скільки?" В ній не тече ані краплі його крові! Вірність життєвим принципам, від яких він не відступав ось уже більше як сорок років, відколи одружився й заснував таємничий осередок, що зветься родиною, навіяла йому застережливу думку: хто не рідний йому по крові, той не має права на його добро! Отже, цей намір — неприпустима розкіш. Марнотратство, потурання старечим примхам, забаганка здитинілого діда. Його справжнє майбутнє довірено тим, у чиїх жилах тече його кров, у кому він житиме після смерті. Він відвернувся від статуеток і стояв, дивлячись на старе крісло, оббите зеленою шкірою, яке служило йому роками і в якому він викурив не одну сотню сигар. І раптом йому здалося, що в кріслі сидить вона, вбрана в сіру сукню, духмяна, ніжна, граційна й дивиться на нього темними очима. Ет! Адже їй зовсім до нього байдуже: вона думає тільки про свого покійного коханого. Але вона тут, чи хоче вона того, чи ні, і тішить його своєю красою і грацією. Старий не має права нав'язувати їй своє товариство, не має права запрошувати її, щоб вона йому грала й дозволяла милуватися собою — і все це за спасибі! В цьому світі за втіху треба платити. "Скільки?" Зрештою, він людина багата; його син і троє онуків можуть обійтися й без тих кількох тисяч. Він надбав усе сам, мало не кожен пенні; він може залишити їх, кому схоче, може дозволити собі таку невеличку втіху. Він знову підійшов до бюрка. "Як я вирішив, так і буде,— подумав він.— Нехай собі думають, що хочуть. Я так вирішив — і край!" І він сів.

"Скільки?" Десять тисяч, двадцять тисяч — скільки? Якби тільки він міг купити за ці гроші один рік, місяць молодості. І, вражений цією думкою, він швидко написав:

"Любий Герінгу! Додайте до мого заповіту таку приписку: "Я відписую своїй племінниці Айріні Форсайт, у дівоцтві Герон, що живе тепер під цим останнім ім'ям, п'ятнадцять тисяч фунтів, вільних від податку на спадщину. Щиро Ваш Джоліон Форсайт"

Запечатавши конверт і наклеївши марку, він знову підійшов до вікна і на повні груди вдихнув свіже повітря. Навколо залягла темрява, але небо тепер було всіяне зорями.

IV

Він прокинувся о пів на третю, саме в той час, коли, як він знав це з довгого досвіду, всі неприємні думки виливаються у гнітючий страх. Досвід його також навчив, що, прокинувшись потім у належний час, о восьмій годині, він зрозуміє безпідставність такого страху. Цієї ночі його раптом заполонила думка про те, що, коли він занедужає,— а це дуже ймовірно в його віці,— то вже її не побачить. Від цієї думки був лиш один крок до усвідомлення, що він розлучиться з нею і тоді, коли повернуться з Іспанії його син і Джун. Як він може виправдати своє бажання зустрічатися з жінкою, котра звабила — вночі усі речі називаєш своїми іменами — нареченого Джун? Хоч його вже немає на світі, але Джун уперте дівчисько, вона щира серцем, але вперта, як віслюк, і — що правда, то правда — не з тих, хто забуває! В середині наступного місяця вони будуть удома. Йому лишилося всього п'ять тижнів тішитися новим захопленням, що виникло тепер, коли життя його вже кінчається. Темрява з абсурдною ясністю показала його справжні почуття. Його вабить до себе краса — він прагне бачити те, що

тішить йому око. Безглуздя в його віці! А проте хіба ж не це примушує його збудити в душі Джун такі тяжкі спогади, і що зробити, щоб його син і невістка не вважали його за недоумкуватого? Йому доведеться їздити потай до Лондона, а це його втомлює; і досить йому хоч трохи занедужати, і він втратить і цю можливість бачитися з нею. Він лежав із розплющеними очима, звикаючи до неприємної перспективи, й називав себе старим дурнем, а серце його щосили тріпотіло в грудях, а потім наче зовсім перестало битися. Він бачив, як крізь щілини віконниць проблиснув світанок, чув цвіріньканння й щебет пташок, співи півнів; зрештою він таки заснув і прокинувся втомлений, але здоровий духом. Можна жити спокійно ще добрих п'ять тижнів, у його віці то ціла вічність! Проте нічна тривога не минула без сліду, вона розпалила самолюбство людини, яка завжди чинила по-своєму. Він бачитиметься з нею хоч і щодня, якщо це йому буде до вподоби! А чому б не поїхати до міста й не зробити приписку на місці, у свого повіреного, замість того щоб звертатися до нього листовно; може, вона згодиться піти в оперу! Але він поїде поїздом, бо не хоче, щоб цей товстун Бікон шкірив зуби за його спиною. Слуги такі дурні, та й вони, мабуть, знають ту давню історію про Айріні й молодого Босіні — слуги знають усе, а про решту здогадуються. Того ранку він їй написав:
"Люба Айріні. Завтра я маю бути в місті. Якщо Ви згодні піти до опери, то, прошу, пообідайте зі мною..."
Але де? Ось уже кілька десятків років він коли й обідав у місті, то тільки в своєму клубі або в гостях. Ага! Поряд з Ковент-Гарден тепер є цей новомодний ресторан...
"Напишіть мені завтра зранку в готель "П'ємонт", чи треба чекати Вас о сьомій годині.
Щиро Ваш Джоліон Форсайт"
Вона зрозуміє, що він просто хоче її трохи розважити: сама думка, що вона може здогадатися про той потяг, який вабить його до неї, була йому неприємна: не годиться такій старій людині ламати свої звички заради того, щоб втішатися красою, а надто жіночою.
Наступного дня поїздка до міста, хоч вона була й коротка, а також візит до повіреного, втомили його. Стояла спека, і, перевдягнувшись до обіду, він ліг на дивані у своєму номері, щоб трохи перепочити. Мабуть, йому стало млосно, бо він прокинувся з якимсь дивним відчуттям і насилу спромігся підвестись і подзвонити. Отакої! Уже восьма година! Він собі тут вилежується, а вона вже, мабуть, чекає на нього. Але раптом голова в нього знову запаморочилась, і йому довелося лягти на диван. Він почув голос покоївки:
— Ви дзвонили, сер?
— Так, підійдіть сюди.— Він бачив її невиразно; якась темна пелена застилала йому очі — Мені недобре, принесіть нюхальної солі.
— Зараз, сер.— У голосі її звучав переляк Старий Джоліон зробив зусилля
— Постривайте! Перекажіть моїй племінниці, вона чекає в холі, леді в сірому, перекажіть їй містер Форсайт почуває себе недобре спека. Він дуже шкодує, якщо він не зійде вниз за хвилину, то хай вона не чекає його до обіду
Коли вона пішла, він подумав через силу: "Чому я сказав "леді в сірому"? Вона може бути в іншому вбранні. Нюхальна сіль!" На цей раз він не зомлів, проте не пам'ятав, як Айріні з'явилася біля нього; вона підносила йому до носа сіль і підбивала вище подушку. Він чув, як вона питала стурбовано: "Любий дядечку Джоліоне, що це з вами?" Наче крізь сон, відчув, як її губи м'яко торкнулися до його руки; потім глибоко вдихнув нюхальну сіль, що раптом додала йому сили, і чхнув.

— Ха!— мовив він.— Пусте! Як ви тут опинилися? Ідіть униз і обідайте. Квитки на туалетному столику. За хвилину я отямлюся.
Він відчув прохолодний дотик її руки на своєму чолі, відчув пахощі фіалок і сидів, вагаючись між бажанням продовжити цю втіху й твердою рішучістю отямитись.
— А ви й справді в сірому!— мовив він.— Допоможіть мені підвестися.— Ставши на ноги, він стріпнувся.— Що це на мене раптом найшло!— І він повільно попрямував до дзеркала.— Ну й красень!
Позаду стиха озвався її голос:
— Не треба сходити вниз, дядечку Джоліоне; вам треба відпочити.
— Іще чого! Склянка шампанського — і мені зразу полегшає. Я не можу дозволити, щоб ви пропустили виставу.
Але він насилу доплентався до кінця коридора. Ну й килими в цих новомодних готелях, такі грубі, що спотикаєшся на кожному кроці! В ліфті він помітив, яка вона стурбована, і сказав, силувано примруживши око:
— Добрий з мене кавалер.
Коли ліфт зупинився, йому довелося міцно схопитися за сидіння, щоб воно з-під нього не вислизнуло, але після супу й склянки шампанського йому значно покращало, і він почав тішитися слабістю, через яку вона так турботливо впадала коло нього.
— Я б хотів, щоб ви були моєю дочкою,— сказав він несподівано і, зауваживши, що в очах її промайнула усмішка, провадив:— У ваших літах не можна так віддаватися минулому; для цього буде досить часу, коли ви доживете до мого віку. У вас гарна сукня — мені подобається цей фасон.
— Я сама її зшила.
Он як! Жінка, що може зшити собі гарну сукню, ще не втратила інтересу до життя.
— Живіть, поки живеться,— мовив він,— і випийте цього вина. Я хочу, щоб у вас порожевіли щоки. Не треба марнувати своє життя: так не годиться. Сьогодні співає нова Маргарита; будемо сподіватися, що вона не гладка. А Мефістофель — хіба може бути щось огидніше за товстуна в ролі чорта.
Однак до опери вони так і не дісталися, бо коли він устав з-за столу, в нього знову запаморочилася голова, і вона наполягла, щоб він відпочив і рано ліг спати. Коли він попрощався з нею біля дверей готелю, заплативши візникові, що мав відвезти її до Челсі, то знову сів на хвилинку і з насолодою пригадав її слова: "Ви такий ласкавий до мене, дядечку Джоліоне!" Ще б пак! Хто міг поставитися до неї інакше! Він би залюбки лишився у місті ще на один день і повіз її в Зоологічний сад, але, провівши з ним два дні підряд, вона знудиться до смерті. Ні, треба почекати наступної неділі: вона пообіцяла приїхати. Вони домовляться щодо уроків для Голлі, хай навіть на один місяць. І то буде добре. Мадемуазель Бос це не сподобається, але їй доведеться змиритись. І, притиснувши до грудей свій старий циліндр, він рушив до ліфта.
Другого дня вранці він поїхав на вокзал Ватерлоо, перемагаючи бажання сказати: "Відвезіть мене до Челсі". Проте його стримало почуття міри. Крім того, він і досі був кволий і побоювався, щоб знову не повторилось учорашнє, та ще й далеко від дому. І його чекала Голлі — його та гостинців. Ні, звичайно, його крихітка любить його не заради дарунків, серце в неї щире, як золото. Потім, з властивим старим людям їдким цинізмом, він подумав, чи не корислива любов примушує Айріні терпіти його товариство. Ні, вона теж не така. Чого-чого, а подбати про себе вона зовсім не вміє; у неї немає власницького почуття. До того ж він ані словом не обмовився про той додаток до своєї духівниці, та й надалі про нього мовчатиме — на все свій час.

У фаетоні, який чекав його на станції, Голлі втихомирювала пса Балтазара; дорогою додому вони так лащилися до старого Джоліона, аж він розчулився. Весь той сонячний жаркий день і майже весь наступний він був задоволений і спокійний, відпочиваючи в затінку, поки сонячне проміння щедро лилося золотими потоками на газони й квіти. Але надвечір у четвер, сидячи сам за столом, він почав лічити години: шістдесят п'ять до тієї миті, коли він знову зустріне її в гайку і піде поруч із нею полями. Він хотів був порадитись із лікарем, розповісти йому про свою млість, але той, звичайно, припише йому спокій, не хвилюватися і таке інше; а він не збирається сидіти на припоні, не хоче слухати про неміч, навіть якщо вона й справді до нього причепилася, просто не може чути про неї тепер, коли у нього з'явився новий інтерес у житті. І в листі до сина він умисно не написав ні слова про свою недугу. А то вони, чого доброго, ще вернуться зразу додому! Наскільки цю мовчанку викликала турбота про їхній спокій і наскільки про його власний — над цим він не замислювався.
Того вечора в своєму кабінеті, тільки-но він докурив сигару і почав дрімати, як поряд зашелестіла сукня і запахло фіалками. Розплющивши очі, він побачив її: вбрана в сіре, вона стояла біля каміна, простягаючи вперед руки. Але дивна річ: хоча руки її, здавалося, нічого не тримали, вони вигиналися, ніби навколо чиєїсь шиї, а голова відхилилася назад, уста були розтулені, очі заплющені. Вона відразу зникла, і перед ним була полиця з бронзовими статуетками. Але цих статуеток і полиці не було там, коли з'явилася Айріні, тільки камін та стіна! Вражений, спантеличений, він підвівся. "Треба випити ліки,— подумав він.— Мабуть, я захворів". Серце його шалено калатало, груди здушило, наче від астми; і, підійшовши до вікна, він розчинив його, щоб дихнути свіжим повітрям. Удалині гавкав собака, напевно, на Гейджевій фермі по той бік гайка. Чудова тиха ніч, але темна. "Я задрімав,— подумав він,— ось воно що! А проте, можу заприсягтися, очі мої були розплющені!" Ніби у відповідь, почулося неначе зітхання.
— Що це?— мовив він гостро.— Хто тут?
Приклавши руку до боку, щоб утишити калатання серця, він вийшов на терасу. Щось пухнасте шмигнуло повз нього в темряві "Тпрусь!" Це був великий сірий кіт. "Молодий Босіні був схожий на великого кота!— подумав він.— Це він був із нею там, це його.. його вона... Він і досі має над нею владу!" Він підійшов до краю тераси й поглянув униз у темряву; на нескошеному газоні ледь біліли зірочки стокроток. Сьогодні живі, а завтра загинуть! А ось виплив місяць, що бачить усіх, молодих і старих, живих і мертвих, і до всього йому байдуже. Скоро настане і його, старого Джоліона, черга За один-єдиний день молодості він ладен віддати решту свого життя. І він знову повернув до будинку. На другому поверсі видніли вікна дитячої кімнати. Його крихітка спить собі спокійно. "Чого доброго, цей пес іще розбудить її!— подумав він.— Яка сила примушує нас любити і примушує помирати! Пора мені в ліжко".
І, ступаючи по плитах тераси, що почали сіріти в місячному сяйві, він пішов назад у будинок.

V

Що іще робити цілими днями старому чоловікові, як не згадувати своє щасливе минуле? З минулого не повіє бентежним теплом, там світить тільки бліде зимове сонце. Його оболонка витримає тихе двигтіння мотора пам'яті. Теперішнього йому слід стерегтися, у майбутнє краще не заглядати. Нехай із густого затінку дивиться на сонячне проміння, що грає біля його ніг. Коли засяє літнє сонечко, хай не думає, що то світить лагідне осіннє сонце, й нізащо не виходить. І, можливо, тоді він доживе свого віку тихо, спокійно,

непомітно, і нарешті нетерпляча природа здавить йому горло, і він задихнеться на смерть якось удосвіта, о тій порі, коли світ іще не провітрився, і на його надгробку вирізьблять напис: "У розквіті сил". Еге ж! Якщо Форсайт твердо додержує своїх принципів, він житиме ще довго по своїй смерті.

Старий Джоліон усе це усвідомлював, а проте було в ньому щось таке, що перемагало форсайтизм. Бо ж Форсайтові не дозволено любити красу більше, ніж здоровий глузд, і вдовольняти свої бажання на шкоду своєму здоров'ю. А в ті дні щось билося в ньому, що з кожним ударом проточувало вже й так тоненьку оболонку. Він добре розумів усе це, але він розумів і те, що не зможе спинити цього биття, а коли й зможе, то не схоче. Проте, якби ви йому сказали, що він проживає свій капітал, він присадив би вас зневажливим поглядом. Ні, ні, людина не повинна проживати свій капітал, це неприпустимо! Магічні формули минулого завжди реальніші, ніж теперішня дійсність. І він, хто вважав усе своє життя, що проживати капітал — це найганебніший злочин, нізащо не погодився б прийняти таке жахливе обвинувачення. Насолода корисна для здоров'я; краса тішить око; почати знову життя, вдихнувши молодість молодих,— але ж тепер він саме це й робить!

Методично, за звичкою, виробленою протягом усього життя, старий Джоліон розподілив свій час. По вівторках він вирушав до Лондона поїздом; Айріні обідала з ним, і вони йшли в оперу. По четвергах він їхав до міста каретою і, залишивши з кіньми гладкого кучера, зустрічався з нею в Кенсінгтонському саду, а потім, попрощавшись, сідав знову в карету і встигав додому на обід. Дома він пояснив, між іншим, що в ці дні у нього в Лондоні якісь справи. По середах і суботах вона приїздила до Робін-Гіла й давала Голлі уроки музики. Що більшої втіхи давало йому товариство Айріні, то стриманіше він поводився — просто як прихильний дядечко. Та й у душі він ставився до неї так само — вже не ті в нього літа. Проте, коли вона запізнювалась, він був просто сам не свій. А коли вона не приїздила — це трапилося двічі — очі його ставали сумні, як у старого пса, і його мучило безсоння.

Так минув місяць — місяць літа в полях і в його серці, місяць виснажливої літньої спеки. Хто б міг повірити кілька тижнів тому, що він чекатиме повернення сина й онуки мало не з острахом! В ці тижні чудової погоди і дружби з жінкою, яка нічого не вимагала і завжди зоставалася ледь чужою, зберігаючи принаду таємниці, він зазнав солодкого почуття волі і тішився тією незалежністю, що її чоловік втрачає, зв'язавши себе родинними путами. Це почуття п'янило його, як п'янить ковток вина того, хто довгий час пив саму тільки воду й майже зовсім забув, як вино гарячить кров, як дурманить голову. Квіти зацвіли барвистіше, пахощі, музика й сонце знову ввійшли в його життя, вони вже не тільки нагадували про колишні радощі. Тепер він мав для чого жити, його збуджувало ненастанне чекання. Він жив теперішнім, а не минулим — величезна різниця для такої старої людини, як він. Втіхи вишуканої кухні, які ніколи не важили для нього багато, втратили тепер усяку цінність. Він їв мало, не розбираючи, що їсть; і з кожним днем дедалі худнув і марнів. Він знову став "худий як тріска", і його схудле тіло, увінчане масивним чолом із запалими скронями, тепер стало іще величніше. Він чудово розумів, що йому слід порадитися з лікарем, але надто вже солодка була свобода. Він не міг пожертвувати свободою задля того, щоб панькатися зі своєю задишкою і кольками в боці. Повернутися до рослинного існування, яке він провадив серед сільськогосподарських журналів з малюнками кормових буряків у натуральну величину, перш ніж у його житті з'явився цей новий інтерес,— ні! Він перевищив свою норму

сигар. Дві на день — таке у нього було правило. Тепер він викурював три, а часом і чотири: коли чоловік сповнився творчим духом, його завжди тягне до курива. Щоправда, він частенько думав: "Треба кинути курити й пити каву Треба кинути ці поїздки до міста". Але він нічого не кинув: вдома не було нікого, хто міг би його остерегти, і це було велике щастя. Слуги, мабуть, дивувалися, але ж вони, певна річ, мовчали. Мадемуазель Бос була надто заклопотана своїм травленням і надто "добґ'е вихована", щоб торкатися в розмові його особи. Голлі ще не вміла помічати змін у зовнішності того, хто був її іграшкою і богом. Айріні доводилося самій умовляти його більше їсти, відпочивати в спеку, пити ліки тощо. Але Айріні не казала йому, що він схуд через неї,— нам-бо важко помітити, яку біду ми чинимо іншим. Вісімдесятип'ятирічний дід не має пристрастей, але Краса, що породжує пристрасть, не втрачає своєї могутності, аж поки смерть закриє очі, які жадають її споглядати.

У липні, в перший день другого тижня, він одержав листа з Парижа від сина, в якому той повідомляв, що вони всі повернуться в п'ятницю. Їхнє повернення було неминуче, як доля; проте він, з властивою всім старим людям зворушливою легковажністю, що помагає їм спокійно дожити віку, не хотів цьому вірити. Тепер він повірив, і треба було на щось зважитись. Він уже не міг уявити свого життя без цього нового інтересу, але те, чого ми не спроможні уявити, часом існує, в чому Форсайти повсякчас переконуються на власному гіркому досвіді. Він сидів у старому шкіряному кріслі, складаючи листа і жуючи кінчик незапаленої сигари. Ще один день, і його мандрівки до міста по вівторках доведеться припинити. Може, раз на тиждень йому й пощастить з'їздити туди в кареті під приводом ділового побачення. Але навіть це залежатиме від його здоров'я, бо тепер вони почнуть з ним панькатися. Уроки! Треба, щоб уроки не припинялись! Вона повинна забути свої побоювання, а Джун повинна задушити свої почуття. Вона вже зробила це раз, того дня, коли довідалася про смерть Босіні; якщо змогла тоді, то, певна річ, зможе й тепер. Чотири роки, як її зневажено,— не по-християнському так довго таїти в серці образу. У Джун сильна воля, але в нього сильніша, бо йому вже недовго жити. Айріні має м'яку вдачу, вона, напевно, зробить це задля нього, подолає свої вагання, щоб не завдавати йому болю! Треба, щоб уроки не припинялися; тоді все буде ґаразд. І, нарешті запаливши сигару, він почав міркувати, як усе їм розповісти, як пояснити цю дивну приязнь; як замаскувати, приховати від них правду, що йому несила втратити змогу споглядати красу. Ага! Голлі! Голлі любить її, Голлі подобаються уроки. Вона його врятує, його крихітка! І від цієї щасливої думки на душі в нього стало спокійно, і він уже сам дивувався, чого було так страшенно тривожитись. Не треба тривожитись, від тривоги його завжди охоплює якась дивна кволість і йому здається, наче він наполовину вийшов із власного тіла.

Того вечора після обіду йому знову запаморочилося в голові, хоч він і не зомлів. Він не подзвонив, знаючи, що зчиниться метушня і його завтрашня мандрівка до міста приверне ще більшу увагу. Коли людина постаріє, весь світ змовляється проти неї, щоб обмежити її свободу, і навіщо?— тільки для того, щоб трохи довше вдержати душу в тілі. Він не згоден на це — такою ціною. Один тільки Балтазар бачив, як він потроху очунював; занепокоєно стежив, як господар підійшов до буфета й випив коньяку, замість того щоб дати йому печива. Коли зрештою старий Джоліон відчув, що зможе подолати сходи, він пішов до себе й ліг спати. І хоча зранку ноги його були наче не свої, думка про вечір підбадьорювала його і додавала сили. Для нього завжди була велика втіха почастувати її добрим обідом: він мав підозру, що вдома вона недоїдає; а потім у опері дивитися, як її очі яснішають і

сяють, як мимоволі усміхаються уста. Живеться їй не дуже весело, і це ж востаннє він зможе її розважити. Проте, складаючи речі в саквояж, він піймав себе на думці, що волів би уникнути стомливого перевдягання до обіду, а також зусилля, потрібного, щоб розповісти їй про повернення Джун. Того вечора йшла "Кармен", і він вирішив повідомити новину під час останнього антракту, інстинктивно відкладаючи розмову до останньої хвилини. Вона сприйняла звістку спокійно, але якось дивно; сказати правду, він не знав, як вона її сприйняла, бо зразу ж загриміла бурхлива музика і довелося замовкнути. Маска закрила її обличчя, та маска, за якою відбувалося багато такого, чого він не знав. Певна річ, вона хоче обміркувати все це на дозвіллі. Він її не підганятиме, бо завтра вдень вона приїде на урок, і він побачиться з нею, коли вона звикне до цієї думки. У кебі він говорив тільки про Кармен, колись йому доводилося бачити кращих, але й ця непогана. Коли він узяв її руку, щоб попрощатися, вона швидко нахилилась і поцілувала його в чоло.

— Прощавайте, дядечку Джоліоне, ви були такі ласкаві до мене.

— Ну що ж, до завтра,— мовив він.— На добраніч. Спокійного сну.

Вона стиха відказала:

— Спокійного сну!

І у вікні кеба, що вже рушив, він побачив її обернене до нього обличчя і руку, що простяглася і наче завмерла.

Він поволі йшов коридором, шукаючи свій номер. Щоразу йому давали інший, і він не міг звикнути до цих "шикарних" спалень із новими меблями і сіро-зеленими килимами з рожевими трояндами. Спати йому не хотілося, і в голові весь час звучала клята хабанера. Французьку мову він ніколи не знав настільки, щоб розібрати слова, але зміст її він розумів, якщо вона взагалі мала який-небудь зміст; циганська пісня — дика й незбагненна. А проте в житті й справді існує дещо таке, що руйнує всі наші задуми й плани і що примушує чоловіків і жінок танцювати під свою дудку. І він лежав, вдивляючись запалими очима в темряву, де панувало незбагненне. Тобі здається, що ти тримаєш у руках життя, а воно вислизає, хапає тебе за карк, пхає тебе сюди, пхає туди, а потім, чого доброго, ще й скрутить тобі в'язи! Мабуть, воно хапає так само навіть зорі, стукає їх носами й кидає в різні боки, і немає кінця його витівкам. П'ять мільйонів людей у цьому безглуздому величезному місті, і всі вони в полоні цієї сили. Життя — наче жменька сухих горошин, що підстрибують на столі, коли стукнеш по ньому кулаком. Ет! Йому вже не довго доведеться підстрибувати — скоро він спочине цілющим довгим сном!

Як душно тут, у місті! Як гамірно! Чоло його палало; вона поцілувала його якраз там, де воно завжди нило; якраз там, наче знала, що саме там ниє, і хотіла втамувати біль поцілунком. Але замість того її поцілунок залишив у душі щемливий неспокій. Ніколи ще вона не говорила з ним таким голосом, ніколи не махала на прощання рукою, не озиралася на нього, від'їжджаючи в кареті. Він устав із ліжка й відслонив завіси; його номер виходив вікнами на річку. Повіву повітря майже не відчувалося, але водяна широчінь, що плинула внизу, спокійна, вічна, погамувала його тривогу. "Головне,— міркував він,— не завдавати людям клопоту. Я думатиму про мою крихітку і засну". Та ще не скоро задуха й гомін літньої лондонської ночі змінилися короткою передранішньою дрімотою. І старий Джоліон заснув лише на часинку.

Приїхавши вранці додому, він пішов у квітник і з допомогою Голлі, що поводилася з квітами дуже обережно, нарвав великий букет червоних гвоздик. Він сказав їй, що цей букет для "леді в сірому"— як вони її й досі називали між собою; він поставив гвоздики у вазу в своєму кабінеті, де збирався поговорити з Айріні, як тільки вона прибуде, про Джун та майбутні

уроки. Пахощі й барви допоможуть йому. Поснідавши, він ліг спочити, бо його змагала втома, а коляска привезе її зі станції не раніше четвертої. Проте з наближенням тієї години він почав хвилюватись і подався в класну кімнату, що виходила вікнами на дорогу. Штори на вікнах були спущені, Голлі з мадемуазель Бос, ховаючись від задушливої липневої спеки, поралися коло своїх шовкопрядів.
Старий Джоліон почував природжену відразу до цих методичних створінь, що головою й кольором нагадували йому слонів, вони прогризали в гарному зеленому листі силу-силенну дірок і, як йому здавалося, гидко тхнули. Він сів на оббиту ситцем канапку біля вікна, звідки було видно дорогу і де було не так душно; а пес Балтазар, який полюбляв ситець в спекотливі дні, теж стрибнув на канапку і вмостився поруч із ним. Фортепіано було накрите вицвілим бузковим чохлом, що здавався майже сірим, і букет щойно розквітлої лаванди, який стояв на ньому, сповнював своїм ароматом кімнату. Незважаючи на прохолоду в кімнаті, а може, саме через прохолоду, свіжий струмінь життя пригнічував пригаслі почуття старого Джоліона. Кожен сонячний промінь, що пробивався крізь шпарки, вражав своєю яскравістю; від пса надто сильно тхнуло; аромат лаванди забивав дух; шовкопряди, що вигинали свої сіро-зелені спини, страхали своєю життєвою снагою; а темна голівка Голлі, що схилилася над ними, вилискувала на диво шовковистим блиском. Скільки дивовижної, жорстокої сили буяє в житті, коли ти старий і слабкий, воно наче насміхається з тебе різноманітністю своїх проявів і бурхливою енергією. До цих останніх кількох тижнів у нього ніколи не бувало цього дивного відчуття — наче одну його половину підхопив нестримний потік життя, а друга половина залишилася на березі й дивиться їй услід. Лиш тоді, коли з ним була Айріні, зникало це роздвоєння свідомості.
Голлі повернула голівку, показала своїм смаглявим кулачком на фортепіано — бо "добг'е виховані" діти пальцями не показують — і лукаво мовила:
— Поглянь на "леді в сірому", дідусю. Правда ж, вона сьогодні гарна?
У старого Джоліона закалатало серце, і на мить кімнату оповив туман; потім туман розвіявся, і він запитав, примруживши око:
— Хто ж це її так прибрав?
— Мадемуазель.
— Голлі! Не вигадуй казна-чого!
Ну й манірна ця француженка! Вона й досі не може забути, що в неї забрали уроки музики. Нічого не вдієш! Його крихітка — єдиний їхній друг. І це її уроки. Він не поступиться, нізащо не поступиться! Він погладив теплу шерсть на голові Балтазара і почув, як Голлі сказала:
— Коли мама приїде, все буде, як і тепер, правда? Адже вона не любить чужих.
Слова дитини немов оточили старого Джоліона холодною атмосферою протесту, показали йому, що загрожує його щойно відвойованій свободі. Так! Йому доведеться або змиритися зі своїм становищем старого діда, що здався на ласку турботливих і люблячих родичів, або ж боротися за цю нову й безцінну дружбу, а боротьба смертельно його втомлювала. Але його худе, виснажене обличчя сповнилося такої твердої рішучості, що стало ніби суцільним підборіддям. Це його дім, і це його справа; він не поступиться. Він поглянув на годинника, старого й тонкого, як і він сам; цей годинник служив йому п'ятдесят років. Уже п'ята година! І, поцілувавши мимохідь Голлі в голівку, він пішов униз у хол. Він хотів перестріти Айріні до того, як вона зійде нагору давати урок. Тільки-но зачувши торохтіння коліс, він вийшов на ганок і відразу побачив, що коляска порожня.
— Поїзд прибув, сер, а леді не приїхала.

Старий Джоліон суворо позирнув на кучера знизу вгору, очі його наче відштовхнули цікавість товстуна, затулили від нього гірке розчарування, яке пройняло старого Джоліона.
— Гаразд,— мовив він і зайшов у будинок.
Він подався у свій кабінет і сів там, тремтячи з голови до ніг. Що це означає? Може, вона спізнилась на поїзд; але він чудово знав, що причина не в цьому. "Прощавайте, любий дядечку Джоліоне". Чому "прощавайте", а не "на добраніч"? І потім рука, що завмерла в повітрі. І її поцілунок. Що це означає? Його охопила шалена тривога і злість. Він устав і почав міряти кроками турецький килим між вікном і стіною. Вона вирішила його кинути! Він знає це напевне — і він беззбройний. Старий хоче тішитися красою! Сміх, та й годі! Старість замкнула йому уста, позбавила змоги боротися! Він не має права на живе тепло, ні на що не має права, крім спогадів і жалю. Він не може її упрохувати: гордість є і в старих людей. Беззбройний! Цілу годину, забувши про втому, він ходив кімнатою повз вазу з гвоздиками, що їх сам нарвав і що дратували його своїми пахощами. Для людини, яка завжди вміла домагатися свого, найтяжче втратити силу волі. Доля впіймала його в свої сіті, й, наче бідолашна рибинка, він борсався, тикався у вічка, але не міг ані вислизнути, ані порвати їх. О п'ятій годині разом із чаєм йому принесли листа. На хвилину в нього спалахнула надія. Він розрізав конверт ножем для масла і прочитав:
"Любий дядечку Джоліоне! Мені так не хочеться писати того, що може Вас засмутити, але вчора ввечері мені забракло відваги сказати Вам це. На мою думку, тепер, коли повертається Джун, я вже не можу приїжджати й давати Голлі уроки. Деякі події залишають такий глибокий слід, що їх годі забути. Для мене зустрічатися з Вами й Голлі була величезна втіха. Можливо, інколи я ще зустрічатимусь із Вами, коли Ви приїжджатимете в місто, хоча я певна, що це Вам шкодить,— адже я бачу, як Ви перевтомлюєтесь. Я гадаю, що Вам треба спокійно відпочити, поки триває ця спека, а тепер, коли вернеться Ваш син і Джун, Вам буде так гарно вдома. Дякую Вам безліч разів за те, що Ви були такі ласкаві до мене.
З любов'ю Ваша Айріні"
Оце воно і є! Його здоров'ю шкодить усяка втіха і все те, що йому подобається; нема чого опиратися почуттю неминучого кінця, наближенню смерті, що підкрадається ледь чутною ходою. Йому шкодить! Навіть вона не розуміє, що відродила в нього потяг до життя, втілила в собі всю красу, яка вислизає від нього!
Чай прохолов, сигара залишилася незапалена; а він безперестану ходив по кімнаті, вагаючись між гордістю і жадобою життя. Нестерпно відчувати, що тебе помалу зв'язують, а ти не можеш сказати ні слова, нестерпно жити, коли твоя доля в руках інших, котрі твердо вирішили придушити тебе до землі своєю турботою і любов'ю. Нестерпно! Він побачить, як на неї вплине правда — правда про те, що він дужче прагне її бачити, аніж продовжити своє животіння. Він сів до свого старого письмового столу і взяв перо. Але йому не писалося. Було щось принизливе в тому, що він змушений благати її; благати, щоб вона зігріла йому очі своєю красою. Це дорівнювало б признанню, що він здитинів. Він просто не міг. І натомість він написав:
"Я сподівався, що пам'ять про давні рани не може завадити тому, що дає втіху й користь і мені, і моїй маленькій внучці. Але старі люди звикають відмовлятися від своїх бажань; нічого не вдієш, адже навіть від бажання жити доведеться відмовитись рано чи пізно; і, мабуть, що раніше, то краще. Прийміть мої вітання. Джоліон Форсайт"
— "Гірко,— подумав він,— але інакше не виходить. Я втомився". Він запечатав листа, вкинув до скриньки, щоб його послали вечірньою поштою, і,

почувши, як лист упав на дно, подумав: "От і кінець усьому, чого я так чекав і на що сподівався!" Того вечора після обіду, якого він майже не скуштував, після сигари, яку він облишив, докуривши до половини, бо йому стало від неї млосно, старий Джоліон поволі почвалав нагору і тихенько зайшов у дитячу кімнату. Він сів на канапці коло вікна. В кімнаті горів нічник, і йому було ледве видно обличчя Голлі, що спала, підклавши під щічку руку. Хрущ гудів за рисовим папером, яким був напханий камін, котрийсь із коней неспокійно тупав у стайні. От якби й собі заснути так міцно, як це дитя! Він розсунув планки жалюзі й визирнув надвір. З-за обрію сходив криваво-червоний місяць. Такого червоного місяця він не бачив іще ніколи. Далекі ліси й поля також поринали в сон, осяяні останніми відблисками літнього дня. І краса простувала нечутною ходою, як привид. "Я прожив довге життя,— думав він,— і тішився майже всім, що може бути найкращого. Невдячний я: за свій вік мені пощастило побачити стільки краси. Бідолаха Босіні сказав, що в мене є почуття краси. Сьогодні на місяці видно рибалку!" Повз вікно пролетів метелик, за ним ще один, ще один. "Леді в сірому!" Він заплющив очі. Його охопило таке відчуття, ніби він їх уже не розплющить; він дав тому відчуттю зміцніти, піддався йому; потім, здригнувшись, розтулив важкі повіки. Щось із ним не гаразд, напевно, навіть дуже не гаразд, хоч-не-хоч, а доведеться-таки покликати лікаря. Тепер уже байдужісінько! У тому гайку, мабуть, уже гуляє місячне світло; там, мабуть, тіні, й лише ці тіні не сплять. Немає ані птахів, ані звірів, ані квітів, ані комах; самі тіні повзуть; "леді в сірому"! Вони вилазять на ту колоду шепочуться між собою. Вона і Босіні! Що за думка! І жаби, і всякі комашки теж шепочуться! Як гучно цокає годинник! Все видавалося моторошним — і там, при сяйві червоного місяця, і тут, де спокійно світився нічник, де цокав годинник і нянин халат звисав із ширми, довгий, схожий на жіночу постать. "Леді в сірому!" І в нього з'явилася дуже дивна думка: а чи вона існує насправді? Чи вона коли-небудь приїздила? Чи, може, вона тільки втілення всієї тієї краси, яку він любив і з якою йому ось-ось доведеться розпрощатися? Фіалково-сіре диво з темними очима і короною бурштинових кіс, що з'являється на світанку, і в місячні ночі, і в літні дні? Що вона таке, хто вона, чи існує вона насправді? Він підвівся і постояв хвилину, стискаючи рукою підвіконня, щоб вернутися до дійсності; потім навшпиньки рушив до дверей. Біля ліжка він зупинився; і Голлі, наче відчуваючи його погляд, заворушилася, зітхнула й скрутилася щільніше, ніби злякалась. Так само навшпиньки він вийшов у темний коридор; дочвалавши до своєї кімнати, зразу роздягся і став перед дзеркалом у нічній сорочці. Справжнісіньке опудало — скроні запали, ноги як патички! Очі його не прийняли власного образу, і обличчя засвітилося гордістю. Всі змовилися проти нього, щоб його повалити, навіть його відображення в дзеркалі теж заодно з ними, але його не повалили — ще ні! Він ліг у ліжко і довго лежав без сну, намагаючись упокорити себе, надто добре усвідомлюючи, що хвилювання і зневіра дуже йому шкодять.

Він не відпочив за ніч і прокинувся такий безсилий, що послав по лікаря. Оглянувши його, той незадоволено скривився і звелів йому не вставати й кинути курити. Це було не важко, вставати тепер не було чого, а куриво йому завжди не смакувало, коли він нездужав. Ранок він провалявся за спущеними шторами, гортаючи і перегортаючи "Таймс", майже не читаючи, а пес Балтазар лежав біля його ліжка. З другим сніданком йому принесли телеграму такого змісту: "Вашого листа одержала приїду сьогодні вдень буду у вас чотири тридцять. Айріні".

Приїде! Таки приїде! Отже, вона й справді є на світі — і його не покинуто. Приїде! Руки й ноги його налилися міццю; щоки й чоло спаленіли. Він випив

бульйон, відсунув столика і завмер у ліжку, чекаючи, поки винесуть сніданок і дадуть йому спокій; але час від часу примружував очі. Приїде! Серце калатало щосили, а потім наче зовсім зупинялося. О третій він устав: вдягнувся обережно, нечутно. Голлі й мадемуазель, мабуть, у класній кімнаті, а слуги досі вже пообідали й, напевно, поснули. Він тихенько відчинив двері й зійшов униз. В холі самотньо лежав пес Балтазар, і в його супроводі старий Джоліон зайшов у кабінет і вийшов надвір, під гаряче полуденне сонце. Він хотів був іти назустріч їй у гайок, але відразу збагнув, що в таку спеку ця прогулянка йому не під силу. Натомість він сів під дубом біля гойдалки, і пес Балтазар, якому теж дошкуляла спека, ліг поряд. Старий Джоліон сидів і всміхався. Скільки яскравого сонця! Як бринять комахи й воркують голуби! Це якийсь густий настій літнього дня. Як гарно! І він радів, радів, наче мала дитина. Вона приїде! Вона його не кинула! Він має все, чого бажає його душа, аби тільки трохи легше дихалось і не так давило — ось тут! Він побачить її, коли вона вийде з-поміж папороті, ледь погойдуючись, її фіалково-сіра постать перетне лужок, де цвітуть стокротки, кульбаба й маки — червоні маки, що випростали буйно заквітчані голови. Він сидітиме непорушно, а вона підійде до нього й скаже: "Вибачте мені, любий дядечку Джоліоне!"— і сяде на гойдалку, і він зможе дивитися на неї і розказувати їй, що він був трохи заслаб, але тепер уже видужав; і пес лизне їй руку. Адже пес знає, що хазяїн її любить.— хороший пес.

Під деревом був густий затінок; сонце не могло його тут досягнути, воно тільки осявало весь навколишній світ так яскраво, що йому видно було ген-ген удалині велику трибуну Епсомського іподрому і корів, що паслися в конюшині, відганяючи хвостами мух. Він чув пахощі липового цвіту й лаванди. Ага! Ось чому так гучно бриніли бджоли. Вони були схвильовані й заклопотані, як заклопотане й схвильоване було його серце. І сонливі, сонливі й п'яні від меду й щастя — як його серце було п'яне й сонливе. "Спека... спека..."— здавалося, говорили вони; великі бджоли, й маленькі бджоли, і мухи теж!

Годинник на стайні вибив четверту; за півгодини вона буде тут. Він тільки трошечки подрімає, останнім-бо часом він спав так мало; а потім він буде бадьорий для неї, бадьорий для молодості й краси, що простуватимуть до нього через осяяний сонцем лужок — леді в сірому! І, відхилившись на спинку крісла, він заплющив очі. Пушинка з будяка, принесена легеньким повівом, сіла на його вуса, ще біліші, ніж вона сама. Він не відчув, як вона причепилась; але його дихання ворушило її. Сонячний промінь пробився крізь листя й заграв на його черевику. Де не взявся джміль і почав гуляти по його брилю. І хвиля солодкого сну затопила мозок під брилем, і голова хитнулася й похилилася на груди. "Спека... спека!"— лунало гудіння.

Годинник на стайні вибив чверть. Пес Балтазар потягся і глянув на хазяїна. Пушинка вже не ворушилася. Пес поклав морду на осяяну сонцем ногу. Вона не здвигнулась. Пес відсмикнув морду, встав і вискочив на коліна старому Джоліонові, зазирнув йому в обличчя, заскавчав; потім, сплигнувши додолу, сів і задер голову. А тоді раптом зайшовся довгим-довгим виттям.

Але пушинка була непорушна, як смерть і як обличчя його старого хазяїна. Спека... спека... спека! Нечутні кроки по траві!

В ЗАШМОРГУ

І переходять знатні дві родини
Від давніх чвар до ворожнеч нових
Шекспір
"Ромео і Джульєтта"

ЧАСТИНА ПЕРША

I. У ТІМОТІ

Власницький інстинкт не є щось застигле й незмінне. Разом із розквітом і ворожнечею, морозами і спекою він корився законам поступу і змінювався навіть у родині Форсайтів, які вважали його навіки усталеним. Залежить він і від навколишнього середовища, так само як і якість картоплі залежить від грунту.

Історик, який вивчатиме Англію вісімдесятих-дев'яностих років, опише колись при нагоді цей швидкий перехід від самовдоволеного стриманого провінціалізму до ще самовдоволенішого, хоч і менш стриманого імперіалізму,— іншими словами, розвиток "власницького" інстинкту нації, що ступила на шлях еволюції. І відповідно розвивався цей інстинкт у родині Форсайтів. Вони змінювалися не тільки зовні, але і в глибині.

Коли 1895 року Сюзен Геймен, заміжня сестра Форсайтів, померла невдовзі після свого чоловіка — така молода, аж смішно: їй було всього сімдесят чотири роки,— і відбулася кремація, та подія, хоч як дивно, не дуже вразила шістьох ще живих Форсайтів найстаршого покоління. Така байдужість мала три причини. Перша: майже таємний похорон старого Джоліона 1892 року в Робін-Гілі — першого з Форсайтів, що зрадив сімейний склеп у Гайгейті. Цей похорон, який відбувся через рік після цілком доброзвичайного поховання Свізіна, спричинив чимало розмов на форсайтівській біржі — оселі Тімоті Форсайта в Лондоні на Бейзвотер-род, де й досі накопичувалися й звідки розходилися родинні пересуди. Реакція була різна: від тужіння тітоньки Джулі до прямого твердження Френсі, що, мовляв, "давно слід було відмовитись від Гайгейта, бо там уже страшенно тісно". Правда, дядечко Джоліон в останні роки свого життя, після тієї дивної й прикрої історії із нареченим його внучки Джун, молодим Босіні, і Айріні, дружиною його племінника Сомса Форсайта, відверто чинив усупереч родинним звичаям; і ця незалежна поведінка, яка була завжди властива йому, почала здаватися всім Форсайтам трохи свавільною. А втім, філософські нахили здавна прозирали в нього крізь покров чистого форсайтизму, отож Форсайти в якійсь мірі були підготовлені до того, що він обере собі інше місце вічного спочинку. Проте все це було досить дивно, і коли зміст його духівниці став ходячою монетою на форсайтівській біржі, весь клан здригнувся. Із свого капіталу (загальна сума 145 304 фунти, податок на спадщину 35 фунтів 7 шилингів 4 пенси) він відписав 15 000 фунтів —"кому б ти подумала, люба? Айріні!"— колишній жінці свого племінника Сомса; Айріні, яка, вважай, зганьбила родину і яка — що найдивніше — йому не родичка по крові. Звичайно, відписав тільки проценти на довічне користування, тільки прибуток із цих грошей! Проте факт залишається фактом, і претензії старого Джоліона на те, що він справжній Форсайт, були відкинуті раз і назавжди. Отака була перша причина, чому похорон Сюзен Геймен в Уокінгу не справив особливого враження.

Друга причина була зовсім іншого характеру — куди ширшого й глибшого. Окрім будинку на Кемден-Гілі, Сюзен володіла ще маєтком (успадкованим по смерті Геймена) недалеко від Лондона у графстві Гемпшір, де хлопці Геймени навчилися стріляти і їздити верхи, на загальну думку, просто чудово,— вельми корисна для них річ, і всі цим пишалися; і самий факт володіння сільським маєтком якось виправдовував те, що її прах був розвіяний по вітру,— хоча ніхто не міг пояснити, звідки у неї взялася думка про кремацію. Але, як то годиться, всім послали запрошення, і Сомс поїхав туди, і молодий Ніколас теж, і духівниця виявилася цілком задовільною, в належних їй межах, бо Сюзен володіла своїм майном тільки з умовою довічного користування, і все воно без найменших ускладнень переходило дітям, поділене кожному порівну.

Третя причина, чому похорон Сюзен не справив особливого враження, була найширша. Її сміливо сформулювала бліда й худорлява Юфімія: "На мою думку, люди мають право розпоряджатися своїм тілом навіть після смерті". Коли зважити, що це сказала дочка Ніколаса, ліберала старої школи і запеклого тирана, то таку заяву слід вважати вельми несподіваною,— вона засвідчила, скільки води збігло від смерті тітоньки Енн 1886 року, коли право Сомса на тіло його дружини почало здаватися сумнівним, через що й сталася та лиха пригода. Звичайно, Юфімія висловлювалася по-дитячому, не маючи ніякого життєвого досвіду, бо, хоч їй вже давно минуло тридцять, її прізвище й досі було Форсайт. Але навіть коли взяти це до уваги, її зауваження, поза всякими сумнівами, свідчило про поширення принципів свободи, про децентралізацію і про тенденцію застосовувати основне право власності насамперед до себе. Коли Ніколас почув від тітоньки Гестер про зауваження своєї дочки, він обурено вигукнув "Бачите, які стали дружини й дочки! Вони тепер геть розперезалися!" Він, певна річ, ніяк не міг змиритися з законом про власність заміжньої жінки, бо той закон, напевно, був би йому на заваді, якби він, на своє щастя, не одружився ще до того, як його ухвалено. Але годі було заперечувати те, що молоді Форсайти бунтують проти панування над ними, і цей бунт, подібно до боротьби колоній проти чужоземного панування, яка парадоксально віщує прихід імперіалізму, дедалі ширився. Усі вони тепер були одружені, крім Джорджа, який зберіг вірність іподромові й клубу "Айсіум"; Френсі, яка продовжувала свою музичну кар'єру в студії біля Кінгз-род у Челсі, і досі їздила на бали у супроводі своїх поклонників, Юфімії, що жила у батьківському домі й постійно скаржилася на Ніколаса, і двох Дроміо, Джайлса та Джесса Гейменів Третє покоління було не дуже численне: молодий Джоліон мав трьох дітей, Вініфред Дарті — чотирьох, у молодого Ніколаса було, правда, аж шестеро, у молодого Роджера одне у Меріен Твітімен одне і в Сент-Джона Геймена двоє Але решта з шістнадцяти одружених — Джеймсові діти: Сомс, Рейчел і Сісілі; Роджерові: Юстас і Томас; Ніколасові Ернест, Арчібальд і Флоренс; Гейменові: Огастас і Еннебел Спендер — проживали вік, не подарувавши світові жодного нащадка. Отже, від десяти старих Форсайтів народився двадцять один молодий Форсайт, але від двадцяти одного молодого Форсайта з'явилося на світ поки що тільки сімнадцять нащадків, і навряд щоб їх додалося багато в майбутньому. Знавець статистики, певно, відзначив би, що народжуваність у Форсайтів змінювалася в прямій залежності від процентів, які давав капітал. Дід теперішнього покоління, Пишний Доссет Форсайт, одержував десять процентів і відповідно мав десятеро дітей. Ці десятеро, коли відняти чотирьох, що не одружилися, і Джулі, чий чоловік Септімус Смолл, як відомо, прожив недовго, діставали в середньому чотири-п'ять процентів і плодилися у відповідно зменшеній пропорції Двадцять один Форсайт, що народилися від них, тепер не одержували й трьох процентів з консолей, із яких здебільшого складався їхній спадок, що його батьки передавали їм дарчим листом, щоб уникнути податку, і шестеро з них, котрі мали дітей, сплодили сімнадцять нащадків тобто у цілковитій відповідності з теорією, два і п'ять шостих на кожного

Існували також інші причини такої млявої народжуваності. Сумнів у тому, чи зможуть вони заробляти гроші, цілком природний в тих колах, де панує достаток, а також свідомість того, що їхні батьки ще живі, змушували їх до обачності. Коли людина має дітей, а прибуток у неї обмежений, рівень смаку і життєвих вигод, звичайно, знижується: чого було досить для двох, того вже не досить для чотирьох і так далі — краще зачекати й подивитись, що робитиме батько. До того ж приємніше розважатися без усяких завад. Аніж піклуватися про дітей, вони воліли піклуватися про самих себе у

відповідності з виразною тенденцією "fin de siecle"[15] як її тоді називали. Так можна було уникнути ризику та ще й придбати автомобіль. Атож, у Юстаса вже був автомобіль, хоча, коли він поїхав у ньому, його так труснуло, що вибило очний зуб; отож, мабуть, краще почекати, доки вони стануть безпечніші. А тим часом — досить дітей! Навіть молодий Ніколас утихомирився і за останніх три роки до своїх шести не додав жодного.
Проте занепад корпоративного почуття у Форсайтів чи, точніше, їхня роз'єднаність, симптоми якої можна розпізнати у вищезгаданих змінах, не зайшли ще далеко і не завадили їм зібратися 1899 року, коли помер Роджер Форсайт. Літо видалося чудове, і після відпочинку за кордоном чи на морі вони майже всі повернулися до Лондона, коли Роджер з властивою йому оригінальністю раптом узяв та й помер у своєму домі на Прінсез-гарденз. У Тімоті сумовито перешіптувалися, що бідолашний Роджер, мовляв, завжди ексцентрично ставився до свого харчування — хіба ж він, наприклад, не віддавав переваги німецькій баранині над усякою іншою?
Але, хай там що, його похорон у Гайгейті пройшов дуже пристойно, й, повертаючися з кладовища, Сомс Форсайт майже машинально попрямував до дядечка Тімоті на Бейзвотер-род. "Стареньким"—тітоньці Джулі й тітоньці Гестер — цікаво буде почути про похорон. Його батько Джеймс, якому минуло вісімдесят вісім років, не міг поїхати на кладовище — йому це вже було понад силу; Тімоті, звичайно, теж не з'явився; отож із братів на кладовищі був тільки Ніколас. Одначе люду зібралося чимало, і треба розказати про це тітонькам,— їх це трохи потішить. Цей добрий намір був поєднаний з непереможною потребою здобути з усього, що ти робиш, якусь користь для себе,— властива риса Форсайтів і не тільки їх, а й усіх розважливих людей кожної нації. Прямуючи до Тімоті на Бейзвотер-род обговорити родинні справи, Сомс, власне, наслідував свого батька, котрий мав звичку навідуватися до своїх сестер у Тімоті принаймні раз на тиждень і облишив її тільки у вісімдесят шість років, коли його зрадили сили і він уже не міг виїздити без Емілі. А приходити туди з Емілі не було чого, бо хіба ж поговориш як слід у присутності власної дружини? Як колись Джеймс, Сомс майже щонеділі знаходив час зайти на Бейзвотер-род і посидіти в маленькій вітальні, де він, маючи репутацію людини зі смаком, спромігся внести чимало змін: кімнату оздобила порцеляна, яка, щоправда, не зовсім задовольняла його високі вимоги, і дві картини сумнівної барбізонської школи — його різдвяні подарунки. Сам він, добре заробивши на барбізонцях, вже кілька років цікавився Марісами, Ізраельсом та Мауве і сподівався заробити на них ще краще. У його домі над Темзою біля Мейплдергема, де він тепер мешкав, була галерея, в якій картини були гарно розвішені і добре освітлені; в галереї цій побували мало не всі лондонські торговці картинами. Вона також правила за принаду для гостей, що приїздили на недільні прийоми, що їх час від часу влаштовували для Сомса його сестри, Вініфред і Рейчел. І хоч гід із нього був дуже мовчазний, його спокійна зосереджена впевненість справляла враження на гостей, які знали, що його репутація грунтується не просто на естетичних уподобаннях, а на вмінні вгадати майбутню ринкову вартість картини. Коли Сомс ішов до Тімоті, він майже завжди мав у запасі історію про те, як йому пощастило перехитрувати котрогось із торговців, і він вельми тішився, слухаючи воркування тітоньок, які ним щиро пишалися. Проте сьогодні, прибувши сюди з похорону Роджера в елегантному темному костюмі — не зовсім чорному, бо, зрештою, дядько — це тільки дядько, і до того ж Сомс уникав усякого вияву почуттів,— він поринув у течію інших думок. Відхилившись на інкрустовану спинку крісла і озираючи небесно-блакитні стіни з позолоченими рамами, Сомс був мовчазніший, аніж завжди. Чи тому, що він побував на похороні,

чи, може, з якоїсь іншої причини на його обличчі особливо різко позначилися характерні форсайтівські риси: довгасте обличчя з запалими щоками, підборіддям, що випиналося б іще більше, якби воно було не таке м'ясисте — одне слово, обличчя з надмірним підборіддям, хоч загалом його не можна було назвати негарним. Сьогодні він почував особливо виразно, що мешканці дому Тімоті безнадійні диваки і що душі його тітоньок припали порохом вікторіанських часів. Єдине, про що йому хотілося говорити,— це про його становище нерозлученого одинака; але цю тему не годилося зачіпати. А проте саме вона заполонила його думки, витіснивши геть усе інше. В такому стані він перебував із весни, коли в душі у нього зародилося нове почуття, яке спонукало його зробити крок, що, як йому здавалося, для Форсайта в сорок п'ять років був рівнозначний дурості. Останнім часом він дедалі ясніше бачив, що стає багачем. Його капітал, досить великий вже тоді, коли він надумав спорудити дім у Робін-Гілі, той дім; який зрештою розбив його сімейне життя з Айріні,— за дванадцять років, що він їх прожив самотній, дбаючи про самі тільки справи, надзвичайно зріс. Тепер він мав більше ста тисяч фунтів, і нікому було їх залишити — ніякої мети задля продовження справи, що стала його релігією. Навіть якби він сидів, склавши руки, то все одно гроші породжували б гроші, і Сомс розумів, що він і не зчується, як у нього буде сто п'ятдесят тисяч. Він завжди бажав мати сім'ю, дітей; розбите й придушене, це прагнення причаїлося в далекому куточку його душі, але тепер стало прориватися знову, коли він був, як то кажуть, "у розквіті віку". А останнім часом, конкретизоване й зосереджене його захопленням безперечно гарною дівчиною, це бажання заступило йому весь світ.
Ця дівчина була француженка, і навряд чи вона б повелася нерозважливо або погодилась на незаконне становище. Та Сомс і сам не мав до цього охоти. Протягом довгих років вимушеної самотності йому довелося спізнати брудне випадкове кохання — потаємно і щоразу з відразою, бо він був гидливий і мав природжене почуття законності й порядку. Він не хотів таємного зв'язку. Вони візьмуть шлюб у посольстві в Парижі, кілька місяців подорожуватимуть,— і він привезе Аннет назад до Лондона, відмежувавши її від минулого, яким, сказати правду, навряд чи можна було пишатися, бо вона всього лиш вела рахунки в материному ресторані в Сохо; він привезе її назад зовсім іншу й розкішно вбрану, і вона з її французьким смаком і самовладанням стане царювати в його "Притулку" біля Мейплдергема. На форсайтівській біржі й серед знайомих піде розмова, що він, подорожуючи, зустрів чарівну молоду француженку й одружився з нею. Такий шлюб виглядатиме навіть романтично, і до того ж коли дружина-француженка, в цьому є певний cachet [16]. Ні! Він зовсім цього не боявся! Його тривожило тільки прокляте становище нерозлученого одинака, та ще... та ще питання, чи згодиться Аннет одружитися з ним, яке він не зважувався з'ясовувати, поки не матиме змоги запропонувати їй певне і навіть блискуче майбутнє. Сидячи у вітальні своїх тітоньок, він ледь чув крізь задуму їхні звичайні запитання: як здоров'я його татуся? Тепер, коли надворі похолоднішало, він, напевне, не виходить з дому? Нехай Сомс неодмінно йому перекаже, що припарки з листя падуба дуже помогли Гестер від кольок у боці: прикладати що три години, а потім вгортатися в червону фланель. І, може, послати йому баночку їхнього найкращого сливового варення — цього року воно смачне, як ніколи, і надзвичайно корисне. Ага, до речі, про Дарті: чи Сомс чув, що його сестричці Вініфред доводиться з Монтегю дуже важко? Тімоті гадає, що їй треба допомогти. Кажуть, але нехай Сомс не вважає цю чутку цілком певною, що він подарував коштовності Вініфред якійсь мерзенній танцівниці. Який поганий приклад для її синочка Вела саме тепер, коли він вступає до

коледжу. Невже Сомс не чув про це? О, то йому треба зараз же провідати сестру і з'ясувати, що там діється! І як на його думку: невже ці бури зважаться чинити опір? Тімоті страшенно непокоїться. Консолі цінуються так високо, і він вклав у них таку силу грошей. Як вважає Сомс: чи й справді їхня ціна впаде, коли розпочнеться війна? Сомс ствердно кивнув головою. Але ж вона, мабуть, дуже скоро скінчиться. Якщо ні, то Тімоті важко буде це пережити. І, звичайно, Сомсовому татусеві — адже він у такому похилому віці — теж буде нелегко. На щастя, бідолашний братик Роджер уник цього жаху. І тітонька Джулі витерла носовичком велику сльозу, що збігала по її лівій зів'ялій щоці, скривленій постійною кислою гримасою вона згадала братика Роджера, який він був оригінальний і як він у дитинстві колов її шпильками. Тітонька Гестер, що інстинктивно уникала неприємних тем, втрутилася в розмову: як гадає Сомс, коли містера Чемберлена призначать прем'єр-міністром? Мабуть, відразу? Він би влагодив цю справу негайно. От було б чудово, якби того старого Крюгера [17] заслали на острів Святої Єлени. Вона добре пам'ятає, як прийшла звістка, що Наполеон помер, і як зрадів дідусь. Звичайно, вони з Джулі "ми ще тоді ходили в панталонах, серденько"— не дуже-то тямили в цьому
Сомс узяв у неї з рук чашку чаю, швидко випив і з'їв три мигдалевих печива, якими славився дім Тімоті. Його легенька, бліда, зневажлива посмішка стала трохи виразніша. Справді, його родичі лишилися безнадійними провінціалами, хоч і володіють великою частиною Лондона. Тепер, коли настали нові часи, їхній провінціалізм іще очевидніший. Старий Ніколас — той, наприклад, ще й досі фрітредер, член допотопного осередку лібералів,— клубу "Поступ", хоча, певна річ, члени його тепер геть усі консерватори, інакше його б самого не прийняли туди. А Тімоті, кажуть, ще й досі надіває на ніч ковпак. Тітонька Джулі озвалася знову. Любий Сомс так добре виглядає, він анітрохи не змінився з того дня, коли померла сестричка Енн, тоді вони зібрались усі разом: і братик Джоліон, і братик Свізін, і братик Роджер. Вона змовкла й витерла сльозу, що збігала по скривленій гримасою правій щоці. Чи він... чи він чув що-небудь про Айріні? Тітонька Гестер демонстративно знизала плечима. Джулі завжди щось таке скаже! Посмішка зійшла з Сомсового обличчя, і він поставив чашку на стіл. Розмова торкнулася саме того, про що йому хотілось поговорити, проте попри все своє бажання почати розмову на цю тему, він відчував, що не може скористатися цією нагодою.
Тітонька Джулі швидко провадила:
— Кажуть, любий Джоліон спочатку відписав їй п'ятнадцять тисяч назовсім; а потім він, звичайно, зрозумів, що так не годиться, і залишив тільки довічні проценти.
Чи Сомс чув про це?
Сомс ствердно кивнув головою.
— Твій кузен Джоліон тепер удівець. Він її опікун; ти це, звичайно, знаєш?
Сомс похитав головою. Він знав, але хотів показати, що не цікавиться цим. Вони з молодим Джоліоном не зустрічалися від того дня, коли загинув Босіні.
— Він уже, певно, немолодий,— задумано провадила тітонька Джулі.— Постривай, він народився ще тоді, коли твій любий дядечко жив на Маунт-стріт; задовго до того, як вони перебралися на Стенгоуп-гейт,— у грудні сорок восьмого року, якраз перед революцією. Йому вже за п'ятдесят. Подумати тільки! Така була гарненька дитина, і ми всі ним дуже пишалися: він був найперший з усіх вас.
Тітонька Джулі зітхнула, і кучерик не зовсім її власного волосся вибився з-під чепчика й повис, аж тітонька Гестер здригнулася. Сомс підвівся; він

зробив цікаве відкриття. Давня рана, що її колись завдано його гордості й гідності, ще й досі не загоїлася. Він прийшов сюди, гадаючи, що може говорити про це; навіть бажаючи поговорити про своє скуте становище і — на тобі!— він тікає від нагадування тітоньки Джулі, що відома своєю звичкою заводити недоречні розмови.
О, невже Сомс уже зібрався йти!
Сомс усміхнувся трохи мстиво і відповів:
— Так. До побачення. Моє шанування дядечкові Тімоті!
І, холодно поцілувавши їх обох у чоло, поране зморшками, що, здавалося, липли до його уст, наче жадаючи, щоб поцілунок їх розгладив, він пішов, а тітоньки проводили його вдячними поглядами: любий Сомс, який він уважний, зайшов до них сьогодні, коли вони почувають себе не дуже...
Відчуваючи, як каяття стискає його серце, Сомс зійшов сходами, де завжди приємно пахло камфорою, портвейном і оселею, в яку не пускали найменшого протягу. Бідолашні старенькі — він не хотів завдавати їм болю! Але на вулиці він умить забув про них: його знову заполонив образ Аннет і думка про кляті пута, які його сковували. Чому він не довів справи до кінця, не взяв розлучення ще тоді, коли того бідолаху Босіні переїхала карета і його зв'язок з Айріні було так легко довести! І він повернув до Мейферу, де на Грін-стріт мешкала його сестра Вініфред Дарті.
II. СВІТСЬКА ЛЮДИНА ІДЕ ЗІ СЦЕНИ
Те, що світська людина, котрій довелося так перестраждати від примх мінливої долі, як Монтегю Дарті, й досі жила в домі, де мешкала ось уже двадцять років, викликало б значно більший подив, якби орендну плату, всілякі податки й ремонт цього будинку не оплачував тесть. Цим простим способом, який, правда, нагадував комерційну операцію, Джеймс Форсайт забезпечив більш-менш спокійні умови життя своїй дочці та онукам. Зрештою, надійний притулок є неоціненною вигодою для такого завзятого спортсмена, як Дарті. Аж до подій, що відбулися протягом останніх кількох днів, він цілий рік поводився з майже неприродною статечністю. Річ у тім, що він, сплативши половину її ціни, став співвласником кобили Джорджа Форсайта, який цілком віддався кінським перегонам на превеликий жах Роджера, спочилого нині вічним сном. Запонка, дочка Страдника й Вогненної Сорочки, внучка Підв'язки, була гніда трирічна кобила, яка з різних причин досі не могла показати своєї справжньої форми. Коли Дарті став напіввласником цієї багатонадійної тварини, весь ідеалізм, що досі таївся в ньому, як і в кожній людині, ожив і ось уже багато місяців допомагав йому триматися з непохитною стійкістю. Коли у людини з'являється надія, задля якої варто жити, то людина ця стає на диво розважливою; а Дарті був сповнений надії: він мав шанс три до одного на осінньому гандікапі, коли ставки були двадцять п'ять до одного. Старосвітський рай у порівнянні з цим здавався нікчемним, і Дарті ладен був поставити свою останню сорочку на дочку Вогненної Сорочки. Проте на онуці Підв'язки трималася не тільки доля його сорочки, а й багато чого іншого! Коли йому минуло сорок п'ять років і він вступив у буремний вік, критичний для Форсайтів — і хоч, можливо, для Дарті цей вік менше відрізнявся від усякого іншого, але він був критичний навіть для нього,— предметом жадань Монтегю стала одна танцівниця. Почуття його були дуже палкі, проте без грошей, і до того ж без чималих грошей, вони важили ще менше, аніж її прозорі спіднички; а грошей у Дарті ніколи не було, він сяк-так перебивався на ті крихти, які йому вдавалося випросити або позичити у Вініфред, жінки твердої вдачі, що утримувала його, бо він був батьком її дітей, а також віддаючи данину давньому захопленню його вже дещо зів'ялою вродою, що зачарувала її в юності. Вона і кожний, хто згоджувався позичити йому грошей, та ще його програші в

карти і на перегонах (дивовижно, як деякі люди примудряються мати зиск із програшів) були єдиним джерелом поповнення його фінансів; Джеймс став надто старий і нервовий, до нього й не підступай, а Сомс був неприступний, як гранітний мур. Без перебільшення можна сказати, що Дарті кілька місяців живився самою надією. Він ніколи не любив грошей задля них самих, зневажав Форсайтів, у яких гроші завжди були вкладені в якесь діло, хоч і намагався мати від них максимальну користь. В грошах йому подобалося те, що за них можна було купити,— втіхи.
— Справжньому спортсменові байдуже до грошей,— бувало, казав він, позичаючи двадцять п'ять фунтів, коли не було надії взяти п'ятсот.
Багато в чому Монтегю Дарті був прецікавою особою. Як казав Джордж Форсайт, він був справжнє "чудо".
Настав ранок знаменного дня перегонів, ясний і сонячний,— ранок останнього дня вересня, і Дарті, який приїхав до Ньюмаркета напередодні ввечері, вбрався в новісінький картатий костюм і зійшов на трибуну подивитися, як його половина кобили розминається легким чвалом. Якщо вона прийде перша, він покладе собі в кишеню кругленькі три тисячі фунтів — мізерна винагорода за тверезість і терплячість протягом багатьох сповнених надій тижнів, коли її готували для перегонів. Але поставити більшу суму він ніяк не міг. Може, йому змінити ставку на вісім до одного, як сьогодні оцінювали її шанси? Ця думка не йшла йому з голови, а тим часом у небі виспівували жайворонки, зелені горби духмяніли травами, і гарненька кобилка бігла по колу, задираючи голову, лискуча, як шовк. Зрештою, якщо він програє, то платити доведеться не йому, а коли змінити ставку, виграш зменшиться до півтори тисячі — цих грошей навряд чи вистачить, щоб придбати танцівницю. Але ще дужче спонукав його до ризику нестримний запал, що був у крові всіх Дарті. І, повернувшись до Джорджа, він сказав:
— Швидконога як вітер. Інших вона пережене за іграшку Я витрушую гаманця.
Джордж — він поставив потроху на кількох коней і мав виграти, хоч би там як, — посміхнувся до нього згори вниз, високий, тілистий, і мовив:
— Ого-го, який гарячий!
Джорджеві довелося пройти тяжку науку в Роджера, що завжди давав йому гроші з гіркими докорами, і тепер, коли він звикав до ролі власника, його форсайтівські інстинкти стали йому в добрій пригоді.
В житті людей бувають хвилини розчарувань, які чутливий оповідач воліє оминути. Досить сказати, що надія розвіялася. Запонка прийшла у хвості. Дарті втратив останню сорочку
За час поміж цими подіями і тим днем, коли Сомс попрямував на Грін-стріт, чого тільки не сталося!
Коли людина з нахилами Монтегю Дарті багато місяців підряд стримує себе з благочестивих мотивів і не дістає за це винагороди, вона не проклинає бога і вмирає, а проклинає бога і живе на лихо своїм ближнім.
Вініфред, жінка відважна, хоч, може, трохи занадто світська, яка терпіла витівки свого чоловіка рівно двадцять один рік, ніколи не гадала, що він здатний на вчинок, якого тепер допустився. Подібно багатьом дружинам, вона вважала, що знає в ньому все найгірше, проте вона ще не знала його в сорокап'ятирічному віці, коли він, як то взагалі властиво чоловікам, відчув: зараз або ніколи. Оглядаючи другого жовтня скриньку зі своїми коштовностями, вона з жахом помітила, що зник вінець її жіночої слави — перли, які Монтегю подарував їй вісімдесят шостого року, коли народився Бенедикт, і за які Джеймсові довелося заплатити весною вісімдесят сьомого, щоб уникнути скандалу. Вона відразу сказала про це чоловікові. Той зневажливо відмахнувся. Знайдуться! І тільки тоді, коли вона гостро сказала: "Гаразд, Монті. Я сама піду в Скотленд-Ярд",— він погодився

з'ясувати цю справу. Та ба! На жаль, тверду рішучість здійснити великий задум часом зводить нанівець пиятика. Того вечора Дарті повернувся додому пізно, набравшися так, що йому було дарма все на світі, і він уже нізащо не міг утримати язика за зубами. За звичайних умов Вініфред просто замкнулася б у спальні, поки він проспиться, але болісна турбота про долю перлів змусила її дочекатися чоловіка. Витягши з кишені невеликого пістолета й тримаючись за обідній стіл, він одразу повідомив її, що йому начхати, чи вона є н-на світі, поки вона д-дає йому с-спокій; але йому життя д-давно набридло. Вініфред, тримаючись за протилежний бік столу, відповіла:
— Годі блазнювати, Монті. Ти був у Скотленд-Ярді?
Приставивши револьвер собі до грудей, Дарті натиснув кілька разів на гачок. Револьвер був незаряджений. Жбурнувши його додолу з прокльоном, він промимрив:
— З-заради дітей!— і впав у крісло.
Вініфред підняла револьвер і дала чоловікові содової води. Напій подіяв на нього магічно. Життя його роз-збите. Вініфред ніколи його не роз-зуміла. Якщо він не має права вз-зяти перли, які він с-сам їй подарував, то хто ж має? Він віддав їх тій дівчині-іспанці. Якщо Вініфред з-заперечує, то він переріже їй горлянку. Що ж тут такого? (Саме тоді, мабуть, і вжито вперше цей славетний вислів, бо з темних джерел походять і найкласичніші сентенції).
Вініфред, яка пройшла важку науку стримувати себе, глянула на нього і сказала:
— Дівчина, іспанка? Ти маєш на увазі ту дівку, що її ми бачили в "Пандемоніумі"? Ну, то ти, виявляється, злодій і мерзотник.
Це була остання крапля, якої не спроможне було витримати його переобтяжене сумління; не встаючи з крісла, Дарті схопив дружину за руку і, згадавши подвиги своїх хлопчачих літ, почав її викручувати. У Вініфред очі налилися слізьми, але вона витерпіла тортури без жодного звуку. Дочекавшись миті, коли він ослабнув, вона випручала руку; потім, відступивши на той бік столу, сказала крізь зуби:
— Ти, Монті, перейшов усі межі.
(Напевно, саме тоді цей вираз був ужитий вперше — так під тиском обставин формується мова).
Залишивши Дарті, у якого на чорних вусах виступила піна, вона пішла нагору, замкнулась у своїй кімнаті, потримала руку в гарячій воді, лягла в ліжко і цілу ніч пролежала, думаючи про свої перли, які тепер прикрашали чужу шию, і про винагороду, яку, напевно, дістав за них її чоловік. Світська людина прокинулася, відчуваючи, що вона втрачена для світу, і невиразно пригадуючи слова про перейдені межі. Іще не розвидніло, і Дарті з півгодини просидів у кріслі, де він спав,— мабуть, то були найнещаслйвіші півгодини в його житті, бо навіть для Дарті в слові "край" було щось трагічне, а він знав, що дійшов до краю. Ніколи вже йому не доведеться спати в своїй їдальні і прокидатися від ранішнього світла, що просочується крізь ці завіси, які Вініфред купила у Нікенса і Джарвіза за Джеймсові гроші. Ніколи вже не доведеться їсти приправлені прянощами нирки за; цим столом з палісандрового дерева, вилежавшись у ліжку і прийнявши гарячу ванну. Він витяг свій гаман із кишені фрака. Чотириста фунтів п'яти— й десятифунтовими банкнотами — залишок грошей за його половину Запонки, проданої вчора Джорджеві Форсайту — вигравши чималу суму на перегонах, той не мав до кобили неприязні, яка охопила Дарті. Післязавтра балетна трупа вирушає до Буенос-Айреса, і він теж поїде. Відплата за перли була ще попереду; його почастовано тільки закускою.

Він прокрався нагору. Не насмілюючись прийняти ванну і поголитися (до того ж вода, мабуть, холодна), він перевдягнувся і тихенько склав усе, що міг. Жаль було залишати стільки пар лакованих черевиків, але завжди доводиться чимсь жертвувати. Потім, узявши в руки по валізі, він вийшов на площадку сходів. У домі було зовсім тихо — в домі, де народилося четверо його дітей. Дивне відчуття пройняло його біля дверей кімнати його дружини, в яку він колись був закоханий, якщо й не кохав її, і яка сказала, що він перейшов усі межі. Він роз'ятрив собі душу цим висловом і рушив навшпиньки далі; але минути сусідні двері було важче. Це була спальня його дочок. Мод у пансіоні, але Імоджен спочиває там, і запухлі очі Дарті зволожилися. З чотирьох його дітей вона найбільше схожа на нього своїм темним волоссям та імлистими карими очима. Саме розквітає, гарне дівча! Він поставив на підлогу обидві валізи. Його шпигнула думка, що він, по суті, зрікається батьківських прав. Світанок осяяв його обличчя, на якому відбивалося щире хвилювання. Ні, він не почував фальшивого каяття, його хвилювала справжня батьківська любов і сумна думка, що "вже ніколи більше...". Він облизав губи, і нерішучість спаралізувала на мить його ноги в картатих штанях. Важко, ой як важко подумати, що тебе примушують залишити твій рідний дім.
— Отуди к бісу!—промимрив він.— Ніколи не думав, що до цього дійдеться.
Гомін нагорі попередив його, що служниці вже повставали. І, схопивши обидві валізи, він навшпиньки зійшов униз. Щоки його були мокрі, і це втішало Дарті, наче підтверджуючи щирість його жертви. Внизу він трохи затримався, укладаючи всі свої сигари, деякі папери, шапокляк, срібний портсигар, Рафів путівник. Потім, наливши собі добрячу порцію віскі з содовою, він закурив сигарету й нерішуче спинився перед фотографією обох дочок у срібній рамці. Фотографія належала Вініфред. "Нічого,— подумав він.— Вона може сфотографувати їх іще раз, а я ні!"— і поклав її у валізу. Потім, надівши капелюха й пальто, взяв ще два пальта, свій найкращий ціпок з ротангового дерева, парасольку й відчинив парадні двері. Тихенько зачинивши їх за собою, він вийшов на вулицю, навантажений, як ніколи в житті, й завернув за ріг чекати раннього кеба...
Так Монтегю Дарті на сорок п'ятому році життя пішов із дому, який він називав своїм...
Коли Вініфред зійшла вниз і побачила, що він зник, вона спершу відчула глухий гнів: їй було прикро, що він утік від докорів, які вона так старанно приготувала протягом довгих безсонних годин. Він, напевно, поїхав до Ньюмаркета чи до Брайтона — і, певна річ, із тією жінкою. Яка гидота! Примушена мовчати перед Імоджен і слугами, усвідомлюючи, що батькові нерви не витримають, коли він про все це довідається, вона не втерпіла і того ж таки дня поїхала до Тімоті й під великим секретом розповіла про свої перли тітонькам Джулі та Гестер. І аж назавтра вранці вона помітила, що зникла фотографія. Що це означає? Пильно оглянувши рештки чоловікових речей, вона збагнула: він пішов з дому назавжди. Коли впевненість у цьому зміцніла, вона непорушно стала посередині його туалетної кімнати, де були висунуті всі шухляди, і спробувала з'ясувати, що ж вона відчуває. Нелегка справа! Хоч він "перейшов усі межі", проте досі лишався її власністю, і хай там що, а вона почувала себе збіднілою. Овдовіти і водночас не бути вдовою в сорок два роки, маючи чотирьох дітей; привернути до себе загальну цікавість, щоб усі її жаліли! Кинувся в обійми іспанській шльондрі! Спогади, почуття, які вона вважала мертвими, ожили в її душі, болючі, похмурі, невідступні. Вона механічно позасовувала всі шухляди одну за одною, пішла в спальню, лягла на ліжко і сховала обличчя в подушку. Вона не плакала. Яка від того користь? Коли вона встала з ліжка й зійшла вниз снідати, то відчула, що єдина для неї полегкість — викликати додому Вела.

Вел — її найстарший син, котрий мав через місяць вступити до Оксфорда на Джеймсові гроші,— перебував зараз у Літлгемптоні, де під наглядом тренера робив останні заїзди, готуючись до іспитів, як він би сам сказав, вживаючи батькових виразів. Вона звеліла послати йому телеграму.
— Треба подбати про його одяг,— сказала вона Імоджен.— Я не хочу, щоб він їхав до Оксфорда одягнений абияк. Студенти там дуже елегантні.
— У Вела безліч костюмів,— відповіла Імоджен.
— Я знаю, але їх треба переглянути. Сподіваюсь, він приїде.
— Він, мамо, примчить стрілою. Але на іспиті він, мабуть, провалиться.
— Нічого не вдієш, — сказала Вініфред.— Він мені потрібен.
Глянувши на матір невинним і водночас проникливим поглядом, Імоджен змовкла. Звичайно, це через батька! Вел і справді "примчав стрілою" о шостій годині.
Уявіть собі помісь вітрогона з Форсайтом, і перед вами постане юний Публіус Валеріус Дарті. Хлопець із таким ім'ям навряд чи міг бути якимсь іншим. Коли він народився, Вініфред, охоплена високими пориваннями і прагнучи вирізнитися серед загалу, вирішила, що її діти матимуть імена, яких іще не було ні в кого. (Яке щастя, думала вона тепер, що вона не назвала Імоджен Тісбою). Проте ім'я Велові придумала не Вініфред, а Джордж Форсайт, який уже тоді славився своїми дотепами. Сталося так, що Дарті, обідаючи з ним через тиждень після народження сина і спадкоємця, розповів йому, що задумала його дружина.
— Назви його Катоном,— сказав Джордж — Це буде з біса пікантно!
Він щойно виграв десять фунтів, поставивши на коня, що мав таке ім'я.
— Катон!— повторив Дарті; вони вже трохи хильнули, як казали вже навіть у ті часи.— Це не християнське ім'я.
— Гей!— гукнув Джордж лакея в коротких штанях. Принесіть мені з бібліотеки Британську енциклопедію на літеру К.
Лакей приніс.
— Ось бачиш!— сказав Джордж, показуючи сигарою — Катон Публіус Валеріус, син Віргілія й Лідії. Саме те, чого вам треба, Публіус Валеріус — ім'я цілком християнське.
Повернувшись додому, Дарті розповів про це Вініфред. Вона була в захваті. Ім'я було "шикарне". І дитину назвали Публіусом Валеріусом, хоча згодом виявилося, що це не той славетний Катон, а зовсім інший. Проте 1890 року, коли маленькому Публіусові було десять років, слово "шикарний" вийшло з моди; настала доба розважливості, і Вініфред охопили сумніви. Їх підтвердив сам маленький Публіус, коли він, повернувшись зі школи після першого півріччя, поскаржився, що жити йому нестерпно важко — хлопці дражнять його Пуббі. Вініфред — жінка вельми рішучої вдачі — негайно перевела його до іншої школи і змінила його ім'я на Вел, а Публіус перестав існувати навіть як ініціал.
В дев'ятнадцять років це був гнучкий веснянкуватий хлопець, з великим ротом, сірими очима з довгими темними віями й привабливою усмішкою, який добре знав те, чого йому не слід було знати, і не робив того, що треба було робити. У школі мало хто з хлопців був під такою загрозою виключення, як він — веселий шибайголова. Поцілувавши матір і вщипнувши Імоджен, Вел побіг нагору, перестрибуючи через три східці, і збіг униз, перестрибуючи через чотири, вже перевдягнений до обіду. Йому страшенно шкода, але його "тренер", який також приїхав до міста, запросив його пообідати в клубі "Оксфорд і Кембрідж"; не піти незручно — чоловік образиться. Вініфред відпустила його, засмучена, але горда. Вона хотіла, що він побув дома, але їй було дуже приємно, що репетитор так його любить. Ідучи, він підморгнув Імоджен і сказав:

— Слухай, мамо, хай мені зварять двоє куликових яєчок — я бачив їх у кухні. Знаменита буде вечеря. І, між іншим,— у тебе є гроші? Мені довелося позичити п'ятірку у старого Снобі.
Вініфред, замилувано дивлячись на нього пильним поглядом, відповіла:
— Ти, синку, занадто розкидаєшся грішми. І, в кожному разі, сьогодні тобі не треба віддавати свій борг: адже ти його гість.
Який він гарний і стрункий у білій жилетці, які темні, пухнасті вії!
— Але ж, мамо, ми, може, підемо до театру, і, мабуть, мені доведеться заплатити за квитки. У нього грошей не густо.
Вініфред дістала п'ять фунтів і сказала:
— Ну що ж, може, краще віддати йому борг. Але тоді не треба платити за квитки.
Вел сховав гроші в кишеню.
— Якщо я віддам борг, то квитки купити не зможу,— відповів він.— На добраніч, мамусю.
Він вийшов, високо підвівши голову в хвацько збитому набакир капелюху, жадібно вдихаючи повітря Пікаділлі, як випущений на волю молодий пес. Тут є де розгулятися! Не те що в тому затхлому нудному закутку!
Він зустрівся зі своїм "репетитором" не в "Оксфорді й Кембріджі", а в "Цапиному клубі". "Репетитор" був старший за нього на рік вродливий хлопець із гарними карими очима, гладеньким темним волоссям, маленьким ротом, овальним обличчям; млявий, бездоганно вбраний, до міри незворушний; один із тих юнаків, що без усякого зусилля підкоряють товаришів своїм моральним впливом. Його мало не вигнали зі школи за рік до Вела, ось уже рік він був студентом Оксфорда, і Велові він здавався осяяним ореолом. Прізвище його було Крам, і ніхто не вмів швидше за нього тринькати гроші. Здавалося, що це єдина мета його життя,— і юний Вел був тим просто зачарований. Однак у душі його часом прокидався Форсайт, питаючи, на що ж витрачені ті гроші.
Хлопці спокійно пообідали, стильно й зі смаком; після двох пляшок вина вони закурили сигари й, вийшовши з клубу, подалися в "Ліберті", де взяли квитки в крісла партера. Але для Вела і звуки веселих пісень, і видовище гарненьких ніжок затуманювались і зникали, затьмарені похмурими думками, що йому ніколи не пощастить зрівнятися зі спокійною елегантністю денді Крама. У нього збудився потяг до ідеалу, а коли з'являється цей потяг — то прощай, спокою. Рот у нього занадто великий, жилетка не найкращого крою, штани без тасьми, а світло-сірі рукавички не прострочені чорною ниточкою. Крім того, він занадто часто сміється — Крам, той ніколи не сміється, він тільки усміхається, ледь підводячи свої рівні темні брови, так що вони утворюють дугастий дашок над його опущеними повіками. Ні! Йому ніколи не зрівнятися з Крамом. Та все одно, вистава була пречудова, а Цінтія Дарк просто чарівна. Під час антрактів Крам розважав його подробицями приватного життя Цінтії, і Вел із болем довідався, що Крам, якщо йому заманеться, може пройти за лаштунки. Йому страшенно кортіло сказати: "Слухай-но, проведи мене туди",— але він не насмілився через свою недосконалість, і тому останні два акти просидів зовсім пригнічений.
Виходячи, Крам сказав:
— Вистави триватимуть іще півгодини. Ходімо в "Пандемоніум".
Вони взяли візника, щоб проїхати сотню ярдів, заплатили по сім з половиною шилінгів за стоячі місця і зайшли в театр. Саме в таких дрібницях, в такій цілковитій зневазі до грошей Крам виявляв незрівнянну витонченість своєї натури. Балет уже закінчувався, до того ж трупа виступала востаннє, і протиснутися наперед було майже неможливо. Чоловіки й жінки скупчилися біля бар'єра в три ряди. Вир і блиск на сцені, напівтемрява, змішаний дух

тютюнового диму і жіночих парфумів, дивна вабливість людського гурту, завжди різношерстого на таких виставах,— все це розвіяло ідеалістичні поривання юного Вела. Він захоплено глянув у обличчя молодій жінці, побачив, що вона не дуже молода, і зразу відвів погляд. О де ти, Цінтіє Дарк! Рука молодої жінки ненароком торкнулася його руки; на нього війнуло пахощами мускусу й резеди. Вел позирнув на неї скоса крізь свої довгі вії. Може, вона все-таки молода. Вона наступила йому на ногу і вибачилась. Він відповів:
— Прошу. Правда ж, гарний балет?
— О, я вже досхочу на нього надивилася. А ви?
Юний Вел усміхнувся своєю широкою чарівною усмішкою. Далі він не пішов — усе це здавалось йому ще не досить переконливим. Форсайт у ньому вимагав певніших доказів. А на сцені балет сплітався в калейдоскопі сніжно-білих, червонясто-рожевих, смарагдово-зелених і фіолетових узорів, а потім раптом застиг непорушною мерехтливою пірамідою. Вибухли оплески, вистава скінчилася. Коричнева завіса опустилась. Півколо чоловіків і жінок перед бар'єром розпалося, рука молодої жінки притиснулась до Велової руки. Трохи віддалік веселий натовп збився довкола якогось чоловіка з червоною гвоздикою в петельці. Вел знову позирнув на молоду жінку; вона дивилася в той бік. Троє чоловіків, узявшись під руки, пробиралися крізь натовп хисткою ходою. Середній, у білій жилетці, з червоною гвоздикою в петельці і з чорними вусами, трохи похитувався. Голос Крама промовив повільно й спокійно:
— Подивися на того шалапута. Добряче він набрався!
Вел повернувся; "шалапут" вивільнив руку і показував просто на них. Крамів голос промовив, як завжди, спокійно:
— Здається, він тебе знає.
— Гей!—озвався "шалапут".— Дивіться, хлопці! Ось мій синочок-гультяй!
Вел упізнав: це був його батько. Хлопець ладен був провалитися крізь червоний килим. Не тому, що зустрів батька в такому місці, навіть не тому, що той "набрався", а почувши Крамове слово "шалапут", яке вразило його, наче прозріння, і тієї ж миті виявило перед ним усю правду. Атож, його батько таки шалапут, досить тільки глянути на його вродливе смагляве обличчя, на червону гвоздику в петельці, на його розгонисту, самовпевнену ходу. І, не кажучи ані слова, він сховався за молоду жінку й кинувся до виходу. Ззаду його гукнули: "Веле!",— але він збіг застеленими товстим килимом сходами повз капельдинерів і вискочив надвір.
Соромитися рідного батька — для юнака це, мабуть, найтяжче з усіх переживань. Коли Вел чимдуж біг від театру, йому здавалося, що його кар'єра скінчилася, перш ніж встигла розпочатись. Хіба він тепер зможе поткнутися в Оксфорд, зустрітися з тими хлопцями, блискучим Крамовим товариством, яке, звичайно, знатиме, що його батько "шалапут"! За одну мить він зненавидів Крама. Хто такий, у біса, цей Крам? Яке він мав право обізвати так його батька? Якби цієї миті Крам опинився поруч, він би його збив із ніг Його батько, рідний батько! До горла йому підступив клубок, і він застромив руки глибоко в кишені пальта. До біса Крама! У нього з'явилася шалена ідея побігти назад. Знайти батька, взяти його під руку і пройти з ним перед Крамом; проте він одразу відкинув її і попрямував далі по Пікаділлі. Дорогу йому заступила якась молода жінка.
— Чого ти такий сердитий, красунчику?
Він відсахнувся, обминув її і раптом заспокоївся. Якщо Крам посміє сказати хоч одне слово, він дасть йому такого чосу, що той навіки замовкне. Він пройшов ярдів сто, тішачись цією думкою, а потім його охопив болісний неспокій. Ні, все це не таке просте! Він пригадав, як у школі, коли під

час відвідин виявлялося, що батьки якогось учня стоять нижче певного рівня, то учневі цього ніколи не забували. Такої плями нічим не змиєш. Чому його мати вийшла заміж за батька, якщо він "шалапут"? Це дуже несправедливо — навіть нечесно — нав'язати йому батька "шалапута". Але найгірше те, що коли Крам вимовив це слово, Вел збагнув: у глибині душі він давно відчував, що його батька не можна вважати добропорядною людиною. Гіршого лиха не може бути, гіршого не може статися ні з ким! Пригнічений, як ніколи, він дійшов до Грін-стріт і відімкнув двері ключем, якого він колись поцупив. У їдальні його чекали куликові яєчка, а також нарізаний хліб, масло і трохи віскі на денці графина — якраз стільки, на думку Вініфред, щоб він відчув себе мужчиною. Його занудило від самого вигляду їжі, і він зійшов нагору.

Вініфред почула його ходу й подумала: "Слава богу, хлопчик вернувся! Якщо він удався в батька, то просто не знаю, що мені робити! Але ні — у нього моя вдача. Любий Вел!"

III. СОМС ЗБИРАЄТЬСЯ ДІЯТИ

Коли Сомс зайшов у маленьку сестрину вітальню в стилі Людовіка XV, з невеличким балконом, де влітку завжди цвіла висяча герань, а тепер стояли горщики з lilium auratum, його вразила сталість людського життя. Кімната виглядала точнісінько так, як і двадцять один рік тому, коли він прийшов до молодого подружжя Дарті з першим візитом. Він сам дібрав усі меблі для цієї кімнати і зробив це так грунтовно, що ніякі пізніші доповнення не могли змінити її атмосфери. Так, він подбав про сестрин добробут і зробив їй велику послугу Атож, для Вініфред дуже багато важило те, що хоч вона прожила з Дарті стільки років, її добробут зберігся і досі. Після першого знайомства з Дарті Сомс розпізнав його справжню натуру, сховану під удаваною статечністю, savoir faire [18] і гарною зовнішністю, які до такої міри засліпили Вініфред, її матір і навіть Джеймса, що він допустився фатальної помилки — дозволив цьому жевжикові одружитися з його дочкою, хоч той не мав нічого за душею.

Вініфред, яку Сомс помітив, оглянувши меблі, сиділа за своїм бюрком у стилі буль із листом у руці. Вона встала і пішла йому назустріч, висока, як і він, з широкими вилицями, елегантно вбрана. Проте щось у її обличчі стурбувало Сомса. Вона зібгала листа в руці, але потім, очевидно, передумала і простягла його Сомсові. Брат був також її повіреним у справах.

Сомс узяв аркуш поштового паперу клубу "Айсіум" і прочитав таке:

"Ти більше не зможеш ображати мене в моєму власному домі. Завтра я виїжджаю за кордон. Кінь з'їздився. Мені несила терпіти твої образи. Нарікай сама на себе. Жодна людина, маючи хоч крихту самоповаги, не зможе знести такого знущання. Більше я до тебе не звернуся ні з чим. Прощай. Я забрав фотографію дівчат. Передай їм мій привіт. Мені байдуже, що скажуть твої родичі. Це вони все наробили. Я хочу розпочати нове життя.

М. Д."

На цьому листі, що його за всіма ознаками написано в післяобідньому настрої, видніла ще не зовсім висохла пляма. Сомс глянув на Вініфред — пляма, очевидно, від сліз — і прикусив язика, щоб не сказати: "Скатертю дорога!" Потім йому спало на думку, що, одержавши цього листа, вона опинилася в тому самому становищі, з якого йому так хочеться вирватись,— становищі нерозлученого Форсайта.

Вініфред відвернулася і піднесла до носа золотий флакончик. В Сомсовому серці прокинувся глухий жаль разом із невиразним почуттям образи. Він прийшов до сестри поговорити про своє становище, сподівався знайти у неї співчуття, а застав її в такому самому становищі, й, звичайно, вона хоче

поговорити про це й сподівається знайти співчуття у нього. Отак воно завжди буває! Нікому, очевидно, й на думку не спадає, що у нього є свої власні турботи й клопоти. Він склав листа так, що пляма опинилася всередині, й спитав:
— То що ж усе-таки сталося?
Вініфред спокійно розповіла йому історію з перлами.
— Сомсе, як ти гадаєш, невже він і справді виїхав? Ти ж бачиш, у якому стані він писав цього листа.
Коли Сомс чогось хотів, він завжди намагався власкавити долю, удаючи, ніби не вірить у здійснення своїх сподівань; отож він відповів:
— Та ні, навряд. Можна буде довідатися в його клубі.
— Якщо Джордж там,— сказала Вініфред,— він напевне знає.
— Джордж?— мовив Сомс.— Я бачив його на кладовищі.
— Ну, тоді він, звичайно, сидить там.
Сомс, чий здоровий глузд схвально відзначив сестрину проникливість, сказав нехотя:
— Гаразд, я сходжу в клуб. Ти що-небудь казала на Парк-лейн?
— Я розповіла Емілі,— відповіла Вініфред, яка й досі зберегла шикарну звичку називати матір на ім'я.— Батька розбив би параліч.
І справді, всякі неприємності тепер старанно приховували від Джеймса. Ще раз окинувши поглядом кімнату, наче намагаючись визначити справжнє становище сестри, Сомс вийшов на вулицю і попрямував до Пікаділлі.
Надходив вечір — жовтневий вечір, що дихав холодною імлою. Сомс простував швидко, з похмурим зосередженим виразом. Треба покінчити з цим ділом якомога скоріше, він збирався пообідати в Сохо. Довідавшись від швейцара "Айсіума", що містера Дарті сьогодні не було в клубі, Сомс поглянув на цього статечного чоловіка і вирішив запитати, чи є містер Джордж Форсайт. Виявилося, що він тут. Сомс, який завжди остерігався свого кузена Джорджа, що не проминав нагоди покепкувати з нього, пішов слідом за слугою, трохи заспокоєний думкою, що у Джорджа недавно помер батько. Йому, мабуть, припало тисяч тридцять, окрім тих грошей, які Роджер записав на його ім'я раніше і які уникли податку на спадщину. Джордж сидів у віконній ніші й дивився надвір, а перед ним стояла напівспорожнена тарілка з пампушками. Його висока огрядна постать у чорному костюмі височіла майже зловісно, водночас зберігаючи надзвичайну елегантність іподромного завсідника. На його м'ясистому обличчі з'явилася бліда посмішка, і він сказав:
— Здоров, Сомсе! З'їси пампушку?
— Ні, дякую,— промимрив Сомс, погладжуючи капелюха й підшукуючи доречний вираз, щоб висловити співчуття; він помовчав, а тоді додав:— Як почуває себе твоя мати?
— Дякую,— відповів Джордж.— Так собі. Не бачив тебе хтозна-відколи. Ти ж не буваєш на іподромі. Як справи в Сіті?
Сомс, відчуваючи, що готується дотеп, вирішив іти навпростець і відказав:
— Я хочу запитати тебе про Дарті. Я чув, що він...
— Дав дьору, гайнув до Буенос-Айреса з кралею Лолою. Тим краще для Вініфред і маленьких Дарті. Ну ж він і тип!
Сомс кивнув головою. Хоч як вороже ставилися один до одного двоюрідні брати, проте коли йшлося про Дарті, вони відчували себе однодумцями.
— Дядечко Джеймс тепер зможе спати спокійно,— провадив Джордж.— Мабуть, він тебе теж обібрав добряче.
Сомс посміхнувся.
— Ага! Ти вчасно роздивився, що це за птах,— приязно мовив Джордж.— Йому пальця в рот не клади. А тепер треба пильно наглядати за молодим Велом. Я завжди співчував Вініфред. Вона мужня жінка.

Сомс знову кивнув головою.
— Я пообіцяв вернутися до неї,— мовив він.— Вона хоче знати всю правду. Мабуть, нам доведеться вжити заходів. Щодо Дарті, це річ певна?
— Певна, як лихварський процент,— відказав Джордж (саме він вигадав чимало чудернацьких виразів, які згодом приписували іншим).— Учора ввечері він був п'яний як чіп; проте сьогодні зранку таки вирушив у плавання. Він пливе на "Тускарорі",— і, видобувши з кишені картку, Джордж глумливо прочитав: "Буенос-Айрес, до запитання, містерові Монтегю Дарті". На твоєму місці я поспішив би з цими заходами. Він остобісів мені за вчорашній вечір.
— Так,— відповів Сомс,— але це не завжди легко зробити.
З виразу очей Джорджа він збагнув, що той згадав про його власну історію; він устав і простяг йому руку. Джордж устав і собі.
— Вітай від мене Вініфред. Якщо хочеш знати, моя порада така: негайно запиши її для участі в перегонах на шлюборозлучний приз.
Біля порога Сомс озирнувся на нього скоса. Джордж знову вмостився в кріслі і втупився у вікно: він здавався таким величезним і самотнім у своєму чорному костюмі. Сомс ніколи ще не бачив його таким тихим. "Мабуть, він усе-таки сумує,— подумав він.— Загалом їм, напевно, припало тисяч по п'ятдесят. Краще нехай би не ділили капіталу. Якщо розпочнеться війна, вартість будинків зменшиться. А втім, дядечко Роджер добре знався на цьому ділі". І на тлі вуличного присмерку перед ним виникло обличчя Аннет: каштанові коси, сині очі з темними віями, свіжі уста і щоки, повні, рум'яні, незважаючи на лондонські тумани, її тендітна постать француженки. "Треба діяти!"— сказав він собі подумки. Біля будинку Вініфред він зустрів Вела, і вони зайшли разом. У Сомса вже давно виникла одна ідея. Айріні опікає його кузен Джоліон; перший крок, який слід зробити,— це поїхати до нього в Робін-Гіл і побачитися з ним. Робін-Гіл! Дивне, дуже дивне почуття викликала в ньому ця назва! Робін-Гіл, дім, що його Босіні спорудив для нього й Айріні, дім, у якому їм так і не довелося мешкати, фатальний дім! І в ньому живе тепер Джоліон! Гм! І раптом він подумав: "Кажуть, що в нього син у Оксфорді! Чому б не взяти з собою юного Вела і не познайомити їх! Непоганий привід! Справжня причина буде прихована, ніхто ні про що не здогадається". Отож, ідучи нагору сходами, він сказав Велові:
— В Оксфорді навчається твій кузен; ти його не знаєш Завтра я хочу взяти тебе з собою, поїдемо до нього, і ви познайомитесь. Тобі це знайомство згодиться.
А що Вел не вельми зрадів із того, то Сомс рішуче додав
— Я заїду за тобою після сніданку. Вони живуть за містом не дуже далеко. Тобі буде цікаво.
На порозі вітальні він із зусиллям пригадав, що сюди його привели справи Вініфред, а не його власні.
Вона й досі сиділа за своїм бюрком у стилі буль.
— Так воно і є,— сказав Сомс.— Він вирушив до Буенос-Айреса, відплив сьогодні вранці. Нам слід подбати, щоб за ним стежили, як тільки він зійде на берег. Я зараз же пошлю телеграму. Інакше нам доведеться витратити багато грошей В такій справі що раніше почнеш діяти, то краще. Я й досі шкодую, що не...— Він затнувся і зиркнув скоса на мовчазну Вініфред.— До речі, ти могла б довести, що він поводився з тобою жорстоко?
Вініфред відповіла глухим голосом:
— Не знаю. Що означає "жорстоко"?
— Ну, може, він тебе вдарив або вчинив щось подібне.
Вініфред здригнулася і зціпила зуби.

— Він викручував мені руку. А може, послатися на те, що він цілився в мене з пістолета? Чи на те, що приходив такий п'яний, що не міг сам роздягнутися, чи... Ні, я не хочу вплутувати сюди дітей.
— І не треба,— сказав Сомс.— Що ж робити? Звичайно, є така річ, як окреме проживання, ми можемо цього домогтися. Але це тільки окреме проживання. Гм!
— А що воно таке?— спитала знесилено Вініфред.
— Ти живеш сама по собі, а він сам по собі. Ви водночас і одружені, і неодружені.— Він знову гмукнув. Адже це, по суті, його власне прокляте становище, щоправда, освячене законом! Ні, він їй такого не бажає!— Треба вимагати розлучення,— сказав він рішуче.— Якщо жорстоке поводження відпадає, то ми можемо послатися на те, що він тебе кинув. Тепер не завжди доводиться чекати два роки. Ми подамо заяву, щоб суд відновив твої подружні права. Тоді, якщо він не послухається, ми через шість місяців зможемо вимагати розлучення. Звичайно, ти не хочеш, щоб він повернувся до тебе Але суд про це не знатиме. Проте це ризикований шлях, бо він може вернутися. Я б порадив тобі послатися на жорстоке поводження.
Вініфред похитала головою.
— Мені це гидко.
— Ну що ж,— пробурмотів Сомс,— може, ми й не дуже ризикуємо, доки він закоханий у ту дівчину і має гроші. Тільки не кажи нікому ані слова і не плати його боргів.
Вініфред зітхнула. Не зважаючи на все, що їй довелось пережити, вона болісно відчувала свою втрату. І, зрозумівши, що ніколи вже не матиме нагоди платити його борги, вона збагнула глибину цієї втрати з нестерпною ясністю. Життя її зразу стало безбарвним. Без чоловіка, без своїх перлів, без свідомості того, що вона хоробро долає родинні неприємності, їй тепер доведеться стати віч-на-віч із життям. Вона справді почувала себе скривдженою.
І, торкнувшися холодними устами до її чола, Сомс вклав у свій поцілунок більше тепла, ніж звичайно.
— Завтра я маю намір поїхати в Робін-Гіл,— сказав він.— У мене є справа до молодого Джоліона. Його син навчається в Оксфорді. Я хочу взяти з собою Вела і познайомити їх. Приїзди в суботу до мене в "Притулок" і дітей візьми з собою. Але ні, нехай іншим разом: я вже запросив кількох гостей.
Сказавши це, він вийшов на вулицю і попрямував у Сохо.
IV. СОХО
З усіх кварталів дивної строкатої амальгами, що зветься Лондоном, Сохо, мабуть, найменше відповідає духу Форсайтів. "Ого-го! Уже в Сохо!"—сказав би Джордж, побачивши, що його кузен прямує туди. Неохайне, повне греків, паріїв, котів, італійців, помідорів, ресторанів, катеринок, барвистого лахміття, чудернацьких імен та прізвищ, людей, що знічев'я визирають із горішніх вікон,—воно живе своїм життям наче десь поза межами Великобританії. Проте тут теж подекуди буяють свої власницькі інстинкти, забезпечуючи місцевим власникам певний добробут, що призводить до зростання орендної плати в Сохо, тим часом як в інших районах міста вона знижується. Багато років знайомство Сомса з Сохо обмежувалося його західним бастіоном — Вордер-стріт. Чимало картин він купив там за невелику ціну. Навіть протягом тих семи років, коли Сомс жив у Брайтоні, після того як Босіні загинув, а Айріні пішла від нього, він часом купував там скарби живопису, хоч їх і не було куди примістити, бо коли він нарешті повірив, що дружина покинула його назавжди, то звелів вивісити на Монпельє-сквер оголошення:
НА ПРОДАЖ

Про умови, на яких можна придбати цей затишний дім, довідуватися у п. п. Лессона і Тьюкса, Корт-стріт, Белгревія
Його купили менше як за тиждень — цей затишний дім, в розкішному захистку якого безмовно страждали душею чоловік і жінка.
Одного імлистого січневого вечора, саме перед тим, як оголошення мали зняти, Сомс прийшов іще раз до свого колишнього гнізда, став, сперся на огорожу скверу і, дивлячись на темні вікна, почав жувати жуйку власницьких спогадів, у яких був такий гіркий смак. Чому вона його ніколи не любила? Чому? Вона мала все, чого її душа бажала, і в свою чергу три довгих роки давала йому все, чого його душа бажала, щоправда, крім свого серця. У нього мимоволі вирвався здавлений стогін, і полісмен, що саме проходив сквером, підозріливо позирнув на нього — він уже не мав ніякого права зайти в ті зелені двері з різьбленим мідним молоточком під оголошенням "На продаж!". До горла йому підступив клубок, і він швидко подався геть крізь холодну імлу. Того ж вечора він переїхав у Брайтон...
Підходячи до Мальта-стріт і до ресторану "Бретань", де Аннет схиляла над рахунками свої гарні плечі, Сомс здивовано пригадував ті сім років, що їх він прожив у Брайтоні. Як він спромігся так довго прожити в тому місті, де не чути було аромату запашного горошку, де у нього не було навіть кімнати порозвішувати свої скарби? Правда, то були роки, коли він зовсім не мав часу дивитися на них,— роки якоїсь шаленої гонитви за грішми, протягом яких "Форсайт, Бастард і Форсайт" стали обслуговувати стільки компаній, що насилу могли впоратися з їхніми справами. Щоранку до Сіті у пульманівському вагоні, щовечора з Сіті у пульманівському вагоні. По обіді — знову за ділові папери, потім сон перевтомленої людини, а зранку знову до Сіті. Час від суботи до понеділка він проводив у своєму лондонському клубі,— порушення звичного розпорядку було підказане глибинним інстинктом самозбереження, який говорив, що коли він працює з таким великим напруженням, йому треба дихати морським повітрям двічі на день, ідучи на станцію і вертаючись додому, а коли відпочиває, то повинен тішитися радощами, які дає людині сім'я. Недільний візит до батьків на Парк-лейн, до Тімоті й на Грін-стріт, а часом і візити кудись-інде здавалися йому такими самими необхідними для здоров'я, як і морське повітря в буденні дні. Навіть переселившись до Мейплдергема, він дотримувався цих звичок — аж доки познайомився з Аннет. Чи Аннет викликала цю революцію в його поглядах, чи ці погляди викликали появу Аннет, він знав не більше, ніж ми знаємо, де починається коло. Все це тонко й глибоко переплiталося з дедалі яснішим усвідомленням того, що власність, якщо нікому залишити її, є запереченням істинного форсайтизму. Продовжити самого себе, мати спадкоємця, який розпочне там, де він скінчив,— власне кажучи, забезпечити свою нескінченність,— ця думка ось уже більше як рік не давала йому спокою. Одного квітневого вечора, придбавши веджвудську порцеляну, він пішов на Мальта-стріт оглянути один із батькових будинків, де відкрили ресторан,— ризикована справа, яка не зовсім відповідала умовам оренди. Хвилину він стояв на вулиці, роздивляючись фасад, пофарбований у приємний кремовий колір, в глибині під'їзду два ясно-синіх шаплика з невеличкими лавровими деревами, а над ними напис "Ресторан Бретань" золотими літерами — досить приємне враження. Зайшовши, він помітив, що за круглими зеленими столиками з горщиками живих квітів та бретонським посудом сидять численні відвідувачі, і запитав чепурну офіціантку, де можна знайти господаря. Його провели в задню кімнату, де за простим письмовим столом, заваленим паперами, сиділа дівчина, а поряд стояв круглий столик, накритий на двох. Сомсове враження, що тут панує охайність, лад і добрий смак, підтвердилося, коли дівчина встала й спитала з акцентом:

— Ви хочете бачити maman, мосьє?
— Атож,— відповів Сомс.— Я представник вашого домовласника; сказати правду, я його син.
— Будь ласка, сідайте, сер. Попросіть maman, нехай вийде до цього джентльмена.
Йому було приємно, що він, очевидно, справив на дівчину враження, бо це свідчило, що вона не позбавлена ділового інстинкту; і раптом він помітив, що вона на диво гарненька — така гарненька, що він не міг одірвати від неї очей. Коли вона встала, щоб принести йому стільця, її плавна хода здалася йому такою надзвичайно граційною, наче її створив чарівник, що володів таємничою майстерністю; а обличчя її і ледь відкрита шия здавалися такими свіжими, наче їх побризкали росою. Можливо, саме цієї хвилини Сомс вирішив, що не було ніякого порушення умов оренди; хоча собі самому та своєму батькові він пояснив це рішення користю, яку дала незаконна перебудова приміщення, ознаками процвітання і очевидними здібностями мадам Ламот. Однак він передбачливо відклав надалі з'ясування деяких деталей справи, через що виникла потреба подальших візитів, і невдовзі невеличка задня кімната призвичаїлася до його худорлявої, не позбавленої солідності, але ненастирливої постаті, до блідого обличчя з випнутим підборіддям, коротко підстриженими вусами і темним волоссям, що й досі не взялося сивиною на скронях.
Un monsieur tres distingue [19] — називала його мадам Ламот, а згодом почала додавати: Tres amical, tres gentil [20],— помітивши, що він частенько поглядає на її доньку.
Сама вона була однією з тих повнотілих, гарних, чорнявих француженок, все поводження і тон голосу яких навівають упевненість у тому, що вони бездоганні господині, що вони чудово вміють куховарити і пильно дбають про зростання свого банківського рахунку.
Після того як почалися ці візити до ресторану "Бретань", візити в інші місця припинилися — хоча й без якогось певного рішення, бо Сомс, як усі Форсайти і переважна більшість його земляків, був природжений емпірик. Але саме ця зміна в способі його життя навела Сомса на думку, що пора йому вже змінити свій стан одруженого чоловіка без дружини на стан одруженого з молодою дружиною.
Повернувши на Мальта-стріт того вечора у перших числах жовтня 1899 року, він купив газету подивитися, чи не пишуть чого нового про справу Дрейфуса — ця справа допомогла йому заприязнитися з мадам Ламот та її дочкою, котрі були католичками й антидрейфусарками.
Переглядаючи газетні шпальти, Сомс не знайшов ніяких новин про Францію, але помітив загальне падіння акцій на біржі й зловісну передовицю про Трансвааль. Він зайшов у ресторан, міркуючи: "Війна буде напевно. Треба продати консолі". У нього їх було не так і багато: проценти з них зовсім мізерні; але треба порадити своїм клієнтам — консолі, без сумніву, впадуть. Погляд, який він кинув крізь двері зали, переконав його: справи йдуть, як завжди, чудово, але це спостереження, що втішило б його у квітні, тепер збудило у ньому деякий неспокій. Якщо заходи, яких він думав ужити, приведуть до шлюбу з Аннет, то він волів би, щоб мати її забралася чимскоріш у Францію, а процвітання ресторану "Бретань" може стати на перешкоді цьому переселенню. Звичайно, йому доведеться відкупитися, бо французи приїздять до Англії тільки для того, щоб набити кишеню, а тепер це обійдеться йому дорожче. Але цієї миті солодке лоскотання в горлі й прискорене биття серця, які він завжди відчував біля порога маленької кімнати, завадили йому прикинути, скільки ж це йому коштуватиме.

Заходячи, він устиг помітити рясну чорну спідницю, яка зникла за дверима, що вели до ресторану, і побачив Аннет: підвівши руки, вона поправляла зачіску. Це була поза, в якій вона найбільше йому подобалася — така стрункa, округла і гнучка. І він сказав:
— Я прийшов поговорити з вашою матір'ю, щоб вона зняла ту перегородку. Ні, ні, не треба її кликати.
— Мосьє, ви повечеряєте з нами? Страву подадуть за десять хвилин.
Сомс, який усе ще тримав її руку, піддався нестримному пориву, що неабияк його здивував.
— Сьогодні ви така гарненька,— сказав він,— дуже гарненька. Ви знаєте, яка ви гарненька, Аннет?
Аннет забрала руку і зашарілася.
— Мосьє дуже ласкавий.
— Зовсім я не ласкавий,— мовив Сомс і похмуро сів.
Аннет зробила легкий красномовний жест руками, її червоні уста, що не знали помади, вигнулися в усмішці.
І, дивлячись на ці уста, Сомс запитав:
— Скажіть, ви щасливі тут? Чи не хочеться вам назад у Францію?
— О, мені подобається Лондон. Звичайно, Париж я теж люблю. Але Лондон кращий за Орлеан, і в Англії така гарна природа. Минулої неділі я була в Річмонді.
Хвилину Сомс мовчав, вагаючись: Мейплдергем? Може, зважитися? Але чи не занадто сміливий це крок: повезти її туди й показати, на що їй можна сподіватися. Проте ні! Там можна буде поговорити... В цій кімнаті така розмова неможлива.
— Я б хотів, щоб ви й ваша мати приїхали до мене в неділю,— сказав він несподівано.— Дім мій стоїть на березі річки, в таку погоду ще можна погуляти. До того ж я покажу вам кілька непоганих картин. Що ви на це скажете?
Аннет сплеснула руками.
— Це буде чудово. Річка така гарна.
— Отже, домовились. Я запрошу мадам.
Сьогодні годі вже говорити з нею, бо так можна себе виказати. Та хіба ж він уже не сказав дуже багато? Хіба хто запрошує до себе в гості власницю ресторану з гарненькою дочкою просто так, з доброго дива? Навіть якщо Аннет не розуміє, то мадам Ламот усе зрозуміє. Зрештою, на світі знайдеться дуже мало речей, яких мадам не зрозуміла б. Окрім того, це вже вдруге він у них вечеряє; треба віддячити їм за гостинність...
Йдучи додому на Парк-лейн (він зупинився у батька), Сомс усю дорогу відчував на своїй долоні дотик м'якої гарної руки Аннет і віддавався думкам — приємним, трохи чуттєвим і досить бентежним. Треба діяти! Треба діяти? Як? Прилюдно прати свою брудну білизну? Пхе! З його репутацією проникливої, далекоглядної людини, з його умінням рятувати з халепи інших, чи личить йому, захисникові власницьких інтересів, стати іграшкою того ж таки закону, опорою якого він є! Сама думка про це була йому огидна. Досить тієї біди, що сталася з Вініфред! Про їхню родину піде подвійна слава! Чи не краще обрати нешлюбний зв'язок — хай буде зв'язок, а сина можна буде усиновити. Але грізна, непохитна, невсипуща мадам Ламот стояла на перешкоді цьому задуму. Ні, так нічого не вийде. Якби ще Аннет запалала до нього коханням, але в його віці на це годі сподіватися. Якби її мати схотіла, якби зв'язок із ним міг дати дуже великі вигоди, тоді, може, й вийшло б! Якщо ні, він зазнає невдачі. До того ж він думав: "Я не лиходій. Я не хочу кривдити її і не хочу нічого безчесного. Але я хочу її і хочу мати сина! Єдиний шлях до цього — взяти розлучення будь-що, у будь-який

спосіб". То в тіні платанів, то в світлі ліхтарів він поволі простував попід огорожею Грін-парку. В глибині його, куди не сягало світло, видніли синюваті обриси повитих імлою дерев. Ще зовсім молодим він сотні разів проходив повз ці дерева, вертаючись із батькового дому на Парк-лейн, а також із власного дому на Монпельє-сквер протягом чотирьох років подружнього життя! І сьогодні, наважившись звільнитися від цих давніх безглуздих подружніх пут, він піддався бажанню знову пройти через Гайд-парк — до Найтсбрідж-гейт, як то у нього була звичка робити, коли він вертався додому до Айріні у давні часи. Як вона виглядає тепер? Як вона прожила всі ці роки, відколи він її бачив востаннє, дванадцять років тому,— адже вже минуло сім років відтоді, як дядько Джоліон залишив їй у спадщину ті гроші! Чи вона й досі вродлива? Чи впізнає він її при зустрічі? "Я не дуже змінився,— думав він.— А вона, мабуть, змінилася. Як тяжко я вистраждав через неї!" І раптом він згадав один вечір, перший вечір, коли він пішов у гості без неї,— на обід випускників Мальбурзької школи,— це було в перший рік їхнього подружнього життя. Як він летів додому; зайшов тихенько, неначе кіт, і почув, що вона грає. Тихо відчинивши двері вітальні, він став на порозі, придивляючись до виразу її обличчя; воно було не таке, як завжди — відкрите, довірливе, наче вона віддавала музиці своє заховане від нього серце. І він згадав, як вона перестала грати й озирнулась, як її обличчя враз змінилося й стало таким, яким він його знав, і як він здригнувся, наче від крижаного холоду, хоч за мить уже пестив її плечі. Так, він тяжко страждав через неї! Розлучення! Наче й смішно брати розлучення, коли люди стільки років не живуть разом! Але так треба, іншої ради немає! "Питання в тому,— подумав він несподівано тверезо,— хто з нас мусить узяти на себе провину. Вона чи я? Вона мене кинула. Вона повинна розплатитися за це. У неї, мабуть, хтось є". Мимоволі у нього вихопився хрипкий стогін, схожий на гарчання; він повернувся й рушив назад на Парк-лейн.

V. ДЖЕЙМС БАЧИТЬ ПРИМАРИ

Дворецький сам відчинив Сомсу двері й, тихенько зачинивши їх, спинив його біля порога.

— Хазяїн погано себе почуває,— сказав він упівголоса.— Він не хоче лягати, чекає на вас. І досі сидить у їдальні.

Сомс запитав притишеним голосом, до якого тепер призвичаїлися всі в домі:

— Що з ним, Уормсоне?

— Мені здається, сер, він знервований. Може, через похорон; а може, тому, що сьогодні заходила місіс Дарті. Мабуть, він дещо почув. Я подав йому глінтвейн. Пані щойно пішли нагору.

Сомс повісив капелюха на оленячі роги, вправлені в червоне дерево.

— Гаразд, Уормсоне, ідіть собі спати. Я сам відведу його нагору.

І він пішов у їдальню.

Джеймс сидів біля каміна у великому кріслі; поверх сюртука плечі його були закутані пледом з верблюжої шерсті, дуже легким і теплим; на нього звисали його довгі білі баки. Його біле волосся, ще досить густе, виблискувало в світлі лампи; світло-сірі, втуплені в одну точку очі помалу сльозилися, і волога залишила сліди на ще свіжих щоках і довгих глибоких зморшках, що тяглися до кутиків чисто поголених губ, які ворушилися, наче безгучно повторюючи його думки. Його довгі ноги в картатих штанях, тонкі, як у чорногуза, зігнулися майже під гострим кутом, на одному коліні лежала кощава рука, що безперестану ворушила розчепіреними пальцями, на яких поблискували загострені нігті. Біля крісла на ослінчику стояла недопита склянка глінтвейну, запітніла від гарячого напою. Тут він просидів цілісінький день з перервами тільки для їжі. У вісімдесят вісім років він

був фізично здоровий, але страшенно мучився від думки, що ніхто йому нічого не розказує. Йому навіть дивно було, як він зміг довідатися, що сьогодні ховають Роджера, бо ж Емілі таїла це від нього. Вона завжди від нього все приховувала. Емілі всього лише сімдесят років! Джеймс гірко заздрив молодості дружини. Часом він думав, що ніколи б із нею не одружився, якби знаття, що вона матиме стільки років перед собою, тим часом як йому залишиться їх зовсім мало. Це річ неприродна. Він помре, а вона ще житиме років п'ятнадцять-двадцять і, мабуть, витратить силу грошей: у неї завжди був нахил до марнотратства. Чого доброго, вона ще схоче купити собі автомобіль. Сісілі, Рейчел, Імоджен — вся ота молодь тепер катається на велосипедах, їздить бозна-куди. А тепер і Роджера не стало. Хтозна, що воно діється, ні в чому немає певності! Рід розпадається. От Сомс, той напевно знає, скільки залишив його дядько. Цікаво відзначити: він згадував Роджера як Сомсового дядька, а не як власного брата. Сомс! Він дедалі більше ставав єдиним острівцем твердого грунту в цьому непевному світі. Сомс обачний; він заможний, але грошей своїх йому залишити нікому. Ось як воно буває на світі! Хтозна, що діється! А тут іще цей Чемберлен! [21] Політичні уявлення Джеймса склалися між 1870 і 1885 роками, коли "цей мерзенний радикал" був для власників як сіль в оці, тож Джеймс і досі ставився до нього з підозрою, хоч він і зрікся своїх колишніх поглядів; він іще встигне довести країну до біди і підірве курс фунта. Справжнісінький буревісник! Де ж це Сомс? Ага, він же пішов на похорон, про який йому нічого не кажуть. Але Джеймс чудово знає про це: він бачив, які штани надів син. Роджер! Роджер у труні! Він згадав, як 1824 року, коли вони поверталися вдвох із школи, сидячи на передку диліжанса "Тихохід", Роджер заліз у скриню для багажу і заснув. Джеймс захихотів тоненько. Ну й смішний же хлопець був Роджер — оригінал! Хтозна, що діється! Молодший за нього — і вже в труні! Рід розпадається. Вел зібрався в університет; тепер він уже ніколи не приходить до діда. Ця наука коштуватиме страшенно дорого. Нині настала доба марнотратства. І всі ті гроші, яких коштуватимуть йому його чотири онуки, затанцювали перед очима Джеймса. Йому не шкода було для них грошей, але було дуже прикро, що, витративши гроші, він поставить їх у ризиковане становище; його лякало зменшення капіталу. Тепер Сісілі вийшла заміж, у неї теж можуть бути діти. Хтозна, що діється, ні в чому немає певності! Настали такі часи, коли всі тільки про те й думають, щоб розтринькати гроші, погасати по всіх усюдах і, як вони кажуть, "розважитися". За вікном проїхав автомобіль. Потворна таратайка, а торохнява від неї така, що хоч світ за очі тікай! І нічого не вдієш, країна йде до руїни! Всі так поспішають, що ніхто вже не дбає про добрий тон, а проте гарний виїзд, такий як його ландо і гніді, у сто разів кращий за ці новомодні вигадки. Консолі сягнули 116 пунктів! Мабуть, у країні забагато грошей. А тепер ще цей старий Крюгер! Вони хотіли приховати від нього старого Крюгера. Але він певен: там буде велика буча! Він заздалегідь знав, що з того вийде, коли цей Гладстон, який, дяка богові, вже у могилі, вчинив таку дурницю після того нещастя біля Маджуби [22]. Він не здивується, якщо імперія розпадеться і загине. І видіння загибелі імперії так подіяло на Джеймса, що його аж занудило на цілі чверть години. Зранку в нього вже був напад нудоти, через який він майже нічого не їв за сніданком. Але найжахливішого удару зазнав він після сніданку. Він куняв, коли раптом почув голоси — тихі голоси. Ох, ніколи йому нічого не розказують! Голоси Вініфред і її матері. "Монті!" Дарті, завжди цей Дарті! Голоси подаленіли, і Джеймс залишився на самоті; вуха його нашорошились, як у зайця, в душу заповз страх. Чому його залишили самого? Чому вони не підійшли до нього й не розказали, що там скоїлося. І

жахлива думка, яка вже багато років не давала йому спокою, раптом зринула знову в його свідомості. Дарті збанкрутував, зловмисно збанкрутував, і, щоб урятувати Вініфред та дітей, йому, Джеймсові, доведеться платити! Чи не зміг би він... чи не зміг би Сомс перетворити його, так би мовити, в компанію з обмеженою відповідальністю? Ні, не зможе! Ось воно й сталося! З кожною хвилиною, поки він дожидав Емілі, примара ставала дедалі жахливішою. Може, Дарті підробив вексель! Втупивши погляд у сумнівного Тернера посеред стіни, Джеймс терпів невимовні муки. Він уже бачив Дарті на лаві підсудних, своїх онуків голими й босими, а себе тяжко хворого. Він бачив, як сумнівного Тернера продають у Джобсона, як велична будівля власності перетворюється на руїни. У своїй уяві він бачив Вініфред в убогій немодній сукні, чув голос Емілі, що казала: "Прошу тебе, Джеймсе, не хвилюйся!" Вона завжди повторює: "Не хвилюйся!" У неї немає нервів. Йому не слід було одружуватися з жінкою, молодшою за нього на вісімнадцять років. Цієї миті справжній голос Емілі запитав:
— Ну як, Джеймсе, ти добре подрімав?
Подрімав! Він страждає, а вона питає його про такі дурниці!
— Що там скоїлося з Дарті?— запитав він, обпікаючи її розгніваним поглядом.
Емілі ніколи не втрачала самовладання.
— Що ти почув?— запитала вона лагідно.
— Що там скоїлося з Дарті?— знову сказав Джеймс.— Він збанкрутував?
— Дурниці!
Джеймс зробив величезне зусилля і випростав усю свою цибату, як у лелеки, постать.
— Ти ніколи нічого мені не розказуєш,— мовив він.— Дарті збанкрутував.
Емілі вважала, що цієї миті найголовніше для неї спростувати цю настирливу ідею.
— Зовсім ні,— відповіла вона твердо.— Він виїхав до Буенос-Айреса.
Якби вона сказала: "Він виїхав на Марс",— навіть тоді Джеймс не був би такий приголомшений. Для його свідомості, яку цілком поглинули англійські фінансові операції, і те і друге місце уявлялися однаково далекими.
— Чого він туди подався?— запитав Джеймс.— У нього немає грошей. Що він узяв?
Збуджена новинами, які принесла Вініфред, і роздратована цим нескінченним допитом, Емілі спокійно відповіла:
— Він узяв перли Вініфред і танцівницю.
— Що?— скрикнув Джеймс і впав у крісло.
Його несподівана знемога стривожила Емілі, і, погладжуючи його чоло, вона мовила:
— Прошу тебе, Джеймсе, не хвилюйся!
Джеймсові щоки й чоло почервоніли.
— Я заплатив за них,— сказав він тремтячим голосом.— Він злодій! Я... я знав, що так воно й буде. Він укоротить мені віку, він...
Йому забракло слів, і він завмер у кріслі. Емілі, яка досі вважала, що знає його дуже добре, злякалася й кинулась до буфета, де зберігався бром. Вона не бачила, як упертий форсайтівський дух боровся в цьому худому тремтячому тілі проти страшенного збурення, що його викликало кричуще порушення форсайтівських принципів,— форсайтівський дух, що озвався з глибин його єства: "Нема чого шаленіти, цим нічого не вдієш. Твій шлунок не зможе перетравити сніданок. Тебе розіб'є параліч". Невидимий для неї, цей дух допоміг Джеймсові куди краще за бром.
— Випий ось це,— сказала вона.
Джеймс тільки відмахнувся.

— Як це могло статися, що Вініфред дозволила йому забрати свої перли?— запитав він.
Емілі зрозуміла, що криза минула.
— Нехай носить мої,— відказала вона добродушно. Я їх ніколи не ношу. Їй доведеться взяти розлучення.
— Отаке скажеш!— мовив Джеймс— Розлучення! У нашій родині ніхто ніколи не розлучався. Де Сомс? Він скоро буде.
— Ні,— майже люто одрізав Джеймс— Він пішов на похорон. Ти думаєш, я Нічого не знаю.
— Ну що ж,— спокійно сказала Емілі,— ти не повинен так хвилюватися, коли ми тобі розповідаємо новини.
І, збивши йому подушки та поставивши біля нього бром, вона вийшла з кімнати.
А Джеймса обступили примари: Вініфред розлучається в суді, їхнє прізвище в газетах; на Роджерову труну падають грудки землі; Вел іде слідами батька; перли, за які він заплатив і яких уже ніколи не побачить; проценти з капіталу знизилися до чотирьох; країна йде до руїни; і що ближче день хилився до вечора,— вже і чай випили і пообідали,— то химернішими й зловіснішими ставали ці примари: він розоряється, а йому нічого про те не кажуть, він уже втратив увесь свій капітал, а йому нічого не кажуть. Де ж це Сомс? Чому він не приходить?. Рука його намацала склянку з глінтвейном, він підніс її до уст і побачив сина, що стояв поряд і дивився на нього. У Джеймса вирвалося полегшене зітхання і, поставивши склянку, він сказав:
— Нарешті ти прийшов! Дарті виїхав до Буенос-Айреса!
Сомс кивнув головою.
— Ну й добре,— сказав він.— Полотном дорога! Нарешті ми його здихалися.
Душу Джеймса затопила хвиля заспокоєння. Сомс знає. Сомс єдиний серед них, у кого є здоровий глузд. Чому він не оселиться в батьківському домі? В нього ж немає сина. І він сказав жалібно:
— В моєму віці часто нервуєшся. Мені б хотілося, щоб ти більше бував удома, мій хлопчику.
Сомс знову кивнув головою. Його незворушне, як маска, обличчя не виявило згоди, але він підступив до батька і наче ненароком доторкнувся до його плеча.
— У Тімоті вам передавали привіт,— сказав він.— Все пройшло як слід. Я був у Вініфред. Збираюся діяти.
І він подумав: "Але як саме — ти не повинен знати".
Джеймс підвів на нього погляд; його довгі білі баки тремтіли, худа шия між кінчиками комірця стирчала, наче голий хрящ.
— Цілий день мені було так гірко на душі,— сказав він.— Вони ніколи нічого мені не розказують.
У Сомса стиснулося серце.
— Все гаразд. Нема чого турбуватися. Ну то як, підете вже спати?— і він узяв батька під руку.
Джеймс слухняно підвівся, весь тремтячи, і вони поволі перетнули кімнату, що, осяяна каміном, здавалася надзвичайно пишною, і вийшли на сходи. Дуже повільно вони зійшли нагору.
— На добраніч, мій хлопчику,— сказав Джеймс біля дверей спальні.
— На добраніч, тату,— відповів Сомс.
Його рука погладила рукав під пледом; здавалося, що рукав порожній, така худа була батькова рука. І, відвернувшись від світла, що сліпило йому очі крізь відчинені двері, Сомс пішов сходами нагору до своєї спальні.
"Мені потрібний син,— подумав він, сівши на край ліжка.— Мені потрібний син".

VI. ВЖЕ НЕ МОЛОДИЙ ДЖОЛІОН У СЕБЕ ВДОМА

На деревах не дуже позначається плин часу, і старий дуб на верхньому лужку в Робін-Гілі, здавалося, анітрохи не змінився від того дня, коли Босіні ліг під ним і сказав Сомсові: "Форсайте, я знайшов місце для вашого будинку". Відтоді під його гіллям дрімав Свізін і помер старий Джоліон. А тепер поряд із гойдалкою там часто малював уже не молодий Джоліон. У всьому світі для нього не було, мабуть, святішого місця, бо він щиро любив свого батька.

Дивлячись на цей могутній стовбур,— порепаний і місцями порослий мохом, але без жодного дупла,— він міркував над тим, як минає час. Це дерево, мабуть, бачило всю англійську історію; адже воно, напевно, росло тут принаймні з часів королеви Єлизавети. Ті п'ятдесят років, що він прожив на світі, були дрібничкою для цього велетня. Коли будинку позад нього, який тепер належить йому, буде триста років, а не дванадцять, це дерево, можливо, й тоді стоятиме тут, крислате й дупласте, хто ж бо наважиться вчинити блюзнірство й заміритися на нього сокирою? Можливо, навіть тоді в цьому будинку житиме котрийсь із Форсайтів, що ревно його охоронятиме. І Джоліон думав про те, яким стане цей будинок у такому старому віці. Стіни його вже заплела гліцінія — він уже й тепер не здавався новим. Чи не піддасться він часові, чи збереже свою гідність, якої надав йому Босіні, чи, може, велетень Лондон захопить його в полон і перетворить на острівець серед нетрища абияк споруджених непоказних будинків? Оглядаючи будинок зсередини і ззовні, він знову й знову переконувався, що Босіні, споруджуючи його, був сповнений натхнення. І справді, архітектор вклав у нього свою душу! Може, цей дім колись стане "зразком англійської архітектури",— нечувана удача для споруди, створеної в цей період занепаду архітектурного мистецтва. І його душа, в якій потяг до краси зливався з форсайтівським інстинктом зберегти свої набутки і передати їх цілими нащадкам, пишалася й тішилася тим, що дім цей належить йому. Його бажання, щоб будинок перейшов до сина і до синового сина, було своєрідним проявом побожної шаноби й любові до предків (принаймні до одного предка). Його батько любив цей дім, любив цей краєвид, цю землю, це дерево; він прожив тут щасливо свої останні роки, і перед ним ніхто тут не мешкав. Ці останні одинадцять років у Робін-Гілі стали важливим періодом у житті молодого Джоліона — він добився успіху як художник. Тепер він був одним із перших акварелістів, і без його участі не обходилася жодна виставка. За його картини давали великі гроші. Спеціалізувавшися в цій царині з наполегливістю, властивою його породі, він здобув славу досить пізно, але не запізно для представника роду, який поставив собі за мету жити вічно. Його мистецтво справді стало глибшим і досконалішим. У відповідності зі своїм станови щем він відростив русяву борідку, яка вже ледь сріблилася сивиною і ховала його форсайтівське підборіддя; його засмагле обличчя втратило болісний вираз, що проглядав на ньому в період його остракізму — він тепер здавався навіть молодшим, аніж кілька років тому. Смерть дружини 1894 року була однією з тих сімейних трагедій, які зрештою йдуть усім на краще. Він по-справжньому любив її до останку, бо мав лагідну, віддану душу, але жити з нею ставало дедалі важче: вона ревнувала його до своєї падчірки, ревнувала навіть до власної дочки, маленької Голлі, і безперестану скаржилася, що де там йому вже любити її, недужу та немічну і "нікому не потрібну, і краще б уже її взяла смерть". Він щиро сумував за нею, але помолодів з лиця, відколи вона померла. Якби ж вона була здатна повірити, що дала йому щастя, наскільки щасливішими були б двадцять років їхнього подружнього життя!

Джун так і не змогла ужитися з жінкою, яка незаконно зайняла місце її матері; і, коли помер старий Джоліон, вона влаштувала собі в Лондоні щось на зразок студії й оселилася там. Але по смерті мачухи вона вернулася в Робін-Гіл і взяла кермо влади в свої маленькі рішучі руки. Джоллі був тоді в Герроу, а Голлі ще проходила науку у мадемуазель Бос. Відчуваючи, що вдома його нічого не втримує, Джоліон вирушив за кордон із своїм горем і скринькою фарб. Там він довго блукав, здебільшого по Бретані, і нарешті добився до Парижа. Він прожив там декілька місяців і повернувся помолоділий і з русявою борідкою. За своєю вдачею він належав до тих людей, які не господарюють, а тільки мешкають у домі, тож його цілком влаштовувало те, що в Робін-Гілі порядкує Джун, а він має змогу податися зі своїм мольбертом, куди й коли йому заманеться. Щоправда, вона була схильна розглядати цей дім як щось на зразок притулку для своїх протеже, але, зазнавши сам недолі, Джоліон назавжди сповнився співчуттям до знедолених, і "бідолашки" Джун, що з'являлися в домі, не дратували його. Ну що ж, нехай приводить їх сюди, хай підгодовує; хоч він із своїм трохи цинічним гумором помічав, що вони не тільки розчулюють її співчутливе серце, а також задовольняють її потяг до владарювання, однак його зворушувало те, що у неї стільки підопічних "бідолашок". Взагалі до дітей своїх, до сина й дочок, він ставився з кожним роком дедалі поблажливіше, по-братерському, і стосунки між ними почали відзначатися якоюсь дивною рівністю. Коли він приїздив у Герроу до Джоллі, то майже завжди був трохи непевен, хто з них старший; вони сиділи поряд, їли вишні з паперового мішечка, і, звівши брову, він ледь усміхався доброю і водночас іронічною усмішкою. Він ніколи не забував прихопити з собою про всяк випадок грошей і одягтися якомога ошатніше, щоб синові не довелося за нього червоніти. Вони були справжні друзі, але до інтимних розмов у них якось не доходило, мабуть, тому, що обом їм була притаманна однакова форсайтівська стриманість. Вони знали, що заступляться один за одного в біді, але заявляти про це вголос не мали потреби. На саму думку про моралізаторство Джоліона проймав холодний піт — почасти тому, що він відчував до цього природжений жах, а почасти через той гріх, який вчинив замолоду. В крайньому разі він міг би сказати: "Слухай-но, друже, не забувай, що ти джентльмен"— і потім, напевно, мучився б від думки: а чи це часом не снобізм?

Великий крикетний матч був, мабуть, найважчим щорічним іспитом для їхньої дружби, бо Джоліон закінчив Ітон. Вони були підкреслено уважні один до одного під час цього матчу і, вітаючи успіх кожен своєї команди вигуком "Ура!", неодмінно додавали: "Ох, не пощастило твоїм, хлопче!" або "Не щастить твоїм, тату!",— тим часом як серце у них радісно билося від того, що другу команду спіткала невдача. І Джоліон приходив на матч у сірому циліндрі, замість звичайного капелюха, щоб не вразити синові почуття,— чорного циліндра Джоліон терпіти не міг. Коли Джоллі поїхав до Оксфорду, Джоліон супроводив його туди, потішений, збентежений і трохи побоюючися скомпрометувати свого сина в очах цього юнацтва, яке здавалося йому значно самовпевненішим і старшим за нього самого. Він часто думав: "Як добре, що я художник,— він-бо вже давно облишив свою посаду страхового агента у Ллойда — це така професія, що ні до чого не зобов'язує. До художника ніхто не поставиться зверхньо — його не можна сприймати серйозно". Джоллі, який від природи відзначався своєрідною витонченістю, відразу був прийнятий у невеличкий відособлений гурток, що його батько спостерігав із потаємною посмішкою. У хлопця було русяве, хвилясте волосся й дідові глибоко посаджені сталево-сірі очі. Джоллі був гарно збудований, стрункий і завжди тішив естетичне почуття Джоліона, він трохи навіть боявся його, як усі

художники, що захоплюються фізичною красою осіб однієї з ними статі. Однак і при цій нагоді він закликав на поміч усю свою хоробрість і зважився дати синові таку пораду:
— Слухай-но, друже, ти, очевидно, наробиш боргів; в такому разі, прошу тебе, одразу скажи мені. Звичайно, я їх сплачу. Але запам'ятай, що той, хто розплачується за все сам, зберігає свою самоповагу. І якщо позичатимеш гроші, то тільки в мене, гаразд?
І Джоллі відповів:
— Добре, тату.— І він справді ніколи ні в кого не позичав.
— І ще одне. Я не дуже знаюся на питаннях моралі тощо, але хочу сказати тобі таке. Перш ніж ти вирішиш щось зробити, завжди варто поміркувати, чи не вразиш ти іншу людину більше, ніж це конче потрібно.
Джоллі замислився, кивнув головою і потиснув батькові руку А Джоліон подумав: "Не знаю, чи мав я право сказати йому це". Він завжди боявся втратити мовчазну довіру, що її вони відчували один до одного: він пам'ятав, як на довгі роки втратив довіру свого батька і як їх потім зв'язувала тільки любов без справжньої духовної близькості. Він, без сумніву, недооцінив того, що дух часу змінився з 1865 року, коли він вступив до Кембріджа; можливо, він також недооцінив і синової здатності зрозуміти всю його безмежну толерантність. Саме через цю толерантність, а може, й через свій скептицизм він завжди ставився до Джун з такою дивною осторогою. Вона була особа дуже рішуча, завжди так добре знала, чого їй треба, так наполегливо прагнула до своєї мети, але потім, здобувши бажане, часто випускала його з рук, наче гарячу картоплину. Її мати мала таку саму вдачу, звідки й почалося все лихо. Звичайно, його суперечності з дочкою годі було зрівняти з тими суперечностями, які виникли між ним і його першою дружиною. Дивні риси дочки можуть викликати поблажливу посмішку, дивні риси дружини не викликають поблажливої посмішки. Бачити, як Джун, стиснувши щелепи, домагається свого, здавалося річчю звичайною, бо її прагнення ніколи не обмежували Джоліонової свободи єдине, на захист чого він би виступив, не менш рішуче стиснувши щелепи, і то чималі, під тією сивуватою борідкою. До того ж Джун ніколи не давала приводу для серйозних суперечок. Усе вдавалося залагоджувати жартома, що він часто й робив. Але найприкріше для нього було те, що Джун ніколи не тішила його естетичного почуття, хоч і незрозуміло чому, вона мала волосся кольору червоного золота, очі сині, як у вікінгів, і в погляді у неї проблискував войовничий запал. От Голлі, та була зовсім інша — лагідної, спокійної вдачі, тиха, ласкава, а в глибині у неї десь ховалося грайливе чортеня. Він з великою цікавістю стежив за своєю молодшою дочкою, коли вона ще здавалася незграбним каченям. Чи вийде з неї лебідь? Її смагляве овальне обличчя, сірі замислені очі з довгими темними віями наче й давали надію на це і наче й ні. Тільки цього останнього року він міг сказати напевно: так, вона стане лебедем, чорним, тихим, сором'язливим, але справжнім лебедем. Їй минуло вісімнадцять років, і мадемуазель Бос пішла від них,— після одинадцяти років, сповнених безнастанними згадками про "добг'е вихованих, маленьких Тейлорів", ця достойна дама перейшла в іншу родину, чиє лоно буде тепер розтривожене її згадками про "добг'е вихованих маленьких Форсайтів". Вона навчила Голлі розмовляти французькою мовою вільно, як і сама.
Хоча портретист із Джоліона був не дуже добрий, проте він уже тричі малював свою молодшу дочку і 4 жовтня 1899 року взявся малювати її вчетверте, коли йому принесли візитну картку, від якої його брови зразу високо звелися вгору:
МІСТЕР СОМС ФОРСАЙТ

"ПРИТУЛОК", "КЛУБ ЗНАВЦІВ",
МЕЙПЛДЕРГЕМ. СЕНТ-ЛЖЕЙМС.
Але тут ми перериваємо сагу про Форсайтів і повертаємося на кілька років назад...
Прибути з довгої мандрівки по Іспанії в дім, де всі вікна запнуті завісами, до маленької дочки, що аж заходиться слізьми, до улюбленого батька, який спочиває останнім спокійним сном,— усе це не могло не закарбуватися навіки в пам'яті такої вразливої і чутливої людини, як Джоліон. До спогадів, про цей сумний день домішувалося також відчуття якоїсь таємниці, пов'язаної із смертю того, чиє життя було таке впорядковане, врівноважене і бездоганне. Здавалося неймовірним, що батько міг раптово піти в небуття, не попередивши якось про свій намір, не сказавши останнього слова синові, не попрощавшись. А безладні розповіді маленької Голлі про "леді в сірому" і мадемуазель Бос про якусь мадам Еран (так вона вимовляла це прізвище) оповивали все, що сталося тут, немовби туманом, який трохи розвіявся, коли він прочитав батькову духівницю і додану до неї приписку. Як виконавець духівниці він зобов'язаний був повідомити Айріні, дружину свого двоюрідного брата Сомса, про те, що їй відписано на довічне користування проценти з п'ятнадцяти тисяч фунтів. Він зробив їй візит, щоб довести до її відома, що вкладені в акції Індійської компанії гроші, з яких мають іти належні їй проценти, даватимуть близько 430 фунтів річного прибутку, вільних від прибуткового податку. Це втретє він бачив її, дружину свого кузена Сомса,— якщо вона й досі була його дружиною, в чому він аж ніяк не був певен. Він згадав, як йому довелося побачити її в Ботанічному саду, коли вона сиділа на лавці, чекаючи Босіні,— чарівна, покірлива жінка, що нагадала йому Тіціанову "Небесну любов", і згодом, коли батько послав його на Монпельє-сквер після того, як вони довідалися про смерть Босіні. Він і досі виразно пригадував її раптову появу на порозі вітальні того вечора — її вродливе обличчя, на якому нараз спалахнула шалена надія і яке потім знов закам'яніло від одчаю; пригадував, як йому стало її жаль, Сомсову люту посмішку, його слова: "Ми не приймаємо",— і як грюкнули перед ним двері.
Тепер, зустрівшися з нею втретє, він побачив ще прекраснішу постать і ще вродливіше обличчя — в ньому тепер не відбивалася шалена надія і відчай. Дивлячись на неї, він подумав: "Атож, такою жінкою батько не міг не захоплюватися". І дивна історія останнього золотого літа, яке пережив його батько, поволі стала зрозумілою для нього. Вона розповідала про старого Джоліона з пошаною, і в неї на очах блищали сльози.
— Він поставився до мене так дивовижно ласкаво, сама не знаю чому. В нього було таке гарне і сповнене спокою обличчя, коли він сидів у кріслі під деревом: адже я перша до нього підійшла. Чудовий був день. Мабуть, щасливішого кінця годі собі уявити. Якби всі ми могли так піти з життя.
"Щира правда!— подумав він.— Всі ми хотіли б піти з життя в розквіті літа, коли краса йде до* нас по зеленій траві".
І, озирнувши маленьку, майже порожню вітальню, він запитав, що вона збирається тепер робити.
— Я потроху вертаюся до життя, кузене Джоліоне. Як добре мати власні гроші. У мене їх ніколи не було. Мабуть, я й далі житиму в цьому помешканні: я до нього звикла. Але тепер я зможу поїхати до Італії.
— Авжеж!— пробурмотів Джоліон, дивлячись на її ледь усміхнені уста; вийшовши від неї, він думав: "На диво чарівна жінка! Шкода, що їй так не пощастило в житті. Я радий, що батько відписав їй ці гроші". Більше він із нею не зустрічався, але кожні три місяці підписував чек, адресований на її банк і сповіщав її про це запискою, яку посилав у помешкання в Челсі, і

щоразу вона відповідала йому, звичайно з Челсі, але часом із Італії, отож кожний спогад про неї був нерозривно пов'язаний з ледь напахченим сірим аркушиком паперу, гарним прямим письмом і словами: "Любий кузене Джоліоне". А що він тепер став заможною людиною, то, підписуючи чек на невелику суму, часто думав: "Сподіваюся, вона якось зводить кінці з кінцями",— і поринав у туманні роздуми: як їй взагалі живеться в світі, де чоловіки не звикли минати красу, якою ніхто не володіє. Спочатку Голлі згадувала її час від часу, проте "леді в сірому" скоро блякнуть і зникають із дитячої пам'яті; а оскільки Джун завжди стискала губи в ті перші тижні після смерті дідуся, коли хтось вимовляв ім'я її колишньої подруги, то всякі розмови про неї припинилися. Щоправда, одного разу Джун цілком ясно висловила свої почуття:
— Я їй пробачила. Дуже рада, що вона тепер ні від кого не залежить...
Одержавши Сомсову картку, Джоліон сказав покоївці (лакеїв він не терпів):
— Проведіть його, будь ласка, в кабінет і перекажіть, що я зараз прийду.— І, глянувши на Голлі, він спитав:—Ти пам'ятаєш "леді в сірому", яка давала тобі уроки музики?
— Пам'ятаю. А що? Може, вона приїхала?
Джоліон похитав головою і, мовчки надіваючи піджак замість полотняної блузи, раптом збагнув, що ця історія не для дівочих вух. Коли він ішов до кабінету, на його обличчі був досить-таки спантеличений вираз. Біля засклених дверей стояли й дивилися через терасу на дуб двоє — чоловік середнього віку і юнак; Джоліон подумав: "Хто цей хлопець? Адже дітей у них не було".
Старший повернувся. Зустріч цих двох Форсайтів другого покоління, що помітно втратило простодушність першого, в домі, який був побудований для одного, але став власністю і оселею другого, була позначена якоюсь настороженістю, що ховалася за їхніми намаганнями привітатися якомога сердечніше. "Може, він прийшов дізнатися про свою дружину?"— думав Джоліон. Сомс міркував: "Як мені розпочати?", а Вел, якого привели, щоб порушити кригу, стояв, неуважно роздивляючись цього "бородатого дивака" з-під своїх темних густих вій.
— Це Вел Дарті,— мовив Сомс,— син моєї сестри. Він оце поступив в Оксфорд. Я б хотів познайомити його з вашим хлопцем.
— Дуже шкода, але Джоллі поїхав. А ви в який коледж?
— Брейсноуз,— відповів Вел.
— Джоллі в Крайст-Черч, але він охоче провідає вас.
— Щиро вдячний.
— Голлі вдома, і якщо ви не проти знайомства з кузиною, то вона покаже вам будинок. Ви знайдете її в залі, за отими завісами. Я саме її малював.
Вел промовив іще раз "щиро вдячний" і зник, залишивши кригу між кузенами непорушеною.
— Я бачив на виставці ваші акварелі,— сказав Сомс.
Джоліона пересмикнуло. Ось уже двадцять шість років він не спілкувався з форсайтівським загалом, але в його уяві всі родичі були пов'язані з "Днем дербі" Фріта й естампами Лендсіра. Він довідався від Джун, що Сомс став аматором живопису, а це було навіть гірше. І тепер він відчув, що його проймає почуття якоїсь дивної відрази.
— Давно я вас не бачив,— сказав він.
— Атож,— відповів Сомс крізь стиснені зуби,— відколи... власне, я приїхав до вас поговорити саме з цього приводу. Кажуть, що ви її опікун.
Джоліон ствердно кивнув головою.
— Дванадцять років — довгий час,— швидко провадив Сомс.— Мені... мені це обридло.

Не знаючи, що сказати на те, Джоліон запитав:
— Може, закурите?
— Ні, дякую.
Джоліон сам закурив сигарету.
— Я хочу бути вільним,— різко мовив Сомс.
— Я з нею не зустрічаюсь,— промурмотів Джоліон крізь тютюновий дим.
— Але ж ви, мабуть, знаєте, де вона мешкає.
Джоліон ствердно кивнув головою. Він не збирався давати. адресу без її згоди. Сомс, очевидно, вгадав його думки.
— Я не питаю її адреси,— сказав він.— Я її знаю.
— То чого ж вам треба?
— Вона мене покинула. Мені потрібне розлучення. — Довгенько ви зволікали.
— Еге ж,— відповів Сомс, і обидва змовкли.
— Не дуже я тямлю в цьому ділі — геть усе забув,— сказав Джоліон із кривою посмішкою. Йому самому довелося чекати смерті, яка нарешті розлучила його з першою місіс Джоліон.— Ви хочете, щоб я поговорив з нею про це?
Сомс підвів на нього погляд.
— Мабуть, у неї хтось є.
Джоліон знизав плечима.
— Цього я не знаю. На мою думку, кожен із вас міг жити так, наче другого немає на світі. Так воно завжди буває в подібних випадках.
Сомс повернувся до вікна. Кілька рано опалих дубових листків котилися по терасі за вітром. Джоліон побачив Голлі й Вела Дарті, що прямували через лужок до стайні. "Не хочу я тягти руку за обома,— подумав він.— Я повинен стати на її бік. Така була б і батькова воля". І на одну мить йому здалося, що в старому кріслі позаду Сомса сидить батько, поклавши ногу на ногу, і читає "Таймс". Видиво зникло.
— Мій батько любив її,— мовив він стиха.
— Мені не зрозуміло чому,— відповів Сомс, не повертаючись.— Вона завдала горя вашій дочці Джун; вона завдала горя всім. Я дав їй усе, чого вона бажала. Я ладен був навіть простити їй, але вона воліла покинути мене.
Співчуття, яке було зажевріло в душі Джоліона, зразу погасло — так діяв на нього цей здавлений голос. Чому всякий жаль до цієї людини зразу пропадає? Що в ній є такого?
— Я можу поїхати поговорити з нею, якщо ви хочете,— сказав він.— Мабуть, вона рада буде дістати розлучення, але напевно я нічого не знаю.
Сомс кивнув головою.
— Так, будь ласка, поїдьте. Я знаю її адресу, але не хочу її бачити.
Він безперестану водив язиком по губах, наче вони пересохли.
— Може, вип'єте чаю?— запитав Джоліон і вчасно стримався, щоб не додати "і оглянете будинок". І перший пройшов у хол. Подзвонивши й звелівши принести чай, він підійшов до мольберта й повернув полотно до стіни. Чомусь йому не хотілося, щоб його роботу побачив Сомс, який стояв тут, посеред великої кімнати, призначеної спеціально для його картин. В обличчі свого кузена, яке мало невловну родинну подібність, до його власного, в його випнутому підборідді, в гострому зосередженому погляді Джоліон побачив те, що навело його на думку: "Цей чоловік ніколи нічого не забуде і ніколи не виявить того, що таїться в його душі. Він затятий!"

VII. ЖЕРЕБЧИК І КОБИЛКА

Коли юний Вел залишив старше покоління, він подумав: "Яка нудота! Дядечко Сомс устругнув добрий жарт. Цікаво, що ж воно за дівчисько?" Він не сподівався нічого приємного від її товариства і раптом побачив її: вона стояла в холі й дивилася на нього. А вона гарненька! Йому пощастило!

— Боюся, ви мене не знаєте,— сказав він.— Мене звуть Вел Дарті. Я ваш далекий родич, троюрідний брат, чи як воно там зветься. Моя мати з Форсайтів.
Голлі, чия худенька смаглява рука затрималася в його руці, бо дівчині бракувало сміливості забрати її, сказала:
— Я не знаю нікого з родичів. Чи їх багато?
— Сила. Здебільшого вони нестерпні. Ну принаймні деякі з них. Родичі завжди нестерпні, правда?
— Мабуть, вони й собі вважають нас нестерпними,— сказала Голлі.
— Не знаю чого. От вас, наприклад, ніхто не може вважати нестерпною.
Голлі подивилася на нього — щирість, яка світилася в її замислених сірих очах, раптом сповнила Вела почуттям, що він повинен захищати її.
— Я хочу сказати, що родичі бувають різні,— додав він розважливо.— Наприклад, ваш батько здається цілком порядною людиною.
— Атож!— гаряче мовила Голлі.— Такий він і є насправді.
Щоки Вела залив рум'янець: в його пам'яті постала та сцена в "Пандемоніумі": смаглявий чоловік із червоною гвоздикою в петельці, який виявився його рідним батьком!
— Але ви ж знаєте, які люди Форсайти,— сказав він майже злостиво.— О, я й забув, ви не знаєте.
— Які ж вони?
— О, страшенно розважливі; зовсім не спортсмени. Подивіться хоча б на дядечка Сомса.
— Охоче подивлюся,— сказала Голлі.
Вела охопило бажання взяти її під руку.
— Не треба,— мовив він,— краще ходімо надвір. Ви його й так скоро побачите. А ваш брат, який він?
Не відповідаючи, Голлі повела його на терасу і далі на лужок. Як вона може змалювати Джоллі, котрий, відколи вона себе пригадує, був її повелителем, володарем і ідеалом?
— Він, мабуть, верховодить над вами?— лукаво запитав Вел.— Я зустрінуся з ним у Оксфорді. А коні у вас є?
Голлі кивнула головою.
— Хочете подивитися стайні?
— Аякже!
Вони пройшли під дубом, минули лужок, порослий рідкими кущами, і зайшли у двір, де була стайня. Там, під вежею з годинником, лежав кошлатий біло-рудий пес, такий старий, що навіть не встав, а тільки помалу замахав закрученим, як бублик, хвостом.
— Це Балтазар,— сказала Голлі.— Він дуже старий, страшенно старий, майже такого ж віку, як і я. Бідний собака! Він дуже любить татуся.
— Балтазар! Чудернацьке ім'я. Але, знаєте, він не чистопородний.
— Ні, але він такий милий, — і вона нахилилася погладити собаку. Ніжна, стрункa, з чорнявою простоволосою голівкою, з тонкою засмаглою шиєю і руками, вона здавалася Велові дивним чарівним створінням, яке раптом з'явилося перед ним і заступило все, що він знав досі.
— Коли помер дідусь,— сказала вона,— він два дні не хотів нічого їсти. Адже він бачив, як дідусь помирав.
— То це старий дядечко Джоліон? Мати завжди каже, що він був чудова людина.
— Так, чудова,— сказала Голлі просто й відчинила двері стайні.
В просторому стійлі стояла сріблисто-чала кобила, заввишки футів із п'ять, з довгим чорним хвостом і такою самою гривою.
— Це моя Русалка.

— О, конячка знаменита,— сказав Вел.— Але треба підрізати їй хвоста. Тоді вона буде ще краща.— І, вп'ймавши зосереджений погляд дівчини, він раптом подумав; "Може, й не варто його підрізати, якщо він їй подобається такий". І він глибоко вдихнув повітря стайні.— Коні чудова штука, еге ж? Мій тато...— він затнувся.
— Прошу?— мовила Голлі.
Бажання розповісти їй геть усе чисто мало не захопило його.
— Та не варто про це... Розумієте, він часом витрачає на них силу грошей. Я теж їх страх як люблю — і їздити верхи, і полювати. А ще мені подобаються перегони. Я хотів би сам брати участь у перегонах.
І, забувши про те, що в його розпорядженні лишився тільки один день, на який він призначив зустрічі двом своїм друзям, Вел раптом запропонував:
— Слухайте-но, якщо я завтра найму конячину, ви поїдете зі мною кататися в Річмонд-парк?
Голлі в захваті заплескала в долоні.
— Авжеж! Я так люблю їздити верхи! Але ж тут стоїть кінь Джоллі. Чому б вам не взяти його? Ось він. Ми можемо поїхати після чаю.
Вел нерішуче подивився на свої ноги в звичайних штанях. Він уявляв собі, як вона побачить його бездоганно одягненого, у коричневих чоботях і бедфордівських плисових штанях.
— Мені б не хотілося їздити на його коні,— сказав він.— Навряд чи це йому сподобається. До того ж, мабуть, дядечко Сомс хоче вже вирушати додому. Ні, не думайте, що я бігаю за ним хвостиком. У Bat, певно, немає дядечка? А лошачок нічого собі,— додав він, розглядаючи коня Джоллі, темно-гнідої масті, що поблискував білками очей.— У вас тут, мабуть, не полюють?
— Ні. Та мені й не до душі полювання. Звичайно, полювати цікаво, але то жорстока забава, правда ж? І Джун так гадає.
— Жорстока?— вигукнув Вел. — Дурниці. Хто така Джун?
— Моя сестра, зведена сестра, набагато старша за мене.
Вона обхопила руками морду коня Джоллі й потерлася носом об його ніс, стиха сопучи, що, здавалося, гіпнотизувало тварину. Вел дивився, як вона тулиться щокою до носа коня і поглядає на нього скоса блискучими очима. "Дуже миле дівча", — подумав він.
Вони верталися до будинку вже не такі балакучі, тепер у супроводі пса Балтазара, який тюпав так страшенно повільно, як ніхто на світі, і видимо сподівався, що вони не йтимуть швидше за нього.
— Місце тут чудове,— сказав Вел, коли вони спинилися під дубом, чекаючи, поки їх наздожене Балтазар.
— Атож,— сказала Голлі й зітхнула.— Але, звичайно, мені б хотілося побувати всюди. Я б хотіла бути циганкою.
— Так, цигани — це знаменито,— відповів Вел із певністю, яку він відчув тільки оце зараз.— А ви й справді таки схожі на циганку.
Обличчя Голлі раптом засяяло, наче темне листя, позолочене сонцем.
— Блукати по всьому світі, і все побачити, і жити просто неба — хіба це не розкіш!
— Поживемо й ми так!—сказав Вел. Авжеж! Поживемо!
— Це буде так гарно, ви та я, і більше нікого.
Голлі зміркувала, що це ніби не зовсім гаразд, і зашарілася.
— Ми неодмінно це зробимо,— вперто сказав Вел, але почервонів і собі.— Я вважаю, треба робити так, як тобі подобається. А що у вас там далі?
— Город, потім ставок, гай, а за ним ферма.
— Ходімо туди!
Голлі озирнулася на будинок.
— Мабуть, час уже пити чай. Он тато подає нам знак.

Вел, щось буркнувши, рушив услід за нею до будинку.
Коли вони знову зайшли в галерею, вигляд двох підстаркуватих Форсайтів, що пили чай, справив на них магічний вплив, і вони зовсім змовкли. Видовище було й справді разюче. Обидва кузени сиділи на канапці маркетрі, яка мала вигляд трьох з'єднаних крісел, оббитих сріблясто-рожевим шовком, а перед ними стояв низенький чайний столик. Вони відсунулися в різні боки, наскільки дозволяла канапка, і здавалось, посідали так, щоб не треба було дивитися один на одного; їли й пили вони більше, аніж розмовляли,— Сомсові начебто зовсім не смакувало печиво, що, проте, дуже швидко зникало, а Джоліонові ніби було трохи смішно з самого себе. Сторонній спостерігач навряд чи подумав би, що вони їдять жадібно, але обидва спожили таки чимало їжі. Коли молодше покоління дістало свою пайку, чаювання тривало далі у зосередженій мовчанці, аж поки Джоліон, закуривши сигарету, запитав Сомса:
— А як поживає дядечко Джеймс?
— Дякую, він зовсім немічний.
— Ми дивовижний рід, правда? Днями я взяв батькову родинну Біблію і вирахував середній вік десяти старих Форсайтів. Поки що він дорівнює вісімдесяти чотирьом рокам, а п'ятеро з них ще й досі живі. Вони, напевно, поб'ють рекорд,— і, лукаво позирнувши на Сомса, він додав:— Ми з вами вже не з того тіста, що вони.
Сомс посміхнувся. "Невже ви гадаєте, ніби я визнаю, що я їм нерівня,— здавалося, казав він,— чи що я згоджуся віддати якусь власність, а надто своє життя?"
— Може, нам і пощастить дожити до їхнього віку,— вів далі Джоліон,— але ж знаєте, як заважає невпевненість у собі, і саме в цьому й полягає різниця між нашим поколінням і їхнім. Ми втратили певність. Як і коли з'явилася ця невпевненість, я не можу збагнути. Мій батько був уже трохи уражений нею, але, на мою думку, навряд чи хто-небудь інший із старих Форсайтів відчував її хоч трохи. Ніколи не бачити себе таким, як бачать тебе інші,— це чудовий засіб самозбереження. Вся історія останнього століття полягає в цій різниці між нами й ними. А між нами й вами,— додав він, дивлячись крізь кільце диму на Вела й Голлі, що почували себе ніяково під його допитливим поглядом,— буде якась інша різниця. Не знаю, яка саме.
Сомс витяг годинника.
— Нам пора вирушати,— сказав він,— а то ми запізнимося на поїзд.
— Дядечко Сомс ніколи не запізнюється на поїзд, — пробурмотів Вел, напхавши повен рот.
— А навіщо запізнюватися?— просто запитав Сомс.
— Та я не знаю,— буркнув Вел,— інші люди чомусь запізнюються.
Виходячи надвір, він нишком стиснув худеньку засмаглу руку Голлі.
— Чекайте на мене завтра,— прошепотів він,— о третій. Я буду на дорозі: це заощадить нам час. Ми чудово покатаємось.
Біля воріт він озирнувся на неї і, якби не його світські принципи, помахав би їй рукою. Настрій у нього був такий, що він не мав ніякої охоти заводити розмову з дядечком. Та й не було такої небезпеки. Сомс наче води в рот набрав, поринувши в якісь далекі думки.
Жовте листя падало навколо цих двох подорожніх, що простували дорогою, яка тяглася півтори милі і якою Сомс ходив так часто в ті давно минулі дні, коли, сповнений таємної гордості, він приїздив до Робін-Гіла подивитись, як споруджується будинок — будинок, де він мав оселитися з жінкою, від якої тепер прагнув звільнитися. Він озирнувся на цю нескінченну осінню дорогу, що тягнулася між жовтими живоплотами. Як це було давно! "Я не хочу її бачити",— сказав він Джоліонові. Чи ж правда це? "Може, й доведеться",—

подумав він і здригнувся, охоплений дивним трепетом, що, як кажуть, проймає людину в ту мить, коли хтось наступить на її могилу. Який холодний цей світ! Дивний світ! І, подивившися скоса на свого племінника, він подумав: "От якби мені його молодість! Цікаво, яка ж вона тепер!"

VIII. ДЖОЛІОН У РОЛІ ОПІКУНА

Коли гості пішли, Джоліон не повернувся до роботи над портретом, бо денне світло вже згасало; натомість він зайшов у кабінет, несвідомо прагнучи відновити те миттєве видиво й побачити батька, що сидить у старому коричневому шкіряному кріслі, поклавши ногу на ногу, і дивиться прямим поглядом з-під свого масивного чола. Часто в цій кімнаті, найзатишнішій у всьому будинку, Джоліон іноді переживав хвилини спілкування з батьком. Ні, він не вірив беззастережно в безсмертя людської душі — почуття його були далеко не такі логічні,— мабуть, то був якийсь повів, подібний до запаху або одне з тих гострих анімістичних вражень від форми чи переливів світла, що їх особливо гостро сприймає око художника. Тільки тут, у цій кімнатці, де батько проводив майже цілий день і де все лишилося без змін, до Джоліона поверталося почуття, що він пішов не зовсім, що він зоставив на цім світі тверезу пораду свого старого розуму і тепло своєї владної привабливості.

Що порадив би батько тепер, коли давня трагедія несподівано відродилася знову,— що сказав би він, довідавшись про загрозу тій, до якої він так прихилився в останні тижні свого життя? "Я повинен допомогти їй чим тільки зможу,— думав Джоліон.— Він заповів мені опікуватися нею. Але як їй допомогти?"

І, ніби прагнучи віднайти мудрість, душевну рівновагу й проникливий здоровий розум старого Форсайта, він сів у батькове крісло й поклав ногу на ногу. Але йому здавалося, що в крісло сіла лише бліда тінь минулого; в голову йому не набігла жодна світла думка, і тільки вітер стукав пальцями в потьмянілі шибки засклених дверей.

"Поїхати до неї самому?— думав він.— Чи, може, запросити її сюди? Як вона прожила ці роки? Як їй живеться тепер? Неприємно ворушити минуле цієї вечірньої пори". І знову перед ним зринула постать його двоюрідного брата, що стояв, стискаючи ручку парадних дверей гарного оливково-зеленого кольору, зринула виразно, наче фігурка, що виходить із старовинного годинника, коли він відбиває години; і його слова пролунали в Джоліонових вухах виразніше за дзвін годинника: "Я нікому не дозволю втручатися в мої справи. Я вже сказав вам і кажу ще раз: ми не приймаємо" Відраза, яку він тоді відчув до Сомса, до його плаского виголеного обличчя, сповненого бульдожої люті, до його сухорлявої, міцної, бездоганно вбраної постаті, яка злегка нахилилася, наче він проковтнув завелику кістку, знову охопила його, як і колись, і стала навіть іще гострішою. "Мені він неприємний,— подумав Джоліон.— Мені він глибоко неприємний. І тим краще: я залюбки заступлюся за його дружину" Напівхудожник-напівфорсайт, Джоліон усім своїм єством почував огиду до, як він називав, "сварок"; поки його не дійняли до живого, він нагадував того пса, про якого хтось влучно сказав: "Швидше втече, ніж укусить". В бороді його сховалася легенька посмішка. Яка іронія долі, що Сомсові довелося прийти саме сюди — в цей дім, побудований для нього самого! Як він нишпорив повсюди очима, як дивився на цю руїну своїх колишніх сподівань; нишком приглядався до стін і сходів, оцінював усе! і Джоліонові сяйнув інтуїтивний здогад: "Мабуть, він і тепер оселився б тут залюбки. Його без упину вабить те, що колись йому належало! Ну що ж, хоч би там як, а треба діяти. Але це так тяжко, страшенно тяжко"

Того ж таки вечора він написав у Челсі листа, питаючи в Айріні дозволу побачитися з нею.

Старе століття, яке бачило буйний розквіт індивідуалізму, заходило за жовтогарячий обрій, що віщував близькі бурі. Чутки про війну пожвавили лондонське життя, й так бурхливе наприкінці літнього сезону. А Джоліонові, який не часто навідувався до міста, вулиці здавались гарячково розбурханими через автомобілі й таксомотори, які щойно з'явилися на світ і яких він не схвалював з естетичних міркувань. Їдучи в кебі, він лічив їх і вирахував, що один автомобіль припадає на двадцять кінних екіпажів. "Рік тому їх було один на тридцять,— подумав він,— отже, вони ввійдуть у вжиток. Тепер буде більше торохняви, та й смороду теж" Він був один із тих дуже нечисленних лібералів, які заперечують усе нове, що втілюється в матеріальну форму; і він звелів візникові їхати до річки, далі від вуличного гамору,— йому захотілось помилуватися водою крізь жовтувату запону платанів. Біля невеличкого будинку, який стояв ярдів за п'ятдесят від набережної, він звелів візникові почекати і зійшов на другий поверх. Так, місіс Герон удома.
Йому відразу впав у око вплив сталого, хоч і дуже скромного прибутку: він-бо добре пам'ятав, як убого виглядало це маленьке чепурне помешкання вісім років тому, коли він повідомив Айріні про те, що вона одержала спадок. Все було тепер нове, вишукане, скрізь пахло квітами. Загальний тон був сріблистий, до якого домішувалися чорний, сизий і золотавий кольори. "Жінка з тонким смаком",— подумав він. Час дуже мало позначився на Джоліонові, бо він був Форсайт. Але на Айріні час ніби не позначився зовсім, принаймні таке було його враження. Йому здалося, що вона зовсім не постаріла, коли він побачив її в сірій оксамитовій сукні,— молода жінка з лагідними темними очима й темно-золотавими косами; вона простягла йому руку, ледь усміхаючись.
— Чому ви не сідаєте?
Мабуть, ще ніколи в житті він не сідав такий збентежений.
— Ви анітрохи не змінилися,— сказав він.
— А ви помолодшали, кузене Джоліоне.
Джоліон провів рукою по волоссю, іще густому, що завжди його тішило.
— Я вже старий, але цього не відчуваю. Це одна з переваг професії художника: вона зберігає молодість. Тіціан дожив до дев'яноста дев'яти років, і щоб померти, йому довелося захворіти на чуму. Знаєте, коли я вперше побачив вас, ви нагадали мені одну його картину.
— Коли ж ви мене вперше побачили?
— В Ботанічному саду.
— Як же ви впізнали мене, якщо доти ні разу не бачили?
— До вас підійшов один чоловік.
Він пильно дивився на неї, але її обличчя не змінилося; вона спокійно сказала:
— Так, це було багато віків тому.
— Скажіть, як вам пощастило зберегти молодість, Айріні?
— Хто не живе, той добре зберігається.
Гм! Гіркі слова! Хто не живе! Але це нагода почати розмову, і він скористався нею.
— Ви пригадуєте мого кузена Сомса?— Він помітив, що вона ледь посміхнулася, почувши таке дивне запитання, і відразу ж повів далі:— Він приходив до мене два дні тому. Він хоче розлучитися. А ви?
— Я?— вихопилося в неї вражено.— Через дванадцять років? Трохи запізно. Чи не важко це буде зробити?
Джоліон твердо глянув їй в очі.
— Ні, якщо...— сказав він.
— Якщо у мене є коханець? Але відтоді у мене нікого не було.

Що відчув він, почувши ці прості, щирі слова? Полегшення, подив, жаль? Венера, що дванадцять років не має коханця!
— А проте,— мовив він,— мабуть, ви теж багато б дали, щоб стати вільною.
— Не знаю. Яке це має тепер значення?
— А що, якби ви знову покохали?
— То й кохала б.
Цією простою відповіддю вона ніби підсумувала всю філософію жінки, від якої відцурався світ.
— Ну то гаразд! Чи треба йому що-небудь переказувати?
— Скажіть тільки: я шкодую, що він не вільний. Колись він мав нагоду звільнитися. Не знаю, чому він не скористався нею.
— Тому що він Форсайт. Адже ми ніколи не віддаємо нічого свого, поки не захочемо натомість чогось іншого; та й то не завжди.
Айріні усміхнулася.
— А ви, кузене Джоліоне? Мені здається, ви не такий.
— Адже я не зовсім чистий Форсайт — вважайте, що я покруч. Коли я виписую чек, то, округляючи суму, ніколи не віднімаю півпенса, а додаю,— зніяковіло відповів Джоліон.
— Що ж тепер хоче Сомс замість мене?
— Не знаю; може, дітей.
Хвилину вона помовчала, опустивши очі.
— Так,— мовила вона стиха,— це важко. Я б охоче допомогла йому, якби мала змогу.
Джоліон втупився в свій капелюх; його збентеження щомиті зростало, а разом із ним зростав захват, подив і жаль до цієї жінки. Вона була така гарна і така самотня; і, взагалі, життя таке заплутане!
— Ну що ж,— сказав він нарешті,— мені доведеться побачитися з Сомсом. Якщо я зможу стати вам у якій-небудь пригоді, то я завжди до ваших послуг. Звичайно, я всього лише нікчемний заступник свого батька. В кожному разі, я вас повідомлю про наслідки моєї розмови з Сомсом. Він і сам може подати який-небудь привід.
Вона похитала головою.
— Розумієте, він може багато на цьому втратити; а мені втрачати нічого. Я б дуже хотіла, щоб він став вільний, але, мені здається, я нічим не можу допомогти йому.
— Поки що мені теж так здається,— сказав Джоліон і незабаром почав прощатися.
Він пішов до кеба. Пів на четверту! Сомс іще сидить у конторі.
— На Полтрі,— гукнув він у віконце. Перед будинком парламенту й на Уайтхолі газетярі вигукували: "Серйозне становище в Трансваалі!"—але він майже не чув їх, поринувши в спогади про цю чарівну жінку, про її лагідні темні очі та слова: "Відтоді у мене нікого не було". Як вона живе, отак відірвана від життя? Самотня, беззахисна, під загрозою того, що кожний чоловік ладен простягнути руку й скривдити її чи навіть схопити її при першій нагоді. І отак вона живе рік за роком!
Табличка "Полтрі" вгорі над перехожими повернула його до дійсності. Напис "Форсайт, Бастард і Форсайт" чорними літерами на гороховому тлі трохи додав йому рішучості, і він зійшов на гору кам'яними сходами, бурмочучи:
— Замшілий, затхлий храм власності! Проте нам без нього не обійтися!
— Я хочу бачити містера Сомса Форсайта,— сказав він хлопцеві, що відчинив двері.
— Як доповісти?
— Містер Джоліон Форсайт.

Хлопчина глянув на нього зацікавлено: він ще ніколи не бачив Форсайта з бородою — і зник.
Контора "Форсайт, Бастард і Форсайт" помалу поглинула контору "Тутінг і Боулз" і захопила весь другий поверх. Тепер фірма складалася тільки з Сомса й численного штату старших і молодших клерків. Коли близько шести років тому Джеймс пішов на спочинок, справи фірми одразу набули великого розмаху, особливо швидко вона почала зростати після того, як її залишив Бастард, котрого виснажила, на думку багатьох, справа "Фраєр проти Форсайта", що дедалі більше грузнула в судовій трясовині й обіцяла дедалі меншу вигоду позовникам. Сомс, який дивився на дійсність тверезішим оком, ніколи не брав того близько до серця; навпаки, він давно вже збагнув, що провидіння забезпечило його в такий спосіб двомастами фунтів прибутку на рік,— а чом би й ні?
Коли Джоліон зайшов, його двоюрідний брат складав список тих процентних паперів, які, беручи до уваги чутки про війну, він збирався порадити своїм клієнтам продати негайно, поки їх не почали продавати інші. Він повернув голову, глянув скоса на Джоліона й сказав:
— Добридень. Зачекайте хвилинку. Сідайте, будь ласка.
Записавши ще три вклади й поклавши лінійку, щоб позначити, де він спинився, Сомс повернувся до Джоліона, покусуючи свого плаского вказівного пальця.
— Прошу?— мовив він.
— Я її бачив.
Сомс насупився.
— Ну?
— Вона зберігає вірність минулому.
Сказавши це, Джоліон відчув сором. Обличчя двоюрідного брата спалахнуло жовтуватим рум'янцем. Навіщо було дражнити бідолаху!
— Я маю переказати вам: вона шкодує, що ви не вільні. Дванадцять років — довгий час. Ви знаєте закон краще за мене і знаєте можливості, які він дає вам.
У Сомса вихопився якийсь звук, і обидва змовкли на добру хвилину. "Воскова лялька!— думав Джоліон, стежачи за цим холодним обличчям, з якого швидко сходив рум'янець.— Він ніколи не викаже жодним знаком, що думає чи що має намір зробити. Наче з воску!" І він перевів погляд на план квітучого приморського містечка Байстріт, майбутній вигляд якого був зображений на стіні і мав живити власницькі інстинкти клієнтів фірми. І в нього промайнула чудернацька думка. "Чи не одержу я зараз рахунок: "За консультацію містерові Форсайту в справі мого розлучення — за те, що я вислухав його розповідь про візит до моєї дружини, за пораду піти й поговорити з нею ще раз він має сплатити шістнадцять шилінгів і вісім пенсів".
Несподівано Сомс сказав:
— Я не можу так жити далі. Кажу вам, я не можу так жити далі.
Очі його неспокійно бігали, як у тварини, що шукає, куди сховатися від переслідувачів.
"Він і справді страждає,— подумав Джоліон.— Я не повинен забувати про це, хоч він мені й не до вподоби"
— Звичайно,— сказав він,— все залежить тільки від вас. Чоловік завжди може владнати цю справу, якщо візьме провину на себе.
Сомс рвучко повернувся до нього із глухим стогоном, що, здавалось, вихопився з глибини його душі.
— Чому я маю страждати знову після всього того, що мені довелося вистраждати? Чому?

Джоліон тільки знизав плечима. Його розум погодився, його інстинкт повстав; а чому — він і сам не міг пояснити.
— Ваш батько,— провадив Сомс,— був чомусь прихильний до неї. Та й ви, мабуть, теж?— Він гостро позирнув на Джоліона.— Здається, досить тільки людині скривдити когось — і всі починають симпатизувати їй. Не знаю, в чому була моя провина, й досі не знаю. Я завжди ставився до неї добре. Я давав їй усе, що вона хотіла. Вона була мені потрібна.
Знову Джоліонів розум погодився, але інстинкт знову повстав. "Що воно таке?— подумав він.— Мабуть, я створений якось недоладно. Проте, якщо й так, хай я вже краще буду недоладний".
— Адже зрештою,— мовив Сомс із похмурою люттю, вона була моя дружина.
І слухачеві його зразу сяйнула думка: "Так ось у чім річ! Власність! Звичайно, всі ми володіємо якимись речами Але — людьми!!!"
— Вам треба зважити на факти,— сухо мовив він,— чи, певніше, на їхню відсутність.
Сомс знову зиркнув на нього швидким підозріливим поглядом.
— Їхню відсутність?— перепитав він.— Так, але я не дуже цього певний.
— Даруйте мені,— відповів Джоліон,— я переказав вам те, що сказала вона. А вона висловилася цілком ясно.
— Я знаю з власного досвіду, що її словам не можна сліпо вірити. Побачимо.
Джоліон підвівся.
— До побачення,— мовив він коротко.
— До побачення,— відповів Сомс, і Джоліон вийшов, намагаючися зрозуміти напіввражений, напівзагрозливий вираз на обличчі свого двоюрідного брата.
Всю дорогу до вокзалу Ватерлоо він був наче сам не свій, серце його обливалося кров'ю і, їдучи додому поїздом, він думав про Айріні у її самотньому помешканні, про Сомса у його самотній конторі і про те, як дивно паралізоване життя обох. "В зашморгу,— подумав він.— Обоє вони попали шиями в зашморг,— а її шия на диво гарна!"
IX. ВЕЛ ЧУЄ НОВИНУ
Приходити на призначену зустріч аж ніяк не було звичкою молодого Вела, отож коли він забув про два побачення і з'явився на одне, то цей останній вчинок був великим дивом, про яке він і думав, трюхикаючи до міста з Робін-Гіла, після прогулянки верхи вдвох із Голлі. На своїй сріблисто-чалій довгохвостій кобилці вона була ще вродливіша, ніж учора; і Велові, на якого найшов самокритичний настрій під впливом туманного жовтневого присмерку, який огорнув околиці Лондона, здавалося, що під час їхньої двогодинної прогулянки він визначався хіба що блискучими чобітьми. Він витяг свого золотого годинника — Джеймсів подарунок — не для того, щоб подивитися, котра година, а глянути на своє обличчя, що відбивалося в блискучій покришці. Над бровою у нього вискочив прищик, і це його неприємно вразило, бо це, напевно, неприємно вразило і її. У Крама не бувало ніяких прищиків. Він згадав про Крама, і тут же перед ним постала сцена в залі "Пандемоніума". Сьогодні у нього не було ані найменшого бажання відкрити Голлі свою душу й розказати про батька. Батькові бракувало поезії, яка зігріла Велове серце вперше за всі його дев'ятнадцять років. "Ліберті" і Цінтію Дарк, це майже міфічне втілення всіх життєвих принад, "Пандемоніум" і жінку непевного віку — їх наче водою змило з пам'яті Вела, який був під враженням прогулянки зі своєю новою сором'язливою темнокосою кузиною. Вона "знаменито" їздила верхи, тому його дуже потішило те, що вона слухняно їхала слідом за ним, куди він хотів, довгими алеями Річмонд-парку, хоч напевно знала їх набагато краще, ніж він. Пригадуючи все це, він дивувався, чого він не поговорив з нею по-людському; тепер йому здавалося, що він міг би розповісти "страшенно

багато цікавого", якби тільки йому знову трапилася така нагода; і думка, що завтра доведеться повернутись до Літлгемптона, а дванадцятого їхати в Оксфорд "на цей клятий іспит" без найменшої надії побачити її перед тим, затьмарювала його душу швидше, ніж вечірні сутінки затьмарювали землю. Проте, звичайно, він їй напише, і вона пообіцяла йому відписати. Зрештою, можливо, вона приїде в Оксфорд відвідати брата. Ця думка блиснула, наче перша зірка, що з'явилася на небосхилі, коли він під'їхав до стайні Педвіка поблизу Слоун-сквер. Він скочив із коня і з насолодою потягнувся, бо йому довелось проїхати добрих двадцять п'ять миль. Щось успадковане від вдачі Дарті примусило його п'ять хвилин побалакати з молодим Педвіком про фаворита кембріджширських перегонів; потім, мовивши: "Допишіть конячину до мого рахунку",— він пішов, важко переставляючи затерплі ноги й ляскаючи по чоботях своїм невеликим стеком. "Гуляти мені сьогодні анітрохи не хочеться,— подумав він.— Може, мама звелить подати шампанського, щоб відзначити мій від'їзд". З шампанським і спогадами про сьогоднішню прогулянку він міг би непогано провести вечір удома.
Коли він, прийнявши ванну й перевдягнувшись, спустився до вітальні, то застав там матір у вечірній сукні з глибоким викотом і, на свою превелику досаду, дядечка Сомса. Вони припинили розмову, коли він зайшов; потім дядечко мовив:
— Краще йому сказати.
Почувши ці слова, які, очевидно, стосувалися його батька, Вел зразу ж подумав про Голлі. Невже він вчинив щось ганебне? Мати почала говорити.
— Твій батько,— сказала вона своїм добре натренованим голосом світської дами, тим часом як пальці її безпорадно сіпали зелену парчу,— твій батько, мій хлопчинку, він... він не в Ньюмаркеті; він виїхав до Південної Америки. Він... він покинув нас.
Вел перевів погляд із неї на Сомса. Покинув їх! Чи йому шкода? Чи любить він батька? Хвилину він сам не знав — так чи ні. Аж раптом до нього наче долинув запах гарденії і сигар, серце його защеміло, і йому таки стало сумно. Батько це батько, хіба він може отак піти від нього! Ні, так не буває! До того ж не завжди батько був тим "шалапутом", якого він зустрів у "Пандемоніумі". В пам'яті його постали приємні спогади про модних кравців, про коней, про дарунки, які батько йому робив, навідуючи його в школі, про те, який він був щедрий, коли в нього водилися гроші.
— Але чому?— запитав він. І одразу пожалкував, що в нього вихопилось таке запитання. Скинувши маску незворушності, материне обличчя болісно скривилося, і Вел вигукнув:— Добре, мамо, не кажи мені нічого! Але що це все-таки означає?
— Боюся, Веле, що це означає розлучення.
У Вела вихопився якийсь хрипкий звук, і він швидко позирнув на дядечка, на якого його привчили дивитися, мов на якийсь запобіжний захід проти наслідків того, що він, Вел, має батька, і навіть проти того, що в жилах його тече кров Дарті. Худорляве обличчя Сомса неначе здригнулося, і це ще дужче вразило Вела.
— Це можна зробити без розголосу, правда ж?
І він ясно пригадав, як йому самому цікаво було читати всі огидні подробиці скандальних шлюборозлучних процесів, що їх частенько друкували в газетах.
— Невже цього не можна зробити якось так, щоб не привертати нічиєї уваги? Це дуже неприємно для... для мами і... і для всіх.
— Все буде зроблено так, щоб уникнути розголосу, можеш бути певний.
— Так... але навіщо це взагалі? Адже мама не має наміру виходити заміж удруге.

Він сам, сестри, їхнє прізвище, заплямоване в очах його шкільних товаришів, в очах Крама, всього Оксфорда, в очах Голлі! Нестерпно! Для чого це?
— Правда ж, мамо?— гостро запитав він.
Зустрівшися віч-на-віч із своїми власними почуттями, які пробудив той, кого вона любила найдужче в світі, Вініфред підвелася з крісла ампір, на якому сиділа. Їй стало ясно: її син буде проти неї, якщо вона не скаже йому всієї правди; але як її сказати? Отож, і далі сіпаючи зелену парчу, вона звела погляд на Сомса. Вел і собі звів на нього погляд. Звичайно, це втілення респектабельності й почуття власності зробить усе можливе, щоб уберегти рідну сестру від такої ганьби!
Сомс повільно провів інкрустованим розрізним ножем по гладенькій поверхні столу маркетрі; потім, не дивлячись на племінника, мовив:
— Ти не знаєш, що твоїй матері довелося витерпіти протягом цих двадцяти років. Це, Веле, тільки остання крапля.— І, глянувши скоса на Вініфред, він додав:— Розказати йому?
Вініфред мовчала. Якщо йому не сказати, він буде проти неї! А проте як це страшно для сина — почути такі речі про рідного батька! Стиснувши губи, вона кивнула головою.
Сомс заговорив швидким рівним голосом:
— Він завжди був як камінь на шиї в твоєї матері. Вона раз у раз сплачувала його борги; він часто приходив п'яний, ображав її, погрожував їй; а тепер він виїхав до Буенос-Айреса з танцівницею.— І, ніби сумніваючись, чи його слова справили на хлопця достатнє враження, зразу ж додав:— Він подарував їй перли твоєї матері.
Вел конвульсивно підвів руку. Помітивши цей сигнал біди, Вініфред вигукнула:
— Годі вже, Сомсе! Замовкни!
В душі у хлопця боролися Дарті й Форсайт. Борги, пияцтво, танцівниці — все це можна ще зрозуміти, але перли — ні! Це вже занадто! І раптом він відчув, як материна рука стискає його руку.
— Ти ж розумієш,— чув він Сомсів голос,— ми не можемо дозволити, щоб усе це почалося знову. Для всього є межа; треба кувати залізо, поки воно гаряче.
Вел вивільнив руку.
— Але... але ж ви ніколи не розкажете про цей випадок із перлами. Я цього не знесу, не знесу, та й годі!
Вініфред вигукнула:
— Ні, ні, Веле, ніколи! Тобі хотіли тільки показати, який нестерпний твій батько!
І дядечко ствердно кивнув головою. Трохи заспокоєний, Вел дістав сигарету. Цей тоненький вигнутий портсигар подарував йому батько. Ой як це жахливо — саме тепер, коли він їде вчитися в Оксфорд!
— Невже мамі не можна допомогти якось інакше?— спитав він.— Я сам би піклувався про неї. А це можна зробити й згодом, якщо справді виникне така потреба.
На устах Сомса з'явилася посмішка, миттєва гірка посмішка.
— Ти не розумієш, що говориш. В таких справах не може бути нічого фатальнішого, ніж зволікання.
— Чому?
— Кажу тобі, хлопче, не може бути нічого фатальнішого. Я знаю це з власного досвіду.
В голосі його звучав гіркий біль. Вел дивився на нього здивовано, йому ніколи не доводилося бачити, щоб дядечко виявляв будь-які почуття. Ага!

Так, тепер він пригадав: колись була тітонька Айріні, і з нею щось сталося — сталося щось таке, про що всі мовчать; одного разу він чув, як батько обізвав її негарним словом.
— Я не хочу говорити погано про твого батька,— провадив твердо Сомс,— але я знаю його досить добре і можу сказати з певністю: не мине й року, як він знову сяде на шию твоїй матері. Можеш собі уявити, що означатиме його повернення для неї і для всіх вас. Єдиний вихід — розрубати цей вузол негайно.
Вел мимоволі притих; і, подивившись на материне обличчя, він, мабуть, уперше по-справжньому збагнув, що його почуття не завжди мають найбільшу вагу.
— Гаразд, мамо,— сказав він,— ми тебе підтримаємо. Я б хотів тільки знати, коли це станеться. Ти ж знаєш, що це мій перший семестр. Я не хочу бути там, коли справа завариться.
— Хлопчику мій любий,— стиха мовила Вініфред.— Навіщо тобі цей клопіт?— Так за звичкою вона висловила те, що, судячи з виразу її обличчя, завдавало їй глибокого болю.— Коли це буде, Сомсе?
— Не можу сказати. Не раніше як через кілька місяців. Спочатку треба домогтися поновлення твоїх подружніх прав.
"Що воно, в біса, таке?— подумав Вел.— Які ці юристи нудні й тупі! Не раніше як через кілька місяців! Тим часом я знаю напевно одне: у мене немає настрою обідати вдома". І він сказав:
— Вибач, мамо, але зараз я маю йти: мене запрошено на обід.
Хоча це був його останній вечір — завтра він виїздив,— Вініфред кивнула йому головою майже з вдячністю; обоє відчували, що сьогодні вони вже вдосталь виливали свої почуття.
Наче в чаду, вискочив пригнічений Вел на туманну Грін-стріт. І, тільки дійшовши до Пікаділлі, він побачив, що в кишені у нього всього вісімнадцять пенсів. Хіба ж на вісімнадцять пенсів пообідаєш, а йому дуже хотілося їсти. Він сумно подивився на вікна клубу "Айсіум", де часто вони з батьком так розкішно обідали! Прокляті перли! Їх ніяк не забудеш! Але чим більше він міркував і ходив вулицями, тим дужче, певна річ, його мучив голод. Якщо не повернутися додому, то залишалося тільки два місця, куди він міг піти: до дідуся на Парк-лейн і до Тімоті на Бейзвотер-род. Де буде не так нудно? У дідуся, мабуть, обід буде кращий, навіть коли він з'явиться несподівано. У Тімоті частують добре, коли тебе чекають у гості, але тільки в такому разі. Нарешті він вирішив піти на Парк-лейн, почасти під впливом тієї думки, що виїхати в Оксфорд, позбавивши дідуся нагоди дати внукові трохи грошей, навряд чи справедливо щодо них обох. Мати, напевно, довідається, що він був там, і, мабуть, подумає хтозна-що; але хай собі думає. Він подзвонив.
— Привіт, Уормсоне, як на вашу думку, чи дадуть мені пообідати?
— Саме збираються сідати за стіл, містере Веле. Містер Форсайт буде дуже радий бачити вас. Він згадував вас за сніданком: казав, що ви ніколи не заходите.
Вел усміхнувся.
— Ну, ось я й прийшов. Заріжте вгодоване теля, Уормсоне, подайте шампанського.
Уормсон ледь усміхнувся — ну й шибеник із цього хлопця!
— Я спитаю місіс Форсайт, містере Веле.
— Отакої,— буркнув Вел, скидаючи пальто.— Ви, мабуть, забули, що я вже не школяр.
Уормсон, який не був позбавлений почуття гумору, відчинив двері за вішалкою з оленячих рогів і оголосив:

— Містер Валерус, мем.
"От клята душа!"—подумав Вел, заходячи у вітальню.
Теплі обійми, вигук Емілі: "Це ти, Веле!"— і тремтячий голос Джеймса: "Нарешті ти з'явився!"— допомогли йому відновити почуття власної гідності.
— Чому ти нас не попередив заздалегідь? У нас сьогодні на обід тільки бараняче сідельце. Шампанського, Уормсоне,— сказала Емілі.
І вони пішли в їдальню.
За великим обіднім столом, тепер якомога зсуненим,— столом, за яким колись сиділо стільки елегантно вбраних гостей,— Джеймс умостився на одному кінці, Емілі на другому, а Вел посередині між ними; і на хлопця раптом повіяло самотиною, у якій жили бабуся і дідусь тепер, коли всі четверо їхніх дітей вилетіли з гнізда. "Сподіваюсь, я вріжу дуба перш ніж постарію, як дідусь,— подумав він.— Бідолашний старий, він висох на скіпку!" І, притишивши голос, він сказав Емілі, поки дідусь і Уормсон обговорювали питання, чи не забагато цукру поклали в суп:
— Вдома у нас таке заварилося, бабусю. Та, мабуть, ви знаєте.
— Знаю, мій хлопчику.
— Дядечко Сомс саме був у нас, коли я йшов із дому. А як, на вашу думку, невже нічого не можна зробити, щоб уникнути розлучення? Чому він так наполягає на цьому?
— Тихше, любий!— пошепки мовила Емілі.— Ми приховуємо це від дідуся.
Джеймсів голос озвався з протилежного кінця столу:
— Що там таке? Про що це ви розмовляєте?
— Про Велів коледж, Джеймсе,— відповіла Емілі.— У ньому навчався молодий Парізер, пам'ятаєш, згодом він мало не зірвав банк у Монте-Карло.
Джеймс пробурмотів, що він не знає, а Вел нехай там бережеться, бо ще, чого доброго, вскочить у якусь халепу. І він похмуро подивився на внука; крізь настороженість у його погляді прозирала любов.
— Чого я боюся,— сказав Вел, утупивши погляд у тарілку,— то це того, що мені доведеться жити в скруті.
Він інстинктивно вгадав слабке місце старого — його побоювання, що внуки не досить добре забезпечені.
— Ні,— сказав Джеймс, і з його ложки закапав суп,— ти матимеш досить грошей, тільки гляди, щоб тобі на все вистачило.
— Звичайно,— стиха мовив Вел,— якщо грошей буде досить. А скільки ж я матиму, дідусю?
— Триста п'ятдесят фунтів; це дуже багато. Коли я був такий, як ти, у мене майже нічого не було.
Вел зітхнув. Він сподівався дістати чотириста і боявся, що йому дадуть тільки триста.
— Не знаю, яку суму призначили твоєму юному кузенові,— мовив Джеймс,— він теж там навчається. Його батько багатий.
— А ви, дідусю, хіба ні?— зухвало спитав Вел.
— Я?— захвилювався Джеймс.— У мене стільки великих витрат. Твій батько...— І він замовк.
— У кузена Джоліона розкішний будинок. Ми їздили туди з дядечком Сомсом — стайні просто чудо.
— Ах!— Джеймс тяжко зітхнув,— Той будинок... Я наперед знав, що з цього вийде!
І він заглибився в похмурі роздуми над Тарілкою з риб'ячими кістками. Синова трагедія і той розбрат, який вона викликала в родині Форсайтів, і досі породжували в його душі цілу бурю сумнівів та побоювань. Вел, якому кортіло поговорити про Робін-Гіл, бо Робін-Гіл поєднувався з Голлі, повернувся до Емілі й запитав:

— Це той будинок, що його споруджено для дядечка Сомса?— і, коли вона ствердно кивнула, мовив:— Бабусю, будь ласка, розкажіть мені про дядечка. Що сталося з тітонькою Айріні? Чи вона жива? Мені здалося, що сьогодні він дуже занепокоєний.
Емілі приклала палець до уст, але Джеймс почув слово "Айріні" і зразу нашорошив вуха.
— Що там таке?— озвався він, не донісши до рота кусника баранини.— Хто її бачив? Я знав, що нам іще не раз доведеться почути про неї.
— Ну ж бо, не хвилюйся, Джеймсе,— сказала Емілі.— Їж собі спокійненько. Ніхто нікого не бачив.
Джеймс поклав виделку
— Отак воно завжди, мовив він. — Мабуть, я не доживу до того часу, коли ти мені що-небудь розкажеш. Сомс вирішив розлучитися?
— Дурниці, сказала Емілі з незрівнянним апломбом. —Сомс має досить здорового глузду, щоб цього не зробити
Джеймс узяв у жменю свої довгі сиві баки й пригладив їх так, що вони закрили його кощаве горло.
— Вона... вона завжди була.. мовив він, і на цій загадковій заяві розмова урвалася, бо саме зайшов Уормсон
Але згодом, коли на зміну баранячому сідельцю подали солодке і фрукти, коли Вел одержав чек на двадцять фунтів і дідусів поцілунок, не схожий ні на який інший поцілунок у світі,— старечі уста припали до нього з якоюсь боязкою жадібністю, наче піддаючися слабкості,— він у холі спробував знову завести цікаву для нього розмову.
— Бабусю, розкажіть про дядечка Сомса. Чому він так наполягає, щоб мама розлучилася з батьком?
— Твій дядечко Сомс, — сказала Емілі голосом, у якому звучала перебільшена впевненість,— юрист, мій любий хлопчику. У цьому ділі він тямить більше за нас.
— Справді?— промурмотів Вел.— Але що ж таки сталося з тітонькою Айріні? Я пам'ятаю, вона була така вродлива
— Вона... гм...— сказала Емілі,— повелася дуже непристойно. У нас не заведено про це говорити.
— Я не хочу, щоб усі в Оксфорді знали про наші справи!-вигукнув Вел.— Навіть подумати про це страшно. Чому не можна вгамувати батька, не виносячи цієї справи на люди?
Емілі зітхнула. Маючи стільки фешенебельних знайомств, вона весь час жила в атмосфері розлучень,— багато з тих, що колись сиділи за її столом, тепер ославилися на все місто Проте коли лиха слава стала загрожувати її власній родині це сподобалося Емілі не більше, аніж іншим. Але вона була на диво практична й смілива жінка і завжди віддавала перевагу реальним речам перед примарними видивами.
— Твоїй матері, Веле, буде краще, якщо вона зовсім звільниться,— сказала вона.— На добраніч, мій любий хлопчику, і не носи там, у Оксфорді, яскравих жилеток: вони вже вийшли з моди. Ось тобі невеличкий подарунок.
З п'ятьма фунтами в руці й теплотою в серці, бо він любив свою бабусю, Вел вийшов на Парк-лейн. Вітер розвіяв імлу, на тротуарі шаруділо осіннє листя, в небі сяяли зорі. Маючи стільки грошей у кишені, він відчув, що його охоплює спокуса "трохи розважитися"; проте не встиг він ступити й півсотні кроків у напрямку до Пікаділлі, як перед ним з'явилося сором'язливе обличчя Голлі та поважний погляд її очей, в глибині яких танцювали бісики, і він знову відчув, як його рука запалала від потиску її теплої, затягненої в рукавичку руки. "Цур йому!— подумав він.— Піду-но я краще додому!"

X. СОМС ВІТАЄ У СЕБЕ МАЙБУТНЄ

Кататися по річці було вже запізно, але погода видалася чудова, і під прижовклим листям і досі жевріло літо. Того недільного ранку Сомс раз у раз поглядав на обрій із свого садка на березі Темзи біля Мейплдергема. Він сам розставив квіти у плавучому будиночку і приготував човен, на якому після сніданку збирався покатати своїх гостей. Розкладаючи подушки з китайською вишивкою, він питав себе, чи хочеться йому поїхати в човні вдвох із Аннет. Вона дуже гарненька, то чи може він покластися на свою витримку, яка не дозволить йому сказати тих слів, що його зв'яжуть, не дозволить перейти межу розважливості? Трояндн на веранді ще цвіли, ще зеленів живопліт, і майже не видно було ніяких ознак глибокої осені, що навіюють похмурий настрій; а проте він нервувався, непокоївся і був непевний того, чи зможе повестися саме так, як треба. Цей візит він замислив для того, щоб Аннет і її мати ясніше уявили його достаток, щоб вони поставилися з належною пошаною до будь-якої пропозиції, яку він згодом надумається зробити. Він одягся дуже дбайливо, щоб не здаватися ані занадто молодим, ані занадто старим, дякуючи долі за те, що волосся в нього і досі густе й гладеньке і ще не почало сивіти. Тричі він виходив нагору в свою картинну галерею. Якщо вони хоч трохи знаються на картинах, то відразу побачать, що саме тільки його зібрання варте принаймні тридцять тисяч фунтів. Він також пильно оглянув розкішну спальню, що виходила вікнами на річку,— тут вони знімуть свої капелюшки. Це буде її спальня, якщо... якщо справа піде на лад і вона стане його дружиною. Підійшовши до туалетного столика, він провів рукою по бузковій подушечці, в яку були застромлені різноманітні шпильки; з вази, наповненої трояндовими пелюстками, йшли пахощі, від яких йому злегка запаморочилася голова. Його дружина! От якби швидше з усім покінчити і не проходити через це страхітливе розлучення; і, похмуро зморщивши чоло, він поглянув у вікно на річку, що виблискувала за трояндовими кущами і моріжком. Мадам Ламот безумовно поступиться, побачивши, які перспективи чекають її дочку; а Аннет безумовно поступиться перед своєю матір'ю. Якби тільки він був вільний! Він поїхав на станцію, щоб їх зустріти. Який у француженок витончений смак! Мадам Ламот була в чорному з бузковим туалеті, Аннет у сірувато-бузковій полотняній сукні, в кремових рукавичках і капелюшку. Вона виглядала трохи блідою, як усі лондонські дівчата, а в її синіх очах світилася сором'язлива поважність. Чекаючи, поки вони вийдуть снідати, Сомс стояв біля відчинених засклених дверей їдальні, втішаючись сонцем, квітами, деревами,— ця втіха тільки тоді повна, коли ти можеш поділити її з молодістю й красою. Він замовив сніданок, обміркувавши все до найменших дрібниць: вино — найкращий сотерн, страви найвишуканіші, кава, подана на веранду, просто чудова. Мадам Ламот випила м'ятного лікеру, Аннет відмовилась. Вона поводилася дуже мило, хоч у її поведінці ледь-ледь відчувалося, що вона свідома своєї краси. "Атож,— думав Сомс,— ще один рік лондонського життя в такому оточенні, і вона зіпсується".

Мадам висловлювала своє захоплення стримано, як справжня француженка:

— Adorable! Le soleil est si bon! [23] I все тут si chic [24], правда, Аннет? Мосьє справжнісінький Монте-Крісто.

Аннет упівголоса висловила свою згоду й подивилася на Сомса з виразом, якого він не міг збагнути. Він запропонував покататися на човні. Але катати двох жінок, одна з яких здавалася такою чарівною на китайських подушках, було не вельми приємно,— у глибині серця ворушився жаль за втраченими можливостями; отож вони тільки трохи проїхали до Пенгборна, а тоді помалу попливли назад за водою; час від часу осінній лист падав на Аннет або на чорну пишноту її матері. У Сомса було прикро на душі, його

мучила думка "Як, коли, де мені сказати і що?" Вони ще навіть не знають, що він одружений. Сказати їм, що він одружений,— означає поставити під загрозу всі його плани; проте, якщо він не натякне їм виразно про свій намір просити руки Аннет, то її може підхопити хтось інший, перш ніж він буде вільний і дістане можливість посвататись до неї.
За чаєм, який вони обидві пили з лимоном, Сомс завів розмову про Трансвааль.
— Там буде війна,— сказав він.
Мадав Ламот забідкалась:
— Ces pauvres gens bergers! [25] Невже не можна дати їм спокій?
— Сомс посміхнувся — таке запитання здалося йому нісенітним
Як ділова жінка вона повинна розуміти, що англійці не можуть поступитися своїми законними комерційними інтересами.
— То он воно як!
Проте мадам Ламот вважала, що англійці трохи лицемірні Вони говорять про справедливість і про своїх поселенців у Південній Африці, а про свої комерційні справи не згадують жодним словом. Мосьє перший пояснив їй, у чому річ.
— Бури напівцивілізовані, зауважив Сомс.— Вони заважають прогресу Нам не можна відмовлятися від нашого сюзеренітету
— Що це означає? Сюзеренітет? Яке дивне слово!
Схвильований загрозою принципу власності й натхнений спрямованими на нього гарними очима Аннет, Сомс відчув приплив красномовства. Він був у захваті, коли вона незабаром сказала.
— Мені здається, мосьє має слушність. Їх треба провчити.
Розумна дівчина!
— Звичайно,— сказав він,— ми повинні діяти стримано Я не джингоїст. Нам треба виявити твердість, не вдаючись до насильства. Може, підемо нагору, подивитеся мої картини?
Водячи їх по галереї, де були зібрані його скарби, він скоро зрозумів, що вони нічого не тямлять у малярстві. Вони проминули його недавно придбаного Мауве, чудову картину "Додому з сінокосу", наче то була літографія. Мало не затамувавши дух, він чекав, як вони оцінять перлину його колекції — Ізраельса, що останнім часом зростав у ціні, і він, стежачи за цим зростанням, дійшов висновку, що попит на нього сягнув максимуму і картину краще продати. Вони на неї навіть не звернули уваги. Це його боляче вразило. А проте нехай краще у Аннет буде незайманий смак, який можна буде розвивати, аніж мати справу з тупим застояним невіглаством англійського міщанства. В кінці галереї висів Месоньє, якого він навіть соромився,— ціна на Месоньє невпинно падала. Мадам Ламот стала перед ним.
— Месоньє! Яка краса!
Вона знала це ім'я. Сомс скористався нагодою. Злегка торкнувшись руки Аннет, він сказав:
— Чи вам, Аннет, подобається мій дім?
Вона не відсмикнула руки, не відповіла на його дотик; вона подивилася йому просто в очі, потім опустила погляд і стиха відповіла:
— Кому б він не сподобався? Тут так гарно!
— Можливо, колись...— почав був Сомс і затнувся.
Вона була така вродлива, така стримана, що просто лякала його. Ці волошкові очі, струнка молочно-біла шия, гнучкий стан — все це спокушало його відкинути обережність і відкрити їй свою душу. Ні, ні! Треба мати твердіший грунт під ногами, значно твердіший! "Краще я мовчатиму,— подумав він.— Хай помучиться невідомістю". І він підійшов до мадам Ламот, яка й досі стояла перед Месоньє.

— Атож, це непоганий зразок його пізньої творчості. Вам треба приїхати ще раз, мадам, і подивитися на мої картини при освітленні. Вам треба приїхати обом і залишитися на ніч.
Мадам була у захваті. Освітлені, вони, напевно, просто чарівні. І річка в місячному сяйві, мабуть теж чудова!
Аннет стиха мовила:
— Ти сентиментальна, maman!
Сентиментальна! Ця одягнена в чорне, статечна, повнотіла француженка, що так добре знає життя! І раптом йому стало ясно, що ні одна, ні друга не має ані крихти сентиментальності. Тим краще. Навіщо вона здалася, та сентиментальність? А проте!..
Він поїхав з ними на станцію, посадив їх у поїзд. Йому здалося, що пальці Аннет ледь відповіли на міцний потиск його руки; її обличчя усміхнулося йому крізь темряву.
Він повернувся до своєї коляски задуманий.
— Їдьте додому, Джордане,— сказав він кучерові.— Я піду пішки.
І він зійшов на темну стежку між живоплотами; обережність і бажання володіти Аннет змагалися в його душі. "Bonsoir, monsieur!" [26] Як ніжно вона це сказала. От якби знати, що в неї на думці! Француженки — як кішки, їх не збагнеш. Але яка вона гарна! Як приємно тримати в обіймах таку молоденьку дівчину! Яка мати для його спадкоємця! І він із посмішкою подумав про своїх родичів, про те, як вони здивуються, почувши, що в нього дружина француженка, як їх мучитиме цікавість і як він дуритиме їх і пускатиме туману — до біса їх усіх! Тополі зітхали в темряві; десь пугикала сова. На воді темнішали тіні. "Я хочу звільнитися і неодмінно звільнюся,— думав він.— Більше я не буду зволікати. Піду до Айріні. Коли хочеш чогось домогтися, берися до цього сам. Я мушу знову жити — жити, почувати й творити своє буття". І, наче відлуння цього майже біблійного вислову, церковні дзвони задзвонили до вечірньої служби.
XI. І ВІДВІДУЄ МИНУЛЕ
У вівторок увечері, пообідавши в своєму клубі, Сомс вирушив до Челсі з наміром здійснити те, що вимагало більше сміливості й, мабуть, менше делікатності, аніж усі інші кроки, які він зробив у своєму житті, можливо, крім народження та ще одного вчинку. Вечір він обрав почасти тому, що Айріні майже напевно буде вдома, але головним чином тому, що вдень йому забракло відваги і для хоробрості довелося хильнути вина.
Він вийшов із кеба на набережній і подався до Олд-Черч, не знаючи, у якому саме будинку вона живе. Він знайшов його позаду іншого, куди більшого дому, і, прочитавши в списку пожильців "місіс Айріні Герон",— Герон! Це ж її дівоче прізвище, отже, вона перейшла на нього?— зійшов на брук подивитися на вікна другого поверху. В наріжній квартирі горіло світло, там грали на роялі. Він ніколи не любив музики, у нього з'явилася до неї навіть відраза в ті давні часи, коли вона так часто грала на роялі, наче ховаючись у захистку, куди, як вона знала, він не міг добутися. Опір! Довгий опір, спочатку стриманий і таємний, нарешті відвертий! Звуки рояля навіяли йому гіркі спогади. Очевидно, це грає вона; і майже впевнившись, що побачить її, він спинився ще в більшій нерішучості. Від самої думки про близьку зустріч його проймав дрож; в роті пересохло, серце калатало щосили. "Мені немає чого боятися",— думав він. Але потім у ньому озвався юрист. Може, він робить дурницю? Чи не краще було б улаштувати офіційну зустріч в присутності її опікуна? Ні! Не хоче він зустрічатися з нею при цьому Джоліонові, який співчуває їй! Нізащо не хоче! Він зійшов на ганок поволі, Щоб утишити калатання серця, вийшов на другий поверх і подзвонив. Коли перед ним відчинили двері, всі відчуття його збудилися від пахощів,

які війнули з помешкання,— той самий аромат, що наче долинув з минулого й приніс напівзабуті спогади, пахощі вітальні, в яку він колись заходив, оселі, в якій він жив,— запах сухих пелюсток троянди й меду!
— Скажіть, що прийшов містер Форсайт,— промовив він,— ваша господиня прийме мене, я знаю.
Він це обміркував: вона подумає, що прийшов Джоліон!
Коли покоївка пішла і він залишився сам у маленькому передпокої, де тьмяно світилася лампа із матовим абажуром і стіни й килим були сріблясті, від чого кімнатка здавалася примарною, його думка зосередилася на одному безглуздому питанні: "Чи мені зайти в пальті, чи зняти його?" Музика змовкла, покоївка сказала з порога:
— Прошу, заходьте, сер.
Сомс зайшов. Він механічно зауважив, що й тут усе було сріблясте і що рояль був з атласного дерева. Вона стояла перед ним, притулившись до рояля; рука її, ніби шукаючи опори, натиснула на клавіші, видобувши з них незграйний акорд, але за мить відпустила їх. Світло від свічки, що горіла на роялі, падало з-за екрана на її шию, а обличчя ховалося в затінку. Вона була в чорній вечірній сукні, а на плечі накинула щось схоже на мантилью — він не пам'ятав, щоб вона вбиралася при ньому в чорне, і в нього майнула думка: "Вона переодягається на вечір, навіть коли сама".
— Ви!— почув він її шепіт.
Сомс багато разів репетирував цю сцену в своїй уяві. Репетиції анітрохи йому не допомогли. Він просто не міг сказати ані слова. Він ніколи не уявляв собі, що ця жінка, яку він колись так пристрасно бажав, якою володів цілком і якої не бачив дванадцять років, може так глибоко його вразити. Він гадав, що буде говорити й поводитися і як ділова людина, і як суддя. А тепер йому здавалося, що він зустрівся не із звичайною жінкою і грішною дружиною, а з якоюсь силою, витонченою і невловною, наче повітря, яким ми дихаємо і яке оточує нас із усіх боків. В ньому накипала їдка гіркота.
— Так, дивний візиті Сподіваюся, ви здорові?
— Дякую. Прошу, сідайте.
Вона відійшла від рояля й сіла на канапку біля вікна, згорнувши на колінах руки. Тепер на неї падало світло, і Сомс ясно бачив її обличчя, очі, волосся, що були на диво такі, якими він пам'ятав їх, на диво гарні.
Сомс лишився на місці; він сів на краєчку стільця, оббитого сріблястою тканиною.
— Ви не змінились,— мовив він.
— Справді? Нащо ви прийшли?
— Поговорити про справи.
— Від вашого кузена я вже чула, чого вам треба.
— Ну і як?
— Я згодна. Я завжди цього хотіла.
Звук її голосу, стриманого й тихого, настороженість, яка відчувалася в усій її нерухомій постаті, тепер зміцнювали його рішучість. В ньому збудились тисячі спогадів про неї, завжди таку насторожену, і він сказав уїдливо:
— То, може, коли ваша ласка, ви дасте мені факти, на підставі яких я зможу діяти? Закон є закон.
— Я не маю ніяких фактів, окрім тих, які вам відомі.
— Дванадцять років! Невже ви сподіваєтесь, що я цьому повірю?
— Я не сподіваюсь, що ви повірите хоч одному моєму слову, але це правда.
Сомс придивився до неї. Він сказав, що вона не змінилась; тепер він побачив, що таки змінилась. Не обличчям — хіба що стала ще вродливіша; не

фігурою — хіба що трохи поповніла. Ні! Вона змінилася духовно. Їй додалося, так би мовити, її власного єства, з'явилася якась рішучість і сміливість там, де колись був тільки пасивний опір. "Атож!— подумав він.— Тепер вона має власні гроші! Це наробив дядько Джоліон. Нехай йому всячина!"
— Ви, я бачу, живете в достатку?— мовив він.
— Так, дякую.
— Чому ви не схотіли, щоб я забезпечив вас? Я зробив би це, незважаючи ні на що.
На її устах промайнула легенька посмішка, але вона не відповіла.
— Ви й досі моя дружина,— сказав Сомс.
Навіщо він це сказав, що мав на увазі, цього він не знав ані тоді, коли говорив, ані згодом. Це був трюїзм, майже безглуздий, але він справив зовсім несподіваний ефект. Вона підвелася з канапки і хвилину стояла зовсім нерухомо, дивлячись на нього. Він бачив, як важко дихають її груди. Потім вона повернулася до вікна і розчинила його навстіж.
— Навіщо це?— гостро запитав він.— Ви застудитеся в цій сукні. Мене боятися нічого.
І він коротко засміявся похмурим сміхом. Вона засміялася й собі — стиха, гірко.
— Це я за звичкою.
— Досить дивна звичка,— сказав Сомс теж гірко.— Зачиніть вікно.
Вона зачинила і знову сіла. Вона стала сильною, ця жінка, ця... його дружина! Він дивився, як вона сидить перед ним, ніби закута в панцер, і відчував цю силу, що наче випромінювалася з неї. І майже несвідомо він устав і підступив ближче: йому хотілось побачити вираз її обличчя. Її очі сміливо зустріли його погляд. Господи! Які вони були ясні і які темно-карі на тлі цього білого обличчя і цих бурштинових кіс! А які білі плечі! Дивне почуття! Адже він мав би ненавидіти її!
— Краще скажіть мені все,— сказав він.— Ви ж, певно, хотіли б бути вільною так само, як і я. А та давня справа аж надто задавнена.
— Я вже вам сказала.
— Ви хочете сказати мені, що у вас не було нічого — нікого?
— Нікого. Вам доведеться пригадати своє власне життя.
Прикро вражений цими словами, Сомс почав ходити туди й сюди, між роялем і каміном, як, бувало, за давніх часів у їхній вітальні, коли йому ставало несила терпіти її мовчанку.
— Так ми ні до чого не домовимося,— сказав він.— Ви мене покинули. По справедливості треба, щоб ви...
Він побачив, як вона знизала білими плечима, почув, як вона стиха мовила:
— Так. Чому ж ви не взяли розлучення тоді? Хіба я заперечувала б?
Він зупинився і пильно поглянув на неї з цікавістю. Що ж вона робить, коли справді живе зовсім сама? І чому він досі не розлучився з нею? Давнє відчуття, що вона ніколи не розуміла його, ніколи не цінувала належним чином, глибоко пройняло Сомса, поки він дивився на неї.
— Чому ви не могли стати мені хорошою дружиною? запитав він.
— Так, одружившися з вами, я вчинила злочин. Я заплатила за нього. Сподіваюся, ви якось зарадите цій справі. Можете не жаліти мене, мені нема чого втрачати. А тепер вам, мабуть, краще піти.
Почуття поразки, почуття, що його обікрали — позбавили виправдання і ще чогось, а чого, він і сам не міг би пояснити — пройняло Сомса, наче подих холодного туману, Він машинально простяг руку, взяв із камінної полиці невеличку порцелянову вазу, перевернув її і сказав:
— Лоустофт. Де ви її дістали? Я купив таку саму до пари цій у Джобсона.

І, охоплений раптовими спогадами про те, як багато років тому вдвох купували порцеляну, він застиг, утупившись у вазу, наче в ній зосередилося все минуле. Його збудив із задуми її голос:
— Візьміть її. Вона мені не потрібна.
Сомс поставив вазу на полицю.
— Ви дозволите потиснути вашу руку?— запитав він.
Уста її ледь скривилися в посмішці. Вона простягла руку. Її пальці здалися холодними в його руці, що палала наче в гарячці. "Вона крижана,— подумав він.— Вона завжди була крижана". Але навіть тепер, коли його шпигнула ця думка, всі його почуття були заполонені пахощами її вбрання і тіла, наче її внутрішнє тепло, що ніколи не зігрівало його, прагнуло вийти назовні.
Сомс повернувся і вийшов. Він швидко пішов вулицею, наче хтось гнався за ним із батогом, він навіть не став шукати кеба, радіючи порожній набережній, і холодній річці, й густо навислим тіням платанів — збентежений, схвильований, з болем у серці, із невиразною тривогою, наче він зробив якусь велику помилку, наслідків якої не міг передбачити. І раптом йому набігла в голову химерна думка: що, коли б замість: "Вам, мабуть, краще піти", вона сказала: "Вам, мабуть, краще лишитися!" Що б він відчув, що б зробив? Ці кляті чари не зникли навіть тепер, після стількох років розлуки й гірких роздумів. Вони й тепер можуть відібрати йому розум,— для цього досить найменшого знака, легенького дотику.
— Дурень я був, що пішов до неї,— промурмотів він. Я нічого не досяг. Хто б міг подумати? Ніколи не уявляв собі...
В пам'яті його постали перші роки подружнього життя, і спогади ці були гіркі й болючі. Вона не заслужила того, щоб збереглася її краса, краса, якою він володів і яку так добре знає. І в ньому спалахнула лють проти його багаторічного захоплення. Інший чоловік не зміг би навіть дивитися на неї без огиди, яку вона цілком заслужила. Вона знівечила йому життя, завдала смертельної рани його гордості, позбавила його сина. А проте досить одного тільки погляду на неї, холодну і, як завжди, непокірну,— і він уже сам не свій! Це все її клятий магнетизм! І не дивно, що, коли вірити її запевненням, вона жила сама протягом цих дванадцяти років. Отже, Босіні — хай буде проклята його пам'ять!—був з нею весь цей час! Сомс і сам не знав, чи радий цьому, чи ні
Підходячи до свого клубу, він нарешті зупинився купити газету. Заголовок проголошував: "Бури відмовляються визнати наш сюзеренітет!" Сюзеренітет! "Так само, як і вона!— подумав він.— Сюзеренітет! Він і досі належить мені по закону. Вона, мабуть, почуває себе страшенно самотньою в тому вбогому тісному помешканні!"

XII. НА ФОРСАЙТІВСЬКІЙ БІРЖІ

Сомс був членом двох клубів клубу "Знавці", який він зазначав на своїх візитних картках, але рідко відвідував і клубу "Поступ", якого він не зазначав на візитних картках, але до якого часто навідувався. Він вступив до цього ліберального закладу п'ять років тому, переконавшися, що тепер майже всі його члени справжні консерватори серцем і кишенею, якщо не принципами. Дядечко Ніколас дав йому рекомендацію. В клубі була гарна читальня, опоряджена в адамівському стилі.
Зайшовши до клубу того вечора, він подивився на телеграфну стрічку, сподіваючись новин про Трансвааль, і помітив, що консолі упали від ранку на сім шістнадцятих. Він повернувся, щоб іти до читальні, але почув позаду голос
— Ну, Сомсе, усе вийшло непогано.

Це був дядечко Ніколас у сюртуку, в сорочці з низько викоченим коміром і в чорній краватці, протягнутій крізь кільце. Господи, який він моложавий і бадьорий у вісімдесят два роки!
— Я гадаю, що Роджер був би задоволений,— провадив дядечко.— Все було влаштовано дуже добре. Блеклі? Треба запам'ятати надалі. З Бакстоном нічого не вийшло. Через цих бурів у мене геть зіпсований настрій: Чемберлен втягне нас у війну. Ти як гадаєш?
— Так, війни нам не минути,— пробурмотів Сомс.
Ніколас провів рукою по своїх худих, чисто виголених щоках, свіжих і рожевих після літнього лікування; губи його ледь відкопилились. Ці події оживили всі його ліберальні погляди.
— Я не маю довіри до цього чолов'яги, просто якийсь буревісник, та й годі. Будинки подешевшають, якщо буде війна. Ти матимеш багато мороки з Роджеровим майном. Скільки разів я говорив йому, що частину будинків треба продати. Але він був страшенно впертий.
"Обидва ви однакові!"—подумав Сомс. Та він ніколи не заходив у суперечку з жодним із своїх дядьків, зміцнюючи в такий спосіб їхню думку, що він має на в'язах голову, і зберігаючи за собою право порядкувати їхнім майном.
— У Тімоті мені сказали,— мовив Ніколас, притишивши голос,— що Дарті нарешті пішов з дому. Тепер твоєму батькові буде легше. За таким ледащом ніхто не жалкуватиме Сомс знову кивнув головою. Якщо існувало що-небудь, на чому всі Форсайти цілком погоджувалися, то це була думка про Монтегю Дарті.
— Не сидіть склавши руки, — сказав Ніколас, — а то він знову повернеться. Нехай Вініфред зразу вирве цей зуб На віщо зберігати те, що зовсім зіпсувалося.
Сомс подивився на нього скоса. Його нерви, напружені сьогоднішньою зустріччю з Айріні, підказали йому думку, що в цих словах є натяк на нього самого.
— Я дав їй таку саму пораду,— мовив він коротко.
— Ну,— сказав Ніколас,— мене чекає коляска. Пора вже додому. Щось я трохи нездужаю. Передавай привіт батькові.
І, віддавши цим належне кровним зв'язкам, він спустився своєю юнацькою ходою у вестибюль, де молодший швейцар закутав його в хутро.
"За моєї пам'яті дядечко Ніколас завжди трохи нездужав,— думав Сомс— А вигляд у нього завжди такий, наче він житиме вічно. Оце родина! Якщо судити з нього, то у мене попереду ще тридцять вісім років здоров'я. І я не хочу їх марнувати" І, підійшовши до дзеркала, він став розглядати своє обличчя. Якщо не зважати на одну-дві зморшки та на дві-три сиві волосини у підстрижених темних вусах, хіба він постарішав більше за Айріні? Вони у розквіті віку — і він, і вона — обоє. І в нього промайнула химерна думка. Дурниця! Нісенітниця! Але думка вернулася знову. І, стривожений її настирливістю, як буваєш стривожений, коли тебе морозить раз у раз, що віщує гарячку, він сів на кімнатну вагу. Сто п'ятдесят чотири фунти! За двадцять років його вага не змінилася навіть на два фунти. Скільки їй років? Майже тридцять сім — у такому віці ще можуть бути діти, звичайно, можуть! Їй буде тридцять сім дев'ятого числа наступного місяця Він добре пам'ятає її день народження — він завжди свято шанував цей день, навіть той, останній, незадовго перед тим, як вона покинула його і коли він був майже певен, що вона його зраджує. Чотири рази її день народження святкували в його домі. Він завжди чекав цього дня з нетерпінням, бо своїми подарунками сподівався заслужити хоч якоїсь вдячності, хоч трохи душевного тепла. Крім, звичайно, того останнього дня народження, коли він піддався спокусі і переступив межі своєї святобливості. І він відігнав цей

спогад. Пам'ять ховає трупи давніх вчинків під купою сухого листя, з-під якого вони тільки невиразно бентежать наші почуття. І раптом він подумав: "А що, як я пошлю їй подарунок на день її народження? Зрештою, ми ж християни! Може б, я... може б, ми знову поєдналися!" І, все ще сидячи на вазі, він глибоко зітхнув. Аннет! Так, але між ним і Аннет — неминучість цього клятого розлучення! І як усе це владнати?
"Чоловік завжди може домогтися цього, якщо візьме провину на себе",— сказав Джоліон.
Проте з якої речі він повинен брати на себе цей бруд і заплямувати свою бездоганну репутацію, репутацію твердої підпори закону? Це несправедливо! Це донкіхотство! Цілих дванадцять років вони не живуть разом, і за цей час він не робив ніяких кроків, щоб здобути свободу, а тепер уже пізно використати як підставу для розлучення її стосунки з Босіні. Не вживши своєчасних заходів, щоб розлучитися з нею, він сам поставив себе у таке становище, з якого навряд чи вдасться викрутитися, навіть коли йому пощастить довести її провину, що тепер майже неможливо. До того ж його гордість ніколи не дозволить йому послатися на ту давню історію, бо він уже й так зазнав через неї багато страждань. Ні! Тільки нова подружня зрада, але вона каже, що нічого не було; і він майже... майже вірить їй. Немає виходу! Немає ніякого виходу!
Він устав із глибокого сидіння, оббитого червоним оксамитом, почуваючи себе так, наче йому зсудомило нутрощі. З таким відчуттям ніколи не пощастить заснути. І, знову надівши, пальто й капелюха, він вийшов з клубу й подався у східну частину міста. На Трафальгар-сквер він почув якийсь дивний гамір, що, чимраз наближаючись, долинав до нього із Стренда. Виявилося, що його зчинив гурт газетярів; вони кричали так гучно, що не можна було розібрати жодного слова. Він зупинився, прислухаючись, і один із них підбіг до нього, вигукуючи:
— Купуйте газету! Екстрений випуск! Ультиматум Крюгера! Оголошено війну!
Сомс купив газету. Ось воно, екстрене повідомлення! Перша його думка була: "Для бурів це справжнє самогубство". Друга думка: "Чи я продав усе, що треба?" Коли щось лишилося, то вже пізно — завтра в Сіті буде паніка. Він проковтнув цю думку, визивно труснувши головою. Цей ультиматум — страшенне зухвальство; він воліє зазнати збитків, аніж змиритися з ним. Вони хочуть, щоб їх провчили, і ми їх провчимо; але треба принаймні три місяці, щоб вони прийшли до тями. Там немає війська: наш уряд завжди ловить гав! Хай їм біс, цим газетним писакам! Нащо будити людей серед ночі? Можна було б почекати до ранку. І він з тривогою подумав про батька. Хлопчаки здіймуть галас і на Парк-лейн. Підкликавши кеб, він сів і звелів їхати туди.
Джеймс і Емілі щойно пішли до спальні, і, повідомивши новину Уормсонові, Сомс уже рушив був до сходів, але потім зупинився й запитав:
— Якої ви думки про це, Уормсоне?
Дворецький перестав чистити Сомсів циліндр і, трохи схилившись наперед, стиха сказав:
— Звичайно, сер, у бурів немає ніякої надії вистояти, але я чув, що вони дуже влучно стріляють. Мій син служить у Інніскіллінзькому полку.
— Ваш син, Уормсоне? А я й не знав, що ви одружені.
— Авжеж, сер. Я ніколи про це не розповідаю. Мабуть, його теж пошлють туди.
Легенький подив від несподіваного відкриття, що він знає так мало про людину, що її, як йому здавалося, він знає так добре, розвіявся іншим легеньким подивом — новим несподіваним відкриттям, що війна може зачепити когось особисто. Народившись у рік, коли спалахнула Кримська війна, він почав пам'ятати себе вже після того, як придушили повстання в Індії;

численні дрібні війни, які відтоді вела Британська імперія, були суто професійні й зовсім не стосувалися Форсайтів і того, що вони уособлювали в державі. Звичайно, ця війна буде така сама. Проте він швидко перебрав у пам'яті всю родину. Двоє Гейменів, він чув, приписані до якогось кавалерійського полку — це приємно згадати, в цьому є якийсь аристократизм; мундири у них сині із сріблом — принаймні раніше такі були,— і вони їздять верхи. А Арчібальд, він пригадує, вступив був до ополчення, проте ненадовго, бо Ніколас, його батько, почав нарікати, що син, мовляв, не робить ніякого діла, "а тільки походжає, як той павич, у своєму мундирі". Нещодавно він чув від когось, що старший син молодого Ніколаса, дуже молодий Ніколас, пі шов у військо добровольцем. "Ні,— думав Сомс, поволі йдучи нагору сходами,— нема чого непокоїтись!"
Він зупинився на площадці біля дверей, що вели до спальні й туалетної кімнати батьків, вагаючися, чи слід йому зайти і заспокоїти їх. Відчинивши вікно на сходах, він прислухався. З Пікаділлі долинав тільки звичайний вуличний гамір, тож, подумавши: "Якщо цих автомобілів намножиться, то зміняться ціни на будинки",— він уже хотів був піднятися вище, до своєї кімнати, що її завжди тримали готовою для нього, коли раптом почув удалині хрипкий голос газетяра. От тобі маєш: зараз він пробіжить під їхніми вікнами! Сомс постукав у двері й зайшов.
Батько напівлежав на ліжку, нашорошивши вуха, що стирчали з-під сивого волосся, яке Емілі так гарно підстригала. Він лежав рум'яний і такий чистенький, під білим простиралом, спершись на подушку, з якої двома вістрями стирчали його високі, кощаві плечі, прикриті нічною сорочкою. Тільки його очі, сірі й недовірливі, із зморшкуватими повіками, перебігали від вікна до Емілі,— одягнена в халат, вона ходила по кімнаті, натискаючи на гумову грушу, прикріплену до флакона. В кімнаті ледь пахло одеколоном, який вона розбризкувала.
— Все гаразд,— сказав Сомс, це не пожежа. Просто бури оголосили війну.
Емілі спинилась.
— Ой!—тільки й сказала вона і подивилася на Джеймса.
Сомс теж поглянув на батька. Той сприйняв новину зовсім не так, як вони чекали,— його ніби заполонила якась невідома їм думка.
— Гм!— раптом промимрив він. Я не доживу і не побачу, чим усе це скінчиться.
— Дурниці, Джеймсе! До різдва буде по всьому
— Що ти тямиш у цьому?— суворо відказав Джеймс.— Приємна новина, та ще й у таку пізню пору!— і він поринув у мовчанку, а дружина й син стояли, наче заворожені, чекаючи, що він зараз скаже: "Ні в чому немає певності, хтозна, що воно діється. Я давно знав, що так воно й буде!" Але він мовчав. Його сірі очі бігали по кімнаті, очевидно, нічого не помічаючи; потім простирало заворушилося, і раптом під ним випнулися гострі коліна.
— Треба послати туди Робертса. Все це накоїв Гладстон зі своєю Маджубою.
Обоє слухачів почули щось незвичайне в його голосі, ніби якесь щире хвилювання. Здавалося, він говорив: "Мені вже ніколи не доведеться побачити мою країну в мирі й злагоді. Я помру, так і не дізнавшися, що вона перемогла". Хоч вони й знали, що Джеймсові не можна хвилюватись, а проте були зворушені. Сомс підійшов до ліжка й погладив батькову руку, яка вистромилася з-під простирала, довга, помережана жилами.
— Запам'ятайте мої слова!— сказав Джеймс— Консолі дійдуть до номінальної вартості. А Вел з великого розуму може записатися добровольцем.
— Та заспокойся, Джеймсе!— вигукнула Емілі.— Слухаючи тебе, можна подумати, що й справді є якась небезпека.
На цей раз її лагідний голос, здавалося, заспокоїв Джеймса.

— Еге ж,— промимрив він,— я давно казав вам, що так воно й буде. Звичайно, я нічого не знаю, бо ніхто нічого мені не розказує. Ти ночуєш у нас, мій хлопчику?
Криза минула, тепер його збудження перейде в звичайну для нього тиху тривогу; і, запевнивши батька, що він ночуватиме тут, Сомс потиснув йому руку і пішов до своєї кімнати.
Наступного дня у Тімоті зібралося стільки гостей, скільки не бувало вже багато років. Власне кажучи, не піти туди в цей час, коли сталася подія, що сколихнула всю націю, було майже неможливо. Не те щоб була якась небезпека — точніше, небезпека була якраз така, що виникла потреба запевняти одне одного, ніби немає ніякої небезпеки.
Ніколас завітав туди ще зранку. Він бачив Сомса вчора ввечері — Сомс сказав йому, що війни не минути. Цей старий Крюгер вижив з розуму — йому вже не менше як сімдесят п'ять років! (Самому Ніколасові було вісімдесят два). Що сказав на це Тімоті? Після Маджуби його мало не побив грець. Ці бури підлі загарбники! Темнокоса Френсі, що з'явилася слідом за ним, зразу ж, як і годилося вільнодумній Роджеровій дочці, зайшла з ним у суперечку, докинувши
— Хто б уже говорив, дядечку Ніколасе! Наші поселенці дадуть їм два очки вперед, хіба ні?
Два очки вперед! Де вона набралася цих нових висловів? Не інакше, як у свого брата Джорджа.
Тітонька Джулі вважала, що Френсі не годиться казати таких речей. Небіж любої місіс Мак-Ендер, Чарлі Мак-Ендер, теж поселенець, а проте аж ніяк не можна назвати його загарбником. На це Френсі відповіла одним із своїх не зовсім пристойних дотепів, які вона, проте, любила часто повторювати:
— В нього батько шотландець, а мати відьма.
Тітонька Джулі затулила вуха, хоч і запізно, а тітонька Гестер посміхнулась; що ж до дядечка Ніколаса, то він насупився: чужий дотеп ніколи не припадав йому до смаку. Цієї миті ввійшла Меріен Твітімен, а зразу за нею з'явився молодий Ніколас. Побачивши сина, Ніколас підвівся.
— Ну, мені пора,— сказав він.— Нік вам розтлумачить, хто виграє ці перегони.
І, пустивши шпильку своєму старшому синові, котрий, як підвалина непомильності й директор страхової компанії, захоплювався спортом не більше, ніж його батько, він пішов. Любий братик Ніколас. Які перегони він мав на увазі? Чи це тільки один із його жартів? Як на свій вік він тримається пречудово! Скільки грудочок цукру покласти любій Меріен? А як там поживають Джайлс і Джесс? Тітонька Джулі висловила побоювання, що для їхнього полку тепер настануть гарячі часи — його пошлють охороняти узбережжя, хоча, звичайно, у бурів немає кораблів. Але ж ніхто не може поручитися, чи не вкоять чого при нагоді французи, особливо після того жахливого інциденту в Фашоді [27], який вразив Тімоті так прикро, що він кілька місяців не купував консолей. Подумати тільки, які ці бури страшенно невдячні — після всього, що для них зроблено: ув'язнили доктора Джемсона [28], а він така чудова людина, це й місіс Мак-Ендер не раз говорила. До того ж на переговори з ними послали такого розумного чоловіка, як сер Альфред Мілнер. Не розуміє вона, чого їм треба.
Але цієї хвилини стався один із тих сенсаційних випадків, що їх так цінували у Тімоті і що їх часом породжують великі події.
— Міс Джун Форсайт.
Тітонька Джулі й тітонька Гестер відразу підвелися, тремтячи від образи, від якої й досі щеміло їхнє серце, мліючи від давнього почуття ніжності й від гордості, що блудна внучка нарешті повернулася в їхній дім! Оце-то

сюрприз! Серденько Джун — через стільки років! А як чудово вона виглядає! Зовсім не змінилася! Вони мало не запитали її. "А як поживає твій любий дідусь?"— забувши в цю запаморочливу хвилину, що бідолашний любий Джоліон уже цілих сім років спочиває в могилі.
Найвідважніша і найвідвертіша з усіх Форсайтів, з рішучим підборіддям, блискучими очима й вогненним волоссям тендітна, маленька Джун сіла на позолочений стілець з бісерним сидінням, так наче й не минуло десяти років, відколи вона приходила сюди востаннє — десяти років мандрівок, незалежності й допомоги "бідолашкам" Останнім часом ці "бідолашки" були всі до одного художники, гравери й скульптори, тому її неприязнь до Форсайтів та їхньої безнадійно антихудожньої натури іще зросла. Очевидно, вона майже перестала вірити в те, що її родичі існують на світі і тепер озиралася довкола з визивною прямотою, чим страшенно бентежила всіх присутніх. Вона не сподівалася застати тут когось іншого, крім "бідолашних бабусь", а чому їй захотілося відвідати їх, вона й сама не знала сталося так, що дорогою з Оксфорд-стріт до студії на Летімер-род вона раптом згадала їх, і їй стало жаль цих двох стареньких "бідолашок", яких вона так давно не бачила
Тітонька Джулі перша порушила мовчанку
— Ми саме говорили, серденько, як жахливо повелися ці бури. І який нахаба цей старий Крюгер!
— Нахаба?— мовила Джун. Я вважаю, що він має цілковиту слушність. Чого ми стромляємо носа в їхні справи? Як що він вижене всіх цих негідників поселенців, то так їм і треба. Вони тільки дбають про власну вигоду
Вражене мовчання порушила Френсі:
— Що? Невже ти бурофілка? (Безперечно, цей вираз був ужитий тоді вперше).
— Отакої! Чому ми не можемо дати їм спокій?— відповіла Джун саме в ту мить, коли на порозі з'явилася покоївка й промовила:
— Містер Сомс Форсайт.
Сенсація за сенсацією! З Сомсом привіталися похапцем, бо всі зацікавлено стежили, як він зустрінеться з Джун ніхто не знав того напевно, але з властивою їм проникливістю вони підозрювали, що ці двоє не бачилися з тих часів, коли між нареченим Джун Босіні й Сомсовою дружиною зав'язався той прикрий роман Глядачі відзначили, що вони потиснули одне одному кінчики пальців, відвертаючи погляди. Тітонька Джулі одразу прийшла на поміч.
— Наша Джун така оригінальна. Уяви собі Сомсе, вона вважає, що бури ні в чому не винні.
— Вони хочуть тільки зберегти свою незалежність,— сказала Джун.— Чому вони не мають на це права?
— Тому,— відповів Сомс, посміхаючись трохи криво,— що вони погодилися визнати наш сюзеренітет.
— Сюзеренітет!— зневажливо повторила Джун.— Ми ж не хочемо, щоб хтось нав'язував нам свій сюзеренітет.
— Це дало їм деякі матеріальні переваги,— відповів Сомс.— Угода є угода.
— Угоди не завжди справедливі,— спалахнула Джун. А коли вони несправедливі, їх треба розривати. Бури куди слабкіші за нас. Ми могли б виявити більшу великодушність.
Сомс чмихнув.
— Це пуста сентиментальність, та й годі, сказав він Тітонька Гестер, яка найбільше боялася всіляких незгод, нахилилася вперед і рішуче зауважила
— Яка чудова погода для осені. Але Джун твердо стояла на своєму
— Не розумію, чому треба глузувати із сентиментальності Адже почуття — це найкраще, що є на світі

Вона визивно подивилася довкола, і тітонька Джулі визнала за потрібне втрутитися знову
— Сомсе, ти останнім часом купував нові картини?
Її непомильне вміння обрати слизьку тему не зрадило її і на цей раз. Сомс почервонів. Сказати, чиї картини він недавно придбав, було однаково що віддати себе на привселюдний посміх. Всі знали, як щиро Джун підтримує невизнаних геніїв і як вона зневажає усіх "знаменитостей", якщо вони прославилися без її допомоги.
— Купив дещо,— промурмотів він.
Але вираз обличчя Джун змінився. Форсайт у ній спонукав її скористатися з такої нагоди: чому б Сомсові не купити одну-дві картини Еріка Коблі — її останнього "бідолашки"? І вона зразу ж пішла в атаку Чи знає Сомс його роботи? Вони пречудові На нього чекає слава.
Атож, Сомс знає його роботи. На його думку, це нікчемна мазанина, яка ніколи не матиме успіху в публіки
Джун спалахнула.
— Звичайно, не матиме. Художника це анітрохи не цікавить. Я гадала, що ви знавець, а не комерсант, який торгує картинами.
— Звичайно, Сомс знавець, зразу ж втрутилася тітонька Джулі.— У нього чудовий смак, він завжди може сказати заздалегідь, що саме матиме успіх.
— Ох!— вигукнула Джун здавленим голосом і скочила з бісерного стільця.— Я ненавиджу це мірило успіху Невже люди не можуть купувати речі просто тому, що вони їм подобаються?
— Ви хочете сказати, тому що вони подобаються вам,— мовила Френсі.
Настала коротка мовчанка, під час якої молодий Ніколас тихо сказав, що Вайолет (його четверта) бере уроки пастелі, хоч він і не знає, чи варто їх брати.
— Ну що ж, до побачення, тітонько,— сказала Джун.— Мені пора.— І, поцілувавши тіток, вона визивно окинула поглядом кімнату, ще раз сказала:— До побачення,— і вийшла. Здавалося, услід їй війнув вітер, наче всі присутні зітхнули.
Перш ніж хто-небудь встиг вимовити хоч слово, сталася третя сенсація:
— Містер Джеймс Форсайт.
Джеймс зайшов, спираючись на ціпок; він був закутаний у хутро, що додавало йому огрядності.
Всі повставали. Джеймс був такий старий, і він не приходив до Тімоті ось уже майже два роки.
— Тут жарко,— сказав він.
Сомс допоміг йому скинути хутро і мимоволі захоплено оглянув батьків бездоганний костюм. Джеймс сів — самі коліна, лікті, сюртук і довгі сиві баки.
— Що це означає?— запитав він.
Хоча його слова були позбавлені очевидного сенсу, всі зрозуміли, що він має на увазі Джун. Його очі запитливо втупилися в сина.
— Я вирішив приїхати і сам про все довідатись. Що відповіли Крюгеру?
Сомс узяв вечірню газету й прочитав заголовок: "Уряд діятиме негайно — початок війни".
— Ах!— полегшено зітхнув Джеймс.— Я боявся, що наші позадкують, як колись Гладстон. Цього разу ми з ними покінчимо.
Всі вражено поглянули на нього. Джеймс! Завжди метушливий, знервований, стривожений! Джеймс, що безнастанно повторював: "Я давно казав вам, що так воно й буде!", Джеймс, що був таким песимістом і провадив свої фінансові справи з великою обережністю. В цій рішучості найстарішого з живих Форсайтів було щось дивовижне.

— А де Тімоті?— запитав Джеймс.— Йому слід би поцікавитися цим.
Тітонька Джулі сказала, що вона не знає. Тімоті майже нічого не говорив за сніданком. Тітонька Гестер устала й мовчки вийшла з кімнати, а Френсі сказала мало не зловтішно:
— З бурами не так легко впоратися, дядечку Джеймсе.
— Гм!— буркнув Джеймс.— Звідки в тебе такі відомості? Мені ніхто нічого не розказує.
Молодий Ніколас сказав своїм лагідним голосом, що Нік (його найстарший) тепер буде регулярно муштруватися.
— Еге ж,— промимрив Джеймс, утупившись просто себе (він думав про Вела).— Йому треба дбати про матір. Йому не до муштри, коли в нього такий батько.
Після цієї загадкової заяви в кімнаті настала мовчанка, що тривала, поки Джеймс не заговорив знову:
— Чого приходила Джун?— і його очі підозріливо озирнули по черзі всіх присутніх.— Її батько тепер багатій.
Розмова перейшла на Джоліона — коли його бачили востаннє. Висловили гадку, що тепер, коли померла його дружина, він здебільшого живе за кордоном, де у нього велике коло знайомих; його акварелі мають успіх, і взагалі йому тепер у всьому щастить. Френсі навіть зробила таку сміливу заяву:
— Мені б хотілося його побачити; він приємний чоловік.
Тітонька Джулі згадала, як одного разу він заснув на канапі, де зараз сидить Джеймс. Він завжди був дуже милий. А яка Сомсова думка?
Знаючи, що Джоліон опікун Айріні, всі відчули дражливість цього запитання і подивилися на Сомса з цікавістю. Щоки його ледь порожевіли.
— Він сивіє,— сказав він.
Справді? Невже Сомс його бачив? Сомс кивнув головою, і щоки його знову поблідли.
Джеймс несподівано мовив:
— Хтозна, що воно діється, ні в чому немає певності.
Він так точно висловив почуття всіх присутніх — мовляв, за всім цим щось криється,— що ніхто йому не відповів. Але цієї миті вернулася тітонька Гестер.
— Тімоті,— сказала вона притишеним голосом.— Тімоті купив карту, і він встромив у неї... він встромив у неї три прапорці.
Тімоті встромив!.. Усі в кімнаті зітхнули.
Оце-то так! Якщо Тімоті вже встромив три прапорці, то це свідчить про те, на які великі діла спроможна нація, коли її розбудити. Війну, вважайте, виграно.
XIII. ДЖОЛІОН ПОЧИНАЄ РОЗУМІТИ СВОЇ ПОЧУТТЯ
Джоліон стояв біля вікна в колишній дитячій кімнаті Голлі, яку тепер перетворили на майстерню — не тому, що вона виходила вікнами на північ, а тому, що з неї відкривався широкий краєвид ген-ген аж до самого Епсомського іподрому Він підійшов до причільного вікна, звідки було видно стайню, і свиснув до пса Балтазара, що завжди лежав у дворі під годинником. Старий пес підвів голову й махнув хвостом. "Бідолашний стариган!"— подумав Джоліон, переходячи знову до іншого вікна.
Він не знаходив собі місця весь цей тиждень, відколи спробував узятися за свої опікунські обов'язки; його мучило завжди неспокійне сумління, тривожило почуття жалю, що так легко прокидалося в ньому, а також якесь дивне відчуття, ніби його потяг до краси втілився в певну видиму форму Осінь уже здолала старого дуба, його листя поруділо. Цього літа сонце щедро заливало землю своїм гарячим промінням. Дерева живуть так само, як і люди. "Мабуть, я житиму довго,— думав Джоліон.— Мені бракує тепла, і я обростаю цвіллю. Якщо я не можу працювати, треба їхати до Парижа" Але

згадка про Париж не втішила його. Та й хіба він може виїхати? Він повинен лишитися тут і з'ясувати, які у Сомса наміри. "Я її опікун. Я не можу покинути її напризволяще",— думав він. Йому здавалося дивним, що він і досі так виразно бачить Айріні в її маленькій вітальні, де він побував тільки двічі. Її краса наче дражнить своєю гармонією! Ніякий, навіть найточніший, портрет не покаже її правдиво; сутність її... так, а в чому ж її сутність... Почувши цокіт копит, він знову підійшов до причільного вікна. У двір в'їздила Голлі на своїй довгохвостій кобилці. Дівчина подивилася на вікно, і він помахав їй рукою. Останнім часом вона якась мовчазна; Голлі вже стає дорослою, починає думати про майбутнє, як усі вони — молодь! Час летить із біса швидко! І, відчуваючи, що марнувати це швидкоплинне багатство — непростима дурість, він узяв свого пензля. Але з того нічого не вийшло: він не міг зосередитись, та ще й день почав згасати "Мабуть, краще поїхати до міста",— подумав він. У холі його перестріла покоївка.
— До вас леді, сер. Місіс Герон.
Просто неймовірний збіг! Зайшовши до картинної галереї, як її й досі називали, він побачив Айріні, що стояла біля вікна.
Вона підійшла до нього із словами:
— Я без дозволу гуляла по вашій садибі: пройшла через гай і сад. Я завжди ходила цією дорогою, коли відвідувала дядечка Джоліона.
— Тут вам не треба ніякого дозволу,— відповів Джоліон.— Це суперечило б історії. Я тільки-но думав про вас.
Айріні усміхнулась. І обличчя її ніби щось осяяло — то була не тільки одухотвореність, а й щось ясніше, повніше й чарівливіше.
— Історія!— тихо мовила вона.— Колись я сказала дядечкові Джоліону, що кохання вічне. Виявляється, що ні. Не зникає тільки відраза.
Джоліон уважно поглянув на неї. Невже вона забула нарешті Босіні?
— Атож!— сказав він.— Відраза глибша за любов і за ненависть, бо це природна реакція наших нервів, а їх неможливо змінити.
— Я приїхала розповісти вам, що до мене заходив Сомс. Він сказав одну річ, яка злякала мене. Він сказав: "Ви й досі моя дружина".
— Що!— вигукнув Джоліон.— Вам не можна жити самій.
І він дивився на неї, вражений думкою, що там, де краса, завжди щось негаразд, і саме тому напевне багато хто вважає її гріховною.
— Що іще?
— Він попросив дозволу потиснути мені руку.
— Ви йому дозволили?
— Так. Я певна, що коли він прийшов, йому цього не хотілося; сидячи зі мною, він перемінився.
— Не можна вам жити далі самій.
— У мене немає знайомої жінки, яку б я могла запросити до себе, і я не можу придбати собі коханця, кузене Джоліоне.
— Боронь боже!— сказав Джоліон.— От яке кляте становище! Може, ви у нас пообідаєте? Ні? Тоді дозвольте, я проведу вас до міста. Я саме збирався поїхати туди.
— Справді?
— Справді. Я буду готовий через п'ять хвилин.
Ідучи до станції, вони розмовляли про живопис і про музику, порівнювали манеру англійців і французів і їхнє ставлення до мистецтва. Але на Джоліона строкате листя живоплотів обабіч довгої прямої дороги, щебетання зябликів, які пурхали в них над головою, запах спаленого на полі бур'яну, вигин її шиї, чари її темних очей, що зверталися до нього час від часу, принадність усієї її постаті справили куди більше враження, ніж слова,

якими вони обмінювалися. Мимоволі він тримався стрункіше, ішов пружнішою ходою.
У поїзді він вчинив їй справжній допит, вивідав у неї, що вона робить день у день.
Шиє собі сукні, ходить по крамницях, відвідує хворих у лікарні, грає на роялі, перекладає з французької мови. Вона приробляє трохи грошей, працюючи на одне видавництво. Вечорами вона рідко виходить з дому.
— Розумієте, я так довго жила сама, що вже звикла до цього. Мабуть, у мене відлюдкувата вдача.
— Я цьому не вірю,— сказав Джоліон.— У вас багато знайомих?
— Дуже мало.
На вокзалі Ватерлоо вони взяли кеб, і він відвіз її додому. Міцно потиснувши їй руку на прощання, він сказав:
— Знаєте, ви б частіше приїздили до нас у Робін-Гіл. Сповіщайте мене про все, що з вами трапиться. До побачення, Айріні.
— До побачення,— відповіла вона стиха.
Знову сідаючи в кеб, Джоліон подумав, що треба було запросити її пообідати з ним, піти в театр. У неї таке самотнє, одноманітне, безпросвітне життя!
— Клуб "Всяка всячина",— сказав він крізь віконце.
Коли кеб виїхав на набережну, якийсь чоловік у циліндрі й пальті швидко пройшов мимо попід самим муром, мало не черкаючись об нього плечем.
"Слово честі, це Сомс!—подумав Джоліон.— Що він тут робить?"
І, зупинивши кеб за рогом, він вийшов і вернувся туди, звідки видно було двері її будинку. Сомс зупинився перед будинком і подивився на світло в її вікнах. "Що мені робити, як він зайде?— подумав Джоліон.— Що я маю право зробити?" Власне, його кузен сказав правду. Вона й досі його законна дружина і не має ніякого захисту від його домагань. "Якщо він зайде,— подумав він,— я теж зайду". І він рушив до будинку. Сомс попрямував до дверей; він уже був на порозі. Але раптом він зупинився, круто повернувся і пішов назад до річки. "Що мені тепер робити?— подумав Джоліон.— Ще кілька кроків, і він мене впізнає". І він кинувся до кеба. Позаду лунала швидка кузенова хода. Але він устиг дійти до свого кеба і сів, перш ніж Сомс вийшов з-за рогу.
— Рушай!— сказав він крізь віконце.
Поряд з'явилася Сомсова постать.
— Кеб!—гукнув він.— Зайнятий? Тут є хтось?
— Так!— відповів Джоліон.— Це ви?!
Побачивши, що на кузеновому обличчі, білому у світлі ліхтаря, промайнула підозра, він зважився:
— Я можу вас підвезти, якщо вам треба в західну частину міста.
— Дякую,— відповів Сомс і сів поряд.
— Я заходив до Айріні,— сказав Джоліон, коли кеб рушив.
— Он як!
— Ви теж приходили до неї вчора, наскільки мені відомо.
— Приходив,— підтвердив Сомс.— Адже вона моя дружина.
Його тон, глузливо скривлені губи збудили в Джоліоні раптовий гнів, але він придушив його.
— Це ваша справа,— сказав він,— але якщо ви хочете розлучитися, то не дуже розумно ходити до неї, правда ж? Не можна вести подвійну гру
— Дякую за попередження,— відповів Сомс,— але я ще остаточно не вирішив.
— Зате, вона вирішила,— сказав Джоліон, дивлячись просто себе.— До того, що було дванадцять років тому, нема вже вороття.
— Це ми ще побачимо.

— Послухайте-но,— сказав Джоліон.— Вона в жахливому становищі, і я єдина людина, що має якесь законне право втручатися в її справи.
— Крім мене,— відповів Сомс,— який теж у жахливому становищі. Її становище вона сама створила для себе; моє становище створила для мене вона. Може статися, що я запропоную їй, щоб, заради її власних інтересів, вона повернулася до мене.
— Що?!— вигукнув Джоліон і аж затремтів усім тілом.
— Не знаю, що має означати ваше "що",— холодно відповів Сомс.— Ваше право втручатися в її справи обмежується виплатою їй прибутку, прошу цього не забувати. Вирішивши не ганьбити її розлученням, я зберіг свої подружні права і, повторюю вам, може статися так, що я схочу скористатися ними.
— О господи!— вигукнув Джоліон і коротко засміявся.
— Так,— сказав Сомс якимсь мертвим голосом.— Я не забув прізвиська, яке дав мені ваш батько: Власник! Не випадково в мене таке прізвисько.
— Ну, це вже якась фантастика,— промурмотів Джоліон.
Адже не може цей чоловік присилувати свою дружину, щоб вона жила з ним. Хай там як, а такі часи вже минули! І він позирнув на Сомса, подумавши: "Може, це не жива людина, а витвір уяви?" Але Сомс виглядав цілком реально: він сидів поруч, педантично охайний і навіть елегантний, коротенько підстрижені вуса на блідому обличчі, піднята в застиглій усмішці губа відкрила білі зуби. Запала довга мовчанка; Джоліон думав: "Замість того щоб допомогти їй, я тільки нашкодив". Раптом Сомс сказав:
— З усього, що може статися, такий вихід був би для неї найкращий з будь-якого погляду.
Від цих слів Джоліонові стало так не по собі, що він ледве всидів у кебі. Він почував себе так, наче його упхнули в один ящик із сотнями тисяч його співвітчизників, разом із ними туди проникла та їхня національна риса, що завжди була йому ненависна, риса, як він знав, надзвичайно природна, що, проте, здавалася йому незбагненною,— їхня непохитна віра в контракти й законні права, їхнє самовдоволене почуття своєї доброчесності, яким вони сповнювалися, користуючись цими правами. Тут, поряд із ним у кебі, було справжнє втілення, так би мовити, матеріалізований підсумок власницького інстинкту — до того ж його близький родич! То було жахливо, нестерпно! "Але це ще далеко не все!— думав він з огидою.— Кажуть, що собака повертається до своєї блювотини. Зустріч з Айріні збудила щось у ньому. Краса! Диявольське наслання!"
— Як я вже сказав,— мовив Сомс,— я ще не вирішив остаточно. Я буду вельми вдячний вам, якщо ви дасте їй спокій.
Джоліон прикусив губу; він завжди не терпів сварок, але зараз сварка була б йому майже приємна.
— Я не можу дати вам такої обіцянки,— коротко промовив він.
— Чудово,— сказав Сомс.— Отже, нам відома позиція кожного з нас. Я вийду тут.
І, спинивши кеб, він вийшов, не попрощавшись ані словом, ані знаком Джоліон поїхав до свого клубу.
На вулицях газетярі вигукували перші новини про початок воєнних дій, але він не звертав на те уваги. Що можна зробити, чим допомогти їй? От якби живий був батько! Він міг би зробити чимало! Але чому він, Джоліон, не може зробити того, що зробив би його батько? Хіба він не досить старий? Йому вже минуло п'ятдесят, двічі одружений, має дорослих дочок і сина. "Дивна річ,— думав він.— Якби вона не була вродлива, я б зовсім над цим не замислювався. Краса — це диявольське наслання для того, хто чутливий до неї!" І він зайшов до читальні клубу, схвильований до краю. У цій самій кімнаті одного літнього вечора вони розмовляли з Босіні; він і досі

пам'ятав ту замасковану, делікатну лекцію, яку він прочитав тоді молодому архітекторові в інтересах Джун, і як він зважився визначити риси форсайтизму, і як йому кортіло довідатись, яка ж вона, та жінка, проти якої він застерігав Босіні. А тепер! Він і сам мало не потребує застереження. "З біса дивно!—думав він.— Справді-таки з біса дивно!"

XIV. СОМС УСВІДОМЛЮЄ, ЧОГО ВІН БАЖАЄ

Набагато легше сказати: "Отже, нам відома позиція кожного з нас",— аніж вкласти в ці слова якесь певне значення. І, вимовляючи їх, Сомс тільки дав вихід інстинктивним ревнощам, які пекли його душу. Він вийшов із кеба, сповнений холодної люті — на себе за те, що не побачився з Айріні, на Джоліона за те, що той побачився з нею, а також за те, що сам він ніяк не може вирішити, чого ж, власне, йому треба.

Він вийшов з кеба, бо не міг сидіти поруч із своїм кузеном, а тепер, швидко простуючи вулицею, думав: "Цьому Джоліонові не можна вірити. Хто один раз зробив хибний крок, від того вже добра не жди. В цієї людини вроджений потяг до... до розпусти". (Сомс уникнув слова "гріх", бо, на думку Форсайта, воно звучало надто мелодраматично).

Невиразність бажання була для нього новим почуттям. Він почував себе, наче дитина, що вагається між обіцяною іграшкою та старою, яку в неї забрали, і сам собі дивувався.

Ще минулої неділі бажання його було зовсім просте: свобода і Аннет. "Піду-но я туди пообідаю",— подумав він. Коли він побачить її, то, може, намір його знову стане єдиний, душа заспокоїться, розум проясниться.

Ресторан був майже повний: багато чужоземців та іншого люду; судячи з їхнього вигляду, художники та літератори. Крізь брязкіт тарілок та склянок до нього долинали уривки розмов. Він виразно чув, що співчувають бурам і ганять англійський уряд. "Клієнтура у них поганенька",— подумав він. Він понуро пообідав і випив особливо приготовану каву, намагаючись не виявляти своєї присутності, а коли закінчив, пішов у святилище мадам Ламот, пильнуючи, щоб ніхто того не помітив. Як він і сподівався, вони саме вечеряли — їхня вечеря виглядала настільки апетитніше за обід, який йому подали в залі, що він майже відчув жаль,— і вони привітали його з таким перебільшено щирим подивом, що він подумав з раптовою підозрою: "Мабуть, вони відразу довідалися, що я прийшов". Він крадькома кинув на Аннет допитливий погляд. Така мила, начебто щира дівчина; невже вона хоче його піймати? Він повернувся до мадам Ламот і сказав:

— Я у вас обідав.

Та невже! Якби ж вона знала! У них є страви, які вона могла б йому порекомендувати; дуже шкода! Підозра Сомса підтвердилась. "Треба стежити за кожним своїм кроком!"-подумав він насторожено.

— Ще одну чашечку зовсім особливої кави, мосьє, чи, може, лікеру Grand Marnier? — і мадам Ламот пішла сказати, щоб принесли ці делікатеси.

Залишившися сам на сам із Аннет, Сомс сказав із легенькою холодною усмішкою:

— Ну то як, Аннет?

Дівчина зашарілась. Але її рум'янець, що минулої неділі схвилював би його кров, тепер справив на нього таке враження, яке відчуває людина, коли її пес дивиться на неї й махає хвостом. У нього з'явилося дивне почуття влади, наче він міг сказати їй: "Ану підійди поцілуй мене",— і вона підійшла б. А проте, дивна річ — у цій кімнаті йому ввижалося інше обличчя, інша постать, і кров його хвилює.. хто ж — та чи ця? Він хитнув головою в бік зали й сказав:

— До вас приходять якісь непевні люди. Вам подобається таке життя?

Аннет підвела на хвильку погляд, потупилася й почала крутити в руках виделку.
— Ні,— відказала вона.— Воно мені не подобається.
"Вона буде моєю,— подумав Сомс,— якщо я схочу. Але чи я хочу її?" Вона граційна, гарненька, навіть дуже гарненька, свіжа, і вона має непоганий смак. Його погляд блукав по невеличкій кімнаті, але в думках він блукав поглядом дуже далеко: півтемрява, сріблясті стіни, рояль атласного дерева, жінка, що притулилася до рояля, наче відсахнувшись від нього, Сомса, жінка з білими плечима, які він знав, і темними очима, які він колись прагнув пізнати, і волоссям, наче темний бурштин. І як художника, що прагне до нездійсненного й завжди мучиться спрагою, так і його цієї хвилини запекла спрага давньої пристрасті, що він її ніколи не міг задовольнити.
— Ет,— сказав він спокійно,— ви ще молода. У вас усе попереду.
Аннет похитала головою.
— Часом я думаю, що у мене попереду немає нічого, крім тяжкої праці. Я не така запопадлива до праці, як мама.
— Ваша мати дивовижна жінка,— сказав Сомс із легкою іронією.— Вона ніколи не пустить у свій дім невдачі.
Аннет зітхнула.
— Бути багатому, мабуть, чудово.
— О! Коли-небудь ви станете багатою,— відповів Сомс із такою ж легкою іронією.— Не турбуйтесь!
Аннет здвигнула плечима.
— Мосьє дуже ласкавий.— І, надувши губки, поклала в рот шоколадну цукерку.
"Еге ж, моя люба,— подумав Сомс,— уста в тебе прегарні".
Поява мадам Ламот, що принесла каву й лікер, поклала край цій бесіді. Сомс побув недовго.
Простуючи вулицями Сохо, який завжди навіював йому думку, що тутешні власники незаконно володіють своїм майном, він поринув у роздуми. Якби тільки Айріні народила йому сина, йому б не довелося тепер бігати за жінками! Ця думка виринула з найпотаємнішого куточка його свідомості. Сина — того, на кого були б звернені всі його сподівання, те, заради чого варто було б жити на світі, кому можна було б передати себе, хто продовжив би його існування. "Якби у мене був син,— думав він із гіркотою,— я б як-небудь терпів своє становище і далі. Зрештою, всі жінки однакові, схожі одна на одну". Але за хвилину він похитав головою. Ні! Не всі жінки схожі одна на одну. Багато разів він примушував себе повірити в це у далекі дні свого невдалого подружнього життя, і щоразу марно. Марно й тепер. Він примушував себе повірити, що Аннет нічим не відрізняється від тієї, іншої. Але ж ні, їй бракує чарів тієї давньої пристрасті. "До того ж Айріні моя дружина,— думав він,— моя законна дружина. Я нічого не зробив, щоб відштовхнути її від себе. Чому б їй не повернутися до мене? Це справедливо і законно. І не було б ані скандалу, ані турбот. Якщо це їй неприємно... Але чому це має бути неприємно? Я не прокажений, а вона... вона вже не закохана!" Нащо йому вдаватися до всяких хитрощів, терпіти ганебне приниження, піддавати себе ризику шлюборозлучного процесу, коли перед ним вона, наче порожній дім, який чекає на свого колишнього власника, вона, що належить йому по закону? Думка про те, що можна знову тихо й мирно заволодіти своєю колишньою власністю, була надзвичайно принадна для такої замкнутої людини, як Сомс. "Ні,— міркував він,— я радий, що побачився з цією дівчиною. Тепер я знаю, чого бажаю дужче. Якщо тільки Айріні повернеться до мене, я буду ставитися до неї якнайуважніше і якнайделікатніше; дозволю їй жити власним життям;

але може... може, я здобув би її прихильність". У нього здавило в горлі. І, сповнений рішучості, він ішов далі попід огорожею Грін-парку до батькового дому, намагаючись наступати на власну тінь, що пливла перед ним у ясному місячному сяйві.

ЧАСТИНА ДРУГА

І. ТРЕТЄ ПОКОЛІННЯ

Одного листопадового дня в Оксфорді Джоллі Форсайт простував по Гай-стріт; назустріч йому простував Вел Дарті. Джоллі щойно скинув свій веслувальний костюм і прямував у клуб "Сковорідка", членом якого він був недавно обраний. Вел щойно скинув верховий костюм і йшов у самісіньке пекло — в контору букмекера на Корнмаркет.

— Добридень!— сказав Джоллі.

— Добридень!— відповів Вел.

Кузени зустрічалися досі лише двічі. Джоллі, студент другого курсу, запросив був першокурсника поснідати; а вчора ввечері вони зустрілися вдруге за дещо незвичайних обставин.

На Корнмаркеті, над кравецькою майстернею, мешкав один із тих привілейованих юнаків, які звуться неповнолітніми, яким дістався великий спадок, батьки яких померли, опікуни яких далеко і які мають погані нахили. В дев'ятнадцять років він почав жити життям привабливим і незбагненним для простих смертних, що як вогню бояться втратити гроші. Вже прославившись як власник єдиної у ті часи на весь Оксфорд рулетки, він розтринькував свій майбутній спадок із запаморочливою швидкістю. Він перевершив самого Крама, хоча мав сангвінічну вдачу й був досить опасистим, через що йому бракувало млосної чарівливості останнього. Коли Вела привели туди і він уперше спробував грати в рулетку, це було для нього наче хрещення; коли ж він повернувся в коледж пізніше встановленої години крізь вікно, загратоване тільки про людське око, це був для нього наче початок повноліття. Того чудового вечора, підвівши погляд від принадного зеленого столу, він побачив крізь хмару диму свого кузена, то стояв навпроти. "Rouge gagne, impair, et manque!" [29] Більше він його не бачив.

— Ходімо до "Сковорідки", вип'ємо чаю,— сказав Джоллі, і вони зайшли в клуб.

Чужа людина, побачивши їх разом, напевно, помітила б невловну схожість між цими троюрідними братами третього покоління Форсайтів: однакові риси обличчя, хоча сірі очі Джоллі мали темніший відтінок, а волосся було світліше й кучерявіше.

— Будь ласка! Чаю і булочок із маслом,— сказав Джоллі.

— Хочете сигарету?— запропонував Вел.— Я бачив вас учора ввечері. Як ваші успіхи?

— Я не грав.

— А я виграв п'ятнадцять фунтів.

Хоча Джоллі кортіло повторити жартівливий вислів про азартну гру, який він колись чув від батька: "Коли тебе облуплять, тобі боляче, коли ти облупиш когось, боляче іншим",— він обмежився тим, що сказав:

— На мою думку, паскудна гра; я вчився з цим типом в одній школі — він дурний як пень.

— Ой ні, я б цього не сказав,— мовив Вел з таким запалом наче образили його божество.— Він хлопець непоганий.

Хвилину вони мовчали, пихкаючи сигаретами.

— Ви знайомі з моїми рідними, правда ж?— сказав Джоллі — Вони приїжджають завтра.

Вел трохи зашарівся.

— Он як! Знаєте, я можу дати вам певні відомості, на кого ставити в манчестерському листопадовому гандикапі.
— Дякую. Я цікавлюся тільки класичними перегонами.
— Там нічого не виграєш,— зауважив Вел.
— Я ненавиджу іподроми,— сказав Джоллі.— Скрізь така тіснява й сморід. Я люблю тільки коней.
— А я люблю відстоювати свою думку,— відповів Вел.
Джоллі посміхнувся, точнісінько так, як батько.
— Я не додержуюсь ніякої думки. Коли я ставлю, то завжди програю.
— Звичайно, за досвід доводиться платити.
— Так, але мені неприємно видурювати у людей гроші
— Звичайно, хто у кого їх видурить: у цьому весь інтерес.
Джоллі поглянув на нього ледь зневажливо.
— Чим ви розважаєтесь? Веслуєте?
— Ні, їжджу верхи або в колясці. В наступному семестрі гратиму в поло, якщо мені пощастить вимантачити трохи грошей у дідуся.
— Тобто у старого дядечка Джеймса? Який він?
— Старий, як світ,— сказав Вел.— І завжди боїться, що йому загрожує банкрутство.
— Здається, вони з моїм дідом були рідні брати.
— На мою думку, жоден із цих старих не був спортсменом,— сказав Вел.— У мене таке враження, що вони любили тільки гроші.
— Мій — ні! — із притиском сказав Джоллі.
Вел струсив попіл із сигарети.
— Гроші створені тільки для того, щоб їх витрачати,— сказав він.— Мені страшенно кортить мати їх якнайбільше.
Джоллі окинув його пильним несхвальним поглядом, що його успадкував від старого Джоліона: про гроші говорити не годиться! І знову настала мовчанка; обидва взялися до чаю й булочок.
— А де ваші думають зупинитися?— запитав Вел, наче між іншим.
— У "Веселці". Як ви дивитесь на війну?
— Поки що кепські справи. Бури поводяться нечесно. Чому вони уникають відкритого бою?
— Навіщо це їм треба? Все проти них, тож вони й воюють, як їм вигідніш. Сказати правду, я ними захоплююсь.
— Вершники й стрільці з них чудові,— визнав Вел,— але загалом — це паскудний народ. Ви знаєте Крама?
— З Мертона? Тільки в обличчя. Здається, це один із тих гравців? По-моєму, він нікчемний жевжик.
Вел промовив з притиском:
— Він мій друг.
— Он як! В такому разі перепрошую.
І вони сиділи насуплені, дивлячись кудись убік, кожен прагнув відстояти свої снобістські позиції. Джоллі несвідомо рівнявся на своїх товаришів, чиїм девізом було: "Невже ви гадаєте, що ми дозволимо наганяти на нас нудьгу? Життя таке коротке, ми будемо говорити швидше й рішучіше, зробимо більше, й знатимем більше, і вагатимемося з будь-якого приводу менше, аніж ви можете собі уявити. Ми "довершені" — ми як сталевий трос". А Вел несвідомо рівнявся на своїх товаришів, чиїм девізом було: "Невже ви гадаєте, що нас можна чимось зацікавити чи захопити? Ми зазнали всіх насолод, а коли й не всіх, то вдаємо, що всіх. Життя так нас стомило, що кожна година здається нам довгою, як рік. Ми ладні програти останню сорочку. У нас уже все позаду. Усе на світі — тільки тютюновий дим Бісмілла!" Потяг до змагання, що запалює кожного англійця, примушував цих

двох молодих Форсайтів мати ідеали, а на зламі століть ідеали мішані. Більша частина аристократії прийняла вчення проповідників "стрибучого Ісуса" [30], хоча деякі її представники, такі як Крам,— він походив з аристократичної родини — з млосною невідступністю прагнули нірвани картярського дому, цієї summum bonum [31] колишніх денді й вітрогонів вісімдесятих років. І навколо Крама ще й досі гуртувалися люди блакитної крові, що плекали свої зів'ялі надії, а за ними тяглася плутократія. Проте у кузенів була ще одна, значно глибша причина для взаємної антипатії,— причина, що її породила невловна родинна схожість, яка, очевидно, дратувала їх обох; а може, її породило невиразне усвідомлення давньої ворожнечі, яка й досі існувала між їхніми паростями роду і про яку вони здогадалися, чуючи то випадкове слово, то побіжний натяк, кинутий старшими. Джоллі, дзенькаючи чайною ложечкою, міркував: "Шпилька в краватці, і його жилетка, і тягуча мова, і азартні ігри,— милий боже, яке це все жахливе!"
А Вел, доїдаючи булочку, думав: "Такий молодий, а такий клятий!"
— Отже, ви побачитеся з своїми рідними?— сказав він, підводячись.— Перекажіть їм, будь ласка, що я б залюбки поводив їх по Брейсноузу, коли у них буде охота його оглянути, — хоч там, може, й немає нічого цікавого.
— Дякую, перекажу.
— А можна запросити їх на сніданок? Мені попався знаменитий служник.
Джоллі висловив сумнів, чи буде у них час.
— А проте ви ж перекажете їм запрошення?
— Щиро дякую,— відповів Джоллі, вирішивши в думці, що вони не прийдуть, але з природженою ввічливістю додав:— Краще ви приходьте до нас завтра на обід.
— Гаразд. Коли саме?
— Пів на восьму.
— У фраку?
— Ні.
І вони розійшлися, відчуваючи один до одного невиразну неприязнь.
Голлі з батьком прибули денним поїздом. Це були її перші відвідини міста спогадів і веж; вона говорила мало і дивилася майже з побожною шанобою на брата, який зжився з цим чудовим містом. Після сніданку вона з цікавістю оглянула його пенати. Вітальня Джоллі була оздоблена панелями, а мистецтво представлене кількома гравюрами Бертолоцці, які належали старому Джоліонові, та фотографіями юнаків, товаришів Джоллі — вони виглядали дещо героїчно, і Голлі зразу ж стала порівнювати їх з тим образом Вела, який зберігся в її пам'яті. Джоліон і собі пильно придивлявся до всього, що свідчило про синові смаки та вдачу
Джоллі дуже хотілося, щоб батько й сестра побачили, як він веслує, отож вони подалися до річки. Голлі йшла між братом і батьком трохи збуджена, бо перехожі раз у раз озиралися і проводили її поглядом. Щоб краще роздивитися Джоллі в човні, вони залишили його біля пристані і перейшли на той берег Струнký, худорлявий — з усіх Форсайтів тільки Свізін і Джордж були огрядні — Джоллі був другим у вісімці. Він веслував дуже зосереджено й енергійно Джоліон подумав з гордістю, Що його син найвродливіший з восьми юнаків. Голлі, як і належить сестрі, віддала перевагу двом-трьом іншим хлопцям, але не призналася б у цьому нізащо в світі. Річка того дня блискотіла, луки пишалися зеленими барвами, на деревах і досі красувалося золотаве листя. Якийсь незвичайний спокій огортав старе місто. Джоліон пообіцяв сам собі, що коли погода потримається, він на цілий день піде на етюди. Вісімка промчала повз них удруге, прямуючи до пристані. Обличчя

Джоллі було дуже зосереджене: він не хотів показати, що задихався. Вони перейшли через міст і почекали на нього.
— Ох, я й забув,— сказав Джоллі, коли вони йшли лужком до Крайст-Черч-коледжу — Мені довелося запросити на обід цього причепу Вела Дарті Йому, бачте, закортіло, щоб ви прийшли до нього на сніданок, а ще він хотів поводити вас по Брейсноузу, тож я подумав, що так буде краще: вам не доведеться до нього йти. Він мені не дуже подобається.
Смагляве обличчя Голлі зразу зашарілося.
— А чому?
— Я й сам не знаю. Як на мене, він страшенний фанфарон, і манери в нього погані. Хто такі його родичі, тату? Мені він доводиться аж троюрідним братом, правда?
Джоліон сховав своє збентеження за посмішкою.
— Запитай Голлі,— сказав він.— Вона бачила його дядька.
— Мені Вел сподобався,— відповіла Голлі, потупивши очі.— Його дядько зовсім інший.
І вона крадькома позирнула на Джоллі з-під довгих вій.
— Чи вам доводилося, любі мої,— почав Джоліон, у якого виникло якесь дивне бажання,— чути нашу родинну історію? Вона схожа на казку. Перший Джоліон Форсайт — принаймні перший, якого ми знаємо і який доводиться вам прапрадідом,— жив у Дорсеті на березі моря і був "землевласником", як казала ваша двоюрідна бабуся, сином хлібороба — по суті, всі вони були фермери; ваш дідусь називав їх "дрібнотою"
Він нишком поглянув на Джоллі — йому було цікаво, як сприйме це його син, що завжди мав нахил до аристократизму, і водночас краєчком другого ока помітив, що Голлі зловтішно всміхнулася, побачивши спохмурніле братове обличчя.
— Мабуть, то був огрядний здоровань, уособлення Англії, такої, як вона була до початку промислової революції. Другий Джоліон Форсайт,— твій прадід, Джоллі, більше відомий під іменем Пишного Доссета Форсайта,— споруджував будинки, як розповідає сімейна хроніка, породив десятеро дітей і переїхав до Лондона. Відомо, що він любив мадеру. Можемо гадати, що він уособлював Англію часів наполеонівських воєн і загального неспокою. Найстарший із його шести синів був третій Джоліон, ваш дід, мої любі, торговець чаєм і голова багатьох акціонерних компаній, один з найчесніших англійців усіх часів, а для мене найдорожчий.— Джоліонів голос уже звучав без іронії, і син та дочка дивилися на нього серйозно.— Він був справедливий і наполегливий, з щирим і молодим серцем. Ви пам'ятаєте його, і я його пам'ятаю. Перейдемо до інших! Брат вашого діда Джеймс, дід юного Вела, має сина на ім'я Сомс, із яким пов'язана історія любові й ненависті, але її вам навряд чи варто розповідати. Можна вважати, що Джеймс та ще восьмеро дітей Пишного Доссета, з яких п'ятеро й досі живі, представляють вікторіанську Англію з її принципами торгівлі та індивідуалізму, котрі засну валися на гарантованих п'яти процентах зиску без усякого ризику для основного капіталу ви розумієте, що я маю на увазі В кожному разі, вони за своє довге життя спромоглися перетворити тридцять тисяч фунтів своїх капіталів на кругленький мільйон. Вони ніколи не допустилися жодного необачного вчинку, крім вашого двоюрідного діда Свізіна,-його, здається, колись обдурив якийсь шахрай і його називали "Форсайт четвернею", бо він їздив парою коней. Їхні часи минають, і люди їхнього типу вимирають, хоч це навряд чи піде на користь нашій країні. Вони прозаїчні люди, але разом з тим розсудливі. Я четвертий Джоліон Форсайт, негідний носій їхнього імені...
— Ні, тату,— сказав Джоллі, а Голлі стиснула йому руку.

— Так,— повторив Джоліон,— негідний нащадок, що, на жаль, представляє тільки покоління кінця сторіччя, яке живе з успадкованого капіталу, покоління дилетантів, що вірять в індивідуальну свободу,— це, Джоллі, зовсім не те, що індивідуалізм. Ти, друже, п'ятий Джоліон Форсайт, і ти відкриваєш свято нового сторіччя.
Вони саме підійшли до брами коледжу, і Голлі мовила:
— Це просто дивовижно, тату.
Ані брат, ані батько не знали, що вона хотіла цим сказати. Джоллі глибоко замислився.
"Веселка", така сама старомодна, як і решта оксфордських гуртожитків, мала лише одну невеличку вітальню, обшиту дубовими панелями, і там, чекаючи на єдиного гостя, сиділа збентежена Голлі, вбрана в білу сукню.
Вел узяв її руку обережно, наче торкаючись до крила метелика. Чи не погодиться вона прийняти цю скромну квітку? Вона так гарно виглядатиме в її волоссі. Він вийняв з петельки гарденію і простягнув дівчині.
— О ні! Дякую, я не можу!
Проте вона взяла квітку й пришпилила до сукні, згадавши раптом слово "фанфарон". Гарденія в петельці Вела здавалася надто визивною, а Голлі так хотіла, щоб він сподобався Джоллі. Чи вона усвідомлювала, що Вел у її присутності поводився якнайстатечніше й дуже стримано і що в цьому, власне, й був майже весь секрет його привабливості.
— Я нікому не казала про нашу прогулянку, Веле.
— От і добре! Хай це залишиться між нами.
Коли вона помітила, як схвильовано стискаються його пальці, як він неспокійно соває ногами, її охопило приємне почуття своєї влади і водночас іще якесь тепле почуття — бажання зробити його щасливим.
— Розкажіть мені про Оксфорд. Тут, мабуть, чудово.
Вел погодився: робити те, що хочеш,— страшенно приємно; лекції — то дурниця; до того ж тут є добрі хлопці.
— Але, звичайно,— додав він,— я б волів бути в Лондоні, тоді б я міг приїздити до вас.
Голлі ніяково ворухнула рукою на коліні й потупила очі.
— Ви не забули,— сказав він, раптом зважившися,— що ми з вами вирішили поблукати по світу?
Голлі всміхнулася.
— О, то були жарти. Коли людина стає доросла, їй такого не випадає робити!
— Таке! Кузенові й кузині можна,— сказав Вел.— Ось настануть літні канікули,— вони починаються в червні і тривають дуже довго,— тоді ми з вами що-небудь придумаємо.
Та хоч Голлі охопив захват від думки про таємну змову, вона похитала головою й стиха відказала:
— Нічого не вийде.
— Не вийде!— запально вигукнув Вел.— А хто нам може завадити? Адже не ваш батько чи брат.
Цієї миті до вітальні зайшли Джоліон і Джоллі; і мрія сховалася у Велові лаковані черевики та білі атласні черевички Голлі, де вона лоскотала й пощипувала їх увесь вечір, протягом якого в кімнаті панував настрій, що не дуже сприяв щирій розмові.
Тонко сприймаючи все, що відбувається навколо, Джоліон незабаром відчув прихований антагонізм між хлопцями, до того ж його дивувала Голлі; тому він несвідомо почав іронізувати, що фатально впливає на юнацьку безпосередність. Лист, принесений йому по обіді, примусив його поринути в мовчанку, якої він майже не порушував, аж поки Джоллі й Вел повставали,

збираючись іти. Він вийшов із ними, курячи сигару, і провів сина до воріт Крайст-Черч. Повертаючись, він вийняв листа й перечитав його під ліхтарем.
"Любий Джоліоне!
Сомс знову приходив до мене сьогодні ввечері — в мій тридцять сьомий день народження. Ваша правда: мені не можна тут залишатись. Завтра я переїду в готель "П'ємонт", але я не хочу виїздити за кордон, не побачившись із Вами. Я самотня і зневірена.
З щирим вітанням Айріні"
Джоліон згорнув листа, поклав у кишеню й пішов далі, здивований тим, як збурилися його почуття. Що цей нахаба міг сказати чи зробити?
Він повернув на Гай-стріт, потім на Терл-стріт і опинився в лабіринті завулків, над якими височіли шпилі й бані, довгі фасади коледжів і мури, що блищали в ясному місячному сяйві або потопали в густій тіні. Тут, у цьому осередку англійської шляхетності, важко було навіть уявити собі, що до самотньої жінки настирливо чіпляються, що її переслідують. Але хіба саме не про це свідчить її лист? Сомс, мабуть, домагається, щоб вона повернулась до нього, а на його боці й громадська думка, і закон! "Тисяча вісімсот дев'яносто дев'ятий рік!— думав Джоліон, дивлячись на бите скло, що виблискувало на мурі вілли.— А коли йдеться про нашу власність, ми й досі ті самі язичники! Завтра ж поїду в Лондон. Так, мабуть, їй краще виїхати за кордон". Проте ця думка була йому неприємна. Чому вона має втікати від Сомса з Англії! До того ж він може поїхати слідом за нею, а там вона буде ще беззахисніша перед зазіханнями свого чоловіка! "Треба діяти дуже обережно,— думав він.— Цей тип здатний на будь-яку мерзоту. Мені не сподобався його тон того вечора, в кебі" Думки його звернулися до Джун. Чи не може вона допомогти? Колись Айріні була її найближчою подругою, а тепер вона стала "бідолашкою" і, напевно, викличе співчуття жалісливої Джун. Він вирішив надіслати дочці телеграму, щоб вона зустріла його на Педдінгтонському вокзалі. Підходячи до "Веселки", він спробував проаналізувати свої почуття. Чи турбувався б він так за будь-яку іншу жінку, що опинилася б у такому становищі? Ні, не турбувався б! Це щире визнання збентежило його, і, дізнавшись, що Голлі вже лягла, він пішов до своєї кімнати. Але спати йому не хотілося, і він довго сидів біля вікна, не скидаючи пальта, дивлячись, як дахи вилискують у місячному сяйві.
А Голлі в сусідній кімнаті теж не могла заснути, вона згадувала Велові вії, верхні й нижні, особливо нижні, і міркувала, що їй таке зробити, щоб він сподобався Джоллі. Гарденія пахла на всю її маленьку спальню, і цей запах був їй дуже приємний.
А Вел, визираючи з вікна своєї кімнати на другому поверсі Брейсноуза, дивився на осяяний місяцем квадрат двору й не бачив його, а натомість бачив Голлі, тоненьку, в білій сукні, як вона сиділа біля каміна, коли він зайшов у вітальню.
Один тільки Джоллі спав у своїй вузькій, як пенал, спальні, підклавши руку під щоку, і йому снилося, що він сидить з Велом у одному човні і вони змагаються між собою, а батько гукає з берега: "Другий! Ану греби жвавіше, чуєш!"

II. СОМС ПРАГНЕ ПЕРЕСВІДЧИТИСЬ

З усіх осяйних фірм, що оздоблюють своїми вітринами лондонський Вест-Енд, фірму "Гейвз і Кортегел" Сомс вважав "найсолідніше"— це слово тоді саме входило у моду Він ніколи не кохався в коштовному камінні так, як його дядечко Свізін, а що Айріні, пішовши з його дому 1889 року залишила всі блискучі дрібнички, які він подарував їй, то відтоді у нього пропало всяке бажання витрачати гроші на такі речі. Але він і досі непогано знався на діамантах і протягом тижня перед її днем народження дорогою в Полтрі чи

звідти до Сіті використовував кожну нагоду постояти перед вітринами значних ювелірів, у яких можна придбати якщо не річ, справді варту затрачених на неї грошей, то принаймні річ із клеймом відомої фірми. Глибокі роздуми, в які він безнастанно поринав, відколи йому довелося проїхати в кебі з Джоліоном, дедалі більше переконували його, що в його житті настав надзвичайно важливий момент і що йому вкрай необхідно вжити заходів, до того ж добре продуманих. А за цими сухими тверезими міркуваннями, що треба негайно — тепер або ніколи — подбати за продовження свого роду, тепер або ніколи, якщо він хоче владнати своє життя і завести сім'ю,— кипіли його почуття, що збудилися від зустрічі з жінкою, його законною дружиною, яку він колись кохав так пристрасно, зростало переконання, що випустити з рук власну дружину це гріх проти здорового глузду й добропорядної потайності Форсайтів.
Висловлюючи свою думку в справі Вініфред, королівський адвокат Дрімер — Сомс волів би запросити Уотербака, але його призначили суддею (в такому похилому віці, що, як завжди в подібних випадках, виникла підозра, чи не викликано це політичними розрахунками) — порадив насамперед вимагати в суді відновлення подружніх прав; щодо цього Сомс і сам не мав ніяких сумнівів. Коли суд винесе сподівану постанову, їм слід почекати деякий час, щоб пересвідчитися, чи відповідач її виконає. Якщо ні, то буде доведено, що він кинув дружину, і вони можуть порушити справу про розлучення, підкріпивши її доказами подружньої зради. Все це Сомс знав чудово й сам. Вони котирували Дрімера десять до одного. Простота сестриної справи робила для Сомса ще прикрішим його власне становище. Всі обставини підтверджували той висновок, що найпростіший вихід — домогтися повернення Айріні. Якщо це їй не зовсім до вподоби, то хіба йому теж не доведеться перебороти свої почуття, пробачити образу, забути біль? Він принаймні ніколи не ображав її, а на поступки доводиться йти всім у цьому світі! Він може дати їй куди більше всяких благ, ніж вона має тепер. Він ладен зробити дарчий запис на її ім'я без усяких умов і обмежень. Останнім часом він частенько роздивлявся себе в дзеркалі. Він ніколи не був таким пишним павичем, як оте ледащо Дарті, і не уявляв себе красунчиком, але трохи покладався на свою зовнішність — не без підстав, бо риси обличчя його були досить правильні, він добре зберігся, був ставний, здоровий, білолиций, без тих вад, що породжує пияцтво та інші надмірності. Форсайтівське підборіддя та зосереджений вираз надавали йому, як він думав, ще більшої вартості. Отож, гадав він, у нього не було жодної риси, яка б могла викликати відразу.
Думки й сподівання, якими людина живиться щодня, стають цілком природними, навіть якщо зразу вони здавалися їй фантастичними. Якби він зміг подати досить ваговиті докази того, що прагне забути минуле і що зробить усе можливе, аби догодити їй, то невже б вона не погодилася вернутися до нього?
Отак міркуючи, зранку дев'ятого листопада він зайшов до крамниці Гейвза і Кортегела з наміром купити діамантову брошку.
— Чотириста двадцять п'ять фунтів, вважайте, що безцінь, сер. А це брошка, яку не сором носити навіть вельможній леді.
Настрій у Сомса був такий, що він купив її не вагаючись. За мить він уже поспішав до Полтрі, сховавши у нагрудну кишеню плаский футляр із зеленого сап'яну. Протягом дня він кілька разів відкривав його й дивився на сім камінців, що м'яко сяяли в овальному гніздечку.
— Якщо леді вона не сподобається, сер, ми охоче обміняємо, коли вам завгодно. Але щодо цього не турбуйтеся.

Якби ж то можна було не турбуватися! Він з головою поринув у роботу — єдиний його засіб заспокоїти нерви. Коли він сидів у конторі, прийшла телеграма від агента з Буенос-Айреса, котрий повідомив основні подробиці, а також ім'я та адресу стюардеси, згодної дати необхідні свідчення. Це ще дужче розпалило Сомса, який взагалі відчував глибоку огиду до того, щоб прати на людях брудну білизну. А коли він їхав у метро до вокзалу Вікторія, то твердо наважився відновити своє подружнє життя, прочитавши у вечірній газеті повідомлення про великосвітський шлюборозлучний процес. Родинний потяг усіх справжніх Форсайтів, який вони відчувають, коли їх спіткає клопіт і горе, схильність до єднання, яка була запорукою їхньої сили, примусили його піти обідати на Парк-лейн. Він не міг і не хотів розкрити батькам своїх намірів — для цього він був надто потайний і гордий,— але його підбадьорювала думка, що якби вони довідалися про його наміри, то зраділи б і побажали б йому успіху.
Джеймс був у похмурому настрої, бо завзяття, яке запалив у ньому нахабний ультиматум Крюгера, охололо від вельми скромних воєнних успіхів останнього місяця та закликів "Таймса", що переконував публіку в необхідності нових зусиль. Він не знає, чим усе це скінчиться. Сомс намагався підбадьорити його, згадавши кілька разів ім'я Буллера. Але Джеймс не мав ні в чому певності. Коллі [32] — той застряв на своїй горі, а Ледісміт [33] стоїть на голій рівнині, й узагалі "ми вскочили в халепу". Він вважає, що треба послати туди моряків — ото справжні молодці. Сомс спробував розрадити його іншою темою. Вініфред одержала листа від Вела, він пише, що в день Гая Фокса [34] оксфордські студенти влаштували фейєрверк і наколобродили і що його не впізнали, бо він вимазав обличчя сажею.
— Еге ж!— промимрив Джеймс.— Хлопець кмітливий.
Але потім він похитав головою і зауважив: хтозна, мовляв, що з нього вийде, і, тоскно глянувши на сина, пробурмотів, що Сомс так і лишився без спадкоємця. Він хотів мати онука, що носив би його прізвище. А тепер — ось як воно вийшло!
Сомс здригнувся. Він не чекав такого виклику розкрити свої заповітні думки. І Емілі, побачивши, як він зморщився, сказала:
— Дурниці, Джеймсе. Не говори такого.
Але Джеймс, дивлячись кудись убік, бурмотів далі. Ось Роджер, Ніколас і Джоліон: усі вони мають онуків. А Свізін і Тімоті так і не одружились. Він зробив усе, що міг; але жити йому вже недовго. І, наче сказавши щось дуже заспокійливе, він замовк і почав їсти мозок, підпихаючи його на виделку кусником хліба і кладучи до рота разом із хлібом.
Сомс попрощався зразу після обіду. Надворі ще не було холодно, але він надів підбите хутром пальто, щоб попередити напади нервового дрожу, який проймав його цілий день. Підсвідомо він розумів, що в цьому пальті виглядає краще, ніж у звичайному чорному Потім, відчуваючи на грудях сап'яновий футляр, він попрямував до Челсі. Він не був курець, але на цей раз запалив сигарету й обережно затягнувся. Він повільно йшов по Роу до Найтсбріджа, розмірюючи свою ходу так, щоб попасти в Челсі о чверть на десяту. Що вона робить вечір за вечором у своєму тісному закутку? Які загадкові ці жінки! Живеш із ними поряд і нічого про них не знаєш. Що вона могла знайти в тому Босіні, чому через нього втратила розум? Адже зрештою те, що вона вчинила, це просто шаленство — шаленство, яке затуманило всі уявлення про життєві цінності, занапастило життя їй і йому! І на хвилину він сповнився незвичайним піднесенням; йому здалося, що він герой якоїсь книжки, і тепер, пойнятий християнським духом, поверне їй радість і щастя, простить і забуде всі гріхи й навіки стане її добрим генієм. Під деревом проти Найтсбріджських казарм, де яскраво сріблилося місячне сяйво, він іще

раз витяг сап'яновий футляр і подивився, як блищать камінці проти місяця. Так, вони й справді чистої води! Проте коли він, закриваючи футляр, почув, як різко клацнула застібка, по тілу його знову пробіг нервовий дрож; і він пішов далі швидше, стискаючи руки в рукавичках, засунуті в кишені пальта, майже з надією, що її не буде вдома. Його знов опосіла думка про те, яке в ній усе загадкове. Щодня сідає сама за обідній стіл, вбравшись у вечірню сукню, вдаючи, що вона в товаристві! Грає на фортепіано — сама для себе! Немає навіть ані собаки, ані кішки, наскільки він міг помітити. І раптом він згадав кобилу, яку тримав у Мейплдергемі, щоб їздити на станцію. Коли він заходив у стайню, вона стояла сама напівсонна, а проте, вертаючись додому, бігла куди жвавіше, аніж прямуючи до станції, ніби її тягло до своєї самотньої стайні. "Я поводитимусь з нею лагідно,— подумав він без ніякої послідовності.— Я буду дуже уважний". І весь потяг до сімейного життя, якого, здавалося, назавжди позбавила його жартівниця доля, раптом збудився в Сомсі з такою силою, що він, проходячи повз станцію Саут-Кенсінгтон, весь поринув у мрії. На Кінгз-род із шинку непевною ходою вийшов п'яниця, граючи на концертино. Сомс хвилину спостерігав, як він витанцьовував на тротуарі під незграйливе рипіння свого інструмента, потім перейшов на другий бік вулиці, щоб не зіткнутися з цим п'яним дурнем. Просидить ніч у поліційній дільниці. Є ж такі йолопи! Але п'яниця помітив його маневр і пустив йому навздогін струмінь щедрої лайки. "От якби його справді забрали,— злостиво подумав Сомс.— Так уже розпустили цих негідників, що жінці не можна пройти самій вулицею!" Думка ця з'явилася у нього тому, що він побачив якусь жінку. Хода її здавалася на диво знайомою, і коли вона повернула у вулицю, до якої він ішов, його серце закалатало. Він кинувся до рогу, щоб придивитись. Атож! Це Айріні; це її хода, тільки вона може йти так цією сіренькою вуличкою. Вона повернула ще двічі, і з останнього рогу Сомс побачив, що вона зайшла в свій будинок. Щоб вона часом не зачинилася, він пробіг ці кілька кроків, поспішив угору сходами і наздогнав її біля дверей. Він почув, як заскреготів ключ у замку, й опинився поряд із нею тоді, коли вона злякано повернулася, відчинивши двері.

— Не бійтеся,— сказав він задихано.— Я випадково побачив вас. Дозвольте мені зайти на хвилинку

Вона притиснула руку до грудей, обличчя її сполотніло, очі розширилися з ляку Потім, очевидно опанувавши себе вона схилила голову й сказала

— Гаразд.

Сомс зачинив двері. Йому також треба було оговтатися, і коли вона пройшла у вітальню, він цілу хвилину стояв, віддихуючись, щоб утишити розбурхане серце. Цієї миті, яка так багато важила для його майбутнього, витягти сап'яновий футляр здавалося надто грубим жестом Одначе не витягти його означало, що він прийшов сюди так, без усякого приводу Зважуючи всі "за" і "проти", він раптом відчув злість на ці дурні умовності, що для всього вимагають приводів і виправдань. Зараз буде сцена — іншого не можна й сподіватися, і він повинен пройти крізь неї! Сомс почув її голос, що вразив його,— такий він був жалібно-тихий

— Чому ви знову сюди прийшли? Невже ви не зрозуміли, що мені краще було б, якби ви не приходили?

Він придивився до її вбрання — темно-коричневий оксамит, боа з соболів, кругла шапочка з того самого хутра. Все це на диво їй личило. Як видно, грошей у неї вистачає і на убори! Він сказав уривчасто:

— Сьогодні ваш день народження. Я приніс вам ось це, і він простяг їй зелений сап'яновий футляр.

— Ой! Ні, ні!

Сомс натиснув на застібку на світло-сірому оксамиті спалахнули сім камінців.
— Чому ні?—запитав він.— Просто на знак того, що ви вже не маєте на мене злості.
— Я не можу.
Сомс вийняв брошку з футляра.
— Дозвольте подивитися, як вона виглядає.
Айріні відсахнулась.
Він рушив до неї, простягаючи брошку, щоб прикласти до її грудей. Вона знову позадкувала.
Сомс опустив руку
— Айріні, мовив він,— забудьмо минуле. Якщо я можу забути, то й ви можете. Почнімо все спочатку, наче нічого й не було Згода?
В голосі його була туга, а в погляді очей, що дивилися їй в обличчя, світилося майже благання.
Айріні, стоячи в буквальному розумінні притиснута до стіни, тільки ковтнула слину: це була єдина її відповідь. Сомс вів далі
— Невже ви справді хочете прожити все своє життя напівмертвою в цьому закутку? Вертайтесь до мене, я дам вам усе, чого ви забажаєте Ви житимете власним життям, даю вам слово честі.
Він побачив, як її обличчя іронічно здригнулося.
— Так,— повторив він,— цього разу я ручуся за свої слова Я попрошу лиш одного. Я хочу тільки... я хочу тільки сина. Не дивіться на мене так! Мені потрібен син. Дуже потрібен
Він говорив поспіхом, так що й сам не впізнавав власного голосу, голова його двічі сіпнулася вгору, наче йому забило дух І лише погляд її очей, прикутих до нього, потемнілих, ніби заворожених жахом, примусив його опам'ятатися і змінив болісне замішання на гнів.
— Невже це неприродна річ?— мовив він крізь зуби. — Невже це неприродно хотіти дитину від власної дружини? Ви занапастили наше життя і все розвіяли на порох. Ми не живемо, а існуємо, не маючи ніякого майбутнього. Невже вам так неприємно, що, незважаючи на все, я... я й досі хочу, щоб ви залишилися моєю дружиною? Говоріть-бо, заради всього святого, говоріть!
Айріні наче спробувала заговорити, проте не змогла.
— Я не хочу вас лякати,— сказав Сомс трохи лагідніше. —Слово честі, не хочу. Я хочу тільки, щоб ви зрозуміли, що я не можу миритися з таким становищем. Я хочу, щоб ви вернулися до мене, я хочу, щоб ви були зі мною.
Айріні підвела руку і затулила уста й підборіддя, але її очі були прикуті до його очей, наче вона вірила, що її погляд стримає його, як перепона. І всі ці роки, порожні й гіркі, відколи... а й справді, відколи?.. майже відтоді, як він уперше зустрівся з нею, звелися в пам'яті Сомса одною величезною хвилею, і судома, якої він ніяк не міг стримати, перекривила його обличчя.
— Ще не пізно,— сказав він,— не пізно, якщо ви тільки повірите мені
Айріні відвела руку від уст і притисла обидві руки до грудей. Сомс ухопив її руки.
— Пустіть!— сказала вона задихано. Але він тримав їх, намагаючись зазирнути їй у очі, які дивилися на нього твердим поглядом. За мить вона спокійно сказала:
— Я тут сама. Ви не посмієте повестися так, як повелися тоді.
Випустивши її руки, наче вони були з розпеченого заліза, він відвернувся. Невже й справді є на світі така люта непримиренність? Чи може бути, щоб той один випадок насильства так глибоко закарбувався в її пам'яті? Невже

він став між нею і ним, як глухий мур? І він сказав затято, не підводячи очей:
— Я не піду від вас, поки ви не дасте мені відповіді. Я пропоную вам те, що навряд чи інший чоловік захотів би запропонувати. Я чекаю... чекаю розумної відповіді.
І майже здивовано він почув її слова:
— Не сподівайтеся розумної відповіді. Розум тут зовсім ні до чого. Ви можете почути тільки гірку правду: краще смерть.
Сомс дивився на неї, приголомшений.
— Он як!— зрештою сказав він.
А потім на нього найшло якесь заціпеніння: він наче онімів і закляк; його затрусило, як трусить людину, котру смертельно образили і котра не знає, що їй учинити, або, точніше, що з нею учиниться.
— Он як!— сказав він знову.— Оце так воно? Чи ба! Краще смерть. Ну-ну!
— Вибачте. Ви вимагали відповіді. Хіба я винна, коли це правда?
Не знаючи, що відповісти на це дивне, абстрактне запитання, Сомс звернувся до конкретної дійсності. Він поклав брошку у футляр і, застебнувши його, сховав у кишеню.
— Правда!— мовив він.— Жінки з нею ніколи не знаються. Це нерви, нерви, та й годі.
Він почув її шепіт:
— Так, нерви не брешуть. Хіба ви цього й досі не знаєте?
Він мовчав, опанований думкою: "Я повинен зненавидіти цю жінку. Неодмінно повинен". В цьому й була вся біда! Якби він тільки міг! Він кинув на неї погляд: вона стояла непорушно біля стіни, підвівши голову і склавши на грудях руки, ніби чекала, що її зараз розстріляють. І він швидко сказав:
— Я не вірю жодному вашому слову. У вас є коханець. Якби його не було, ви б не поводилися так... так нерозумно.
З виразу її очей він зрозумів, що взяв не ту ноту, говорячи занадто вільно, як тоді, коли вони ще жили разом. Він повернувся до дверей. Але вийти не зміг. Щось у його душі — найглибша і найпотаємніша форсайтівська властивість, неспроможність випустити щось із рук, неспроможність зрозуміти нереальність і марність своїх упертих домагань — перешкодило йому. Він знову повернувся до неї і став спиною до дверей, так само як вона стояла спиною до протилежної стіни, не усвідомлюючи, як сміховинно виглядає це стояння в різних кінцях кімнати.
— Чи ви коли думали про когось, крім самої себе?— запитав він.
Уста Айріні затремтіли; за мить вона поволі відповіла.
— Чи ви коли думали, що я зрозуміла свою помилку — свою безнадійну страшну помилку — в перший же тиждень по нашому шлюбі; що я три роки силкувалася змиритися з нею — ви ж знаєте, що я силкувалася? Чи я це робила для себе?
Сомс зціпив зуби.
— Бог його знає, для кого ви це робили. Я ніколи не міг вас зрозуміти і ніколи не зрозумію. Ви мали все, чого ваша душа бажала; і ви можете мати все це знову і навіть більше. Чим я вам не до вподоби? Скажіть мені прямо: чим саме? — не усвідомлюючи, як принижує себе цими запитаннями, він палко вів далі:—Я не каліка, не бридкий, не мужлан, не дурень. Чим саме? Яка тут таємниця?
У відповідь він почув довге зітхання.
Він стис руки жестом, сповненим незвичайного для нього запалу.
— Коли я прийшов сьогодні сюди, я був... я сподівався... я хотів будь-що-будь покінчити з минулим і відкрити нову сторінку. А ви зустрічаєте мене "нервами", мовчанкою, зітханнями. Я не бачу нічого певного. Це схоже... схоже на павутиння.

— Так.
Цей шепіт з протилежного кінця кімнати знову довів Сомса до нестями.
— Та я не бажаю плутатися в павутинні. Я його розірву Він рушив до неї.— Зараз!
Чого він пішов до неї, він і сам не знав. Та коли він підступив близько, його раптом схвилював давно знайомий запах її вбрання. Він схопив її за плечі й нахилився, щоб поцілувати її. Але поцілував він не її уста, а тверду риску, в яку стиснулися ті уста; потім її руки з силою вперлися йому в обличчя; він почув її голос: "Ой! Ні!" Сором, докори сумління, біль поразки заполонили його душу; він круто повернувся і вийшов.

III. ВІЗИТ ДО АЙРІНІ

Джун чекала Джоліона на платформі Педдінгтонського вокзалу. Вона отримала його телеграму за сніданком. У неї був свій притулок — майстерня і дві спальні в саду на Сент-Джонс-Вуд,— який вона обрала, бажаючи забезпечити собі повну незалежність. Сховавшись від очей світу, позбувшись нагляду постійних слуг, вона мала змогу приймати своїх "бідолашок" у будь-яку годину дня чи ночі, і нерідко бувало так, що який-небудь знедолений художник, не маючи своєї студії, використовував студію Джун. Вона тішилася своєю свободою і віддавалася їй з палкістю першої пристрасті; той запал, який вона берегла для Босіні і який, беручи до уваги її форсайтівську наполегливість, напевно, набрид би йому, вона тепер витрачала на захист невдах та невизнаних геніїв артистичного світу Власне, жила вона тільки для того, щоб допомогти гидким каченятам перетворитися на лебедів, бо вірила, що вони лебеді. Щирий ентузіазм, з яким вона опікувалася ними, затуманював ясність її зору. Зате вона була вірний і щедрий друг; її маленька енергійна рука завжди ладна була захистити кожного від утисків академічного та комерційного світу, і хоч прибуток її вимірювався чималою цифрою, її банківський рахунок частенько являв собою від'ємну величину. Вона приїхала на Педдінгтонський вокзал схвильована після розмови з Еріком Коблі. Якась жалюгідна галерея відмовилася влаштувати виставку картин цього довговолосого генія. Нахаба директор, відвідавши його майстерню, висловив думку, що "з фінансового погляду ця виставка не обіцяє нічого втішного". Цей разючий приклад комерційного боягузтва у ставленні до її улюбленого "бідолашки"— йому так скрутно з дружиною і двома дітьми, що їй довелося перевищити свій банківський кредит,— і досі примушував паленіти її маленьке рішуче личко й сяяти, як ніколи яскраво, її червоно-золоте волосся. Вона обняла батька і сіла з ним у кеб, маючи до нього не менш важливу справу, ніж він до неї. Невідомо було тільки, хто з них почне розмову перший.
Ледве Джоліон устиг промовити:
— Донечко, я хочу, щоб ти поїхала зі мною,— як, поглянувши на неї, помітив по її синіх очах, які металися сюди-туди, наче хвіст стривоженої кішки, що вона його не слухає
— Тату, чи й справді я не маю права взяти нічого із своїх грошей?
— На щастя, серденько, тільки проценти.
— Яка жахлива дурниця! Невже нічого не можна вдіяти? Адже має бути який-небудь спосіб. Я знаю, що могла б купити невеличку галерею за десять тисяч фунтів.
— Невеличка галерея,— мовив Джоліон,— це досить скромне бажання. Але твій дідусь передбачив його.
— На мою думку,— обурено вигукнула Джун,— всі ці намагання зберегти гроші — жахливі, коли стільки обдарованих людей на цьому світі просто задихаються у нестерпних злиднях. Я ніколи не вийду заміж і не матиму

дітей; то чому ж я не можу зробити хоч трохи добра людям, чому ці гроші мають лежати недоторкані заради того випадку, який ніколи не станеться?
— Наше прізвище Форсайт, донечко,— відповів Джоліон іронічним тоном, до якого його імпульсивна дочка досі так і не звикла.— А Форсайти, як тобі відомо, це люди, котрі заповідають свою власність із такою умовою, щоб їхні онуки, на той випадок, коли вони помруть раніше за батьків, склали духівницю на власність, яку вони успадкують тільки по смерті батьків. Ти можеш це зрозуміти? Я теж не можу, але, в кожному разі, це факт; ми живемо за принципом, який полягає в тому, що, доки є спромога утримати гроші в родині, їх не слід випускати з рук; якщо ти помреш неодружена, то твій капітал перейде до Джоллі й Голлі й до їхніх дітей, якщо вони одружаться. Чи не приємно знати, що хоч що б ви робили — ніхто з вас не може стати убогим?
— Але хіба я не можу позичити грошей?
Джоліон похитав головою.
— Звичайно, ти можеш орендувати галерею, якщо дозволять твої кошти.
Джун презирливо пирхнула.
— Атож, і залишуся без усяких коштів і не зможу нікому допомагати.
— Дитино моя,— мовив стиха Джоліон,— а хіба не те саме вийде, коли ти купиш?
— Ні,— сказала упевнено Джун,— купівля обійшлася б мені в десять тисяч; це становило б тільки чотириста фунтів на рік. А за оренду мені б довелося платити тисячу фунтів на рік, і в мене залишилося б тільки п'ятсот. Якби я мала галерею, тату, подумай, що б я могла зробити. Я могла б негайно створити ім'я Ерікові Коблі, а також багатьом іншим.
— Імена, які варто створити, створюються самі з плином часу.
— Коли людина помре.
— А чи знаєш ти, донечко, кого-небудь із живих, кому створене ім'я пішло б на користь?
— Тобі,— сказала Джун, стискаючи його лікоть.
Джоліон здригнувся. "Мені?— подумав він.— Ага, це вона хоче мене про щось попросити. Ми, Форсайти, завжди прагнемо домогтися свого, кожен по-своєму".
Джун підсунулася до нього ближче.
— Таточку,— мовила вона,— ти купи галерею, а я платитиму тобі чотириста фунтів щорічно. Тоді ніхто з нас нічого не втратить. До того ж це чудовий спосіб укласти гроші
Джоліон засовався на сидінні.
— Чи не здається тобі,— мовив він,— що художникові якось не дуже личить купувати галерею? До того ж десять тисяч фунтів чималі гроші, а я не комерсант.
Джун подивилася на нього щиро захопленим поглядом.
— Звичайно, ні, але у тебе страшенно діловий вигляд. І я певна, нам пощастить зробити галерею прибутковою. Це буде пречудовий спосіб збити пиху з цих нікчемних гендлярів та всяких невігласів.
І вона знову стиснула батькові лікоть.
На обличчі Джоліона з'явився вираз жартівливого відчаю.
— Де ж ця дивовижна галерея? Мабуть, вона міститься в якомусь чудовому місці?
— За рогом Корк-стріт.
"Атож,— подумав Джоліон.— Я так і знав, що вона десь за рогом. А тепер спробую заручитися її допомогою!"

— Ну що ж, я подумаю про це, але трохи згодом. Ти пригадуєш Айріні? Я хочу, щоб ти поїхала до неї разом зі мною. Сомс знову до неї чіпляється. Їй було б куди безпечніше, якби ми знайшли для неї який-небудь притулок. Слово "притулок", яке він ужив випадково, швидше розбудило в Джун зацікавлення, ніж будь-які умисно дібрані слова.
— Айріні! Я не бачила її відтоді, як... Звичайно! Я допоможу їй залюбки. Настала Джоліонова черга потиснути їй лікоть, сповнившись почуттям гарячого захоплення цим сміливим щиросердим маленьким створінням, яке він породив.
— Айріні горда,— мовив він, глянувши скоса на Джун, бо раптом засумнівався, чи вистачить у неї стриманості.— Їй важко допомогти. Нам треба повестися обачно. Вона мешкає ось тут. Я телеграфував їй, щоб вона чекала нас. Зараз ми по шлемо свої візитні картки.
Я терпіти не можу Сомса,— сказала Джун, виходячи з кеба. Він глузує з усього, що не має успіху
Айріні чекала їх у кімнаті, яку в готелі "П'ємонт" називали "жіночим салоном"
Виявивши справжню моральну мужність, Джун прямо підійшла до своєї колишньої подруги, поцілувала її в щоку і вони обидві сіли на диван, на якому ніхто ніколи не сидів, відколи існував цей готель. Джоліон бачив, що Айріні глибоко зворушена цим простим прощенням.
— Отже, Сомс не дає вам спокою?— запитав він.
— Він приходив до мене вчора ввечері; він хоче, щоб я по вернулася до нього
— Ви, звичайно, не повернетесь?— вигукнула Джун.
Айріні кволо всміхнулась і похитала головою.
— Але він у страшному становищі,— тихо мовила вона
— Він сам винен йому треба було розлучитися з вами, коли була змога.
Джоліон згадав, як палко Джун колись сподівалася, що пам'ять її невірного нареченого не буде заплямована розлученням.
— Послухаймо, що Айріні збирається робити,— сказав він.
Уста Айріні тремтіли, але вона сказала спокійно.
— Я б воліла дати йому новий привід звільнитися від мене.
— Який жах!— вигукнула Джун.
— А що мені залишається робити?
— Про це навіть думати нема чого,— сказав дуже спокійно Джоліон,— sans amour [35].
Йому здалося, що вона ось-ось заплаче; проте вона тільки схопилася з місця, відвернулася від них і стояла, намагаючись узяти себе в руки.
Джун раптом сказала
— Ну що ж, я піду до Сомса і скажу йому, щоб він дав вам спокій. Чого йому треба в таких літах?
— Дитину. Досить природне бажання.
— Дитину?— презирливо вигукнула Джун.— Ще б пак Щоб було кому залишити гроші Якщо йому так дуже кортить мати дитину, хай знайде собі когось, і буде в нього дитина; тоді ви візьмете розлучення, а він одружиться з нею
Джоліон раптом збагнув, що допустився помилки, привівши Джун: її запальні звинувачення були на користь Сомсові.
— Для Айріні було б найкраще, якби вона тихенько переїхала до нас у Робін-Гіл, а тоді ми побачимо, як усе піде далі
— Звичайно,— сказала Джун,— тільки.
Айріні пильно подивилася на Джоліона — згодом він багато разів силкувався збагнути, що то був за погляд, але так і не зміг.
— Ні! Я тільки завдам вам усім клопоту Я поїду за кордон.

З її тону він зрозумів, що це її остаточне рішення. У нього промайнула недоречна думка: "Ну що ж, я міг би зустрітися з нею там". Але він сказав
— Чи не здається вам, що за кордоном ви будете беззахисніші в тому разі, коли він вирушить слідом за вами?
— Не знаю. Проте мені доведеться спробувати.
Джун скочила і почала ходити по кімнаті.
— Який це жах!— мовила вона.— Чому люди повинні мучитися й почувати себе нещасними та беззахисними рік за роком через цей ідіотський святенницький закон?
Але цієї миті хтось зайшов до кімнати, і Джун замовкла Джоліон підступив до Айріні:
— Вам потрібні гроші?
— Ні.
— Ви доручаєте мені здати внайми ваше помешкання?
— Так, Джоліоне, будь ласка, здайте його.
— Коли ви виїжджаєте?
— Завтра.
— Ви вже не будете туди повертатися, правда?
Він запитав це з тривогою, яка йому самому здалася дивною.
— Ні, все необхідне я маю з собою.
— Ви повідомите мені вашу адресу?
Вона простягла йому руку
— Я відчуваю, що на вас можна покластися, як на кам'яну гору
— Що стоїть на піску,— відповів Джоліон, міцно потискаючи їй руку — Але пам'ятайте: я з радістю допоможу вам чим завгодно й коли завгодно А якщо ви передумаєте Ну прощайся, Джун, нам пора.
Джун відійшла від вікна й обняла Айріні.
— Не думайте про нього,— сказала вона пошепки Тіштеся життям, і хай вам щастить!
Закарбувавши в пам'яті сльози на очах Айріні й усмішку на її устах, вони вийшли в мовчазній задумі повз жінку, яка завадила їхній розмові, а тепер гортала за столом газети
Біля Національної галереї Джун вигукнула:
— Які страшні закони вигадали ці підлі тварюки!
Але Джоліон не озвався ані словом. Маючи трохи батькової врівноваженості, він міг споглядати все безстороннім оком, навіть тоді, коли були збурені його почуття. Айріні має слушність: становище Сомса не краще, ніж її власне, а може, навіть гірше. Що ж до закону, то він пристосований до людської природи, яку цінує не дуже високо. І, почуваючи, що коли він залишиться з дочкою, то так чи інакше викаже свої думки, Джоліон сказав їй, що йому пора на оксфордський поїзд; він гукнув кеб і залишив її — хай іде розглядати акварелі Тернера,— пообіцявши подумати про купівлю галереї. Але натомість він думав про Айріні. Кажуть, що жаль — рідний брат кохання. Якщо це справді так, то йому, звичайно, загрожує небезпека покохати її, бо він щиро її жаліє. Подумати лишень, що їй, такій безталанній і самотній, доведеться блукати по Європі! "Хоч би вона, чого доброго, не пустилася берега!— подумав він.— Адже вона може легко впасти в розпуку". Тепер, коли у неї не стало й того незначного діла, що було досі, він просто не міг уявити собі, як вона житиме далі — таке гарне створіння, зневірене, ласа здобич для кожного! В його тривозі був і страх, і ревнощі. Жінка може вкоїти що завгодно, коли її заженуть у тісний кут. "Що ж тепер робитиме Сомс?— подумав він.— Паскудне, ідіотське становище! І певно, люди скажуть, що це вона в усьому винна". Стурбований і пригнічений, він сів у поїзд, згубив свій квиток, а на платформі в Оксфорді уклонився жінці, чиє обличчя

здалося йому знайомим, хоч він не міг пригадати її імені навіть тоді, коли побачив її за столиком у "Веселці", де вона пила чай.

IV. КУДИ ФОРСАЙТИ БОЯТЬСЯ ЗАХОДИТИ

Тремтячи від болю, якого завдала йому загибель його надій, відчуваючи у себе на грудях футляр із зеленого сап'яну, схований в кишені проти серця, Сомс мучився думками, чорними, як смерть. Павутиння! Він прямував швидким кроком вулицями, залитими місячним сяйвом, нічого не помічаючи довкола, і в пам'яті його безперестану зринала сцена, яку він щойно пережив, і спогад про те, як Айріні вся закам'яніла, коли він її обняв. І чим більше згадував, тим дужче впевнювався, що в неї є коханець: її слова "Краще смерть!"— були б просто безглузді, якби вона не мала коханця. Навіть коли припустити, що вона його ніколи не любила, то вона ж не викидала ніяких коників доти, поки не з'явився Босіні. Ні, вона знову закохалася, інакше так мелодраматично не відповіла б на його пропозицію, цілком розумну, коли взяти до уваги всі обставини. Гаразд! Це спрощує справу.

"Я таки з'ясую становище,— подумав він.— Завтра ж зранку зайду до Полтіда".

Проте, зважившись на цей крок, він знав, що йому нелегко буде це зробити. Виконуючи свої професійні обов'язки, він кілька разів звертався по допомогу до агентства Полтіда, навіть зовсім недавно в справі Дарті, але йому ніколи й на думку не спадало, що він доручить їм стежити за власною дружиною.

Це було надто принизливо для нього самого.

Сон чи, точніше сказати, безсоння не допомогло йому примирити свій задум з ураженим самолюбством. Тільки почавши голитися, він раптом пригадав, що вона змінила своє прізвище на дівоче — Герон. Полтід не знатиме, принаймні спочатку, чия вона дружина, він не буде дивитися на нього підлесливо й не посміхатиметься за його спиною. Вона буде просто дружина одного з його клієнтів. І це була правда — бо хіба ж він не свій власний повірений? Він не на жарт побоювався, що коли не скористається з нагоди і не здійснить свого задуму негайно, то потім може завагатись. І, звелівши Уормсонові подати йому чашку кави, він тихенько вийшов з дому ще до сніданку. Він швидко попрямував до однієї з тих вуличок Вест-Енду, де Полтід та інші фірми стоять на сторожі чесноти заможних класів. Досі він завжди приймав Полтіда у себе в Полтрі; але його адреса була йому добре відома, і він прийшов до контори, коли її щойно відчинили. В приймальні, яка була вмебльована так затишно, що здавалася приймальнею лихваря, сиділа жінка, схожа на вчительку.

— Я хочу бачити містера Клода Полтіда. Він мене знає — немає потреби називати моє ім'я.

Приховати від усіх, що він, Сомс Форсайт, змушений наймати агента, щоб шпигувати за власною дружиною,— це бажання переважало зараз усі інші. Містер Клод Полтід — зовсім не подібний до містера Льюїса Полтіда — належав до тих чорнявих чоловіків з ледь гачкуватим носом і швидкими карими очима, які скидаються на євреїв, але які насправді фінікійці; він прийняв Сомса в кімнаті, де всі звуки приглушувалися товстими килимами й завісами. Вся обстановка кімнати схиляла до конфіденційної бесіди: ніде не видно було аніякісіньких документів.

Шанобливо привітавши Сомса, він із трохи підкресленою дбайливістю замкнув єдині двері.

"Якщо клієнт запрошує мене до себе,— казав він часто,— то хай сам вживає яких завгодно застережних заходів. Якщо ж він приходить сюди, ми повинні показати йому, що жодне його слово не вийде з цих чотирьох стін. Я можу з певністю сказати; що-що, а збереження таємниці ми гарантуємо..."

— Ну, сер, чим можу служити?
У Сомса так здавило в горлі, що він насилу спромігся заговорити. Треба будь-що приховати від цієї людини, що він має якийсь інший інтерес до цієї справи, крім професійного; і на його обличчі машинально з'явилася звичайна крива усмішка.
— Я прийшов до вас так рано, бо в цьому ділі не можна втрачати жодної хвилини.— Якби він затримався хоч на хвилину, вся його рішучість зразу розвіялася б.— Чи є у вас вільна надійна жінка?
Містер Полтід відімкнув шухляду, витяг записника, перебіг очима записи і знову замкнув записника в шухляді
— Атож,— відповів він,— у мене є саме така жінка.
Сомс сів зручніше й поклав ногу на ногу — його зраджував хіба що легенький рум'янець, який міг здатися звичайним для його обличчя.
— Тоді негайно пошліть її стежити за місіс Айріні Герон, квартира Д, Труро-Меншенс, Челсі, до дальших розпоряджень.
— Зробимо,— сказав містер Полтід.— Напевно, розлучення?— і він дмухнув у переговорну трубку:— Місіс Бленч є? Мені треба буде поговорити з нею через десять хвилин.
— Хай усі повідомлення ідуть через ваші руки,— провадив Сомс.— Надсилайте їх особисто мені, з позначкою "секретно", рекомендованим листом, із сургучевою печаткою. Мій клієнт вимагає, щоб усе зберігалося в цілковитій таємниці.
Містер Полтід посміхнувся, ніби кажучи: "Не вчіть ученого, мій любий сер",— і його погляд на одну мить ковзнув по обличчю Сомса з непрофесійною цікавістю.
— Він може бути цілком спокійний,— мовив він.— Ви курите?
— Ні,— сказав Сомс.— Зрозумійте мене: з цього, може, нічого й не вийде. Коли розкриється ім'я когось із зацікавлених осіб або коли вона запідозрить, що за нею стежать, то це може призвести до дуже серйозних наслідків.
Містер Полтід кивнув головою.
— Я можу включити цю справу до категорії шифрованих. За цією системою не згадується жодне ім'я; ми працюємо під номерами.
Він відімкнув іншу шухляду, витяг два клаптики паперу, написав на них щось і дав один із них Сомсові.
— Зберігайте його, сер: це ваш ключ. У мене залишиться дублікат. Справу ми назвемо 7х. Особа, за якою спостерігатимуть, буде 17; спостерігач — 13; будинок — 25; ви самі, тобто, я хочу сказати, ваша фірма — 31; наша фірма — 32, я сам — 2. На випадок, якщо вам доведеться згадати в листі вашого клієнта, я позначив його 43; особа, яка викличе підозру, буде 47; інша така сама особа — 51. Чи є у вас додаткові вказівки або побажання?
— Ні,— відповів Сомс.— Тобто є: будьте вкрай обережні.
Містер Полтід знову кивнув головою.
— Витрати?
Сомс знизав плечима.
— В розумних межах,— коротко відповів він і встав.— Тримайте цю справу цілком під своїм власним керівництвом.
— Цілком,— відказав містер Полтід, раптом опинившися між ним і дверима.— Незабаром я зайду до вас у тій, іншій, справі. До побачення, сер.
Його погляд знову ковзнув по Сомсові з непрофесійною цікавістю, і він відчинив двері.
— До побачення,— відповів Сомс, не озираючись.
Вийшовши на вулицю, він стиха люто лайнувся. Павутиння! І, щоб порвати його, йому доводиться вдатися до цього павучого, таємного, гидкого

способу, що вкрай огидний для того, хто вважає своє особисте життя найсвященнішою частиною своєї власності. Але жереб кинуто, назад уже немає вороття. І він пішов у Полтрі й замкнув якомога далі зелений сап'яновий футляр і ключ до шифру, який з кришталевою прозорістю мав показати йому його сімейний крах.
Дивно, що той, хто все життя розкривав перед людьми таємниці власників й чужі сімейні чвари, так боїться, щоб люди дізналися про його власні сімейні справи, а проте воно не так і дивно, бо кому, як не йому, добре знати бездушність машини закону.
Він на цілий день поринув у роботу. Вініфред мала зайти до нього о четвертій; вони домовилися поїхати в Темпл на нараду з королівським адвокатом Дрімером, і, чекаючи її, він перечитав листа, якого умовив її написати в день від'їзду Дарті, де вона вимагала, щоб той повернувся.
"Любий Монтегю!
Я одержала твого листа, в якому ти пишеш, що кидаєш мене назавжди і їдеш до Буенос-Айреса. Звичайно, він мене дуже вразив. Я користуюся цією нагодою написати тобі, що ладна забути минуле, якщо ти відразу повернешся до мене. Прошу тебе: зроби так. Я дуже засмучена й поки що більше нічого тобі не скажу. Посилаю тобі цього рекомендованого листа на адресу, яку ти залишив у своєму клубі. Будь ласка, надішли мені відповідь каблограмою.
Твоя і досі любляча дружина Вініфред Дарті"
Ет! Брехлива писанина! Він пригадав, як стояв над Вініфред, а вона переписувала те, що він написав олівцем, і як вона сказала, поклавши перо: "А що, коли він повернеться, Сомсе?"— таким дивним тоном, ніби вагалася, погано це чи ні. "Він не повернеться,— відповів він,— поки не розтринькає усіх грошей. Ось чому нам треба діяти негайно". До копії цього листа була прикладена записка, яку Дарті надряпав п'яний у клубі "Айсіум". Сомс волів, щоб не так видно було, що писано її напідпитку. Саме до цього й може причепитися суд. Йому здалося, що він чує голос судді: "Невже ви сприйняли це серйозно! Настільки серйозно, що написали йому цього листа? Ви гадаєте, що він і справді хотів покинути вас?" Але то байдуже! Факт залишається фактом: Дарті поїхав і не повернувся. Прикладена була також і його каблограма: "Повернення неможливе. Дарті". Сомс похитав головою. Якщо цю справу не завершити протягом кількох наступних місяців, це ледащо знову сяде їм на шию. Коли пощастить його спекатися, то це збереже принаймні тисячу фунтів на рік, не рахуючи всіх прикростей, що їх він чинив Вініфред і батькові. "Треба буде підштовхнути Дрімера,— подумав він.— Слід пришвидшити справу".
Вініфред, котра носила тепер щось на зразок напівжалоби, яка дуже пасувала до її білявих кіс і високої постаті, приїхала в Джеймсовому ландо, запряженому Джеймсовими кіньми. Сомс не бачив цього екіпажа в Сіті, відколи батько залишив справи п'ять років тому, і він здався йому тепер страшенно недоладним. "Час не стоїть на місці,— подумав він,— що далі, то більше змін!" Навіть циліндри стали носити рідше. Він запитав про Вела. Вел, сказала Вініфред, написав, що в наступному семестрі збирається грати в поло. Вона вважає, що він попав у чудове товариство. Намагаючись приховати свій неспокій, вона запитала світським тоном:
— Як ти гадаєш, Сомсе, моя справа набуде великого розголосу? Чи напевно вона з'явиться в газетах? Це так погано для Вела і для дівчат
Відчуваючи, як його гризе власна турбота, Сомс відповів:
— Газетярі — страшенні пронози; від них важко що-небудь приховати. Вони вдають, ніби пильнують громадську моральність, а насправді розбещують читачів своїми огидними статтями. Однак цього ще рано боятися. Сьогодні ми тільки порадимося з Дрімером щодо відновлення подружніх прав. Звичайно,

він розуміє, що ми хочемо домогтися розлучення; але ти повинна вдавати, ніби щиро бажаєш повернення Дарті — тож спробуй сьогодні грати цю роль.
Вініфред зітхнула.
— От Монті — той любив блазнювати!— мовила вона.
Сомс гостро позирнув на неї. Він ясно бачив, що Вініфред не може сприймати свого Дарті серйозно і відразу відмовиться від їхнього заміру, якщо тільки до цього буде хоч найменша можливість. А він із самого початку відчував, що треба виявити твердість. Злякатися зараз невеличкого скандалу означало приректи сестру та її дітей на справжню ганьбу, а може, згодом і на злидні, якщо дозволити Дарті знову сісти їм на шию: адже він котитиметься усе нижче й нижче й тринькатиме гроші, які Джеймс залишить дочці. Хоча капітал і закріплений, цей негідник зуміє урвати дещо й для себе й примусити родину заплатити величезну суму, щоб врятувати його від банкрутства чи, може, навіть від в'язниці! Вони залишили на набережній лискучу карету з лискучими кіньми й слугами в лискучих капелюхах і зайшли до контори королівського адвоката Дрімера на Краун-Офіс-роу.
— Містер Белбі тут, сер,— сказав клерк.— Містер Дрімер буде через десять хвилин.
Містер Белбі — молодший повірений, але не такий молодший, яким би він міг бути, бо Сомс звертався тільки до адвокатів з усталеною репутацією; власне кажучи, для нього лишалося загадкою, як адвокати примудрялися створити собі таку репутацію, що спонукала його Звіряти на них свої справи,— містер Белбі сидів, переглядаючи якісь папери. Він щойно повернувся з суду і був у перуці й мантії, які на диво пасували до його носа, що стирчав, наче ручка маленької помпи, а також до його гострих синіх очиць і трохи випнутої спідньої губи — навряд чи можна було знайти людину, яка б краще доповнювала й зміцнювала Дрімера.
Коли його відрекомендували Вініфред, вони перескочили через погоду й заговорили про війну. Сомс несподівано перебив їх:
— Якщо він не виконає постанови суду, нам усе одно доведеться чекати з нашим позовом іще шість місяців. Я хочу прискорити справу, Белбі.
Містер Белбі, в мові якого відчувався ледь помітний ірландський акцент, усміхнувся до Вініфред і пробурмотів.
— Законна відстрочка, місіс Дарті.
— Шість місяців!— повторив Сомс.— А тоді вже буде червень! Почнуться літні канікули. Треба натиснути, Белбі.
Він матиме немало клопоту з Вініфред, яка, напевно, на той час втратить усю свою рішучість.
— Містер Дрімер зараз вас прийме, сер.
Вони рушили в кабінет одне за одним: містер Белбі пішов перший, потім Вініфред у супроводі Сомса — рівно через одну хвилину за Сомсовим годинником.
Королівський адвокат Дрімер, у мантії, але без перуки, стояв біля каміна, ніби до нього прийшли не на ділову нараду, а в гості; обличчя в нього було жовтувате, масне, що буває у дуже вчених людей, ніс чималий, оздоблений окулярами, баки коротенькі, сивуваті; він мав незрівнянну звичку безперестану примружувати одне око і прикривати спідню губу верхньою, від чого його мова скидалася на якесь рипіння. У нього була також манера несподівано наскакувати на співрозмовника, і це разом із грізним тоном і звичкою погарчати, перш ніж заговорити, створило йому репутацію, якою міг похвалитися мало хто з адвокатів, котрі вели спадкоємницькі й шлюборозлучні процеси. Примруживши око, він вислухав перелік фактів у бадьорому викладі містера Белбі, потім загарчав і сказав:

— Я все це знаю,— і несподівано наскочив на Вініфред, прорипівши:— Ми хочемо, щоб він повернувся, еге ж, місіс Дарті?
Сомс зразу ж втрутився:
— Моя сестра справді в нестерпному становищі.
Дрімер прогарчав
— Звичайно. То чи можемо ми покладатися на його каблограму, чи нам слід почекати, доки мине різдво, щоб дати йому можливість надіслати листовну відповідь, ось у чому питання, правда?
— Чим швидше, — почав був Сомс.
— А ви що скажете, Белбі?— несподівано наскочив Дрімер на молодшого повіреного.
Містер Белбі, здавалося, нюшив повітря, наче пес.
— Справа буде розглядатися не раніше як у середині грудня. Немає потреби давати йому більше часу.
— Звичайно, ні,— сказав Сомс.— З якої речі моя сестра повинна страждати тому, що він побіг...
— Світ за очі,— знову наскочив на нього Дрімер.— Авжеж. Нащо людям бігати світ за очі, правда ж, місіс Дарті?— І він розпустив мантію, як індик свого хвоста.— Я згоден. Ми можемо братися до діла. Оце і все?
— Поки що все,— з притиском мовив Сомс.— Я хотів познайомити вас із своєю сестрою.
Дрімер ніжно загарчав:
— Дуже приємно. До побачення.
І опустив пишний хвіст своєї мантії.
Вони вийшли одне за одним. Вініфред спустилася вниз сходами. Сомс затримався. Він і сам не сподівався, що Дрімер справить на нього таке сильне враження.
— Свідчення, гадаю, не викличуть сумніву,— сказав він Белбі.— Між нами, якщо ми не покінчимо якнайшвидше з цією справою, то, може, й ніколи не покінчимо. Як ви гадаєте, він це розуміє?
— Я йому натякну,— відповів Белбі.— Він же людина хороша, справді хороша.
Сомс кивнув головою і поспішив слідом за сестрою. Вона стояла на протязі, кусаючи губи під вуаллю; він сказав:
— Свідчення стюардеси будуть цілком переконливі.
Обличчя Вініфред неначе закам'яніло, вона випросталася, і вони пішли до екіпажа. Їдучи до Грін-стріт, обоє мовчали, кожного з них пекла та сама думка: "Чому, чому мені доводиться виставляти на люди свою біду? Чому доводиться наймати шпиків, які будуть вивідувати мої нещастя? Адже не з моєї вини усе це сталося".
V. ДЖОЛЛІ БЕРЕТЬСЯ СУДИТИ
Власницький інстинкт, який був так боляче вражений у двох членів родини Форсайтів і спонукав їх позбутися того, чим вони вже не могли володіти, що не день, то ставав усе міцніший в Британській державі. Ніколас, котрий спочатку ставився з великим сумнівом до війни, яка, напевно, завдасть збитків власникам, тепер говорив: ці бури страшенно впертий народ, і чим швидше їх провчать, тим краще. Він доручив би командування Вулзлі! Вміючи зазирнути в майбутнє трохи далі, ніж інші,— саме тому йому пощастило нажити багатство, яким не міг похвалитися ніхто з Форсайтів,— він уже збагнув, що там потрібна не така людина, як Буллер: "Цей чолов'яга тільки кидається на всі боки, як бик, і, коли не вживуть заходів, то Ледісміт не витримає облоги і здасться" Це він казав на початку грудня, отож, коли настав Чорний тиждень, він мав право сказати всім: "А що я вам говорив?" Протягом того тижня, такого похмурого, якого ще не бувало за пам'яті Форсайтів, дуже молодий Ніколас так завзято муштрувався в своєму полку,

прозваному полком "його величності чорта", що молодий Ніколас навіть радився із сімейним лікарем щодо синового здоров'я і з неабиякою тривогою довідався, що він цілком здоровий. Хлопець недавно одержав диплом і дістав право самостійної адвокатської практики, задля чого довелося піти на деякі витрати, і батько з матір'ю були в розпачі від того, що він бавиться військовою справою в такий час, коли від цивільного населення можуть зажадати знання військової справи. Його дід, звичайно, висміяв ці побоювання, бо йому ще змалку втовкмачили в голову думку, що коли Англія розпочинає війну, то ця війна неодмінно буде коротка і професійна, і він відчув глибоку недовіру до імперської політики, яка до того ж завдавала йому збитків, бо акції "Де Бір", якими він володів, швидко падали, і це, на його думку, було більш ніж достатньою пожертвою з боку його онука.
В Оксфорді, проте, переважали інші почуття. Неспокій і сумніви, властиві великому гурту молоді, поступово, протягом двох місяців, які передували Чорному тижню, призвели до того, що цей гурт поділився на два супротивних угруповання. Звичайна англійська молодь, яка завжди схилялася до консервативних поглядів, хоч і не дуже замислювалася над тим, що діється, палко обстоювала потребу воювати до кінця і дати бурам доброго чосу. До цієї численнішої групи, певна річ, належав Вел Дарті. З другого боку, радикальна молодь —менша, але гучно-голосіша група — стояла за те, щоб припинити війну й надати бурам автономію. Однак до Чорного тижня ці групи були ще аморфні, гострі кути не були помітні, і суперечки велися суто академічного характеру. Джоллі належав до тих, що сумнівалися, до якої з цих груп прилучитись. Любов до справедливості, яку він успадкував від старого Джоліона, не дозволяла йому визнати правоту котроїсь із двох сторін. До того ж у його гуртку "найкращих" був один прихильник "стрибучого Ісуса", хлопець дуже передових поглядів, і Джоллі підпав під його вплив. Джоллі вагався. Батько його теж, здавалося, не мав певної думки. І хоча він пильно стежив за батьком, як то властиво двадцятирічному хлопцеві, вишукуючи вади, які ще можна виправити, проте у цього батька було щось особливе, що надавало своєрідної принадності його вірі в іронічну толерантність. Звичайно, всі художники схожі на Гамлета, тож не слід забувати цього, коли йдеться про твого батька, навіть якщо його любиш. Але оригінальний погляд Джоліона, що "залазити до чужої оселі (як зробили англійські поселенці), а потім заводити в ній свої порядки і зрештою сісти хазяям на шию, не личить порядним людям",— обгрунтований чи ні, був до душі його синові, який схилявся перед благородством. З другого боку, Джоллі терпіти не міг людей, яких його товариство називало "диваками", а Велове товариство "вахлаями", отож він вагався, аж поки вдарив годинник Чорного тижня. Раз, два, три — долинули зловісні звуки поразок у Стормберзі, Магерсфонтейні, Колензо. Затята англійська душа вигукнула після першої: "Але ж є ще Метьюен!" Після другої: "Але ж є ще Буллер!" Потім змовкла, охоплена похмурою люттю. А Джоллі сказав собі: "Ні, хай йому біс! Треба нарешті дати чосу тим нахабам. Мені байдуже, чия правда: їхня чи наша". І, хоч він і не знав цього, його батько думав так само.
Наступної неділі, останньої в семестрі, Джоллі запрошено на обід, що його давав один із "найкращих". Після другого тосту "за Буллера, і хай згинуть бури"— пили місцеве бургундське і вихиляли до дна — він помітив, що Вел Дарті, який теж сидів за столом, дивиться на нього з посмішкою і щось каже своєму сусідові. Джоллі був певен: каже щось зневажливе. Навряд чи можна було знайти іншого юнака, котрий би так не любив привертати до себе увагу чи заводити публічні сварки, як Джоллі, тож він тільки почервонів і стиснув губи. Невиразна ворожість, яку він завжди почував до свого

троюрідного брата, раптом зміцніла. "Гаразд!— сказав він сам до себе.— Постривай-но, голубе!" Вино, яке студенти пили у дещо надмірній кількості, спонукало його дорогою додому сіпнути Вела за рукав, коли їхній гурт дійшов до безлюдного завулка.
— Що ви говорили про мене за столом?
— Хіба я не маю права говорити, що мені хочеться?
— Ні.
— Ну то знайте: я сказав, що ви за бурів, і так воно й є насправді.
— Ви брешете!
— Хочете битися?
— Звичайно, але не тут — у саду.
— Гаразд. Ходімо в сад.
Вони пішли, зиркаючи скоса один на одного; обидва трималися нетвердо на ногах, але жоден і не думав відступати; вони перелізли через садову огорожу. Залізні гостряки надірвали Велові рукав, і його думки зосередилися на цьому. Джоллі думав про те, що вони будуть битися на території чужого коледжу. Це не гаразд, але нічого не вдієш — підла тварюка!
Вони пройшли по траві в найтемніший закуток саду і скинули пальта.
— А ви не п'яні?— раптом запитав Джоллі.— Я не можу з вами битися, якщо ви п'яні.
— Не більше за вас.
— Чудово!
Не потиснувши один одному руки, хлопці відразу стали в оборонну позицію. Вони забагато випили, щоб битися за всіма правилами, і тому особливо старанно намагалися додержуватись коректного стилю, аж поки Джоллі ненароком ударив Вела по носі. Після цього почалася безладна люта бійка в темряві під старими деревами, і не було кому крикнути: "Тайм!",— і вони тільки тоді розчепилися і відскочили один від одного, побиті й задихані, коли пролунав чийсь голос:
— Ваші прізвища, молоді джентльмени?
Від цього ввічливого запитання, що пролунало з-під ліхтаря біля садової хвіртки, ніби до них озвалося якесь божество, їхні нерви не витримали, і, схопивши свої пальта, вони метнулися до огорожі, перестрибнули через неї і помчали до безлюдного завулка, де недавно кинули один одному виклик. Тут, у тьмяному світлі, вони втерли піт і, не кажучи ані слова, попрямували за десять кроків один від одного до брами коледжу. Вони розійшлися мовчки, Вел рушив по Бруері до Брод-стріт, Джоллі — провулком на Гай-стріт. І досі розпалений, він шкодував, що не показав справжнього вміння битися, і пригадував ті каунтери й нокаути, яких йому не пощастило завдати. Його уява намалювала інший двобій, зовсім не схожий на той, в якому він щойно брав участь, справжній рицарський, з шарфами й шпагами, випадами й відбиванням ударів, наче це діялося в творах його улюбленого Дюма. Він уявляв себе Ла Молем, Арамісом, Бюссі, Шіко й д'Артаньяном, об'єднаними в одну особу, але не міг зрівняти Вела з Коконасом, Бріссаком чи Рошфором. Цей нахаба просто клятий кузен, який не доріс до джентльмена. Але дарма! Він його добряче відлупцював. "За бурів!" Ці слова й досі ятрили йому серце, і в обважнілій голові Джоллі промайнула думка піти добровольцем на війну; в своїй уяві він бачив, як мчить верхи по велду [36], як влучно стріляє, а бури кидаються врозтіч, наче кролики. І, підвівши догори запалені очі, він побачив над дахами Гай-стріт яскраві зорі й уявив, що лежить просто неба на Кару (він чув цю назву, але не знав, що вона означає), закутавшись у ковдру, з рушницею напоготові й утупивши погляд у зоряний небосхил.

Зранку в нього нестерпуче боліла голова, він заходився лікувати її так, як належало одному з "найкращих": занурив її в холодну воду, заварив міцну каву, якої не зміг пити, а за сніданком ковтнув трохи рейнвейну. Щоб пояснити, звідки взявся синяк на його щоці, він вигадав історію про "якогось йолопа", що кинувся на нього з-за рогу. Він би нізащо не розповів про цю бійку, бо, поміркувавши, вирішив, що вона суперечила його життєвим правилам.

Наступного дня він сів у поїзд і поїхав у Лондон, а потім до Робін-Гіла. Там не було нікого, крім Джун і Голлі, бо батько виїхав до Парижа. Під час канікул він нудив світом, уникаючи товариства своїх сестер. Джун, певна річ, няньчилася із своїми "бідолашками", що їх, як правило, Джоллі не терпів, а надто Еріка Коблі та його родину, "безнадійних невдах", котрі протягом усіх канікул товклися в їхньому домі А між ним і Голлі настало якесь дивне відчуження, наче у неї з'явилися власні погляди, а це вже було зовсім ні до чого. Він люто бив м'яча, самотній несамовито ганяв верхи по Річмонд-парку, вишукуючи міцні високі бар'єри, якими були позагороджувані деякі занедбані, зарослі травою алеї, і перестрибував через них — це він називав гартувати себе Джоллі боявся того, що він може злякатися, боявся більше, ніж інші хлопці. Він купив собі рушницю і влаштував у садибі стрільбище: цілився через ставок у стіну, за якою був город, наражаючи на небезпеку городників,— адже, можливо, незабаром він піде до війська і врятує Південну Африку для своєї батьківщини. Річ у тім, що тепер, коли оголосили набір у добровольчі полки, Джоллі був наче в лихоманці. Чи слід йому зголоситися? Жоден з "найкращих", наскільки це було йому відомо,— а він листувався з кількома,— не збирався йти воювати. Якби вони виявили такий намір, він би зголосився відразу,— честолюбний і звиклий коритися усталеним звичаям, він ніколи не любив пасти задніх, — але вчинити щось подібне поперед інших означало "задаватися", бо, звичайно, в цьому немає справжньої потреби. До того ж йому не дуже хотілося йти, бо цей молодий Форсайт завжди уникав нерозважних вчинків. У душі його йшла безладна, люта боротьба, і він став зовсім не схожий на того спокійного і навіть дещо незворушного юнака, яким був колись.

І ось одного дня він побачив видовище, яке збентежило й розгнівило його: двох вершників на алеї парку біля Гемгейт, з яких та, що їхала ліворуч, була поза всякими сумнівами Голлі на своїй чалій кобилці, а праворуч, також поза всякими сумнівами, був цей "жевжик" Вел Дарті. Його перша думка була наздогнати їх і зажадати пояснення, що все це означає, прогнати цього нікчему і забрати Голлі додому. Його друга думка — утриматись, бо він пошиється в дурні, якщо вони не послухаються. Він повернув коня за дерево, потім збагнув, що шпигувати за ними також не годиться. Нічого не вдієш: довелося їхати додому й чекати, поки вона повернеться! Призначає побачення цьому фертові! Порадитися з Джун він не міг, бо вона ще зранку подалася до Лондона, разом із Еріком Коблі та його родиною. А батько й досі був у "тому клятому Парижі". Він відчував, що нарешті настала хвилина, до якої він так наполегливо готувався в школі, де вони вдвох із хлопцем на прізвище Брент підпалювали газети і клали їх посеред кімнати, щоб виробити в собі холоднокровність на випадок небезпеки. Проте він зовсім не почував себе холоднокровним, чекаючи у дворі стайні й знічев'я гладячи пса Балтазара; неповороткий, як старий гладкий чернець, пес, що тужив за своїм хазяїном, підняв морду, задихаючись від вдячності за цю увагу. Голлі приїхала тільки через півгодини, розчервоніла й така гарненька, якою вона просто не мала права бути. Він побачив, як вона кинула на нього швидкий погляд,— звичайно, почуваючись винною,— пішов слідом за нею в будинок і, взявши за руку, повів у кімнату, де колись був дідів кабінет. Ця кімната,

куди тепер рідко заходили, й досі навівала на них обох спогади про людину, що запам'яталася їм своєю ніжністю, великими звислими сивими вусами, запахом сигар і веселим сміхом. Тут Джоллі в золоті часи дитинства, ще до школи, любив борюкатися з дідом, який навіть у вісімдесят років чудово вмів підставляти йому ногу. Тут Голлі, вмостившись на бильці великого шкіряного крісла, гладила дідусеві сріблясті пасма волосся, що кучерявилося над вухом, у яке вона нашіптувала свої таємниці. Крізь ці засклені двері вони всі троє безліч разів виходили на лужок грати в крикет і в таємничу гру під назвою "Уопсі-дузл", незрозумілу для всіх інших гру, в яку старий Джоліон грав із великим запалом. Сюди однієї спекотливої ночі Голлі з'явилася в нічній сорочечці: їй приснився страшний сон, і вона прибігла, щоб дід її заспокоїв. І сюди привели до діда Джоллі,— батька якраз не було вдома,— який уранці підсипав вуглекислої магнезії в щойно знесене яйце, подане на сніданок мадемуазель Бос, а потім повівся зовсім негідно, і тут відбувся такий діалог:

— Ну, хіба ж можна так робити, мій хлопчику?

— Але ж вона вдарила мене, дідусю, і тоді я її вдарив, а потім вона мене знову.

— Вдарити жінку? Це ж сором! Ти попросив у неї пробачення?

— Ще ні.

— То негайно піди й попроси. Ну ж бо.

— Але ж, дідусю, це вона почала, і вона вдарила мене двічі, а я її тільки раз.

— Слухай, хлопче, це ганебний вчинок.

— Це ж вона розлютилася, а я ні.

— Ну ж бо.

— Ну, тоді ти теж піди зі мною, дідусю.

— Гаразд, але тільки на цей раз.

І вони пішли, узявшись за руки...

Сюди, де романи автора "Уеверлі", твори Байрона, "Римська імперія" Гіббона, "Космос" Гумбольдта, бронзові статуетки на каміні й шедевр олійного живопису "Голландські рибальські човни при заході сонця" лишалися незмінними, як доля, і здавалося, старий Джоліон міг би й тепер сидіти тут у кріслі, поклавши ногу на ногу й закрившися "Таймсом", так що видно тільки опукле чоло й глибокі поважні очі,— сюди вони прийшли, двоє його онуків. І Джоллі сказав:

— Я бачив тебе й того типа в парку.

Він був задоволений, помітивши, як спаленіло її обличчя: нехай її пече сором.

— Ну то й що?— відказала вона.

Джоллі був ошелешений: він чекав чогось зовсім іншого.

— Ти знаєш,— сказав він із притиском,— що в минулому семестрі він образив мене: я, мовляв, за бурів? І мені довелося з ним битися.

— Хто ж переміг?

Джоллі кортіло відповісти: "Переміг би я",— але це здалося йому негідним.

— Послухай-но!— мовив він.— Що це все означає? Не сказавши нікому!

— А чому я мала казати? Тата немає вдома, то чому мені з ним не їздити?

— Можеш їздити зі мною. Я вважаю, що він фертик, та й годі

Голлі зблідла з гніву

— Він не такий. Ти сам винен, що незлюбив його.

І, прослизнувши повз брата, вона вийшла, а він залишився і став дивитися на бронзову Венеру, яка сиділа на черепасі і яку досі затуляла йому чорнява сестрина голівка в м'якому фетровому капелюшку для верхової їзди. Він був уражений до глибини своєї юної душі. Влада, якою він тішився усе

життя, лежала розбита в друзки біля його ніг Він підійшов до Венери й почав машинально розглядати черепаху. Чому він незлюбив Вела Дарті? Цього він і сам не знав. Незнайомий з родинною історією, маючи лиш невиразне уявлення про ту ворожнечу, яка виникла тринадцять років тому, коли Босіні покинув Джун заради Сомсової дружини, він нічого не знав про Вела і тому не міг збагнути причини своєї неприязні. Він просто не любив його, та й годі Проте перед ним постало питання, що тепер робити? Правда, Вел Дарті їм доводиться троюрідним братом, але зустрічатися з ним Голлі зовсім ні до чого. Однак виказувати те, що він випадково побачив, було проти його принципів. Опинившись перед такою дилемою, він сів у старе шкіряне крісло й поклав ногу на ногу Надворі споночіло, поки він сидів, дивлячись крізь широке вікно на старого дуба, розлогого, хоч і безлистого, що поволі розпливався темним обрисом на тлі вечірнього присмерку.
"Дідусь!"— подумав він без усякого зв'язку і витяг годинника. Стрілок не було видно, тож він крутнув репетир. "П'ята година!" Дідусів перший золотий годинник, гладенький від часу, зі стертою гравіровкою і подзьобаний від багатьох падінь. Дзвін його був наче тихий голос тих золотих часів, коли вони вперше приїхали з Сент-Джонс-Вуда в цей будинок, приїхали з дідусем у його екіпажі й зразу ж кинулися до дерев. До дерев, на які можна видиратися, а дідусь поливав унизу герань на клумбах. Що ж його робити? Написати татові, щоб приїхав? Розповісти все Джун? Але вона така, така незбагненна! Нічого не робити і сподіватися на краще? Зрештою, канікули скоро закінчаться. Поїхати в Лондон і зажадати від Вела, щоб він сюди не потикався? Але як дістати його адресу? Голлі її не дасть! Справжній лабіринт шляхів, безліч усіляких можливостей! Він закурив сигарету. І коли викурив її до половини, чоло його розгладилося, наче по ньому ніжно провела худорлява стареча рука; і Джоллі здалося, що хтось прошепотів на вухо "Нічого не роби. Не кривди Голлі, не кривди її, мій хлопчику!" І він зітхнув заспокоєно, випустивши дим крізь ніздрі
А нагорі у своїй кімнаті й досі супилася Голлі, яка вже встигла роздягтись. "Він не такий, він не такий!"— безгучно шепотіли її уста
VI. ДЖОЛІОН ВАГАЄТЬСЯ
Невеликий затишний готель над відомим рестораном біля вокзалу Сен-Лазар правив Джоліонові за притулок у Парижі Він не терпів за кордоном своїх земляків Форсайтів — мляві, наче риба, яку витягли з води, вони топталися по тому самому маршруту: Опера, вулиця Ріволі, "Мулен Руж" Його дратував їхній вигляд, який свідчив, що вони прибули сюди, бо їм треба було якомога швидше виїхати куди-небудь із дому Але жоден Форсайт не з'являвся біля цього притулку, де в його спальні камін топили дровами і кава була пречудова. Париж завжди був для нього привабливіший узимку. Гострий запах дров'яного диму й жаровень, де смажилися каштани, блиск зимового сонця в погожі дні, кав'ярні просто неба, не зважаючи на зимовий холод, незалежний, жвавий натовп на бульварах,— все це ніби говорило йому, що зимовий Париж має свою душу, яка, неначе перелітна пташка, влітку відлітає.
Він добре розмовляв французькою мовою, мав кількох друзів, знав деякі ресторанчики, в яких подавали смачні страви і де можна було спостерігати за цікавими типажами. В Парижі він відчував, що його охоплює філософський настрій, і іронія його набувала гостроти; життя сповнювалося витонченим змістом, позбавленим певної мети, ставало букетом пахощів, темрявою, пронизаною хисткими зблисками світла.
На початку грудня, коли Джоліон вирішив поїхати до Па рижа, він іще не признавався собі, що їде туди слідом за Айріні Але не минуло й двох днів у Парижі, як йому довелося визнати, що бажання бачити її було чи не головною

причиною його приїзду В Англії людина ніколи не признається в своїх природних нахилах. Він думав, що йому треба поговорити з нею про те, що він здав у найми її квартиру та про інші справи, але в Парижі відразу збагнув, що йому кортить не того В цьому місті він наче був під владою якихсь чарів. На третій день він написав їй листа й одержав відповідь, яка сповнила його радісним трепетом:
"Дорогий Джоліоне!
Я буду дуже рада зустрітися з вами.
Айріні"
Він пішов до неї в готель погожого сонячного дня, і на душі в нього було таке почуття, яке охоплювало його, коли він ішов подивитися на улюблену картину. Він не пригадував, щоб якась інша жінка викликала в ньому таке особливе, чуттєве і водночас високе почуття. Він посидить, помилується нею і піде, не пізнавши її глибше, але ладний завтра знову прийти й милуватися нею. Такі були в нього почуття, коли в трохи побляклій, але чепурній маленькій вітальні тихого готелю над Сеною вона підійшла до нього в супроводі хлопчика-коридорного, котрий урочисто проголосив: "Мадам"— і відразу зник. Її обличчя, усмішка, постава були точнісінько такі, як він їх уявляв собі, а вираз її обличчя говорив ясно: "Друг".
— Ну,— мовив він,— які у вас новини, бідна вигнаннице?
— Ніяких.
— Нічого не чути про Сомса?
— Нічого...
— Я здав вашу квартиру і, як належить сумлінному управителю, привіз вам грошей. Як вам подобається Париж?
Провадячи ці розпити, він подумав, що йому ніколи не доводилося бачити таких гарних і ніжних уст; спідня губа ледь вигиналася вгору, а біля кутика верхньої видніла малесенька ямочка. Йому здалося, що він оце щойно побачив жінку в створінні, яке досі було для нього ніби живою статуєю, котрою він милувався, неначе витвором мистецтва. Вона призналася, що жити самій у Парижі трохи важко; а проте Париж так захоплений власним життям, що здебільшого в ньому почуваєш себе безпечно, як у пустелі. До того ж англійців тут тепер не вельми полюбляють!
— Навряд чи ця неприязнь поширюється на вас,— сказав Джоліон.— Ви маєте подобатися французам.
— Це породжує свою незручність.
Джоліон кивнув головою.
— Ну, а поки я тут, дозвольте мені поводити вас по місту. Ми почнемо завтра. Запрошую вас пообідати в моєму улюбленому ресторані, а тоді підемо в оперету.
Відтоді почалися щоденні зустрічі.
Незабаром Джоліон збагнув, що для тих, хто прагне сповільнити розвиток любовного почуття, Париж перше і водночас останнє місце, де можна зберегти товариські стосунки з гарною жінкою. Ця щойно відкрита істина заволоділа його серцем, виспівуючи, наче пташка: "Elle est ton reve! Elle est ton reve!" [37] Часом такий стан здавався природним, часом смішним — тяжкий випадок пізньої любові. Суспільство вже раз зробило його вигнанцем, і відтоді він перестав зважати на умовну мораль; але думка про кохання, на яке вона не могла відповісти взаємністю — хіба може вона, коли він у такому віці?— навряд чи виходила за межі його підсвідомості. До того ж йому було дуже боляче згадувати про її змарноване, самотнє життя. Відчуваючи, що їй приємне його товариство і що вона щиро тішиться їхніми прогулянками, він намагався не зробити й не сказати нічого такого, що могло б зіпсувати цю втіху. Вона упивалася його дружбою, наче зів'яла

рослина, яка жадібно вбирає в себе воду. Наскільки їм було відомо, ніхто, крім нього, не знав її адреси, в Парижі у неї не було знайомих, а в нього дуже мало, тож, здавалося, не було потреби дбати про обережність під час прогулянок, розмов, відвідин концертів, виставок, театрів, ресторанів, під час екскурсій до Версаля, Сен-Клу і навіть Фонтенбло. Час линув, наче на крилах,— так минув один із тих насичених яскравими барвами місяців, що не мають ані минулого, ані майбутнього. Те, що в юності переросло б у гарячу пристрасть, було тепер, мабуть, таким самим глибоким, але куди ніжнішим почуттям, до якого домішувалася безнадійність і рицарське обожнювання, що робили його схожим на почуття вірного друга й захисника,— воно затихало в його крові, принаймні поки вона була з ним, усміхнена й щаслива їхньою дружбою, і щодень вона здавалася йому вродливішою і духовно ближчою; її життєва філософія, вироблена більше почуттям, аніж розумом, на диво збігалася з його власною, іронічна недовірливість, потяг до краси, майже пристрасна співчутливість і толерантність сполучалися в ній з інстинктивною безкомпромісністю, котра йому, як чоловікові, була властива в меншій мірі. І протягом усього цього місяця, щодня бачачись з Айріні, він ні на мить не втрачав почуття, з яким ішов до неї першого дня,— почуття, що охоплює тебе перед улюбленим витвором мистецтва, якийсь майже абстрактний потяг. Що ж до майбутнього — цього невблаганного додатку сучасного,— то він уникав дивитися йому у вічі, боячись порушити свій безхмарний спокій; але він плекав задуми продовжити цей час у місцях іще прекрасніших, де світить гаряче сонце і де є стільки незвичайного й цікавого для ока і для пензля. Кінець настав швидко: двадцятого січня прийшла телеграма:

"ЗАПИСАВСЯ ДОБРОВОЛЬЦЕМ КАВАЛЕРІЙСЬКИЙ ПОЛК
АЖОЛЛІ"

Її принесли Джоліонові саме тоді, коли він зібрався в Лувр, де мав зустрітися з Айріні. Телеграма зразу повернула його до дійсності. Поки він утішався тут солодким лотосом, його син, для якого він повинен бути мудрим учителем і керівником, зробив цей великий крок, що загрожував йому небезпекою, труднощами, можливо, навіть смертю. Він був вражений до глибини душі, раптом усвідомивши, як міцно Айріні обкрутилася навколо коренів його єства. Опинившись під загрозою розлуки, зв'язок між ними — а це був справжній зв'язок — утратив свою абстрактність. Джоліон розумів, що спокійна втіха від їхніх зустрічей минула назавжди. Він побачив своє почуття таким, яким воно було насправді,— зрозумів, що це кохання. Може, воно й смішне, але таке реальне, що виявиться рано чи пізно. Однак тепер, йому здавалося, він не може, не повинен його виявляти. Новина про Джоллі невблаганно стала йому на перешкоді. Він пишався цим рішучим кроком; пишався своїм сином, що той іде в бій за свою батьківщину, бо на Джоліоновій симпатії до бурів теж позначився Чорний тиждень. Отже, кінець настав раніше за початок! Яке щастя, що він нічим не виказав себе!

Коли він зайшов у картинну галерею, вона стояла перед "Мадонною серед скель", елегантна, усміхнена, забувши про все на світі, крім картини. "Невже мені не судилося більше дивитися на неї?— подумав він.— Але це неприродно вона ж бо дозволяє мені дивитися на себе" Вона не помічала його, а він дивився на неї, намагаючись закарбувати в пам'яті її образ, заздрячи картині, яку вона так довго розглядала. Двічі вона повертала голову до дверей, і він подумав. "Це стосується мене!" Зрештою він підійшов.

— Подивіться,— сказав він.

Вона прочитала телеграму, і в неї вихопилося зітхання.

Це зітхання теж стосувалося до нього! Його становище справді було тяжке! Щоб не зрадити свого сина, він повинен потиснути їй руку й піти. Щоб не зрадити свого заповітного почуття, він повинен принаймні сказати їй про це почуття. Чи може вона зрозуміти, чи зрозуміє, чому він мовчить, втупившись у картину?

— Боюся, мені доведеться негайно виїхати додому,— зрештою сказав він.— Страшенно шкода, що всьому цьому кінець.

— Мені теж шкода; але, звичайно, вам треба їхати.

— Ну що ж,— мовив Джоліон, простягаючи руку.

Коли він зустрівся з нею поглядом, його затопила хвиля почуття.

— Таке життя!— сказав він.— Бережіть себе, моя люба!

Ноги його обважніли, і в нього було таке відчуття, наче мозок забороняє йому йти від неї. Обернувшись на порозі, він побачив, що вона підвела руку й торкнулася устами до пальців. Він поважно підняв свого капелюха і пішов, більше не озираючись.

VII. ДАРТІ ПРОТИ ДАРТІ

День, коли мала розглядатися справа Дарті проти Дарті про відновлення подружніх прав місіс Дарті, щодо яких Вініфред мучили такі тяжкі сумніви, неухильно наближався, як усе на світі до свого кінця. Цей день досі не настав, бо в суді почалися різдвяні канікули, але тепер справа стояла у списку третьою. Вініфред провела різдво трохи більш по-світському, аніж завжди, замкнувши свої переживання в грудях під низьким декольте. На це різдво Джеймс був до неї особливо щедрий, виявляючи цим своє співчуття і радість, що незабаром буде розірваний її шлюб із цим "мерзенним негідником",— почуття, які переповнювали вщерть його старе серце, але яких його старі уста не могли висловити.

Після втечі Дарті падіння консолей здалося не такою вже й значною подією; що ж до скандалу, то гостра неприязнь, яку він відчував до цього ледаща, і та перевага, яку цей справжній Форсайт, що невдовзі мав покинути цей світ, дедалі більше віддавав збереженню власності над збереженням репутації, приспали турботи старого, який до того ж давно вже не чув ніяких розмов на цю тему (її при ньому старанно оминали), крім своїх власних. Як юриста і як батька, його найбільше непокоїло те, що Дарті може раптом повернутися і виконати постанову суду. Ото. буде справжня халепа! Його так замучили ці побоювання, що, даруючи Вініфред на різдво чек, в якому стояла чимала сума, він сказав їй:

— Це головним чином для того типа, щоб сидів там і не вертався.

Певна річ, гроші ці, вважай, що викинуто на вітер, зате вони були страхуванням від банкрутства, яке вже не загрожуватиме йому, коли пощастить домогтися розлучення; і він уперто запитував Вініфред, аж поки вона запевнила його, що гроші вже вислано. Бідолашна жінка! Їй було страшенно тяжко послати ці гроші, котрі, звичайно, попадуть у сумочку "тієї особи"! Сомс, довідавшись про це, похитав головою. Адже вони мають справу не з Форсайтом, що твердо і розумно прямує до своєї мети. Не варто ризикувати грішми, не знаючи, як там у нього склалися обставини. А проте це справить добре враження в суді; треба буде подбати, щоб Дрімер згадав про цей факт.

— Цікаво,— раптом сказав він,— куди поїде балет після Аргентіни?

Він ніколи не проминав нагоди нагадати їй про це, знаючи, що Вініфред і досі має слабкість, якщо не до Дарті, то принаймні до замовчування його вад. Хоч виявляти захват і суперечило його натурі, однак йому довелося визнати, що вона тримається просто чудово, адже діти її жадібно чекають новин про батька, наче пташенята поживи,— Імоджен незабаром почне бувати у світському товаристві, а Вел бере цю історію дуже близько до серця. Сомс

відчував, що в цій справі Вініфред найбільше дбає про Вела, бо вона, звичайно, любить його найбільше. Цей хлопчисько, чого доброго, поплутає їм усі карти, коли йому стукне щось у голову. Тож Сомс вжив усіх заходів, щоб його племінник не дізнався про те, що в суді незабаром має відбутися попередній розгляд справи. Він зробив навіть більше. Він запросив його пообідати в "Поступ" і, коли Вел закурив сигару, завів розмову на тему, що, як йому здавалася, мала найбільше зацікавити його племінника.
— Я чув,— сказав він,— що ти хочеш грати в поло в Оксфорді.
Вел трохи випростався на стільці.
— Атож!— відповів він.
— Ну то ось,— провадив Сомс,— це дуже дорога розвага. Твій дідусь навряд чи дасть свою згоду, якщо не матиме певності, що йому більше ні на що не доведеться марнувати гроші.
І він замовк, щоб перевірити, чи хлопець зрозумів, на що він натякає. Велові очі ховалися під густими темними віями, але його широкі уста ледь скривилися, і він промурмотів:
— Мабуть, ви маєте на увазі тата.
— Так, — сказав Сомс.— Боюся, що це залежить від того, чи він і далі сидітиме на шиї в дідуся, чи ні.
І більше нічого не сказав, щоб дати хлопцеві змогу самому подумати над цим.
Але Вел у ті дні думав також і про сріблясто-чалу кобилку, і про дівчину, що їздила на ній. Хоча Крам був у Лондоні і, якби попросити його, зразу познайомив би його з Цінтією Дарк, Вел не просив; більше того, він навіть уникав Крама і жив життям незвичайним навіть для самого себе, якщо не брати до уваги рахунків кравця і з манежу. Мати, сестри, молодший брат бачили, що ці канікули вію без кінця "відвідує товаришів", а вечорами куняє вдома. На будь-яку пропозицію чи запрошення вдень у нього була одна-єдина відповідь: "На жаль, мені треба відвідати одного товариша",— і він пускався на всілякі хитрощі, щоб непомітно пробратися в дім і вислизнути звідти в костюмі для верхової їзди, аж поки, ставши членом "Цапиного клубу", відніс туди свої костюми і там уже міг спокійно переодягатися, а тоді бігти до стайні по коня і — мерщій у Річмонд-парк. Своє почуття, яке міцніло щодень, він побожно ховав у серці. Нізащо в світі він не розповів би "товаришам", яких і не думав "відвідувати", того, ще виглядало смішним з погляду переконань, яких дотримувалися і вони, і він сам. Але, незважаючи ні на що це почуття впливало на його звички. Воно заважало йому віддаватися законним розвагам юнака, який нарешті вирвався на волю, і він був певен, що Крам назвав би його макухою Він мріяв тільки про те, щоб переодягнутися в свій новенький костюм для верхової їзди і тайкома гайнути на коні до Робін-Гуд-гейт, куди невдовзі притюпає поважною ступою сріблясто-чала кобилка зі своєю струнокою темнокосою вершницею, і вони поїдуть безлистими просіками поруч, зрідка перемовляючись, то скачучи наввипередки чвалом, то трюхикаючи собі поволі, побравшись за руки. Коли він сидів вечорами вдома, його не раз охоплювало бажання відкрити комусь свою душу, і йому кортіло розповісти матері, як ця несмілива, чарівна кузина полонила його серце і "занапастила його життя". Але він стримувався, пам'ятаючи з гіркого досвіду, що всі дорослі, старші тридцяти п'яти років, можуть тільки зіпсувати всю радість. Однаково йому доведеться закінчити коледж, а їй — почати з'являтись у товаристві, перш ніж вони зможуть побратися; то навіщо ускладнювати собі життя, якщо у нього є змога бачитися з нею? Сестри страшенно вредні, тільки й знають що дражнитися, а брат іще вредніший за них, і він не мав кому звірити свою таємницю, а тут іще це кляте розлучення! Яке нещастя мати прізвище, якого більше ніде не

зустрінеш! От якби у нього було прізвище Гордон, або Скотт, або Говард, або ще якесь зовсім звичайне! Але Дарті — у адресовому довіднику воно єдине! Це однаково що носити прізвище Моркін, другого такого не знайдеш. Так воно усе тривало доти, доки одного дня в середині січня сріблясто-чала кобилка та її вершниця в домовлений час не з'явилися. Чекаючи на холоді, він розмірковував, чи слід йому податися до її дому. Але там може бути Джоллі, а його ще й досі муляв прикрий спогад про їхню останню зустріч. Не можна ж безперестану битися з її братом! І він повернувся сумний до міста й пронудив цілий вечір удома. Наступного дня за сніданком йому впало в очі, що мати сіла до столу в якійсь незвичайній сукні і в капелюшку. Сукня була чорна з ясно-синім, капелюшок чорний з широкими крисами — виглядала вона дуже елегантно. Але коли після сніданку вона сказала: "Іди-но сюди, Веле",— і повела його у вітальню, у нього одразу занило в грудях. Вініфред щільно причинила двері й притулила до уст хусточку Вдихаючи пахощі пармської фіалки, якими була напахчена хусточка, Вел думав: "Невже вона довідалася про Голлі?"
Її голос перервав його роздуми:
— Ти допоможеш мені, любий синку?
Вел ніяково всміхнувся.
— Ти поїдеш зі мною зараз?..
— Мені треба відвідати...— почав був Вел, але щось у її обличчі спинило його.— Мамусю,— сказав він,— невже ти зібралася...
— Так, я маю зараз їхати в суд.
Уже! Ця клята справа, про яку він майже забув, бо ніхто про неї не згадував жодним словом. Відчуваючи глибокий жаль до самого себе, він стояв і обгризав задирки на пальцях Потім, помітивши, що в матері скривилися губи, випалив.
— Гаразд, мамо, я поїду. Тварюки!
Хто були ті тварюки, він не знав, але це слово дуже точно виражало їхні спільні почуття і трохи їх заспокоїло.
— Я піду надягну візитку,— промурмотів він і поспішив у свою кімнату.
Він надяг візитку, високий комірець, свої найкращі сірі гетри й застромив у краватку шпильку з перлиною, підбадьорюючи себе прокльонами. Подивившись у дзеркало, він сказав:
— Щоб мені добра не було, якщо я хоч одним словом викажу свої почуття, і пішов униз.
На вулиці стояла дідусева коляска; мати, закутана в хутра, неначе зібралася на обід до лорд-мера. Вони сіли поряд у закритій колясці, і за всю дорогу до суду Вел тільки один раз завів мову про цю неприємну справу:
— Там нічого не казатимуть про ті перли, правда ж?
Пухнасті білі хвостики на муфті Вініфред дрібно затремтіли.
— Ні, ні,— сказала вона,— сьогодні не буде нічого страшного. Твоя бабуня теж хотіла поїхати, але я її відраяла. Я подумала, що зі мною будеш ти. У тебе такий елегантний вигляд, Веле. Підніми трохи ззаду комірець — отак добре.
— Якщо вони будуть до тебе присікуватися...— почав Вел.
— Та ні, не будуть. Я триматимусь дуже спокійно. Інакше не можна.
— А мене вони не викличуть давати які-небудь свідчення?
— Ні, синку, ніхто тебе нічого не питатиме.
І вона поплескала його по руці. Її впевнений вигляд і тон втишили тривогу, що стискала його серце, і він заходився скидати й надягати свої рукавички. Аж тепер він помітив, що помилково надів не ту пару — ця не пасує до його гетрів: треба було взяти сірі, а він надів темно-коричневі замшеві; він ніяк не міг вирішити, скинути їх чи ні. Вони приїхали зразу після десятої.

Йому вперше довелося бувати в суді, й будівля справила на нього велике враження.
— Ого!— мовив він, коли вони зайшли у вестибюль.— Тут можна було б влаштувати чотири або навіть п'ять чудових тенісних кортів.
Сомс чекав їх біля сходів.
— Нарешті!— сказав він, не потиснувши їм руки, наче подія, задля якої вони прибули сюди, звільняла їх від таких формальностей.— Перша зала, Гепперлі Браун. Ми перші на черзі.
Велові груди затопило почуття, яке охоплювало його тоді, коли йому доводилося бити в крикеті, але він похмуро пішов за матір'ю і дядьком, стримуючи бажання роздивитися навколо й кажучи собі, що тут пахне, "як у коморі". На кожному кроці їм траплялися якісь люди, і він смикнув за рукав Сомса.
— Слухайте, дядечку, ви ж не допустите туди цих бісових газетярів?
Сомс зиркнув на нього скоса поглядом, який свого часу змусив багатьох прикусити язика.
— Заходьте в ці двері,— сказав він.— Можеш не скидати хутра, Вініфред.
Вел зайшов слідом за. ними, роздратований, високо підвівши голову. В цьому паскудному закутку всі люди — а їх була ціла юрба,— здавалося, сиділи одне в одного на колінах, хоча насправді кожне сидіння було відокремлене від сусіднього; у Вела було таке враження, що підлога не витримає і всі вони проваляться. Однак то було лише хвилинне враження від червоного дерева, чорних мантій і білих плям перук, облич і паперів, від якоїсь таємничості, від тихого шепоту,— за мить він уже сидів поруч із матір'ю в передньому ряду, спиною до всіх, вдихаючи ніжні пахощі пермських фіалок і востаннє скидаючи свої рукавички. Мати дивилася на нього: раптом він зрозумів: їй таки справді потрібно, щоб він сидів поруч із нею, що він немало важить у цій справі. Гаразд! Він їм покаже! Розправивши плечі, він поклав ногу на ногу й, прибравши непроникного вигляду, втупився в свої гетри. Але цієї миті якийсь дідуган у мантії і довгій перуці, до смішного схожий на підпилу стару бабу, зайшов крізь двері на підвищення перед ними, і Велові довелося встати разом з усіма.
— Дарті проти Дарті!
Вела охопила страшна огида. Адже це жахливо, коли твоє прізвище вигукують отак привселюдно! І, раптом почувши, як хтось позаду почав говорити про його родину, він озирнувся й побачив якогось старого шкарбуна у перуці, що белькотав, ніби ковтаючи свої слова,— кумедний стариган, таких він бачив разів зо два серед гостей за обідом на Парк-лейн, вони добряче хилили портвейн; так от де їх вишукують! Проте старий шкарбун здався йому дуже цікавим, і він би й далі дивився на нього, якби мати не торкнула його за рукав. Змушений дивитися перед себе, він утупив очі в суддю. З якої речі цей старий проноза з насмішкуватим ротом і швидкими очицями дозволяє собі втручатися в їхні приватні справи — невже в нього немає своїх власних справ, таких самих важливих і, напевне, таких самих неприємних? І, ніби напад пропасниці, Вела охопило почуття індивідуалізму, глибоко вкорінене у всього його роду. Голос позаду бубонів:
— Неприємності через грошові справи... марнотратство відповідача (Що за слово! Невже так називають батька?)... скрутне становище... часта відсутність містера Дарті. Моя клієнтка цілком слушно, ваша милість погодиться з цим, прагнула стримати... ішлося до банкрутства... умовляла... програвав у карти і на перегонах... ("Правильно!—подумав Вел.— Давай іще!"). Криза на початку жовтня... відповідач написав їй цього листа із свого клубу.— Вел сів рівно, вуха його спалахнули.— Я хочу прочитати

його з тими виправленнями, яких потребує листовне послання джентльмена, що, так би мовити, саме пообідав, мілорде.
"Стара тварюка!— подумав Вел, почервонівши ще дужче.— Тобі платили не за те, щоб ти сипав дотепами".
— "Ти більше не зможеш ображати мене в моєму власному домі. Завтра я виїжджаю за кордон. Кінь з'їздився". Цей вираз досить звичайний, ваша милість, для тих, кому не дуже пощастило в житті.
"От бісові мавпи!"—подумав Вел і залився ще густішим рум'янцем.
— "Мені несила терпіти твої образи". Моя клієнтка розповість вашій милості, що ці так звані образи полягали в тому, що вона сказала: "Ти перейшов усі межі",— дуже м'який вислів на мою скромну думку, коли взяти до уваги всі обставини.
Вел подивився скоса на застигле обличчя матері — в її очах з'явився вираз, який буває у зацькованого звіра. "Бідолашна мама",— подумав він і торкнувся рукою до її руки. Голос позаду бубонів далі:
— "...Я хочу розпочати нове життя. М.Д.". І наступного дня, мілорде, відповідач відплив на пароплаві "Тускарора" до Буенос-Айреса. Відтоді він не подав ніякої звістки, якщо не рахувати телеграми з відмовою у відповідь на лист, якого моя клієнтка написала йому наступного дня у великому горі, благаючи його повернутися до неї. З дозволу вашої милості я викличу місіс Дарті, щоб вона дала свідчення.
Коли мати підвелася, Вела охопило шалене бажання встати й собі і сказати: "Слухайте-но! Хай там що, а я примушу вас поводитися з нею ввічливо". Проте він стримався, почув, як вона запевнила, що говоритиме "правду, всю правду і нічого, крім правди"— і підвів погляд. Вона виглядала пречудово в хутрах і великому капелюшку, з легеньким рум'янцем на щоках, спокійна й по-діловому зосереджена; і він відчув гордість за неї, що вона так гідно тримається перед цими "ницими крутіями". Почався допит. Знаючи, що це тільки попередній розгляд перед розлученням, Вел майже з цікавістю слухав, як їй ставлять запитання, сформульовані так, щоб створити враження, нібито вона й справді хоче, щоб батько повернувся. Йому здалося, що вони дуже вправно "водять за ніс цього старого папугу в перуці". І його аж пересмикнуло, коли суддя раптом спитав:
— А, власне, чому ваш чоловік покинув вас? Адже не тому, що ви сказали, нібито він перейшов усі межі?
Вел побачив, що дядечко, не повертаючи голови, підвів очі на лаву свідків, почув, як позаду зашелестіли папери, й інстинкт підказав йому, що справі загрожує небезпека. Невже дядечко Сомс і старий шкарбун позаду чого-небудь не врахували? Мати відповіла, трохи повільніше вимовляючи слова:
— Ні, мілорде, але це тривало занадто довго.
— Що тривало?
— Неприємності через грошові справи.
— Але ж ви давали йому гроші. Чи ви хочете сказати, що він кинув вас, щоб покращити своє фінансове становище?
"Тварюка! Стара тварюка, та й годі!— раптом подумав Вел.— Він відчув, що тут щось не те, і винюхує, як собака, в чому ж річ!— і в нього завмерло серце.— Якщо... якщо він винюшить, тоді, звичайно, йому стане зрозуміло, що насправді мама зовсім не хоче, щоб батько повернувся". Мати знову заговорила, тепер уже більш світським тоном.
— Ні, мілорде, але, розумієте, я відмовилася давати йому гроші. Він довго не міг повірити, але зрештою таки повірив, а коли переконався...
— Атож, ви відмовилися. Але ж потім ви послали йому певну суму.
— Мілорде, я хотіла, щоб він повернувся.
— І ви думали, що це заохотить його до повернення?

— Не знаю, мілорде, я зробила це за батьковою порадою.
Щось у обличчі судді, в шелесті паперів позаду, в тому, що дядечко зразу поклав ногу на ногу, підказало Велові: мати відповіла так, як треба. "Спритно!— подумав він.— Яка це з біса гидка процедура!" Суддя озвався знову:
— Ще одне, останнє запитання, місіс Дарті. Чи ви й досі любите свого чоловіка?
Велові руки, які він заклав за спину, зразу стислися в кулаки. Яке право має суддя торкатися людських почуттів? Примушувати матір відкривати своє серце і говорити перед цими чужими людьми про те, чого, може, вона й сама не знає! Це не чесно. Мати стиха відповіла:
— Так, мілорде.
Вел побачив, як суддя кивнув головою: "От стукнути б його чимось по макітрі",— подумав він непоштиво, коли мати вернулася й сіла поруч. Далі суддя допитав свідків, які засвідчили, що батько виїхав і що він і досі відсутній; серед них була навіть одна їхня покоївка, що здалося Велові особливо огидним. Йому довелося вислухати чимало балаканини, і вся вона була гидотна. Нарешті суддя ухвалив вимагати відновлення подружніх прав, і вони встали й рушили до виходу. Вел ішов за матір'ю, стиснувши зуби, напівзаплющивши очі, і щосили намагався зневажати всіх. Материн голос збудив його в коридорі з гнівного забуття.
— Ти поводився чудово, синку. Мені дуже допомогло те, що ти був поряд. Ми з твоїм дядечком хочемо поснідати.
— Гаразд,— сказав Вел.— Я ще встигну відвідати того товариша.
І, швиденько попрощавшися з ними, він збіг униз сходами і вискочив на вулицю. Там прожогом стрибнув у кеб і помчав у "Цапиний клуб". Усі думки його зосередилися на Голлі й на тому, що він має зробити, перш ніж її брат покаже їй повідомлення, яке з'явиться в завтрашній газеті.
Коли Вел пішов, Сомс і Вініфред поїхали в "Чешірський сир". Сомс призначив там побачення містерові Белбі. Була ще тільки дванадцята година, в таку ранню пору вони будуть у ресторані самі, і Вініфред вважала, що побувати в цьому славнозвісному готелі "вельми цікаво". Замовивши легкий сніданок, чим офіціант був прикро вражений, вони чекали, поки його подадуть і поки з'явиться містер Белбі, й мовчки відпочивали після півторагодинної публічної муки. Незабаром з'явився й містер Белбі услід за своїм довгим носом, так само веселий, як вони були похмурі. Атож! Їм пощастило домогтися ухвали про відновлення подружніх прав, то чого ж їм іще треба!
— Звичайно,— сказав Сомс стишеним голосом.— Але тепер доведеться починати все спочатку, щоб зібрати нові докази. Дуже ймовірно, що саме він розглядатиме справу про розлучення, і коли виявиться, що ми знали про перелюбство від самого початку, це здасться йому дуже підозрілим. Його запитання досить ясно показали, що йому не подобаються ці хитрощі щодо відновлення подружніх прав.
— Ет!— бадьоро відповів містер Белбі.— Він забуде. Подумайте, друже, до того часу йому доведеться розглянути добру сотню позовів. Крім того, рішення, яке він ухвалив сьогодні, примусить його затвердити розлучення, якщо будуть переконливі докази. Ми приховаємо від нього, що місіс Дарті давно це знала. Дрімер виклав усе чудово — він уміє говорити по-батьківському.
Сомс кивнув головою.
— І я хочу висловити своє захоплення вами, місіс Дарті,— провадив містер Белбі.— У вас природжені здібності давати свідчення. Ви стоїте непорушно, як скеля.

Цієї миті з'явився офіціант, балансуючи трьома тарілками на одній руці, й сказав:
— Я вже несу пудинг, сер. Сьогодні в ньому багато жайворонків.
Містер Белбі схвалив його турботу порухом носа. Але Сомс і Вініфред розгублено дивилися на свій "легкий" сніданок, який виявився коричневим місивом у підливі, й обережно колупалися виделкою в тарілці, сподіваючися знайти тушки смачних маленьких співців. Проте, скуштувавши страву, вони побачили, що зголодніли дужче, аніж їм здавалося, і з'їли геть усе, а на додачу випили по склянці портвейну. Мова зайшла про війну. Сомс вважав, що Ледісміт буде взято і що війна триватиме ще з рік. Белбі вважав, що війна закінчиться до літа. Обидва погодилися, що там потрібно більше війська. Воювати треба до повної перемоги, бо це вже стало справою престижу. Вініфред звернула розмову на твердіший грунт, зауваживши, що вона не хоче, щоб позов розглядався до того, як в Оксфорді почнуться літні канікули: на осінь, коли Вел приїде знову в коледж, хлопці встигнуть про все забути; та й лондонський сезон уже скінчиться. Обидва юристи заспокоїли її: треба чекати шість місяців, а тоді що швидше, то краще. Ресторан почали заповнювати відвідувачі, і вони розпрощалися: Сомс попрямував у Сіті, Белбі — в свою контору, Вініфред поїхала в кебі на Парк-лейн розповісти матері, як пройшов суд. Усе скінчилося добре, тому вони й вирішили поділитися новиною з Джеймсом, котрий безперестану скаржився день у день, що він нічого не знає про справу Вініфред, ні в чому не має певності. Чим менше йому лишалося доживати віку, тим більшої ваги набували для нього житейські справи, так ніби він відчував: "Треба ловити кожен день і якомога дужче хвилюватися. Скоро мені не буде чого хвилюватися".
Він вислухав їхню розповідь насупившись. Це новомодний спосіб вирішувати такі справи, і він нічого не знає! Але він дав Вініфред чек і сказав:
— Мабуть, у тебе буде чимало витрат. Я бачу, ти купила новий капелюшок. Чому до нас не заходить Вел?
Вініфред пообіцяла, що незабаром привезе його на обід. Повернувшись додому, вона поспішила до спальні, де могла побути на самоті. Тепер, коли її чоловікові звеліли повернутися під її опіку — тільки для того, щоб відібрати його від неї назавжди,— вона ще раз запитає своє змучене самотнє серце, чого ж вона бажає насправді.
VIII. ВИКЛИК
Ранок був туманний, і трохи морозило, але пізніше, коли Вел під'їжджав підтюпцем до Роугемптон-гейт, звідки він завжди пускав коня клусом до звичайного місця побачення, на небі засяяло сонце. Його настрій швидко поліпшився. Ранкова процедура в суді вже не видавалася такою страшною, коли не рахувати образливого втручання в їхнє особисте життя. "От якби ми були заручені!— подумав він.— Тоді усе це не мало б ніякого значення". Він міркував точнісінько так, як і всі люди, що проклинають згубні наслідки шлюбу й водночас поспішають одружитися. І він помчав учвал по прибитій морозом траві Річмонд-парку, боячись запізнитися. Проте знову він приїхав сам на побачення, і те, що Голлі не з'явилася вдруге, страшенно його вразило. Він не може вернутися ні з чим, він повинен обов'язково побачити її сьогодні! Вел виїхав з парку й попрямував до Робін-Гіла. Він ніяк не міг вирішити, кого ж йому запитати. А що, коли повернувся її батько або сестра чи брат будуть удома! Він вирішив ризикнути і спочатку запитати всіх їх, а якщо йому пощастить і їх не буде вдома, тоді він, цілком природно, запитає Голлі; якщо ж він таки застане когось із них, то вже якось викрутиться — мовляв, заїхав сюди по дорозі.
— Вдома тільки міс Голлі, сер.

— О дякую. Можна, я заведу коня до стайні? І прошу доповісти: її кузен, містер Вел Дарті.
Коли він повернувся, Голлі була в залі, розчервоніла й збентежена. Вона повела його в кінець зали, й вони сіли на широкій канапі напроти вікна.
— Я страшенно хвилювався,— тихо сказав Вел.— Що сталося?
— Джоллі знає, що ми їздили разом.
— Він удома?
— Ні, але, мабуть, скоро прийде.
— Ну, тоді!..— вигукнув Вел і рвучко вхопив її за руку.
Вона спробувала забрати її, але не змогла; тоді вона затихла й підвела на нього несміливий погляд.
— Перш за все,— сказав він,— я хочу розповісти вам дещо про мою родину. Мій батько, розумієте, він не зовсім... річ у тім, що він покинув матір, і тепер дійшло до розлучення; тож йому, розумієте, наказано вернутися додому. Завтра про це писатимуть у газетах.
Її очі потемніли, в них проглянув страх і цікавість; її рука стиснула його руку. Однак Вел уже запалився й швидко провадив:
— Звичайно, поки що в цьому ще немає нічого страшного, але, боюся, що буде, перш ніж усе скінчиться: ви ж знаєте, яка гидота ці шлюборозлучні процеси. Я хотів розповісти вам, бо... бо вам слід знати... якщо...— він почав затинатися, дивлячись у її злякані очі,— якщо... якщо ви зглянетесь і полюбите мене, Голлі. Я вас люблю... дуже люблю, і я хочу, щоб ми заручилися.— Із сорому за свою незграбність він ладен був відлупцювати самого себе, і, впавши навколішки, він спробував дотягтися до її ніжного, схвильованого обличчя.— Ви ж любите мене, правда? Якщо ні, я...
Запала тиша, сповнена такого напруженого чекання, що він чув, як десь на далекому лужку гуде косарка, наче там було що косити. Потім Голлі схилилася вперед, її вільна рука торкнулася його волосся, і він скрикнув:
— О Голлі!
Вона відповіла дуже ніжно:
— О Веле!
Він давно мріяв про цю хвилину, але в мріях усе відбувалося завжди в наказовому способі, він уявляв себе владним молодим коханцем, а зараз почував себе несміливим, розчуленим, тремтячим. Він боявся ворухнутися, щоб не розвіяти чарів; боявся підвестися з колін, щоб вона не відсахнулася й не зреклася своєї мовчазної згоди — так трепетала вона в його обіймах, заплющивши повіки, до яких тяглися його уста. Очі її розплющилися й затуманились; він припав устами до її уст. Раптом він зірвався на ноги: йому почулися кроки і якийсь здавлений вигук. Він озирнувся. Немає нікого! Але довгі портьєри, що відгороджували залу від холу, іще колихалися.
— О боже! Хто це був?
Голлі теж схопилася з місця.
— Напевно, Джоллі,— прошепотіла вона.
Вел стиснув кулаки і зібрав усю свою рішучість.
— Гаразд!— сказав він.— Тепер, коли ми заручені, мені байдуже до того.
І, попрямувавши до портьєр, він розсунув їх. У холі біля каміна стояв Джоллі, демонстративно повернувшись до них спиною. Вел рушив до нього.
Джоллі обернувся:
— Прошу пробачення за те, що я почув вашу розмову.
Попри всі свої зусилля, Вел тієї хвилини не міг подолати свого захоплення Джоллі: його обличчя було ясне, голос спокійний, і він тримався з великою гідністю, наче скоряючись перед якимсь високим принципом.
— Ну то й що!— різко сказав Вел.— Це до вас не стосується.
— Он як!— відповів Джоллі.— Ходімо сюди.

І він пішов через хол. Вел подався слідом. Біля дверей кабінету він відчув, як хтось торкнув його за лікоть; голос Голлі сказав:
— Я теж із вами.
— Ні,— сказав Джоллі.
— Так,— сказала Голлі.
Джоллі відчинив двері, й усі троє зайшли. Опинившись у маленькій кімнаті, вони стали трикутником на трьох кутках витертого турецького килима — рівно, мов дерев'яні, не дивлячись одне на одного, і абсолютно неспроможні побачити хоч трохи комізму в цій ситуації.
Мовчанку порушив Вел:
— Ми з Голлі заручилися.
Джоллі відступив назад і сперся на одвірок засклених дверей.
— Це наш дім,— сказав він,— і я не хочу ображати вас тут. Але батько виїхав. За сестру відповідаю я. Ви скористалися з цього.
— Я зовсім цього не хотів,— запально відповів Вел.
— А я думаю, що хотіли,— сказав Джоллі.— Якби ви цього не хотіли, то поговорили б зі мною або почекали, поки вернеться батько.
— На те була причина,— сказав Вел.
— Яка причина?
— Мої родинні справи. Я тільки-но розповів їй про них. Я хотів, щоб вона знала про все заздалегідь.
Джоллі раптом втратив усю свою величність.
— Ви ще діти,— сказав він,— і ви це самі знаєте.
— Я не дитина,— відповів Вел.
— Ні, дитина: вам ще не минуло двадцяти років.
— Ну, а вам скільки?
— Мені двадцять.
— Щойно сповнилося. В кожному разі, я такий самий мужчина, як і ви.
Обличчя Джоллі спаленіло, потім спохмурніло. Очевидно, в його душі відбувалася якась боротьба. Вел і Голлі здивовано поглядали на нього — така помітна була ця боротьба; чутно було навіть, як він дихав. Потім його обличчя прояснилося і набрало дивного рішучого виразу.
— Побачимо, так воно чи ні,— мовив він.— Я кидаю вам виклик: зробіть те, що я збираюся зробити.
— Кидаєте мені виклик?
Джоллі посміхнувся.
— Атож, кидаю вам виклик. І я певен, що ви його не приймете.
Вела охопило лихе передчуття: це був стрибок наосліп.
— Я не забув, як ви любите задиратися,— спроквола сказав Джоллі,— і думаю, що на більше ви не здатні. Не забув я й того, як ви сказали, що я нібито за бурів.
Вел, важко дихаючи сам, почув чиєсь болісне зітхання і побачив обличчя Голлі: воно трохи схилилося наперед, бліде, з величезними очима.
— Еге ж,— провадив Джоллі, якось дивно посміхаючись,— зараз ми побачимо. Я йду добровольцем у кавалерійський полк і закликаю вас зробити те саме, містере Вел Дарті.
Вел конвульсивно сіпнув головою. Його наче вдарили межи очі — такий нежданий, жорстокий, жахливий удар було завдано його мріям, і він підвів на Голлі очі, повні зворушливої безпорадності.
— Сідайте!—сказав Джоллі.— Не поспішайте. Поміркуйте добре.
І він сам умостився на бильці дідусевого крісла.
Вел не сів. Він стояв на місці, глибоко застромивши руки в кишені бриджів — тремтячі, стиснуті в кулаки руки. Думка про страшне лихо, що неминуче впаде на нього, хоч би на що він зважився, стукотіла в його мозку, наче

сердитий поштар. Якщо він не прийме "виклику", то зганьбить себе в очах Голлі, а також в очах свого юного ворога, її жорстокого брата. Якщо ж він прийме його,— ох!— тоді прощай усе: її обличчя, очі, волосся, її поцілунки, яких він тільки-тільки зазнав!
— Не поспішайте,— повторив Джоллі.— Я не хочу вас підганяти.
І вони обидва подивилися на Голлі. Вона прихилилася до книжкових полиць, що сягали стелі, притуливши свою темнокосу голівку до "Римської імперії" Гіббона; її сірі очі, сповнені муки й жалю, дивилися на Вела. І він, хоч ніколи не визначався проникливістю, раптом ніби прозрів. Вона буде пишатися своїм братом — його ворогом! Вона буде соромитися за нього! Його руки вихопилися з кишень, наче їх виштовхнула звідти пружина.
— Гаразд!— сказав він.— Згода!
Обличчя Голлі — о, яке воно було дивне! Він побачив, як вона зашарілася, ступила наперед. Він вчинив, як треба: її обличчя сяяло сумовитим захопленням. Джоллі встав і ледь уклонився, ніби кажучи: "Ти склав іспит".
— Отже, завтра,— сказав він.— Ми підемо разом.
Отямившись від збурення, яке спонукало його на цей рішучий крок, Вел злостиво подивився на нього з-під густих вій. "Гаразд,— подумав він,— нічого не вдієш: твоє зверху. Доведеться мені вступити до війська, але я ще тобі колись віддячу за це". І він сказав із гідністю:
— Я до ваших послуг.
— Ми зустрінемося на головному вербувальному пункті,— мовив Джоллі,— опівдні.
І, розчинивши засклені двері, він вийшов на терасу, додержуючись того самого принципу, який примусив його вийти, коли він застав їх у залі. Лишившись на самоті з тією, що за неї йому довелося заплатити таку несподівано дорогу ціну, Вел почував себе вкрай збентеженим. Проте йому кортіло повеличатися. Не слід показувати, що в нього на серці.
— В кожному разі, я зможу досхочу наїздитися верхи й настрілятися,— сказав він,— це вже принаймні деяка втіха.
І він відчув якусь жорстоку радість, почувши зітхання, що, здавалося, вихопилося з глибини її серця.
— О, війна незабаром скінчиться,— сказав він,— можливо, нас навіть не встигнуть послати в Африку. Та мені до того байдуже, якби не ви.
Тепер він хоч спекався цього клятого розлучення. І то добре! Він відчув, як її тепла рука торкнулася до його руки. Джоллі, мабуть, гадає, що розбив їхнє кохання? Він міцно обнімав її за талію, ніжно дивився на неї крізь вії, усміхався, щоб підбадьорити її, обіцяючи, що скоро приїде, відчуваючи, що йому додалося зросту принаймні на шість дюймів і що він має над нею таку владу, про яку не насмілювався навіть мріяти. І він безліч разів поцілував її, перш ніж сів на коня і поїхав назад до міста. Ось як швидко від найменшої спонуки розцвітає й росте власницький інстинкт.

IX. ОБІД У ДЖЕЙМСА

У Джеймсовій оселі на Парк-лейн уже не влаштовували урочистих обідів: у кожному домі настає такий час, коли господареві чи господині це стає не під силу — і вже ніколи більше не частують дев'ятьма стравами двадцять ротів над двадцятьма білосніжними серветками, а хазяйська кішка вже ніколи не дивується, чого це її раптом замкнули.
Отож Емілі з приємним хвилюванням — їй і в сімдесят років хотілося хоч інколи трохи розважитись і відчути себе світською дамою — замовила обід на шість персон замість двох, власноручно написала на картках чимало французьких слів і прикрасила їдальню квітками — мімозами з Рів'єри і білими римськими гіацинтами не з Рима. Звичайно, будуть тільки вона з Джеймсом, Сомс, Вініфред, Вел та Імоджен, але їй кортіло бодай погратися в

світський прийом і хоч в уяві потішити себе минулою величчю. Вона вдягнула таку декольтовану сукню, що Джеймс озвався:
— Навіщо ти так одяглася? Ти ж застудишся.
Але Емілі знала, що шиї жінок аж до вісімдесяти років гріє любов до блиску, і вона тільки сказала:
— Джеймсе, дай-но я надягну тобі одну з тих манишок, що я недавно купила; тоді ти тільки перевдягнеш штани і надінеш свій оксамитовий піджак, і цього буде досить. Вел любить, щоб ти був гарно вбраний.
— Манишка!— мовив Джеймс.— Тобі аби тільки гроші тринькати.
Проте він витерпів усі процедури, після яких його шия теж заблищала, і тільки пробубонів:
— Боюся, що з цього хлопчини вийде неприторенний гультяй.
Очі його були трохи жвавіші, а щоки зарум'янилися дужче, ніж завжди, коли він умостився в своєму кріслі у вітальні, чекаючи дзвінка коло вхідних дверей.
— Я влаштувала справжній званий обід,— вдоволено сказала Емілі.— Це буде корисно для Імоджен — вона тепер буває в товаристві, тож нехай звикає.
Джеймс буркнув щось невиразне, згадавши ті часи, коли Імоджен залазила йому на коліна і вони удвох бахкали різдвяними хлопавками.
— Вона буде гарненька,— промимрив він.— От побачиш.
— Вона й тепер гарненька,— відповіла Емілі.— Імоджен, напевне, зробить добру партію.
— Ти все про своє,— буркнув Джеймс.— Краще хай би сиділа вдома та дбала про матір.
Якщо з'явиться ще один Дарті й заволодіє його гарненькою внучкою, він цього не переживе! Він і досі не міг пробачити Емілі того, що колись Монтегю Дарті зачарував її так само, як і його.
— Де це Уормсон?— раптом запитав він.— Сьогодні я б хотів випити мадери.
— У нас є шампанське, Джеймсе.
Джеймс покрутив головою.
— Не те,— відмовив він.— Мені воно не до смаку.
Емілі простягла руку до каміна й подзвонила.
— Уормсоне, містер Форсайт хоче, щоб ви відкоркували пляшку мадери.
— Ні, ні!— озвався Джеймс, і кінчики його вух напружено затремтіли, а очі втупилися в якусь річ, що її бачив тільки він.— Слухайте, Уормсоне, підіть у льох і там на середній полиці останнього ряду ліворуч побачите сім пляшок, візьміть одну посередині, та, глядіть, не збовтайте її. Це останні пляшки мадери із тих, що подарував мені містер Джоліон коли ми оселилися тут,— їх відтоді ні разу не переставляли, і, мабуть, вино зберегло весь свій букет; а проте, хтозна, я не маю певності.
— Слухаю, сер,— відповів, виходячи, Уормсон.
— Я беріг його для нашого золотого весілля,— сказав несподівано Джеймс,— але в такому віці де вже мені прожити ще три роки.
— Ну ж бо, Джеймсе,— сказала Емілі.— Не говори таких дурниць.
— Треба було б мені самому принести пляшку,— пробурмотів Джеймс.— Він напевно її збовтає.
І він поринув у мовчазні спогади про ті блаженні хвилини, які він провів серед газових світильників і павутиння, коли пахощі просякнутих вином корків стільки разів збуджували його апетит перед обідами. У винах його льоху була записана історія сорока з лишком років, що минули відтоді, як він оселився в цьому домі на Парк-лейн із своєю молодою дружиною, а також історія багатьох поколінь друзів і знайомих, котрі вже давно пішли з життя; спорожнілі полиці стали неначе літописом родинних свят — усіх одружень, народжень, смертей і рідних, і знайомих. А коли він помре, вино

залишиться, і він не знатиме, що з ним сталося. Його повипивають або, чого доброго, покрадуть. Та й не дивно!
З глибокої задуми його збудив прихід сина, слідом за яким з'явилася Вініфред з двома старшими дітьми.
Вони пішли до їдальні, взявши дам під руки — Джеймс із дебютанткою Імоджен, бо гарненька онука бадьорила його; Сомс із Вініфред; Емілі з Велом — вгледівши устриці, його очі враз заблищали. Буде справжня "гулянка" з шампанським і портвейном! І він відчув, що йому треба гульнути після того, що він вчинив сьогодні і про що досі не сказав нікому ні слова. Після перших двох чарок його стала тішити думка, що він тримає в кишені цю бомбу, це свідчення безмірного патріотизму або, точніше, доказ його хоробрості, якою можна похвалитися, бо стати на захист королеви та батьківщини він вирішив тільки заради марнославства. Тепер він бравий вояк, у якого в голові тільки коні та зброя; він має право похизуватися, але, звичайно, не буде цього робити. Він повідомить їх спокійно, коли настане перерва в розмові. І, продивившись меню, він вирішив, що найкраще зробити це тоді, коли подадуть "bombe aux fraises" [38]: ця страва навіює всім майже урочистий настрій. Раз чи двічі, перш ніж вони досягли цієї рожевої вершини обіду, у нього промайнула застережлива думка, що дідові ніколи нічого не кажуть! А проте старий попиває мадеру, і вигляд у нього чудовий! До того ж він має бути задоволений цим патріотичним вчинком, що змиє ганьбу шлюборозлучного процесу. Вигляд його дядечка, котрий сидів навпроти нього, теж спонукав Вела повідомити про свій намір. Дядечко Сомс такий типовий неспортсмен, що буде вельми цікаво побачити вираз його обличчя. Та й краще, щоб мати довідалася про все тепер, бо розмова віч-на-віч тільки засмутить їх обох! Йому шкода її, але, зрештою, хіба з нього не досить того, що його чекає розлука з Голлі?
Дідів голос долинув до нього наче здалеку:
— Веле, випий з морозивом трохи цієї мадери. У вашому коледжі такої не дістанеш.
Вел дивився, як густа рідина лилася в його чарку, як старе вино райдужно мінилося на поверхні; він вдихнув його пахощі й подумав: "Ну, треба починати!" Настала якраз слушна хвилина. Вел відпив трохи мадери, і по його вже розігрітих жилах розлилося приємне тепло. Швидко окинувши поглядом усіх за столом, він сказав:
— Бабусю, сьогодні я записався в кавалерійський полк.
І вихилив свою чарку, ніби випивши за успіх задуманої справи.
— Та що ти!— пролунав розпачливий вигук матері.
— Ми з Джоллі Форсайтом ходили туди разом.
— Ти ще не Записався?— почув він голос дядечка Сомса.
— Авжеж, записався! У понеділок ми їдемо в табір.
— Оце так!— вигукнула Імоджен.
Всі подивилися на Джеймса. Він нахилився вперед, приставивши долоню до вуха.
— Що там таке?— запитав він.— Що він каже? Я не чую.
Емілі поплескала Вела по руці.
— Нічого особливого, Джеймсе, просто Вел записався в кавалерійський полк. То й добре. Мундир йому буде дуже до лиця.
— Записався... Дурниця!— вигукнув Джеймс тремтячим голосом.— Ви не бачите далі свого носа. Йому доведеться... доведеться піти на війну. Він і незчується, як буде під кулями.
Вел бачив очі Імоджен, що дивилися на нього захоплено, бачив матір, яка сиділа мовчки в позі світської дами, притуливши до уст хусточку.
Несподівано дядько озвався:

— Ти неповнолітній.
— Я подумав про це,— відповів, усміхаючись, Вел.— Я сказав, що мені вже двадцять один.
Він почув захоплений вигук бабусі:
— Ну й молодець же ти, Веле!
Побачив, як Уормсон шанобливо наливав шампанського в його склянку; почув, як простогнав дід:
— Не знаю, що з тебе вийде, коли ти й далі так поводитимешся.
Імоджен плескала його по плечу, дядечко поглядав на нього скоса; тільки мати сиділа непорушно, аж поки Вел, занепокоєний її мовчанкою, сказав:
— Нічого страшного, скоро ми поженемо їх, як зайців. Я сподіваюся, що попаду хоч на кінець.
Його охопило піднесення, смуток, почуття неабиякої власної ваги — все відразу. Своїм вчинком він покаже дядечкові Сомсу й усім Форсайтам, що означає бути справжнім спортсменом. Звичайно, це геройський і незвичайний вчинок — сказати, що йому двадцять один рік!
Голос Емілі повернув його на землю.
— Джеймсе, друга чарка може тобі завадити. Уормсоне!
— Ну й здивуються всі у Тімоті!— вигукнула Імоджен.— Я дорого б дала, щоб побачити їхні обличчя. У тебе є шабля, Веле, чи тільки пістолет?
— А чому ти записався?— раптом пролунав дядечків голос.
У Вела аж похололо всередині. Чому? Як пояснити це? Але тут на поміч йому прийшла бабуся, яка спокійно сказала:
— Я вважаю, що Вел виявив справжню мужність. Я певна, що з нього буде чудовий вояк: він має таку ставну статуру. Ми всі будемо ним пишатися.
— А до чого тут Джоллі Форсайт? Чому ви пішли вдвох?— уперто провадив Сомс— Мені здавалося, ви з ним не дуже великі приятелі.
— Та ні,— пробурмотів Вел,— але я не хотів відставати від нього.
Він побачив, що дядечко дивиться на нього зовсім інакше, ніби схвалює його. Дідусь теж закивав головою, бабуся гордо закинула голову. Всі вони схвалювали те, що він не захотів відстати від свого кузена. Тут, напевне, існує якась причина! Вел невиразно відчував щось похмуре поза своїм полем зору — ніби якийсь невизначений центр циклону. І, дивлячись у дядечкове обличчя, він раптом на диво виразно побачив перед собою жінку з темними очима, золотавим волоссям і білою шиєю; від цієї жінки завжди так приємно пахло, і вона носила такі гарні шовкові сукні, до яких йому було приємно торкатися, коли він був зовсім маленький. Авжеж! Тітонька Айріні! Вона завжди цілувала його, а він одного разу, пустуючи, вкусив її за руку, бо вона йому подобалася — була така ніжна. Дідусь запитав:
— А що робить його батько?
— Він у Парижі,— відповів Вел, придивляючись до дядечкового обличчя, на якому з'явився дуже дивний вираз, наче... наче у пса, що вищирив зуби.
— Художники!— сказав Джеймс.
На цьому слові, що вийшло з глибини його душі, обід закінчився.
Дорогою додому, сидячи в кебі навпроти матері, Вел куштував плоди свого героїзму, що мали присмак переспілої мушмули.
Правда, мати сказала йому тільки одне: нехай негайно піде до кравця і замовить пристойний мундир, щоб не носити того, який йому видадуть. Але він відчував, що вона дуже засмучена. Бажаючи заспокоїти її, він мало не ляпнув, що тепер він спекався цього клятого розлучення, але вчасно стримався, згадавши про присутність Імоджен і про те, що мати цього ніяк не спекається. Йому було прикро, що вона пишається ним менше, ніж він того заслуговує. Коли Імоджен пішла спати, він спробував зіграти на її почуттях.

— Мені. страшенно шкода, мамо, залишати тебе саму.
— Нічого не вдієш, якось переживу. Треба постаратися, щоб тебе якнайшвидше зробили офіцером, тоді тобі буде трохи легше. Тебе хоч трохи муштрували, Веле?
— Анітрохи.
— Сподіваюся, тебе не дуже ганятимуть. Завтра поїдемо з тобою в місто, купимо все, що треба. На добраніч. Поцілуй мене.
Вел іще відчував на чолі її поцілунок, ніжний і гарячий, а в його вухах усе ще звучали слова: "Сподіваюся, тебе не дуже ганятимуть",— коли він сів із сигаретою біля пригаслого каміна. Збудження його вляглося, і зник весь той запал, з яким він хвалився перед ними своїм геройством. Яка неприємна, нудна історія. "Я ще поквитаюся з тим чваньком Джоллі",— подумав він, повільно підіймаючись по сходах повз двері спальні, де мати його кусала подушку, силкуючись придушити розпачливі ридання.
І невдовзі позасинали всі, хто обідав у Джеймса, крім Сомса, який лежав у своїй кімнаті над батьковою спальнею.
Отже, цей клятий Джоліон у Парижі. Що він там робить? Упадає коло Айріні? В останньому повідомленні Полтіда був натяк, що там щось зав'язується. Невже саме це? Цей чолов'яга з його борідкою, з його безглуздим іронічним тоном, син старого, який— дав йому прізвисько Власник і купив у нього той фатальний будинок. Сомсові досі завдавав прикрості спогад, що йому довелося продати будинок у Робін-Гілі; він не пробачив ані дядькові за те, що той купив його, ані кузенові, що той живе в ньому.
Незважаючи на холод, він відчинив вікно і, спершись на підвіконня, став дивитися на парк. Холодна, темна січнева ніч; на вулицях майже ніякого руху; морозить; голі дерева; на небі дві-три зірки. "Завтра навідаюся до Полтіда,— подумав він.— Господи! Мабуть, я збожеволів, коли жадаю її і досі. Цей тип! А якщо?.. Гм! Ні!"
X. СМЕРТЬ ПСА БАЛТАЗАРА
Джоліон, сівши ввечері на пароплав у Кале, прибув до Робін-Гіла зранку в неділю. Він не повідомив про свій приїзд, тож йому довелося йти пішки від станції, і він зайшов у свої володіння крізь хвіртку біля гайка. Дійшовши до лавки, зробленої із старої колоди, він сів на ній, підмостивши пальто. "Простріл!— подумав він.— Ось до чого доводить кохання в моєму віці!" І раптом йому здалося, що Айріні зовсім близько, так само як того дня, коли вони блукали по Фонтенбло й сіли на колоді закусити. Так близько! В ніздрі йому вдарив запах опалого листя, осяяного блідим сонячним промінням. "Добре, що тепер не весна",— подумав він. З пахощами зелені, пташиним щебетанням і квітучими деревами було б несила терпіти! "Сподіваюся, до того часу в мене, старого дурня, все минеться",— подумав він і, взявши пальто, рушив через поле. Він проминув ставок і почав поволі сходити на горб. Коли він уже майже досяг вершини, до нього долинув хрипкий гавкіт. На лужку серед папороті він побачив свого старого пса Балтазара. Підсліпуваті очі собаки не впізнали господаря, і, вважаючи його за чужого, він попереджував домашніх. Джоліон свиснув своїм особливим свистом. Навіть на цій відстані, більше ніж за сто ярдів, він побачив, як заворушилося гладке біло-руде тіло пса, що впізнав його. Старий пес підвівся, і його закручений бубликом хвіст схвильовано затрусився; він рушив перевальцем назустріч хазяїнові, стрибнув уперед і зник серед папороті. Джоліон сподівався, що зустріне його біля хвіртки, але Балтазара там не було, і, стривожений, він звернув у папороть. Старий пес важко лежав на боці, підвівши на хазяїна очі, які вже починали скляніти.
— Що сталося, друже?— вигукнув Джоліон.

Закручений пухнастий хвіст Балтазара ледь ворухнувся; його вкриті пеленою очі, здавалося, промовляли: "Я не можу підвестися, хазяїне, але я радий бачити тебе".
Джоліон став навколішки; сльози затуманили йому очі, і він ледве бачив, як поволі опадають груди пса. Він трохи підняв його важку голову.
— Що з тобою, песику? Де ти забився?
Хвіст задрижав іще раз; життя в очах згасло. Джоліон обмацав нерухоме тепле тіло. Все ціле — просто серце в цьому товстому тілі не витримало радості, що повернувся хазяїн. Джоліон відчував, як морда, де стирчало кілька сивих волосків, холоне під його губами. Кілька хвилин він стояв навколішки, підклавши руку під нерухому голову. Тіло було дуже важке, коли він поніс його на вершину горба; там лежало сухе листя, і він закидав ним тіло пса: вітру нема, тож воно сховає його до вечора від цікавих очей. "Я сам його поховаю",— подумав він. Вісімнадцять років минуло від того дня, коли він зайшов у дім на Сент-Джонс-Вуд з цим маленьким цуценям у кишені. Дивно, що старий пес помер саме тепер! Що це, якась призвістка? Біля хвіртки він озирнувся на рудуватий горбочок, потім рушив поволі до будинку, відчуваючи, як йому здавило горло.
Джун була вдома: вона негайно приїхала з міста, як тільки почула, що Джоллі записався до війська. Його патріотизм переміг її симпатію до бурів. Атмосфера в домі була дивна й напружена, коли Джоліон прийшов і розповів про смерть пса Балтазара. Ця звістка всіх об'єднала. Обірвалася якась нитка, що зв'язувала їх із минулим,— пес Балтазар! Двоє з них не пам'ятали тих часів, коли його ще не було; для Джун він був живим спогадом про останні роки дідусевого життя; для Джоліона — спогадом про злигодні і муки творчості, коли він іще не вернувся в царство батькової любові й багатства. І ось Балтазара не стало!
Надвечір вони з Джоллі взяли кайла та лопати й пішли на схил. Вони вибрали місце поблизу рудуватого горбка й, обережно знявши дерен, почали копати. Десять хвилин вони копали мовчки, потім спинилися відпочити.
— То як, хлопче,— мовив Джоліон,— ти вирішив, що повинен воювати?
— Атож,— відповів Джоллі,— хоча, звичайно, я не маю до цього ніякої охоти.
Як точно ці слова відбили настрій самого Джоліона!
— Я пишаюся тобою за це, хлопче. Навряд чи я міг би вчинити так у твоєму віці — боюся, я занадто Форсайт. Але, мабуть, із кожним поколінням тип дедалі вироджується. Твій син, якщо він у тебе буде, може стати цілковитим альтруїстом — хто знає?
— В такому разі, тату, він удасться не в мене: я страшенний егоїст.
— Ні, синку, ти зовсім не егоїст.
Джоллі похитав головою, і вони знову взялися копати.
— Дивне собаче життя,— раптом сказав Джоліон.— Єдина тварина з зачатками альтруїзму й відчуттям бога.
Джоллі поглянув на батька.
— Ти віриш у бога, тату? Я цього не знав.
Почувши таке проникливе запитання сина, якому не можна було відповісти пустими словами, Джоліон постояв хвилинку, відчуваючи, як ниє від копання спина.
— Що ти розумієш під богом?— спитав він.— Існує два непримиренних поняття бога. Є невідоме творче начало — у нього можна вірити. І є сума альтруїзму в людині — звичайно, в це теж можна вірити.
— Розумію. А для Христа вже не лишається місця?
Джоліон здивовано поглянув на сина. Христос, ланка між цими двома поняттями! Устами дитини! Нарешті релігійний догмат дістав наукове пояснення! Велична поема про Христа — це спроба людини з'єднати ці дві

непримиренні концепції бога. А що сума людського альтруїзму являє собою таку саму частину невідомого творчого начала, як і все у природі, то ланку вибрано досить вдало! Дивно, як можна прожити життя, не знаючи, що існує такий погляд!
— А як гадаєш ти, синку?— запитав він.
Джоллі насупився.
— Звичайно, на першому курсі ми частенько розмовляли про такі речі. Але на другому перестали; не знаю — чому; адже це страшенно цікаво.
Джоліон згадав, що він теж багато розмовляв про це на першому курсі в Кембріджі, а на другому перестав.
— Отже, на твою думку,— сказав Джоллі,— старий Балтазар мав відчуття цього другого поняття бога.
— Так, бо інакше його бідолашне старе серце ніколи б не розірвалося через те, що було поза ним.
— А може, насправді його охопило просто егоїстичне почуття?
Джоліон похитав головою.
— Ні, собаки не бувають щирими Форсайтами, вони люблять дещо поза собою.
Джоллі всміхнувся.
— Тоді, мабуть, я щирий Форсайт,— мовив він.— Знаєш, я пішов до війська тільки для того, щоб підбити на це Вела Дарті.
— А чому?
— Ми з ним вороги,— коротко відповів Джоллі.
— Ага!— пробурмотів Джоліон.
Отже, ворожнеча триває, вона перекинулася на третє покоління — нова ворожнеча, яка не має відкритих виявів. "Може, слід розповісти йому про все?"— подумав він. Але навіщо, коли йому доведеться оминути те, що стосується особисто його?
А Джоллі думав: "Нехай Голлі сама розповість йому про того жевжика. Якщо вона мовчатиме, то значить, не хоче, щоб батько знав, а мене вважатимуть доносником. В кожному разі, я припинив їхні зустрічі. Краще мені тримати язика за зубами!"
І вони копали мовчки, доки Джоліон сказав:
— Ну, синку, мабуть, яма вже досить глибока.
І, спершись на лопати, вони зазирнули в яму, куди вечірній вітер уже заніс кілька сухих листків.
— Не можу, я не маю сили цього зробити,— раптом сказав Джоліон.
— Дозволь мені, тату. До мене він не мав особливої приязні.
Джоліон похитав головою.
— Ми піднімемо його помалу разом із листям. Я б не хотів його бачити ще раз. Я візьму його за голову. Ну ж бо!
Дуже обережно вони підняли тіло старого пса; зблякла біло-руда шерсть проглядала крізь листя, що ворушилося від вітру. Вони поклали його, важкого, холодного, безживного, в могилу, і Джоллі накидав на нього ще листя, а тоді Джоліон, страшенно боячись виявити перед сином свої почуття, почав швидко закидати землею непорушне тіло. Отак відходить минуле! Якби ж то можна було сподіватися радісного майбутнього! Наче закопуєш у землю власне життя. Вони дбайливо виклали дерном маленький горбочок і, відчуваючи вдячність один до одного за те, що кожен з них не вразив почуття іншого, вернулися під руку додому.
XI. ТІМОТІ ЗАСТЕРІГАЄ
Новина про те, що хлопці записалися до війська, швидко поширилася на форсайтівській біржі разом із свіжою звісткою: Джун, яка не любила відставати від інших, вирішила стати сестрою-жалібницею. Ці події були такі надзвичайні, такі загрозливі для справжнього форсайтизму, що

згуртували всіх родичів, і наступної неділі в домі Тімоті аж кишіли Форсайти, які прийшли розвідати, що думають про це інші, та поговорити про родинну честь. Джайлс і Джесс Геймени вже не будуть обороняти узбережжя Англії, незабаром вони вирушать до Південної Африки; Джоллі й Вел відпливуть слідом за ними в квітні; що ж до Джун, то хтозна, що вона може вчинити!

Відступ від Спіон-Копа й відсутність добрих звісток з театру воєнних дій надали реального характеру цим новинам, що несподівано ствердив сам Тімоті. Наймолодший із старих Форсайтів — йому ще не минуло вісімдесяти років,— котрий, на загальну думку, був схожий на їхнього батька, Пишного Доссета, навіть такою всім відомою рисою, як звичка пити мадеру,— ховався від світу стільки років, що став майже міфічною особою. Змінилося ціле покоління відтоді, як ризик, пов'язаний із видавничою діяльністю, так розладнав його нерви, що він у сорок років покинув справи, наживши всього лиш тридцять п'ять тисяч фунтів, і, щоб забезпечити своє майбутнє, почав обережно вкладати гроші в процентні папери. Відкладаючи з року в рік і нарощуючи проценти на проценти, він за сорок років подвоїв свій капітал, ні разу не відчувши, що таке тремтіти за долю вкладів. Тепер він відкладав біля двох тисяч на рік і, безнастанно дбаючи про своє здоров'я, сподівався, як казала тітонька Гестер, до кінця життя ще раз подвоїти свій капітал. Що він із ним робитиме, коли його сестри помруть і сам він умре,— це питання часто обговорювали в жартівливому тоні такі вільнодумці, як Френсі, Юфімія і другий син молодого Ніколаса Крістофер, який дійшов у своєму вільнодумстві до того, що заявив без усякого сорому про свій намір стати актором. Проте всі визнавали, що це відомо лише самому Тімоті, та, може, ще Сомсові, але той ніколи не розголошував таємниць.

Ті нечисленні Форсайти, які бачили його, розповідали, що він чоловік дебелий, кремезний, не дуже високий, лице в нього червоне, волосся сиве, а зовнішність не відзначається тією витонченістю, яку більшість Форсайтів успадкували від дружини Пишного Доссета, вродливої і лагідної жінки. Тепер стало відомо, що він надзвичайно зацікавився війною і з самого початку воєнних дій стромляв у карту прапорці, й усі боялися, що ж буде, коли англійців скинуть у море і він не знатиме, куди стромляти прапорці. Що ж до його обізнаності з родинними подіями та його поглядів на них, то про це було мало відомо, крім того, що чули від тітоньки Гестер, яка завжди казала: він, мовляв, дуже стривожений. Тож усі Форсайти побачили в цьому якусь призвістку, коли, зібравшись у Тімоті в неділю після здачі Спіон-Копа, стали помічати одне за одним у вітальні якогось незнайомця, що сидів у єдиному зручному кріслі спиною до світла, прикриваючи рота м'ясистою рукою, а тітонька Гестер схвильовано шепотіла до кожного:

— Твій дядечко Тімоті, серденько.

Тімоті вітався з усіма однаково; точніше, навіть не вітався, а наче цідив крізь зуби:

— Добридень. Добридень. Дозвольте мені не вставати.

Прибула Френсі, Юстас приїхав у своєму автомобілі; Вініфред з'явилася з Імоджен, і гаряче схвалення, яке вчинок Вела викликав у всієї родини, розтопило кригу невдоволення її судовим процесом. З'явилася й Меріен Твітімен з останніми новинами про Джайлса та Джесса. Разом з тітонькою Джулі та Гестер, молодим Ніколасом, Юфімією, а також — просто неймовірно — Джорджем, котрий приїхав з Юстасом в автомобілі, зборище нагадувало часи розквіту родини. В маленькій вітальні не було жодного вільного стільця, і всі побоювалися, щоб не приїхав іще який гість.

Коли трохи розвіялася вимушеність, викликана присутністю Тімоті, розмова зайшла про війну. Джордж запитав тітоньку Джулі, коли вона збирається

вирушити в Африку з Червоним Хрестом, від чого вона мало не розвеселилася; тоді повернувся до Ніколаса й мовив:
— Кажуть, наш юний Нік хоробрий вояк. Коли ж він думає зодягти військовий мундир?
Молодий Ніколас, усміхаючись ніяковою лагідною усмішкою, зауважив, що мати, звичайно, дуже занепокоєна.
— Отже, обидва Дроміо вже вирушають у похід,— сказав Джордж, повертаючись до Меріен Твітімен.— Скоро ми всі там будемо. En avant [39] Форсайти! Бий, рубай, стріляй! Кого на гауптвахту?
Тітонька Джулі захихотіла: Джордж такий жартівник! Може, нехай Гестер принесе карту Тімоті? На карті він усім їм пояснить, як ідуть справи.
Тімоті гмукнув, і, витлумачивши це як згоду, тітонька Гестер вийшла з кімнати.
Джордж фантазував далі про наступ Форсайтів, називаючи Тімоті фельдмаршалом, а Імоджен, котру він одразу відзначив як "гарну кобилку",— маркітанткою; і, затиснувши між колінами свій циліндр, він почав вибивати на ньому дріб уявними барабанними паличками. Глядачі сприйняли цю виставу по-різному. Всі сміялися — Джорджеві було все дозволено; але всі відчували, що він кепкує з родини, а це здавалося їм несправедливим саме тепер, коли родина віддала п'ятьох своїх членів на службу королеві. Джордж міг зайти надто далеко, тож усі відчули полегкість, коли він устав, узяв під руку тітоньку Джулі, рушив військовим кроком до Тімоті, віддав йому честь і, поцілувавши з удаваною пристрастю тітоньку, сказав:
— Яка приємність, татусю! Ходімо, Юстасе!— і вийшов у супроводі поважного стриманого Юстаса, котрий ані разу не усміхнувся.
Коли тітонька Джулі порушила тишу, збентежено вигукнувши: "Уявіть собі, він не схотів чекати карти! Не зважай на нього, Тімоті. Він такий жартівник!",— Тімоті відвів руку від рота.
— Не знаю, до чого воно йдеться,— прорік він.— Чого це вони вирішили, що їм треба туди їхати? Цим ми не переможемо бурів.
Одній тільки Френсі вистачило відваги запитати:
— А чим же їх можна перемогти, дядечку Тімоті?
— Придумали нову моду йти добровольцями; це марнотратство — гроші пливуть за кордон.
Цієї миті тітонька Гестер принесла карту, тримаючи її так обережно, наче то було немовля, в якого саме прорізувалися зуби. З допомогою Юфімії карту розгорнули на роялі — невеликому "колвуді", на якому востаннє грали, здається, влітку того року, коли померла тітонька Енн, тобто тринадцять років тому.
Тімоті підвівся. Він підійшов до рояля і схилився над картою, а тим часом усі з'юрмилися навколо.
— Ось бачите,— мовив він,— оце наша сьогоднішня позиція, і вона дуже невигідна. Гм!
— Атож,— сказала відчайдушно хоробра Френсі,— але як ви, дядечку Тімоті, збираєтеся поліпшити її без підкріплення?
— Підкріплення!— мовив Тімоті.— Нам не потрібне підкріплення — це тільки марнування грошей. Нам потрібен Наполеон; він покінчив би з цим за один місяць.
— Але якщо його немає, дядечку Тімоті?
— Це їхня справа,— відповів Тімоті.— Навіщо ж ми утримуємо армію — щоб вона била байдики в мирний час? Невже їм не сором просити допомоги в країни? Нехай кожен робить своє діло, тоді все буде гаразд.
І, окинувши всіх поглядом, він додав майже сердито:

— Придумали, бач, добровольців! Так розкидатися грішми! Ми повинні бути ощадливі! Зберігати енергію — ось єдиний вихід.
І, чи то засопівши, чи пирхнувши, він наступив Юфімії на ногу й вийшов, залишивши у вітальні приголомшених родичів і слабкий запах ячмінного цукру.
На слухачів завжди справляє великий вплив слово, сказане з переконанням, а надто коли воно вимовлене з великим зусиллям. І восьмеро Форсайтів, що залишились у вітальні — всі жінки, крім молодого Ніколаса,— хвилину стояли мовчки навколо карти. Потім Френсі сказала:
— А знаєте, по-моєму, він правду каже. Зрештою, для чого ж тоді армія? Військові повинні були все передбачити. Ми їм тільки потураємо.
— Серденько моє!— вигукнула тітонька Джулі.— Вони ж такі прогресивні! Подумай, вони відмовилися від своїх червоних мундирів. А вони завжди так ними пишалися. Тепер усі вони стали схожі на в'язнів. Ми з Гестер тільки вчора говорили, що їм, мабуть, дуже прикро. А що сказав би Залізний герцог! [40]
— Новий колір дуже гарний,— сказала Вініфред.— Велові він до лиця.
Тітонька Джулі зітхнула.
— Дуже цікаво, який у Джоліона син. Подумати тільки: ми його ніколи не бачили! Мабуть, батько дуже ним пишається.
— Його батько в Парижі,— сказала Вініфред.
Плече тітоньки Гестер сіпнулося вгору, наче вона хотіла зупинити сестру, перш ніж та зробить іще одне зауваження, бо зморшкуваті щоки Джулі раптом почервоніли.
— Учора до нас завітала наша люба місіс Мак-Ендер, вона щойно приїхала з Парижа. І кого, ви думаєте, вона зустріла там на вулиці? Нізащо не здогадаєтесь!
— Ми навіть не будемо пробувати, тітонько,— сказала Юфімія.
— Айріні! Уявіть собі! Минуло стільки років! Вона йшла з русявою бородою...
— Тітонько! Ви мене замучите! З русявою бородою!..
— Я хотіла сказати,— суворо промовила тітонька Джулі, — з русявобородим джентльменом. І анітрохи не постаріла. Вона завжди була вродлива,— додала вона, ніби вибачаючись.
— Ой, розкажіть нам про неї, тітонько!— вигукнула Імоджен.— Я ледве її пригадую. Вона ніби сімейний привид. Це так цікаво!
Тітонька Гестер сіла. Джулі таки звела розмову на слизьке!
— Вона не дуже-то скидалася на привид, наскільки я пригадую,— пробурчала Юфімія,— в кожному разі, він був досить пишнотілий.
— Серденько!— вигукнула тітонька Джулі.— Яких ти вживаєш виразів! Адже це не дуже пристойно.
— Але яка вона була з себе?— допитувалася Імоджен.
— Я розкажу тобі, дитино,— мовила Френсі.— Щось на зразок сучасної Венери, вишукано вбраної.
Юфімія роздратовано зауважила:
— Венера не носила ніякого вбрання, і очі в неї були сині, наче сапфір.
В цю хвилину Ніколас попрощався і пішов.
— Місіс Нік жінка суворих правил,— мовила, сміючися, Френсі.
— У неї шестеро дітей,— сказала тітонька Джулі,— їй належить такою бути.
— Мабуть, дядечко Сомс дуже її любив?— вперто провадила своєї Імоджен, обводячи всіх поглядом своїх темних променистих очей.
Тітонька Гестер розпачливо розвела руками, а тітонька Джулі відповіла:
— Атож, твій дядечко Сомс був щиро їй відданий.
— Здається, вона з кимось утекла?

— Ні, звичайно, ні; тобто... не зовсім.
— То що ж вона зробила, тітонько?
— Ходімо, Імоджен,— сказала Вініфред,— час уже додому.
Але тітонька Джулі рішуче додала:
— Вона... вона поводилася не так, як слід.
— Господи!— вигукнула Імоджен.— Завжди мені кажуть одне й те ж.
— Щоб ти знала, любонько,— сказала Френсі,— у неї був роман, який скінчився смертю того молодика; потім вона покинула дядечка. Мені вона завжди подобалася.
— Вона приносила мені шоколадні цукерки,— тихо сказала Імоджен,— і від неї приємно пахло.
— Це вже напевно!— зауважила Юфімія.
— Зовсім не напевно!— заперечила Френсі, яка сама вживала дуже дорогу левкоєву есенцію.
— Не розумію,— мовила тітонька Джулі, здіймаючи руки,— не розумію, навіщо ми говоримо про такі речі.
— А вона розлучилася з дядечком?— запитала Імоджен від порога.
— Звичайно, ні!— вигукнула тітонька Джулі.— Тобто... звичайно, ні.
Біля протилежних дверей почулася чиясь хода. До вітальні знову зайшов Тімоті.
— Я прийшов по карту,— сказав він.— Хто з ким розлучився?
— Ніхто, дядечку,— відповіла цілком правдиво Френсі.
Тімоті взяв карту з рояля.
— Стережіться, щоб у нашій родині нічого такого не сталося,— мовив він.— Досить із нас добровольців. Країна стоїть на порозі руїни. Не знаю, до чого ми дійдемо.— Він посварився товстим пальцем на присутніх.— Забагато розвелося у нас жінок, і вони не знають, чого їм треба.
Промовивши це, він міцно схопив обома руками карту й зразу вийшов, ніби побоюючись, що хто-небудь йому відповість.
Семеро жінок, до яких він звертався, загомоніли між собою стиха. Чути було тільки голос Френсі: "Знаєте, всі Форсайти!.."— і тітоньки Джулі: "Треба, щоб він увечері попарив ноги в гарячій воді з гірчицею, Гестер. Ти скажеш Джейн? Боюся, що кров знову вдарила йому в голову..."
Того вечора, коли вони з Гестер сиділи удвох після обіду, тітонька Джулі спустила вічко у плетиві й підвела голову.
— Знаєш, Гестер, я не можу пригадати, де я чула, що наш любий Сомс хоче, щоб Айріні повернулася до нього. Хто це розповів нам, що Джордж намалював на нього карикатуру з підписом: "Щасливий не буде, аж поки не здобуде"?
— Юстас,— відповіла Гестер з-за газети "Таймс".— Вона була у нього в кишені, але він не схотів показати нам.
Тітонька Джулі посиділа мовчки, міркуючи. Цокотів годинник, шелестіла газета, в каміні гуготіло полум'я. Тітонька Джулі спустила ще одне вічко.
— Гестер,— мовила вона,— мені оце набігла в голову жахлива думка.
— То краще не кажи мені,— швидко відповіла тітонька Гестер.
— О ні, я мушу сказати. Ти навіть не уявляєш, яка вона жахлива!—Голос її перейшов у шепіт.— Джоліон... кажуть, у Джоліона тепер... русява борода.

XII. ЯК ІДЕ ПОЛЮВАННЯ

Через два дні по обіді у Джеймса містер Полтід дав Сомсові багату поживу для роздумів.
— Один джентльмен,— сказав він, поглядаючи в ключ до шифру, схований у нього в лівій руці,— котрий значиться у нас як 47, приділяв велику увагу 17 протягом останнього місяця в Парижі. Але ми не маємо ще ніяких певних доказів. Усі зустрічі відбувалися прилюдно, на очах у всіх: в ресторанах, у Гранд Опера, в Опера Комік, у Луврі, в Люксембурзькому саду, у холі

готелю тощо. Досі не було помічено, щоб вона заходила в його номер чи то навпаки. Вони їздили в Фонтенбло, але нічого, вартого уваги. Сказати коротко, ситуація подає надії, але вимагає терпіння.— І, раптом підвівши погляд, він додав:— Одна досить цікава обставина: 47 має те саме прізвище, що й... е-е... 31!
"Ця тварюка знає, що я її чоловік",— подумав Сомс.
— Ім'я його досить дивне — Джоліон,— провадив містер Полтід.— Ми знаємо його адресу в Парижі й де він мешкає тут. Певна річ, нам не хотілося б допуститися помилки.
— Стежте далі, але не забувайте про обережність,— затято мовив Сомс. Інстинктивна певність, що цей клятий сищик розкрив його таємницю, примушувала його поводитися ще стриманіше.
— Вибачте,— сказав містер Полтід,— я піду довідаюся, чи немає свіжої звістки.
Він повернувся з кількома листами. Знову замкнувши двері кабінету, він переглянув конверти.
— Так, ось лист особисто мені від 19.
— Ну й що там?— запитав Сомс.
— Гм! — озвався містер Полтід.— Вона сповіщає: "47 виїхав сьогодні до Англії. Адреса на його багажі: Робін-Гіл. Розлучився з 17 у Луврській галереї о 3.30. Нічого особливого. Визнала за краще лишитися й провадити спостереження за 17. Ви зможете простежити за 47 у Англії, якщо визнаєте це за потрібне".
І містер Полтід підвів на Сомса непрофесійний погляд, наче збираючи матеріал для книги про людську природу, яку сподівався написати, коли піде на спочинок.
— Дуже розумна жінка ця 19 і чудово маскується. Коштує недешево, але свою платню відробляє цілком. Поки що об'єкт не підозрює, що за ним стежать. Але через деякий час, самі знаєте, чутливі люди починають щось відчувати, навіть не маючи певних підстав для підозри. Моя порада: облишити 17 і взяти під нагляд 47. Ми не можемо перехоплювати кореспонденцію — це надто ризиковано. Я не радив би поки що цього робити. Але можете переказати своєму клієнтові, що все йде добре.
І знову його примружені очі зиркнули на мовчазного відвідувача.
— Ні,— раптом мовив Сомс,— я волію, щоб не припинявся таємний нагляд у Парижі, а на цю другу особу можете не зважати.
— Гаразд,— відповів Полтід,— ми так і зробимо.
— Які... які між ними стосунки?
— Я прочитаю вам, що вона повідомляє,— сказав містер Полтід, відмикаючи шухляду й виймаючи папку з паперами.— Вона висловлюється дуже конфіденціально. Ага, ось тут: "17 дуже приваблива... що ж до 47, то всі зуби з'їдені (знаєте, це жаргонний вислів,, що означає: "немолодий")... видно, захопився... чекає нагоди... 17, мабуть, уникає рішучої розмови — поки що важко сказати напевно. Проте загалом здається, що вона вагається — здатна нарешті піддатися імпульсу. Обоє витримують марку".
— Що це означає?— спитав Сомс крізь стиснуті губи.
— Розумієте,— усміхнувся містер Полтід, відкриваючи два ряди білих зубів,— це такий у нас вислів. Іншими словами, справа навряд чи скінчиться скороминущим романом: або вони зійдуться серйозно й надовго, або зовсім не зійдуться.
— Гм!— буркнув Сомс.— Оце і всі ваші відомості?
— Так,— відповів містер Полтід,— але вони вельми багатозначні.
"Павук!"—подумав Сомс, а вголос сказав:
— До побачення.

Він пішов через Грін-парк, прямуючи до вокзалу Вікторія, звідки збирався поїхати в Сіті. Погода, як на кінець січня, стояла тепла; сонячне проміння, просочуючись крізь туман, іскрилося на вкритій памороззю траві, ніби блискуча павутина.
Маленькі павуки — і великі павуки. А найбільший з усіх павуків — це його власна впертість, що безупинно засновує своїм плетивом усі шляхи до розв'язки. Чого цей чолов'яга впадає коло Айріні? Невже Полтід вгадав? Чи, може, Джоліон просто співчуває їй, такій самотній і нещасній, за його ж таки власними словами — адже він завжди був таким сентиментальним радикалом? А що, коли й справді все воно так, як вважає Полтід? Сомс враз зупинився. Ні, не може бути! Його двоюрідний брат старший за нього на цілих сім років, не кращий собою і не багатший! Чим він може привабити жінку?
"Та й тепер він повернувся додому,— подумав Сомс.— Тож навряд чи він... Піду-но поговорю з ним!" І, діставши візитну картку, Сомс написав:
"Якщо Ви можете приділити мені півгодини в будь-який день протягом тижня, то я чекатиму в "Знавцях" щодня від 5.30 до 6.00, або, коли це для Вас зручніше, прийду до "Всякої всячини". Мені треба поговорити з Вами.
С. Ф."
Він пішов по Сент-Джеймс-стріт і віддав записку швейцарові у "Всякій всячині".
— Передайте містерові Джоліону Форсайту, як тільки він прийде,— сказав він і, взявши таксомотор — вони недавно з'явилися в місті,— поїхав у Сіті.
Джоліон одержав картку того самого дня і подався до "Клубу знавців". Чого потрібно від нього Сомсові? Невже він довідався про Париж? І, переходячи Сент-Джеймс-стріт, Джоліон вирішив, що не варто тримати в таємниці свою поїздку... "Але ні в якому разі не слід казати йому, що вона в Парижі, коли він цього ще не знає". В такому складному душевному стані Джоліон зайшов у клуб, і його провели до вітальні, де у невеликій ніші біля вікна сидів Сомс за чашкою чаю.
— Дякую, чаю я не хочу,— сказав Джоліон.— Але з вашого дозволу я закурю.
Вікна вітальні були ще не запнуті завісами, хоча на вулиці вже засвітилися ліхтарі; кузени трохи посиділи мовчки: кожен із них чекав, що розмову почне другий.
— Кажуть, що ви були у Парижі,— нарешті мовив Сомс.
— Так, я щойно повернувся звідти.
— Мені сказав Вел. Він і ваш син, мабуть, разом вирушать на війну?
Джоліон кивнув головою.
— Вам часом не довелося бачити Айріні? Здається, вона десь за кордоном.
Джоліон пустив густу хмару диму, перш ніж відповісти:
— Так, я бачив її.
— Як вона там?
— Непогано.
Знову настала мовчанка; потім Сомс випростався в своєму кріслі.
— Коли ми бачилися востаннє,— мовив він,— я ще вагався. Ми з вами поговорили, і ви висловили свою думку. Я не збираюся знову заводити ту дискусію. Я хочу сказати тільки ось що: моє становище надзвичайно важке. Я б не хотів, щоб ви настроювали її проти мене. Що було, те минуло. Я маю намір просити її, щоб вона забула минуле.
— Здається, ви вже її просили,— зауважив Джоліон.
— Тоді це було для неї несподіванкою, що приголомшила її. Але чим довше вона обмірковує мою пропозицію, тим ясніше має розуміти: це єдиний вихід для обох нас.

— У мене створилося трохи інше враження,— дуже спокійно сказав Джоліон.— Пробачте за відвертість, але ви дуже помиляєтесь, коли гадаєте, що тут хоч трохи важить розум.
Джоліон побачив, як обличчя його кузена зблідло ще дужче: сам того не знаючи, він повторив слова Айріні.
— Дякую,— сказав Сомс,— але я розумію усе краще, ніж вам здається. Я б тільки хотів мати певність, що ви не станете зловживати своїм впливом і підбурювати її проти мене.
— Не знаю, чого це ви вирішили, що я маю на неї якийсь вплив,— сказав Джоліон,— але якщо я його справді маю, то мій обов'язок сприяти тому, в чому, на мою думку, полягає її щастя. Очевидно, я, як то кажуть, фемініст.
— Фемініст,— повторив Сомс, ніби для того, щоб виграти час.— Це означає, що ви проти мене?
— Сказати відверто,— мовив Джоліон,— я проти того, щоб будь-яка жінка жила з будь-яким чоловіком, якого вона не любить. Я вважаю, що це бридота.
— І, мабуть, кожного разу, коли ви бачитеся з нею, ви втовкмачуєте їй свої погляди.
— Навряд чи мені доведеться бачити її.
— Ви не вертаєтесь до Парижа?
— Поки що ні,— відповів Джоліон, відчуваючи на собі пильний погляд Сомса.
— Ну, тоді оце і все, що я хотів вам сказати. І пам'ятайте: кожен, хто стає між чоловіком та його дружиною, бере на себе тяжку відповідальність.
Джоліон устав і ледь уклонився.
— На все добре,— сказав він і, не подаючи на прощання руки, пішов до дверей, а Сомс залишився в кріслі, дивлячись йому вслід.
"Ми, Форсайти,— думав Джоліон, гукнувши кеб,— вельми цивілізовані люди. У людей менш витончених така зустріч, напевне, закінчилася б бійкою. Якби це було не тепер, коли мій хлопчик збирається на війну..." Війна! Його знов охопили давні сумніви. Чудова війна! Поневолення народів або жінок! Намагання підкорити, володарювати над тими, хто не хоче тебе знати! Заперечення найелементарнішої порядності! Власність, законні права! А той, хто проти них,— відщепенець! "Дяка богові,— думав він,— я завжди був проти них". Так! Він пригадав, як іще перед Першим нещасливим одруженням його обурювали криваві розправи в Ірландії, а також ганебні судові процеси, коли жінки намагалися звільнитися від чоловіків, яких вони ненавиділи. Священики твердять, начебто свобода душі й тіла — це зовсім різні речі. Згубне вчення! Тіло й душу не можна відокремлювати. Вільна згода — це сила будь-якої спілки, а не її слабкість. "Треба було сказати Сомсові,— подумав він,— що він просто смішний. Але він водночас і трагічний!"
Та й справді, чи є в світі щось трагічніше за людину, так опановану власницьким інстинктом, що вона не бачить нічого поза цим і навіть не здатна зрозуміти почуттів іншої людини! "Треба написати їй, попередити, що він збирається зробити ще одну спробу",— подумав Джоліон. І всю дорогу до Робін-Гіла він жалкував за тим, що, зв'язаний почуттям обов'язку до сина, не може відразу виїхати до Парижа...
А Сомс довго сидів у кріслі, і серце його краяли не менш болючі муки ревнощів, наче йому відкрилося, що його двоюрідний брат справді має над ним перевагу і встиг сплести нове павутиння на його шляху. "Це означає, що ви проти мене?" Він так нічого й не домігся своїм хитрим запитанням. Фемініст! Балакун! "Не варто поспішати,— подумав він.— У мене ще є час: він не поїде до Парижа, якщо, звичайно, не бреше. Почекаю до весни". Хоча він і сам не знав, чим тут може зарадити весна — хіба що додасть йому болю. І, дивлячись із вікна на вулицю, де між озерцями світла, що лилося з

високих ліхтарів, сновигали людські постаті, він думав: "Здається, ніби все на світі непотрібне, безглузде. Я самотній — у цьому вся біда".
Він заплющив очі, і відразу перед ним з'явилася Айріні, вона йшла темною вуличкою, де височіла церква і, проходячи повз нього, повернула голову, так що він побачив її блискучі очі й біле чоло під маленьким чорним капелюшком із золотими блискітками та довгою вуаллю, що звисала їй на шию. Він розплющив очі — так ясно вона постала перед ним! І справді вулицею проходила якась жінка, але то не вона. О ні, там немає нічого!

XIII. "А ОСЬ І МИ!"

Сукні Імоджен для її першого сезону весь березень місяць поглинали всю увагу її матері, а також усі гроші з дідусевого гаманця. З форсайтівською наполегливістю Вініфред прагнула досягти досконалості. За клопотами вона рідше думала про те, що поволі наближається процедура, яка принесе їй досить сумнівно бажану свободу, рідше думала про сина, про те, що швидко наближається день, коли він вирушить на війну, з якої й далі надходили невтішні вісті. Наче працьовиті бджоли, що перелітають з квітки на квітку, або прудкі мухи, що кружляють над пишними осінніми суцвіттями, вона вдвох із "маленькою донечкою", яка зростом майже не поступалася матері й не набагато відстала від неї розмірами бюста, бігали по крамницях на Ріджент-стріт, по ательє мод на Гановер-сквер і Бонд-стріт, розглядаючи й мацаючи найрізноманітніші тканини. Десятки молодих жінок, демонструючи чудову поставу і вишукані манери, проходили перед Вініфред та Імоджен, одягнені у "витвори мистецтва". Моделі — "це найновіша, мадам, останній крик моди",— від яких вони неохоче відмовилися, могли б заповнити цілий музей; моделі, які вони просто змушені були придбати, майже вичерпали банківський рахунок Джеймса. "Не варто зупинятися на півдорозі",— вважала Вініфред, прагнучи зробити все можливе, щоб її дочка протягом свого першого і єдиного нічим не затьмареного сезону мала повний успіх. Терпіння, яке вони виявляли, випробовуючи терпіння тих безіменних створінь, що пропливали перед ними, було властиве хіба тільки людям, сповненим глибокої віри. Вініфред падала ниць перед своєю улюбленою богинею Модою, неначе побожна католичка перед дівою Марією; перші враження Імоджен були досить приємні — вона іноді й справді була просто чарівна, її скрізь засипали лестощами: одне слово, нове життя здавалося їй "дуже цікавим".
Надвечір двадцятого березня, майже спустошивши магазин Скайворда, вони зайшли в кондитерську Карамела й Бейкера, що була на тому боці вулиці, й, підкріпившись шоколадом із збитими вершками, рушили додому через Берклі-сквер, огорнений вечірнім присмерком, у якому відчувався вже подих весни. Відчинивши двері, щойно пофарбовані в світло-оливковий колір,— того року вона все привела до ладу, готуючись до світського дебюту Імоджен,— Вініфред одразу підійшла до срібного кошика подивитися, чи не було сьогодні відвідувачів, і раптом її ніздрі здригнулись. Що це за запах? Імоджен взяла книжку, прислану з бібліотеки, й заглибилася в читання. Досить різко, бо груди їй схвилювало дивне почуття, Вініфред сказала:
— Іди-но, доню, з книжкою до своєї кімнати та спочинь перед обідом.
Імоджен, не відриваючись від книжки, пішла нагору сходами. Вініфред почула, як зачинилися двері її кімнати, і глибоко вдихнула повітря. Невже це весна лоскоче їй нерви, збуджуючи тугу за "блазнем" усупереч її розуму та ображеній чесноті! Чоловічий запах! Легенький дух сигар і лавандової води, якого вона не чула з того вечора минулої осені шість місяців тому, коли сказала йому, що він перейшов усі межі. Звідки він узявся тут? Чи, може, це їй причулося, може, це породження її уяви? Вона озирнулася довкола. Нічого, аніякісіньких змін,— і в холі, і в їдальні все на своїх місцях. Це якась ілюзія запаху — болісна, безглузда ілюзія! В срібному

кошику лежали нові картки: дві — містера і місіс Полгейт Том і одна містера Полгейта Тома. Вона понюхала їх, але вони пахли звичайно, як усяка візитна картка. "Мабуть, я втомилася,— подумала вона.— Піду трохи полежу". Вітальня вгорі потопала в сутінках, чекаючи, щоб чиясь рука засвітила вечірнє світло; Вініфред зайшла до спальні. Вікна тут були запнуті завісами, і в кімнаті стояв присмерк, бо вже минула шоста. Вініфред скинула пальто — знову цей запах!— і враз завмерла, ніби скам'яніла, притиснувшись до спинки ліжка. Щось темне підвелося з канапи в протилежному кутку. У Вініфред вихопилося слово, яке в її сім'ї вимовляли тільки в хвилину страху: "Боже!"
— Це я, Монті,— озвався голос.
Схопившись за бильце ліжка, Вініфред простягла руку й крутнула вимикач над своїм туалетним столиком. Дарті з'явився на краю світлового кола, осяяний від пояса, де бракувало ланцюжка від годинника, до черевиків, темно-коричневих, лискучих, але — ой леле!— з діркою на носку. Груди й обличчя були в тіні. Так, він схуд,— а може, це гра світла? Він ступив уперед, тепер освітлений від носків черевиків до темного чуба — так, трохи посивілого! Обличчя його потемніло, пожовкло; чорні вуса втратили свій хвацький вигляд і понуро обвисли; на обличчі з'явилися незнайомі їй складки. Краватка була без шпильки. Його костюм — так, вона впізнає його,— але який пом'ятий, витертий! Вона знову глянула на носок черевика. Якась велика, безжальна хвиля налетіла на нього, перекинула, скрутила, понесла й понівечила. І вона стояла мовчки й непорушно, дивлячись на Дірку на носку.
— Ось так!— сказав він.— Я одержав листа. Я повернувся.
Груди Вініфред заходили ходором. Туга за чоловіком, що охопила її від того запаху, боролася з пекучими ревнощами, яких вона досі не знала. Ось він перед нею — темна і наче зацькована тінь елегантного, самовпевненого Дарті! Яка сила спустошила його так — вичавила, наче апельсин, залишивши тільки суху шкоринку! Та жінка!
— Я повернувся,— знову сказав він.— Скільки я пережив! Боже милий! Приїхав на палубі. У мене нічого не лишилося, крім того, що на мені, та цієї валізи.
— А кому ж дісталася решта?— скрикнула Вініфред, якій зразу допекло до живого.— Як ти насмілився повернутись? Ти ж знав, що того листа з наказом повернутися додому послано тільки для того, щоб я могла дістати розлучення. Не торкайся до мене!
Обоє стояли, тримаючись за бильця великого ліжка, в якому вони стільки років спали разом. Багато разів, так — багато разів вона хотіла, щоб він повернувся. Але тепер, коли він вернувся, вона сповнилася холодною, затятою ворожістю. Він підвів руку до вусів, але не підкрутив їх, як колись, а тільки потяг донизу.
— Боже!—мовив він.— Якби ти знала, що мені довелось пережити!
— Я рада, що не знаю.
— З дітьми все гаразд?
Вініфред кивнула головою.
— Як ти зайшов?
— Одімкнув двері своїм ключем.
— Отже, слуги не знають. Ти не можеш залишитися тут, Монті.
Він коротко й невесело засміявся.
— А куди мені дітися?
— Куди завгодно.
— Поглянь на мене. Ця... ця клята...
— Якщо ти скажеш хоч одне слово про неї,— вигукнула Вініфред,— я зразу ж піду на Парк-лейн і не повернуся!

Раптом він зробив просту річ, але таку невластиву для нього, що Вініфред стало його жаль. Він заплющив очі, ніби кажучи: "Гаразд! Я мертвий для світу!"
— Можеш переночувати,— сказала вона.— Твої речі ще тут. Удома тільки Імоджен.
Він прихилився спиною до ліжка.
— Що ж, усе в твоїх руках,— його власні руки судорожно стислися.— Ох, скільки я пережив. Тобі не треба бити мене щосили — не варто. Я вже настраханий, такий настраханий, Фреді.
Це давнє пестливе ім'я, якого вона не чула від нього багато років, примусило Вініфред здригнутися.
"Що мені робити з ним?— подумала вона.— Господи, що мені робити з ним?"
— У тебе є сигарета?
Вона дала йому сигарету з маленької скриньки, яку тримала напохваті на випадок безсоння, і припалила її. Цей звичний жест збудив властиву їй практичність.
— Налий у ванну гарячої води та помийся. Я принесу тобі білизну в туалетну кімнату. Поговорити можемо згодом.
Він кивнув головою і втупив у неї очі — вони здавалися напівмертвими. А може, це тільки тому, що в нього набрякли повіки?
"Він не такий, як колись,— подумала вона.— Він уже ніколи не буде такий! Але який він буде?"
— Гаразд!— сказав він і рушив до дверей. Він навіть ішов інакше, ніби людина, яка втратила всі ілюзії і має сумнів, чи варто їй взагалі ходити.
Коли він пішов і Вініфред почула, як у ванну потекла вода, вона поклала на ліжко в його кімнаті переміну білизни, потім принесла знизу печива й віскі. Надягши знову пальто й послухавши хвилинку біля дверей ванної кімнати, вона зійшла вниз і вийшла з дому. На вулиці вона постояла вагаючись. Восьма година! Де зараз Сомс: у своєму клубі чи на Парк-лейн? Вона попрямувала до Парк-лейн. Повернувся! Сомс завжди цього боявся, а вона — інколи сподівалася. Повернувся! Так схоже на нього; блазень, та й годі — з'явився і каже: "А ось і ми!" Пошив у дурні всіх: і суд, і Сомса, і її саму! А проте, спекатися того суду, втекти від чорної хмари, що нависла над нею та її дітьми! Яка полегкість. Але як змиритися з його поверненням? Та жінка спустошила його, запалила у ньому таку пристрасть, якої вона ніколи не могла збудити, на яку взагалі вважала його нездатним. Ой як це боляче! Її себелюбного, самовпевненого блазня, якого вона ніколи по-справжньому не хвилювала, захопила й висотала інша жінка! Ганьба! Страшна ганьба! Негоже, непристойно прийняти його! А проте вона сама домагалася, щоб він повернувся; тепер суд, мабуть, змусить її жити з ним! Він залишився її законним чоловіком — суд не стане її тепер слухати! А йому, певна річ, потрібні тільки гроші, щоб мати вдосталь сигар і лавандової води! Цей запах! "Зрештою, я ще не стара,— подумала вона,— ні, ще не стара!" Але ця жінка, яка довела його до таких слів: "Ох, скільки я пережив. Я настраханий, такий настраханий, Фреді!" Коли Вініфред підходила до батьківського дому, ці суперечливі почуття усе ще кипіли в її душі, але форсайтівська натура без упину доводила їй: хоч би там що, а він її власність, яку вона повинна оберігати від усіх на світі. З такими думками вона переступила поріг Джеймсового дому.
— Містер Сомс? У своїй кімнаті? Я піду до нього; не кажіть, що я тут.
Брат саме перевдягався. Вона застала його біля дзеркала, він зав'язував чорну краватку з таким виглядом, ніби зневажав її кінці.
— Добридень!— сказав він, побачивши її в дзеркалі.— Що сталося?
— Монті!— відповіла Вініфред голосом, сповненим холодного розпачу.

Сомс рвучко повернувся.
— Що?!
— Вернувся додому!
— Попалися у власну пастку!— пробурчав Сомс.— Якого біса ти не дозволила мені заявити про жорстоке поводження? Я ж тобі казав, що цей спосіб надто ризикований.
— Ох, не треба говорити про це! Що мені тепер робити?
Сомс відповів глибоким-глибоким зітханням.
— Ну, що?— нетерпляче запитала Вініфред.
— Чим він виправдовується?
— Нічим. Один його черевик протерся на носку.
Сомс подивився на неї.
— Ну, певне!— сказав він.— Прогуляв усе дощенту. Тепер усе почнеться знову. Боюся, це доведе нашого батька до могили.
— А може, пощастить приховати це від нього?
— Неможливо! Він носом чує усяку біду.— І Сомс замислився, заклавши пальці за сині шовкові підтяжки.— Треба знайти якийсь законний спосіб відкараскатися від нього,— пробурмотів він.
— Ні!— вигукнула Вініфред.— Вдруге я не зроблю такої дурниці. Краще вже помиритися з ним.
Вони дивилися одне на одного. Серця їхні були переповнені вщерть, але вони не могли висловити своїх почуттів, бо обоє належали до справжніх Форсайтів.
— Де ти його залишила?
— У ванній,— і Вініфред гірко засміялася.— Він привіз лиш одне: лавандову воду.
— Заспокойся!— сказав Сомс.— На тобі лиця немає. Я поїду з тобою.
— Яка з цього користь?
— Нам треба дійти з ним якоїсь згоди..
— Згоди! Все буде так само, як і раніше. Тільки-но він очуняє, знову почнуться карти, тоталізатор, пиятика і...
Вона змовкла, пригадавши вираз обличчя свого чоловіка. Обпікся хлопчик, обпікся. А може...
— Очуняє?— перепитав Сомс.— Хіба він хворий?
— Ні. Обпікся, та й годі.
Сомс узяв із стільця жилетку і надів її; потім вдяг сюртук, побризкав одеколоном хусточку, причепив ланцюжок від годинника й сказав:
— Нам не щастить.
І, заклопотана власною бідою, Вініфред відчула до нього жаль, наче цими трьома словами він відкрив глибину свого горя.
— Я хочу побачити маму,— сказала вона.
— Вона, певне, з батьком у спальні. Піди тихенько в кабінет. Я її приведу.
Вініфред обережно зійшла сходами вниз у маленький темний кабінет, де красувався Каналетто, надто сумнівний, щоб його можна було повісити в якійсь іншій кімнаті, та ще чудова збірка судових звітів, до яких ніхто не торкався вже багато років. Вона стала спиною до щільно запнутих брунатних завіс, уп'явшись очима в порожній камін, і стояла нерухомо, аж поки зайшла мати в супроводі Сомса.
— Ох, ти ж моя бідненька!— сказала Емілі.— У тебе такий змучений вигляд! Як підло він з тобою повівся!
В сім'ї у них так пильно остерігалися виявляти інтимні почуття, що Емілі здавалося просто неможливим підійти до дочки і обняти її. Але від її м'якого голосу, від її ще повних плечей, які біліли крізь дороге чорне

мереживо, віяло розрадою. Закликавши на поміч гордість, Вініфред, щоб не засмучувати ще дужче матір, сказала якнайневимушенішим голосом:
— Все гаразд, мамусю. Нема чого хвилюватися.
— Я не розумію,— сказала Емілі, звертаючись до Сомса,— чому Вініфред не може сказати йому, що вона подасть на нього в суд, коли він не забереться геть із її дому. Він узяв її перли, і якщо він не привіз їх назад, цього цілком досить.
Вініфред посміхнулася. Всі вони тепер почнуть нав'язувати їй свої поради й пропозиції, але вона вже знала, що робитиме,— нічого. З кожною хвилиною її дедалі дужче охоплювало почуття, що вона здобула якусь перемогу: відстояла свою власність. Ні! Якщо вона захоче покарати його, то зробить це вдома, без свідків.
— Ну що ж,— сказала Емілі,— ходімо спокійно до їдальні, пообідаєш з нами. А батькові я сама розкажу.
І, коли Вініфред дійшла до дверей, вона вимкнула світло. Тільки тоді вони побачили, яка небезпека чигає на них у коридорі.
Там, приваблений світлом із кімнати, де ніколи не вмикали світла, стояв Джеймс, закутаний у жовтувату шаль з верблюжої шерсті, так що здавалося, ніби його посріблена голова була відокремлена від його ніг у модних штанях смужкою пустелі. Він стояв точнісінько, як чорногуз, та ще й з таким виразом, наче бачив перед собою жабу занадто велику, щоб її проковтнути.
— Що тут діється?— запитав він.— "Розкажу батькові?" Ви ніколи нічого мені не розказуєте.
З несподіванки Емілі заніміла. До батька підійшла Вініфред. Вона стиснула його закутані безпорадні руки й сказала:
— Монті не збанкрутував, тату. Він лише повернувся.
Всі троє думали, що зараз станеться катастрофа, і були раді, що Вініфред тримає його за руки, але вони не знали, яке цупке коріння в цього старого, схожого на привид Форсайта. Його гладенько поголені губи й підборіддя якось дивно скривилися, а довгі сріблясті баки дивно настовбурчилися.
Потім він промовив з гідністю:
— Він зажене мене на той світ. Я знав, що так воно й буде.
— Не треба хвилюватися, тату,— спокійно сказала Вініфред.— Я примушу його поводитися як слід.
— Ет!— відповів Джеймс.— Ану зніміть із мене цю штуку. Мені жарко.
Вони розмотали шаль. Він повернувся і твердою ходою рушив у їдальню.
— Я не хочу супу,— сказав він Уормсонові й сів у крісло.
Всі теж посідали — Вініфред і досі в капелюшку. Уормсон поставив четвертий прибор. Коли він вийшов, Джеймс запитав:
— Що він привіз?
— Нічого, тату.
Джеймс придивився до свого відображення в ложці.
— Розлучення!— пробурмотів він.— Яке безглуздя! Що я хотів сказати? Треба було мені призначити йому утримання з умовою, що він не повернеться до Англії. Сомсе, піди запропонуй йому це.
Пропозиція здалася такою доречною й простою, що навіть сама Вініфред здивувалася, коли сказала:
— Ні, якщо він уже повернувся, я не буду його проганяти. Хай тільки поводиться як слід — оце і все.
Всі подивилися на неї. Давно було відомо, що Вініфред має мужню вдачу.
— В тих краях,— мовив Джеймс не до ладу,— мабуть, повно бандитів! Подивися, чи немає у нього револьвера. І без цього не лягай спати. Слід було б послати з тобою Уормсона, хай би переночував у домі. Я сам поговорю з ним завтра.

Вони були зворушені цією заявою, а Емілі мовила заспокійливо:
— Твоя правда, Джеймсе. Ми не дозволимо ніяких витівок.
— Ет!— похмуро промимрив Джеймс.— Я нічого не знаю.
Цієї миті з'явився Уормсон з рибою, і розмова перейшла на інше.
Коли зразу після обіду Вініфред підійшла до батька, щоб поцілувати його й сказати йому на добраніч, він подивився на неї таким запитливим і стривоженим поглядом, що вона промовила якнайвеселіше:
— Любий таточку, все буде гаразд; не хвилюйся. Мені нікого не треба — він зовсім сумирний. Я тільки стурбуюся, якщо ви будете хвилюватися. На добраніч, і спіть спокійно.
Джеймс повторив слова: "Спіть спокійно" — наче не зовсім розуміючи, що вони означають, і провів її очима до порога.
Вона повернулася додому близько дев'ятої і зразу ж пішла нагору.
Дарті лежав на ліжку в своїй кімнаті перевдягнений, у синьому костюмі й лакованих черевиках. Руки він заклав за голову, а в зубах затис погаслу сигарету.
Вініфред чомусь згадала квіти на вікні у ящиках після гарячого літнього дня — як вони безсило похилилися від спеки, але вже починають оживати після заходу сонця. Здавалося, що її обпеченого чоловіка вже освіжила перша вечірня роса.
Він мляво спитав:
— Мабуть, ти була на Парк-лейн? Ну, як там старий?
Вініфред не втрималася і злісно відповіла:
— Ще не вмер.
Його пересмикнуло, без усякого сумніву пересмикнуло.
— Зрозумій, Монті,— сказала вона,— я не дозволю, щоб його турбували. Якщо ти не будеш поводитися як слід, то краще вертайся назад або йди, куди завгодно. Ти пообідав?
— Ні.
— Хочеш їсти?
Він знизав плечима.
— Імоджен пропонувала мені, але я не схотів.
Імоджен! Заглиблена в свої переживання, Вініфред зовсім забула про неї.
— То ти бачив її? Що вона сказала?
— Вона мене поцілувала.
З гірким болем Вініфред побачила, як його похмуре смагляве обличчя враз повеселіло. "Так,— подумала вона,— він любить її, а мене анітрохи".
Очі Дарті неспокійно забігали.
— А вона про мене знає?— спитав він.
І раптом Вініфред збагнула, що вона має зброю проти нього. Він боїться, щоб вони не дізналися!
— Ні. Вел знає. А інші ні; вони знають лише те, що ти виїхав.
Вона почула, що він полегшено зітхнув.
— Але вони неодмінно дізнаються,— сказала вона твердо,— якщо ти даси мені привід.
— Гаразд,— пробурмотів він.— Топчи мене! Я й так уже ледве дихаю.
Вініфред підійшла до ліжка.
— Слухай-но, Монті! Я не хочу тебе топтати. Я не хочу тобі дорікати. Я не нагадаю про те, що було, жодним словом. Я не хочу нервуватися. Яка з того користь?— Хвильку вона помовчала.— Проте я не можу і не буду більше терпіти твоїх витівок! Запам'ятай це. Я багато вистраждала через тебе. Але я тебе любила. Заради цього...

Її сіро-зелені очі, поглянувши вниз, зустріли погляд його карих очей, напівзакритих важкими повіками; вона раптом торкнулася до його руки, повернулась і пішла в свою кімнату.
Вона сиділа довго перед дзеркалом, крутячи свої персні, думаючи про цього притихлого, майже незнайомого їй смаглявого чоловіка, що лежав на ліжку в сусідній кімнаті; вона категорично забороняла собі "нервуватися", проте її гризли ревнощі до того, що йому довелось пережити, і раз по раз її обіймав жаль.

XIV. ХИМЕРНИЙ ВЕЧІР

Сомс дожидав весни — нелегка справа для того, хто розуміє, що час збігає, що він без кінця тупцяється на одному місці і що виходу з павутиння не видно. Містер Полтід не повідомляв нічого нового, крім того, що за Айріні стежать і далі,— а це коштувало Сомсові недешево. Вел та його кузен уже були в Південній Африці, звідки почали надходити кращі новини; Дарті поки що поводився пристойно; Джеймс почував себе непогано; справи йшли навдивовижу добре; тож Сомсові не було чого непокоїтися, хіба тільки через те, що він зайшов у "глухий кут" і не міг ступити нікуди ані кроку.
Він не зовсім уникав Сохо, бо не хотів, щоб вони подумали, ніби він "відчепився", як сказав би Джеймс,— кожної хвилини обставини можуть змінитися, і йому треба буде знову "причепитись". Але йому доводилося поводитись так стримано й обережно, що він часто минав двері ресторану "Бретань", не заходячи досередини, і швиденько йшов геть із цього району, який викликав у нього відчуття, ніби він використовує свою власність не так, як слід.
Одного травневого вечора, простуючи з Сохо, він вийшов на Ріджент-стріт і зустрівся з таким дивовижним натовпом, якого йому ще зроду не доводилось бачити; натовп цей верещав, свистів, танцював, штовхався,— відчайдушно веселий люд із фальшивими носами, який награвав на губних гармонійках, свистів у свищики, прикрасивши себе довгими перами та іншими атрибутами недоумкуватості. Мафекінг! Атож, із Мафекінга знято облогу! Ну й чудово! Але хіба це виправдання? Хто ці люди, звідки вони, чого з'явилися тут, у Вест-Енді? Його зачіпали руками по обличчю, свистіли у вуха. Дівчата гукали: "Чого ти приндишся, індик надутий!" Якийсь хлопчина збив йому набік циліндр, так що Сомс ледве встиг утримати його на голові. Хлопавки ляскали у нього перед носом і під ногами. Він був приголомшений, роздратований, ображений. Юрби людей сунули з усіх боків, наче десь відкрилися шлюзи, випускаючи воду річки, про яку він, може, й чув, але в існування якої ніколи не вірив. Оце і є той народ, незліченне стовпище, живе заперечення аристократії й форсайтизму. Боже милий, оце і є демократія! Вона смерділа, галасувала, викликала огиду! Ну нехай би це було в Іст-Енді чи навіть у Сохо, але ж не на Ріджент-стріт, не на Пікаділлі! Що собі думає поліція? До 1900 року ані Сомс, ані тисячі інших Форсайтів ніколи не зазирали в цей казан, з якого зняли покришку, і тепер, заглянувши в нього, він ледве міг повірити своїм обпеченим парою очам. Видовище було справді жахливе! Ці люди не знали спину; здається, вони вважали його смішним; це була орда, брутальна, несамовита, вона реготала — та ще й яким диким реготом! Для них немає нічого святого! Він не здивується, якщо вони почнуть бити вікна. По Пел-Мел, повз розкішні клуби, вхід у які коштував шістдесят фунтів, сунула ця юрба, сунула з вереском і свистом, шаленіючи, ніби процесія дервішів, у нестямному танці. З вікон клубу, стримано посміхаючись, на неї дивилися люди одного з ним класу. Вони не розуміють! Адже це небезпечно — цей простолюд може дійти до чого завгодно! Так, цей натовп веселиться, але колись згодом він може зібратися в іншому настрої. Сомс пригадав заворушення в кінці вісімдесятих років,

коли він жив у Брайтоні: чернь тоді робила погроми, виголошувала промови. Але тепер він почував не так страх, як глибокий подив. Це ж просто істерика, це зовсім не по-англійському! І все це через те, що відбили у ворога якесь містечко, завбільшки таке, як Уотфорд, за шість тисяч миль звідси. Розсудливість, стриманість! Ці якості, що були йому чи не дорожчі за життя, ці неодмінні атрибути власності й культури, де вони? Це не по-англійському! Ні, це аж ніяк не по-англійському! Отак міркував Сомс, простуючи вулицями. На душі у нього було так, наче він побачив, що хтось вирізає з його купчої статтю на право "повного й необмеженого володіння власністю", або наче, прозирнувши майбутнє, побачив страховище, що чигає на нього, кидаючи перед собою тінь. Брак стриманості, брак пошани! Здавалося, він раптом виявив, що дев'ять десятих жителів Англії — чужоземці. А якщо це так, то може статися все що завгодно!

Біля воріт Гайд-парку він зустрів Джорджа Форсайта, дуже засмаглого від сидіння на іподромі. В руці у нього був іграшковий ніс.

— Здоров, Сомсе!— мовив він.— На тобі носа.

Сомс відповів блідою усмішкою.

— Я забрав його в одного з цих спортсменів,— провадив Джордж, який за всіма ознаками щойно десь бенкетував.— Довелося йому дати часу за те, що він спробував збити з мене капелюха. Знаєш, настане час, коли ми змушені будемо провчити цих гультіпак: вони зовсім знахабніли — всі радикали й соціалісти. Їм кортить відібрати в нас наше майно. Розкажи про це дядечкові Джеймсу — нехай йому краще слатиметься!

"In vino veritas" [41],— подумав Сомс, але тільки кивнув головою й рушив по Гамільтон-плейс. На Парк-лейн гульвіс траплялося куди менше, і вони були не такі галасливі. Озираючи будинки, Сомс думав: "Зрештою, ми основа країни. Нехай спробують нас потіснити. Власність — це хребет закону".

Але коли Сомс зачинив за собою двері батьківського дому, всі ті чудернацькі, химерні примари, які він бачив на вулиці, зникли з його свідомості, так наче вони йому просто приснилися і він прокинувся вранці в своєму теплому, чистому, м'якому ліжку з пружинним матрацом.

Вийшовши на середину великої порожньої вітальні, він зупинився. Дружина! Щоб було з ким поговорити! Невже він не має на це права! Хай йому біс! Звичайно, має!

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

І. СОМС У ПАРИЖІ

Сомс подорожував мало. У дев'ятнадцять років він разом із батьком, матір'ю та Вініфред зробив "мале турне"— Брюссель, Рейн, Швейцарія і додому через Париж. У двадцять сім років, саме коли в нього виник інтерес до картин, він поїхав до Італії і провів там п'ять стомливих тижнів, присвятивши весь час Ренесансу, який здався йому куди менш цікавим, аніж він гадав, і, вертаючись додому, спинився на два тижні в Парижі, де весь час присвячував самому собі, як то й належить Форсайтові, що опинився в оточенні такого самозакоханого й чужого народу, як французи. Його знання французької мови, здобуте в школі, було досить обмежене: він їх не розумів. І тому визнав за краще мовчати — ніхто не скаже, що він дурень. Йому не сподобалися ані їхні моди, ані закриті карети візників, ані театри, що здавалися бджолиними вуликами, ані музеї, де пахло бджолиним воском. Він був надто обережний і боязкий, щоб познайомитися з тією стороною Парижа, яка, на думку Форсайтів, є його потаємною принадою; що ж до задоволення колекціонерської пристрасті, то йому не пощастило придбати нічого вартого уваги. Як сказав би Ніколас — у французів чіпкі руки. Він вернувся додому в поганому настрої і сказав, що Париж перехвалили.

Отож, коли в червні 1900 року Сомс відвідав Париж, це була його третя зустріч із центром цивілізації. Проте цього разу гора прийшла до Магомета, бо тепер він почував себе куди цивілізованішим за це місто, і, може, його почуття й справді відповідали дійсності. Крім того, він мав певну мету. Їхав він не поклонитися храмові Моди й Аморальності, а влаштувати свої законні справи. Він вирушив туди, бо не на жарт занепокоївся своїм становищем. Хоч за Айріні стежили безупинно, це не давало ніяких наслідків, аніякісіньких! Джоліон так і не повернувся до Парижа, а підозрювати було більше нікого. Взявшися за нові, дуже конфіденційні справи, Сомс, як ніколи досі, усвідомлював, наскільки важливо для повіреного мати незаплямовану репутацію. Але ночами й у часи дозвілля його мучила думка про те, що час спливає, гроші сиплються йому в кишеню, а його майбутнє, як і досі, в "залізних путах". Після мафекінгського вечора йому стало відомо, що біля Аннет крутиться якийсь молодий лікар. Він зустрічав його двічі: веселий дурник років тридцяти, не більше. Нічого не дратувало Сомса так, як веселість — непристойна, екстравагантна риса, що суперечила здоровому глузду. Одне слово, суміш його бажань і надій завдавали йому нестерпної муки, а останнім часом до цього всього додалася ще й думка, що Айріні знає про те, що за нею стежать. Саме це й спонукало його поїхати в Париж і побачити все на власні очі; поїхати й ще раз спробувати перемогти її опір, умовити її, щоб вона пішла однією з ним дорогою, рівною і зручною для них обох. Якщо його знову спіткає невдача, то він принаймні побачить, як вона там живе!

Він зупинився у вельми рекомендованому для Форсайтів готелі на вулиці Комартен, де майже не чути було французької мови. Він не мав якогось певного плану. У нього не було наміру заскочити її зненацька, треба тільки повестися обачно, щоб не сполохати її і не дати їй втекти. І наступного ранку він вирушив до міста, щоб здійснити свій задум.

Ранок видався погожий. Париж, здавалося, кипів веселощами, і яскраві барви цього зірчастого міста майже дратували Сомса. Він ішов поволі, з цікавістю роздивляючись навколо. Йому кортіло з'ясувати, в чому ж полягає той французький дух. Адже Аннет француженка! Ця мандрівка може дати багато корисного, якщо він зуміє його взяти. Переходячи через площу Згоди в такому похвальному настрої, він тричі мало не попав під колеса екіпажів. На Кур-ла-Рен, де був готель, в якому мешкала Айріні, він опинився майже несподівано для самого себе, бо ще не надумався, з чого починати. Вийшовши на набережну, він оглянув готель — білий привітний будинок із зеленими маркізами, який проглядав крізь густе листя платанів. І, розуміючи, що заходити в номер до Айріні надто ризиковано і що краще зустрітися з нею де-небудь надворі, нібито випадково, Сомс сів на лавці, звідки видно було вхід. Ще не було одинадцятої години, і Айріні навряд чи кудись пішла. По озерцях сонячного світла, що жовтіли в тіні платанів, походжали, чистячи своє пір'ячко, голуби. Якийсь робітник у синій блузі, простуючи набережною, насипав їм кришок із пакунка, де був його сніданок. Бонна у чепчику зі стрічками привела під платани двох дівчаток з кісками і в панталонах з оборками. Вулицею проїхав екіпаж; на передку сидів кучер у синьому сюртуку й чорному лискучому капелюсі. Сомсові все це здавалося штучним, у всьому відчувався потяг до зовсім не сучасної мальовничості. Як ці французи полюбляють театральні ефекти! Сомс курив дуже мало, але на цей раз дозволив собі запалити сигарету; він почував себе скривдженим долею, яка закинула його в цей чужий край. Він не здивується, якщо Айріні подобається це чужоземне життя: вона ніколи не була справжньою англійкою, навіть зовнішність у неї була якась неанглійська! І він почав міркувати, котрі з вікон під зеленими маркізами її. Якими словами пояснити їй, чому

він прибув сюди? Як подолати її горду затятість? Він кинув недокурок у голуба, подумавши: "Нема чого сидіти тут і чекати, поки вона надумається вийти. Краще зайти до неї надвечір". Але він однаково сидів, мов прикутий до лавки, почув, як годинник вибив дванадцяту, пів на першу. "Почекаю до першої,— подумав він,— якщо вже я просидів тут так довго". Але за хвилину він раптом підхопився і зразу ж важко сів на лавку. З дверей готелю вийшла жінка в кремовій сукні, прикриваючись жовтуватою парасолькою. То була Айріні! Він почекав, поки вона відійшла на таку відстань, що не могла впізнати його, і подався слідом за нею. Вона йшла без ніякої мети, прямуючи, мабуть, до Булонського лісу. Принаймні півгодини він ішов слідом за нею протилежним боком вулиці, аж поки вони зайшли в ліс. Невже вона таки призначила комусь побачення? Якомусь бовдурові французу, котромусь із тих Bel Ami [42], яким на думці лиш одне — зваблювати жінок: Сомс прочитав цей роман через силу, водночас з огидою й цікавістю. Він невідступно йшов слідом за нею по тінистій алеї, часом гублячи її з очей на поворотах. І йому пригадалося, як колись давно одного вечора в Гайд-парку він обережно скрадався від дерева до дерева, від лавки до лавки, охоплений сліпими пекучими ревнощами, вистежуючи її з Босіні. Доріжка круто повернула, і, наддавши ходи, він раптом опинився перед Айріні, що сиділа біля невеличкого водограю — позеленілої бронзової статуетки Ніоби, розпущені коси якої спадали до її стрункіх стегон і яка дивилася в озерце виплаканих нею сліз. Він наскочив на неї так раптово, що проминув її і лише потім повернувся і скинув капелюха. Вона й не ворухнулася. Вона завжди дуже добре володіла собою — це захоплювало його і водночас украй дратувало, бо він ніколи не міг збагнути, що в неї на думці. Чи помітила вона, що він ішов за нею слідом? Її самовладання розсердило його, й, не пояснюючи, чому він опинився тут, Сомс показав на засмучену Ніобу і мовив:
— Непогана статуя.
І тоді він помітив, що вона намагається приховати свій неспокій.
— Я не хотів налякати вас. Це одна із ваших схованок?
— Так.
— Тут дуже самотньо.
Цієї миті на алеї з'явилася якась жінка; вона спинилася мимохідь, поглянула на фонтан і пішла далі.
Айріні провела її поглядом.
— Ні, я ніколи не самотня,— відказала вона, розгрібаючи жорству кінцем парасольки.— Я завжди відчуваю, що в мене є тінь.
Сомс зрозумів її; він подивився на неї суворо й вигукнув:
— Ви самі винні. Адже ви можете звільнитися від неї, як тільки схочете. Айріні, поверніться до мене, і ви станете вільні.
Айріні засміялася.
— Перестаньте!— скрикнув Сомс і тупнув ногою.— Це жорстоко! Послухайте! Чого ви хочете від мене? Я згоден на все, аби ви тільки повернулися. Обіцяю вам: ви житимете в окремому домі, а я приходитиму до вас лише зрідка. Згода?
Айріні схопилася з місця. Обличчя її і вся постать були сповнені несамовитого протесту.
— Ні, ні, ні! Ви можете переслідувати мене до могили. Я не повернуся до вас.
Ледве стримуючи образу, Сомс відступив назад.
— Не влаштовуйте сцени!— гостро сказав він.
І обоє хвилину стояли непорушно, дивлячись на невеличку Ніобу, зеленкувате тіло якої вилискувало в промінні сонця.

— Отже, це ваше останнє слово,— промурмотів Сомс, стискаючи кулаки.— Ви прирікаєте нас обох на муки.
Айріні схилила голову.
— Я не можу повернутися до вас. Прощавайте!
Сомса душило почуття страшної несправедливості.
— Стривайте!— мовив він.— Послухайте, що я вам скажу. Ви дали мені священну присягу на вірність, ви прийшли до мене без грошей. Я дав вам усе, що міг. Ви зламали свою присягу цілком безпричинно, ви зганьбили мене, через вас я не маю дитини; ви мене зв'язали; ви... ви й досі вабите мене, і я прагну вас; так, прагну. То якої ж ви думки про себе?
Айріні повернулася до нього бліда, як смерть, її темні очі палали.
— Бог створив мене саме такою, а не іншою,— сказала вона,— зіпсованою, якщо це вам до вподоби, але не настільки зіпсованою, щоб я знову віддалася чоловікові, якого ненавиджу.
Коли вона пішла геть, сонце спалахнуло в її волоссі і, ніби пестячи її, осяяло її вузеньку кремову сукню.
Сомс стояв занімілий, приголомшений. Слово "ненавиджу"— таке грубе й примітивне — струснуло все його форсайтівське нутро. Нарешті, бурмочучи прокльони, він кинувся у протилежний бік, і мало не вскочив у обійми жінки, що йшла назад. Ото ще дурепа, дурепа-шпигунка!
Обливаючись потом, він ішов далі й далі в глибину лісу.
"Так он воно як,— думав він.— Ну що ж, раз вона не має ані краплі жалю до мене, то і я її не буду жаліти. Сьогодні ж я їй покажу, що вона й досі моя законна дружина".
Але, повертаючись до готелю, він зрештою мусив визнати, що й сам не знає, що він хотів цим сказати. Влаштовувати публічний скандал йому не хотілось, а що він може зробити, крім публічного скандалу? Він ладен був проклясти свою делікатність. Її, звичайно, можна не жаліти, але себе самого він повинен пожаліти. І, забувши поснідати, він сидів у холі готелю, поринувши у важкі роздуми, а повз нього снували туристи з Бедекером у руках. В зашморгу! Все його життя зв'язане, всі природні інстинкти, всі нормальні потяги скуті через те, що сімнадцять років тому він віддав своє серце оцій жінці — віддав усе до останку, і навіть тепер йому нічого дати іншій жінці. Хай буде проклятий день, коли він зустрів її, хай будуть прокляті його очі за те, що вони не розгледіли, хто вона насправді: жорстока Венера, та й годі! А проте вона й досі стояла перед його очима в осяяній сонцем вузенькій шовковій сукні, і в нього вихопився тихий стогін. Турист, що саме проходив повз нього, подумав: "Мучиться людина! Стривай-но! А що я їв за сніданком?"
Трохи згодом, сидячи в кав'ярні на тротуарі недалеко від Опери й посмоктуючи через соломинку холодний чай з лимоном, він сповнився злостивої рішучості й вирішив пообідати в її готелі. Якщо вона буде там, він поговорить із нею; якщо ні,— залишить їй записку. Він дбайливо одягся і написав:
"Я знаю про вашу ідилію з цим нікчемою Джоліоном Форсайтом. Затямте собі: якщо ви й надалі будете водитися з ним, я докладу всіх зусиль, щоб якомога дошкулити йому.
С. Ф."
Він запечатав записку, але адреси не написав: йому не хотілося ані зазначати на конверті її дівочого прізвища, яке вона знов узяла собі без усякого сорому, ані ставити прізвища Форсайт, бо вона може порвати записку, не прочитавши її. Потім він вийшов надвір і попрямував яскраво освітленими вулицями, якими пливла жадібна до розваг вечірня юрба. Зайшовши в її готель, він сів за столик у далекому кутку ресторану, звідки

було видно всі двері. Її там не було. Їв він мало, похапцем, уважно розглядаючи залу. Айріні не приходила. Він довго пив каву, замовив дві чарки коньяку. Та Айріні не з'являлася. Тоді він підійшов до конторки адміністратора й знайшов її прізвище на дошці з ключами. Номер дванадцятий на другому поверсі! Він вирішив віднести записку сам. Зійшов застеленими червоним килимом сходами, минув невелику вітальню: восьмий — десятий — дванадцятий! Що тепер — постукати чи просто записку підсунути під двері, чи, може... Він крадькома озирнувся й натиснув на ручку. Двері відчинилися, але не в кімнату, а в коридорчик, за яким були ще одні двері; він постукав у них — ніякої відповіді. Двері були замкнені. Вони щільно приставали до підлоги: записки під них не підсунеш. Він поклав її в кишеню й хвилину постояв, прислухаючись. Чомусь у нього з'явилася впевненість, що її там немає. Він рвучко повернувся і, знову проминувши маленьку вітальню, зійшов сходами вниз. Біля конторки він зупинився і сказав:
— Якщо ваша ласка, чи не передасте ви місіс Герон цю записку?
— Мадам Ерон виїхала сьогодні, мосьє,— раптово, біля третьої години. Захворів хтось із її родичів.
Сомс стиснув губи.
— Он як!— сказав він.— А ви знаєте її адресу?
— Ні, мосьє! Здається, Англія.
Сомс поклав записку в кишеню і вийшов на вулицю. Він гукнув візника, що саме проїздив мимо.
— Везіть мене, куди завгодно.
Візник, який, очевидно, не зрозумів його, усміхнувся і махнув батогом. І Сомс поїхав у маленькій, із жовтими колесами вікторії по всьому зірчастому Парижу. Час від часу візник зупинявся і питав: "C'est par ici, monsieur?" [43] — "Ні, їдьте далі",— аж поки той, утративши надію, перестав запитувати, і екіпаж із жовтими колесами поїхав далі й далі між високими пласкими будинками з зачиненими віконницями й рядами платанів, ніби маленький "Летючий голландець".
"Достоту як моє життя,— подумав Сомс,— усе вперед без ніякої мети".

II. У ПАВУТИННІ

Сомс повернувся до Англії наступного дня, а ще через день уранці до нього завітав містер Полтід. У петельці в нього була квітка, а в руках коричневий котелок. Сомс запросив його жестом сісти в крісло.
— Вісті з театру воєнних дій непогані, правда?— сказав містер Полтід.— Сподіваюся, ви почуваєте себе добре, сер.
— Дякую. Добре.
Містер Полтід нахилився вперед, усміхнувся, розтулив долоню, подивився на неї і стиха мовив:
— Здається, нарешті ми влагодили вашу справу.
— Що?— вигукнув Сомс.
— Цілком несподівано дев'ятнадцять надіслала повідомлення, яке, гадаю, можна вважати переконливим доказом.
Містер Полтід помовчав.
— Ну?
— Десятого числа цього місяця, ставши свідком розмови між 17 і невідомою особою — розмови, яка відбулася в першій половині дня,— 19 може заприсягтися, що бачила — і вона готова підтвердити це під присягою,— як ця особа чоловічої статі вийшла із спальні 17 в готелі близько десятої вечора. Якщо ми подамо це свідчення вміло, то суд визнає його достатнім, особливо коли взяти до уваги той факт, що 17 виїхала з Парижа — без сумніву з тією ж таки особою. Сказати правду, вони обоє зникли непомітно, і ми й досі не натрапили на їхній слід; але ми їх знайдемо — так,

знайдемо. 19 працювала за дуже важких умов, і я радий, що нарешті вона таки дістала потрібні відомості.
Містер Полтід вийняв сигарету, постукав її кінцем об стіл, поглянув на Сомса і знову поклав її у портсигар. Вираз обличчя клієнта свідчив, що той сприйняв новину без особливого ентузіазму.
— Хто цей новий чоловік?— різко запитав Сомс.
— Цього ми не знаємо. Наш агент може засвідчити все бачене під присягою, і вона детально подає його прикмети.
Містер Полтід дістав листа і прочитав:
— "Середнього віку, середнього зросту, вдень у синьому костюмі, ввечері у фраку, блідий, темне волосся, темні вусики, пласкі щоки, випнуте підборіддя, сірі очі, невеликі ноги, винуватий вигляд..."
Сомс підвівся і підійшов до вікна, охоплений люттю на самого себе. Дурень, заплішений дурень, що заплутався у власному павутинні! Сім місяців платив по п'ятнадцять фунтів на тиждень — і домігся того, що його вистежено як коханця власної дружини! "Винуватий вигляд!" Він відчинив вікно.
— Душно,— сказав він і знову сів на своє місце біля столу. Поклавши ногу на ногу, він гордовито поглянув на містера Полтіда.
— Сумніваюсь, чи й справді це свідчення буде цілком переконливе,— сказав він спроквола.— Адже ви не знаєте ані його імені, ані адреси. Гадаю, треба на деякий час облишити жінку й узятися за нашого тутешнього приятеля під номером сорок сім.
Сомс не мав певності, чи Полтід ототожнив його з тим "коханцем", але в його уяві виникла картина, як він регочеться над ним у гурті своїх колег. "Винуватий вигляд!" Прокляття!
Містер Полтід сказав наполегливо, майже благально:
— Запевняю вас, нам щастило домогтися успіху навіть із менш переконливими доказами. Адже це Париж. Гарна жінка живе сама-самісінька. Може, ризикнемо, сер? У нас є добрі шанси.
Сомс раптом зрозумів. Ця людина охоплена професійним завзяттям. "Найбільший мій успіх: домігся розлучення на підставі того, що чоловік зайшов у спальню власної дружини! Буде про що розповісти, коли я піду на спочинок!" І на мить він піддався шаленій думці: "А чому ні?" Зрештою, сотні чоловіків середнього зросту мають невеликі ноги й винуватий вигляд!
— Я не уповноважений ризикувати!— коротко відповів він.
Містер Полтід подивився на нього.
— Шкода,— сказав він,— дуже шкода! Та, інша справа, мабуть, потребує чимало грошей.
Сомс підвівся.
— На це не зважайте. Прошу вас постежити за сорок сьомим, та дивіться, не попадіть пальцем у небо. До побачення.
Почувши слова "пальцем у небо", містер Полтід блимнув очима.
— Гаразд. Ми будемо інформувати вас про хід справи.
І Сомс знову залишився сам. Брудна, смішна, павуча справа! Поклавши руки на стіл, він схилив голову. В цій позі він залишався десять хвилин, аж поки до нього з'явився клерк із проектом нового випуску акцій, що обіцяли великий прибуток. Цього дня Сомс рано пішов з контори й попрямував до ресторану "Бретань". Там була тільки мадам Ламот. Може, мосьє вип'є з нею чаю?
Сомс уклонився.
Коли вони сіли за стіл у маленькій кімнаті — під прямим кутом одне до одного,— він раптом сказав:
— Я хочу поговорити з вами, мадам.

Швидкий погляд її ясних карих очей переконав його, що вона давно чекала від нього цих слів.
— Спочатку я маю дещо вас запитати. Цей молодий лікар — як його звуть?— чи між ним і Аннет є що-небудь?
Вся вона стала раптом наче гагат — слизька, чорна, тверда, блискуча.
— Аннет молода,— сказала вона,— так само, як і monsieur le docteur [44]. Між молодими людьми стосунки розвиваються швидко; але Аннет слухняна донька. Ах, яка в неї виняткова вдача!
На устах Сомса промайнула майже непомітна посмішка.
— То, виходить, нічого певного?
— О ні, анічогісінько. Юнак дуже милий, але — що поробиш? Поки що він не має грошей.
Вона піднесла до уст чашку, розмальовану вербовими гілочками; Сомс зробив те ж саме. Їхні очі зустрілися.
— Я одружений,— сказав він,— але ми з дружиною вже багато років не живемо разом. Я збираюся порушити справу про розлучення.
Мадам Ламот поставила чашку. Он воно що! Як трагічно іноді складається життя. Цілковита відсутність у цієї жінки будь-яких почуттів викликала у Сомса щось схоже на зневагу.
— Я людина заможна,— додав він, чудово розуміючи, що це зауваження не дуже доброго смаку.— Не буду говорити більше, поки що це зайве; проте, гадаю, ви мене розумієте.
Очі мадам, так широко розплющені, що зверху заблищали білки, поглянули на нього прямим, як стріла, поглядом.
— Ah, ca! Mais nous avons le temps! [45] —тільки й сказала вона.— Ще одну чашечку?
Сомс відмовився і, попрощавшись, пішов до Вест-Енду.
Цю справу, можна вважати, влагоджено: мадам не дозволить, щоб Аннет скомпрометувала себе з тим веселим жовторотим дурником, аж поки!.. Але чи має він шанси на те, що коли-небудь зможе сказати: "Я вже вільний"? Які шанси? Майбутнє втратило всяку подобу реальності. Він почував себе як муха, що заплуталася в липкому павутинні й тоскно дивиться на волю. Відчуювачи потребу розім'ятися, він подався до Кенсінгтонського саду і через Квінс-гейт пройшов у Челсі. Можливо, вона повернулася в своє старе помешкання. Принаймні це він може з'ясувати. Діставши вдруге відкоша, який так боляче вразив його гордість, він намагався втішити своє самолюбство думкою, що вона напевно має коханця. Був обідній час, коли він підійшов до невеликого знайомого будинку. Все ясно без розпитів! Якась сивоволоса жінка поливала квіти на підвіконні. Очевидно, там живе хтось інший. І він поволі рушив далі понад Темзою. Вечір був ясний, сповнений тихої краси; скрізь панувала гармонія й спокій — скрізь, окрім його серця.

III. РІЧМОНД-ПАРК

Того дня, коли Сомс вирушив до Франції, Джоліон у Робін-Гілі одержав таку каблограму:
"Ваш син захворів на черевний тиф безпосередньої небезпеки немає телеграфуватимем знову".
Весь дім був і так розтривожений близьким від'їздом Джун — її пароплав відпливав наступного дня. Коли принесли каблограму, вона саме доручала батькові піклуватися про Еріка Коблі та його родину.
Рішення стати сестрою-жалібницею, прийняте під впливом того, що Джоллі записався добровольцем до війська, Джун чесно виконала, хоча частенько вона дратувалася й шкодувала, як то роблять усі Форсайти, відчуваючи, що обмежено їхню свободу. Спочатку захоплена цією "прекрасною" працею, через місяць вона почала схилятися до думки, що сама може навчитися куди краще,

аніж її навчать інші. І якби Голлі не взяла з неї прикладу та не пішла й собі на курси, Джун, напевно, не витримала б і відступилася б від свого наміру. Від'їзд Джоллі й Вела, чий полк послали до Африки в квітні, зміцнив її ослаблу рішучість. Але тепер, напередодні від'їзду, думка про те, що вона залишає Еріка Коблі з дружиною та двома дітьми напризволяще серед холодних хвиль житейського моря, так гнітила її, що вона ладна була зректися свого наміру. Каблограма з тривожним повідомленням вирішила справу. Джун уже бачила, як вона доглядає Джоллі — адже їй, звичайно, дозволять доглядати рідного брата! Джоліон, котрий дивився на речі ширше й критичніше, не мав такої надії. Бідолашна Джун! Чи може хто-небудь із Форсайтів її покоління збагнути, яке насправді жорстоке й брутальне життя? Відколи Джоліон довідався, що син прибув до Кейптауна, кожна думка про нього відлунювала болем у його серці. Він не міг змиритися з тим, що Джоллі весь час загрожує небезпека. Принісши сумну звістку, каблограма, проте, дала йому майже полегкість. Тепер його синові принаймні не загрожує ворожа куля. Одначе цей тиф небезпечна хвороба! В "Таймсі" повно повідомлень про смерть від цієї хвороби. Чому не він лежить у тому далекому польовому госпіталі, а його син не дома, в безпеці? Не властива для Форсайтів самопожертва його трьох дітей страшенно дивувала Джоліона. Він би з радістю помінявся місцями з Джоллі, бо любив свого хлопчика, але ж вони керувалися зовсім іншими, не особистими мотивами. І він знаходив лише одне пояснення цього явища: воно знаменує виродження форсайтівського типу.

Надвечір того дня, коли він сидів під старим дубом, до нього прийшла Голлі. Вона дуже подорослішала за останні кілька місяців, які провела в Лондоні, практикуючись у лікарні. І, дивлячись на неї, він подумав: "Хоч вона ще дитина, а проте має більше здорового глузду, ніж Джун, більше мудрості. Хвалити бога, хоч вона не їде з дому". Голлі сіла на гойдалку, тиха й мовчазна. "Вона стривожена так само глибоко, як і я",— подумав Джоліон. І, бачачи, що вона дивиться на нього, він сказав:

— Не бери цього так близько до серця, дитинко. Якби він не захворів, то міг би опинитися в значно більшій небезпеці.

Голлі встала з гойдалки.

— Я хочу розповісти тобі дещо, тату. Це через мене Джоллі записався добровольцем і пішов на війну.

— Тобто як?

— Коли ти був у Парижі, ми з Велом Дарті покохали одне одного. Ми їздили верхи в Річмонд-парк і нарешті заручилися. Джоллі довідався про це; він вирішив, що повинен перешкодити нашому зближенню, і закликав Вела записатися добровольцем. Це все я наробила, тату, і я теж хочу поїхати туди. Бо коли що-небудь станеться з тим чи з тим, то я не матиму спокою. До того ж я пройшла такий самий курс навчання, як і Джун.

Джоліон дивився на неї ошелешено, але водночас йому стало трохи смішно з самого себе. Ось він і одержав відповідь на ту загадку, над якою щойно сушив голову: зрештою його діти таки справжні Форсайти. Звичайно, Голлі могла б розповісти йому все це раніше! Проте він стримав ущипливе слово, яке ладне було зірватися з його уст. Чуйне ставлення до молоді — це була, мабуть, одна з найсвященніших заповідей його віри. Так, його спостигла заслужена кара. Заручилася! То ось чому між ним і дочкою настало відчуження! І заручилася з Велом Дарті — Сомсовим племінником, людиною з ворожого табору! Страшенно прикра історія! Він склав мольберт і притулив свій етюд до стовбура дуба.

— Ти говорила з Джун?

— Так, вона каже, що як-небудь влаштує мене в своїй каюті. У неї одномісна каюта, але одна з нас може спати долі. Якщо ти даси згоду, вона зараз же поїде й дістане дозвіл.
"Згоду,— подумав Джоліон.— Трохи запізно питати моєї згоди!" Однак він знову стримався.
— Ти занадто молода, донечко; тобі не дадуть дозволу.
— Джун каже, що з її допомогою кілька дівчат уже виїхали до Кейптауна. Якщо навіть мені поки що не дозволять працювати в госпіталі, я зможу оселитися разом з ними й навчатися далі. Дозволь мені поїхати, тату!
Джоліон усміхнувся, бо ладен був заплакати.
— Я ніколи ще не боронив нікому нічого,— сказав він.
Голлі кинулася йому на шию.
— Ой таточку! Ти ж найкращий з усіх батьків на світі.
"Тобто найгірший",— подумав Джоліон. І, мабуть, уперше в житті його охопив сумнів: чи правильний його принцип толерантності.
— Я не підтримую стосунків із Веловою родиною,— сказав він,— і не знаю Вела, але Джоллі його не любить.
Голлі подивилася вдалину й відповіла:
— Я кохаю його.
— Цього досить,— сухо сказав Джоліон; тоді, побачивши вираз її обличчя, поцілував її й подумав: "Чи може бути що-небудь зворушливіше за юнацьку віру?"
Раз він уже дозволив їй їхати, то йому слід подбати, щоб усе було якнайкраще. І він поїхав до Лондона разом із Джун. Можливо, завдяки його наполегливості, а може, дякуючи тому, що службовець, до якого вони звернулися, виявився шкільним товаришем Джоліона, Голлі дістала дозвіл їхати в одній каюті з Джун. Наступного вечора він відвіз їх на Сербітонський вокзал, і вони поїхали з чималим запасом грошей, консервів та акредитивів, без яких жоден Форсайт ніколи не вирушає в дорогу.
Він повернувся до Рібін-Гіла під зоряним небом і сів за пізній обід, який слуги подали з підкресленою дбайливістю, щоб виявити своє співчуття, і який він з'їв із перебільшеним апетитом, щоб показати їм, що цінує їхнє співчуття. Але яка то була полегкість — вийти з сигарою на терасу, вимощену кам'яними плитами, що їх так майстерно за формою та кольором підібрав Босіні; з усіх боків його облягала ніч, чудова ніч: вітер ані шелесне в листі, а пахощі такі п'янкі, що серце заходиться солодким болем. Газон був мокрий від роси, і він почав ходити по плитах туди й сюди, аж поки йому почало здаватися, ніби їх уже стало троє і що, дійшовши до кінця тераси, вони повертаються назад і його батько завжди ближче до будинку, а його син завжди ближче до газона. Обидва легенько тримають його під руки; він не зважувався підняти руку до сигари, щоб їх не потривожити, і вона тліла, обсипаючи його попелом, поки нарешті випала з його уст, мало не обпікши їх. Тоді вони зникли, він лишився сам, і рукам стало холодно. Вони ходили втрьох, три Джоліони в одній особі.
Він стояв непорушно, прислухаючись до різних звуків: ось дорогою проїхала карета, десь удалині гуркотить поїзд, на Гейджевій фермі загавкав собака, зашепотіло листя, конюх заграв на сопілці. Небо всіяли зорі — яскраві, тихі й такі далекі! Місяць іще не зійшов. У мороці видно тільки темні плити та схоже на шабельні леза листя ірисів попід терасою — його улюблені квіти, покручені, згорнуті пелюстки яких забарвлені в колір ночі. Він повернувся до будинку. Великий, темний, і жодної живої душі в тій половині, де живе він. Сам-самісінький! Ні, він не може жити тут у такій самоті. А проте, поки існує краса, чому людина має почувати себе самотньою? Відповідь — наче на якусь безглузду загадку — була: тому що

вона почуває. Що більша краса, то більша самотність, бо основа краси — гармонія, а основа гармонії — єднання. Краса не може втішити, якщо вона позбавлена душі. Ця ніч, до болю прекрасна, осяяна яскравими гронами зір, напоєна медвяними пахощами трав,— ця ніч не дасть йому насолоди, поки він розлучений з тією, що стала для нього ідеалом краси, її втіленням і сутністю, розлучений непорушними законами добропристойності.
Всю ніч він не міг заснути, намагаючись збудити в своєму серці покору, таку невластиву Форсайтам, що звикли робити усе по-своєму, маючи для цього міцні матеріальні підстави, успадковані від предків. Проте удосвіта він задрімав, і йому приснився дивний сон.
Він стояв на сцені, закритій височезною розкішною завісою, що сягала зірок і простягалася півколом уздовж рампи. Сам він був крихітний — малесенька неспокійна чорна фігурка, що бігала туди й сюди, але найдивовижніше було те, що він був не тільки самим собою, а й Сомсом, і тому не тільки відчував, а й спостерігав. Ця фігурка, в якій злилися він і Сомс, намагалась продертися крізь завісу, але завіса, щільна й темна, не пропускала їх. Кілька разів він пробіг сценою туди й сюди, аж поки нарешті — о радість!— помітив вузеньку щілину, крізь яку засяяли барви казкової краси, ніби позичені у ірисового цвіту. Здавалося, перед ним відкрилося видіння раю, далеке й невимовно прекрасне. Він швидко ступив уперед, щоб пройти туди, але завіса одразу стулилася перед ним. Болісно вражений, він — чи то був Сомс?— рушив далі, і вдруге завіса розхилилася, відкривши щілину, яка знову зникла, перш ніж він устиг пройти крізь неї. Це повторювалося безліч разів, аж поки він прокинувся з ім'ям Айріні на устах. Цей сон дуже прикро вразив Джоліона, особливо це ототожнення його з Сомсом.
Зранку, побачивши, що робота не клеїться, він сів на коня Джоллі й кілька годин їздив верхи, щоб стомитися. Наступного дня він вирішив поїхати до Лондона: може, йому пощастить дістати дозвіл вирушити слідом за дочками у Південну Африку. Тільки-но він почав складати речі, як поштар приніс такого листа:
"Готель "Зелений",
Річмонд, 13 червня
Мій любий Джоліоне!
Ви здивуєтеся, довідавшись, як близько я тепер від Вас. Париж став нестерпний, і я приїхала сюди, ближче до мого порадника. Мені так хочеться побачити Вас. Відколи Ви поїхали з Парижа, я не мала з ким перемовитися словом. Як там Ви і чи все гаразд із Вашим сином? Здається, ніхто не знає, що я тут.
Завжди Ваш друг Айріні"
Айріні за три милі від нього! І знову їй довелося втекти! Він стояв, а на устах його з'явилася дивна усмішка. На таке він не міг навіть сподіватися. Опівдні він вирушив пішки через Річмонд-парк і дорогою думав: "Річмонд-парк! Слово честі, він підходить нам, Форсайтам!" Не те що Форсайти мешкали тут — ніхто тут не мешкав, крім членів королівської родини, лісничих та оленів,— але в Річмонд-парку природі дозволяли розвиватися тільки до певної межі, і вона прагнула здаватися якомога природнішою й наче говорила: "Погляньте на мої інстинкти — це майже пристрасті, які от-от звільняться з-під моєї влади, але, звичайно, не зовсім! Справжня суть володіння полягає в тому, щоб володіти собою". Так, Річмонд-парк справді володів собою, навіть цього ясного червневого дня, коли то тут, то там на верхівках дерев озивалися зозулі і горлиці сповіщали про те, що літо тепер у розпалі.

Готель "Зелений", куди Джоліон прийшов о першій годині, стояв майже навпроти славетного готелю "Корона і скіпетр"; він був скромний, дуже респектабельний, і в ньому завжди можна було знайти холодну яловичину, агрусовий пиріг і двох-трьох вельможних удів, так що перед дверима майже завжди стояла карета, запряжена парою коней.
В кімнаті, оббитій ситцем, таким лискучим, що, здавалося, самий його вигляд забороняв виявляти будь-які почуття, на круглому стільчику з вишитим сидінням сиділа Айріні й грала "Гензеля і Гретель" [46] по старих нотах. Над нею на стіні висіла гравюра, яка зображала королеву на поні серед гончаків, мисливців у шотландських шапках і впольованих оленів; біля неї на підвіконні цвіла в горщику біло-рожева фуксія. Вся кімната була настільки просякнута вікторіанським духом, що Айріні, вбрана у вузеньку сукню, здалася Джоліонові Венерою, що виходила з мушлі минулого сторіччя.
— Якби господарю не засліпило очей,— сказав Джоліон,— то він би показав вам на двері: ви порушили весь його стиль.
Своїм жартівливим тоном він розвіяв напруження. На підобідок їм подали холодну яловичину з маринованими горіхами, агрусовий пиріг і імбирне пиво в череп'яній карафці. Попоївши, вони пішли в парк, і жартівлива розмова завмерла — її змінила мовчанка, якої Джоліон так боявся.
— Ви не розповіли мені про Париж,— сказав він нарешті.
— Так. За мною довго стежили; ну що ж — до цього можна звикнути. А потім приїхав Сомс. І біля маленької Ніоби повторилася та сама історія: чи не згодна я повернутися до нього?
— Неймовірно!
Вона говорила, не підводячи очей, але тепер подивилася на нього. Ці темні очі, що шукали його очей, сказали виразніше за всякі слова: "Я дійшла до краю; якщо я потрібна тобі — візьми мене".
Чи доводилося йому переживати коли-небудь — а в нього за плечима вже стільки років — хвилину, сповнену таких бурхливих почуттів?
Слова: "Айріні, я вас обожнюю!"— мало не зірвалися з його уст. Але раптом із виразністю, на яку, здавалося б, неспроможна людська уява, він побачив Джоллі: син лежав, повернувшись білим як крейда обличчям до білої стіни.
— Мій син тяжко захворів,— сказав він стиха.
Айріні взяла його під руку.
— Ходімо далі; я розумію.
Обійшлося без жалюгідних пояснень! Вона зрозуміла! І вони пішли парком між високою, до колін, папороттю, між кролячими норами й дубами, розмовляючи про Джоллі. Через дві години він попрощався з нею біля брами і рушив додому.
"Вона знає про мої почуття до неї,— думав він.— Ще б пак! Марна справа ховати це від такої жінки!"
IV. НА ТОЙ БЕРЕГ
Джоллі смертельно стомився від снів. Тепер вони облишили його: він уже не мав сили марити; сни облишили його, і він лежав нерухомо, повільно пригадуючи щось далеке-далеке; йому ледве стало сили повернути очі й подивитися крізь вікно поряд із ліжком на напівпересохлу річку, що текла серед пісків, на ріденькі сріблясті чагарі рівнини Кару, що простягалася на протилежному березі. Тепер він знав, що таке Кару, хоча йому й не довелося побачити, як бури розбігаються, наче кролики, не довелося почути свисту куль. Хвороба звалила його, перш ніж він устиг понюхати пороху. Змучений спрагою, напився десь води, а може, поїв заражених фруктів — хто знає? Не він, кому бракувало сили навіть обуритися тим, що підступна неміч здобула над ним перемогу,— сили вистачало лише на те, щоб усвідомлювати, що поряд лежить багато інших, що він знемігся від маячних видив, та ще на

те, щоб дивитися на вузеньку смужку річки й повільно пригадувати щось далеке-далеке...
Сонце вже сідало. Скоро настане прохолода. Йому хотілося б знати, котра година, помацати свого старого годинника, такого гладенького, почути, як дзвонить репетир. Він би наче зустрівся з давнім другом, наче побував би вдома. Йому навіть бракувало сили пригадати, що старого годинника накручено востаннє того дня, коли він опинився тут, у лазареті. Мозок його пульсував так повільно, що обличчя, які з'являлися і зникали,— доглядальниці, лікаря, санітара — були зовсім однакові, просто якесь обличчя; і слова, що він чув біля себе, означали те саме — майже нічого. Те, що діялося з ним колись, хоч воно теж було далеке й туманне, пригадувалося виразніше: ось він у Герроу іде повз старі сходи — "Сюди, сер! Сюди!"—він загортає черевики у "Вестмінстерську газету", зеленкуватий папір, блискучі черевики — ось дідусь виходить звідкись із темряви — запах землі — теплиця з шампіньйонами! Робін-Гіл! Бідолаху Балтазара закидають листям! Тато! Рідний дім...
До нього знову повернулася свідомість, він помітив, що в річці немає води... Хтось говорив до нього. Чи хоче він чогось? Ні. Чого йому хотіти? Він занадто кволий... Тільки почути бій свого годинника...
Голлі! Не вміє вона подавати м'яча. Бий вище! Не по землі!.. Табань човна, другий і ти, носовий! Це ж він другий!.. Свідомість знову повернулася. За вікном залягли фіолетові сутінки, і сходив криваво-червоний серп місяця. Він дивився на нього невідривно, мов зачарований; хвилина за хвилиною збігали в порожнечі свідомості, а серп здіймався усе вище й вище...
"Він відходить, лікарю!" Вже більше не загортати черевиків? Ніколи?
"Наляж, другий!" Не треба плакати! Іди спокійно... на той берег... спати!.. Темно? Якби хтось пустив... репетир... його годинника!..

V. СОМС ДІЄ

Запечатаний лист з адресою, написаною рукою містера Полтіда, пролежав у кишені в Сомса цілих дві години, які він цілком присвятив справам "Нової вугільної компанії", що почала підупадати майже з того самого дня, як старий Джоліон пішов з посади голови її правління, а останнім часом так занепала, що залишилося тільки підготувати її ліквідацію. Він узяв листа, ідучи снідати до свого клубу в Сіті, освяченого пам'яттю тих днів, коли він заходив туди з батьком на початку сімдесятих років: Джеймс залюбки водив його з собою, щоб син заздалегідь склав собі уявлення про своє майбутнє життя.
Тут, у дальньому кутку, сидячи перед тарілкою смаженої баранини з картопляним пюре, він прочитав:
"Шановний сер!
Відповідно до вашої пропозиції ми взялися за справу з іншого кінця й одержали бажані відомості. Нагляд за 47 дав нам змогу виявити 17 у готелі "Зеленому" в Річмонді. Було встановлено, що протягом минулого тижня вони щодня зустрічалися в Річмонд-парку. Абсолютно певних фактів поки що не виявлено. Проте, беручи до уваги все те, що відбувалося в Парижі на початку року, я певен, ми тепер можемо задовольнити суд. Звичайно, ми й далі будемо стежити за цими особами, аж поки Ви повідомите нас про своє рішення.
Щиро відданий Вам Клод Полтід"
Сомс прочитав листа двічі й підкликав офіціанта:
— Заберіть тарілку: страва прохолола.
— Принести вам нову порцію, сер?
— Ні. Подайте мені каву в сусідню кімнату.

І, заплативши за нез'їдену баранину, він вийшов, минувши двох знайомих, наче не впізнав їх.
"Задовольнити суд!"—думав він, сидячи за круглим мармуровим столиком, на якому поставили каву. Цей нікчема Джоліон! Він налив собі кави, поклав цукру й випив. Він зганьбить його перед рідними дітьми! І, підвівшися, розпалений щойно прийнятим рішенням, він уперше відчув, що не завжди зручно бути власним повіреним. Його конторі не можна вести цю скандальну справу. Він примушений довірити свої найінтимніші таємниці чужій людині, іншому фахівцеві з родинного безчестя. До кого звернутися? Може, до Лінкмена й Лейвера на Бадж-роу — вони люди надійні, не дуже відомі, й знайомство у нього з ними далеке, тільки вітаються при зустрічі. Але перш ніж іти до них, треба ще раз поговорити з Полтідом. Проте від цієї думки Сомса на мить спаралізувала малодушність. Відкрити свою таємницю? Які знайти слова? Виставити себе на посміх? Однак цей пройда, мабуть, вже й сам знає — атож, напевно, знає! І, відчуваючи, що треба довершити цю справу зараз, він узяв кеб і поїхав у Вест-Енд.
Цього спекотливого дня вікно в кімнаті містера Полтіда було відверто розчинене, і за єдиний засіб остороги правила металева сітка, що перепиняла шлях мухам. Дві чи три спробували пролізти крізь неї, але застряли, і здавалося, ніби вони встромилися туди, щоб віддати себе на негайну з'їжу. Містер Полтід, простеживши за поглядом свого клієнта, встав і, вибачившися, зачинив вікно.
"Пихатий дурень",— подумав Сомс. Як і всі, хто твердо вірить у себе, він зразу озброївся необхідною для подібних випадків рішучістю і, всміхаючися своєю кривою посмішкою, сказав:
— Я отримав вашого листа. Маю намір діяти. Ви, напевне, знаєте, хто та жінка, за якою ви стежили.
Вираз обличчя містера Полтіда цієї хвилини був просто-таки незрівнянний. Цей вираз промовисто говорив: "А як ви гадаєте? Але це тільки професійна обізнаність, запевняю вас і прошу мені пробачити". Він злегка махнув рукою, наче кажучи: "Таке становище... кожен може опинитися в такому становищі!"
— Ну що ж, гаразд,— мовив Сомс, проводячи язиком по губах.— Я бачу, розмовляти про це більше немає потреби. Я доручаю цю справу Лінкмену та Лейверу з Бадж-роу. Можете не ознайомлювати мене з вашими відомостями, але подайте, прошу, ваш звіт їм о п'ятій годині й тримайте далі справу в цілковитій таємниці.
Містер Полтід напівзаплющив очі, ніби запевняючи, що все буде зроблено.
— Мій любий сер,— сказав він.
— Чи ви впевнені,— запитав Сомс із раптовою енергією,— що ми маємо досить доказів?
Містер Полтід ледь помітно здвигнув плечима.
— Гадаю, можна ризикнути,— стиха мовив він.— Маючи те, що ми маємо, і враховуючи людську природу, гадаю, можна ризикнути.
Сомс підвівся.
— Зверніться до містера Лінкмена. Дякую, не вставайте.
Він не хотів, щоб містер Полтід, як звичайно, прослизнув між ним і дверима. Вийшовши на осяяну сонцем Пікаділлі, він витер лоба. Найнеприємніше вже позаду — з незнайомими буде легше. І він повернувся до Сіті докінчити те, що іще чекало на нього.
А ввечері на Парк-лейн, коли він сидів за столом і дивився, як обідає батько, його раптом охопило могутнє давнє бажання мати сина — сина, що буде дивитися, як він їстиме на старості літ, що його він саджатиме на коліно, як у свій час саджав його Джеймс; сина, народженого від нього,

який зможе зрозуміти його, бо він буде плоть від його плоті й кров від його крові, зможе зрозуміти й дати йому розраду і стане багатший і освіченіший за нього, бо він матиме від початку більші можливості. Постаріти — як цей кощавий, немічний, сивий дід, що сидить навпроти нього, й лишитися одному як палець з усім своїм багатством, що дедалі зростатиме; втратити інтерес до свого добра, бо воно не має майбутнього й перейде до чужих рук і ротів, стане тішити очі тим, до кого йому зовсім байдуже! Ні! Він вирветься з цього павутиння, він стане вільний, зможе одружитися, матиме сина, якого він встигне виховати, перш ніж стане таким, як оце його батько, що занепокоєно поглядає то на тушковане м'ясо, то на сина.
В такому настрої він пішов до своєї кімнати. Проте, лежачи в теплій постелі між простирал із тонкого полотна, припасених Емілі, він почав гризтися тяжкими спогадами. Уяву його полонила Айріні, з'явилося майже живе відчуття її тіла. Яку він зробив дурницю, побачивши її знову, а тепер його затопила ця хвиля, і йому нестерпно боляче думати про те, що вона з цим нікчемою, із цим підступним крадієм!

VI. ЛІТНІЙ ДЕНЬ

Після першої прогулянки з Айріні в Річмонд-парку Джоліон майже безнастанно думав про свого сина. Від нього не було ніяких звісток; у військовому міністерстві не пощастило нічого з'ясувати; а від Джун і Голлі принаймні тижнів зо три нема чого сподіватися листів. У ці дні він відчув, які недостатні його спогади про Джоллі і який із нього був поганий батько — не батько, а просто аматор. Він не пригадував жодного випадку, щоб хтось із них розсердився; між ними не було жодного примирення, бо не було ні одної сварки; ні одної відвертої щирої розмови, навіть тоді, коли померла мати Джоллі. Нічого, крім напівіронічної приязні. Він страшенно боявся попасти в полон якого-небудь почуття, втратити свою свободу й обмежити синову. Тільки присутність Айріні давала йому розраду, проте затьмарену дедалі гострішим відчуттям того, як розривається він між нею та сином. Із Джоллі його пов'язувало почуття безперервності традицій і громадські переконання, які глибоко надихали його і в юності, й тоді, коли син учився в школі та університеті,— віра в те, що сподівання, які син та батько покладали один на одного, ніколи не будуть зраджені. З Айріні його пов'язував потяг до краси та природи. І йому здавалося, що він дедалі менше розуміє, який із цих зв'язків сильніший. З такого заціпеніння почуттів його грубо пробудив одного дня якийсь молодик, котрий перестрів Джоліона саме тоді, коли він зібрався йти до Річмонда. Цей молодик, дивно знайомий з лиця, вів велосипед і, підійшовши до Джоліона, ледь усміхнувся:
— Містер Джоліон Форсайт? Дякую!
Тицьнувши Джоліонові в руку конверта, він сів на велосипед і поїхав. Спантеличений Джоліон розпечатав його.
"Палата заповітів і розлучень. Форсайт проти Форсайт і Форсайта". Слідом за відчуттям сорому й огиди виникла негайна реакція: "Ось саме те, чого ти бажаєш, а тобі ще й не до вподоби!" Мабуть, вона теж одержала такого листа, тож треба зараз же побачитися з нею. Простуючи до Річмонда, він обмірковував становище. Чудернацька все-таки справа. Хай там що говориться в святому письмі про серце, одначе, щоб удовольнити закон, самого жадання замало. На суді вони б могли легко спростувати звинувачення або принаймні спробували б це зробити з чистим сумлінням. Але сама думка про це обурила Джоліона. Якщо він і не був її коханцем насправді, то був ним у мріях і знав, що вона згодна належати йому. Це сказало її обличчя. Ні, він не перебільшував її почуття. Вона вже пережила своє велике кохання, і, пам'ятаючи про свій вік, він не сподівався, що в неї спалахне таке почуття до нього. Але вона довіряє йому, прихильна до нього й, певна річ,

відчуває, що він буде їй другом і захисником. Звичайно, вона не схоче, щоб він спростовував звинувачення, знаючи, як він її обожнює! Дяка богові, їй не властива та безглузда англійська моральність, яка відмовляється від щастя заради того, щоб відмовитися! Вона радо скористається нагодою звільнитись — після того, як сімнадцять років була похована живцем! Що ж до пересудів, то їх уже однаково не уникнути! Хоч вони й захищатимуться в суді, все одно про них піде слава. Джоліон міркував так, як має міркувати кожен Форсайт, коли його особисте життя опинилося під загрозою: якщо він має потрапити на шибеницю, то вже хоча б не через дрібницю! Більше того, свідчити під присягою, що вони не зробили жодного руху, не сказали жодного слова, котрі можна витлумачити, як вияв кохання, здавалося йому куди ганебнішим, аніж мовчки визнати себе винними в перелюбстві,— набагато ганебнішим, враховуючи його почуття, і так само тяжким і болісним для його дітей. Думка про те, що йому доведеться виправдовуватися перед суддею і дванадцятьма англійськими обивателями, пояснювати їм, що зустрічі в Парижі й прогулянки в Річмонд-парку були цілком невинні,— завдавала йому невимовного жаху. Брутальність і лицемірство цієї процедури; ймовірність того, що їм не повірять, змальована його уявою картина — вона, яку він вважав втіленням Природи й Краси, стоїть перед цими підозріливими завидющими очима,— все це здавалося йому страшенно гидким. Ні, ні! Спростовувати звинувачення — це тільки розважити лондонську публіку й підвищити тираж газет. У тисячу разів краще прийняти те, що посилає Сомс і боги!

"До того ж,— думав він, бажаючи бути цілком чесним,— хтозна, чи довго зміг би я терпіти таке становище навіть заради свого сина? В кожному разі, принаймні вона зможе звільнити свою шию з зашморгу". Заглиблений у ці думки, він майже не помічав важкої задухи. Небо затяглося хмарами, зробилося багряним, помережилось білими пасмами. Коли він входив у парк, важка краплина грозового дощу впала в куряву на дорозі й залишила на ній маленький, схожий на зірочку слід. "Оце маєш!— подумав він.— Уже гримить! Сподіваюся, вона не вийшла мені назустріч; зараз буде злива!" Але тієї ж хвилини він побачив Айріні, що підходила до брами. "Треба нам тікати до Робін-Гіла",— подумав він.

Гроза пройшла над Полтрі о четвертій годині, й клерки в усіх конторах вітали її як бажаний перепочинок. Сомс саме пив чай, коли йому принесли листа:

"Шановний сер!

Форсайт проти Форсайт і Форсайта

Відповідно до Ваших настанов, раді повідомити Вас, що сьогодні ми вручили особисто повідомлення відповідачці й співвідповідачеві в цій справі у Річмонді й Робін-Гілі.

Щиро Ваші Лікмен і Лейвер"

Кілька хвилин Сомс непорушно дивився на листа. Відколи він дав ці розпорядження, йому постійно доводилося тамувати бажання скасувати їх. Така скандальна, така ганебна історія! Та й свідчення — принаймні ті, які довели до його відома,— здавалися йому аж ніяк не переконливими: в кожному разі, він дедалі менше вірив, що ті двоє справді винні. Але судовий позов безумовно підштовхне їх зробити фатальний крок, і ця думка завдавала йому невимовного болю. Цей нікчема здобуде її кохання, тим часом як він, Сомс, дістав відкоша! Чи не запізно! Тепер, коли його позов привів їх до тями, чи немає в нього якогось засобу їх роз'єднати? "Але якщо я не почну діяти відразу,— думав він,— то потім буде запізно, бо вони вже попереджені. Мабуть, треба побачитися з ним; треба поїхати до нього".

І, охоплений нервовим збудженням, він послав по "новомодний" таксомотор. Можливо, йому доведеться довго розшукувати цього суб'єкта, і лихий їх знає, що вони там надумалися після такого струсу! "Якби я належав до тих дурнів, які полюбляють театральні ефекти,— подумав він,— то, мабуть, узяв би з собою батіг чи пістолет абощо". Замість цього він узяв пачку паперів із справи "Маджені проти Вейка", збираючись прочитати їх дорогою. Він навіть не розгорнув їх, сидячи непорушно, підстрибуючи й похитуючись на сидінні, не помічаючи ні того, що йому дме в потилицю, ні запаху бензину. Він буде поводитися незалежно від поведінки того суб'єкта; головне — тримати себе в руках!

Коли він під'їхав до мосту Патні, Лондон уже почав вивергати юрми робочого люду; мурашник розповзався на всі боки. Скільки їх, тих мурашок, і кожна бореться за своє місце під сонцем, повсякчас ризикуючи, що її затопчуть у цій великій тисняві! І, мабуть, уперше в житті Сомс подумав: "Якби я схотів, то міг би втекти від усього цього! Мені-то що: я можу махнути на все рукою, жити, як мені до вподоби, тішитися життям! Ні! Людина не може ні з того ні з сього зректися звичного способу життя, оселитися десь на півдні Італії, розкидатися грішми, втратити репутацію, створювану десятками років. Суть людського життя полягає в тому, що людина набула і що прагне набути. Тільки дурні міркують інакше — дурні, соціалісти та розпусники!"

Таксомотор, набираючи швидкості, мчав повз заміські вілли. "Мабуть, не менше п'ятнадцяти миль за годину!— подумав Сомс.— Тепер люди будуть оселятися за містом". І він замислився над тим, як це позначиться на тих ділянках Лондона, що ними володіє його батько,— він сам ніколи не вкладав у це своїх грошей, остуджуючи свій азарт гравця купівлею картин. А машина мчала вперед, з'їжджаючи з гори повз Вімблдонську луку. Ці переговори! Звичайно, людина в п'ятдесят два роки, маючи дорослих дітей і посідаючи певне місце в суспільстві, не зважиться ризикувати своєю репутацією. "Він не схоче зганьбити своєї родини,— думав він.— Він любив свого батька так само, як я люблю свого, а вони були брати. Ця жінка всіх призводить до лиха — що в ній такого? І досі не можу збагнути". Таксомотор звернув на дорогу, що йшла понад лісом, і Сомс почув, як кує пізня зозуля,— чи не вперше цього року. Вони саме проїздили повз те місце, яке Сомс вибрав був для свого дому і яке так безцеремонно забракував Босіні, запропонувавши інше,— те, яке вибрав він сам. Сомс витяг хусточку й почав витирати обличчя й руки, глибоко вдихаючи повітря, щоб заспокоїтися. "Тримай себе в руках,—думав він.— Ну ж бо, тримай себе в руках!"

Автомобіль повернув на алею, яка могла б належати йому, і назустріч їм залунала музика. Він забув про його дочок.

— Можливо, я зразу ж повернусь,— сказав він шоферові,— а може, й затримаюся на деякий час.

І він подзвонив.

Йдучи слідом за покоївкою у вітальню, Сомс заспокоював себе думкою, що зустріч буде не така напружена завдяки присутності Джун або Голлі — тієї з них, хто там грає,— і він був страшенно вражений, побачивши Айріні й Джоліона: вона грала на фортепіано, а він слухав, сидячи в кріслі. Обоє зразу ж підвелися. Кров ударила Сомсові в голову — і вся його рішучість керуватися тими чи іншими настановами розуму зразу щезла безслідно. На обличчі його проступив похмурий вираз його суворих предків-фермерів, що жили біля моря покоління за поколінням аж до Пишного Доссета.

— Чудово!— мовив він.

Йому відповів тихий голос того суб'єкта:

— Тут не місце. Будь ласка, ходімо до кабінету.

І вони обоє пройшли повз нього за портьєру. В невеликій кімнаті, куди він зайшов слідом за ними, Айріні стала біля відчиненого вікна, а "нікчема" поряд із нею біля великого крісла. Сомс щосили грюкнув дверима, і той грюкіт нагадав йому давно минулий день, коли він багато років тому зачинив двері перед Джоліоном — зачинив перед ним двері, щоб той не втручався в його справи.
— Ну, то що ви можете сказати на своє виправдання?— мовив він.
У "нікчеми" вистачило зухвальства посміхнутися.
— Те, що ми одержали сьогодні, позбавило вас права запитувати. Мабуть, ви будете раді звільнити свою шию із зашморгу.
— Он як!— сказав Сомс— Ви так гадаєте? Я приїхав заявити вам, що розлучуся з нею, використовуючи всі можливості зганьбити вас обох, якщо ви не заприсягнетеся, що віднині припините всякі зустрічі.
Він здивувався, що говорить так гладенько, бо у нього плуталося в голові, а руки тремтіли. Жодне з них не відповіло, але йому здавалося, що в їхніх поглядах прозирнуло презирство.
— Ну то як,— сказав він,— як ви, Айріні?
Губи її заворушились, але Джоліон торкнув її за руку.
— Облиште її!— несамовито вигукнув Сомс.— Айріні, ви заприсягаєтеся?
— Ні.
— Он як! А ви?
— Тим більше ні.
— Отже, ви таки винні?
— Так, винні.
Це сказала Айріні своїм спокійним голосом і з тим непроникливим виглядом, який так часто доводив його до нестями; і, втративши самовладання, він вигукнув:
— Ви диявол!
— Ідіть геть! Геть із цього дому, а то я себе не стримаю!
Він ще й говорить про стриманість! Чи знає він, як стримує себе Сомс, щоб не схопити його за горлянку?
— Опікун,— мовив він,— що присвоює доручену йому власність! Злодій, що краде дружину свого кузена.
— Називайте мене, як завгодно. Ви вибрали свою дорогу, а ми вибрали собі свою. Ідіть геть!
Якби Сомс захопив із собою зброю, то цієї миті, напевне, пустив би її в хід.
— Ви мені за це заплатите!— сказав він.
— З великою радістю.
Збагнувши, з якою убивчою іронією перекрутив значення його слів син того, хто прозвав його Власником, онімілий Сомс дивився на нього з лютою ненавистю. Та це ж просто смішно!
Вони стояли один проти одного, стримувані якоюсь таємничою силою. Стусани були ні до чого, а слова були тут марні. Але він не міг, не знав, як повернутися й вийти. Його очі невідривно дивилися на обличчя Айріні — це ж востаннє він бачив це фатальне обличчя; без усякого сумніву, востаннє!
— Ви...— сказав він раптом.— Сподіваюся, ви вчините з ним так, як вчинили зі мною,— оце і все.
Він побачив, як вона здригнулася, і з почуттям, схожим чи то на тріумф, чи на полегкість, рвучко відчинив двері, пройшов через хол і сів у авто. Він відхилився на спинку, заплющив очі. Зроду ще він не був такий близький до вбивства, ніколи не втрачав так самовладання, що було його другою натурою. У нього було якесь оголене, моторошне почуття, наче він лишився без краплини снаги; життя здавалося позбавленим усякого сенсу, мозок наче

застиг. У машину яскраво світило сонце, але йому було холодно. Сцена, яку він щойно пережив, уже відійшла в минуле, прийдешнє ще не набрало плоті й крові, він не мав на що спертися; його проймав страх, ніби він лежав на самісінькому краєчку прірви, ніби ще один легенький поштовх — і він збожеволіє. "Не така в мене вдача,— думав він.— Не можна мені... Не така в мене вдача". Авто мчало дорогою, і повз нього пробігали дерева, будинки, люди, але все це було позбавлене всякого сенсу. "Щось мені недобре,— думав він.— Піду-но я в турецьку лазню. Ще трохи, і зі мною сталося б щось жахливе. Це нікуди не годиться". Авто прогуркотіло через міст на Фулгем-род, доїхало до Гайд-парку.

— До лазні Гаммама,— сказав Сомс.

Дивно, що такого теплого літнього дня так кортить погрітися! Входячи в парильню, він зустрів Джорджа Форсайта, що виходив звідти червоний, лиснючий.

— Здоров!— сказав Джордж,— До яких це ти готуєшся змагань? У тебе ж нема зайвої ваги.

Блазень! Сомс проминув його, посміхаючися своєю кривою посмішкою. Лежачи на спині й занепокоєно розтираючи собі тіло, що ніяк не пітніло, він подумав: "Нехай собі сміються! Не можна доходити до такої нестями. Це мені вадить!"

VII. ЛІТНЯ НІЧ

Коли Сомс вийшов, у маленькому кабінеті запанувала мертва тиша.

— Дякую вам за великодушну брехню,— раптом сказав Джоліон.— Ходімо надвір: повітря тут уже не те.

Він і вона мовчки походжали під довгим високим південним муром, біля якого шпалерами росли персики. Старий Джоліон посадив був кілька кипарисів між цією порослою травою терасою і похилим лужком, заквітчаним жовтцем і великими стокротками; кипариси помалу міцніли й росли, і тепер, через дванадцять років, їхні темні конічні верхівки створювали враження справжнього італійського краєвиду. У мокрих кущах стиха пурхали пташки; в небі шугали прудкі ластівки, і їхні тільця вилискували сталево-синіми барвами; трава пружинилася під ногами, свіжо-зелена після дощу; метелики ганялися один за одним. Після тієї жахливої сцени тихий спокій природи здавався до болю прекрасним. Під залитим сонячним промінням муром простягалася вузька грядка, де росли резеда й братки, і звідти линуло тихе дзижчання бджіл, що створювало тло всім іншим звукам: муканню корови, що тужила за своїм телям, голосу зозулі, яка кувала на бересті за лугом. Хто міг би подумати, що там далі, на відстані лише десяти миль, починається Лондон — цей Лондон Форсайтів з його багатством і убогістю, брудом і гамором, із безладно розкиданими кам'яними острівцями краси серед сірого моря цегли й тиньку? Цей Лондон, який був свідком трагедії Айріні й Джоліонових поневірянь; це павутиння; ця розкішна арена інстинкту власності!

І, ходячи з Айріні, Джоліон міркував над Сомсовими словами: "Сподіваюся, ви вчините з ним так, як вчинили зі мною". Це залежатиме від нього самого. Чи може він покластися на себе? Чи дозволить Форсайтові його натура приборкати свій потяг поневолювати те, чим він захоплюється? Чи може краса довіритися йому? Чи не краще їй бути тільки рідкою гостею, що приходить, коли їй заманеться, віддаючися лише на кілька скороминущих хвилин, і повертається, коли схоче? "Ми плем'я, що все псує!— думав Джоліон.— Ми скупі й жадібні; цвіт життя може зів'янути в наших руках. Нехай вона приходить, коли на те буде її воля, а проти своєї волі хай зовсім не приходить. Хай я буду її підпорою, її захистком і ніколи, ніколи її кліткою".

Вона була проблиском краси в його сні. Чи пройде він тепер крізь завісу й здобуде її? Чи зможе він прорвати пишну запону власницького духу, щільний покров власництва, що відгороджує від краси ту чорну фігурку, яка втілила його й Сомса,— і увійти в країну, яку бачив уві сні, і знайти там щось дійсне, а не тільки витвір фантазії? "О боже,— думав він,— я не хочу, не хочу привласнювати й нищити красу!"
Проте за обідом їм довелося обмірковувати, як краще повестися в цьому ділі. Сьогодні вона повернеться до готелю, але завтра він повезе її в Лондон. Йому треба дати настанови своєму повіреному — Джекові Герінгу. Не слід чинити ані найменших перешкод судовому процесу. Грошова компенсація, признання вини, судові витрати,— треба піти на все, погодитися з усім відразу, аби тільки вона нарешті вирвалася із зашморгу! Завтра ж він поговорить із Герінгом — вони поїдуть до нього разом. А тоді — за кордон, щоб не лишилося ніяких сумнівів, щоб суд мав проти них скільки завгодно доказів, щоб її брехня стала правдою. Він поглянув на неї, і його захопленим очам здалося, що перед ним сидить не просто жінка. Дух світової краси, глибокий, загадковий, який художники минулого — Тіціан, Джорджоне, Ботічеллі — вміли збагнути й передати в обличчях своїх жінок,— цей невловимий дух, здавалося, ожив у її чолі, косах, устах і очах.
"І все це буде моє!—думав він.— Мені страшно!"
По обіді вони пішли на терасу пити каву. Вони сиділи довго, тішачися чудовим вечором і дивлячись, як повільно западає літня ніч. Було тепло, як удень, і пахло липовим цвітом — цього літа липа розцвіла дуже рано. Над ними літали два кажани з ледь чутним таємничим шарудінням. Він поставив стільці перед вікном кабінету, і нічні метелики пурхали повз них, приваблені тьмяним світлом у кімнаті. Вітру не було, і жодний листок не шелеснув на старому дубі за двадцять кроків від них! З-за гаю зійшов місяць майже вповні, і його сяйво почало змагатися з електричним світлом; місячне сяйво перемогло, і воно затопило сад своїми сріблистими барвами, скрадаючись по плитах доріжки, сягнуло їхніх ніг, поповзло вгору, змінило їхні обличчя.
— Ну, досить,— сказав нарешті Джоліон,— а то ви перевтомитеся. Ходімо. Покоївка проведе вас у кімнату Голлі,— і, зайшовши до кабінету, він подзвонив.
З'явилася покоївка й подала йому телеграму. Дивлячись услід їй і Айріні, він подумав: "Напевно, телеграма прибула добру годину тому, а вона її не принесла нам! Це неспроста! Ну що ж, скоро нас повісять по заслузі!" І, розпечатавши телеграму, він прочитав:
"Джоліонові Форсайту, Робін-Гіл. Ваш син помер безболісно 20 червня. Глибоко співчуваємо"— і якесь незнайоме прізвище.
Він впустив телеграму, крутнувся і став непорушно. Місяць світив на нього; метелик черкнувся об його обличчя. За останній час це був перший день, коли він не думав майже безнастанно про Джоллі. Він рушив наосліп до вікна, стукнувся об старе крісло — батькове крісло — і сів на бильце. Він сидів згорбившись й дивився в темряву. Згас як свічка, далеко від рідного дому, від любові, сам-самісінький, у пітьмі! Його синок! З самого малку завжди такий добрий до нього, такий лагідний! Двадцять років — і впав, як скошена билина, на самому порозі життя! "Сказати правду, я не знав його,— думав Джоліон,— і він не знав мене, але ми любили один одного. А любов — це найважливіше в світі".
Вмерти на чужині, без рідних, тужачи за рідною домівкою! Думка про це викликала в його форсайтівському серці ще гостріший біль і розпач, аніж сама смерть. Ані прихистку, ані піклування, ані ласки в смертну годину! І вся його глибоко вкорінена родинна гордість, любов до сім'ї, інстинктивна

вірність своїй плоті й крові, яка була така міцна у старого Джоліона — така міцна у всіх Форсайтів,— все це збурилося, спливало кров'ю від думки про самотню синову смерть. Краще б він загинув у бою, не встигнувши затужити за ними, покликати їх, можливо, в передсмертному маренні!
Місяць сховався за дубом, ожививши його своїми чарами, і він, здавалося, спостерігав за ним — старий дуб, на якого його син так любив вилазити, з якого він колись упав і забився, але не плакав!
Рипнули двері. Він побачив Айріні; вона зайшла, підняла телеграму й прочитала її. Він почув, як зашелестіла тихо її сукня. Вона стала навколішки біля нього, і він примусив себе всміхнутися до неї. Вона простягла руки й прихилила його голову собі на плече. Її пахощі й тепло оповили його; і поволі її близькість заполонила все його єство.

VIII. ДЖЕЙМС ЧЕКАЄ

Упрівши так, що на душі в нього запанував спокій, Сомс пообідав у клубі "Поступ" і подався на Парк-лейн. Батько його нездужав останнім часом. Усе це треба від нього приховати! Досі Сомс ніколи не усвідомлював, наскільки його стримує страх звести Джеймса в могилу і як тісно цей страх переплітався з побоюванням викликати скандал. Його любов до батька, яка завжди була глибока, останніми роками зміцніла ще більше, бо він розумів, що Джеймс, доживаючи віку, дивиться на нього, як на єдину свою підпору. Страшно подумати, що той, хто все своє життя поводився так обачно й так багато зробив на славу свого прізвища, яке стало майже символом заможності й респектабельності,— перед самою смертю побачить його у всіх газетах. Це однаково, що стати підсобником смерті, цього найзаклятішого ворога Форсайтів. "Треба розказати матері,— думав він.— А коли справу розглядатиме суд, доведеться ховати від нього газети. Він майже нікого не бачить". Відімкнувши двері власним ключем, Сомс пішов нагору сходами й раптом почув гомін на площадці третього поверху. До нього долинув материн голос:
— Ти застудишся, Джеймсе. Чому ти не можеш спокійно зачекати?
Батько відповідав:
— Зачекати? Я завжди чекаю. Чому він не приходить?
— Ти можеш поговорити з ним завтра вранці. Нема чого стовбичити на сходах.
— Я певен, що він піде прямо до своєї кімнати. Я не засну.
— Ну ходімо, Джеймсе. Тобі треба в ліжко.
— Еге! Хтозна, може, я й не доживу до завтрашнього ранку.
— Тобі не доведеться чекати до завтрашнього ранку: я приведу його до тебе, як тільки він з'явиться. Прошу тебе, заспокойся!
— Ти знову своєї — тобі аби спокій. Він може зовсім не прийти.
— Але ж, коли він не прийде, ти не спіймаєш його, стоячи тут у халаті.
Сомс дійшов до останнього повороту сходів і побачив високу, закутану в стьобаний халат з брунатного шовку батькову постать, що перехилилася через поруччя. Світло падало на його сріблясте волосся й баки, немовби вінчаючи його ореолом.
— Ось і він!— почув він батьків голос, у якому звучала образа, і з дверей спальні долинула заспокійлива материна відповідь:
— Ну й чудово. Заходь, я розчешу тобі волосся.
Джеймс поманив його кощавим скрюченим пальцем — здавалося, то манить кістяк — і зник за дверима спальні.
"В чім річ?— думав Сомс.— Що він міг дізнатися?"
Батько сидів перед туалетним столиком боком до дзеркала, а Емілі поволі водила двома оправленими в срібло щітками, розчісуючи його волосся. Вона робила це кілька разів на день, бо ця процедура діяла на Джеймса так само, як на кота, коли йому чухають за вухом.

— Нарешті ти прийшов!— мовив він.— Я тебе чекав.
Сомс погладив йому плече і, взявши срібний гачок застібати черевики, подивився на пробу.
— Ну як?— сказав він.— Виглядаєте ви трохи краще.
Джеймс похитав головою.
— Я хочу тобі дещо сказати. Твоя мати про це ще не чула.
Він промовив це таким ображеним тоном, наче Емілі сама була винна в тому, що він їй нічого не сказав.
— Твій батько весь вечір ніби сам не свій. Не знаю, з якого приводу.
Щітки стиха шелестіли, вторуючи її заспокійливому голосу.
— Ні! Ти анічогісінько не знаєш,— сказав Джеймс.— Це тільки Сомс може мені сказати.
І, втупивши в сина свої сірі очі, в яких застигла болісна напруга, він промурмотів:
— Я вже старий, Сомсе. В моєму віці ні в чому не маєш певності. Я можу померти навіть завтра. Залишиться сила грошей. Рейчел і Сісілі не мають дітей, Вел на війні, й цей нікчема, його батько, захопить усе, що зможе. А Імоджен, чого доброго, може попастися в руки якомусь жевжикові.
Сомс слухав неуважно — все це йому вже доводилося чути. "Чш-чш!"— шелестіли щітки.
— Якщо це все!..— мовила Емілі.
— Все!— вигукнув Джеймс.— То дрібниця, я тільки підходжу до суті.— І знову його очі болісно втупилися в Сомса.— Я думаю про тебе, синку. Ти повинен розлучитися.
Ці слова, що їх Сомс аж ніяк не сподівався почути з батькових уст, майже порушили його самовладання. Він знову швидко перевів погляд на гачок, а Джеймс, ніби вибачаючись, швидко провадив:
— Не знаю, що з нею сталося: кажуть, що вона за кордоном. Твій дядько Свізін захоплювався нею — він був дивак.— Джеймс завжди називав так свого покійного брата-близнюка. Колись їх називали Гладкий і Худий.— Вона, певна річ, живе не сама.
І, зробивши цей узагальнюючий висновок щодо впливу краси на людську природу, він замовк, утупивши в сина свої недовірливі, як у птаха, очі.
Сомс теж мовчав. "Чш-чш!"— шелестіли щітки.
— Не треба хвилюватися, Джеймсе! Сомс і сам знає, що йому робити. Це його справа.
— Ох!— зітхнув Джеймс, і це зітхання вихопилося з глибини його душі.— Але ж у мене є капітал, і в нього теж, до кого він перейде? А коли Сомса не стане, то зникне наше ім'я.
Сомс поклав гачок на помережану рожевим шовком скатерку, якою був накритий туалетний столик.
— Ім'я?— перепитала Емілі.— Але ж залишаться інші Форсайти.
— А що мені з того?— пробурчав Джеймс.— Я лежатиму в могилі, й нікого не буде, якщо він знову не одружиться.
— Ваша правда, тату,— спокійно мовив Сомс.— Я порушив справу про розлучення.
Очі Джеймса мало не вилізли з орбіт.
— Що?— вигукнув він.— Ось бачите! Ніхто нічого мені не розказує.
— А хто міг подумати, що ти цього хочеш?— сказала Емілі.— Мій хлопчику, це така несподіванка, через стільки років.
— Буде скандал,— бурмотів Джеймс, наче сам до себе.— Але я нічого не можу вдіяти. Не дави так щіткою. Коли ж буде суд?
— До літніх канікул. Вона вирішила не захищатися. Джеймс заворушив губами, роблячи таємні розрахунки.

— Я не доживу до того, щоб побачити свого внука,— промурмотів він.
Емілі перестала чесати.
— Звичайно, доживеш, Джеймсе. Сомс зробить усе якомога швидше.
Настала довга мовчанка. Зрештою Джеймс простяг руку.
— Ану подай мені одеколон,— і, підносячи його до носа, він підставив синові чоло.
Сомс нахилився й поцілував його в те місце, де починало рости волосся. Джеймсове обличчя ледь здригнулося й розгладилось, наче вся його тривога раптом ущухла.
— Я лягаю спати,— сказав він.— Я не читатиму газет, коли це розпочнеться. Газети — то справжня бридота, але я не можу спокійно сприймати їх, бо я занадто старий.
Дивно розчулений, Сомс пішов до дверей; він почув, як батько сказав:
— Ну й стомився ж я. Молитися буду в ліжку.
А мати відповіла:
— Чудово, Джеймсе; там тобі буде куди зручніше.

IX. ЗВІЛЬНИВСЯ З ПАВУТИННЯ

На форсайтівській біржі звістка про смерть Джоллі, ім'я якого з'явилося в списку інших загиблих солдатів, викликало суперечливі почуття. Дивно було прочитати, що Джоліон Форсайт (він п'ятий успадкував це ймення по прямій лінії) помер від хвороби, служачи батьківщині, й не мати змоги вважати це особистим горем. Це оживило давню неприязнь до його батька за те, що він відцурався їх. Бо престиж старого Джоліона стояв так високо, що ніхто з інших Форсайтів не зважився б сказати,— хоч цього й можна було сподіватися,— що це вони припинили стосунки з його нащадками через їхню негідну поведінку. Звичайно, новина ця підвищила інтерес до Вела й збільшила побоювання щодо нього; однак Вел носив ім'я Дарті, й навіть якби він загинув у бою або його нагородили хрестом Вікторії, все-таки це вразило б їх не так, як тоді, коли б він носив ім'я Форсайт. Навіть загибель або слава Гейменів не могла б їх задовольнити. Їхня родинна гордість почувала себе ошуканою.
Звідки пішла чутка по те, що скоро станеться "одна страшенно неприємна подія, моя люба", ніхто не міг сказати, а менше за всіх Сомс, який тримав усе в таємниці. Можливо, чиєсь око помітило у списку судових справ "Форсайт проти Форсайт і Форсайта" й співставило це з "Айріні в Парижі з русявою бородою". Можливо, яка-небудь із стін на Парк-лейн мала вуха. Факт залишався фактом: те, що родинній гордості готується удар, вже було відомо — про це шепотілися старі, це обговорювала молодь.
Сомс, роблячи черговий недільний візит до Тімоті,— він ішов туди з передчуттям того, що коли відбудеться суд, то настане кінець візитам,— як тільки переступив поріг кімнати, зразу відчув: тут усе знають. Само собою, ніхто не насмілився говорити про це в його присутності, але всі четверо присутніх Форсайтів затамували дух, усвідомлюючи, що ніщо не може перешкодити тітоньці Джулі поставити всіх у незручне становище. Вона так жалісно дивилася на Сомса, так часто затиналася, уриваючи свою мову, що тітонька Гестер вибачилась і пішла: їй, мовляв, треба промити око Тімоті, бо в нього починається ячмінь. Сомс зберігав незворушний, дещо гордовитий вигляд і сидів недовго. Він вийшов, насилу стримуючи прокляття, хоч на його блідих вустах грала легенька посмішка.
На щастя для його розуму, який мучився думкою про близький скандал, він день і ніч займав його планами свого відходу від справ,— йому-бо довелося зважитись на таке сумне рішення. Дивитися в очі всім цим людям, що знали його як обережного, розважливого порадника,— після цього ні в якому разі! Сумлінність і гордість, які так дивно, так тісно переплітались в ньому з

нечутливістю власника, не могли з цим примиритися. Він залишить свою практику, житиме на спочинку, купуватиме картини, здобуде собі репутацію відомого колекціонера,— зрештою, душа його завжди лежала більше до цього діла, ніж до адвокатської діяльності. Щоб здійснити це, тепер уже твердо ухвалене рішення, йому треба підготувати об'єднання своєї контори з іншою адвокатською фірмою так, щоб ніхто про те не довідався, бо інакше це викличе цікавість у людей і заздалегідь кине на нього тінь неслави. Він зупинив свій вибір на фірмі "Каткот, Голідей і Кінгсон", два компаньйони якої померли. Повна назва фірми після об'єднання мала б бути "Каткот, Голідей, Кінгсон, Форсайт, Бастард і Форсайт". Але після суперечок про те, хто з мертвих і досі має вплив серед живих, було вирішено обмежитися іменами Каткота, Кінгсона і Форсайта, з яких Кінгсон буде активним, а Сомс пасивним партнером. За своє ім'я, престиж і клієнтів Сомс мав одержувати чималі гроші.

Одного вечора він, як і годиться людині, що досягла такого важливого етапу своєї кар'єри, зробив підрахунки, з'ясовуючи свою вартість, і, взявши до уваги максимальне зниження цінностей під час війни, виявив, що його власність коштує приблизно сто тридцять тисяч фунтів. По смерті батька, якої, на жаль, уже не довго чекати, він одержить іще принаймні п'ятдесят тисяч, а його річні витрати ледве сягали двох тисяч. Стоячи серед своїх картин, він бачив перед собою майбутнє, багате на вигідні покупки, які йому пощастить робити завдяки набутій здібності вгадувати швидше за інших. Продаючи те, що цінуватиметься дедалі більше, й використовуючи свою інтуїцію, яка, напевно, підкаже йому, як будуть змінюватися смаки публіки, він збере чудову колекцію, яка по його смерті перейде до держави під назвою "Форсайтів дар".

Якщо йому пощастить дістати розлучення, він уже вирішив, як повестися з мадам Ламот. Він знав, що вона плекає лиш одну мрію: жити на ренту в Парижі біля своїх внуків. Він купить ресторан "Бретань" за добру ціну. Мадам житиме в Парижі, як королева-мати, на проценти зі свого капіталу, який вона вкладе на власний розсуд. (Між іншим Сомс збирався поставити на її місце здібного управителя, щоб ресторан давав йому добрий прибуток. В Сохо криються великі можливості). На ім'я Аннет він пообіцяє перевести п'ятнадцять тисяч фунтів — зумисно чи ні, якраз ту суму, що її старий Джоліон відписав "тій жінці".

З листа, якого Джоліонів повірений надіслав до його повіреного, він довідався, що "ті двоє" в Італії. І перед своїм від'їздом вони дали нагоду встановити, що живуть разом в одному лондонському готелі. Справа ясна як божий день, суд її вирішить за якісь півгодини; але за ці півгодини він, Сомс, пройде крізь пекельні муки; а коли минуть ці півгодини, всі ті, хто носить ім'я Форсайт, відчують, що троянда вже одцвіла. На відміну від Шекспіра він не плекав ілюзій, що хоч як назви троянду, пахнутиме вона завжди однаково. Ім'я — це власність, реальна повноцінна частка майна, вартість якого відтоді зменшиться відсотків принаймні на двадцять. Якщо не рахувати Роджера, що колись відмовився виставити свою кандидатуру в парламент, та — іронія долі!— Джоліона, який був відомим художником, жоден із Форсайтів не став визначною особою. Але саме той факт, що серед них не було знаменитостей, і звеличував їхнє ім'я. Це було приватне ім'я, вельми індивідуальне, і воно було його власністю, набридливий поголос ніколи не використовував його для доброго чи злого діла. Він, а також кожен інший член їхньої родини, володів ним неподільно, розумно, таємно, не допускаючи ніякого стороннього ока, крім тих випадків, коли треба було повідомити про їхні народження, одруження та смерті. І за ці кілька тижнів тяжкого чекання, коли він сам готувався зректися закону, у нього зародилася до

цього закону невимовна відраза,— так глибоко обурювало його те, що закон порушить недоторканність його імені, вчинить над ним насильство, бо він, Сомс, хоче продовжити своє ім'я законним чином. Жахлива несправедливість усього цього викликала в ньому лють, яку постійно доводилося стримувати. Він прагнув лиш одного: жити бездоганно чесним родинним життям, а тепер йому доведеться давати свідчення перед судом після цих порожніх безплідних років і признатися в тому, що він не спромігся втримати дружину,— викликати жаль, зловтіху людей свого кола. Все пішло шкереберть. Вона й цей нікчема мусили б страждати, а вони живуть собі в Італії! За ці тижні закон, якому він так вірно служив, який він так шанував, вважаючи його вартівником власності, почав здаватися йому жалюгідною дурницею. Що може бути безглуздіше, ніж сказати чоловікові: "Володій своєю дружиною",— а тоді покарати його, коли хтось незаконно забере її у нього? Невже закон не знає, що людині властиво берегти своє ім'я, як зіницю ока, що куди ганебніше стати рогоносцем, ніж спокусником? Він по-справжньому заздрив Джоліонові, який завоював собі таку репутацію, здобувши перемогу там, де він, Сомс, зазнав невдачі. До того ж його тривожило питання про грошову компенсацію. Йому хотілося провчити цього нікчему, але він пригадував кузенові слова: "З великою радістю",— і його шпигала думка, що, вимагаючи компенсації, він дошкулить не Джоліонові, а самому собі; у нього було передчуття, що Джоліон заплатить ті гроші з великим задоволенням,— адже він украй розбещений. До того ж вимагати компенсації не зовсім зручно. Але вимога компенсації включена в позов майже автоматично; і в міру того як наближалася година суду, Сомс дедалі ясніше бачив у цьому ще один хитрий виверт нечутливого криводушного закону, виверт, який мав на меті виставити його в смішному світлі, щоб люди могли глузувати з нього й казати: "Авжеж, він одержав за неї добрі гроші!" Тому він дав вказівку своєму адвокатові, щоб той заявив: ці гроші підуть на притулок для пропащих жінок. Сомс довго вишукував підхожу добродійну установу, але, вибравши зрештою цю, тепер часто прокидався вночі й думав: "Ні, це не те, що треба: мій вибір звучатиме занадто сенсаційно й приверне загальну увагу. Щось не таке помітне, добропорядніше". Він не дуже полюбляв собак, а то вибрав би їх; і, дійшовши до відчаю,— його знання в галузі добродійництва були дуже обмежені,— вирішив обдарувати сліпих. Це навряд чи видасться недоречним, і це заохотить присяжних призначити значно більшу компенсацію.

Чимало позовів випали з черги, яка цього літа була на диво невелика, і суд мав розглянути його справу ще до першого серпня. В ці напружені дні чекання його єдиною розрадою була Вініфред. Вона співчувала йому, як людина, що сама зазнала подібних прикрощів, і він їй довіряв, знаючи, що вона не викаже його таємниці Дарті. Цей мерзотник тільки зрадів би! Наприкінці липня, напередодні процесу Сомс зайшов до Вініфред. Вони не змогли виїхати з міста бо Дарті розтринькав гроші, призначені на літній відпочинок, а Вініфред не зважувалася звернутися до батька, поки він очікував, що ніхто йому нічого не скаже про Сомсову справу.

Сомс застав її з листом у руці.

— Від Вела?— похмуро запитав він.— Що він пише?

— Він пише, що одружився,— відповіла Вініфред.

— Господи, з ким?

Вініфред глянула на нього.

— З Голлі Форсайт, Джоліоновою донькою.

— Що?

— Він узяв відпустку й побрався з нею. Я навіть не знала, що вони знайомі. Незручно виходить, правда?

Сомс коротко засміявся, почувши це характерне для його сестри применшення.

— Незручно! Гадаю, вони навряд чи довідаються про це, аж поки вернуться в Англію. Нехай краще залишаються там. Цей суб'єкт дасть їй грошей.
— Але я хочу, щоб Вел повернувся,— мовила Вініфред майже жалібно.— Він потрібен мені; мені легше, коли він зі мною.
— Я знаю,— промурмотів Сомс.— А як тепер поводиться Дарті?
— Могло бути й гірше; і все через гроші. Сомсе, ти хочеш, щоб завтра я була присутня в суді?
Сомс простяг їй руку. Цей жест так ясно виявив його самотність, що вона потиснула її обома руками.
— Не сумуй, любий. Коли все скінчиться, тобі зразу полегшає.
— Не знаю, чим я завинив,— хрипко сказав Сомс.— Я нічого не зробив. Все пішло шкереберть. Я люблю її, завжди любив.
Вініфред побачила, що на губі в нього виступила кров, і це глибоко її зворушило.
— Звичайно,— сказала вона,— із самого початку вона повелася дуже негарно. Але що мені робити з цим Веловим одруженням, Сомсе? Я не знаю, що писати йому в такій ситуації. Ти ж бачив цю дівчину. Вона гарна з лиця?
— Так, гарна,— відповів Сомс.— Темні коси, і в ній є щось аристократичне.
"Здається, не так воно все й погано,— подумала Вініфред.— Джоліон має добрий смак".
— Оце-то морока,— сказала вона.— Що скаже батько?
— Не треба йому розповідати,— мовив Сомс.— Війна вже скоро скінчиться, то нехай краще Вел залишиться там і заведе собі ферму.
Це було однаково, якби він заявив, що племінник пропав навіки.
— Я ще нічого не сказала Монті,— тужливо прошепотіла Вініфред.
Суд почав розглядати справу десь опівдні наступного дня і закінчив її майже за півгодини. Сомс — блідий, елегантний, з сумними очима, став перед судом; він так перестраждав до того, що вже не міг відчувати болю. Як тільки оголосили постанову про розлучення, він устав і вийшов із суду. Ще чотири години, і публіка знатиме про його сімейні справи! "Повірений розлучається з дружиною!" Байдужість в його душі змінилася гіркою, глухою злістю. "До біса їх усіх!— подумав він.— Я не хочу втікати. Я буду поводитися так, наче нічого не сталося". І, поринувши в задуху Фліт-стріт і Ладгейт-Гіл, він подався пішки до свого клубу в Сіті, поснідав і вернувся в контору. Цілий день він працював, не підводячи голови. Виходячи з контори, він побачив, що його клеркам уже все відомо, і зустрів їхні мимовільні погляди з таким іронічним виразом, що вони відразу повідводили очі. Перед собором святого Павла він зупинився купити найаристократичнішу з вечірніх газет. Так! Ось про нього! "Відомий адвокат розлучається з дружиною. Співвідповідач — двоюрідний брат. Грошову компенсацію пожертвувано сліпим",— так, це не минуло їхньої уваги! Дивлячись на обличчя перехожих, він думав: "Мабуть, ви знаєте!" І раптом у нього якось дивно запаморочилося в голові, наче там закрутилася карусель. Що це з ним діється? Він піддається слабкості! Він не повинен цього робити! Він захворіє. Не треба думати! Він поїде додому, на Темзу, буде веслувати, рибалити. "Я не хочу злягти",— подумав він.
Раптом він пригадав, що йому треба зробити якусь важливу справу, перш ніж виїхати з міста. Мадам Ламот! Він мусить пояснити їй порядок закону. Мине ще шість місяців, перш ніж він стане цілком вільним! Але він не хотів бачити Аннет! І він провів рукою по голові — вона була дуже гаряча.
Він звернув на Ковент-Гарден. Цього спекотливого липневого дня повітря старого ринку було так просякнуте смородом покидьків, що Сомса занудило, і Сохо здалося йому більше, ніж будь-коли, гидким закутком, де кишать усякі шахраї. Лише ресторан "Бретань", чистенький, гарно пофарбований, зі своїми

синіми діжечками й карликовими деревами, стояв наче острівець, зберігаючи свою французьку гідність. Саме була година затишшя, і бліді чепурні офіціантки накривали столики до обіду. Сомс пройшов до помешкання мадам Ламот і постукав. На його досаду, двері відчинила Аннет. Вона була теж бліда, змучена спекою.
— Ми так давно вас не бачили,— сказала вона мляво.
Сомс усміхнувся.
— На превеликий жаль, я був зайнятий. Де ваша мати, Аннет? У мене є для неї новини.
— Мами немає вдома.
Сомсові здавалося, що вона поглядає на нього якось дивно. Що їй стало відомо? Невже мати розказала їй усе? Він напружено розмірковував над цим і раптом відчув, що в голові в нього запаморочилося. Схопившися за край столу, він мов крізь туман побачив, що Аннет підійшла до нього й що погляд її прояснів від подиву. Він заплющив очі й сказав:
— Усе гаразд. Мабуть, мені стало млосно від сонця.
Від сонця! Насправді йому стало млосно від темряви! Голос Аннет, по-французькому спокійний і розважливий, промовив:
— Сідайте, вам зразу полегшає.
Її рука натиснула його плече, і Сомс сів у крісло. Коли темрява розсіялася, він розплющив очі й побачив, що вона дивиться на нього. Який незбагненний і дивний вираз для двадцятирічної дівчини!
— Вам уже краще?
— Нічого страшного,— відповів Сомс.
Інстинкт попереджував його, що, виявляючи перед нею слабкість, він шкодить собі — досить того, що він набагато старший за неї. Аннет може привабити лише сильна воля; за останні місяці він багато втратив через свою нерішучість — але більше він не може втрачати. Він устав і мовив:
— Я напишу вашій матері. Я збираюся пожити в своєму домі над Темзою, влаштую собі довгий відпочинок. Мені б хотілося, щоб ви обидві приїхали до мене в гості. В цю пору там найкраще. Ви згодні, правда?
— Нам буде дуже приємно.
Таке миле гаркаве "р", але ніякого ентузіазму. І він додав засмученим тоном:
— На вас також діє спека, правда, Аннет? Річкове повітря вам піде на користь. До побачення.
Аннет нахилилася вперед. В цьому русі відчувалося щось схоже на каяття.
— А ви зможете йти? Хочете, я дам вам кави?
— Ні,— твердо відповів Сомс.— Дайте мені вашу руку.
Вона простягла руку, і Сомс підніс її до уст. Коли він подивився на неї, на обличчі її знову був той дивний вираз. "Нічого не розумію,— думав він, виходячи на вулицю.— Але не треба думати, не треба турбуватися".
Проте він таки турбувався, прямуючи до Пел-Мел. Англієць, не її віри, вже немолодий чоловік, який зазнав сімейної катастрофи,— що він міг дати їй? Тільки багатство, становище в суспільстві, спокійне життя, успіх у товаристві! Це багато, але чи досить цього для вродливої двадцятирічної дівчини? Він усвідомлював, що майже не знає Аннет. До того ж французька вдача її матері та й самої Аннет викликала в ньому якийсь дивний острах. Вони чудово знають, чого їм треба. Вони майже Форсайти. Вони ніколи не поженуться за тінню, не випустять з рук реальної можливості!
Величезне зусилля, якого йому довелося докласти, щоб написати коротеньку записку мадам Ламот, коли він прийшов до клубу, ще раз показало йому, що сили його остаточно вичерпалися.
"Шановна пані (писав він).

Із вкладеної в конверт газетної вирізки Ви побачите, що сьогодні я домігся судової постанови про моє розлучення. Проте за англійськими законами я не маю права одружитися знову, аж поки мине шість місяців і постанову буде стверджено. Тим часом я прошу Вас вважати мене офіційним претендентом на руку Вашої дочки. За кілька днів я напишу Вам знову й проситиму вас обох приїхати в гості до мого дому над Темзою.
Залишаюся, шановна пані, щиро Ваш Сомс Форсайт"
Запечатавши й відправивши листа, він пішов у їдальню. Трьох ложок супу цілком вистачило, щоб переконати його, що їжа йому не йде; тож він послав по кеб, поїхав на Педдінгтонський вокзал і сів у перший поїзд, що йшов до Редінга. Він прибув до свого дому, коли тільки-но зайшло сонце, і вийшов на лужок. Повітря було напоєне пахощами гвоздики, що цвіла по краях клумб. З річки віяло прохолодою.
Спочинок, спокій! Хай бідолаха спочине! Хай турбота, сором і гнів не шугають у нього в думках, наче хижі нічні птахи! Як голуби, що дрімають на сідалі в своєму голубнику, як пухнасті звірі в лісах на тому боці річки й простий люд у своїх хатах, як дерева й сама річка, що швидко побіліла у вечірніх сутінках, як потемніле волошково-синє небо, де вже займаються зорі,— хай він забуде самого себе й спочине!
X. ПРОЩАННЯ З ВІКОМ
Одруження Сомса з Аннет відбулося в Парижі в останній день січня 1901 року з такою потайністю, що навіть Емілі довідалася про цю подію тільки тоді, коли вона вже сталася. На другий день по весіллі він привіз її в один із тих затишних лондонських готелів, де за більшу плату одержуєш менше, ніж десь-інде. Її врода, оправлена в найкращі паризькі туалети, давала йому більше задоволення, ніж якби він придбав чудову порцеляну або коштовну картину; він нетерпляче дожидав хвилини, коли покаже її на Парк-лейн, на Грін-стріт або у Тімоті.
Якби хтось запитав його в ті дні: "Скажіть по правді, чи ви закохані в цю дівчину?"— він би відповів: "Закоханий? А що таке кохання? Якщо ви питаєте, чи відчуваю я до неї те, що відчував до Айріні в ті давні дні, коли я вперше зустрів її і вона відмовила мені; коли я зітхав, і страждав, і не міг заспокоїтися ні на мить, аж поки вона поступилася,— то ні! Якщо ви питаєте, чи я милуюся її молодістю й красою і чи хвилюються злегка мої почуття, коли я дивлюся на неї,— то так! Чи думаю я, що вона буде мені достойною дружиною й хорошою матір'ю моїм дітям? Знову — так! А чого ще мені треба? І що ще дістають від чоловіків три чверті заміжніх жінок?" І якби той цікавий провадив свої розпити: "Як ви гадаєте, чи чесно було спокусити цю дівчину, щоб вона віддалася вам на все життя, якщо ви насправді не зачепили її серця?"— він би відповів: "Француженки дивляться на ці речі не так, як ми. Вони вважають шлюб засобом влаштувати своє життя, мати дітей, і, беручи до уваги свій власний досвід, я не можу твердити, що ця думка позбавлена розумних підстав. Цього разу я не буду сподіватися більшого, ніж я можу дістати чи вона може дати. Я не здивуюсь, якщо через багато років наберуся з нею халепи; але на той час я буду старий, матиму дітей. Я просто заплющу очі, та й годі. Я пережив своє велике кохання, її велике кохання, мабуть, іще попереду — навряд чи його предметом буду я. Я пропоную їй багато, а від неї сподіваюся зовсім мало — тільки дітей або принаймні сина. Проте одного я певен: вона має здоровий глузд!"
І якби невгамовний розпитувач провадив далі: "То, виходить, ви не сподіваєтеся знайти в цьому шлюбі духовний зв'язок?"— Сомс посміхнувся б своєю кривою посмішкою і відповів: "Побачимо, як воно буде. Якщо я задовольню свої почуття, продовжу себе в своїх дітях, якщо в моєму домі

пануватимуть добрий смак і добрий гумор, то це все, чого я можу сподіватися в своєму віці. Навряд чи я погоджуся змінити звичний плин свого життя заради якихось надуманих сентиментів". Після того цікавий, скоряючись правилам доброго тону, мусив би припинити свої розпити. Померла королева, і в повітрі найбільшої столиці світу висіла сіра мла непролитих сліз. У хутряному пальті, в циліндрі, разом із Аннет, закутаною в темне хутро, Сомс перейшов через Парк-лейн того ранку, коли там мала проходити похоронна процесія, і пробрався крізь юрбу до огорожі Гайд-парку. Хоча загалом його мало хвилювали всякі громадські події, ця глибоко символічна подія, що підсумовувала тривалу яскраву добу, справила на нього велике враження. Тридцять сьомого року, коли королева вступила на престол, Пишний Доссет іще споруджував будинки, які спотворювали Лондон, а Джеймс, двадцятишестирічний юнак, тільки починав закладати підвалини своєї адвокатської практики. Ще ходили диліжанси; чоловіки носили пишні краватки, голили верхню губу і їли устриці просто з барилець; на зап'ятках карет стояли ліврейні груми; жінки говорили: "Подумайте!"— і не мали власного майна; чемність була узвичаєна, а бідняки тулилися в хижах; нещасних сіромах вішали за найменший злочин, і Діккенс тільки починав писати. Відтоді змінилося майже два покоління, що були свідками появи пароплавів, залізниць, телеграфів, велосипедів, електрики, телефонів і оце щойно автомашин, свідками такого накопичення багатств, що вісім процентів перетворилися на три, а Форсайтів намножилося тисячі! Змінилися моральні норми, змінилися правила поведінки, люди відійшли ще далі від мавп, богом став Мамона — Мамона такий респектабельний, що сам себе ввів у оману. Шістдесят чотири роки, які виплекали власність, створили велику буржуазію, зміцнили її, відшліфували, навели на неї полиск, так що зрештою вона майже перестала відрізнятися своїми манерами, звичаями, мовою, зовнішністю, нахилами й душею від аристократії. Доба, яка так позолотила свободу особи, що коли людина мала гроші, вона була вільна і юридично, й фактично, а коли вона не мала грошей, то була вільна юридично, але не фактично. Доба, яка так освятила лицемірство, що вдавати із себе респектабельного означало бути ним. Великий вік, що його всеосяжний вплив змінив геть усе, крім природи людини й природи всесвіту.

І щоб подивитися, як відходить цей вік, Лондон, його улюбленець і пестунчик, послав юрми своїх жителів, що плинули потоками крізь усі брами Гайд-парку, осередку вікторіанства, мисливського угіддя Форсайтів, де їм так добре полювалося. Під сірим небом, яке щохвилини могло розплакатися мрякою, темний натовп зібрався подивитись на пишну процесію. "Добра стара королева", зразок довголіття й чеснот, в останній раз вийшла зі свого відлюддя, влаштовуючи лондонцям святковий день. Із Гаундсдітча, Ектона, Ілінга, Гемпстеда, Ізлінгтона і Бетнал-Гріна, з Гекні, Горнсі, Літонстоуна, Беттерсі й Фулгема, а також із тих зелених пасовищ, де вигулюються Форсайти,— з Мейфера й Кенсінгтона, Сент-Джеймса й Белгревії, Бейзвотера, Челсі й Ріджент-парку,— звідусіль ішли люди, збираючись на тих вулицях, якими незабаром із похмурою пишнотою пройде процесія смерті. Ніколи вже більше не буде так довго владарювати жодна королева, ніколи люди не зможуть побачити, як ховають таку довгу добу. Шкода, що війна затяглася і на її труну не можна покласти вінок перемоги! Все інше буде там, прославляючи її в жалобному поході: солдати, матроси, чужоземні принци, приспущені прапори, похоронні дзвони, а головне — величезний, одягнений у чорне натовп, серед якого, мабуть, є й такі люди, в чиїх серцях під чорним убранням, яке всі надягли для годиться, таїться глибокий сум. Зрештою, вони проводять на вічний спочинок не тільки королеву, а,

більше того,— жінку, яка мужньо терпіла горе, жила чесно й розумно, скільки було снаги.
Серед натовпу біля огорожі, тримаючи під руку Аннет, Сомс чекав. Так! Вік відходить! Із цим тред-юніонізмом, із цими лейбористами в парламенті, з напливом європейської літератури, з чимсь новим у атмосфері, що всі відчувають, але не можуть визначити словами, все піде зовсім інакше; він пригадав юрбу того вечора, коли взяли Мафекінг, і слова Джорджа Форсайта: "Всі вони соціалісти, вони зазіхають на ваше добро". Як і Джеймс, Сомс не мав ні в чому певності тепер, коли на престол має сісти Едуард! Ніколи вже життя не буде таке безпечне, як при добрій старій Вікі! Він рвучко притиснув до себе руку молодої дружини. Це принаймні щось безсумнівно його власне, нарешті щось по-домашньому певне, щось таке, заради чого варто володіти власністю, щось нарешті цілком реальне. Міцно притискаючи до себе Аннет і намагаючись відгородити її від юрби, Сомс був задоволений. Натовп вирував навколо них, їв бутерброди, розкидав кришки; хлопці, повилазивши на платани, торохтіли, наче мавпи, кидалися галузками й апельсиновими шкуринками. Процесія затримувалася: вона має з'явитися з хвилини на хвилину. І раптом ліворуч трохи позаду він побачив високого чоловіка у м'якому капелюсі, з короткою сивуватою борідкою, і високу жінку в круглій хутряній шапочці під вуаллю. Джоліон і Айріні! Вони стояли, притулившись одне до одного, як він із Аннет, розмовляли й усміхалися. Вони його не бачили, і крадькома, з якимсь дуже дивним почуттям у душі Сомс стежив за цими двома. Здається, вони щасливі! Чого вони прийшли сюди — живе втілення незаконності, бунтарі проти вікторіанських ідеалів? Чого їм треба в цьому натовпі? Кожен із них двічі засуджений за аморальність, а вони ще наче й хизуються своїм коханням і розбещеністю! Він стежив за ними, мов заворожений, і неохоче визнав навіть тепер, тримаючи Аннет під руку, що вона, що Айріні... Ні! Він цього не визнає! І він відвів очі. Він не хоче бачити їх, не хоче, щоб його мучила, пекла давня гіркота, давнє бажання! І раптом Аннет повернулася до нього й сказала:
— Ці двоє людей, Сомсе,— я певна, вони знають вас. Хто вони?
Сомс позирнув скоса.
— Які люди?
— Та ось, ви їх бачите: ті, що повернулися йти. Вони знають вас.
— Ні,— відповів Сомс,— ви помиляєтесь, моя люба.
— Чарівне обличчя! А яка в неї хода! Elle est tres distinguee! [47]
Тоді Сомс подивився на них. Цією величною ходою вона ввійшла в його життя і вийшла з нього — гнучка, стрункa, далека, недосяжна, завжди уникаючи духовного спілкування з ним! Він рішуче відвернувся від цього далекого привиду минулого.
— Погляньте краще в той бік,— мовив він.— Уже з'явилися!
Але, стоячи біля огорожі, стискаючи її руку, здавалося, пильно стежачи за процесією, він тремтів, почуваючи, що назавжди щось втрачає, тремтів від гострого жалю, що не володіє ними обома.
Повільно наближалася музика й похоронний похід, і ось, оточена тишею, довга процесія пройшла через паркову браму. Він почув, як Аннет прошепотіла: "Яке сумне й прекрасне видовище!",— відчув потиск її руки, коли вона стала навшпиньки, і його охопило хвилювання натовпу. Ось він, катафалк королеви,— труна віку, що поволі відходить у минуле! І їй услід здіймався глухий стогін людей, які вишикувалися довгою шеренгою обабіч, звук, якого Сомсові ніколи не доводилося чути, такий підсвідомий, первісний, глибокий і безпосередній, що ані він, ані жоден із присутніх не знав, чи він вихопився з їхніх уст. Нечуваний звук! Данина віку своїй

власній смерті... А-а-а! А-а-а! Грунт вислизає з-під ніг. Те, що здавалося вічним, щезає! Королева — упокой, господи, її душу!
Він линув разом із катафалком, цей невпинний стогін, як вогонь повзе по траві вузенькою стрічкою; він супроводив процесію, котився по щільних лавах натовпу миля за милею. Це був людський і водночас не людський стогін, породжений тваринною підсвідомістю, потаємним розумінням невблаганного закону, що все вмирає, все змінюється. Нікому з нас, нікому з нас не судилося жити вічно!
Потім на короткий час настала тиша — на дуже короткий час, а тоді люд загомонів, обговорюючи цікаве видовище. Сомс постояв іще трохи, щоб Аннет розважилася, а потім повів її з парку на Парк-лейн до батька снідати... Джеймс провів ранок, визираючи з вікна своєї спальні. Останнє видовище, яке він споглядає у своєму житті,— останнє, а він перебачив їх силу-силенну! Отже, вона вмерла! Ну що ж, вона дожила до похилого віку. Він та Свізін були присутні на її коронації: струнка молоденька дівчина, не старша за Імоджен! Останнім часом вона стала дуже огрядна. Вони із Джоліоном бачили, як вона вінчалася з тим німцем, її чоловіком; він виявився порядною людиною; а потім помер і залишив її з сином. І Джеймс пригадав ті вечори, які він провів із своїми братами та друзями, коли, попиваючи вино й заїдаючи горіхами, вони похитували головами, говорячи про цього юнака. А тепер він вступив на престол. Кажуть, що він споважнів, але хтозна, як воно там насправді! Джеймс не здивується, якщо він знову почне сіяти гріхами. А скільки люду на вулиці! Здається, не так уже й багато часу минуло, відколи вони удвох із Свізіном стояли в натовпі біля Вестмінстерського абатства в день її коронації, а потім Свізін запросив його до Креморна — Свізін любив гульнути; здається, ніби це було не набагато давніше за ювілейний рік, коли він удвох із Роджером найняв балкон на Пікаділлі. Джоліон, Свізін, Роджер — усі повмирали, а йому в серпні буде дев'яносто! А тепер іще й Сомс одружився з француженкою. Французи — дивний народ, але кажуть, що француженки хороші матері. Часи міняються! Кажуть, що німецький кайзер теж присутній на похороні; а от його телеграма старому Крюгерові була просто в жахливому тоні. Джеймс не здивується, якщо він іще наробить лиха. Зміни! Гм! Ну що ж, нехай самі за себе дбають, коли його не стане; він не знає, що з ним буде! А от сьогодні Емілі запросила на сніданок Дарті з Вініфред та Імоджен, щоб познайомитися з Сомсовою дружиною,— завжди вона щось придумає! А Айріні, кажуть, живе з цим Джоліоном. Мабуть, тепер він з нею одружиться.
"Що сказав би з приводу всього цього брат Джоліон?"— думав він. І цілковита неспроможність довідатися, що сказав би його старший брат, якого він колись глибоко шанував, так стурбувала Джеймса, що він устав із свого крісла біля вікна й почав поволі міряти кімнату хисткими кроками.
"Вона була гарна жінка,— думав він.— Я її полюбив. Може, Сомс був їй не пара... Хтозна, як воно там було. У нас ніколи не виникало ніяких непорозумінь із нашими дружинами". Жінки змінилися, все змінилося! А тепер ось і королева померла, і нічого вже не вдієш! Помітивши заворушення в натовпі, Джеймс спинився біля вікна й притулився носом до шибки, так що кінчик його побілів від холоду. Вони вже з'явилися з-за рогу Гайд-парку — зараз її провезуть повз будинок! Чому Емілі не приходить сюди подивитись? Знайшла час морочитися із сніданком! Вона потрібна йому цієї хвилини, потрібна! Вдивляючися крізь голі віти платанів, він побачив похоронну процесію, побачив, як люди скидають капелюхи,— він не здивується, якщо багато хто застудиться! Голос позаду сказав:
— Та звідси тобі чудово все видно, Джеймсе!

— Нарешті з'явилася!— пробурчав Джеймс.— Чому ти не прийшла раніше? Ти могла все пропустити!
І він замовк, напружено вдивляючись у вікно.
— Що це за гамір?— раптом запитав він.
— Немає ніякого гамору,— відповіла Емілі.— Та й з якої речі? Не будуть же вони вигукувати вітання.
— Я чую шум.
— Дурниці, Джеймсе!
Крізь подвійні рами не доходило жодного звуку: насправді Джеймс чув стогін свого власного серця — такий він був вражений видовищем того, як відходить його вік.
— Дивись, щоб ти не говорила мені, де мене поховають,— раптом сказав він.— Я не хочу цього знати.
І він відвернувся від вікна. От уже й немає старої королеви! Що ж, вона зазнала чимало горя — мабуть, рада звільнитися від його тягаря!
Емілі взяла щітки Для волосся.
— Маємо ще час причесати тебе, поки вони прийдуть,— сказала вона.— Ти повинен бути сьогодні дуже гарний, Джеймсе.
— Ох!— зітхнув Джеймс.— Кажуть, вона вродлива.
Зустріч із новою невісткою відбулася в їдальні. Джеймс сидів біля каміна, коли вона зайшла. Він сперся руками на бильця крісла й поволі підвівся. Згорблений, чепурний у своєму сюртуку, тонкий, як Евклідова лінія, він узяв руку Аннет, і його стурбовані очі на зморшкуватому обличчі, яке стало зовсім безбарвним, утупилися в неї занепокоєним поглядом. І її квітуча молодість справила на нього такий магічний вплив, що очі його злегка заблищали, а щоки порожевіли.
— Як поживаєте?— запитав він.— Ви, мабуть, дивилися на королеву? Чи важко було переїздити через Ла-Манш?
Такими словами він привітав жінку, від якої сподівався внука, що продовжить його рід.
Дивлячись на нього, такого старого, кощавого, сивого й бездоганно вбраного, Аннет пробелькотіла щось французькою мовою, чого Джеймс не зрозумів.
— Так, так,— сказав він,— ви, певна річ, хочете їсти. Сомсе, подзвони. Ми не будемо чекати цього Дарті.
Але цієї ж хвилини вони прибули. Дарті не хотілося порушувати звичний плин свого життя заради того, щоб подивитися на "стареньку". Попиваючи зранку коктейль, він зайняв вигідну спостережну позицію біля вікна для курців у "Айсіумі", і Вініфред та Імоджен були змушені зайти за ним, повертаючися з парку. Його карі очі втупилися в Аннет із майже здивованим захопленням. Цей Сомс підхопив собі другу красуню! Що в ньому бачать жінки! Звичайно, вона піднесе йому таку саму пілюлю, як і та; але поки що йому можна позаздрити! І Дарті розгладив вуса: відпочивши дев'ять місяців біля родинного вогнища на Грін-стріт, він майже зовсім виплекав і свою колишню зовнішність, і самовпевненість. Незважаючи на приязну увагу Емілі, спокій Вініфред, доброзичливі запитання Імоджен, балаканину Дарті й намагання Джеймса почастувати невістку якомога краще, Сомс відчував, що сніданок минув не дуже вдало для його молодої дружини. Незабаром він сказав, що їм пора йти.
— Цей мосьє Дарті,— мовила Аннет у кебі,— je n'aime pas ce type-la! [48]
— Ще б пак!— відповів Сомс.
— Ваша сестра дуже приємна жінка, і дочка у неї гарненька. Ваш батько дуже старий. Я думаю, ваша мати має з ним багато клопоту; я б не хотіла бути на її місці.

Сомс кивнув головою, відзначивши проникливість і ясний, твердий розум своєї молодої дружини; але ті слова трохи його занепокоїли. Мабуть, у нього промайнула думка: "Коли мені буде вісімдесят років, їй мине тільки п'ятдесят п'ять, і тоді вона матиме зі мною багато клопоту!"
— Ми з вами повинні відвідати ще одних моїх родичів,— сказав він.— Вони здадуться вам дивакуватими, але нам треба у них побувати; а тоді ми пообідаємо й підемо до театру.
У цей спосіб він підготував її до відвідин дому Тімоті. Але в Тімоті все вийшло інакше. Тітонькам було так приємно побачити любого Сомса після його такої довгої відсутності; і вони дуже раді познайомитися з Аннет!
— Ви така гарненька, серденько; чи не занадто молода й гарна для любого Сомса, правда? Але він дуже уважний і турботливий, такий зразковий чоло...
Тітонька Джулі прикусила собі язика й торкнулася губами до щік Аннет якраз під очима — згодом вона змальовувала їх Френсі, коли та прийшла до них у гості: "Сині як волошки і такі гарні, що я ледве стримала бажання поцілувати їх. Я повинна сказати, що любий Сомс таки справжній знавець. На свій французький манір, хоч і не занадто французький, вона така сама вродлива — хоч і не така витончена, не така чарівлива — як Айріні. Адже вона справді таки була чарівлива! Шкіра молочно-біла, очі темні, волосся couleur de... Як це воно? Я завжди забуваю.
— Feuille morte,— підказала Френсі.
— Атож, опалого листу — так дивно. Пригадую, коли я ще була малою, перед тим як ми приїхали до Лондона, у нас було цуценя гончака,— щоб прогулюватися з ним, як тоді говорили; так от, у нього була брунатна пляма на голові, біленькі груди й гарні темно-карі очі, й це була особа жіночої статі.
— Так, тітонько,— сказала Френсі,— але я не бачу тут ніякого зв'язку.
— Ой!— вигукнула тітонька Джулі, наче сп'янівши від спогадів.— Вона була чарівна, а її очі й ця пляма ну просто...— І вона замовкла, наче спіймавши себе на тому, що набалакала зайвого.— Feuille morte,— додала вона раптом.— Запам'ятай це, Гестер!
Між двома сестрами почалася довга суперечка: слід чи не слід покликати Тімоті, щоб він подивився на Аннет.
— Та не треба завдавати собі клопоту!— сказав Сомс.
— Але ж це ніякий не клопіт, хоча, звичайно, він трохи буде вражений тим, що Аннет француженка. Його так налякала Фашода. Мабуть, Гестер, нам краще не ризикувати. Так приємно, що вона посидить тут з нами, правда ж? А як твої справи, Сомсе? Ти вже зовсім заспокоївся після...
Гестер швидко втрутилася.
— А які ваші враження від Лондона, Аннет?
Сомс занепокоєно чекав її відповіді. Але Аннет відповіла обмірковано, стримано:
— О, я знаю Лондон. Мені вже доводилося тут бувати.
Він і досі не наважився поговорити з нею щодо ресторану. У французів інші уявлення про вище коло, і порада не згадувати про ресторан може здатися їй смішною; він чекав, поки вони одружаться, а тепер жалкував, що не поговорив раніше.
— А яку частину Лондона ви знаєте найкраще?— запитала тітонька Джулі.
— Сохо,— просто відповіла Аннет.
Сомс стиснув зуби.
— Сохо?— перепитала тітонька Джулі.— Сохо?
"Це обійде всю рідню",— подумав Сомс, а вголос сказав:
— Район цей значною мірою французький і досить цікавий.

— Атож,— промовила тітонька Джулі,— твій дядечко Роджер мав там колись будинки; пригадую, йому завжди доводилося виселяти звідти пожильців.
Сомс звернув розмову на Мейплдергем.
— Звичайно,— сказала тітонька Джулі,— скоро ви переїдете туди й влаштуєте там своє гніздо. Нам так хочеться, щоб у Аннет якомога швидше з'явився маленький...
— Джулі!— вигукнула у відчаї тітонька Гестер.— Подзвони, хай приготують чай!
Сомс не наважився чекати чаю і пішов із Аннет.
— На вашому місці я не розповідав би про Сохо,— сказав він у кебі.— В Лондоні цей район вважається досить непевним, а ви тепер уже вийшли з тієї сфери, якою обмежувалося ваше життя в ресторані. Річ у тім,— додав він,— що я хочу ввести вас у вище коло, а англійці страшенні сноби.
Ясні очі Аннет широко розплющилися; на устах промайнула усмішка.
— Так?— сказала вона.
"Гм,— подумав Сомс,— це вона про мене!" І він пильно подивився на Аннет.
"У неї дуже практичний розум,— подумав він.— Треба, щоб вона зрозуміла все раз і назавжди!"
— Послухайте, Аннет! Це дуже просто, аби тільки ви захотіли збагнути. Наші люди вільних професій, а також заможні люди вважають себе вищими від торговців та фабрикантів, окрім, звичайно, дуже багатих. Може, це й нерозумний погляд, але тим часом він існує. В Англії не варто розголошувати, що ви тримали ресторан чи крамницю чи заробляли гроші будь-якою комерцією або підприємництвом. То байдуже, що ви, можливо, робили цю справу чесно й бездоганно, однаково це кладе на вас певне тавро; вас уже не всюди запросять і не скрізь приймуть — оце і все.
— Розумію,— сказала Аннет.— У Франції так само.
— Он як!— пробурмотів Сомс із полегкістю і водночас відчуваючи збентеження.— Звичайно, клас — це, по суті, все.
— Так,—сказала Аннет,— comme vous etes sage [49].
"Це чудово,— подумав Сомс,— дивлячись на її уста,— але вона досить цинічна". Його знання французької мови були ще не настільки великі, щоб він відчув себе ображеним через те, що вона не сказала йому tu [50]. Він обійняв її і стиха мовив з напруженням:
— Et vous etes ma belle femme [51].
Аннет пирхнула зі сміху.
— Oh, non!— сказала вона.— Oh, non! ne parlez pas francais [52], Сомсе. А чого це так хочеться тій старій леді, вашій тітоньці?
Сомс прикусив губу.
— Бог її знає!— відповів він.— Завжди вона щось таке вигадає.
Але він знав краще за бога.

XI. ЗАВЗЯТТЯ ПІДУПАЛО

Війна тривала. Казали, що Ніколас заявив: вона коштуватиме не менше як триста мільйонів, перш ніж її пощастить закінчити! Податок на прибутки був під загрозою значного підвищення. Проте за свої гроші вони дістануть Південну Африку в повне володіння раз і назавжди. І хоча о третій годині ночі власницький інстинкт трясло, як у пропасниці, за сніданком він очунював, пригадуючи, що на цьому світі нічого не одержиш задарма. Отож у цілому люди жили собі так, наче не було ні війни, ні концентраційних таборів, ні затятого Девета[53], ні ворожих почуттів на континенті, ніяких неприємностей. Загалом настрої у країні можна було визначити по карті Тімоті, чиє завзяття підупало значною мірою: Тімоті вже не пересував прапорців, а самі вони не могли пересуватися ні назад, ні вперед, як їм годилося б робити.

Завзяття підупало не тільки тут; це поширилося й на форсайтівську біржу й породило почуття загальної невпевненості відносно того, що буде далі. Оголошення в шпальті про шлюби у "Таймсі": "Джоліон Форсайт із Айріні, єдиною дочкою покійного професора Герона",— викликало сумніви відносно того, чи правильно газета назвала Айріні. А проте в цілому Форсайти відчули полегкість, беручи до уваги, що її не назвали "Айріні, колишня дружина" або "розлучена дружина Сомса Форсайта". Можна навіть сказати, що від самого початку родина досить легко сприйняла всю цю "історію". Як висловився Джеймс: "Нічого вже не вдієш". Нема чого турбуватися! Яка з того користь, коли вони визнають, що це було для них, як тепер кажуть, "тяжким ударом".
Але що ж буде тепер, коли вони обидва — і Сомс, і Джоліон— знов одружені! Ось що було найцікавіше. Казали, Джордж побився об заклад із Юстасом, що маленький Джоліон з'явиться раніше за маленького Сомса. Джордж такий штукар! Ходили також чутки, що він нібито заклався з Дарті, чи доживе Джеймс до дев'яноста років, хоча хто з них ставив на Джеймса, лишилося невідомим.
На початку травня до Тімоті завітала Вініфред і повідомила, що Вела поранило кулею в ногу і його мають демобілізувати. Його доглядає дружина. Він буде трохи кульгати, проте тільки ледь помітно. Йому б хотілося, щоб дід купив йому там ферму, він збирається розводити коней. Батько Голлі дає їй вісімсот фунтів на рік, отож вони житимуть у достатку, бо дід сказав, що даватиме Велу п'ятсот; але щодо ферми, то він не знає, не має певності: він не хоче, щоб Вел розкидався грішми.
— Проте ви ж самі розумієте,— сказала Вініфред,— йому треба взятися до якого-небудь діла.
Тітонька Гестер висловила думку, що дідусь, певно, має слушність, бо якщо він не купить ферми, то, в кожному разі, нічого лихого не трапиться.
— Але Вел любить коней,— сказала Вініфред.— Конеферма була б для нього якраз підхожою справою.
Тітонька Джулі вважала, що коні дуже ненадійні; хіба Монтегю не переконався в цьому?
— Вел не такий,— сказала Вініфред.— Він удався в мене.
Тітонька Джулі не мала сумніву, що любий Вел дуже розумний хлопець.
— Я часто пригадую,— розповіла вона,— як він дав фальшиву монетку жебракові. Дідусь його був такий задоволений. Він сказав: це доводить, що хлопець кмітливий. Пам'ятаю, він заявив, що його слід послати у флот.
Тітонька Гестер озвалася й собі: чи не здається Вініфред, що молодим людям краще жити на проценти й не ризикувати капіталом у такому юному віці?
— Еге ж,— сказала Вініфред,— якби вони жили в Лондоні, то, може, воно й так; у Лондоні жити, нічого не роблячи, справді цікаво. Але там, у Африці, він просто помре з нудьги.
Тітонька Гестер відповіла, що було б дуже приємно, якби він узявся до якогось діла, але тільки тоді, коли матиме тверду гарантію, що не зазнає збитків. Вони ж не убогі, мають свій капітал. От Тімоті тільки виграв, коли пішов із тієї фірми. Тітонька Джулі запитала, що сказав із цього приводу Монтегю.
Вініфред не задовольнила її цікавості, бо Монтегю зауважив коротко: "Почекай, поки помре старий".
Цієї миті повідомили, що прибула Френсі. Її очі сяяли веселою усмішкою.
— Ну,— сказала вона,— то яка ваша думка про це?
— Про що, любонько?
— Про те, що в сьогоднішньому "Таймсі".

— Ми його ще не бачили, ми завжди читаємо його після обіду. Доти він у Тімоті.
Френсі закотила очі.
— То, може, ти нам розкажеш?— запитала тітонька Джулі.— Що там сталося?
— Айріні народила сина в Робін-Гілі.
Тітоньці Джулі аж дух забило.
— Але ж вони одружилися лише в березні!
— Авжеж, тітонько! Правда ж, цікаво?
— Ну що ж,— сказала Вініфред,— я дуже рада. Мені було шкода Джоліона, що він втратив сина. Це могло статися і з Велом.
Тітонька Джулі поринула в якісь роздуми.
— Цікаво,— пробурмотіла вона,— що подумає з цього приводу наш любий Сомс? Він так хотів мати сина. Це я по секрету знаю.
— То він його й матиме,— сказала Вініфред,— якщо все буде гаразд.
Очі тітоньки Джулі заяскріли з радощів.
— Як чудово!— мовила вона.— Коли?
— В листопаді.
Який щасливий місяць! Проте їй кортіло, щоб це сталося швидше. Джеймсові надто довго чекати, беручи до уваги його вік!
Чекати! Вони боялися, що чекання виявиться задовгим для Джеймса, хоч і звикли до нього самі. Насправді воно їм правило за велику розвагу. Чекати! Чекати, коли можна буде прочитати "Таймс"; чекати племінницю чи племінника, що завітають до них і розважать їх; новин про Ніколасове здоров'я; звістки про те, чи вирішив зрештою Крістофер піти на сцену; повідомлення про копальню небожа місіс Мак-Ендер; лікаря, котрий мав оглянути Гестер, бо вона часто прокидається серед ночі; книжок із бібліотеки, які завжди хтось брав; застуди Тімоті; погожого дня, але без спеки, такого, щоб вони могли прогулятися в Кенсінгтонському саду. Чекати, сидячи біля каміна у вітальні, щоб задзвонив над ними годинник; а їхні кощаві, вузлуваті, помережані жилами руки невтомно орудують дротиками та гачками, і їхнє волосся заворожене, наче хвилі Канута [54], й не змінює свого кольору. Чекати в своїх чорних шовкових та атласних сукнях, поки світські звичаї дозволять Гестер перевдягнутися в темно-зелене, а Джулі в темно-брунатне. Чекати, поволі перебираючи в своїй старечій пам'яті дрібні радощі й жалі, події й сподівання свого обмеженого родинного світу, наче корови, що терпляче ремигають на своєму постійному пасовищі. А цієї нової події таки варто чекати. Сомс завжди був їхнім улюбленцем, бо він дарував їм картини й заходив до них мало не кожного тижня,— а без нього вони тепер дуже скучали,— і потребував їхнього співчуття через те, що розладнався його перший шлюб. Ця нова подія — народження Сомсового спадкоємця — така важлива для нього і його любого батечка, щоб Джеймс міг спокійно померти без сумнівів щодо майбутнього. Джеймсові вкрай обридла непевність, а з таким зятем, як Монтегю, він аж ніяк не може бути задоволений, не маючи інших внуків, крім молодих Дарті. Зрештою, ім'я людини щось та важить! І що ближче надходив день Джеймсового дев'яносторіччя, то більше вони непокоїлися тим, чи достатньо він бережеться. Він буде перший з Форсайтів, що доживе до такого віку, й установить, так би мовити, новий рекорд у боротьбі за життя. А це дуже важливо для них, адже їм уже минуло вісімдесят п'ять і вісімдесят сім, хоча вони й не хотіли думати про себе: поки що їм треба думати про Тімоті, якому не минуло ще й вісімдесяти двох. Звичайно, після смерті вони попадуть у кращий світ. "В домі отця мого є багато палат"— це був улюблений вислів тітоньки Джулі, він завжди розраджував її, нагадуючи про ті доми, на яких нажив своє багатство любий Роджер. Біблія, певна річ, була великою втіхою, й коли випадала дуже

погожа неділя, вони ходили зранку до церкви; і часом Джулі крадькома заходила до кабінету Тімоті, упевнившись, що його там немає, і клала на його столик серед книжок розгорнене Євангеліє — звичайно, він багато читав, адже він колись був видавцем. Проте вона помітила, що потім за обідом Тімоті завжди сердитий. І Смізер часто їй розповідала, що, прибираючи кімнату, вона піднімає книжки з підлоги. Однак усе-таки їм здавалося, що на небі їм буде не так затишно, як у цих кімнатах, де вони з Тімоті довго чекають. Тітонька Гестер — та взагалі не могла навіть думати про будь-яке зусилля. Всяка переміна чи, краще сказати, думка про переміну — бо в її житті не бувало ніяких перемін — завжди її дуже бентежила. Тітонька Джулі, котра була хоробріша, часом думала, що в іншому світі буде цікаво; вона й досі з приємністю згадувала подорож до Брайтона того року, коли померла люба Сюзен. Але всім відомо, що Брайтон чудове місце, а от як там буде на небі, це сказати досить таки важко, тому загалом вона схильна почекати.

Коли настав день народження Джеймса, п'ятого серпня, вони з самого ранку були дуже схвильовані й, снідаючи в ліжку, посилали одна одній через Смізер коротенькі записки. Смізер повинна сходити на Парк-лейн, передати їхні привітання та маленькі подарунки й запитати, як почуває себе містер Джеймс і чи добре йому спалося напередодні такої важливої події. А вертаючись назад, нехай Смізер завітає на Грін-стріт — це трохи не по дорозі, але вона зможе сісти на омнібус на Бонд-стріт: це її трошки розважить — і попросить любу місіс Дарті навідатися до них, перш ніж вона виїде з міста.

Все це Смізер виконала — незрівнянна служниця, яку ще тридцять років тому тітонька Енн вишколила до такого досконалого рівня, який тепер здається недосяжним. Містер Джеймс, як сказала місіс Джеймс, чудово спав уночі, він передає їм привіт; місіс Джеймс переказувала, що він здивований і скаржиться, бо не знає, до чого ця метушня. Ага, а місіс Дарті передає вітання, вона заїде на чай.

Тітонька Джулі й Гестер, хоча трохи й вражені тим, що їхні подарунки не були окремо згадані,— вони з року в рік забували, що Джеймс ненавидить подарунки, "марнують на нього гроші", як він казав,— проте були "в захваті", це свідчило, що Джеймс в доброму гуморі, а це так важливо для нього. І вони почали чекати на Вініфред. Вона приїхала о четвертій годині й привезла з собою Імоджен і Мод, яка недавно повернулася із школи і теж стала "така гарненька", і тому їм було надзвичайно важко запитати, чи немає новин про Аннет. Тітонька Джулі все ж таки набралася сміливості й спитала Вініфред, що там чути і чи Сомс хвилюється.

— Дядечко Сомс завжди хвилюється, тітонько,— втрутилася Імоджен.— Він не може бути щасливий тепер, коли здобув своє.

Слова ці здалися знайомими тітоньці Джулі. Ах, так! Той смішний малюнок, який намалював Джордж і якого їм не показали! Але що Імоджен має на увазі? Що її дядечко завжди хоче мати більше, ніж може? Але ж думати так дуже негарно.

Голос Імоджен прозвучав дзвінко й чітко:

— Подумати тільки! Аннет усього на два роки старша за мене. Як це, мабуть, жахливо для неї — вийти заміж за дядечка Сомса!

Тітонька Джулі злякано сплеснула руками.

— Дитино моя,— сказала вона,— ти сама не знаєш, що говориш. Твій дядечко Сомс чудова пара для будь-якої жінки. Він дуже розумний, і гарний на вроду, і багатий, і уважний, і дбайливий, і зовсім не старий, враховуючи всі обставини.

Імоджен перевела погляд своїх ясних, променистих очей з однієї "старенької" на іншу й тільки всміхнулася.
— Я сподіваюся,— суворо сказала тітонька Джулі,— що ти вийдеш заміж за такого ж хорошого чоловіка.
— Я не вийду заміж за хорошого чоловіка, тітонько,— стиха мовила Імоджен,— бо хороші чоловіки нудні.
— Якщо ти й надалі будеш дотримуватися такої думки,— відповіла приголомшена тітонька Джулі,— то ніколи не вийдеш заміж. Краще облишмо цю розмову.— І, повернувшись до Вініфред, вона запитала:—Як там Монтегю?
Увечері, коли вони чекали обіду, вона сказала впівголоса:
— Гестер, я звеліла Смізер подати півпляшки солодкого шампанського. Я вважаю, ми повинні випити за здоров'я нашого любого Джеймса і... і за здоров'я Сомсової дружини; тільки зробимо це потаємно. Я лише скажу: "Ти розумієш мене, Гестер!"— і ми з тобою вип'ємо. Бо інакше це розладнає здоров'я Тімоті.
— Швидше це розладнає наше здоров'я,— відповіла тітонька Гестер.— Але, мабуть, таки треба задля такої нагоди.
— Так,— захоплено підтвердила тітонька Джулі,— це справжня нагода! Тільки уяви собі: що, коли в нього народиться маленький хлопчик, спадкоємець, який продовжить рід! Я вважаю, що це дуже важливо тепер, коли Айріні народила сина. Вініфред каже, що Джордж називає Джоліона "трипалубним", бо в нього три сім'ї! Джордж не може без жартів! І диво дивне! Айріні зрештою оселилася в домі, який Сомс збудував для них двох. Отак не пощастило нашому любому Сомсові, а він завжди був такий статечний.
Ввечері у ліжку, схвильована й трохи збуджена келихом вина й другим таємним тостом, вона лежала з розгорнутим молитовником і дивилася на стелю, осяяну жовтим світлом настільної лампи. Малята! Така радість для них усіх! І вона буде така щаслива, коли побачить, що любий Сомс щасливий. Але ж, звичайно, він неодмінно буде тепер щасливий, незважаючи на те, що сказала Імоджен. Він матиме все, чого йому бажалося: багатство, і дружину, і дітей! І він доживе до глибокої старості, як його любий батечко, і зовсім забуде Айріні й цю жахливу історію. От якби їй пощастило продовжити собі віку настільки, щоб купити його дітям першого їхнього коника-гойдалку! Смізер вибере його для неї в крамниці, гарного, в яблуках. Ах, як її колись гойдав Роджер, гойдав, аж поки вона впала! Боже милий, це було так давно! Було! "В домі отця мого багато палат..." До неї долинуло тихеньке шкряботіння. "У нас немає мишей!"— подумала вона машинально. Шкряботіння залунало дужче. Ну ось! Це таки миша! А безсовісна Смізер запевняє, що їх немає. І незчуєшся, як вона прогризе в панелі дірку, і тоді доведеться кликати майстрів. А вони потрощать усе, поламають! І вона лежала, ледь поводячи очима, прислухаючись до того шкряботіння і чекаючи, поки прийде сон і звільнить її від нього.
XII. НАРОДЖЕННЯ ФОРСАЙТА
Сомс вийшов із садової хвіртки, перетнув моріжок, постояв на стежці, що бігла понад берегом, повернувся й пішов назад до садової хвіртки, навіть не усвідомлюючи, що ходить. Лише почувши, як зашурхотіли по жорстві колеса, він збагнув, що минув деякий час і лікар поїхав. Що ж він йому сказав?
— Справа стоїть саме так, містере Форсайт. Я можу поручитися за її життя, якщо зроблю операцію, але дитина народиться мертва. Якщо я не зроблю операції, дитина майже напевно народиться жива, але це великий ризик для матері, великий ризик. У будь-якому випадку, на мою думку, вона вже не зможе мати дітей. В її теперішньому стані вона не здатна вирішувати сама

за себе, а чекати матері ми не можемо. Отже, вирішувати повинні ви, а я тим часом приготую все необхідне. Я повернуся за годину.
Вирішувати! Що ж вирішити! Немає часу привезти фахівця! Немає часу ні на що!
Стукіт коліс стих удалині, а Сомс усе ще стояв, прислухаючись, потім, раптом затуливши вуха, знову рушив до річки. Пологи почалися передчасно, і не було ніякої можливості вжити якихось заходів чи навіть викликати матір! Вирішити повинна була б її мати, але вона прибуде з Парижа не раніше як увечері! Якби ж то він міг зрозуміти цей лікарський жаргон, усі ці медичні тонкощі, якби був певен, що зуміє зважити геть усі "за" і "проти"; але ж це для нього китайська грамота, він тямить у цьому не більше, ніж неюрист у юриспруденції. А проте він повинен вирішувати! Торкнувшися чола, він відчув, що рука змокріла, хоч надворі було холодно. Цей стогін, що долинає з її кімнати! Якщо він повернеться туди, йому буде тільки важче. Треба зберегти спокійний, ясний розум. Один вихід: його молода дружина майже напевно залишиться жива, а його дитина напевно помре; і — більше не буде дітей! Другий вихід: дружина, можливо, помре, дитина майже напевно житиме; і — більше не буде дітей! Що ж вибрати?.. Протягом останніх двох тижнів безперестану йшли дощі — води в річці прибуло, і навколо плавучого будиночка, що стояв біля причалу, плавало пожовкле листя — течія принесла його з лісів, де після приморозку почався листопад. Листя опадає, життя людське спливає! Смерть! Вирішувати, кому буде смерть. І нікого, хто міг би допомогти порадою. Життя людського вже не вернеш. Не можна випускати з рук нічого свого, бо коли випустиш, то вже навіки. Ти станеш беззахисним, голим, як оті дерева, коли з них опадає листя; оголятимешся що далі, то більше й більше, а потім ти теж зів'янеш і впадеш додолу. Нараз його уява зробила дивний стрибок: йому здалося, що то не Аннет лежить за тим вікном, яке блищить від сонця, а Айріні — в їхній спальні на Монпельє-сквер, як то могло статися шістнадцять років тому. Чи вагався б він тоді? Жодної хвилини! Операція, операція! Зробити все, щоб вона жила! Не рішення, а крик душі — врятувати, хоча він і тоді вже знав, що вона його не любить! Але тепер!.. Ні, в його почутті до Аннет не було непереборної сили! Він багато міркував над цим протягом останніх місяців, а особливо часто, відколи її охопив страх. Вона норовиста, себелюбна, як усі француженки. Але ж така гарненька! Що б вибрала вона — зважилася б на ризик? "Я знаю, вона хоче мати дитину,— думав він.— Якщо дитина народиться мертва і у неї не буде ніякої надії стати матір'ю, це її страшенно засмутить. Ніякої надії! Все намарне! Жити з нею рік за роком без дитини! І нічого, що могло б прив'язати її! Вона занадто молода. Ніяких сподіванок для неї і для мене! Для мене?" Він ударив себе в груди! Чому він не може міркувати, не думаючи про себе,— забути про себе й вирішити, що йому слід робити? Ця думка шпигнула його, потім утратила свою гостроту, наче зламалася, вдарившись об панцир. Забути про себе? Неможливо! Попасти в простір, де немає ані звуків, ані запахів, ані дотику, ані світла! Сама думка про це була страшна, безглузда! І, дійшовши до підвалин реальності, до основи форсайтівського духу, Сомс заспокоївся на хвилину. Коли ти зникаєш, то все зникає; може, воно й триває, але втрачає весь свій сенс!
Він поглянув на годинника. За півгодини повернеться лікар. Він мусить вирішити. Якщо він не погодиться на операцію і вона помре, як він подивиться в очі її матері й лікарю? Як погляне в очі своєму сумлінню? Але ж вона народжує його дитину. Якщо погодиться на операцію, то він прирікає їх обох на бездітність. А заради чого ж іще він одружився з нею, як не задля того, щоб мати законного спадкоємця? І його батько — на порозі могили — чекає звістки! "Це жорстоко,— думав він.— Чого я маю це

вирішувати! Це жорстоко!" Він повернувся й пішов до будинку. Простий переконливий спосіб вирішити! Він витяг монету і зразу ж сховав її. Він знав: якщо її підкине, то однаково не вчинить так, як випаде. Він пішов у їдальню, далі від тієї кімнати, звідки лунав стогін. Лікар сказав: іще є надія. Тут надія здавалася більшою: не плинула річка, не спадало листя. В каміні палахкотів вогонь. Сомс відчинив засклені дверцята буфета. Він майже ніколи не вживав міцних напоїв, але тепер налив собі віскі й випив його, не розбавляючи, щоб розігріти кров. "Цей Джоліон,— думав він,— у нього вже є діти. Йому дісталася жінка, яку я по-справжньому любив, і тепер він має від неї сина! А я!.. Мене просять, щоб я погодився на вбивство своєї єдиної дитини! Аннет не може померти; це неможливо. Вона дужа!"
Він усе ще стояв похнюплений біля буфета, коли надворі заторохтіли колеса лікаревої коляски. Тоді він вийшов у хол. Йому довелося чекати, поки лікар зійде вниз від породіллі.
— Ну як там, докторе?
— Усе без змін. Ви вже вирішили?
— Так,— сказав Сомс.— Не треба оперувати!
— Не треба? Ви ж розумієте, що це великий ризик?
Сомсове обличчя наче застигло, ворухнулися тільки губи:
— Ви сказали, що є надія?
— Надія є, але невелика.
— Ви кажете, що дитина напевно загине, коли зробите операцію.
— Так.
— Ви підтверджуєте свою думку, що ні в якому разі у неї не буде дітей?
— Цього не можна стверджувати з цілковитою певністю, але навряд.
— В неї міцне здоров'я,— сказав Сомс.— Спробуємо ризикнути.
Лікар подивився на нього дуже пильно.
— Ви берете на себе тяжку відповідальність,— сказав він.— Якби це була моя дружина, я б не зважився.
Сомсове підборіддя сіпнулося вгору, наче його вдарили.
— Чи потрібна моя допомога?— запитав він.
— Ні, тримайтеся далі.
— Тоді я буду в картинній галереї. Ви знаєте, де це?
Лікар кивнув головою і пішов нагору.
Сомс стояв на місці, прислухаючись. "Завтра в цей час,— думав він,— я, можливо, буду її убивцею". Але ні! Це несправедливо, це жахливо назвати себе таким словом! Його знову огорнула похмура задума, і він пішов у галерею. Там він спинився біля вікна. Вітер віяв з півночі; було холодно, ясно; по яскраво-синьому небу мчали великі пасма білих хмарин; річка теж синіла крізь мереживо золотавого листя; ліси вигравали буйними барвами, охоплені багряним полум'ям,— рання осінь. Якби йшлося про його власне життя, чи зважився б він на такий ризик? "Але ж вона воліла б ризикнути моїм життям,— подумав він,— аніж утратити дитину! Адже вона не любить мене!" Та й чого іншого можна сподіватися від молодої дівчини, від француженки? Єдине життєво важливе для них обох, життєво важливе для їхнього подружнього життя і їхнього майбутнього — це дитина! "Я зазнав стільки мук заради цього,— думав він.— Я витримаю; так, витримаю. Є надія врятувати обох; так, є надія!" Не випускати з рук свого, аж поки стане сили,— так велить людська природа! Він почав ходити по галереї. Недавно він придбав одну картину, яка, він знав це, була справжнім скарбом, і він зупинився перед нею: дівчина з тьмяно-золотавими косами, схожими на металеву пряжу, що дивилася на маленьку золоту потвору, яку тримала в руці. Навіть цієї болісної хвилини Сомс почував задоволення від того, що

придбав таку чудову річ,— він милувався тим, як майстерно виписаний стіл, підлога, стілець, постать дівчини, милувався зосередженим виразом її обличчя, тьмяно-золотавим плетивом її кіс, яскраво-золотою барвою маленької потвори. Збирати картини, багатіти, багатіти! Навіщо, коли...
Він рвучко відвернувся від картини й підійшов до вікна. Кілька голубів злетіли зі своїх тичок біля голубника й, підхоплені вітром, розгорнули крила. В ясному промінні сонця вони майже сліпили очі своїм білосніжним пір'ям. Вони полетіли ген-ген, розсипавшись на тлі неба, наче химерні ієрогліфи. Аннет годувала голубів; то була гарна картина. Вони брали корм з її рук; вони знали, що в неї холодна ділова вдача. Розпач стиснув йому горло. Вона не помре, не повинна вмерти! Вона занадто... занадто розважлива; і в неї міцне тіло, по-справжньому міцне, як у її матері, незважаючи на її делікатну вроду!
Надворі посутеніло, коли він нарешті відчинив двері й прислухався. Ані звуку! Сходи й площадка внизу тонули в жовтуватому присмерку. Він повернувся, щоб піти назад, коли до нього долинув якийсь звук. Придивившись, він побачив унизу якусь темну постать, і серце його завмерло в грудях. Що це? Смерть? Примара смерті, що йде з кімнати Аннет? Ні? Всього лиш покоївка без чепчика й фартушка. Вона спинилася на останньому повороті сходів й сказала задихано:
— Лікар хоче вас бачити, сер.
Він збіг униз. Пропускаючи його, вона прихилилася до стіни й мовила:
— О сер! Уже скінчилося.
— Скінчилося?— перепитав Сомс, трохи не з погрозою.— Що ви хочете сказати?
— Дитина народилася, сер.
Він миттю вибіг угору по чотирьох сходинках і в напівтемному коридорі зіткнувся з лікарем. Той витирав мокре чоло.
— Ну що?— спитав Сомс.— Швидше!
— Обидві живі, здається, все гаразд.
Сомс стояв непорушно, затуливши очі долонею.
— Поздоровляю вас,— почув він голос лікаря,— вона була на волоску.
Сомс опустив руку, якою затуляв обличчя.
— Дякую,— сказав він,— щиро дякую. А що...
— Дочка — на щастя. Син убив би її — розумієте, голівка.
Дочка!
— Найдбайливіший догляд за обома,— почув він голос лікаря,— і все буде добре. Коли приїде мати?
— Увечері; сподіваюся, годині о дев'ятій-десятій.
— Я залишуся до її прибуття. Ви хочете побачити їх?
— Не зараз,— відповів Сомс,— перед тим, як ви поїдете. Я звелю подати вам нагору обід.
І він пішов униз.
Невимовна полегкість, але ж — дочка! Це здавалося йому несправедливим. Піти на такий ризик, зазнати всіх цих мук — та ще й яких тяжких!— заради дочки! Він стояв у холі, перед каміном, де палахкотіли поліна, торкав їх носком черевика й намагався оговтатись. "Батько!"— подумав він. Нема де правди діти: це дуже гірке розчарування! На цьому світі ніколи не матимеш усього, чого тобі хочеться! А іншого світу немає, а навіть коли він і є, то яка з нього користь!
Коли він стояв там, йому принесли телеграму:
"ПРИЇЖДЖАЙ НЕГАЙНО БАТЬКО ПОМИРАЄ МАМА"
Він прочитав її, відчуваючи, що сльози здавили йому горло. Здавалося б, після того, що йому довелося пережити за останні години, вже ніщо не зможе зворушити його, але ця звістка його зворушила. Пів на восьму, поїзд із

Редінга о дев'ятій, а поїзд мадам, якщо вона встигла на нього, прибуде о восьмій сорок — він зустріне її й поїде до Лондона. Він наказав подати коляску, машинально пообідав і пішов нагору. Лікар вийшов до нього.
— Вони сплять.
— Я не буду заходити,— відказав із полегкістю Сомс.— Мій батько при смерті. Мені треба їхати до міста. Чи все гаразд?
На обличчі лікаря з'явився вираз недовірливого захоплення. Він наче хотів сказати: "Якби ж то всі вміли так добре володіти собою!"
— Так, я думаю, ви можете їхати з спокійною душею. Чи скоро ви повернетеся?
— Завтра,— відповів Сомс.— Ось адреса.
Лікар, очевидно, вагався, чи слід висловити свої співчуття.
— На добраніч!— різко сказав Сомс, повернувся і вийшов.
Він надів хутряне пальто. Смерть! Від цього слова пробирає мороз. У кареті він закурив сигарету, що робив дуже рідко. Вечір був вітряний, темрява розпростала чорні крила; довелося їхати, освітлюючи дорогу ліхтарями. Батько! Старий-престарий дідусь! Тяжко помирати такого вечора!
Лондонський поїзд прибув саме тієї хвилини, коли він під'їхав до станції, і мадам Ламот, велична, вбрана в чорне, жовта в світлі ліхтарів, вийшла на платформу, тримаючи в руці саквояж.
— Це всі ваші речі?— запитав Сомс.
— Так. Я дуже поспішала. Як моя крихітка?
— Непогано—обидві. Дівчинка!
— Дівчинка! Яка радість! На морі був просто жах!
Її огрядна чорна постать, на якій анітрохи не позначився жах, пережитий на морі, вмостилася в колясці.
— А ви, mon cher?
— У мене помирає батько,— відповів крізь зуби Сомс.— Я їду до міста. Перекажіть привіт Аннет.
— Tiens! [55] — промурмотіла мадам Ламот.— Quel malheur! [56]
Сомс трохи підняв капелюха й пішов до свого поїзда. "Французи!"—подумав він.

XIII. ДЖЕЙМСОВІ РОЗКАЗАЛИ

Звичайна застуда, яку він підхопив у кімнаті з подвійними рамами, куди повітря й відвідувачі заходили ніби профільтровані і звідки він не виходив від середини вересня,— і Джеймса скрутило не на жарт. Легенька застуда знесилила його кволе тіло й швидко добралася до легенів. Йому нізащо не можна застуджуватися, застерігав лікар, а він узяв і застудився. Коли у нього почало дерти в горлі, він сказав своїй доглядальниці (тепер у нього була доглядальниця):
— От бачите, я знав, до чого доведе це провітрювання кімнати!
Весь день він страшенно хвилювався і вжив усіх запобіжних засобів та заходів; вдихав повітря якомога обережніше й щогодини загадував міряти собі температуру. Емілі не дуже стривожилася.
Але наступного ранку, коли вони зайшла до кімнати, доглядальниця сказала їй пошепки:
— Він не хоче міряти температуру.
Емілі підійшла до його ліжка й, підносячи йому до рота термометр, ніжно спитала:
— Як ти почуваєш себе, Джеймсе?
Джеймс підвів на неї погляд.
— А яка з того користь?— хрипко сказав він.— Я не хочу знати.
Тоді вона стривожилася. Дихав він через силу, вигляд у нього був немічний, бліде обличчя взялося червонуватими плямами. Що правда, то правда, вона

мала з ним багато клопоту; але ж це був її Джеймс, він був її Джеймс майже п'ятдесят років; вона не могла ні пригадати, ні уявити собі життя без Джеймса — того Джеймса, котрий, попри всю свою дратівливість, свій песимізм, свою буркотливу вдачу, щиро любив їх усіх, був добрий і щедрий! І того дня й наступного він лежав мовчки, не вимовив майже ні слова, але по його очах було видно: він помічає все, що для нього робиться, а з виразу його обличчя вона бачила, що він бореться; і вона не втрачала надії. Навіть його мовчанка, його намагання зберегти кожну краплину енергії свідчили про те, як уперто він бореться. Це глибоко її зворушувало, і хоча в кімнаті хворого вона трималася спокійно й невимушено, проте, коли виходила, у неї текли сльози.

На третій день, години о п'ятій — Емілі щойно перевдяглася до чаю, дотримуючись заведеного порядку, щоб його не стривожити, бо він геть усе помічав,— вона побачила зміну. "Не варто боротися, я втомився",— було ясно написано на його білому обличчі, і коли вона підійшла до нього, він промурмотів:

— Виклич Сомса.

— Гаразд, Джеймсе,— сказала вона заспокійливо,— негайно викличу.

І вона поцілувала його в чоло. На нього капнула сльоза, й, витираючи її, вона побачила вдячність в його очах. Дуже засмучена й утративши всяку надію, вона послала Сомсові телеграму.

Коли він зайшов, залишивши за порогом темний вітряний вечір, у великому домі стояла мертва тиша. Широке обличчя Уормсона здавалося майже худим; він узяв хутряне пальто з підкресленою послужливістю і спитав:

— Може, вип'єте склянку вина, сер?

Сомс похитав головою, і його брови підвелися в німому запитанні.

В Уормсона затремтіли губи.

— Він увесь час запитує про вас, сер,— і старий слуга раптом висякав носа.— Багато років, сер, я в містера Форсайта, дуже багато років.

Уормсон почав згортати пальто, а Сомс пішов нагору сходами. Цей будинок, де він народився й виріс, ніколи ще не здавався йому таким теплим, розкішним і затишним, як під час цієї останньої прощі до батькової кімнати. Будинок був не в його стилі; проте, створюючи своєрідну атмосферу поважності й пишноти, він справді був осередком затишку і достатку. А вечір був такий темний і вітряний; а могила така холодна й похмура!

Він зупинився біля дверей. З кімнати ані звуку. Він обережно натиснув на клямку й зайшов до кімнати так тихо, що ніхто не помітив його в першу хвилину. Лампа була затінена. Мати і Вініфред сиділи в ногах ліжка; доглядальниця саме відійшла від узголів'я, де стояв порожній стілець. "Для мене!"— подумав Сомс. Коли він рушив до ліжка, мати й сестра підвелися, але він подав рукою знак, і вони знову сіли. Він підійшов до стільця й спинився, дивлячись на батька. Джеймс дихав здушено; очі були заплющені. І коли Сомс дивився на батька, такого виснаженого, блідого й змарнілого, слухав його здушене дихання, в його душі піднялася хвиля несамовитого гніву проти природи, жорстокої, невблаганної природи, що придавила коліном це немічне тіло, поволі витискаючи дихання, витискаючи життя з цієї людини, найдорожчої для нього в світі. Його батько завжди був такий обачний, поміркований, стриманий, і ось йому нагорода — з нього поволі, болісно витискають життя! І, сам того не усвідомлюючи, Сомс сказав:

— Це жорстоко.

Він побачив, що мати затулила очі, а Вініфред нахилилася до ліжка. Жінки! Вони зносять усякі нещастя куди легше, ніж чоловіки. Він підступив ближче до ліжка. Три дні Джеймса не голили, і його губи та підборіддя обросли волоссям, тільки ледь білішим за його чоло. Воно пом'якшувало його обличчя

і надавало якогось дивного вигляду, наче він уже не належав до цього світу. Очі його розплющилися. Сомс підійшов до самого ліжка й нахилився над батьком. Уста ворухнулись.
— Я тут, тату.
— Гм... які... які новини? Мені ніколи не розказують...
Голос стих, і від напливу почуттів Сомсове обличчя скривилося так, що він не міг говорити. Сказати йому? Так. Але що? Він пересилив себе, стиснув губи й мовив:
— Добрі новини, тату, добрі,— Аннет народила сина.
— Ага!
Це був чудернацький вигук — відразливий, радісний, жалібний, переможний, наче вигук дитини, що дістала те, чого їй хотілося. Очі заплющились, і знову почулося здушене дихання. Сомс відступив до стільця і важко сів. Брехня, яку він сказав, корячися глибоко вкоріненій, інстинктивній впевненості, що після смерті Джеймс не довідається правди, притупила на мить його болісні почування. Він щось зачепив рукою. То була батькова гола нога. Борючись із ядухою, Джеймс вистромив її з-під ковдри. Сомс узяв її в свою руку — холодну ногу, легеньку, тонку, білу, дуже холодну. Навіщо вкладати, вкривати те, що скоро захолоне ще дужче! Він механічно грів її рукою, прислухаючись до батькового важкого віддиху, і знову в ньому ожили почування. Вініфред тихо схлипнула і зразу стрималася, але мати сиділа, наче скам'яніла, невідривно дивлячись на Джеймса. Сомс поманив до себе доглядальницю.
— Де лікар?— пошепки запитав він.
— По нього послали.
— Невже не можна нічого зробити, щоб він так не задихався?
— Тільки укол, а він його не витримає. Лікар сказав, що поки він бореться...
— Він не бореться,— прошепотів Сомс,— він поволі задихається. Це жахливо.
Джеймс неспокійно заворушився, наче відчув, про що вони говорять. Сомс устав і нахилився до нього. Джеймс ледь-ледь ворухнув руками, і Сомс узяв їх у свої руки.
— Він хоче, щоб його поклали вище,— прошепотіла доглядальниця.
Сомс трохи підвів його. Йому здавалося, що він зробив це обережно, але на Джеймсовому обличчі промайнув майже гнівний вираз. Доглядальниця підбила подушки. Сомс поклав батькові руки й, нахилившись, поцілував його в чоло. Коли він підводився, Джеймс спрямував на нього погляд, який, здавалося, йшов із глибини того, що іще жило в ньому. "Мені вже кінець, мій хлопчику,— наче говорив цей погляд,— бережи їх, бережи себе; бережи... Все це я залишаю тобі".
— Так, так,— прошепотів Сомс,— так, так.
За ним доглядальниця щось зробила — Сомс не бачив, що,— і батько ледь здригнувся невдоволено, наче обурений цим втручанням; і майже відразу його дихання втишилося, заспокоїлося; він завмер. Напружений вираз зник із його обличчя, натомість з'явився якийсь дивний білий спокій. Повіки здригнулися й застигли; все обличчя застигло, розгладилося. Лише з того, як тремтіли ледь помітно губи, видно було, що він дихає. Сомс сів на стілець і знову почав гладити його ногу. Він чув, як доглядальниця тихо плакала біля каміна; дивно, що вона, чужа стороння жінка, єдина з них плаче! Він чув, як тихо сичить й потріскує вогонь у каміні. Ще один старий Форсайт відходить на вічний спочинок — дивовижні вони люди!— дивовижно, як цупко він тримався за життя! Мати й Вініфред нахилилися вперед, вдивляючись у Джеймсові уста. А Сомс, повернувшись боком, грів його ноги; це давало йому розраду, хоч вони дедалі більше й більше хололи. Нараз він здригнувся й

випростався: звук, жахливий звук, якого він іще ніколи не чув, вихопився з батькових уст, так наче змучене серце не витримало й розірвалося з протяглим стогоном. Яке дуже серце, якщо воно змогло озватися так на прощання! Звук завмер. Сомс глянув на обличчя. Непорушне, бездиханне! Помер! Він поцілував його в чоло, повернувся і вийшов із кімнати. Він побіг нагору в спальню, свою колишню спальню, яку й досі тримали для нього напоготові, кинувся долілиць на ліжко й зайшовся риданнями, заглушаючи їх подушкою...

Трохи згодом він пішов униз і зайшов до батькової кімнати. Джеймс лежав самотній, дивовижно спокійний, вільний від тривог і хвилювань, а на його виснаженому обличчі була поважність, властива людям дуже похилого віку, прегарна поважність, якою приваблюють напівстерті обличчя на старих монетах.

Сомс пильно подивився на його обличчя, на вогонь у каміні, на всю кімнату, в яку крізь відчинені навстіж вікна зазирала лондонська ніч.

— Прощай!— сказав він пошепки і вийшов.

XIV. НАЛЕЖИТЬ ЙОМУ

Того вечора й весь наступний день у Сомса було багато клопоту. Телеграма, одержана під час сніданку, заспокоїла його щодо Аннет, і він сів на останній поїзд до Редінга, ще відчуваючи на чолі поцілунок Емілі й чуючи її слова:

— Не знаю, що б я робила без тебе, мій хлопчику.

Дома він був опівночі. Погода змінилася, стала знову погожа, ніби, зробивши своє діло й вирядивши Форсайта в далеку дорогу, вона вирішила спочити. Друга телеграма, яку принесли за обідом, підтвердила добрі новини про Аннет, і, замість того щоб зайти в дім, Сомс попрямував через осяяний місяцем сад до плавучого будиночка. Там можна спокійно переночувати. Смертельно втомлений, він ліг у хутряному пальті на диван і зразу заснув. Прокинувся він, коли почало світати, і вийшов на палубу. Він стояв, спершись на поруччя, й дивився на захід, де річка під лісом робила широкий закрут. Цікаво, що Сомс сприймав красу природи точнісінько так, як і його предки-фермери,— відчував невдоволення, коли її не було; хоча, безперечно, це сприйняття загострилося й рафінувалося завдяки обізнаності з пейзажним живописом. Проте світанок спроможний збудити найпрозаїчнішу уяву, і Сомс був зворушений. В цьому тьмяному холодному світлі перед ним з'явився якийсь інший світ, зовсім не схожий на знайому йому річку; світ, у якому не побувала ще жодна людина, нереальний світ, наче невідомий, щойно відкритий берег. Його барви не вкладалися у відому гаму, їх взагалі навряд чи можна було назвати барвами; його обриси були тьмяні й водночас виразні; його тиша бентежила; в ньому не було ніяких запахів. Чому він так хвилював його, Сомс не міг сказати; хіба що тому, що він почував себе в ньому зовсім самотнім, позбавленим усяких зв'язків і всіх своїх набутків. У такий світ, можливо, пішов його батько, настільки цей світ не схожий на той, який він залишив. І Сомс спробував відособитися від нього, міркуючи, хто з художників зміг би відтворити його. Біло-сіра вода скидалася... скидалася на риб'яче черевце! Невже цей світ, який відкрився перед ним, весь належить приватним власникам, окрім води,— і навіть її забирають у водопровід! Жодного дерева, жодного кущика, жодної травинки, жодної пташини, чи звіра, чи навіть рибини, які б комусь не належали. А колись давно все це були нетрі; болота й вода; скрізь тут блукали, полюючи, небачені звірі, що не знали людини і нікому було дати їм імена; дикі, сповнені тліну хащі буяли на тих місцях, де нині на березі виструнчився посаджений і дбайливо доглянутий ліс, а ген на тому боці, де простягаються луги, стояв стіною очерет, огорнений болотяними випарами. Тепер навели тут

лад, узяли природу в шори, наклеїли ярлики й зареєстрували у адвокатських конторах. І добре зробили! Проте інколи, як оце зараз, з'являється дух минулого; він витає похмурий над світом і шепоче людині, що не спить у цю пору: "Всі ви вийшли з мого вільного дикого обширу, всі ви колись повернетеся в нього".
І Сомсові стало моторошно від холодного подиху цього незнаного йому й такого прадавнього, без власників, світу, що з'явився поглянути на свої колишні володіння. Він зійшов у каюту й приготував собі чай на спиртівці. Випивши його, він узяв письмове приладдя й написав два оголошення до газети.
"20-го цього місяця в своєму домі на Парк-лейн на дев'яносто першому році життя помер Джеймс Форсайт. Похорон 24-го опівдні на Гайгейтському кладовищі. Прохання вінків не класти".
"20-го цього місяця в "Притулку", у Мейплдергемі, Аннет, дружина Сомса Форсайта, народила дочку".
А нижче на промокальному папері він вивів слово "сина".
Була восьма година у звичайному осінньому світі, коли він пішов через сад до будинку. Кущі по той бік річки виступали з молочної імли, круглі, барвисті; дим здіймався вгору прямим синім стовпом; і голуби туркотіли, чистячи на сонці пір'я.
Він непомітно пройшов до своєї кімнати, викупався, поголився, надів чисту білизну й чорний костюм.
Мадам Ламот саме сіла снідати, коли він зійшов униз.
Глянувши на його костюм, вона мовила:
— Нічого не кажіть!— і потиснула йому руку.— Аннет почуває себе непогано. Але лікар сказав, що вона вже ніколи не зможе мати дітей. Ви знали це?— Сомс кивнув головою.— Дуже шкода. Mais la petite est adorable. Du cafe? [57]
Сомс поквапився знайти привід, щоб піти від неї. Вона дратувала його: повнотіла, тверезa, моторна, розсудлива — француженка. Він не зносив її вимови, її гаркавості; його обурювало те, як вона дивилася на нього, наче то була його вина, що Аннет ніколи не зможе народити йому сина! Його вина! Сомса обурювало навіть її пусте захоплення його дочкою, якої він іще не бачив.
Дивно, чому в нього така нехіть побачитися зі своєю дружиною й дитиною! Здавалося, він повинен був би відразу побігти нагору до них. А його, навпаки, спиняв якийсь фізичний страх, хоч як ревно він слухався голосу власницького інстинкту. Він боявся того, що думає Аннет про нього, винуватця її мук, боявся побачити дитину, боявся виявити своє розчарування теперішнім, а також і майбутнім.
Цілу годину він ходив по вітальні, перш ніж набрався досить рішучості, щоб піти нагору й постукати в двері їхньої кімнати.
Йому відчинила мадам Ламот.
— Нарешті ви прийшли! Elle vous attend! [58]
Вона пропустила його, і Сомс зайшов своєю нечутною ходою, зціпивши зуби й ховаючи очі.
Аннет лежала на ліжку дуже бліда й дуже гарненька. Дитину кудись заховали; її не було видно. Він підійшов до ліжка й від раптового напливу почуттів нахилився й поцілував Аннет у чоло.
— Ось і ти, Сомсе,— сказала вона.— Мені вже куди краще. Але я намучилася страшенно, страшенно. Я рада, що більше не матиму дітей. Ой, як я намучилася!
Сомс стояв мовчки, гладячи її руку; всі ласкаві, співчутливі слова ніби застряли у нього в горлі. "Англійка не сказала б такого!"— майнуло в

голові. Цієї хвилини він зрозумів напевно, що вона завжди буде йому чужа і почуттями, й помислами і він їй теж. Він її придбав — оце і все! І раптом йому пригадалися Джоліонові слова: "Мабуть, ви будете раді звільнити свою шию із зашморгу". Ну що ж, він її звільнив! Але чи не встромив він її знову в зашморг?
— Треба буде підгодувати тебе,— сказав він,— і ти скоро видужаєш.
— Ти ж хочеш подивитися на дитину, Сомсе? Вона спить.
— Звичайно,— відповів Сомс,— дуже хочу.
Він обійшов ліжко і, зупинившись, поглянув на дитину. В першу мить він побачив тільки те, що й сподівався побачити — немовля. Але що далі він дивився на дитину, яка дихала й ледь морщила уві сні личко, то більше вона, здавалося, набувала індивідуальних рис, ставала схожою на картину, на створіння, яке він тепер завжди впізнає; вона зовсім не була відразлива, чимось нагадувала пуп'янок і дивно зворушувала. У неї було темне волоссячко. Він торкнувся його пальцем, він хотів побачити її очі. Вони розплющилися, вони були темні — сині чи карі, він не міг розгледіти. Очі моргнули, втупилися перед себе, у них була якась сонна глибина. І раптом його серце ожило, потепліло, зігріте радістю.
— Ma petite fleur [59],— сказала тихо Аннет.
— Флер,— повторив Сомс— Флер! Так ми її й назвемо. Власник у ньому тріумфував, тішачись новим набутком. Бог свідок: це... це належить йому!
Інтерлюдія
ПРОБУДЖЕННЯ
Крізь масивний скляний дах над холом у Робін-Гілі проміння липневого сонця о п'ятій годині дня падало якраз на поворот широких сходів; і на тій ясній смужці стояв маленький Джон Форсайт у синьому полотняному костюмчику. Чуб його блищав, очі теж блищали з-під насуплених брів, бо він розмірковував, як спуститися вниз востаннє — він уже зробив це безліч разів — перед тим, як автомобіль привезе додому тата й маму. Стрибнути зразу через чотири східці і через п'ять унизу? Обридло! З'їхати поручнями? Але в який спосіб? Ницьма, ногами вперед? Обридло вкрай. На животі, впоперек поручнів? Надто просто! На спині, розкидавши руки? Заборонено! Чи, може, ницьма, головою вперед, способом, невідомим досі нікому, окрім нього самого? Ось із якої причини насупилися брови на осяяному сонцем обличчі маленького Джона...
Того літа 1909 року прості душі, які вже тоді прагнули спростити англійську мову, не мали, звичайно, уявлення про те, як виникло ім'я маленького Джона, бо інакше вони б оголосили його своїм послідовником. Проте на цьому світі все може бути простіше простого: його справжнє ім'я було Джоліон, а його живий батько й покійний зведений брат давно заволоділи іншими зменшувальними формами цього імені — Джо і Джоллі.
До цього дня батько посідав у його серці те місце, яке лишалося незайняте конюхом Бобом, котрий грав на концертино, й нянькою Да, що по неділях носила фіолетову сукню й у своєму особистому житті, яким час від часу живуть навіть слуги, мала ім'я Спреггінс. Мати з'являлася до нього лише наче уві сні, від неї приємно пахло, вона гладила йому перед сном голівку та інколи підстригала його золотаво-каштанове волосся. Коли він розбив собі голову, вдарившись об гратки каміна в дитячій кімнаті, вона тримала його на руках і вся закривавилась; а коли йому снилося щось страшне, вона сиділа на його ліжку й притуляла його голову до своїх грудей. Вона була дорога йому, але далека, бо Да була така близька, а в чоловічому серці, як правило, знаходиться місце тільки для одної жінки. Що ж до батька, то, звичайно, їх єднали особливі зв'язки, бо маленький Джон збирався, коли виросте, стати малярем — з одною невеликою різницею: його батько малював картини, а маленький Джон хотів білити стелі й стіни, стоячи на помості

між двома драбинами у вимазаному крейдою фартусі і вдихаючи чудові пахощі вапна. До того ж батько супроводив його в Річмонд-парк, куди він їздив на конячці-поні, яку звали Мишка, бо вона була мишачої масті.
Маленький Джон народився з срібною ложкою в роті, окресленому пухкенькими вигнутими губками. Він ніколи не чув, щоб його батько чи мати підвищували голос чи то в розмові між собою, чи з ним, чи з будь-ким іншим; конюх Боб, куховарка Джейн, Бела та інші слуги, навіть Да, яка єдина приструнчувала його,— всі вони зверталися до нього особливим тоном. Тому в нього склалася думка, що в світі цілковито й постійно панує благородство і свобода.
Народившися 1901 року, маленький Джон почав пам'ятати себе відтоді, як Англія, видужуючи після бурської війни, цієї скарлатини у тяжкій формі, готувалася до періоду відродження лібералізму. Всяке насильство стало непопулярним, батьки й матері плекали високі сподівання на те, що їхні діти житимуть щасливо. Жаліючи дітей, вони поламали різки й, сповнені ентузіазму, чекали наслідків. До того ж, вибравши своїм батьком добросердого, хорошого чоловіка, якому минуло п'ятдесят два роки і який недавно втратив єдиного сина, а матір'ю тридцятивосьмирічну жінку, чиєю першою і єдиною дитиною він був, маленький Джон вчинив вельми розумно. Він міг би стати чимось середнім між кімнатним песиком і малим тираном, але від цієї долі його врятувало те, що батько обожнював матір, бо навіть Джон ясно бачив: вона не просто його мати, і в батьковому серці він грає лише другу скрипку. Яку скрипку він грає в серці матері, цього він іще не знав. Що ж до "тітоньки" Джун, його зведеної сестри (але такої старої, що вона вже не годилася в сестри), вона його, звичайно, любила, проте була занадто поривчаста. Щиро віддана йому Да мала спартанські нахили. Вона купала його в холодній воді, привчала ходити без панчішок і не дозволяла жалітися. Що ж до наболілого питання про освіту, то маленький Джон був прибічником теорії, яка твердила, що дітей не треба силувати. Він терпимо ставився до мадемуазель, яка приїздила щоранку на дві години навчати його своєї мови, а також історії, географії і арифметики; не заперечував він і проти уроків гри на фортепіано, які йому давала мати, бо вона прагнула зачарувати його щоразу новою мелодією і ніколи не примушувала повторювати ту, яка йому не подобалася, так що він охоче вправляв свої пальці. Від батька він навчився малювати смішні картинки: свиней та інших тварин. Він був не дуже освічений хлопчик. А проте, загалом, срібна ложка залишалася в його роті, не псуючи його, хоча Да часом казала, що спілкування з іншими дітьми дало б йому "велику користь".
Але на нього чекало гірке розчарування: одного разу, коли йому було майже сім років, Да перекинула його на спину й примусила лежати так за те, що він хотів зробити щось недозволене. Це перше насильство над вільною особистістю Форсайта довело його майже до нестями. Він украй перелякався, опинившись безпорадний у такій позі й не знаючи, чи відпустять його коли-небудь. А що, як вона триматиме його так довіку! Хвилину він висловлював свій розпач на повний голос. Але найдошкульніше було те, що Да так довго не могла зрозуміти, як жахливо він страждає. В такий спосіб він відкрив для себе, яка то страшна річ, коли людині бракує уяви! Коли йому дозволили підвестися, в нього не розвіялося переконання, що Да вчинила страшне насильство. Хоча йому й не хотілося скаржитись на неї, проте, щоб таке більше не повторилося, він був змушений піти до матері й сказати:
— Мамо, не дозволяй Да перекидати мене на спину.
Мати саме підняла над головою руки, тримаючи в них дві коси "couleur de feuille morte", як іще не навчився називати їх маленький Джон; вона подивилася на нього очима, схожими на кружечки коричневого оксамиту, з якого була зшита його куртка, і відповіла:

— Гаразд, синочку, не дозволю.
А що вона здавалась маленькому Джонові чимсь на зразок богині, то він заспокоївся; особливо трохи згодом, коли, сидячи перед сніданком під столом і чекаючи на печериці, він підслухав, як вона говорила батькові:
— То, може, ти, любий, скажеш Да, чи мені їй сказати? Вона так його любить.
А батько відповів:
— Але ж не треба виявляти так свою любов. Я чудово знаю, що відчуваєш, коли тебе перекидають на спину. Жоден Форсайт не витерпить цього ані хвилини.
Маленький Джон зрозумів: вони не знають, що він сидить під столом, і його охопило зовсім нове почуття збентеження; отож він залишився у своїй схованці, перемагаючи бажання поласувати печерицями.
Так він уперше пірнув у темну безодню життя. Деякий час після того йому не довелося відкрити нічого нового, аж поки одного дня, підійшовши до корівника, щоб випити молока з-під корови, коли Геррет закінчить доїти, він побачив мертве Конюшинине теля. Невтішний, у супроводі враженого Геррета, він побіг до Да, але, раптом збагнувши, що не вона йому потрібна, кинувся розшукувати батька і вскочив у материні обійми.
— Конюшинине теля померло. Ой, ой, воно було таке м'якеньке!
Материна ласка і її слова: "Ну, заспокойся, синочку, заспокойся!"— потамували його ридання. Але якщо Конюшинине теля може померти, то й кожен може,— не тільки бджоли, мухи, жуки й курчата. А воно ж було таке м'якеньке! То було жахливе відкриття — і воно скоро забулося.
Далі сталося те, що він сів на джмеля,— болісне відчуття, яке мати зрозуміла куди краще, ніж Да, потім нічого важливого не відбулося аж до кінця року, коли після одного дня, протягом якого він відчував себе вкрай нещасним, настав приємний час хвороби, котра запам'яталася висипом, лежанням у ліжку й тим, що його годували медом з ложечки й давали безліч мандаринів. Саме тоді світ розцвів. Цей розквіт він завдячував "тітоньці" Джун, бо як тільки став "бідолашкою", вона зразу ж примчала з Лондона, привізши з собою книжки, які колись виплекали її власний безстрашний дух, народжений пам'ятного 1870 року. Далеко не нові, в барвистих оправах, вони розповідали про всілякі захоплюючі пригоди. І вона читала їх маленькому Джонові, аж поки йому дозволили читати самому; тоді вона майнула назад до Лондона, залишивши йому цілу купу книжок. Вони так вплинули на його уяву, що невдовзі всі його думки і мрії цілком заполонили гардемарини, вітрильники, пірати, плоти, торговці сандаловим деревом, залізні коні, акули, битви, татари, індіанці, повітряні кулі, Північні полюси та інші фантастичні принади. Тільки-но йому дозволили встати з ліжка, він перетворив його в корабель і поплив від нього у вузькій ванні через зелене море килиму до скелі, на яку він видерся, тримаючись за ручки шухляд червоного дерева, й, приставивши до ока склянку, оглянув обрій, шукаючи рятівного вітрила. Щодня він робив пліт із вішалки для рушників, чайного підноса й подушок. Він назбирав соку із слив, налив його в пляшечку з-під ліків і постачив пліт запасом цього рому, а також пемікана [60] із шматочків курятини,— він ховав їх під себе, а потім сушив біля каміна,— й лимонного соку проти цинги, який він зробив із мандаринових шкуринок і решток компоту. Якось уранці він зробив Північний полюс з усієї своєї постелі, крім подушки, і досяг його на каное з березової кори — в буденному житті це були камінні гратки — після жорстокого двобою з білим ведмедем, змайстрованим із подушки й чотирьох кеглів, засунутих у нічну сорочку Да. Потім батько, щоб трохи приборкати його уяву, приніс йому "Айвенго", "Бевіса", легенди про короля Артура і "Шкільні роки Тома

Брауна". Він прочитав першу з них і три дні споруджував, обороняв і брав штурмом замок Фрон де Бефа, перевтілюючись у всіх героїв роману, крім Ревекки й Ровени, пронизливо вигукуючи: "En avant, de Bracy!" [61] та інші подібні заклики. Прочитавши легенди про короля Артура, він став майже виключно сером Ламораком Галльським, тому що, хоч у книжці про нього розповідалося дуже мало, його ім'я подобалось йому більше, ніж імена інших рицарів; і він мало не заїздив до смерті свого іграшкового коника, озброївшись довгою бамбуковою палицею. "Бевіс" здався йому надто сухим; до того ж йому треба було лісу й тварин, яких не було в дитячій кімнаті, окрім двох котів, Фіца й Пака Форсайтів, які не дозволяли вільності у поводженні з собою. Для "Тома Брауна" він був іще надто малий. Домашні полегшено зітхнули, коли через чотири тижні йому дозволили виходити надвір.

Саме настав березень, дерева дуже скидалися на корабельні щогли, і для маленького Джона це була дивовижна весна, що подіяла вкрай згубно на його коліна, штанці і терпіння Да, якій доводилося прати й латати його одяг. Кожнісінького ранку зразу ж після сніданку мати й батько бачили з вікна своєї кімнати, як він виходить із кабінету, іде через терасу й вилазить на старого дуба; вираз обличчя в нього рішучий, волосся блищить на сонці. Він починав цим день тому, що в нього не було часу перед уроками побігти далі. Йому ніколи не набридало старе крислате дерево: воно мало грот-щоглу, фок-щоглу, брам-стеньгу, і він завжди міг спуститися фалами — тобто мотузками гойдалки. Після уроків, які закінчувались об одинадцятій, він ішов на кухню, брав тоненьку скибочку сиру, сухар, дві сливи — цих харчів вистачить принаймні для екіпажа шлюпки — і з'їдав це, переносячись уявою в далекі краї, потім, озброєний до зубів рушницею, пістолетами й шпагою, вирушав у далеку ранкову мандрівку по дереву, зустрічаючи дорогою безліч работорговців, індіанців, піратів, леопардів і ведмедів. У цю пору його рідко бачили без тесака в зубах (подібно до Діка Нідгема), а навколо раз по раз ляскали пістони. І багатьох садівників він застрелив жовтим горохом із своєї рушниці. Його життя було сповнене найнебезпечніших пригод.

— Джон просто жахає мене,— сказав батько матері, сидячи під дубом.— Боюся, він стане моряком або якимсь шибайголовою. Чи ти бачиш хоч які-небудь ознаки того, що він любить красу?

— Ані найменших.

— Дяка богові принаймні за те, що його не тягне до колес та двигунів! Я можу стерпіти все, крім цього. Але хотілося б, що він більше цікавився природою.

— Він живе уявою, Джоліоне.

— Атож, кривавою. Чи він любить тепер кого-небудь?

— Нікого зокрема; він любить усіх. На світі ще не бувало такого люблячого й гідного любові створіння, як Джон.

— Він твоя дитина, Айріні.

Цієї миті маленький Джон, лежачи на гілці високо над ними, застрелив їх двома горошинами, але цей уривок розмови все ж таки застряв у його маленькій пам'яті. Люблячий, гідний любові, живе уявою, кривавою!

На той час дуб укрився густим листям, і настав його день народження, який щороку припадав на дванадцяте травня — він добре пам'ятав цей день, бо тоді завжди подавали його улюблений обід із солодкого м'яса, печериць, мигдалевих тістечок та імбирного пива.

Проте між восьмим днем народження і тим днем, коли він стояв осяяний липневим сонцем на повороті сходів, відбулося кілька важливих подій.

Да, чи то не бажаючи більше мити його коліна, чи, може, скорившись тому загадковому інстинкту, що примушує навіть нянь кидати своїх вихованців,

пішла від них наступного ранку після його дня народження, заливаючися сльозами, щоб "одружитися"— з ким би ви думали?—"з одним чоловіком". Маленький Джон, від якого це приховували, цілий день був у невтішному горі. Ну чого йому не сказали! Дві великі коробки олов'яних солдатиків, а також гармати й книжка "Маленькі сурмачі", які він одержав серед інших подарунків, сприяли разом із цим горем тому, що він, замість того щоб шукати самому пригод і ризикувати власним життям, почав гратися в ігри, породжені уявою, в яких ризикував життям незліченних олов'яних солдатиків, мармурових кульок і квасолин. Із цих різновидів гарматного м'яса він склав колекції і, використовуючи їх по черзі, відтворював наполеонівські, Семилітню, Тридцятилітню та інші війни, про які недавно прочитав у великій "Історії Європи", що належала його дідові. Він змінював події на свій власний розсуд і влаштовував битви на підлозі дитячої кімнати, тож ніхто не смів туди зайти, боячись потривожити Густава-Адольфа, короля Швеції, або наступити на армію австрійців. Уподобавши звучання цього слова, він щиро полюбив австрійців і, коли виявив, що вони виграли так мало битв, додав їм перемог у своїх іграх. Його улюблені полководці були принц Євгеній, ерцгерцог Карл і Валленштейн. Тіллі й Мак (яких батько одного разу назвав "мюзик-хольними акторами"— він не міг утямити, що це таке) аж ніяк не викликали до себе симпатії, хоч і були австрійці. Виходячи з міркувань милозвучності, він уподобав також Тюренна.

Це захоплення, яке завдало батькам чимало клопоту, бо маленький Джон сидів у хаті, коли йому слід було гуляти на свіжому повітрі, тривало весь травень і половину червня, аж поки батько поклав йому край, принісши синові "Тома Сойєра" і "Гекльберрі Фінна". Коли він прочитав ці книжки, в ньому стався переворот і він знову вийшов надвір, охоплений пристрасним бажанням розшукати річку. А що в межах Робін-Гіла річки не знайшлося, то він був змушений перетворити в неї ставок, де, на щастя, було латаття, були бабки, комарі, очерет і три вербички. На цьому ставку, після того як батько й Геррет виміряли його й переконалися, що дно надійне і що глибина ніде не перевищує двох футів, маленькому Джонові дозволили плавати в маленькій хиткій байдарці, в якій він проводив цілі години, то веслуючи, то ховаючись від індіанця Джо та інших ворогів. На березі ставка він спорудив вігвам на чотири квадратних фути із старих бляшанок і покрив його гіллям. У вігвамі він розкладав вогнища й смажив птахів, яких не застрелив з рушниці, полюючи в гаю і на полях, або рибу, якої він не зловив у ставку, бо її там не було. На це у нього пішла друга половина червня і весь липень, коли батько з матір'ю поїхали до Ірландії. Протягом цих п'яти літніх тижнів він жив самотнім життям, уявляючи себе героєм різних пригод, не розлучаючися з рушницею, вігвамом, водою й байдаркою; і хоч як наполегливо його діяльний розум намагався прогнати від себе красу, вона час від часу захоплювала його зненацька, вмостившись на крилі бабки, поблискуючи на пелюстках латаття або мазнувши його по очах блакиттю, коли він лежав горілиць у засідці.

"Тітонька" Джун, якій доручили наглядати за ним, привезла в дім "дорослого чоловіка" з кашлем і великою грудкою глини, з якої він ліпив обличчя; тому вона майже ніколи не приходила до нього на ставок. Одного разу, проте, вона привела з собою двох інших "дорослих". Маленький Джон, який саме розмалював своє голе тіло синіми й жовтими смугами, використавши для цього батькові акварельні фарби, й устромив собі в волосся качині пера, помітив їх і влаштував засідку під вербами. Як він і гадав, вони підійшли до його вігвама й стали навколішки, зазираючи досередини, і він вискочив із диким криком, від якого холонула кров, і майже встиг зняти скальпи з "тітоньки" Джун та "дорослої" жінки, перш ніж вони його поцілували. Незнайомих

дорослих звали "тітонька" Голлі й "дядечко" Вел; цей останній мав засмагле обличчя, трохи кульгав і страшенно з нього реготався. Він уподобав "тітоньку" Голлі, яка, здається, теж доводилася йому сестрою; але вони обоє поїхали того ж таки дня, і він їх більше не бачив. За три дні до того, як мали повернутися батько з матір'ю, "тітонька" Джун теж поспішно виїхала, захопивши з собою "дорослого", який кашляв, і його грудку глини, і мадемуазель сказала: "Бідолаха, він дуже хворий, Джоне. Я забороняю тобі заходити в його кімнату". Маленький Джон, який рідко робив що-небудь тільки через заборону, стримався й не зайшов туди, хоча йому було нудно й він почував себе самотнім. Сказати правду, ставок уже відійшов у минуле, і його душа сповнилася вщерть неспокоєм і прагненням чогось — не дерева, не рушниці,— чогось ніжного. Ті останні два дні здалися йому місяцями, незважаючи на "Жертви моря", де він прочитав про страшну бабу Лі та її вогнище, яке призводило до загибелі кораблі. За ці два дні він разів сто проходив угору і вниз сходами і часто прокрадався з дитячої кімнати, де він тепер спав, у материну спальню, оглядав усі речі, не торкаючись до них, заходив у туалетну кімнату і, стоячи на одній нозі біля ванни, шепотів, як Слінгсбі, таємниче закляття, що мало принести щастя:
— Хо, хо, хо! От собача лапа!
Потім тихенько повертався в спальню, відчиняв материну шафу й нюхав повітря, і це, здавалося, наближало його до... він і сам не знав до чого. Він зробив це якраз перед тим, як спинився в сонячному промені, розмірковуючи, яким саме способом з'їхати вниз поруччям. Проте всі вони здавалися йому безглуздими, й, охоплений раптовою апатією, він рушив униз, ступаючи на кожен східець. Тим часом йому виразно пригадався батько — коротка сивувата борідка, веселий блиск у глибоких очах, складка між бровами, лукава усмішка, худорлява постать, яка здавалася дуже високою маленькому Джонові; але він не спромігся побачити матір. Замість неї йому уявлялося лише легеньке погойдування, темні очі, що дивилися на нього, та запах її шафи.
Бела була в холі, вона розсувала великі завіси й відчиняла парадні двері. Маленький Джон сказав запобігливо:
— Бело!
— Що, містере Джоне?
— Давай приготуємо чай під дубом, коли вони приїдуть. Я знаю, їм це дуже сподобається.
— Ви хочете сказати, що це дуже сподобається вам.
Маленький Джон поміркував.
— Ні, сподобається їм, бо буде приємно мені.
Бела усміхнулася.
— Добре, я накрию стіл надворі, якщо ви посидите тихенько, поки вони приїдуть, і не пустуватимете.
Маленький Джон сів на нижньому східці й кивнув головою. Бела підійшла й оглянула його.
— Встаньте!— звеліла вона.
Маленький Джон устав. Вона обдивилася його ззаду: штанці не замазані зеленню, і коліна наче чисті.
— Все гаразд!— сказала вона.— Ой, та й засмагли ж ви! Дайте я вас поцілую.
І вона цмокнула його в голову.
— А яке варення?— запитав він.— Я вже стомився чекати.
— Агрусове й суничне.
Чудово! І те, й те його найулюбленіше!
Коли Бела пішла, маленький Джон цілу хвилину сидів спокійно. У великому холі було тихо, і через відчинені двері у східній стіні він бачив один із

своїх кораблів-дерев — бриг, який поволі плив по верхньому лужку. У дворику лежали косі тіні від колон. Маленький Джон устав, перестрибнув через одну з них і обійшов іриси, що цвіли навколо басейну з сіро-білого мармуру. Квіти були гарні, але, на жаль, майже не пахли. Він спинився біля відчинених дверей і визирнув надвір. А що... а що, як вони не приїдуть! Він чекав їх так довго, що йому здавалося — він не переживе цього, і його увага відвернулася від такої можливості і зосередилась на порошинках, які плавали в синюватому сонячному промінні. Піднявши руку, він спробував їх схопити. Белі слід було б почистити тут повітря від пилу! Але, може, це ніякий не пил, а часточки сонячного проміння, і він подивився надвір, чи й там таке саме проміння. Ні, не таке. Він пообіцяв, що сидітиме тихо в холі, але це було йому просто не під силу; і, перейшовши посипану жорствою алею, він ліг на траві. Зірвавши шість стокроток, він кожній дав ім'я: сер Ламорак, сер Трістан, сер Ланселот, сер Палімед, сер Боре, сер Гавейн — і примусив їх битися парами, аж поки всі вони зосталися без голів, крім сера Ламорака, в якого було найміцніше стебельце, і навіть той після трьох двобоїв розтріпавсь і зігнувся. В густій траві повільно повз жук — траву вже пора косити. Кожна стеблина була наче маленьке дерево, стовбур якого жукові доводилося обминати. Маленький Джон простяг сера Ламорака ногами вперед і торкнув жука. Той злякано кинувся тікати. Маленький Джон засміявся і, втративши до нього інтерес, зітхнув. На душі в нього було порожньо. Він повернувся і ліг горілиць. Від квітучих лип пахло медом, і вгорі розливалася прегарна блакить, на якій де-не-де біліли хмарки, що своїм кольором, а може, й смаком нагадували лимонне морозиво. Він чув, як Боб грав на концертино "Десь на річці Саванні", і на серці в нього стало солодко й сумно. Він ліг долілиць і приклав до землі вухо — індіанці чули, коли хтось наближається, але він не чув нічого, тільки концертино! І раптом, майже несподівано, він почув хрускіт, далекий гудок. Так, автомобіль!.. Вони їдуть, їдуть! Він підскочив, мов на пружині. Чи йому чекати на ганку, чи побігти на горішній поверх і, коли вони зайдуть, вигукнути: "Дивіться!"— й повільно з'їхати поручнями головою вперед? Що робити? Автомобіль з'явився з-за повороту. Вже пізно! І йому залишалося тільки чекати, збуджено підстрибуючи. Автомобіль підкотив до ганку, захурчав і спинився. З нього вийшов батько, достоту схожий на самого себе. Він нахилився, а маленький Джон підскочив, і вони буцнулися. Батько сказав:

— Господи! Ну й засмаг же ти, хлопче!— саме те, що й мав сказати; і в серці маленького Джона кипіло сподівання, яке ніколи не згасало,— сподівання чогось бажаного.

Він сором'язливо підвів очі й побачив матір у синій сукні і в синьому спортивному шарфі, пов'язаному поверх капелюшка. Вона усміхалася до нього. Він підскочив якомога вище, обхопив її ногами й притиснувся до неї. Вона ахнула й теж притиснулася до нього. Його очі, цієї миті темно-сині, вдивлялися в її темно-карі очі, аж поки її уста торкнулися до його брови, і, стиснувши її в обіймах, скільки було сили, він почув, як вона зойкнула, засміялася й сказала:

— А ти дужий, Джоне!

Тоді він скочив на ноги й побіг у хол, тягнучи її за руку.

Ласуючи варенням під дубом, він помітив у матері дещо таке, чого, здавалося, досі ніколи не бачив: щоки її, наприклад, молочно-білі, в темно-золотавих косах поблискують сріблясті волосинки, на шиї немає гулі, як у Бели, і вона так м'яко ступає. Помітив він також дрібненькі зморшки, що розбігалися від кутиків очей, і під ними гарні тіні. Вона була дуже вродлива, куди вродливіша за Да, мадемуазель чи "тітоньку" Джун,

вродливіша навіть за "тітоньку" Голлі, яка йому дуже сподобалась; вродливіша навіть за Белу, рум'яну, але вугласту. Нова врода матері справила на нього якийсь особливий вплив,-і він їв менше, ніж сподівався. Після чаю батько пішов з ним у сад погуляти. Вони довго розмовляли про всяку всячину, оминаючи його особисте життя — сера Ламорака, австрійців і порожнечу, яку він відчував останні три дні і яка так раптово заповнилась. Батько розповів йому про місце, що називалося Гленсофентрім, де побували вони з матір'ю, і про карликів, що виходять з-під землі, коли навколо зовсім тихо. Маленький Джон зупинився, розставивши п'яти.
— Ти й справді віриш у це, тату?
— Ні, Джоне, але я думав, що, може, ти віриш.
— Чому?
— Ти молодший за мене, а вони казкові істоти.
Маленький Джон закопилив губу.
— Я не вірю в казкових істот. Я ніколи їх не бачу.
— Ха!— сказав батько.
— А мама?
Батько всміхнувся своєю дивною усмішкою.
— Ні, вона бачить тільки Пана.
— Що таке Пан?
— Козлоногий бог, що бавиться у нетрях, сповнених дикої краси.
— А він був у Гленсофентрімі?
— Мама каже, що був.
Маленький Джон зсунув п'яти докупи й пішов далі.
— А ти його бачив?
— Ні, я тільки бачив Венеру Анадіомену.
Маленький Джон замислився. Венера була в його книжці про греків і троянців. Очевидно, Анна — це її ім'я, а Діомена — прізвище?
Але по дальших розпитах виявилося, що це одне слово, яке означає "народжена з піни".
— А вона народжувалася з піни в Гленсофентрімі?
— Так, кожного дня.
— На кого вона схожа, тату?
— На маму.
— О, то вона, мабуть...
Він раптом змовк, підбіг до стіни, виліз на неї й одразу зліз. Відкриття, що його мати вродлива, на його думку, треба було тримати в таємниці. Проте батько так довго докурював сигару, що нарешті він був змушений сказати:
— Я хочу побачити, що мама привезла. Ти дозволяєш, тату?
Він вигадав цю егоїстичну причину, щоб його не запідозрили в тому, що в нього немужня вдача, й був трохи збентежений, коли батько, прозирнувши його наскрізь, промовисто зітхнув і відповів:
— Гаразд, хлопче, йди і люби її.
Він пішов, спочатку навмисно повільною ходою, а потім побіг, надолужуючи втрачений час. Він зайшов у її спальню через свою: двері між ними були відчинені. Вона й досі стояла навколішки перед валізою, і він наблизився до неї й завмер.
Вона випросталася:
— Чого тобі, Джоне?
— Просто хотів подивитись.
Побувавши ще раз у материних обіймах, він умостився на канапці коло вікна й, підібгавши під себе ноги, почав дивитися, як вона розпаковує речі. При цьому він відчував таку втіху, як ніколи в житті, почасти тому, що вона виймала з валізи речі, які здавалися загадковими, а почасти тому, що йому

було приємно дивитися на неї. Вона рухалася не так, як інші люди, особливо не так, як Бела; без сумніву, вона найвродливіша з усіх жінок, яких йому доводилось бачити. Нарешті вона впоралася з валізою і стала навколішки перед ним.
— Ти скучав за нами, Джоне?
Маленький Джон кивнув головою і, виказавши в такий спосіб свої почуття, кивав і далі.
— Але ж із тобою була "тітонька" Джун?
— О, з нею був чоловік, що кашляв.
Мамине обличчя змінилося і стало майже сердите. Він швидко додав:
— Той чоловік бідолашний; він кашляв страшенно. Мені... мені він сподобався.
Мати обняла його.
— Тобі, мабуть, усі подобаються, Джоне?
Маленький Джон поміркував.
— Подобаються трохи,— відповів він.— "Тітонька" Джун водила мене до церкви одної неділі.
— До церкви? Он як!
— Вона хотіла побачити, як це вплине на мене.
— І вплинуло?
— Так. Мені стало млосно, і вона зразу ж відвела мене додому. Але я не захворів. Полежав у ліжку, випив коньяку з гарячою водою і почитав "Бічвудських хлопців". Ото було гарно!
Мати закусила губу.
— Коли ж це було?
— Та, здається... уже давно. Я просив, щоб вона повела мене ще, але вона не схотіла. Ви з татом ніколи не ходите до церкви, правда?
— Ні, не ходимо.
— А чому?
Мати усміхнулася.
— Бачиш, синку, ми ходили, коли були маленькі. Можливо, почали ходити занадто малими.
— Розумію,— сказав маленький Джон,— це небезпечно.
— Про всі ці речі ти сам складеш свою думку тоді, коли виростеш.
Маленький Джон відповів поважно:
— Я не хочу вирости, дуже вирости. Я не хочу ходити до школи.— Раптом його охопило бажання сказати ще щось, висловити те, що було в нього на душі, і він аж почервонів.— Я... я хочу залишитися з тобою, мамусю, й любити тебе.— Потім, інстинктивно відчувши потребу зам'яти свої слова, він швидко додав:— А ще я не хочу сьогодні лягати спати. Я просто втомився лягати спати кожного вечора.
— Тобі знову снилися страшні сни?
— Лише один раз. Можна, мамусю, я залишу на ніч відчинені двері в твою кімнату?
— Тільки трохи.
Маленький Джон зітхнув задоволено.
— Що ти бачила в Гленсофентрімі?
— Там така краса, серденько.
— А що ж таке краса?
— Що таке... Ой Джоне, це важке запитання.
— Чи можу я її, наприклад, побачити?
Мати підвелася й сіла біля нього.

— Ти її бачиш щодня. Небо гарне, і зорі, і місячні ночі, а також і птахи, і квіти, й дерева — все це гарне. Поглянь у вікно, і ти побачиш красу, Джоне.
— Е, так це ж краєвид. І це все?
— Все? Ні. Море на диво гарне, і хвилі, коли з них злітає піна.
— А ти, мамусю, народжувалася з неї щодня?
Мати всміхнулася.
— Звичайно, ми купались.
Маленький Джон раптом простяг руки й обняв її за шию.
— Я знаю,— сказав він загадково,— ти справжня, а решта — то вигадка.
Вона зітхнула, засміялась і сказала:
— Ой Джоне!
Маленький Джон мовив критично:
— Ти як вважаєш: Бела, наприклад, гарна? Як на мене, то не гарна.
— Бела молода, а це багато важить.
— Але ти виглядаєш молодшою, мамусю. Якщо об Белу стукнешся, то буде боляче. Як на мене, Да не була гарна, а мадемуазель майже бридка.
— У мадемуазель дуже приємне обличчя.
— О, звичайно, приємне. Мені так подобаються твої промінчики, мамусю.
— Промінчики?
Маленький Джон торкнув пальцем кутик її ока.
— А, оці? Але то ознака старості.
— Вони з'являються, коли ти усміхаєшся.
— Але раніше їх не було.
— Однаково вони мені подобаються. Ти любиш мене, мамусю?
— Авжеж, авжеж, люблю, хлопчику мій.
— Дуже?
— Дуже!
— Більше, ніж я гадав?
— Більше, куди більше.
— І я теж. Ну, то ми любимо однаково.
Розуміючи, що ніколи в житті ще не бував такий відвертий, він раптом згадав мужню вдачу сера Ламорака, Діка Нідгема, Гека Фінна та інших героїв.
— Хочеш, я тобі щось покажу?— сказав він і, вислизнувши з її обіймів, став сторч на голові. Потім, натхненний її очевидним захопленням, виліз на ліжко й перекинувся через голову, не торкнувшись до ліжка руками. Він повторив це кілька разів.
Цього вечора, оглянувши все, що вони привезли, він не ліг спати в належний час і сів разом із ними за круглий столик, який накривали тоді, коли вони обідали самі, без гостей. Його охопило надзвичайне збудження. Мати була в сірій сукні з кремовим мереживним комірцем. Мереживо було з маленьких покручених троянд, блідіших за її шию. Він дивився на матір, аж поки нарешті помітив, що батько стежить за ним із дивною усмішкою, і це примусило його швидко перенести увагу на свою скибочку ананаса. Спати він ліг пізно, як ніколи. Мати пішла з ним до спальні, й він роздягався дуже повільно, щоб утримати її біля себе. Лишившись нарешті в самій піжамі, він сказав:
— Пообіцяй, що не підеш, поки я проказуватиму молитви!
— Обіцяю.
Ставши навколішки й уткнувшись обличчям у постіль, маленький Джон швидко зашепотів, розплющуючи час від часу око й дивлячись, як вона стоїть непорушно й усміхається.

— Отче наш,— бубонів він останню молитву,— що єси на небесах, нехай святиться мамуся твоя, хай буде царство мамусі як на небі, так і на землі, мамусю нашу насущну дай нам сьогодні і прости нам провини наші на землі й на небі й винуватцям нашим, бо твоє єсть царство, і сила, і слава нині, й повсякчас, і на віки вічні. Амама! Обережно!
Він підскочив і на хвильку завмер у її обіймах. І навіть умостившися в ліжку, не випустив її руки.
— Ти ж не будеш зовсім причиняти дверей? Чи скоро ти ляжеш, мамусю?
— Треба ще сходити вниз, пограти татові.
— О, я тебе почую.
— Сподіваюся, що ні; тобі пора спати.
— Спати можна щоночі.
— Ця ніч така сама, як і будь-яка інша.
— Е, ні, ця ніч зовсім особлива.
— Зовсім особливої ночі люди сплять якнайміцніше.
— Але якщо я засну, мамусю, то не почую, як ти прийдеш до себе.
— Добре, коли я прийду, то зайду сюди й поцілую тебе, і якщо ти ще не спатимеш, то будеш знати, що я тебе поцілувала, а якщо спатимеш, то все одно будеш знати.
Маленький Джон зітхнув.
— Гаразд! — сказав він.— Мабуть, нехай так і буде, як ти кажеш. Мамусю?
— Що?
— Як звали ту, в яку вірить тато? Венера Анна Діомена?
— Ой золотко ти моє! Анадіомена.
— Атож! Але мені більше подобається те ім'я, яке я тобі дав.
— Яке, Джоне?
Маленький Джон відповів зніяковіло:
— Гіневра! Це з "Круглого столу"— я тільки-но подумав, що воно личить тобі, хоча вона розпускала коси.
Материні очі дивилися повз нього, наче пливли в далину.
— Ти не забудеш зайти, мамусю?
— Ні, якщо ти заснеш.
— Добре, домовилися.— І маленький Джон заплющив очі.
Він відчув її уста на своєму чолі, почув її кроки, розплющив очі, побачив, як вона вийшла за двері, й, зітхнувши, знов їх заплющив.
Потім настало Чекання.
Хвилин десять він чесно намагався заснути, рахуючи квіти будяків, що росли довжелезним рядом,— це був давній засіб Да. Здавалося, він рахував кілька годин. Він подумав, що їй, мабуть, уже час прийти. Він відкинув ковдру.
— Мені жарко,— сказав він, і його голос пролунав у темряві дивно, немов чужий.
Чому вона не приходить? Він сів. Треба подивитись! Він устав із ліжка, підійшов до вікна й трохи відслонив завісу. Надворі не було темно, але він не міг розібрати чому: чи то від денного світла, чи від місяця, що був дуже великий. У місяця було дивне, сердите обличчя, наче він глузував із маленького Джона, і йому не хотілося дивитись на нього. Проте, згадавши — мати казала, що місячні ночі гарні,— він озирнувся довкола. Дерева відкидали густі тіні, лужок білів, наче залитий молоком, і видно було далеко-далеко — ой як далеко, аж до кінця світу,— і все виглядало незвичайно, неначе струменіло в непевному світлі. І у відчинене вікно лилися чудові пахощі.
"От якби в мене був голуб, як у Ноя!"—подумав він.
Від місячного місяця йшли промені ясні,
І все навкруг мінилося, як у безхмарні дні.

Після цього віршика, який згадався йому зовсім несподівано, він усвідомив, що знизу долинає музика, дуже тиха, чудова! Це грає мама! Він згадав про мигдалеве тістечко, сховане в комоді, й, діставши його, повернувся до вікна. Він висунувся надвір, то жуючи тістечко, то завмираючи, щоб краще чути музику. Да розповідала йому про ангелів, що грають у раю на арфах; але слухати місячної ночі мамину гру, ласуючи тістечком, було, мабуть, багато приємніше. Прогудів хрущ, нічний метелик пурхнув йому в обличчя, музика змовкла, і маленький Джон випростався. Зараз вона прийде! Хай краще не знає, що він не спить. Він ліг у ліжко й накрився ковдрою аж до очей; але між завісами лишилася щілина, крізь яку в кімнату зазирнув місячний промінь. Він упав на підлогу в ногах ліжка, й маленький Джон стежив, як світла смуга поволі поповзла до нього, наче жива. Музика залунала знову, але тепер він чув її ніби здалеку; сонна музика, гарна... сонна... музика... сонна... сон...
А час збігав, музика гучнішала, стихала, потім змовкла; місячний промінь підкрався до його обличчя. Маленький Джон повернувся уві сні й ліг горілиць, затиснувши краєчок ковдри у засмаглому кулаці. Кутики його очей здригалися — йому почав снитися сон. Йому снилося, що він п'є молоко з миски, а це не миска, а місяць, і навпроти сидить великий чорний кіт, який стежить за ним, дивно всміхаючись, як його батько. Він чув, як кіт шепоче: "Не пий забагато!" Звичайно, це було котове молоко, і він приязно простяг руку, щоб погладити кота, але той зник; миска перетворилася в ліжко, на якому він лежав, і коли він спробував устати, то не зміг знайти його і — лишенько!— не міг устати з ліжка. Який то був жах!
Він запхикав уві сні. Раптом ліжко почало крутитися; воно було його і ззовні й усередині; воно крутилося й крутилося, а потім спалахнуло вогнем, і баба Лі з "Жертв моря" роздмухувала його! Ой, яка вона була страшна! Швидше й швидше, аж поки він, ліжко, баба Лі, місяць і кіт злилися в одне колесо, що крутилося, й крутилось, і піднімалося вище й вище — страшно — страшно — страшно!
Він зойкнув.
Крізь колесо долинув голос, що говорив: "Синку, синку!"— і він прокинувся, стоячи на ліжку, широко розплющивши очі.
Перед ним стояла мати, її коси були розпущені, як у Гіневри, і, припавши до неї, він сховав у них своє обличчя.
— Ой, ой!
— Все гаразд, дитино моя. Ти вже не спиш. Ну заспокойся! Це тобі приснилося.
Але маленький Джон повторював безперестану:
— Ой, ой, ой!
Її голос, м'який, як оксамит, переконував його:
— Це місячний промінь, серденько, освітив твоє обличчя.
Маленький Джон схлипнув у її нічну сорочку:
— Ти ж казала, що він гарний. Ой!
— Не тоді, коли спиш, Джоне. Хто його впустив? Це ти розсунув завіси?
— Я хотів побачити, чи вже пізно; я... я визирнув, я... я чув, як ти грала, мамусю; я... я з'їв мигдалеве тістечко.
Але він помалу заспокоювався, і його охопило інстинктивне прагнення виправдати свій переляк.
— Баба Лі закрутилася в мені й спалахнула полум'ям,— промурмотів він.
— А чого можна сподіватися, Джоне, як ти їси в ліжку мигдалеві тістечка?
— Тільки одного, мамусю: музика стала куди краща. Я чекав тебе — мені здалося, що вже настало завтра.
— Зайчику мій, ще тільки одинадцята година.

Маленький Джон помовчав, потерся носом об її шию.
— Мамусю, тато в твоїй кімнаті?
— Сьогодні ні.
— Можна, я прийду?
— Якщо хочеш, золотко моє.
Нарешті прийшовши до тями, маленький Джон відхилився.
— Ти зовсім інша, мамусю; багато молодша.
— Це через мої коси, серденько.
Маленький Джон узяв їх у руки, густі, темно-золотаві, з проблисками сивини.
— Мені вони подобаються,— сказав він.— Мені ти найбільше подобаєшся саме така.
Схопивши матір за руку, він потяг її до дверей. Коли вони опинилися за порогом, він, полегшено зітхнувши, зачинив двері.
— З якого боку ти хочеш, мамусю?
— З лівого.
— Гаразд.
Не чекаючи ані хвилини, щоб вона часом не передумала, маленький Джон скочив у ліжко, яке здалося йому значно м'якшим, ніж власне. Він іще раз зітхнув, зарився головою в подушку й лежав, споглядаючи битву колісниць, мечів і списів, яка завжди відбувалася на ковдрі, коли дивитися на ворсинки проти світла.
— Насправді ж нічого не було; правда, мамусю?— запитав він.
Мати відповіла, сидячи перед дзеркалом:
— Нічого, крім місяця та твоєї розпаленої уяви. Не можна так збуджуватися, Джоне.
Не спроможний опанувати своїх розбурханих почуттів, маленький Джон відповів хвалькувато:
— Але ж я анітрошечки не злякався!
І він знову почав дивитися на списи й колісниці. Чекання тривало нестерпно довго.
— Ой мамусю, швидше!
— Синку, мені ще треба заплести коси.
— Сьогодні не треба. Адже зранку тобі однаково доведеться розплітати. Я такий сонний, а якщо ти зараз не прийдеш, то сон мій пропаде.
Мати встала, її постать у білому пеньюарі, що спадав рясними складками, з'явилася у тристулковому дзеркалі; він бачив три її відображення, бачив її потилицю, бачив коси, що блищали у світлі лампи, бачив темні усміхнені очі. Все це було зайве, і він сказав:
— Ну йди вже, мамусю. Я чекаю.
— Добре, мій хороший, я іду.
Маленький Джон заплющив очі. Все скінчилося добре, хай тільки вона поспішить! Він відчув, як здригнулося ліжко: вона лягає. І, не розплющуючи очей, він сказав сонним голосом:
— Гарно, правда?
Він почув, як її голос щось відповів, відчув, як її уста торкнулись до його носа, і, пригорнувшись до тієї, що лежала поряд, не засинаючи, й любила його всіма своїми думками, він поринув у сон без сновидінь, який завершив його минуле.
ЗДАЄМО В АРЕНДУ
І лона ворожі усупір світилам
Пару коханців палких породили.
Шекспір
"Ромео і Джульєтта"

ЧАСТИНА ПЕРША

І. ЗУСТРІЧ

Дванадцятого травня 1920 року Сомс Форсайт вийшов з готелю "Найтсбрідж", маючи намір відвідати виставку картин у галереї недалеко від Корк-стріт і кинути погляд у майбутнє. Він ішов пішки. З часів війни він ніколи не брав таксі без особливої на те потреби. У нього вкорінилася думка, що шофери таксомоторів — всі, як один, грубіяни, хоча тепер, коли війна скінчилася й пропозиція знову почала перевищувати попит, вони ставали ввічливішими — відповідно до законів людської природи. Проте він досі їм не пробачив, у глибині душі ототожнюючи їх із похмурими спогадами минулого, а тепер невиразно, як і всі представники його класу,— з революцією. Велика тривога, яку йому довелося пережити під час війни, і ще більша тривога, якої він зазнав після настання миру, психологічно вплинула на його вперту вдачу. Він так часто розорявся подумки, що вже перестав вірити в імовірність розорення. Сплачуючи щороку чотири тисячі фунтів прибуткового податку й податку за надприбуток, важко було уявити щось гірше! Коли ти утримуєш лише дружину й доньку, то чверть мільйона фунтів, вкладених до того ж у акції різних компаній, є надійною гарантією навіть проти такої "безглуздої вигадки", як податок на капітал. Що ж до конфіскації воєнних прибутків, то він цілком схвалював її, бо в нього їх не було, і "так їм і треба, цим пройдам!" Крім того, картини значно подорожчали, й за війну його колекція дала йому більший зиск, аніж будь-коли доти. Повітряні нальоти також благотворно вплинули на його вроджену обережність і загартували й так наполегливу вдачу. Небезпека того, що тебе може рознести бомбою, привчала спокійніше сприймати такі стріли, як різноманітні податки, а звичка лаяти нахабство німців, природно, призвела до звички лаяти нахабство лейбористів, якщо не відверто, то в глибині душі.

Він подався пішки. У нього було вдосталь часу, бо Флер чекатиме його в галереї о четвертій, а щойно минуло тільки пів на третю. Пройтися пішки йому корисно — у нього поколює в печінці, та й нерви трохи розладналися. Його дружина ніколи не сиділа вдома, приїжджаючи до міста, а дочка гасала по Лондону,— тепер, після війни, дівчата стали такі непосидючі. Одначе, хвала богові хоч за те, що через своє неповноліття вона не вплуталась у війну. Звичайно, це не означало, що він не підтримував війни від самого її початку, але підтримувати її руками власної дружини й дочки щось зовсім інше,— між цим лежала прірва, створена його старосвітськими уявленнями, які стримували надмірний вияв почуттів. Скажімо, він категорично виступив проти того, щоб гарненька Аннет,— в 1914 їй було лише тридцять чотири роки,— поїхала в свою рідну Францію, свою "chere patrie" [62], як вона почала називати її під впливом війни, їй, бачте, закортіло доглядати поранених "braves poilus" [63]. Щоб вона занапастила собі здоров'я і вроду! Наче з неї справді могла вийти сестра-жалібниця! Він не дозволив цього. Нехай шиє чи плете для них удома! Вона не поїхала і відтоді стала якась інша. Її неприємна звичка глузувати з нього — не відверто, але безупинно й наче мимохідь — відразу стала помітнішою. Що ж до Флер, війна розв'язала наболіле питання: віддавати її до школи чи ні. Краще її тримати далі від матері, одурманеної воєнним чадом, далі від повітряних нальотів і від усього, що могло штовхнути її до нерозважливих вчинків; отож він віддав дочку до пансіону якомога далі на заході — хоч і не так далеко, щоб це суперечило його аристократичним нахилам,— і страшенно за нею скучав. Флер! Він ніколи не шкодував, що піддався раптовому пориву, коли вона народилася, і назвав її цим дещо чужоземним ім'ям, хоча воно й було очевидною поступкою французам. Флер! Ім'я гарне, і дівчинка гарна! Але жвава — занадто жвава й свавільна! Та ще й розуміє свою владу над батьком.

Сомс часто думав, якої помилки він припускається, потураючи в усьому доньці. Він став занадто поблажливий на старість! Шістдесят п'ять років! Він досяг похилого віку; однак не відчував цього, бо, на щастя, подружні стосунки в його другому шлюбі склалися досить-таки прохолодні, хоч Аннет була молода і вродлива. На своєму віку він зазнав тільки однієї пристрасті — до першої дружини Айріні. Так! А той суб'єкт, його кузен Джоліон, що зійшовся з нею, тепер, кажуть, геть постарів. Воно й не дивно: сімдесят два роки, та ще після двадцяти років життя з третьою дружиною.
Сомс зупинився на хвильку й сперся на огорожу Роу. Зручне місце для спогадів, якраз на півдорозі між будинком на Парк-лейн, свідком його народження і смерті батьків, і невеликим будинком на Монпельє-сквер, де тридцять п'ять років тому він зазнав утіх свого першого шлюбу. Тепер, після двадцяти років другого шлюбу, та давня трагедія здавалася йому зовсім іншим життям, яке скінчилося, коли замість сподіваного сина народилася Флер. Уже давно він не жалкував, навіть підсвідомо, за ненародженим сином: серце його заполонила Флер. Зрештою, вона носить його прізвище, і він зовсім не бажає наблизити той час, коли вона його змінить. Сказати правду, якщо він і думав про таке лихо, то його тривогу заспокоювала невиразна надія, що він зробить її дуже багатою, і це багатство затьмарить або й зітре прізвище того, хто одружиться з нею,— а чом би й ні, коли, як вважають тепер, жінка нічим не поступається перед чоловіком? І Сомс, потай переконаний, що це зовсім не так, провів рукою по обличчю і заспокоєно помацав підборіддя. Завдяки своїм помірним нахилам він не набрав тіла, не погладшав; ніс у нього був блідий і тонкий, сивуваті вусики коротко підстрижені, очі бачили, як і колись. Голову він ледь нахиляв уперед, і його чоло під посивілим волоссям, що вже трохи відступило назад, не здавалося надміру високим. Не дуже змінив час цього "найзаможнішого" з молодих Форсайтів, як назвав би його останній із старих Форсайтів, Тімоті, якому пішов уже сто перший рік.
Тінь від платанів падала на його елегантний фетровий капелюх; він перестав носити циліндр — тепер такі часи, що заможним людям краще не привертати до себе уваги. Платани! Думки його раптом полинули до Мадріда — на Великдень перед війною, вагаючись, чи купити картину Гойї, він поїхав до Іспанії поглянути на художника на його батьківщині. Гойя справив на нього велике враження — першорядний художник, справжній геній! Хоч як високо Гойю цінують тепер, його цінуватимуть іще вище, перш ніж на ньому поставлять хрест. Друга хвиля захоплення Гойєю буде навіть могутніша за першу; безперечно! І Сомс придбав картину. Тоді в Мадріді він — уперше в житті — замовив копію фрески "La vendimia" [64], яка зображала дівчину, що взялася рукою в бік; ця дівчина нагадувала йому доньку. Тепер копія висіла в його галереї у Мейплдергемі й виглядала досить убого — Гойю неможливо скопіювати. Проте, коли донька виїздила, Сомс часто підходив до картини, привабливий невловною схожістю — у легенькій прямій постаті, в широко розставлених дугах брів, в палкій задумі темних очей. Дивно, що Флер має темні очі, коли в нього самого очі сірі,— у чистокровного Форсайта карих очей не буває — а у матері сині! Але, щоправда, у її бабусі Ламот очі темні, наче меляса!
Сомс рушив далі до Гайд-парк-Корнер. Ніде в Англії не відбулося таких разючих змін, як на Роу. Народившися зовсім поряд, він пам'ятав цю алею з 1860 року. Його водили сюди гуляти в дитинстві, і він, визираючи з-за кринолінів, розглядав денді з баками, у вузеньких лосинах, дивився, як хвацько вони гарцювали на конях, як віталися, скидаючи свої білі з вигнутими крисами циліндри; все тут дихало дозвіллям, і між пишно вбраної публіки крутився маленький кривоногий чоловічок із собаками на шворках,

який намагався продати одну з них його матері: спанієлі короля Карла, італійські хорти, яких усіх приваблював її кринолін,— тепер їх уже не побачиш. Не побачиш і вишуканої публіки, тільки робочий люд сидить, нудячись, рядами, і немає на що подивитися, хіба інколи промчить, підстрибуючи в чоловічому сідлі, молоде дівчисько в котелку, та відставний колоніальний чиновник проскаче на взятій напрокат конячині; часом проїде на поні маленька дівчинка, протрюхикає дідок, якого кататися змушує хвора печінка, та промчить ординарець, що об'їжджає великого баского жеребця; ні чистокровних коней, ні грумів, ні поклонів, ні пересудів — анічогісінько; тільки дерева лишилися ті самі, деревам байдуже і до зміни поколінь, і до занепаду людства. Настав час демократичної Англії — розкошланої, квапливої, галасливої й, очевидно, безверхої. І в Сомса занила душа, що жадала вишуканості. Назавжди відійшов затишний світ знатності й блиску! Багатство залишилося. Так, багатство є! Він сам став куди багатший, ніж будь-коли був його батько; але манери, витонченість, елегантність — все це зникло, поглинуте велетенською бридкою тиснявою і панібратством, яке просмерділося бензином. Лише подекуди зосталися рештки шляхетності й аристократизму, розрізнені й chetifs [65], як сказала б Аннет; але вже немає нічого певного, ніяких чітких дороговказів. І в це сум'яття поганих манер і легковажних звичаїв доля закинула його дочку — квітку його життя! А коли до влади дорвуться лейбористи — хоч, може, до цього й не дійде — отоді начувайся!

Він пройшов, під аркою, яка, нарешті,— слава богу!— набула свого звичайного вигляду: з неї зняли потворний сіро-зелений прожектор. "Нехай краще наведуть його туди, куди всі простують,— подумав він,— та освітлять любу їхньому серцю демократію!" Він рушив по Пікаділлі, повз фасади клубів. Джордж Форсайт напевно сидить біля вікна "Айсіума". Він так споважнів останнім часом, що мало не ночує там, визираючи, наче нерухоме, насмішкувате сардонічне око, яке спостерігає занепад людей і звичаїв. Сомс пішов швидше, бо завжди почував себе ніяково під поглядом двоюрідного брата. Джордж, як він чув, у розпалі війни написав листа за підписом "Патріот", де скаржився на те, що уряд піддався істерії і зменшив раціон вівса скаковим коням. Так, він на своєму звичайному місці, високий, опасистий, елегантний, чисто поголений, гладеньке трохи поріділе волосся, напевне, напахчене найкращим одеколоном, а в руках у нього рожевий аркуш спортивної газети. Хто-хто, а Джордж не змінився. І, мабуть, уперше в житті Сомс відчув, як у його грудях під жилеткою заворушилося якесь тепле почуття до цього насмішника. Його огрядне тіло, бездоганний проділ, важкий, як у бугая, погляд були достатньою запорукою того, що старий лад не піде просто так зі сцени. Він побачив, що Джордж подає йому знак рожевим аркушем — запрошує його зайти: мабуть, хоче запитати щось про свій капітал. Сомс і досі відав його капіталом; ставши партнером юридичної контори двадцять років тому в той болісний період свого життя, коли він розлучався з Айріні, Сомс якось майже мимоволі утримав нагляд за всіма грошовими справами Форсайтів.

Повагавшись мить, він кивнув головою і зайшов до клубу. Відколи в Парижі помер його шуряк Монтегю Дарті,— ніхто не знав до пуття, від чого він помер, напевно знали тільки те, що це було не самогубство,— клуб "Айсіум" почав здаватися Сомсові куди респектабельнішим. І Джордж, як він знав, відгуляв своє, переказився і тепер тішився тільки черевоугодництвом, ласуючи найвишуканішими стравами, щоб більше не гладшати, і залишив у себе, за його власними словами, "лише дві-три старі шкапини, щоб підтримувати в собі інтерес до життя". Отож Сомс підійшов до свого двоюрідного брата, який сидів за столиком біля вікна, без колишнього

гнітючого почуття, що він чинить нерозважливо. Джордж простяг йому випещену руку.
— Я не бачив тебе, відколи скінчилася війна,— мовив він.— Як там твоя дружина?
— Дякую,— холодно відповів Сомс,— непогано.
Якась глузлива думка скривила на мить м'ясисте обличчя Джорджа й зловтішно блиснула в його очах.
— Цей бельгієць Профон,— сказав він,— тепер став членом нашого клубу. Непевний чолов'яга.
— Еге ж,— буркнув Сомс.— Чого ти хотів мене бачити?
— З приводу старого Тімоті. Він може врізати дуба не сьогодні-завтра. Сподіваюся, він уже склав заповіт.
— Авжеж.
— Варто б заглянути до нього чи тобі, чи комусь іншому. Адже він останній із нашого старого покоління; йому вже перейшло за сотню. Кажуть, він став як мумія. Де ти збираєшся його поховати? Він має право на піраміду.
Сомс похитав головою.
— В Гайгейті, у родинному склепі.
— Так, гадаю, старенькі скучатимуть за ним, якщо його покладуть десь-інде. Я чув, його ще цікавить їжа. Знаєш, він може так довгенько нидіти. Невже нас не винагородять за старих Форсайтів? Їх десятеро жили в середньому по вісімдесят вісім років — я вирахував. Слід було б прирівняти їх до трійні близнят.
— Це все?— запитав Сомс.— Мені пора йти.
"Ну й відлюдок",— здавалося відповіли очі Джорджа.
— Так, усе. Провідай старого у мавзолеї — може, він схоче виголосити якесь пророцтво.— Посмішка сховалася у глибоких борознах на його обличчі, і він додав:— А ви, адвокати, ще не винайшли способу уникнути цього клятого податку на прибуток? Він таки дошкульно б'є по успадкованому капіталу. Раніше я мав щорічно дві з половиною тисячі, а тепер одержую злиденних півтори тисячі, а вартість життя зросла вдвічі.
— Атож!— буркнув Сомс.— На іподром хоч не потикайся.
На обличчі Джорджа промайнула іронічна посмішка самозахисту.
— Ну що ж,— сказав він,— мене виховали для безділля, і тепер на старість я біднію з кожним днем. Ці лейбористи хочуть обібрати нас до нитки, перш ніж доведуть країну до занепаду. З чого ти тоді житимеш? Я працюватиму шість годин на день, навчаючи політиків розуміти жарти. Послухай моєї поради, Сомсе: стань членом парламенту, забезпеч собі чотириста фунтів і найми мене вчителем.
Сомс пішов, а він знову сів у своє крісло біля вікна.
Сомс простував по Пікаділлі, поринувши в роздуми, що їх викликали слова двоюрідного брата. Все життя він працював і заощаджував, Джордж усе життя байдикував і циндрив гроші; а проте, коли й справді дійде до конфіскації, то постраждає він, працьовитий, ощадливий чоловік! Це було заперечення всіх чеснот, повалення всіх форсайтівських засад. А хіба може цивілізація базуватися на інших засадах? На його думку, ні. Ну що ж, принаймні у нього не конфіскують картин, бо не знають їхньої вартості. Але чого вони будуть варті, якщо ці маніяки почнуть витискати соки з капіталу? Анічогісінько.
"За себе я не боюся,— думав він.— Мені вистачило б і п'ятисот фунтів на рік, у моєму віці це не має значення". Але ж Флер! Цей капітал, так розумно вкладений, ці скарби, так дбайливо зібрані й накопичені, мали збагатити її. Якщо ж він не зможе передати або залишити їх Флер, то життя втратить свій сенс, і навіщо тоді ходити оглядати цей футуристський мотлох і міркувати, чи є у "мистецтва майбутнього" якесь майбутнє?

Однак у галереї біля Корк-стріт він заплатив свій шилінг, узяв каталог і ввійшов до зали, де тинялося з десяток відвідувачів. Сомс підійшов до чогось, що нагадувало ліхтарний стовп, на який налетів автобус і зігнув його. Витвір той стояв за три кроки від стіни і в каталозі називався "Юпітером". Він зацікавлено оглядав його, бо останнім часом почав приділяти деяку увагу і скульптурі. "Якщо це Юпітер,— подумав він,— то яка ж тоді Юнона?" І раптом він побачив її навпроти. Юнона скидалася на помпу з двома ручками, трохи припорошену снігом. Він почав розглядати її, і в цей час ліворуч від нього спинилося двоє відвідувачів.
— Epatant! [66] — сказав один із них.
— Жаргонне слівце!— буркнув сам до себе Сомс.
Хлопчачий голос іншого відказав:
— Ти, старий, нічого не второпав. Адже він глузує із глядачів. Коли він різьбив цих Юпітера і Юнону, то, певно, посміювався: "Цікаво, чи проковтне їх наша пришелепувата публіка". А та проковтнула залюбки.
— Слухай-но ти, молодий невігласе! Адже Воспович новатор. Невже не бачиш, що він поєднав скульптуру з сатирою? Майбутнє пластичного мистецтва, музики, живопису, навіть архітектури — в сатирі. Це безперечно. Люди стомилися, чутливість нікому не потрібна, вона віджила своє.
— А от мене, щиро кажучи, і досі вабить краса. Я пройшов через війну. Ви загубили хусточку, сер.
Сомс побачив, що йому простягають хусточку. Він узяв її з властивою йому підозріливістю й підніс до носа. Запах знайомий — хусточка ледь пахне одеколоном, і в куточку його ініціали. Трохи заспокоївшись, він підвів очі й поглянув на юнака: гострі вуха, усміхнений рот, на верхній губі коротенькі вусики, наче дві щіточки, й маленькі жваві очі. Вбраний без претензій.
— Дякую,— сказав він і роздратовано додав:—Радий чути, що ви любите красу; тепер це рідкісне явище.
— Я закоханий у неї,— сказав юнак.— Але ми з вами, сер, останні солдати старої гвардії.
Сомс усміхнувся.
— Якщо вам справді до вподоби картини,— сказав він,— то ось моя картка. Я можу будь-якої неділі показати вам кілька непоганих картин, якщо ви, буваючи в наших краях над Темзою, схочете завітати до мене.
— Страшенно вдячний вам, сер. Я охоче загляну до вас. Мене звати Монт, Майкл Монт.
І він скинув капелюха.
Сомс, уже шкодуючи, що піддався раптовому пориву, ледь підняв свого капелюха і скоса поглянув на другого молодика: лілова краватка, огидні маленькі баки, схожі на слизняків, і зневажливо примружені очі — судячи з усього, поет!
Сомса так схвилював цей необачний вчинок — перший за багато років,— що він пішов у нішу і сів у крісло. Чого це він раптом дав свою картку якомусь жевжику, котрий знається з такими непутящими людьми? І Флер, що ніколи не сходила йому з думки, виступила наперед, як філігранна фігурка, яка виходить із годинника, коли він б'є години. На стенді навпроти ніші висіло велике полотно, а на ньому численні кубики помідорного кольору — і більше нічого, наскільки Сомс міг бачити із свого місця. Він заглянув у каталог: № 32. "Місто майбутнього". Пол Пост. "Напевно, теж сатира,— подумав він.— Казна-що, та й годі!" Але зразу ж схаменувся. Не варто засуджувати з першого погляду. Він пам'ятає, як з'явилася смугаста мазанина Моне і як потім за нею стали ганятися; так само й пуантилісти і Гоген. Та навіть після постімпресіоністів було кілька художників, з якими треба рахуватися.

За тридцять вісім років колекціонування йому доводилось бачити стільки "напрямів", стільки припливів і відпливів у смаках і в техніці живопису, що навряд чи можна бути впевненим у чомусь, крім одного: на кожній зміні моди можна заробити. Тут, можливо, саме той випадок, коли слід придушити свої природжені інстинкти, бо інакше прогавиш вигідну покупку. Він підвівся і став перед картиною, намагаючись побачити її очима інших людей. Над червонястими кубиками видніло щось ніби проміння призахідного сонця, але один відвідувач, проходячи, сказав:
— Літаки відтворені чудово, правда?
Під кубиками простягалась біла смуга, помережана чорними вертикальними рисками. Сомс марно сушив собі голову, що воно може означати, доки якийсь інший відвідувач зауважив стиха:
— Який промовистий у нього передній план!
Промовистий? Про що ж він промовляє? Сомс повернувся на своє крісло в ніші. "Кумедна штука",— сказав би його батько і не дав би за неї і півпенні. Промовистість! Експресія! В Європі, він чув, тепер геть усі поробилися експресіоністами. А тепер і у нас починається. Йому пригадалася перша хвиля грипу тисяча вісімсот вісімдесят сьомого чи восьмого року, яка виникла, казали, в Китаї. Цікаво, а де виник цей експресіонізм? Справжнісінька пошесть!
Його увагу привернули жінка і юнак, що спинилися між ним і "Містом майбутнього". Вони стояли до нього спиною, але Сомс раптом затулився каталогом і, насунувши на лоба капелюха, почав нишком стежити за ними. Хіба можна не впізнати цю спину, рівну, як і колись, хоча волосся над нею вже взялося сивиною. Айріні! Його розлучена дружина Айріні! А це, певна річ, її син від Джоліона Форсайта, їхній хлопець, на півроку старший за його власну доньку! І, пережовуючи гірку жуйку спогадів про те розлучення, він устав, щоб забратися звідси, але відразу ж сів знову. Вона повернула голову, кажучи щось синові; у профіль вона виглядала такою молодою, що її сиве волосся здавалося припудреним, наче для маскараду; на устах грала усмішка, якої Сомс, перший володар цих уст, ніколи не бачив. Мимоволі він визнав, що Айріні й досі вродлива і що постать у неї майже така сама молода, як і колись. А якою усмішкою відповів їй хлопець! Сомсове серце зайшлося від болю. Це видовище обурило його почуття справедливості. Він заздрив, що син усміхається до неї такою усмішкою; вона дістає від нього більше, ніж він дістає від Флер, а вона не заслужила цього. Їхній син міг би бути його сином; Флер могла б бути її дочкою, якби вона не зрадила свого обов'язку. Він опустив каталог. Якщо вона побачить його, то тим краще! Нагадати їй про те, як вона повелася з ним, при синові, який, мабуть, ні про що не здогадується,— це буде наче дотик перста Немезіди, чия кара спіткає її рано чи пізно! Потім, невиразно усвідомлюючи, що така думка неприпустима для Форсайта його віку, Сомс витяг годинника. Початок п'ятої! Флер запізнюється. Вона пішла до його племінниці Імоджен Кардіган і, напевно, затрималася: мабуть, сидять там, курять, переказують плітки абощо. Він почув, як хлопець засміявся і жваво мовив:
— Мамусю, а правда, що це намалював хтось із "бідолашок" тітоньки Джун?
— Пол Пост — так, він, здається, один із них, моє серденько.
Це слово шпигнуло Сомса: він ніколи не чув його від Айріні. Тієї миті вона його побачила. В очах його блиснув, мабуть, той самий глузливий вираз, що завжди світився в погляді Джорджа Форсайта, бо її рука в рукавичці стиснула складки сукні, брови підвелися, обличчя застигло. Вона зразу ж пішла далі.
— Дивацтво, та й годі,— сказав хлопець, знову беручи її під руку.

Сомс провів їх поглядом. Хлопець гарний з лиця, з форсайтівським підборіддям, очі темно-сірі, глибоко посаджені, проте весь він якийсь сонячний, наче струмінь старого хересу,— може, через свою усмішку, а може, через волосся. Він кращий, ніж заслужили вони, ті двоє. Айріні й хлопець зникли в сусідній кімнаті, а Сомс і далі роздивлявся "Місто майбутнього", проте не бачив його. Уста його кривилися в посмішці. Він зневажав себе за те, що почуття його так збурилися, хоча минуло вже стільки років. Привиди! Та коли старієш, хіба залишається що-небудь, крім привидів? Але ж ні, ще є Флер! Він перевів погляд на двері. Вона-то прийде, але їй неодмінно треба, щоб він її чекав! І раптом у залі з'явилася постать швидка, наче вихор,— невеличка худорлява жінка в синьо-зеленому балахоні, підперезаному металевим пояском; її непокірне червонясто-золоте волосся із срібними ниточками сивини було пов'язане стрічкою. Вона заговорила із служителями галереї, і Сомс побачив у ній щось знайоме — в очах, підборідді, волоссі, поведінці,— щось таке, що нагадувало малесенького скайтер'єра, який чекає обіду. Атож, це Джун Форсайт! Його двоюрідна племінниця Джун, і вона прямує до його схованки! Джун сіла поруч із ним, поринувши в задуму, витягла блокнот і записала щось олівцем. Сомс наче закляк. Кляті родинні зв'язки! "Гидота!"—почув він її шепіт, потім, наче роздратована присутністю стороннього, що підслуховує її, вона глянула на нього. Найгірше сталося!

— Сомс!

Сомс ледь повернув голову.

— Як ви живете?— запитав він.— Я вже двадцять років не бачив вас.

— Еге ж. А що вас привело сюди?

— Та, певно, мої гріхи,— відповів Сомс.— Ну й мазанина!

— Мазанина? Аякже! Це мистецтво ще не здобуло визнання.

— Та чи й здобуде,— сказав Сомс.— Мабуть, воно завдає страшенних збитків.

— Певна річ, завдає.

— Звідки ви знаєте?

— Це моя галерея.

Сомс вражено пирхнув:

— Ваша? То навіщо ж ви влаштували цю виставку?

— Для мене мистецтво — не торгівля бакалією.

Сомс показав на "Місто майбутнього".

— Погляньте! Хто схоче жити в такому місті чи прикрасити цією картиною своє помешкання?

Джун придивилася до картини.

— Це видіння,— мовила вона.

— Бридня!

Запала мовчанка, потім Джун підвелася. "Навіжена!"— подумав Сомс.

— Ви можете зустрітися,— сказав він їй,— із своїм зведеним братом. Він тут із жінкою, яку я колись знав. І послухайтесь моєї ради: закрийте ви цю виставку.

Джун озирнулась на нього.

— Ех ви, Форсайт!— мовила вона і помчала далі.

Її легенька, поривчаста фігурка, що зникла в одну мить, була сповнена небезпечної рішучості. Форсайт! Атож, він Форсайт! Як і вона! Але відколи вона, ще юна дівчина, привела в його дім Босіні і занапастила його життя, він не міг дійти з нею згоди, та чи вже й дійде коли! І ось він знову зустрів її, і досі неодружену, власницю галереї!.. Раптом Сомсові спало на думку, як мало він знає тепер про свою рідню. Старі тітоньки, що мешкали у Тімоті, давно повмирали; і вже немає родинної пліткарської біржі. Що всі вони робили під час війни? Син молодого Роджера був поранений, другий син

Сент-Джона Геймена вбитий; старший син молодого Ніколаса одержав орден Британської імперії чи ще там якусь нагороду. Здається, всі вони пішли до війська. Цей хлопець, син Джоліона й Айріні, певно, був ще надто молодий; а його власне покоління, безперечно, вже досягло похилого віку, хоча Джайлс Геймен і став шофером у Червоному Хресті, а Джесс Геймен пішов у допоміжну поліцію — ці два Дроміо завжди любили спорт. Що ж до нього самого, то він пожертвував гроші на санітарний автомобіль, донесхочу читав газети, страшенно хвилювався, не купував одягу, схуд на сім фунтів. Що він міг іще зробити в своєму віці? Поміркувавши, він дійшов цікавого висновку, що він і його родина сприйняли цю війну зовсім по-іншому, ніж той конфлікт із бурами, який наче теж примусив імперію напружити всі сили. Щоправда, в тій давній війні його племінник Вел Дарті був поранений, Джоліонів перший син помер від черевного тифу, "два Дроміо" пішли в кавалерію, а Джун — у сестри-жалібниці; проте все те вважалося тоді чимсь надзвичайним, а от у цю війну кожний вкладав "свою частку зусиль" і робив це, як щось звичайне — принаймні так йому здавалося. Це свідчило про зростання чогось нового, а може, про занепад старого. Що ж трапилося з Форсайтами? Чи вони стали меншими індивідуалістами, чи більшими патріотами, чи меншими провінціалами? Чи, може, вони просто ненавиділи німців?.. Де ж Флер? Швидше б уже забратися звідси! Він побачив, як ті троє повернулися з сусідньої зали і пройшли попід стендом із протилежного боку. Хлопець зупинився перед Юноною. І раптом по той бік від неї Сомс побачив... свою доньку. Вона стояла, підвівши брови — нічого дивного. Сомс помітив, як Флер скоса позирає на хлопця, а хлопець на неї. Потім Айріні взяла його під руку і повела далі. Сомс бачив, як він озирнувся, а Флер подивилася вслід тим трьом, коли вони виходили із зали.

Поряд хтось весело озвався:

— Забагато каламуті, сер, чи не так?

Юнак, що подав йому хусточку, знову підійшов до нього. Сомс кивнув головою:

— Не знаю, куди ми прямуємо.

— О, не турбуйтеся, сер,— весело відповів юнак.— Вони й самі не знають.

Голос Флер сказав:

— Добридень, тату! А ось і ти!

Неначе це їй довелося його чекати.

Юнак підняв капелюха й пішов далі.

— Нічого не скажеш,— промовив Сомс, оглядаючи її з ніг до голови,— ти в мене пунктуальна!

Цей найдорогоцінніший з його набутків був середнього зросту і неяскравих тонів. Темно-каштанове волосся було коротко підстрижене; широко розставлені карі очі на тлі напрочуд ясних білків аж виблискували, коли рухалися, але в спокої здавалися майже сонними під білісінькими повіками з чорними віями, ніби застиглими в напруженому чеканні. У неї був чарівний профіль, і в обличчі ніякої схожості з батьком, крім рішучого підборіддя. Знаючи, що його погляд лагіднішає, коли він дивиться на неї, Сомс насупився, щоб зберегти незворушність, властиву кожному Форсайтові. Він знав, що дочка надто схильна користатися його слабкістю.

Взявши його під руку, Флер запитала:

— Хто це такий?

— Він підняв мою хусточку. Ми з ним поговорили про картини.

— Але ж ти не збираєшся купувати оце, тату?

— Ні,— похмуро відповів Сомс,— ні оце, ні ту Юнону, яку ти роздивлялася.

Флер потягла його за руку.

— Ой, ходімо вже! Яка жахлива виставка!

Біля виходу стояв юнак, що назвався Монтом, і його товариш. Але Сомс вивісив табличку "Вхід заборонено" і ледь відповів на його уклін.
— То кого ж ти бачила в Імоджен?— запитав він, коли вони вийшли на вулицю.
— Тітоньку Вініфред і мосьє Профона.
— А, того бельгійця!— буркнув Сомс.— Що в ньому такого бачить твоя тітка?
— Не знаю. Він чоловік з головою. І мамі він подобається.
Сомс гмукнув.
— Там був і кузен Вел з дружиною.
— Он як!— мовив Сомс.— Я гадав, вони вже давно у себе в Південній Африці.
— Де там! Вони продали свою ферму. Кузен Вел збирається об'їжджати скакових коней у Сассексі. Вони придбали чарівний старовинний маєток; і мене запрошували в гості.
Сомс кахикнув: новина була йому не до вподоби.
— А яка тепер його дружина?
— Дуже спокійна, але, здається, приємна жінка.
Сомс кахикнув знову.
— Шалапут він, твій кузен Вел.
— Ну що ти, тату! Вони страшенно люблять одне одного. Я пообіцяла приїхати до них у суботу і погостювати до середи.
— Таке вигадав — об'їжджати скакових коней!— мовив Сомс.
Кепське діло саме по собі, але він був невдоволений не через це. Якого дідька його племінник не залишився в Південній Африці? Мало Сомсові того клятого розлучення, а тут ще й племінникові надало одружитися з дочкою суперника — з однокровною сестрою Джун і того хлопця, на якого Флер тільки-но позирала з-під ручки помпи. Треба остерігатись, а то вона вивідає все про ту давню ганьбу! Стільки неприємностей зразу! Обсіли його сьогодні, наче рій бджіл!
— Не до вподоби мені ці відвідини!— кинув він.
— Я хочу подивитись на скакових коней,— мовила Флер,— і мене обіцяли повчити їздити верхи. Ти ж знаєш, кузен Вел не може багато ходити, але він чудово їздить верхи. Він хоче показати мені коней на чвалі.
— Ці ще мені перегони!— сказав Сомс.— Шкода, що війна не знищила їх остаточно. Здається мені, Вел вдався в свого батька.
— Я нічого не знаю про його батька.
— Угу,— мугукнув понуро Сомс.— Він був іподромним завсідником і скрутив собі в'язи в Парижі на якихось сходах. Твою тітоньку це врятувало від багатьох прикростей.
Сомс насупився, згадавши, як він їздив до Парижа на слідство через ті сходи шість років тому, бо Монтегю Дарті вже не міг з'явитися на нього особисто,— звичайнісінькі сходи в будинку, де грають у бакара. У його шуряка, певно, пішла обертом голова — чи то від виграшів, чи від пиятики з нагоди виграшів. Французькі слідчі дуже неуважно поставилися до справи; Сомс мав чимало клопоту.
Голос Флер перебив його думки.
— Дивися! Он люди, що були з нами на виставці.
— Які люди?— буркнув Сомс, чудово знаючи, кого вона має на увазі.
— Ця жінка справжня красуня.
— Зайдімо сюди, тут смачні тістечка,— заквапився Сомс і, притиснувши міцніше її руку, звернув до кондитерської. Таке запрошення було незвичним для нього, і він запитав трохи зніяковіло:
— Що тобі взяти?
— Я нічого не хочу. Ми пили коктейль, та й сніданок був просто розкішний.
— Ні, треба щось узяти, якщо вже ми зайшли!— пробурчав Сомс, не випускаючи її руки.

— Дві склянки чаю,— сказав він,— і дві порції нуги.
Але тільки-но він устиг сісти, як серце його несамовито закалатало. Ті троє... ті троє і собі зайшли в кондитерську! Він почув, як Айріні щось сказала синові, а той відповів:
— Та ні, мамусю, це чудова кондитерська. Мені тут дуже подобається.
Вони втрьох сіли за столик.
Цієї хвилини, найнеприємнішої в його житті, оточений привидами й тінями минулого, перед двома жінками, яких він тільки й любив по-справжньому — його колишньою дружиною й дочкою від її наступниці,— Сомс не так побоювався їх, як своєї двоюрідної племінниці Джун. Вона може влаштувати сцену, може познайомити цих двох дітей — вона здатна на все. Він квапливо відкусив нугу, і вона пристала до його вставних зубів. Відриваючи її пальцями, він поглянув на Флер. Дочка байдуже жувала нугу, але її погляд був прикутий до хлопця. Форсайт у ньому озвався: "Якщо ти почнеш розмірковувати, зважувати свої почуття, то тут тобі й край!" Він роздратовано колупнув нугу пальцем. Вставні зуби! Чи у Джоліона теж вставні зуби? А у цієї жінки?— Був час, коли він бачив її всю, без усяких прикрас, навіть без сукні. Цього в нього ніхто не відніме. І вона це знає, хоч і сидить тут спокійна, самовпевнена, наче ніколи й не була його дружиною. Їдка іронія ворушилася в його форсайтівській крові — гострий біль, що майже завдавав насолоди. Аби тільки Джун не викинула якого-небудь коника! Хлопець заговорив:
— Звичайно, тітонько Джун ("То він називає сестру тіткою? А втім, їй, мабуть, уже під п'ятдесят!"), це дуже добре, що ти їх підтримуєш. А як на мене — то цур їм!
Сомс крадькома позирнув на них. Айріні стривожено стежила за сином. Он яка вона... Вона була здатна на ніжність до Босіні, батька цього юнака і до самого юнака. Він торкнув Флер за руку:
— Ну, ти вже закінчила?
— Будь ласка, тату, ще одну порцію.
Її занудить! Він пішов до каси платити, а коли вернувся, то побачив, що Флер стоїть біля дверей, тримаючи хусточку, яку хлопець, мабуть, тільки-но подав їй.
— Ф. Ф.,— почув він її голос.— Флер Форсайт, справді моя. Дуже вам вдячна. Господи! Вона скористалась випадком у галереї, про який він розповів їй,— мавпочка!
— Форсайт? Та невже? Я теж Форсайт! Можливо, ми родичі.
— Може, й родичі. Інших Форсайтів немає. Я живу в Мейплдергемі. А ви?
— У Робін-Гілі.
Вони так швидко обмінялися запитаннями й відповідями, що розмова скінчилася, перше ніж Сомс устиг ворухнути пальцем. Він побачив, як злякано спалахнуло обличчя Айріні, ледь помітно похитав головою і взяв під руку Флер.
— Ходімо,— сказав він.
Вона не зрушила з місця.
— Ти чув, тату? Як дивно — у нас однакове прізвище. Ми не родичі?
— Що?— спитав він.— Форсайт? Певно, далекі.
— Мене звати Джоліон, сер. Скорочено — Джон.
— А! О!— сказав Сомс.— Так. Далекі родичі. Як поживаєте? Ви дуже люб'язні. До побачення!
Він рушив до дверей.
— Дякую вам,— сказала Флер.— Au revoir!
— Au revoir,— відповів хлопець.

II. КМІТЛИВА ФЛЕР ФОРСАЙТ

Коли вони вийшли з кондитерської, першим бажанням Сомса було зігнати свою злість і сказати дочці: "Що це за вигадка — впустити хусточку!"— на що вона напевно відповіла б: "Я навчилася в тебе!" А за хвилину він уже вирішив, як то кажуть, не чіпати лиха, поки воно спить. Але ж Флер, певна річ, сама почне його розпитувати. Він скоса зиркнув на неї й побачив, що й вона так само позирає на нього. Вона лагідно спитала:
— Чому ти не любиш цих родичів, тату?
Сомс ледь скривив губи.
— Звідки це ти взяла?
— Cela se voit [67].
"Це бачить саме себе"— кумедно висловлюються ці французи!
Проживши двадцять років з дружиною-француженкою, Сомс і досі не долюблював її мови: вона здавалася йому театральною і до того ж пов'язувалася з усіма тонкощами подружньої іронії.
— Чому ж?— поцікавився він.
— Ти напевне їх знаєш, а проте вдав, ніби ви не знайомі. Я помітила, як вони дивилися на тебе.
— Цього хлопця я сьогодні зустрів уперше,— заперечив Сомс, і він сказав щиру правду.
— Можливо. Але ж інших ти знаєш, татусю.
Сомс знову зиркнув на неї. Що вона вже вивідала? Невже щось вибовкали Вініфред, чи Імоджен, чи Вел Дарті з дружиною? Дома він пильнував, щоб при дочці ніхто і словом не прохопився про ту скандальну історію, і не раз попереджав Вініфред, що Флер не повинна навіть здогадуватися про це. Їй не слід знати, що він уже був одружений. Але темні доччині очі, які часто майже лякали Сомса своїм південним блиском, дивилися на нього невинно.
— Справа в тому,— сказав він,— що твій дід і його брат колись посварилися. І відтоді обидві родини порвали всякі стосунки.
— Як романтично!
"Що вона має на увазі?"— подумав Сомс. Це слово здавалося йому екстравагантним і небезпечним, а прозвучало воно так, наче вона сказала: "Як чудово!"
— Давня неприязнь триває й досі,— додав він і одразу пожалкував, бо його слова пролунали, як виклик.
Флер посміхнулася. За теперішніх часів, коли молодь хизується тим, що в усьому йде наперекір старшим і не зважає ні на що, його слова тільки підштрикнуть її норовливість. Потім, згадавши вираз обличчя Айріні, він полегшено зітхнув.
— А чого вони посварилися?— почув він запитання Флер.
— За будинок. Це дуже давня історія. Твій дідусь помер якраз того дня, коли ти народилася. Йому було дев'яносто років.
— Дев'яносто? А чи багато ще Форсайтів, окрім тих, що зазначені в "Червоній книзі"?
— Не знаю,— відповів Сомс.— Вони всі тепер розбрелися хто куди. Із старшого покоління зостався тільки Тімоті.
Флер сплеснула руками.
— Тімоті? Яке кумедне ім'я!
— Зовсім ні!— буркнув Сомс.
Його зачепило за живе, що ім'я Тімоті Флер здалося кумедним, наче вона образила його предків. Нове покоління залюбки глузує з усього твердого й усталеного. "Навідай старого. Може, він схоче виголосити яке пророцтво". Ох! Якби Тімоті міг побачити збурену Англію своїх троюрідних племінників і племінниць, він би, звичайно, сказав своє слово. Мимоволі Сомс підвів

погляд на клуб "Айсіум": так і є, Джордж і досі сидить біля вікна, з тим самим рожевим листком у руці.
— Тату, а де Робін-Гіл?
Робін-Гіл! Робін-Гіл, де розігралася та трагедія! Навіщо воно їй?
— В Саррі,— буркнув він,— поблизу Річмонда. А що?
— І той будинок там?
— Який будинок?
— За який вони посварилися.
— Так. Але навіщо воно тобі? Завтра ми їдемо додому — краще поміркуй про свої сукні.
— Отакої! Я вже подбала про них. Родинна ворожнеча? Як у Біблії чи у Марка Твена — страшенно цікаво. А яку ти грав роль у цій сварці, тату?
— Тебе це не стосується.
— Он як! Але ж мені її продовжувати?
— Хто тобі сказав?
— Ти сам, татусю.
— Я? Я сказав, що це тебе не стосується.
— І я так думаю; отже, все гаразд.
Надто вона кмітлива для нього; fine, як часом казала про неї Аннет. Лишається одне: якось відвернути її увагу.
— Поглянь, яке гарне мереживо,— мовив він, зупиняючись перед вітриною.— Тобі воно, мабуть, сподобається.
Коли Сомс заплатив за нього і вони пішли далі, Флер озвалася:
— Якої ти думки про матір того хлопця? Правда ж, як на свої роки вона надзвичайно вродлива?
Сомс аж затремтів. Нащо їй ті люди? От халепа!
— Я не звернув на неї уваги.
— Татусю, я ж бачила, як ти крадькома поглядав на неї.
— Ти бачиш усе, навіть те, чого немає насправді!
— А який у неї чоловік? Адже він доводиться тобі двоюрідним братом, якщо ваші батьки були рідні брати.
— Цілком можливо, що він уже помер,— сказав Сомс із раптовою злістю.— Я не бачив його двадцять років.
— А хто він був?
— Художник.
— Он як! Чудово!
Слова: "Якщо хочеш зробити мені приємність, викинь з голови цих людей",— мало не зірвалися у Сомса з язика, але він стримав їх: не слід виказувати перед дочкою своїх почуттів.
— Він образив мене колись,— промовив він.
Її швидкий погляд спинився на його обличчі.
— Розумію! Ти не помстився, і тебе це й досі гнітить. Бідолашний татко! Я помщуся за тебе!
У Сомса було таке відчуття, наче він лежить у темряві, а над обличчям його настирливо дзижчить комар. Така настирливість у Флер для нього була новиною, й, оскільки вони дійшли до готелю, він похмуро кинув:
— Я йому не подарував. І годі вже про них. Я побуду в себе до обіду.
— А я посиджу тут.
Окинувши прощальним поглядом дочку, що вмостилася в кріслі,— поглядом напівображеним і напівніжним,— Сомс зайшов у ліфт, який підняв його у номер на п'ятому поверсі. Він стояв у вітальні біля вікна, що виходило на Гайд-парк, і постукував пальцем по шибці. Він був розгублений, ображений, стривожений. До його давньої рани, зарубцьованої часом і появою нових інтересів, долучалося невдоволення собою та ще легкий біль у шлунку, де не

хотіла перетравлюватися нуга. Чи прийшла вже Аннет? Не те що він чекав від неї допомоги. Коли вона пробувала розпитувати його про перший шлюб, він завжди уривав її; вона нічого не знала про його минуле, крім того, що перша дружина була великою пристрастю його життя, а другий шлюб був лише засобом створити родину. Тому вона і затаїла кривду, використовуючи її при потребі дуже вміло. Сомс прислухався. Шурхіт, невиразні звуки, з яких знати, що то ходить жінка, долинали крізь двері. Вона вже тут. Він постукав.
— Хто там?
— Я,— відповів Сомс.
Аннет перевдягалася і була напіводягнена; ця жінка з повним правом могла милуватися собою перед дзеркалом. Розкішні руки і плечі, волосся, що потемніло, відколи Сомс познайомився з нею, прегарний вигин шиї, елегантна шовкова білизна, затінені темними віями сіро-голубі очі — атож, і в сорок років вона була така сама гарна, як і замолоду. Чудовий здобуток; добра господиня, розважлива й любляча мати. Якби ж то вона не виставляла з таким відвертим цинізмом стосунки, що склалися між ними! Хоч Сомс відчував до неї не більше любові, ніж вона до нього, його англійська душа обурювалася тим, що вона не прикриває їхнього подружнього життя бодай найтоншим серпанком почуттів. Як і більшість співвітчизників, він дотримувався погляду, що шлюб має базуватися на взаємному коханні, але коли кохання зникне або виявиться, що його й не було,— так що шлюб уже не спирається на кохання,— нізащо не можна цього визнавати. Шлюб є, а кохання немає, але шлюб є шлюб, і його треба якось підтримувати. Тоді всі вдоволені і ваша душа чиста — не заплямована брутальністю, реалізмом і розбещеністю, як у французів. Більше того, це необхідно в інтересах власності. Він знав, що Аннет знає, що обоє вони знають, що між ними немає кохання, але однаково вважав: їй не слід виявляти цього на словах чи в поведінці — і ніяк не міг збагнути, що вона має на увазі, коли звинувачує англійців у лицемірстві.
Він запитав:
— Кого ти запросила в "Притулок" на наступний тиждень?
Аннет злегка підмалювала губи — він завжди був проти цього.
— Твою сестру Вініфред і Кардіганів,— вона взяла тоненький чорний олівчик,— і Проспера Профона.
— Того бельгійця? Навіщо?
Аннет ліниво повернула шию, підмалювала одну вію і відповіла:
— Він розважатиме Вініфред.
— А чи не запросити когось, хто б розважив Флер: вона стала примхлива.
— Примхлива?— повторила Аннет.— Невже ти вперше це помітив, мій друже? Вона, як ти це називаєш, примхлива від самого народження.
Невже вона ніколи не позбудеться свого гаркавого "р"?
Він торкнувся сукні, яку вона скинула, і запитав:
— Що ти робила сьогодні?
Аннет подивилася на нього у дзеркалі. Її підмальовані губи посміхнулися весело і водночас глузливо.
— Тішилася життям,— відповіла вона.
— Он як!— похмуро мов,ив Сомс.— Певно, стрічечками? Цим словом він називав усю цю незбагненну для нього біганину по крамницях, яку так люблять жінки.
— У Флер досить літніх суконь?
— А про мої ти не питаєш.
— Тобі байдуже, питаю я чи ні.
— Твоя правда. Ну, то знай: у Флер усього вдосталь, і у мене теж, і це коштувало страшенно дорого.
— Гм-м!— гмукнув Сомс.— Що цей Профон робить у Англії?

Аннет звела свої підмальовані брови.
— Катається на яхті!
— Он як!— сказав Сомс.— Він якийсь сонний.
— Інколи справді,— мовила Аннет і самовдоволено усміхнулася.— Але часом з ним дуже весело.
— В ньому є, певно, домішка негритянської крові.
Аннет потягнулася.
— Негритянської?— перепитала вона.— Чому ж? Його мати Armenienne [68].
— Он як,— пробурмотів Сомс.— Чи він що тямить у живопису?
— Він тямить у всьому — світська людина.
— Ну, гаразд. Запроси кого-небудь для Флер. Треба, щоб вона розважилась. На суботу її запросили в гості Вел Дарті та його дружина. Мені це не подобається.
— Чому?
Оскільки справжньої причини не можна було пояснити, не заглиблюючись у родинну історію, то Сомс відповів просто:
— Посиділа б краще вдома. Ми й так її мало бачимо.
— А мені подобається маленька місіс Вел: вона лагідна й розумна.
— Я нічого про неї не знаю, окрім... О, це щось нове!
Сомс підняв із ліжка витвір кравецького мистецтва.
Аннет взяла сукню з його рук.
— Застебни мені на спині.
Сомс почав застібати. Глянувши через її плече в дзеркало, він вловив вираз її обличчя, ледь глузливий, ледь насмішкуватий, що наче промовляв: "Дякую! Ви ніколи не навчитеся цього!" Таки справді не навчиться: він, хвалити бога, не француз! Сомс насилу застебнув останній гаплик і, кинувши дружині: "Надто глибокий викот",— рушив до дверей, щоб якнайшвидше забратися звідси й піти до Флер.
Аннет завмерла з пушком у руці й раптом різко мовила:
— Que tu es grossier! [69]
Він пам'ятав цей вираз — і недарма. Почувши його від дружини вперше, він подумав, що це означає: "Ти — бакалійник!" [70] і не знав, радіти йому чи ні, коли довідався про його значення. Тепер ці слова образили його, бо він зовсім не вважав себе таким. Якщо вже він грубий, то як назвати того чоловіка в сусідньому номері, у якого так огидно булькало в горлі, коли він прополіскував його сьогодні вранці; або тих людей у вітальні готелю, які вважають за ознаку вихованості розмовляти тільки на повен голос, наче хочуть, щоб усі знали про їхні справи,— пустоголові крикуни! Він грубий, бо сказав про отой викот! Але так воно і є! Він мовчки вийшов.
У вітальні він одразу побачив Флер на тому самому місці, де залишив її. Вона сиділа, поклавши ногу на ногу, й поволі погойдувала сірим черевичком — певна ознака, що дівчина замріялась. Це було видно і по її очах — вони часом ніби линуть у далину. А за мить вона оживе й почне гасати, як мавпочка. А скільки вона знає, яка вона самовпевнена, хоч їй немає ще й дев'ятнадцяти. Як тепер кажуть — дівчисько! Цим бридким словом називають вертихвісток, що тільки й знають пищати, верещати та виставляти напоказ свої ноги! Найгірші з них — це справжня мара, найкращі — напудрені янголята! Але Флер не вертихвістка, не якесь розбещене, невиховане дівчисько. Проте вона страшенно норовлива, життєрадісна і, здається, сповнена рішучості тішитися життям. Тішитися! Це слово не викликало у Сомса пуританського жаху; воно викликало жах, який відповідав його темпераментові. Він завжди боявся тішитися сьогодні з остраху, що не зможе тішитися так завтра. І його жахала свідомість того, що дочка позбавлена такого почуття міри. Про це свідчило навіть те, як вона сидить у кріслі,

поринувши в мрії. Він сам ніколи не поринав у мрії — яка з них користь!— і звідки воно у Флер? Принаймні не від Аннет! Хоча давно, коли він ще залицявся до неї, вона була схожа на квітку. Тепер уже не схожа!
Флер підвелася з крісла, швидко, поривчасто, і сіла за письмовий стіл. Схопивши перо й папір, вона почала писати так ретельно, наче могла перевести дух лише тоді, коли допише листа. Раптом вона побачила батька. Вигляд глибокої зосередженості одразу зник, вона усміхнулася, послала йому рукою поцілунок, зробила милу гримасу, наче їй було трохи ніяково й трохи нудно.
Ох же й хитра — справді fine!
III. У РОБІН-ГІЛІ
Той день, коли його синові сповнилося дев'ятнадцять років, Джоліон Форсайт провів у Робін-Гілі, спокійно роблячи своє діло. Тепер він усе робив спокійно, бо його серце було в поганому стані, а йому, як і всім Форсайтам, думка про смерть була огидна. Він і сам ще не знав, наскільки вона йому огидна, аж поки одного чудового дня, два роки тому, не звернувся до свого лікаря з приводу деяких тривожних симптомів, і той йому заявив:
— Будь-якої хвилини, від найменшого напруження.
Джоліон вислухав цей присуд з посмішкою — природна реакція Форсайта на неприємну істину. Але з посиленням симптомів у поїзді дорогою додому він повністю збагнув Серйозність вироку, що тяжів над ним. Залишити Айріні, сина, свій дім, свою роботу, хоч він майже й не працює! Залишити їх задля невідомого мороку, для незбагненного стану, для небуття, куди не долине ні шелест вітру в листі над його могилою, ні запах землі і трав. Такого небуття, що він, хоч як намагався, ніколи не міг збагнути його,— завжди лишалася надія на зустріч із тими, кого він любив. Уявити собі це — значило пережити сильний душевний струс. Ще не доїхавши додому того дня, він вирішив нічого не казати Айріні. Йому доведеться поводитися страшенно обережно, бо найменша дрібниця зрадить його, і тоді Айріні страждатиме майже так само, як і він. Лікар визнав його здоровим у всіх інших відношеннях, і сімдесят років — це ще не старість: він ще довго проживе, якщо зможе!
Така поведінка, якої він дотримувався ось уже майже два роки, повністю розвиває найтонші риси вдачі. Нездатний до необміркованих вчинків, окрім хіба тих випадків, коли його охоплювало нервове збудження, Джоліон тепер став втіленням самовладання. Сумовита покірність, властива старим людям, яким небезпечно напружуватися, приховувалася усмішкою, що не зникала навіть тоді, коли він залишався на самоті. Він без кінця вигадував усілякі способи, щоб приховати свою вимушену бездіяльність.
Посміюючись із себе, він вдавав, що йому подобається жити простим життям: відмовився від вина й сигар, пив особливу каву, в якій зовсім не було кави. Одне слово, прикриваючись легкою іронією, він вжив усіх застережних заходів, яких тільки міг вжити Форсайт у його становищі. Певен своєї безпеки, оскільки дружина й син поїхали до міста, він провів цей погожий травневий день, впорядковуючи свої папери, щоб можна було померти хоч завтра й не завдати нікому клопоту,— остаточно підсумував свої земні справи. Позначивши папери й сховавши їх у стару китайську скриньку свого батька, він поклав ключ у конверт, написав: "Ключ від китайської скриньки, де зберігаються звіти про всі мої справи. Дж. Ф."— і сховав його в нагрудну кишеню, щоб він був у нього на випадок, коли з ним щось трапиться. Потім подзвонив, щоб принесли чай, пішов у сад і сів під старим дубом.

Всі ми приречені на смерть. Джоліон, чий вирок був точніший і ближчий, так призвичаївся до думки про недалекий кінець, що, як і інші люди, завжди думав про інше. Зараз він думав про сина.
Того дня Джонові сповнилося дев'ятнадцять років, і недавно Джон прийняв важливе рішення. Здобувши освіту не в Ітоні, як батько, і не в Герроу, як покійний зведений брат, а в одному з тих закладів, які існують для того, щоб усунути вади закритих шкіл-пансіонів і зберегти їхні позитивні якості, але часто-густо зберігають їхні вади й досить рідко позитивні якості, Джон повернувся додому у квітні, не маючи уявлення, ким він хоче стати. Війна, якій, здавалося, не буде кінця, закінчилася якраз тоді, коли він вирішив піти в армію, хоч йому залишалося ще шість місяців до призовного віку. Він і досі не міг звикнути до думки, що може сам вибирати собі шлях. Кілька разів вони з батьком обговорювали це питання, і Джоліон, вислухавши його бадьорі запевнення, що він ладен вибрати будь-яке поле діяльності,— звичайно, крім церкви, армії, юриспруденції, театру, біржі, медицини, торгівлі і техніки,— зробив цілком логічний висновок, що Джон ні до чого не прагне. Та він і сам у цьому віці почував себе точнісінько так, як оце його син. Проте тій приємній порожнечі поклало край раннє одруження і його нещасливі наслідки. Змушений піти працювати страховим агентом, він знову став заможною людиною, перш ніж у нього визрів художницький талант. Але хоча Джоліон і навчив свого сина малювати свиней та інших тварин, проте він розумів, що з Джона не вийде художника, і ладен був схилитися до думки, що синова нехіть до будь-якого фаху означає одне: хлопець збирається стати письменником. Вважаючи, однак, що й тут необхідний життєвий досвід, Джоліон не знав, за що слід узятися Джонові: нехай, мабуть, тим часом навчається в університеті, подорожує, та, може, готується до адвокатської кар'єри. А потім буде видно, хоча й навряд, чи буде видно. Проте, навіть при такому виборі принадних пропозицій, Джон і досі вагався.
Розмови Джоліона з сином зміцнили в ньому сумнів у тому, чи й справді світ змінився. Люди кажуть, що настали нові часи. З мудрістю людини, якій уже недовго зосталося жити, Джоліон бачив, що, лише трохи змінившись зовні, доба, по суті, лишилася такою самою, як і була. Людство і тепер поділялося на два види: схильна до "споглядання" меншість і чужа йому більшість, а між ними прошарок гібридів, таких, як він сам. Джон, очевидно, належав до першого виду, і батькові це здавалося поганою ознакою.
А тому із посмішкою, за якою ховалося щось глибше, ніж його звичайна іронія, він два тижні тому вислухав заяву свого сина:
— Тату, я хочу спробувати, чи вийде з мене фермер, якщо це тобі коштуватиме не надто дорого. Мені здається, що тільки живучи таким життям, можна нікого не кривдити; та ще хіба присвятиш себе мистецтву, але, звичайно, не може бути й мови про те, щоб я став митцем.
Джоліон пригасив посмішку і відповів:
— Гаразд. Отже, ти повернешся до того, з чого ми починали при першому Джоліонові у тисяча сімсот шістдесятому році. Цим ти зайвий раз підтвердиш правильність теорії циклічності й до того ж, безперечно, виростиш кращу ріпу, ніж він.
Трохи зніяковівши, Джон спитав:
— То тобі не подобається мій задум, тату?
— Можна спробувати, синку. І якщо ти справді загорівся цим, то принесеш куди більше користі, ніж її приносить більшість людей, хоч це й не означає, що багато.
Проте він подумав: "Хлопець ніколи не призвичаїться до фермерської праці. Даю йому на спробу чотири роки. Адже це діло здорове і нешкідливе".

Поміркувавши й порадившись із Айріні, він написав листа своїй дочці, місіс Вел Дарті, питаючи її, чи не порадить вона якогось фермера по сусідству, який узяв би Джона в науку. Голлі захоплено відповіла: так, є така людина; вони з Велом дуже раді, що Джон житиме з ними.
Хлопець мав виїхати наступного дня.
Сьорбаючи слабкий чай з лимоном, Джоліон дивився крізь листя старого дуба на краєвид, який ось уже тридцять два роки усе так само тішив його зір. Дерево, під яким він сидів, здавалося, й трохи не постаріло! Такі ніжні були його брунатно-золотаві листочки, і водночас така стара білясто-зелена кора його товстого кострубатого стовбура. Дерево спогадів, котре стоятиме ще сотні років, якщо його не зрубає який-небудь варвар; воно буде свідком кінця старої Англії, якщо все змінюватиметься так швидко, як тепер! Йому пригадався вечір три роки тому, коли він виглядав із вікна, пригорнувши Айріні, і стежив за німецьким літаком, що кружляв, здавалося, якраз над старим дубом. Назавтра вони знайшли вирву від бомби на полі біля Гейджевої ферми. Це було ще до того, як йому винесли смертний вирок. Тепер він майже жалкував, що та бомба не вкоротила йому віку. Йому б не довелося тоді зазнати стільки тривог, терпіти холодний страх, що мучив його довгими годинами. Він сподівався досягти звичайного для Форсайтів віку — вісімдесят п'ять років чи й більше, Айріні було б тоді сімдесят. А так їй важко буде його втратити. Проте в Айріні лишиться Джон, який важить для неї більше, ніж він; Джон, що обожнює матір.
Під цим деревом, де помер старий Джоліон, чекаючи тієї миті, коли на лужку з'явиться Айріні,— Джоліонові-молодшому набігла химерна думка: оскільки він так добре впорядкував свої справи, чи не краще йому зараз склепити очі й відійти в інший світ. Надто вже принизливо відчувати себе паразитом, що чіпляється за млявий залишок життя, в якому він шкодував тільки за тим, що замолоду надовго розлучився зі своїм батьком і що так пізно зустрівся з Айріні.
З місця, де він сидів, йому було видно яблуневий садок у цвіту. Ніщо в природі так не зворушувало його, як плодові дерева в цвіту; і серце його раптом пронизав гострий біль — адже може статися так, що він ніколи більше не побачить яблуневого цвіту. Весна! Ні, людина не повинна вмирати, якщо її серце досить молоде, щоб любити красу! Дрозди висвистували в кущах, мов несамовиті, високо в небі шугали ластівки, над ним вилискувало ясно-зелене листя; а ниви мінилися найрозмаїтішими весняними барвами, осяяні промінням призахідного сонця, стелячись ген-ген аж до далекого обрію, оповитого сизою імлою. Квіти Айріні на клумбах набули того вечора дивовижної індивідуальності: кожна квітка по-своєму стверджувала радість життя. Лише китайські й японські художники та ще хіба Леонардо вміли відтворити на своїх картинах цю дивовижну неповторність кожної квітки, пташки, тварини — неповторність і водночас спільну ознаку роду, відчуття єдності життя. Ото справжні митці! "Я не створив нічого невмирущого!— думав Джоліон.— Я був аматор — тільки любив, а не створював. Проте після мене залишиться Джон. Яке щастя, що хлопця оминула війна! Він легко міг би загинути, як двадцять років тому в Трансваалі загинув бідолашний Джоллі. Джон дещо зробить згодом, якщо вік не зіпсує його: адже в хлопця є уява! Його забаганка стати фермером породжена почуттям і, як усяке почуття, вона нетривала".
Тієї ж миті він побачив їх: вони простували полем — Айріні і його син ішли під руку зі станції. Джоліон повільно підвівся й рушив їм назустріч через новий розарій...
Того вечора Айріні прийшла в його кімнату й сіла біля вікна. Вона сиділа мовчки, поки він не запитав:
— Що сталося, кохана моя?

— Сьогодні ми зустрілися.
— З ким?
— Із Сомсом.
Сомс! Останні два роки він відганяв від себе це ім'я, знаючи, що воно йому шкодить. І тепер його серце стривожено ворухнулося й наче скотилося трохи вбік у грудях.
Айріні спокійно провадила:
— Він із дочкою був у галереї, а потім вони зайшли в кондитерську, де ми пили чай.
Джоліон підійшов до неї й поклав руку їй на плече.
— Як він виглядає?
— Посивів, але загалом такий самий, як і був.
— А дочка?
— Гарненька. Принаймні так вважає Джон.
Джоліонове серце знову покотилося вбік. Обличчя дружини було напружене й стурбоване.
— Ти з ним не...— почав Джоліон.
— Ні, але Джон узнав їхнє прізвище. Дівчина впустила хусточку, а він підняв її і подав.
Джоліон сів на ліжко. От халепа!
— З вами була Джун. Вона не втручалась?
— Ні, але все вийшло якось дивно, напружено, Джон це помітив.
Джоліон перевів дух і сказав:
— Я часто питав себе, чи слушно ми робимо, приховуючи це від нього.
Однаково він колись довідається.
— Чим пізніше, тим краще, Джоліоне: адже молодь судить так дешево й суворо. В його віці що подумав би ти про свою матір, якби вона вчинила так, як я?
Атож! Справді! Джон обожнює матір; і він нічого не знає про трагедії, про непереборні вимоги життя, про муки людини у путах нещасливого шлюбу, про ревнощі, пристрасть — він і досі нічого, зовсім нічого не знає!
— Що ж ти йому сказала?— нарешті запитав він.
— Що вони наші родичі, але ми з ними не знайомі; що ти уникав своєї рідні, чи, скоріше, вони тебе. Мабуть, він стане тебе розпитувати.
Джоліон посміхнувся.
— Бачу, це замінить мені повітряні нальоти,— мовив він.— Адже без них починаєш нудитися.
Айріні підвела на нього погляд.
— Ми знали, що коли-небудь це трапиться.
Він відповів із несподіваним запалом:
— Я й думки не припускаю, що Джон може осудити тебе. Він ніколи цього не зробить, навіть подумки. Він розумний хлопець і все зрозуміє, якщо йому пояснити як слід. Мабуть, краще мені розповісти йому все самому, перш ніж він довідається від когось іншого.
— Ще не час, Джоліоне.
Схоже на неї: їй бракує передбачливості, вона ніколи не ступить назустріч лиху. А проте — хто знає?— може, вона й має слушність. Не можна йти наперекір материнському інстинкту. Може, й справді краще хлопцеві нічого не знати, поки життєвий досвід озброїть його настільки, що йому буде легше збагнути глибину колишньої трагедії; поки кохання, ревнощі, страждання не зроблять його милосерднішим. Але однаково треба буде вжити застережних заходів, всіх можливих застережних заходів! Ще довго, коли Айріні вже пішла від нього, він не міг заснути — лежав, обмірковуючи ці заходи. Треба буде написати Голлі, попередити її, що Джон і досі не втаємничений у

родинну історію. Голлі обережна й стримана, вона подбає про те, щоб і чоловік не проговорився. Джон, їдучи туди завтра, візьме листа з собою. Отак скінчився день, коли Джоліон впорядкував свої матеріальні справи, скінчився з боєм годинника на стайні, і розпочався новий день, затьмарений душевним розладом, що його не можна було розібрати і впорядкувати...
Не спав і Джон. Він лежав у своїй спальні, що колись була його дитячою кімнатою, охоплений почуттям, можливість якого ставлять під сумнів ті, хто його не зазнавав: коханням з першого погляду. Він відчув, як воно запалило його душу блиском тих темних очей, які глянули на нього через плече Юнони, і його охопила певність, що ця дівчина — його мрія; і те, що було потім, здалося йому водночас і природним, і чудесним. Флер! Самого її імені було майже досить для того, кого так легко полонили чари слів. У нашу гомеопатичну добу, коли хлопці й дівчата навчаються разом і змалку так часто спілкуються, що це майже вбиває усвідомлення статі, Джон вирізнявся своєю старомодністю. В його школу приймали тільки хлопців, а канікули він проводив у Робін-Гілі з товаришами або тільки з батьками. Тому він не міг виробити імунітету проти мікробів кохання, імунітету, якого досягають, вводячи невеликі дози отрути. І тепер у нічній темряві його жерла гарячка. Він лежав, відтворюючи в уяві обличчя Флер, пригадуючи її слова, особливо те "Au revoir!"—і лагідне, і веселе.
На світанку він був так далеко від сну, що встав, узув тенісні черевики, надів штани, светр і, нишком зійшовши вниз, виліз надвір через вікно кабінету. Саме почало розвиднятися; пахли трави. "Флер!— подумав він.— Флер!" Все навколо заливало таємниче бліде світло, все спало, тільки пташки починали щебетати. "Піду в гайок",— вирішив Джон. Він побіг через поле, досяг ставка саме тоді, коли зійшло сонце, і ввійшов у гайок. Дзвіночки встеляли землю блакитним килимом; модрини стояли, оповиті таємницею,— здавалося, навіть повітря було сповнене таємниці. Джон вдихнув його свіжість і глянув на дзвіночки, що дедалі яснішали в потоках ранкового світла. Флер! Які рими напрошувалися до цього імені! І вона живе в Мейплдергемі — теж гарна назва; це десь на Темзі. Треба буде зараз відшукати на карті. Він їй напише. Але чи відповість вона? Ет! Напевно відповість. Вона ж сказала "Au revoir!" Не "прощавайте!". Яке щастя, що вона впустила хусточку! Якби не це, він би ніколи не познайомився з нею. І що більше він думав про хусточку, то дивовижнішим здавався йому цей щасливий випадок. Флер! В голові його зазвучали рими; слова сполучалися в поетичні рядки; народжувався вірш.
Понад півгодини Джон простояв так, потім повернувся до будинку й, знайшовши драбину, заліз через вікно у свою спальню — просто так, задля розваги. Тоді, згадавши, що вікно в кабінеті лишилося відчинене, він зійшов униз і зачинив його, спочатку прибравши драбину, щоб замести всі сліди, які могли б зрадити його почуття. Надто глибоким воно було, щоб відкрити його хоч одній живій душі — навіть матері.

IV. МАВЗОЛЕЙ

Є будинки, чиї душі відійшли в морок часу, залишилися тільки тіла в сутінках Лондона. Але будинок Тімоті на Бейзвотер-род не належав до таких, бо душа Тімоті ще трималася на ниточці в тілі Тімоті Форсайта, і Смізер підтримувала незмінною атмосферу, просякнуту запахом камфори, портвейну і помешкання, яке провітрюють тільки двічі на день.
Форсайти уявляли собі тепер цей будинок чимось на зразок китайської коробочки для пілюль: кліточки, одна в одній, а в останній з них — Тімоті. До нього не докопатися, принаймні так твердили родичі, які за давньою звичкою або через забудькуватість вряди-годи відвідували свого останнього дядечка. Навідувалася сюди Френсі, яка вже остаточно емансипувалася від

бога (вона відкрито заявляла про свої атеїстичні переконання), Юфімія, яка емансипувалася від старого Ніколаса, і Вініфред Дарті, теж емансипована від своєї "світської людини". Зрештою, тепер усі стали емансипованими або принаймні твердять, що стали, хоч це не зовсім одне й те саме.
Отож коли наступного ранку після пам'ятної зустрічі Сомс завітав сюди дорогою на Педдінгтонський вокзал, то він навряд чи сподівався побачити Тімоті. Серце його ледь стислося, коли він зійшов на осяяний яскравим полуденним сонцем свіжопобілений ганок невеликого будинку, де колись мешкали четверо Форсайтів, а тепер жив один, поринувши у дрімоту, наче зимова муха; будинку, куди Сомс приходив безліч разів, щоб скинути або взяти тягар родинних пліток, будинку "стареньких", людей іншого століття, іншої доби.
Поява Смізер,— і тепер у високому, аж під пахви, корсеті, бо нова мода, що з'явилася 1903 року, саме коли тітонька Джулі й тітонька Гестер зійшли зі сцени, не дістала їхнього схвалення,— викликала бліду дружню усмішку на устах Сомса; Смізер, яка до дрібниць зберегла вірність старій моді, неоціненна служниця — такої тепер годі й шукати — усміхнулася у відповідь і мовила:
— Господи, та це ж містер Сомс! Нарешті ви завітали до нас! Як ваше здоров'я, сер? Містер Тімоті дуже зрадіє, довідавшися, що ви заходили.
— Як він себе почуває?
— О, як на свої роки, він тримається чудово; але він таки незвичайна людина. Я сказала місіс Дарті, коли вона була тут останнього разу: ото зраділи б міс Форсайт, місіс Джулі й міс Гестер, якби побачили, що йому й досі смакує печене яблуко. Щоправда, він зовсім оглух, хоч, я вважаю, це на щастя. Бо інакше що б ми робили з ним під час повітряних нальотів?
— А-а!— сказав Сомс.— А що ж ви з ним робили?
— Ми просто залишали його в ліжку, а дзвоник провели вниз, у льох, отож нам з куховаркою було б чути, якби він подзвонив. Ми навмисно не говорили йому, що йде війна: так було краще. Я ще тоді казала куховарці: "Якщо містер Тімоті подзвонить, то хай там що, а я піду нагору. Мої любі господині, мабуть, поумлівали б, якби довідалися, що він дзвонив, а ніхто до нього не прийшов. Але він спокійнісінько спав під час усіх нальотів. А під час того денного нальоту саме купався в ванні. І гаразд вийшло, бо він міг помітити, що люди на вулиці дивляться вгору,— він часто виглядає у вікно.
— Так, так,— пробурмотів Сомс. Смізер ставала надто балакучою.— Я огляну дім, подивлюся, чи не треба щось зробити.
— Будь ласка, сер. Гадаю, що скрізь усе гаразд, хіба що в їдальні тхне мишами, і ми не знаємо, як їх позбутися. Дивно, що вони завелись: адже там не було жодної кришки, відколи містер Тімоті ще перед війною перестав сходити вниз. Але вони такі кляті, що ніколи не знаєш, де вони заведуться.
— Він встає з ліжка?
— Звичайно, встає, сер. Щоранку він прогулюється між ліжком і вікном, хоч і не наважується вийти з кімнати. І настрій у нього добрий: щодня уважно переглядає свій заповіт. Це його найбільше тішить.
— Я хочу, Смізер, побачити його, якщо можна. Адже, можливо, він схоче сказати мені що-небудь.
Смізер зашарілася від корсета по саме волосся.
— Оце-то справжня подія!— сказала вона.— Може, я поводжу вас по будинку, сер, а куховарку тим часом пошлю до містера Тімоті повідомити про ваш прихід?
— Ні, сходіть уже ви,— промовив Сомс.— А я походжу сам.

Перед чужою людиною не годиться виявляти свої почуття, а Сомс знав, що він розчулиться, коли блукатиме по кімнатах, де все навіюватиме спогади про минуле. Коли Смізер, схвильовано поскрипуючи своїм корсетом, пішла нагору, Сомс пройшов у їдальню і понюхав повітря. На його думку, пахло не мишами, а трухлявим деревом, і він уважно оглянув панелі. Беручи до уваги вік Тімоті, він мав сумнів, чи варто їх фарбувати наново. Ця кімната завжди вважалася найсучаснішою в домі, й губи й ніздрі Сомса ледь скривилися в кволій посмішці. Стіни над дубовими панелями були пофарбовані в соковито-зелений колір; важка металева люстра звисала на ланцюгу зі стелі, розділеної на квадрати імітацією сволоків. На стінах картини, що їх придбав Тімоті за дешеву ціну у Джобсона шістдесят років тому: три натюрморти Снайдера, два трохи підфарбовані малюнки — на одному хлопчик, на другому дівчинка — чарівні, позначені ініціалами "Дж. Р.",— Тімоті тішився, що це може бути Джошуа Рейнольдс, але Сомс, якому ці малюнки дуже сподобались, з'ясував, що це якийсь Джон Робінсон; і сумнівний Морленд: коваль підковує білого коня. Вишневі плюшеві портьєри, десять почорнілих стільців червоного дерева з високими спинками й вишневими плюшевими сидіннями, турецький килим і обідній стіл червоного дерева, завеликий як на таку маленьку кімнату,— ось їдальня, яка не змінилася ні душею, ні тілом, відколи Сомс пам'ятав її з чотирирічного віку. Він придивився до двох малюнків і подумав: "Я куплю їх на розпродажу".
З їдальні він пройшов у кабінет Тімоті. Йому, здається, ще не доводилося тут бувати. Від підлоги до стелі стіни були заставлені книжковими полицями, і Сомс почав зацікавлено розглядати їх. Одна стіна була, очевидно, присвячена повчальним книжкам, виданням яких Тімоті займався два покоління тому,— деяких книжок стояло по двадцять примірників. Сомс здригався, читаючи їхні назви. На середній стіні вишикувалися ті самі книжки, що й у бібліотеці батька на Парк-лейн, і він зробив висновок, що одного дня Джеймс і його молодший брат пішли удвох і придбали однакові бібліотечки. До третьої стіни Сомс підступив з особливою цікавістю. Ось де можна побачити смаки Тімоті. Так і є. Замість книжок — фальшиві корінці. Четверту стіну займало широке вікно з важкими гардинами. А навпроти стояло велике крісло з прилаштованим пюпітром червоного дерева, на якому, ніби чекаючи Тімоті, лежав номер "Таймса" за шосте липня 1914 року — той день, коли він уперше не зійшов униз, наче передчуваючи близьку війну. В кутку стояв великий глобус країн земних, де так і не побував Тімоті, глибоко переконаний в нереальності всього, крім Англії, і неспроможний подолати страху перед морем, який укорінився у нього після того, як однієї неділі 1836 року, відпочиваючи в Брайтоні, він разом із Джулі, Гестер, Свізіном та Гетті Чесмен виїхав на морську прогулянку і його занудило; а все це через Свізіна, який завжди щось вигадував і якого, хвалити бога, теж занудило. Сомс знав той випадок у всіх подробицях, бо чув про нього не менше як по півсотні разів від кожного з них. Він підійшов до глобуса й крутнув його; глобус тонко заскрипів і повернувся на дюйм, і Сомс побачив довгоногого павука, що здох під сорок четвертою паралеллю.
"Мавзолей!"—подумав Сомс.— Джордж правду казав!" І він вийшов і рушив угору сходами. На першій площадці він зупинився перед заскленою шафкою з опудалами колібрі, якими він так захоплювався в дитинстві. Вони здавалися точнісінько такими, як і колись, висячи на дротинках над пампасною травою. Якщо шафку відчинити, пташки не те що не випурхнуть, а навпаки — все це враз розпадеться. Ні, не варто навіть виставляти їх на розпродаж! І раптом йому згадалося, як тітонька Енн — люба, стара тітонька Енн — тримала його за руку перед цією шафкою і казала: "Дивися, Сомі, які вони гарненькі й барвисті, ці милі, малесенькі щебетушечки!" Сомс пригадав і власну

відповідь: "Вони не щебечуть, тітонько". Йому, мабуть, було років шість, і на ньому був чорний оксамитовий костюмчик із блакитним комірцем — він добре пам'ятав той костюмчик! Тітонька Енн з її кучериками, з добрими, тоненькими, як павучі лапки, руками, з поважною старечою усмішкою, орлиним носом — гарна стара леді! Він пішов вище, до вітальні. Обабіч дверей висіли мініатюри. Що-що, а їх він купить неодмінно! Вони зображали його чотирьох тіток, дядечка Свізіна в юності й дядечка Ніколаса в дитинстві. Їх намалювала одна молода леді, друг родини, 1830 року, коли мініатюри вважалися неодмінним світським атрибутом і зберігалися довго, бо їх малювали на слоновій кості. Не раз він чув схвальні відгуки про ту молоду леді: "Дуже талановита, мій хлопчику; вона була закохана в Свізіна, але невдовзі захворіла на сухоти й померла: достоту як Кітс — ми всі так казали".

Ось вони! Енн, Джулі, Гестер і Сюзен — ще маленька дівчинка; Свізін, блакитноокий, рожевощокий юнак, золотаві кучері, біла жилетка — як живий; і Ніколас, немов купідон, що закотив очі до неба. І справді, коли подумати, дядечко Нік завжди був такий — дивовижна людина до кінця своїх днів. Так, у молодої леді таки був хист, і мініатюра має свою особливу привабу, вона ніби тихе плесо, відгороджене від бурхливої течії мінливої естетичної моди. Сомс відчинив двері вітальні. В кімнаті було прибрано, меблі стояли без чохлів, завіси на вікнах були розсунуті; здавалося, тітоньки й досі мешкають тут у терпеливому чеканні. І йому спало на думку, коли Тімоті помре, чому б не здійснити свого задуму? Адже це майже обов'язок: зберегти цей дім, як зберігають дім Карлейля, вивісити табличку й відкрити доступ для відвідувачів. "Типова оселя середньовікторіанської доби — один шилінг за квиток, каталог безкоштовно". Зрештою, цей дім найповніший, а то й найдовершеніший зразок такої оселі, що зберігся в Лондоні до сьогоднішнього дня. Стиль витримано бездоганно; треба тільки забрати до власної колекції чотири картини барбізонської школи, які він сам подарував тітонькам. Ще не вицвілі блакитні стіни; зелені портьєри, заткані червоними квітами й листям папороті; вишитий гарусом екран перед чавунними гратками каміна; засклена шафка червоного дерева повна порцелянових статуеток; гаптовані бісером стільчики під ноги; на книжкових полицях — Кітс, Шеллі, Сауті, Каупер, Колрідж, Байронів "Корсар" (тільки "Корсар") і вікторіанські поети; шафка маркетрі з сімейними реліквіями, оббита всередині блякло-червоним плюшем; перше віяло Гестер; пряжки від черевиків їхнього діда по матері; три заспиртовані скорпіони в пляшечці; зовсім жовте слонове ікло, яке прислав із Індії дідів брат Едгар Форсайт, що торгував джутом; приколений до стінки пожовклий клаптик паперу з павутинястим написом, який увічнив бозна-які події. І картини, що тислися на стінах,— все акварелі, окрім тих чотирьох барбізонців, що здаються чужоземцями, якими вони і є насправді,— яскраві, чисто жанрові: "На пасіці", "Гей, поромнику!" і дві в стилі Фріта: картярі, дами в кринолінах — подарунок Свізіна. Так! Багато, багато картин, які Сомс розглядав тисячу разів, зверхньо і водночас зачаровано; чудова колекція блискучих, гладеньких позолочених рам.

І рояль, без єдиної порошинки і, як завжди, герметично закритий; і на роялі альбом засушених водоростей — втіха тітоньки Джулі. І крісла на позолочених ніжках, куди міцніших, аніж здається. І збоку біля каміна малинова шовкова канапка, де тітонька Енн, а після неї тітонька Джулі любили сидіти, випроставшись, обличчям до вікна. А з іншого боку, спинкою до світла, єдине вигідне крісло для тітоньки Гестер. Сомс примружив очі: йому здалося на мить, що вони і зараз сидять там. А запах! І досі тут стояв запах різних матерій, випраних мереживних занавісок, лаванди в

мішечках і сушених бджолиних крилець. "Ні,— подумав він,— такого ніде більше не знайдеш. Треба це зберегти". Можливо, декому це видасться смішним, але перед цим спокійним життям з усталеними звичаями — для прискіпливого ока, і нюху, і смаку — яким нікчемним виглядає наше сьогодення з його метро й автомобілями, з безупинним курінням, закиданням ноги на ногу, з голоплечими дівчатами, в яких при бажанні можна роздивитися ноги до самого коліна, а тіло від голови до талії (що, мабуть, приємно для сатира, який ховається в кожному Форсайті, але не дуже відповідає його уявленню про леді), дівчатами, які, сидячи за столом, чіпляються носками черевиків за ніжки стільців, полюбляють вирази на зразок "гайда" й "друзяка" і голосно регочуться,— мороз ішов у Сомса поза шкірою, коли він згадував, що Флер водиться з такими дівчатами; жахали його й старші жінки, що дивилися на світ твердим і тверезим поглядом і чудово вміли влаштовувати свої справи. Ні! Якщо його старі тітки ніколи не мали широкого світогляду, не розплющували широко своїх очей і навіть не розкривали широко своїх вікон, то вони принаймні мали вишукані манери, добрі звичаї й пошану до минулого й майбутнього.
Схвильований спогадами, Сомс зачинив двері й пішов навшпиньки нагору по сходах. Ідучи, він заглянув у одне місце: гм, цілковитий лад, як і у вісімдесятих роках, стіни оббиті жовтою клейонкою. На верхній площадці він спинився, завагавшись перед чотирма дверима. Які з них ведуть до кімнати Тімоті? Прислухався. До нього долинуло якесь торохтіння, наче дитина повільно возила по підлозі іграшкового коника. Це, мабуть, Тімоті! Він постукав, і йому відчинила Смізер, розчервоніла й схвильована.
Містер Тімоті робить свою прогулянку, і вона ніяк не може привернути його увагу. Якщо містер Сомс зайде в сусідню кімнату, він побачить його звідти. Сомс пройшов, куди йому показали, і став спостерігати.
Останній із старих Форсайтів прогулювався, повільно й поважно, наче зосереджено обмірковував свої справи, туди й сюди від ліжка до вікна і назад,— відстань футів дванадцять. Нижня частина його квадратного обличчя, вже не голеного, як бувало, обросла сніжно-білою бородою, підстриженою якомога коротше, і підборіддя здавалося таким самим широким, як і чоло, над яким волосся теж побіліло, а ніс, щоки й чоло були зовсім жовті. В одній руці він тримав грубого ціпка, а другою притримував полу єгерівського халата, з-під якого видніли ноги в спальних шкарпетках і в єгерівських капцях. На його обличчі застиг вираз скривдженої дитини, яка тягнеться до чогось, а їй того не дають. Щоразу на повороті він спирався на ціпок, а потім волік його за собою, ніби показуючи, що може обійтися без нього.
— На вигляд він іще міцний,— зауважив Сомс упівголоса.
— Авжеж, сер. А ви б подивилися, як він приймає ванну; він так любить купатися.
Ці голосно промовлені слова відкрили Сомсові правду: Тімоті здитинів.
— А взагалі його щось цікавить?— запитав і він голосно.
— Так, сер: його цікавить їжа і ще заповіт. Любо дивитися, як він його гортає, звичайно, не читаючи; іноді він питає, який тепер курс консолей, і я пишу йому на грифельній дошці великими цифрами. Звичайно, я завжди пишу те саме — скільки вони коштували в чотирнадцятому році, коли він іще стежив за курсом. На наше прохання лікар заборонив йому читати газети, коли розпочалася війна. Ой, як він спочатку засмутився! Але невдовзі заспокоївся, бо збагнув, що читання його стомлює; він на диво вміє заощаджувати енергію, як він це називав тоді, коли були живі мої любі пані, земля їм пером! Як він їм вичитував за це; вони ніколи не сиділи без діла, якщо ви пригадуєте, містере Сомсе.

— А якби я зайшов?— спитав Сомс.— Чи він упізнає мене? Адже ви знаєте: я складав його заповіт тисяча дев'ятсот сьомого року, після смерті міс Гестер.
— Не знаю, сер,— завагалась Смізер.— Не скажу вам напевно. Може, й упізнає; як на свій вік він дивовижна людина.
Сомс переступив поріг і, почекавши, доки Тімоті обернувся, голосно сказав:
— Дядечку Тімоті!
Тімоті ступив кілька кроків і зупинився.
— Га?— мовив він.
— Сомс!— крикнув Сомс щосили, простягаючи руку.— Сомс Форсайт.
— Ні!— промовив Тімоті й, гучно постукуючи ціпком по підлозі, знову почав свою прогулянку.
— Мабуть, нічого не вийде,— сказав Сомс.
— Так, сер,— погодилась Смізер.— Бачите, він іще не закінчив своєї прогулянки. Він ніколи не міг робити дві справи водночас. Удень він, напевно, запитає мене, чи не приходили ви щодо газу, і буде дуже нелегко пояснити йому, щоб він зрозумів.
— Як ви гадаєте, чи не потрібен для догляду за ним чоловік?
Смізер замахала руками.
— Чоловік! Ой ні! Цілком вистачить мене з куховаркою. Чужий чоловік відразу доведе його до нестями. І мої пані аж ніяк не схвалили б того, що в домі з'явився сторонній чоловік. До того ж ми так пишаємося ним.
— А лікар його відвідує?
— Щоранку. За такі часті візити він бере високу плату, а містер Тімоті так звик до нього, що навіть не звертає уваги, тільки показує язика.
— Що ж,— сказав Сомс, відвертаючись,— невеселе все-таки видовище.
— Боронь боже, сер! — схвильовано заперечила Смізер.— Даремно ви так гадаєте. Тепер, коли йому немає про що турбуватися, він тішиться життям, по-справжньому тішиться. Часто я кажу куховарці, що містер Тімоті нарешті почав жити по-людському. Розумієте, якщо він не гуляє, то приймає ванну або їсть, а якщо не їсть, то спить; отак він і живе, не знаючи ні журби, ні клопоту.
— Що ж,— зауважив Сомс,— мабуть, ваша правда. Ну, я піду. До речі, я хотів би поглянути на заповіт.
— Із заповітом, сер, доведеться зачекати. Я не можу дати його вам зараз: він тримає його під подушкою і може помітити.
— Я тільки хочу пересвідчитися, чи це той самий заповіт, який складав я,— сказав Сомс.— При нагоді ви подивіться на дату й повідомте мене.
— Гаразд, сер; але я певна, що то саме він, бо ми з куховаркою були свідками, як ви пригадуєте, і в ньому й досі записані наші імена. А ми підписувалися тільки один раз.
— Чудово,— мовив Сомс.
Він і справді пригадав. Смізер і Джейн найбільше годилися за свідків, бо Тімоті навмисне нічого не відписав їм у заповіті, щоб вони не були зацікавлені в його смерті. Цю пересторогу Сомс вважав майже непристойною, але Тімоті наполягав на ній і, зрештою, тітонька Гестер їх щедро забезпечила.
— Гаразд,— мовив він,— до побачення, Смізер. Доглядайте його, і коли він що-небудь скаже, запишіть і сповістіть мене.
— О, неодмінно, містере Сомсе; можете покластися на мене. Було дуже приємно побачити вас. А як куховарка зрадіє, коли я розповім їй.
Сомс потиснув їй руку й пішов униз. Хвилини дві він простояв біля вішалки, на яку стільки разів вішав свого капелюха. "Так усе минає,— думав він,— минає і починається знову. Бідолашний старий!" Він прислухався, чи не

долине згори торохтіння ціпка, яку Тімоті тягає за собою, наче іграшкового коника; або чи не визирне з-за поручнів привид старечого обличчя і чи не озветься старий голос: "О, та це ж наш любий Сомс! А ми тільки-но говорили, що не бачили тебе цілий тиждень!"
Нічого, нічого! Тільки пахне камфорою та пилинки танцюють у промені світла, що падає крізь напівкругле вікно над дверима. Любий, старий дім! Мавзолей! Круто повернувшись, він вийшов і поспішив на вокзал.

V. РІДНА ЗЕМЛЯ

Він ступає по рідній землі,
Його звуть — Вел Дарті.

Таке почуття охопило Вела Дарті на сороковому році життя, коли він у той самий четвер рано-вранці виходив із старовинного будинку, що його придбав на північних схилах Сассекських крейдяних гір. Вел зібрався в Ньюмаркет, де не бував з осені 1899 року, коли втік з Оксфорда на перегони. Він зупинився на порозі поцілувати дружину й покласти в кишеню пляшку портвейну.
— Не перевтомлюй ноги, Веле, й не захоплюйся надто, коли гратимеш.
Її груди притиснулися до його грудей, очі дивилися в його очі, і Вел зрозумів, що і його нога, і кишеня в цілковитій безпеці. Він буде розважливим: Голлі завжди має слушність — у неї природжене почуття міри. Його ніколи не дивувало те, що, можливо, викликало подив у інших: він, хоч і був наполовину Дарті, ось уже двадцять років зберігав непорушну вірність своїй троюрідній сестрі, відколи романтично одружився з нею в Південній Африці в розпалі війни; і, залишаючись вірним їй, не вважав це за самопожертву, не нудився: вона була така здогадлива, так лукаво передбачала зміну його настрою. Доводячись одне одному близькими родичами, вони вирішили — точніше сказати, Голлі вирішила — не мати дітей, і хоч вона й зів'яла трохи, проте зберегла свою вроду, гнучкий стан і гарний колір темного волосся. Вела особливо захоплювало те, що вона не тільки живе його життям, а й своїм власним і що не рік то краще їздить верхи. Вона не кинула музики, багато читала — романи, вірші, всяку всячину. На їхній фермі в Південній Африці вона непогано доглядала хворих — чорношкірих дітлахів і жінок. Вона здібна, але не хизується цим, не чваниться. Не маючи схильності до самопринижения, Вел, проте, мусив визнати, що вона вища за нього, і не ставив їй цього за провину — рідкісний випадок як на чоловіків. Слід зазначити, що, хоч коли б він дивився на Голлі, вона завжди це знала, але він не завжди помічав, коли вона дивиться на нього.
Він поцілував її на ганку, бо не слід було робити цього на пероні, хоч вона супроводила його на станцію, щоб відвести додому автомобіль. Засмаглий на африканському сонці і вкритий зморшками в постійній боротьбі проти підступного норову коней, скутий покаліченою ногою, пораненою під час бурської війни (і, може, вона й врятувала йому життя під час світової війни), Вел мало змінився з того часу, коли вони з Голлі заручилися: та сама щира, чарівна усмішка, тільки вії, мабуть, стали ще густішими й темнішими, але все так само іскрилися крізь них світло-сірі очі, та ще ластовиння проступило виразніше, та волосся на скронях взялося сивиною. Він скидався на людину, що довго жила під пекучим сонцем життям невтомного наїзника.
За ворітьми він круто розвернув машину й запитав:
— А коли має приїхати юний Джон?
— Сьогодні.
— Може, щось треба для нього? Я можу привезти в суботу.

— Не треба нічого. Але, можливо, ти приїдеш тим самим поїздом, що й Флер,— о першій сорок.
Вел пустив свій "форд" галопом; він і досі їздив машиною так, як їздять у новій країні, де погані дороги,— без компромісів і готовий до того, що кожна вибоїна може спровадити його на небеса.
— Ця юна леді чудово знає, чого вона хоче,— сказав він.— Ти помітила це?
— Так,— відповіла Голлі.
— Дядечко Сомс і твій батько... Трохи незручне становище, правда?
— Вона цього не знає, і Джон не знає, і, звичайно, нічого їм не треба розповідати. Лише п'ять днів, Веле.
— Сімейна таємниця! Нехай буде так!
Коли Голлі вважає, що нічого боятись, то, певно, воно так і є.
Скосивши на нього лукавий погляд, вона спитала:
— Ти помітив, як вона спритно напросилася до нас?
— Ні!
— Дуже спритно. Що ти про неї думаєш, Веле?
— Гарна й розумна, але з норовом: коли розпалиться, то, чого доброго, може стати дибки.
— А от цікаво,— пробурмотіла Голлі,— чи й справді вона типова сучасна дівчина. Англія так змінилася, що важко щось зрозуміти.
— Тобі? Адже ти завжди так швидко в усьому розбираєшся.
Голлі засунула руку в кишеню його пальта.
— З тобою й іншому усе стає ясним,— додав підбадьорений Вел.— А що ти скажеш про того бельгійця Профона?
— Як на Мефістофеля, він досить добродушний.
Вел посміхнувся.
— Мені здається, що для друга нашої родини він дивна особа. А втім, наша родинна історія робить часом дивні зигзаги: дядечко Сомс одружився з француженкою, твій батько взяв шлюб із першою дружиною Сомса. Наші діди такого не пережили б.
— І не тільки наші, любий.
— Машина просить батога,— зауважив раптом Вел.— На підйомі вона не бажає підбирати під себе задні ноги. Доведеться погнати її чимдуж під гору, а то я запізнюся на поїзд.
Для нього в конях було щось таке, що завадило йому по-справжньому полюбити автомобіль, і коли він сидів за кермом, "форд" їхав зовсім інакше, ніж тоді, коли його вела Голлі. На поїзд він устиг.
— Будь обережна, коли їхатимеш додому; не попускай їй, бо інакше вона скине тебе на землю. До побачення, серденько.
— До побачення,— відгукнулася Голлі й послала йому рукою поцілунок.
В поїзді, повагавшися чверть години між роздумами про Голлі, ранковою газетою, спогляданням чудового весняного дня й невиразними спогадами про Ньюмаркет, Вел поринув у глибини невеличкого квадратного записника — все імена, родовід, походження коней, примітки про масть і стать. Форсайт, що жив у його душі, міг придбати коня тільки певної крові, але рішуче стримував нахили Дарті, які штовхали його на ризик. Повернувшись до Англії після вигідного продажу своєї південноафриканської ферми і кінського заводу й помітивши, що сонце тут світить досить рідко, Вел сказав собі: "Мені просто необхідно взятися до якогось діла, бо інакше в Англії я помру з нудьги. Полювання не врятує мене; я розводитиму й об'їжджатиму коней". Із спостережливістю й рішучістю, набутою тривалим перебуванням у новій країні, Вел визначив слабкі сторони сучасного конярства. Тепер усі засліплені модою і високою ціною. А він купуватиме за екстер'єр, і до біса родовід! І ось його самого починає вабити благородна кров! Напівсвідома

думка ворушилася в його голові: "Цей клятий клімат змушує людину бігати по колу. Та однаково я повинен мати коня крові Мейфлай".
У такому настрої він прибув до Мекки своїх сподівань. Людей було небагато, день видався сприятливий для тих, хто дивиться на коней, а не в рот букмекерові, і Вел рушив до загорожі, куди вивели скакунів. Двадцять років життя в колоніях позбавили його дендізму, прищепленого вихованням, але зберегли в ньому вишуканість наїзника й загострили його спостережливе око на те, що він називав "дурною пихою" деяких англійців і "папужачими вивертами" деяких англійок — для Голлі це було зовсім не властиво, а Голлі була для нього взірцем. Спостережливий, меткий, кмітливий, Вел одразу ж брався до діла, чи то йшлося про купівлю коня, чи про випивку; от і тепер, нагледівши молоденьку мейфлайську кобилу, він збирався взятися до діла, коли поруч пролунав повільний голос:
— Містер Вел Дарті? Як поживає місіс Вел Дарті? Сподіваюсь, вона при доброму здоров'ї.
І він побачив біля себе бельгійця, з яким познайомився у своєї сестри Імоджен.
— Проспер Профон. Ми познайомились недавно за сніданком,— мовив той.
— Як поживаєте?— промимрив Вел.
— Дуже добре,— відповів мосьє Профон із незрівнянно млявою усмішкою.
Голлі назвала його "добродушним Мефістофелем". Авжеж. Він і справді трохи схожий на Мефістофеля через оту темну гостру борідку; проте це був Мефістофель сонний, добродушний, з гарними і навдивовижу розумними очима.
— Один джентльмен хоче познайомитися з вами — ваш родич, містер Джордж Форсайд.
Вел побачив огрядне тіло і чисто виголене бугаяче, трохи насуплене обличчя, сірі, трохи вирячені очі, в яких таїлася іронічна посмішка; він невиразно пам'ятав цього чоловіка ще з тих часів, коли обідав з батьком у клубі "Айсіум".
— Я колись ходив на перегони з вашим батьком,— сказав Джордж.— Як ваша стайня? Може, купите котрусь із моїх шкапин?
Вел усміхнувся, щоб приховати раптове почуття, що конярство втратило під собою грунт. Тутешній люд зневірився у всьому, навіть у конях. Джордж Форсайт і Проспер Профон! Сам Мефістофель не був так зневірений у житті, як ці двоє.
— А я не знав, що ви любите перегони,— сказав він мосьє Профонові.
— Зовсім ні. Коні мене не цікавлять. Я плаваю на яхті. Хоча і яхта мене теж мало цікавить, але я люблю відвідувати своїх друзів. Я взяв із собою сніданок, містере Вел Дарті, так, невеличкий сніданок. Якщо ваша ласка, я хотів би поділити з вами цей простий невеличкий сніданок у моєму автомобілі.
— Дякую,— відповів Вел,— ви дуже люб'язні. Я прийду за чверть години.
— Ось там. Містер Форсайд теж приєднається до нас,— і мосьє Профон підвів руку в жовтій рукавичці.— Невеличкий сніданок у невеличкому автомобілі.
Він рушив далі, вилощений, сонний і самотній, а Джордж Форсайт подався за ним, елегантний, огрядний, з насмішкуватим виглядом.
Вел залишився. Він не зводив очей з кобили крові Мейфлай. Джордж Форсайт, звичайно, старий, але цей Профон, мабуть, приблизно одного з ним віку. Вел почував себе маленьким хлопчиком, наче мейфлайська кобила була іграшкою, яку тільки-но висміяли ті двоє. Тварина втратила свою реальність. Він ніби чув голос мосьє Профона:
"Ця невеличка кобилка! Та що ви в ній бачите? Ми всі помремо! "
А Джордж Форсайт, приятель його батька, досі грає на перегонах! Кров Мейфлай — чи й справді вона краща за іншу? Може, спробувати зіграти?

— Ні в якому разі!— буркнув він раптом.— Якщо не варто розводити коней, то взагалі не варто нічого робити. Чого я сюди приїхав? Я куплю кобилу.
Він став осторонь, спостерігаючи, як глядачі рушили від загорожі до трибун. Елегантні старі джентльмени, гострозорі поважні ділки, євреї, тренери, що виглядали так, ніби ніколи не бачили коней, високі мляві жінки й жінки моторні, й голосисті юнаки, які вдавали, ніби сприймають все це всерйоз,— серед них кілька одноруких.
"Життя тут — гра,— подумав Вел.— Дзвінок, коні біжать, хтось виграв, і знову дзвінок, знову біжать коні, хтось програв".
Проте, наляканий своєю філософією, він рушив до воріт подивитися, як виводять кобилу. Чвал у неї був чудовий, і він подався до "невеличкої" машини. "Невеличкий" сніданок виявився тим, про що тільки може снитися людині, але що їй досить рідко випадає в житті; після сніданку мосьє Профон пішов із Велом назад до загорожі.
— Ваша дружина мила жінка,— несподівано озвався він.
— Наймиліша, яку я знаю,— сухо відказав Вел.
— Так,— сказав мосьє Профон,— у неї миле обличчя. Я люблю милих жінок.
Вел підозріливо глянув на нього, але щось добродушне й відверте на мефістофельському обличчі його супутника обеззброїло його на хвилину.
— Будь-коли, як тільки вам заманеться приїхати на мою яхту, я влаштую для неї невеличку морську прогулянку.
— Дякую,— відповів Вел, знову насторожившись.— Вона не любить моря.
— Я теж не люблю,— сказав Профон.
— Навіщо ж ви плаваєте на яхті?
В очах бельгійця заграла усмішка.
— О, я й сам не знаю! Я брався за все. Це моя остання спроба!
— Вона, мабуть, з біса дорога. Мені було б замало такої підстави.
Мосьє Профон звів брови й випнув м'ясисту нижню губу.
— У мене згідлива вдача,— сказав він.
— Ви були на війні?— запитав Вел.
— Та-ак. Скуштував і цього. Подихав отруйним газом, трошки було неприємно.
Він усміхнувся глибокодумною і сонною усмішкою людини, якій непогано ведеться в житті. Вел не міг зрозуміти, чому він сказав "трошки" замість "трохи", помилково чи свідомо,— цей чужоземець був здатен на те й на те.
Серед гурту покупців, які оточили кобилу крові Мейфлай, що виграла забіг, мосьє Профон сказав:
— Ви теж хочете її придбати?
Вел ствердно кивнув головою. Біля цього сонного Мефістофеля він відчув потребу пройнятися вірою в щось. Хоча від фатальних ударів долі його надійно захищала передбачливість діда, що відписав йому тисячу фунтів щорічної ренти, до яких додалися тисяча фунтів, що їх відписав Голлі її дід, проте він не мав вільних коштів, оскільки гроші від продажу африканської ферми майже всі були витрачені на маєток у Сассексі. І невдовзі він подумав: "Отуди к бісу! Я не можу собі цього дозволити!" Його межа — шістсот фунтів — була вже перевищена; він перестав набавляти.
Кобила дісталася комусь за сімсот п'ятдесят гіней. Він досадливо повернувся, щоб іти, коли над його вухом пролунав повільний голос мосьє Профона:
— Ну ось, я купив цю невеличку кобилку, але мені вона ні до чого. Візьміть її і подаруйте своїй дружині.
Вел подивився на нього з новою підозрою, проте в очах бельгійця світилася така добродушність, що він не міг образитись.
— Я заробив на війні трохи грошенят,— почав мосьє Профон у відповідь на той погляд.— У мене були акції заводів, що випускали зброю. Мені

подобається віддавати гроші. У мене їх вистачає. А на себе я витрачаю мало. Тож я люблю роздавати їх друзям.
— Я куплю у вас її за ту ціну, що ви заплатили,— сказав Вел із раптовою рішучістю.
— Ні,— відповів мосьє Профон.— Беріть її так. Мені вона ні до чого.
— Отакої! Не можу ж я...
— А чому?— усміхнувся мосьє Профон.— Я друг вашої родини.
— Сімсот п'ятдесят гіней — це не скринька сигар,— заперечив нетерпляче Вел.
— Гаразд, тримайте її у себе, поки вона не стане мені потрібна. А доти робіть із нею, що завгодно.
— Якщо вона залишається вашою,— сказав Вел,— не заперечую.
— От і чудово,— промовив мосьє Профон і відійшов.
Вел провів його поглядом. Може, він і справді "добродушний Мефістофель", а може, зовсім і ні. Вел помітив, що Профон підійшов до Джорджа Форсайта, і потім згубив його з очей.
Після перегонів Вел кілька днів ночував у своєї матері на Грін-стріт. Вініфред Дарті чудово збереглася в свої шістдесят два роки, беручи до уваги те, що тридцять три роки вона прожила з Монтегю Дарті, аж поки — майже на щастя — її звільнили від нього французькі сходи. Вона була дуже рада, що її улюблений син після такої тривалої відсутності повернувся з Південної Африки; приємно було, що він мало змінився, що його дружина сподобалась їй. Вініфред, яка до шлюбу наприкінці сімдесятих років ішла в перших лавах поборниць насолод і моди, тепер визнавала, що сучасні дівчата перевершили тогочасну молодь. Вони, приміром, розглядали шлюб як щось випадкове, і Вініфред інколи жалкувала, що не дотримувалася колись таких самих поглядів: можливо, другий, третій, четвертий випадок дав би їй у супутники життя не такого чарівного гульвісу, хоча, зрештою, він залишив їй Вела, Імоджен, Мод, Бенедикта (майже полковника, що пройшов війну цілий і неушкоджений). І жодне з них поки що не розлучилося. Це часто дивувало її, бо вона добре пам'ятала їхнього батька; але Вініфред вважала, що вони справжні Форсайти, і раділа, що всі вони вдалися в неї, крім хіба Імоджен. Але братова "маленька" Флер збивала Вініфред із пантелику. Дівчина така сама навіжена, як і все сучасне жіноцтво. "Наче вогник на протязі",— якось сказав за десертом Проспер Профон, проте вона не вертлява і говорить тихим голосом. Форсайтівська вдача Вініфред примушувала її підсвідомо боятися нових віянь, не схвалювати поведінки сучасних дівчат і їхнього девізу: "Що буде, те й буде! Гуляй — бо завтра ти злидар!" Її заспокоювало в племінниці те, що Флер, поставивши собі мету, вперто домагалася її, хоча, звичайно, через свою молодість не могла передбачити, що буде потім. До того ж дівчина гарненька й виходити з нею на люди — справжня втіха: вона успадкувала від матері французький смак і вміння одягатись; всі дивилися на Флер, а це багато важило для Вініфред, яка цінувала стиль і елегантність, що так жорстоко одурили її в Монтегю Дарті.
Розмовляючи про неї з Велом за сніданком у суботу, Вініфред торкнулася сімейної таємниці.
— Ця історія з твоїм тестем і твоєю тіткою Айріні, Веле... Все це, звичайно, старе як світ, але Флер не повинна нічого знати. Дядечкові Сомсу це було б неприємно. Гляди не проговорися!
— Гаразд. Але це не так легко: до нас приїжджає молодший брат Голлі, житиме в нас, вчитиметься хазяйнувати на фермі. Він, певно, вже там.
— Ах!— вигукнула Вініфред.— Як невчасно! Який же він?

— Я бачив його тільки один раз — у Робін-Гілі, коли ми приїздили додому тисяча дев'ятсот дев'ятого року; він був голий і розмальований синіми й жовтими смугами — хороший був хлопчина.
Вініфред сказала, що це "дуже мило", й додала заспокоєно:
— Ну що ж, Голлі жінка розважлива; вона знає, як повестися. Я нічого не казатиму твоєму дядечкові. Це тільки розтривожить його. Як добре, що ти повернувся до мене, мій любий хлопчику, тепер, коли я старію.
— Старієш! Отакої! Ти така сама молода, як і колись. Слухай, мамо, а цей Профон пристойна людина?
— Проспер Профон! Ще б пак! Такого цікавого й дотепного чоловіка я ще не зустрічала.
Вел гмикнув і розповів про мейфлайську кобилу.
— Дуже схоже на нього,— зауважила Вініфред.— Він здатний на що завгодно.
— Гм,— сказав Вел із притиском.— Нашій родині не дуже щастило з такими людьми, надто вже вони легковажні.
Це була правда, і Вініфред на хвильку поринула в сумну задуму, перш ніж відповіла:
— Воно-то так. Але він — чужоземець, Веле. І треба на це зважати.
— Гаразд. Я користатимуся його кобилою і якось йому віддячу.
Незабаром він розпрощався з матір'ю, прийняв її поцілунок і помчав до свого букмекера, в клуб "Айсіум" і на вокзал.
VI. ДЖОН
Місіс Вел Дарті після двадцятирічного перебування в Південній Африці палко закохалася — на щастя, в те, що було близьке їй, бо предметом її пристрасті був краєвид, що відкривався з її вікон: холодне ясне світло на зелених пагорбах. Вона знову бачить Англію! Англію ще прекраснішу, ніж та, що снилася їй уві сні. І справді, волею випадку подружжя Дарті опинилося в такому місці, де крейдяні гори сонячного дня на диво гарні. Успадкувавши від батька вміння бачити світ очима художника, Голлі могла належно оцінити химерність їхніх обрисів і сяйво білих схилів; сходити вгору дорогою, що пролягла в глибокій улоговині, чи брести до Чанктонбері або Емберлі для неї було справжньою втіхою, яку вона не наважувалася ділити з Велом, бо Велові милуватися природою заважав форсайтівський інстинкт, що вчив діставати від неї якусь користь — от хоч би зручну місцину об'їжджати коней.
Дорогою додому, ведучи "форд" рівно, ніби намагаючись його заспокоїти, Голлі дала собі обіцянку, що насамперед візьме Джона на гору і покаже йому свій краєвид, осяяний травневим сонцем.
Вона чекала молодшого брата з материнською ніжністю, не витраченою цілком на Вела. Під час триденних відвідин Робін-Гіла невдовзі після повернення на батьківщину їй не пощастило побачити Джона — він іще був у школі; і вона, як і Вел, уявляла його собі русявим хлопчиком, що, розмальований синіми та жовтими смугами, грався біля ставка.
Ті три дні в Робін-Гілі були сповнені хвилюванням, сумом і збентеженням. Спогади про покійного брата; спогади про Велове сватання; постарілий батько, якого вона не бачила двадцять років, щось похоронне в його іронії і ніжності, одразу помічене вразливою дочкою; а головне — присутність мачухи, яку Голлі невиразно пам'ятала, як "леді в сірому" тих днів, коли ще була маленька і дідусь був живий, а мадемуазель Бос так сердило, що та чужа жінка почала вчити Голлі музики,— все це бентежило й ятрило душу, що прагнула побачити у Робін-Гілі колишній спокій. Але Голлі вміла приховувати свої почуття, і все зовні ніби йшло гаразд.
На прощання батько поцілував її, і вона відчула, як тремтять його губи.

— Правда ж, донечко,— сказав він,— війна не змінила Робін-Гіла? Адже ні? Якби ж то ти привезла з собою Джоллі! Як тобі подобається ця спіритична маячня? Коли вже дуб помре, то його не оживиш.
Відчувши теплоту її обіймів, він, певно, здогадався, що виказав себе, бо зразу ж іронічно додав:
— Спіритизм — якесь безглузде слово; чим більше ним займаються, тим ясніше доводять, що все це матерія.
— Тобто як?— запитала Голлі.
— А дуже просто! Візьми хоча б фотографування привидів. Для фотографії потрібно насамперед, щоб світло падало на щось матеріальне. Ні, йдеться до того, що ми будемо називати всяку матерію духом або всякий дух матерією — не знаю, що саме чим.
— Але ж ти не віриш у загробне життя, тату?
Джоліон поглянув на неї, і її глибоко вразив сумовито-примхливий вираз його обличчя.
— Доню, я хотів би щось мати від смерті. Я вже не раз міркував над цим. Та хоч скільки намагався, я ніяк не можу знайти нічого такого, чого не можна було б пояснити телепатією, підсвідомістю й еманацією сукупності речей цього світу. Хотів би знайти, та не можу! Бажання породжують роздуми, але ж доказів вони не дають.
Голлі ще раз притулилася вустами до батькового чола, і її дотик підтвердив його теорію, що вся матерія стає духом,— чоло здалося їй якимось нематеріальним.
Але найбільше запам'яталося їй, як одного разу непомітно для мачухи вона спостерігала, як та читає листа від Джона. Це було, вирішила Голлі, найпрекрасніше, що вона бачила в житті. Айріні, поринувши в лист від сина, стояла біля вікна, а світло падало на її обличчя й гарне сиве волосся; уста її ворушилися, всміхалися, темні очі сміялися, радісно сяяли; в одній руці вона тримала листа, а другу притиснула до грудей. Голлі тихенько пішла собі, як від видіння чистої любові, певна, що Джон хороший хлопець. Побачивши, як він виходить із вокзалу, несучи в руках по валізі, Голлі впевнилась, що приязнь її має підстави. Він трохи скидався на Джоллі — давно втраченого кумира її дитинства, але здавався безпосереднішим, не таким розважливим; очі в нього були посаджені глибше, волосся світліше — він не носив капелюха; загалом дуже милий "маленький братик".
Його соромлива чемність зворушила Голлі, яка звикла до самовпевненої поведінки сучасної молоді; він був збентежений тим, що машину веде вона, а не він. Чи не дозволить вона йому сісти за кермо? Щиро кажучи, у Робін-Гілі автомобіля не було від початку війни, і він брався за кермо тільки раз у житті, і то врізався в насип — тож нехай Голлі трохи повчить його. Його сміх, тихий і заразливий, здався їй просто чарівливим, хоча це слово, як вона чула, вважалося тепер застарілим. Коли вони приїхали додому, він витяг пожмаканого листа, Голлі прочитала його, поки він умився,— зовсім коротенький лист, що, мабуть, завдав її батькові багато мук:
"Люба доню!
Сподіваюся, ви з Велом пам'ятаєте, що Джон нічого не знає про нашу сімейну історію. Ми з його матір'ю вважаємо, що він надто молодий для цього. Хлопець дуже хороший, він зіниця її ока. Verbum sapientibus. [71]
Твій люблячий батько Дж. Ф."
От і все; проте лист збудив у Голлі неспокій, і вона вже пошкодувала, що запросила Флер.
Після чаю вона виконала дану собі обіцянку й повела Джона в гори. Вони довго розмовляли, сидячи над старим крейдяним кар'єром, порослим ожиною і агрусом. Молочай і печіночниця поцяткували зелений схил дрібними зірочками

квітів, у небі співали жайворонки, в кущах висвистували дрозди, часом чайка, залетівши з морського берега, кружляла, сліпучо-біла, на тлі тьмяного неба, де невиразною плямою вже сходив бляклий місяць. Повітря було напоєне солодкими пахощами, наче невидимі крихітні створіння бігали навколо й топтали запашні трави.
Джон, що був замовк, раптом сказав:
— Яка краса! І нічого зайвого. Дзвіночки отари і чайки політ...
— "Дзвіночки отари і чайки політ"! Та ти, любий мій, поет!
Джон зітхнув.
— Куди мені! Не вийде!
— А ти спробуй! Я пробувала в твоєму віці.
— Справді? Мама теж каже: "Спробуй"; але я такий нікчема. Почитаєте мені ваші вірші?
— Любий мій,— лагідно відказала Голлі,— я вже дев'ятнадцять років замужем. А вірші писала ще тоді, коли збиралася вийти заміж.
Джон знову зітхнув і ліг долілиць: повернена до Голлі щока чарівно зашарілася. Невже Джонові "забило дух", як сказав би Вел! Уже? Проте якщо так, то тим краще,— хлопець не зверне уваги на Флер. А втім, у понеділок він розпочне працювати на фермі. І Голлі всміхнулася. Хто це ходив за плугом? Здається, Бернс. Чи тільки Петро Орач? [72] Тепер мало не всі юнаки й більшість дівчат стали писати вірші, судячи з численних збірок, які вона прочитала в Південній Африці, замовляючи їх через Гетчеса і Бампгарда; і, треба сказати, цілком пристойні вірші, куди кращі за ті, які писала вона сама! Але ж треба взяти до уваги, що поезія по-справжньому ввійшла в моду пізніше — разом із автомобілями. Ще одна довга розмова після обіду біля каміна в низькій кімнаті, і їй було відомо про Джона майже все, окрім хіба що чогось дуже важливого. Голлі провела його до дверей спальні,— двічі побувавши в ній перед тим і переконавшись, що там усе гаразд,— і пішла до себе, впевнена, що полюбить брата і що Велу він теж сподобається. Він має гаряче серце, але спокійний; чудово вміє слухати, чуйний до інших. Він, очевидно, любить батька й обожнює матір. Їздити верхи, веслувати, фехтувати йому подобається більше, ніж грати в ігри. Він рятує метеликів, що пурхають біля свічки, і хоч ненавидить павуків, проте не вбиває їх, а виносить надвір на клаптику паперу. Одне слово, він симпатичний. Вона заснула, думаючи про те, як він страждатиме, коли хтось вразить його. Але хто його вразить?
А Джон тим часом сидів біля вікна з аркушем паперу й олівцем писав свого першого "справжнього вірша"— при свічці, бо місячного сяйва було не досить; його вистачало тільки на те, щоб ніч здавалася трепетною і наче вирізьбленою на сріблі. Такої ночі Флер могла б іти, озиратися і вести за собою в гірську далечінь. І Джон морщив своє задумане чоло, писав на папері, викреслював, писав знову і робив усе необхідне, щоб завершити витвір мистецтва, а його охопило таке почуття, яке, певно, охоплює весняний вітер, коли він виспівує свої перші пісні серед весняного цвіту. Джон належав до тих нечисленних хлопців, у яких шкільні роки не вбили прищепленої вдома любові до краси. Йому доводилося, звичайно, ховати її в глибині душі — навіть учитель малювання не знав про неї; але вона жила в ньому, чиста й світла. Вірш здався йому настільки ж недоладним і незграбним, наскільки ніч здавалася легкокрилою. Проте він вирішив зберегти його. Певна річ, вірш нікудишній, проте це все-таки краще, ніж нічого, коли треба висловити щось, чого не можеш висловити. Джон подумав трохи збентежено: "Я не зможу показати його матері". Заснувши нарешті, він спав дуже міцно, затоплений хвилею нових вражень і почуттів.

VII. ФЛЕР

Щоб уникнути неприємних розпитувань, Джонові сказали тільки:
— Ми запросили на неділю одну знайому дівчину. Вона приїде з Велом.
З тієї ж причини Флер сказали тільки:
— У нас гостює один юнак.
Обоє лошат, як їх називав подумки Вел, зустрілися, отже, зовсім не готові до цієї зустрічі. Голлі так познайомила їх:
— Це Джон, мій маленький брат; Флер — наша родичка, Джоне.
Джона, що саме зайшов знадвору, де світило сліпуче сонце, так вразило це щасливе чудо, що він аж занімів на мить, і Флер устигла спокійно промовити: "Добрий день", наче вони ніколи й не бачилися, і швидким порухом голови дала йому зрозуміти, що це їхня перша зустріч. Він у захваті схилився до її руки і став німий як могила. Він здогадався, що краще мовчати. Ще малим, коли мати застала його за читанням при світлі нічної лампочки, він пробелькотів: "Я, мамо, тільки гортав сторінки",— на що мати відповіла: "Джоне, ніколи не кажи неправди, бо в тебе таке обличчя, що однаково тобі ніхто не повірить".
Материні слова назавжди підірвали впевненість, необхідну для того, щоб уміло брехати. Отож він мовчки слухав, як Флер швидко висловлює своє захоплення всім, що вона встигла побачити, частував її оладками й варенням і при першій нагоді пішов. Кажуть, що в білій гарячці хворий бачить нав'язливий предмет, здебільшого темний, який раптом змінює свою форму й положення. Джон теж бачив такий предмет; цей предмет мав темні очі й досить темне волосся, він змінював своє положення, але не форму. Усвідомлення того, що між ним і тим "нав'язливим предметом" уже існує таємне порозуміння (хоч він і не міг збагнути, в чому ж справа), сповнило Джона таким трепетом, що він був як у гарячці й став переписувати свого вірша (якого, звичайно, ніколи не насмілиться їй показати). Цокіт копит привів його до тями, і, визирнувши з вікна, він побачив, що вона верхи виїжджає на прогулянку разом із Велом. Звичайно, вона не марнує часу, але це видовище завдало йому прикрості: він-бо марнує час. Якби він не втік з їдальні в боязкому захваті, його б теж запросили. Він сидів біля вікна і стежив, як вони зникли з очей, з'явилися знову там, де дорога пішла вгору, знову сховалися і ще раз виринули на хвильку, чітко вимальовуючись на гребені пагорба. "Який же я дурень!— подумав він.— І тут пропустив нагоду".
Чому він не може триматися впевнено? Підперши голову обома руками, він почав уявляти собі прогулянку з нею, яку він прогавив. Вона приїхала тільки на два дні, і три години з них уже пропали. Чи є на світі ще такий йолоп, як він? Ні, немає.
До обіду він одягся заздалегідь і перший зійшов у їдальню. Тепер він уже не прогавить нагоди. Але він прогавив Флер, яка зійшла остання. За столом він сидів навпроти неї і жахливо страждав: неможливо було сказати ані слова — раптом він скаже щось не до ладу!— неможливо було дивитися на неї так, як хотілося б; одне слово, неможливо було поводитися невимушено з дівчиною, з якою він у мріях уже мандрував далеко-далеко за пагорбами, і водночас усвідомлювати, що в її очах, та й в очах інших, він, певно, виглядає справжнім дурнем. Так, він страждав жахливо! А Флер говорила так гарно, наче ширяла на швидких крилах. Дивно, як вона опанувала мистецтво, яке здавалось йому нездоланно важким. Справді, вона, мабуть, вважає його безнадійним телепнем!
Погляд сестри, що стежила за ним трохи здивовано, таки примусив його поглянути на Флер; але очі дівчини, широко розплющені й промовисті, почали благати: "Бога ради, не дивися!" — і примусили його поглянути на Вела, а

Велова посмішка примусила Джона втупитись у свою котлету, в якої, на щастя, не було ні очей, ні посмішки, і він поквапився її з'їсти.
— Джон збирається стати фермером,— почув він голос Голлі,— фермером і поетом.
Він докірливо глянув на сестру, побачив її лукаво зведену брову, точнісінько як у їхнього батька, засміявся й відчув себе краще.
Вел розповів про зустріч із мосьє Проспером Профоном — і дуже до речі, бо, розповідаючи, він дивився на Голлі, а вона на нього, тим часом як Флер, ледь насуплена, здавалося, думала про щось своє, і Джон нарешті міг глянути на неї. Вона була в білій сукні, дуже простій і добре пошитій; руки були голі, у волоссі біла троянда. В цю коротку мить, коли він уперше вільно поглянув на неї після напруженої ніяковості, вона ніби линула в повітрі — таке враження буває, коли ми дивимося в темряві на струнку білу вишеньку; вона вразила його, наче вірш, що забринів у пам'яті, наче мелодія, що долинає з далини і завмирає.
Він зніяковіло міркував, скільки їй років,— вона трималась так впевнено й здавалася куди досвідченішою за нього. Навіщо приховувати, що вони вже зустрічалися? Він пригадав материне обличчя, ображене й збентежене, коли вона відповіла: "Так, вони наші родичі, але ми з ними не знайомі". А мати його залюблена в красу. Невже, познайомившися з Флер, вона не захоплюватиметься нею? Не може бути!
Залишившись після обіду вдвох із Велом, він поважно попивав портвейн і відповідав на запитання свого новоявленого зятя. Щодо коней (вони завжди були в центрі уваги Вела), то Джон може брати для прогулянок молодого гнідого, хай сам його сідлає, розсідлує і взагалі доглядає після прогулянки. Джон сказав, що все це він звик робити вдома, і побачив, що господар став про нього кращої думки.
— Флер,— мовив Вел,— іще невправна наїзниця, але вона здібна. От її батько — той не відрізнить коня від колеса. А твій батько їздить верхи?
— Раніше їздив, але тепер... Розумієте, він...
Джон затнувся, бо не міг вимовити слова "старий". Батько його старий, а проте й не старий; ні, зовсім ні!
— Розумію,— мовив Вел.— В Оксфорді я знав колись твого брата, того, що загинув у бурській війні. Якось ми з ним побилися в університетському саду. Дивний то був випадок,— додав він замислено,— через нього сталося чимало подій.
У Джона широко розплющилися очі; все штовхало його до історичних досліджень. Але з порога почувся лагідний сестрин голос:
— Ідіть до нас— І Джон підвівся; бо серце його завжди рвалося до сучасного.
Флер заявила, що "такого чудового вечора нічого сидіти в чотирьох стінах", і всі четверо вийшли надвір. У місячному сяйві роса блищала памороззю, і старий сонячний годинник відкидав довгу тінь. Два самшитові живоплоти, темні й квадратні, що стикались під прямим кутом, відгороджували садок. Флер звернула в прохід між ними.
— Ходімо!— гукнула вона.
Джон озирнувся на інших і пішов за дівчиною. Вона привидом линула між дерев. Над нею мерехтіла біла краса, наче зіткана з шумовиння, пахло старими стовбурами і кропивою. Флер зникла. Він подумав, що згубив її, і раптом мало не наскочив на неї: вона стояла нерухомо.
— Правда, чудово?— вигукнула вона, і Джон відповів:
— Так!
Вона простягла руку, зірвала Яблуневий цвіт і стала крутити його в руках.
— Можна, я зватиму вас просто Джон? І на ти?

— Звичайно, можна.
— От і гаразд! Але ти знаєш, що наші родини ворогують?
Джон весь похолов:
— Ворогують? Чому?
— Романтично й безглуздо. Саме тому я й вдала, що досі ми ніколи не зустрічалися. А знаєш, устаньмо завтра рано й погуляємо вдвох до сніданку, щоб з'ясувати все. Я не люблю марудитися, а ти?
Джон пробурмотів у захваті, що він згоден.
— Отже, о шостій. А твоя мати, по-моєму, дуже вродлива.
Джон палко підхопив:
— Авжеж, дуже.
— Я люблю красу в усіх її виявах,— провадила Флер,— але щоб вона неодмінно хвилювала. Проте грецького мистецтва я не визнаю.
— Як! Навіть Евріпіда?
— Евріпіда? Ой ні! Я не терплю грецьких трагедій: вони страшенно довгі. Я вважаю, що краса завжди швидкоплинна. Я, наприклад, люблю подивитися на якусь картину і втекти. Не люблю, коли одразу багато чогось. Поглянь!— Вона підняла яблуневий цвіт до місячного проміння.— Як на мене, це краще, ніж увесь сад.
І раптом другою рукою вона схопила Джона за руку.
— По-моєму, найогидніше в світі — це обережність. А ти як гадаєш? Понюхай місячне світло!
Вона кинула в нього квіткою, і запаморочений Джон погодився, що обережність — найогидніша річ у світі, і, нахилившись, поцілував пальці, що тримали його руку.
— Гарно й по-старосвітському,— спокійно мовила Флер — Ти нестерпно мовчазний, Джоне. Хоч я люблю мовчанку, коли вона раптова.— Вона відпустила його руку.— Ти, мабуть, подумав тоді, що я згубила хусточку навмисне?
— Ні!— вигукнув Джон, глибоко вражений.
— Так от, я навмисне її впустила. Ходімо назад, а то вони подумають, що ми заховалися від них навмисне.
І знову вона полинула, наче привид, між деревами. Джон пішов за нею, з коханням у серці, з весною в серці, а над усім мерехтіло у місячному сяйві біле неземне цвітіння. Вони вийшли там, де й зайшли; Флер набрала невимушеного вигляду.
— Там як у казці,— сказала вона мрійливо Голлі.
Джон мовчав, сподіваючись без надії, що, може, його мовчанка здасться їй раптовою.
Вона так невимушено й стримано сказала йому на добраніч, що Джон подумав: усе це йому приснилося...
У своїй спальні Флер скинула сукню і, вбравшись у химерно безформний халат, все ще з білою квіткою у волоссі, мов гейша, сіла, підібгавши під себе ноги, на ліжку й почала писати при свічці:
"Люба Черрі!
Здається, я закохалася. Впало наче сніг на голову, хоч відчувається десь глибше. Він — мій троюрідний брат — зовсім дитина, на півроку старший і на десять років молодший за мене. Хлопці завжди закохуються в старших, а дівчата в молодших або в старих сорокарічних чоловіків. Не смійся, але я зроду не бачила нічого правдивішого за його очі; і він божественно мовчазний! Наша перша зустріч у Лондоні відбулася дуже романтично, біля Восповичевої Юнони. Зараз він спить у сусідній кімнаті, яблуні цвітуть у місячному сяйві, а завтра вранці, поки всі спатимуть, ми підемо в гори — в казковий край. Наші родини ворогують; уявляєш, як це цікаво. Авжеж! І,

можливо, мені доведеться вдатися до хитрощів, попросити тебе, щоб ти запросила мене до себе,— сама розумієш, навіщо! Мій батько не хоче, щоб ми зналися, але що мені до того. Життя надто коротке. У нього вродлива мати, темноока, з гарним сріблястим волоссям і молодим обличчям. Я гостюю у його сестри, яка замужем за моїм двоюрідним братом; все це страшенно переплутане, але я збираюся завтра витягти з неї все, що зможу. Ми з тобою часто говорили, що любов псує веселу гру. То знай: це дурниці. Вона відкриває всі радощі, і що раніше ти це відчуєш, моя люба, то краще для тебе.

Джон (не просто "Джон", а скорочене від "Джоліон"— в нашій родині полюбляють це ім'я) із тих, що то спалахують, то гаснуть: зростом п'ять футів десять дюймів, але він іще росте й збирається стати поетом. Якщо ти сміятимешся з мене, то нашій дружбі навіки кінець. Мабуть, попереду чимало всіляких труднощів, але ти знаєш: коли я чогось захочу, то неодмінно того доб'юся. Одна із основних прикмет кохання — це те, що повітря навколо тебе здається сповненим різних образів, як ото часом тобі привиджується обличчя на місяці; наче ти танцюєш і водночас тебе проймає дивне відчуття десь над корсетом, ніби пахощі апельсинового цвіту. Це, моє перше кохання і, передчуваю, останнє, хоча, звичайно так твердити безглуздо за всіма законами природи й моралі. Якщо ти глузуватимеш з мене, я тебе вб'ю, а якщо розповіси кому-небудь, я тобі цього не подарую. Чи віриш, мені здається, що я не зважуся послати цього листа. Може, я й передумаю до ранку. А тим часом на добраніч, моя Черрі-черешенько!

Твоя Флер"

VIII. ІДИЛІЯ НА ЛОНІ ПРИРОДИ

Коли двоє юних Форсайтів зійшли на перший пагорб і повернулися обличчям на схід, до сонця, небо було без єдиної хмарки і трава іскрилася росою. На пагорб вони вибралися майже бігцем і трохи засапалися; якщо вони й хотіли сказати щось одне одному, то все-таки не сказали і йшли мовчки під спів жайворонків, почуваючи себе трохи незручно, як то буває під час ранкової прогулянки натщесерце. Піти нишком з дому було цікаво, але на вільній високості відчуття змови розвіялося і змінилося німотою.

— Ми припустилися безглуздої помилки,— озвалася Флер, коли вони пройшли півмилі.— Я хочу їсти.

Джон витяг з кишені плитку шоколаду. Вони з'їли її — і язики у них розв'язалися. Вони розмовляли про свої домашні звичаї, про своє життя, яке тут, серед безлюдних вершин, здавалося чарівно-нереальним. У минулому Джона непорушним лишалося тільки одне — його мати; в минулому Флер — її батько; і про цих двох, які наче несхвально стежили за ними здаля, вони говорили мало.

Дорога спустилась в улоговину, а потім знову вирнула в напрямку Ченктонбері-Рінга; вдалині блиснуло море, яструб ширяв між ними і сонцем, і його криваво-руді крила здавалися вогненно-червоними. Джон нестямно любив птахів і міг годинами спостерігати за ними, а що він мав пильне око й добру пам'ять на цікаві для нього речі, то, коли йшлося про птахів, його, може, й варто було послухати. Але на Ченктонбері-Рінгу не чути було птахів: його великий храм — буковий гай — в цю ранню пору здавався мертвим і холодним; вийшовши із затінку дерев знову на сонце, вони відчули полегкість. Тепер настала черга Флер. Вона завела мову про собак, про те, як жорстоко з ними поводяться. Хіба ж можна тримати їх на цепу! Якби її воля, вона б шмагала різками тих людей, що так роблять. Джона здивував цей категоричний прояв гуманних почуттів. Виявляється, вона знала собаку, якого сусідній фермер тримав на цепу в закутку свого пташника за будь-якої погоди, аж поки пес зовсім охрип від гавкання!

— Найбільше мене обурює те,— палко мовила вона,— що якби бідолаха не гавкав на кожного перехожого, то його б не тримали на припоні. Ні, що не кажи, а людина — підла істота. Я двічі потай відв'язувала його; обидва рази він мене мало не вкусив, а потім шаленів з радощів, але опісля він завжди прибігав додому, і його знову припинали. Якби моя воля, я б посадила на цеп того фермера.— Джон побачив, як блиснули її зуби й очі.— Я б випекла йому на лобі слово: "Тварюка". Щоб знав, як мучити бідолашного пса!
Джон погодився, що це була б йому добра наука.
— До всього цього,— сказав він,— їх спонукає почуття власності. Останнє покоління думало тільки про власність; тому й вибухнула війна.
— О!— вигукнула Флер.— Мені таке ніколи не спадало на думку. Мої і твої родичі посварилися через власність. А вона ж є у всіх нас — принаймні твої батьки, здається, багаті.
— Атож! На щастя. Я навряд чи зумів би заробляти гроші.
— Якби вмів, то не сподобався б мені.
Джон боязко взяв її під руку.
Флер почала наспівувати, дивлячись просто себе:
Джон украв десь порося
І на цьому пісня вся.
Джон несміливо обняв її рукою за стан.
— Ти ба, який швидкий,— спокійно мовила Флер.— Ти часто так робиш?
Джон опустив руку. Але Флер засміялася, і його рука знову лягла на її талію. Флер заспівала:
Я вирушу в гори на бистрім коні.
Хто смілий поїде зі мною?
Хто буде супутником вірним мені...
— Співай, Джоне!
Джон підхопив пісню. До них приєдналися жайворонки, дзвіночки отари і ранковий передзвін з далекої церкви в Стейнінгу. Вони співали пісню за піснею, аж поки Флер сказала:
— Господи, як я зголодніла!
— Ой, це я винен.
Дівчина глянула йому в очі.
— Джоне, ти чудовий хлопець.
І вона ліктем притиснула його руку, що обіймала її. Джон мало не поточився від щастя. Жовто-білий пес, що гнався за зайцем, змусив його опустити руку. Вони провели очима пса й зайця, які помчали схилом униз. Флер зітхнула:
— Він його не спіймає, слава богу! Котра година? Мій годинник зупинився. Забула завести його.
Джон поглянув на свій годинник.
— От диво!— вигукнув він.— І мій зупинився.
Вони рушили далі, тримаючись за руки.
— Якщо роси немає,— запропонувала Флер,— то посидьмо на траві.
Джон скинув куртку, і вони посідали на ній поряд.
— Ось понюхай! Справжній чебрець.
Він знову обняв її, і вони посиділи мовчки кілька хвилин.
— От дурні!— вигукнула Флер і схопилася на ноги.— Ми жахливо запізнимося, стоятимемо перед ними ні в сих ні в тих і зразу збудимо підозру. Ось що, Джоне: ми просто вийшли прогулятися перед сніданком і заблукали. Гаразд?
— Гаразд,— погодився Джон.
— Це важливо. Нам чинитимуть усілякі перешкоди. Ти добре вмієш брехати?
— Здається, не дуже. Але я спробую.

Флер насупилась.
— Знаєш,— сказала вона,— я гадаю, нам не дозволять дружити.
— Чому?
— Я вже тобі казала.
— Але ж це безглуздя.
— Так, але ти не знаєш мого батька.
— Мабуть, він тебе дуже любить.
— Розумієш, я єдина дочка. І ти єдиний син — у своєї матері. Так прикро! Від одинаків завжди сподіваються чогось надзвичайного. Поки їхні сподівання виконаєш, устигнеш померти.
— Так,— пробурмотів Джон,— життя жахливо коротке. А хочеться жити вічно і все спізнати.
— І всіх любити?
— Ні!— вигукнув Джон.— Любити я хотів би тільки один раз — тебе.
— Та невже! Як воно в тебе швидко! О, дивися, крейдяний кар'єр; звідси недалеко і додому. Біжімо!
Джон побіг слідом, злякано міркуючи, чи не образив він її.
Крейдяний кар'єр був сповнений сонячного проміння і дзижчання бджіл. Флер відкинула з чола волосся.
— Ну,— мовила вона,— на всякий випадок дозволяю тобі поцілувати мене, Джоне.
Вона підставила щоку. У захваті він припав до цієї гарячої і ніжної щоки.
— Не забудь: ми заблукали. Решту, по змозі, залиш мені. Я сердито дивитимусь на тебе; так буде певніше. І ти спробуй дивитися на мене вовком.
Джон похитав головою.
— Не можу.
— Ну заради мене. Хоча б до чаю.
— Здогадаються,— похмуро промовив Джон.
— Спробуй якось. Бачиш? Ось ми і вдома. Помахай капелюхом. Ах, ти не маєш його. То я гукну. Відійди трохи від мене й насупся.
Хвилин через п'ять, заходячи в дім і суплячись якомога невдоволеніше, Джон почув у їдальні її дзвінкий голос:
— Ой, я просто вмираю з голоду! Подумати тільки: збирається стати фермером, а сам заблудився! Бовдур, та й годі!

IX. ГОЙЯ

Сніданок закінчився, і Сомс пішов у картинну галерею, що містилася на горішньому поверсі його будинку біля Мейплдергема. Йому, як казала Аннет, "було тоскно". Флер іще не повернулася додому. Її чекали в середу, але вона повідомила телеграмою, що приїде в п'ятницю, а в п'ятницю сповістила, що прибуде в неділю; тим часом приїхала її тітка, і її кузени Кардігани, і цей Профон, і всі нудилися, бо бракувало Флер. Сомс стояв перед Гогеном — найвразливішим місцем своєї колекції. Він купив цю потворну велику картину разом з двома ранніми Матісами ще перед війною, бо тоді всі просто схибнулися на постімпресіоністах. Сомс міркував, чи не звільнить його від них Профон,— цей чолов'яга, здається, не знає, куди подіти гроші,— коли позаду пролунав сестрин голос: "Як на мене, Сомсе, це жахлива картина",— і, озирнувшись, він побачив Вініфред, яка підійшла до нього.
— Справді?— сухо відказав він.— Я дав за неї п'ятсот фунтів.
— Невже! Жінка така не буває, навіть як вона чорношкіра. Сомс невесело всміхнувся.
— Ти прийшла не для того, щоб сказати це.
— Ні. Ти знаєш, що Джоліонів хлопець саме гостює у Вела і його дружини?
Сомс рвучко обернувся.

— Що?
— Та-ак,— протягло мовила Вініфред,— він житиме в них: вивчає сільське господарство.
Сомс одвернувся й почав міряти кроками кімнату, але сестрин голос переслідував його:
— Я попередила Вела, щоб ні йому, ні їй не проговорився про давні справи.
— Чому ж ти мені раніше не сказала?
Вініфред знизала повними плечима.
— Флер робить усе, що їй заманеться. Ти завжди їй потурав. Та й що ж тут страшного, любий мій?
— Що страшного! — процідив Сомс.— Вона... вона...
Він прикусив язика. Юнона, хусточка, очі Флер, розпитування, а тепер ці затримки — симптоми здавалися йому такими зловісними, що, вірний своїй вдачі, він не міг висловити своїх побоювань.
— Здається мені, ти надто обережний,— почала Вініфред.— На твоєму місці я б нічого не приховувала від неї. Безглуздо думати, ніби дівчата тепер такі самі, як і колись. Звідки, не скажу, але знають вони, очевидно, все.
Незворушне обличчя Сомса конвульсивно смикнулося, і Вініфред квапливо додала:
— Якщо тобі важко говорити про це, то я можу взяти на себе.
Сомс похитав головою. Поки в цьому не було нагальної потреби, думка, що його улюблена дочка довідається про ту давню ганьбу, надто тяжко вражала його гордість.
— Ні,— сказав він,— тільки не тепер. І ніколи, як буде можливо.
— Дурниці, брате. Сам знаєш, які люди.
— Двадцять років — довгий час,— сказав Сомс.— Хто про це пам'ятає, крім нашої рідні?
Вініфред промовчала. Що далі, то дужче вона прагнула миру й спокою, яких замолоду позбавив її Монтегю Дарті. А оскільки картини завжди діяли на неї гнітюче, незабаром вона пішла вниз, у вітальню.
Сомс пройшов у куток, де поряд висіли його справжній Гойя і копія фрески "La vendimia". Поява у нього картини Гойї може бути яскравим прикладом того, як заплутується в павутинні власницьких потягів і пристрастей барвистокрилий метелик — людське життя. Прадідові високородного власника картини вона дісталася під час одного з походів у Іспанію — шляхом відвертого грабунку. Високородний власник не уявляв собі її цінності, поки в дев'яностих роках один заповзятливий критик не відкрив світові, що іспанський художник на ім'я Гойя — геній. Це була звичайна собі картина Гойї, проте чи не єдина в Англії, і високородний власник прославився. Маючи великі статки й відзначаючись тією аристократичною культурою, яка нехтує суто чуттєві втіхи й грунтується на здоровішому принципі, що людина повинна знати все і відчайдушно любити життя,— він твердо вирішив, поки живий, тримати у себе річ, котра так його прославила, а після смерті відписати її державі. На щастя Сомса, 1909 року палата лордів зазнала запеклих нападок, і високородний власник стривожився й розгнівався. "Якщо вони вважають, що можна безкарно грабувати мене з усіх боків,— сказав він сам собі,— то вони помиляються. Поки мене не чіпають і дають спокійно тішитися життям, держава може розраховувати на те, що після моєї смерті вона дістане у спадок кілька моїх картин. Але якщо держава збирається цькувати мене й грабувати, то хай я буду проклятий, коли не продам до бісового батька всієї колекції. Не шануєте моїх патріотичних почуттів, то й не сподівайтеся, що я віддам вам свою власність". Кілька місяців у нього визрівала ця думка, а потім якось уранці, прочитавши промову одного державного діяча, він телеграфував своєму агентові, щоб той приїхав разом

із Бодкіном. Оглянувши колекцію, Бодкін, чия думка про ринкові ціни мала найбільшу вагу, заявив, що з повною свободою дій, продаючи картини в Америку, Німеччину та інші країни, де ще шанують мистецтво, можна одержати за них куди більше грошей, ніж в Англії. Патріотичні почуття високородного власника, сказав він, добре відомі, але в його колекції мало не всі картини — унікальні витвори мистецтва. Високородний власник намотав це собі на вус і вичікував іще одинадцять місяців. На дванадцятому місяці він прочитав нову промову того самого державного діяча й телеграфував агентові: "Дайте Бодкінові свободу дії". Саме тоді у Бодкіна і виник задум, який урятував Гойю і ще дві унікальні картини для батьківщини високородного власника. Однією рукою Бодкін пропонував картини на чужоземний ринок, а другою складав список приватних англійських колекціонерів. Діставши пропозицію найвищої, на його думку, ціни від якого-небудь чужоземного колекціонера, він пропонував картину і встановлену ціну увазі вітчизняних колекціонерів і закликав їх із патріотичних почуттів заплатити більше. В трьох випадках (включаючи й Гойю) з двадцяти одного він досяг своєї мети. Чому? Бо один з колекціонерів, гудзиковий фабрикант, бажав, щоб його дружина іменувалася леді Баттонс [73]. Тому він придбав за великі гроші одну з унікальних картин і подарував її державі. Його друзі казали, що це "один із пунктів його стратегічного плану". Другий колекціонер ненавидів Америку і купив унікальну картину, щоб "допекти клятим янкі". Третій колекціонер був Сомс, який, тверезіше міркуючи, аніж інші, купив картину після поїздки в Мадрід, бо переконався, що Гойя поки ще йде вгору. Тепер, щоправда, він не в моді, проте слава його ще попереду; і, дивлячись на цей портрет, який нагадував своєю прямотою Гогарта і Мане, але водночас вражав своєрідною гострою красою малюнка, Сомс дедалі більше впевнювався, що не помилився, хоч і заплатив великі гроші,— жодна картина ще не обходилася йому так дорого. А поряд з портретом висіла копія "La vendimia". Ось вона, мала пустунка, дивиться на нього сонливо-замріяним поглядом, тим поглядом, який Сомс любив у ній найбільше, бо він навіював йому почуття спокою.

Він усе ще дивився на картину, коли ніздрі його залоскотав запах сигарного диму й хтось позад нього промовив:

— То як, містере Форсайд, що ви збираєтеся робити з цією невеличкою колекцією?

Знову цей бельгієць, мати якого — наче не досить і фламандської крові — була вірменка! Придушивши роздратування, він спитав:

— Ви розумієтесь на картинах?

— У мене теж є дещо.

— І постімпресіоністи є?

— Та-ак. Вони мені подобаються.

— Якої ви думки про цю річ?— запитав Сомс, показуючи на Гогена.

Мосьє Профон випнув нижню губу і гостру борідку.

— А нічогенька,— відповів він.— Ви хочете її продати?

Сомс стримав раптове бажання сказати: "Ні, власне",— він не бажав вдаватися з цим чужинцем до звичних хитрощів.

— Так,— мовив він.

— Що ви за неї хочете?

— Те, що сам заплатив.

— Гаразд,— сказав мосьє Профон.— Охоче заберу у вас цю невеличку картину. Постімпресіоністи дуже далекі від життя, але вони цікаві. Я не вельми захоплююся живописом, проте маю дещо, зовсім невеличку колекцію.

— Чим же ви захоплюєтеся?

Мосьє Профон знизав плечима.

— Життя страшенно нагадує бійку мавп за порожній горіх.
— Ви молодий,— сказав Сомс.
Профонові, певно, закортіло узагальнень, але можна було обійтися без нагадувань, що власність втратила свою колишню тривкість.
— Я не бентежуся,— відповів, усміхаючись, мосьє Профон.— Ми народжуємося і вмираємо. Половина людства голодує. Я годую невеличкий гурт дітей на батьківщині моєї матері; але яка з того користь? Однаково, що викинути гроші в річку.
Сомс поглянув на нього й повернувся до свого Гойї. Хто знає, чого хоче цей чужинець.
— На яку суму мені виписати чек?— провадив мосьє Профон.
— П'ятсот,— коротко відказав Сомс.— Але я не силую вас купувати картину, якщо вона вас мало цікавить.
— О, не турбуйтесь,— відповів мосьє Профон.— Я буду щасливий придбати цю річ.
І він виписав чек авторучкою, щедро оздобленою золотом. Сомс занепокоєно стежив за ним. Яким чином цей добродій довідався, що він хоче продати Гогена? Мосьє Профон подав йому чек.
— Англійці ставляться до картин дуже дивно,— зауважив він.— Так само і французи, та й мої співвітчизники теж. Дуже дивно.
— Не розумію вас,— холодно сказав Сомс.
— Ніби це капелюхи,— загадково мовив мосьє Профон.— Маленькі чи великі, вгору криси чи вниз — усе тільки мода. Дуже дивно.
Він посміхнувся і виплив з галереї, синій і міцний, як дим його чудової сигари.
Сомс узяв чек із таким почуттям, ніби Профон піддав сумніву справжню вартість власництва. "Космополіт",— думав він, спостерігаючи, як Профон і Аннет сходять з веранди й простують до річки. Що його дружина знайшла в цьому жевжику? Може, їй приємно порозмовляти рідною мовою І в душі Сомса зродилося те, що мосьє Профон назвав би "невеличким сумнівом": чи не занадто Аннет вродлива, щоб безпечно прогулюватися з цим "космополітом"? Навіть на такій відстані Сомс бачив синій димок сигари мосьє Профона, що звивався в спокійному сонячному світлі; і його сірі замшеві черевики й сірий фетровий капелюх — та він справжній чепурун! Побачив він також, як його дружина швидко повернула голову, що так рівно височіла над її знадливою шиєю і плечима. Цей поворот шиї завжди здавався йому трохи умисним і якимсь оперетковим — не зовсім пристойним для леді. Він стежив, як вони йшли садовою доріжкою. До них приєднався юнак у фланелевому костюмі — мабуть, якийсь недільний гість, що приплив сюди човном. Сомс повернувся до свого Гойї. Він іще дивився на Флер-виноградарку, занепокоєний новиною, яку принесла Вініфред, коли голос дружини сказав:
— Сомсе, це містер Майкл Монт. Ти запрошував його подивитися картини.
Перед ним стояв жвавий юнак із галереї на Корк-стріт!
— З'явився, як бачите, сер. Я живу всього за чотири милі від Пенгборна. Правда, чудовий день?
Опинившись віч-на-віч з наслідками своєї товариськості, Сомс придивився до відвідувача. Рот у юнака був широкий, губи вигнуті — наче він безперестану посміхався. Чому він не відростить рештки своїх ідіотських вусиків, що роблять його схожим на блазня з мюзик-холу? Нащо сучасна молодь принижує свій клас цими схожими на зубну щітку вусиками чи крихітними бачками? Фе! Самозакохані ідіоти! Зате в усьому іншому гість видавався цілком пристойним, і його фланелевий костюм був бездоганно чистий.
— Радий вас бачити,— сказав він.
Юнак, що роздивлявся довкола, раптом завмер.

— Оце-то картина!
Сомс відчув і приємність, і прикрість водночас, побачивши, що гостеве зауваження стосується копії Гойї.
— Так,— сухо відказав він,— але це не справжній Гойя. Це лише копія. Я замовив її, бо дівчина з фрески нагадує мені дочку.
— Справді! То ось чому, сер, це обличчя здалося мені знайомим. Вона тут?
Відвертість юнака майже обеззброїла Сомса.
— Вона приїде після чаю. Оглянемо картини?
І Сомс почав обхід, який ніколи не набридав йому. Він не сподівався тонкого розуміння від людини, що сплутала копію з оригіналом, але в міру того, як вони переходили від розділу до розділу, від періоду до періоду, юнак дедалі більше дивував його щирими й влучними зауваженнями. Сам проникливий від природи й навіть чутливий під маскою стриманості, Сомс недаремно тридцять вісім років присвятив своїй колекціонерській пристрасті, і його обізнаність із живописом виходила за межі простого знання ринкової вартості картин. Він, так би мовити, був ланкою між художником і покупцем. Мистецтво для мистецтва й таке інше, звичайно, дурниці. Але естетизм і добрий смак необхідні. Треба, щоб витвір художника одержав визнання певного числа людей з добрим смаком, і тоді він набуде твердої ринкової вартості, тобто стане "витвором мистецтва". Розриву, по суті, не існує. І він настільки звик до овечої отари несміливих і незрячих відвідувачів, що його зацікавив гість, який без вагання говорив про Мауве: "Які чудові копиці!" або про Якоба Маріса: "Малював, наче віхтем мазав! От у Маттейса Маріса виходило знаменито, правда, сер? У нього поверхню хоч лопатою копай!" А коли юнак свиснув перед Вістлером із словами: "Як ви гадаєте, сер, чи він хоч раз бачив голу жінку?"— Сомс зауважив:
— А хто ви самі, містере Монт, дозвольте запитати?
— Я, сер? Я збирався стати художником, але завадила війна. В окопах я, знаєте, мріяв про біржу, щоб там було затишно, тепло й не дуже гамірно. Але все зіпсував мир; на акціях тепер далеко не заїдеш, адже так? Я демобілізувався лише рік тому. Що ви мені порадите, сер?
— У вас є кошти?
— Бачте,— відповів юнак,— у мене є батько. Я захищав його життя під час війни, отже, тепер він зобов'язаний захищати мене від голоду. Хоча, певна річ, виникає питання, чи залишать йому його власність. Якої ви думки щодо цього, сер?
Сомс відповів блідою посмішкою, якою ніби хотів захиститися від цього запитання.
— Мого старого аж пересмикує, коли я кажу, що, може, йому ще доведеться працювати. Він, бачте, землевласник, а це фатальна хвороба.
— Ось мій справжній Гойя,— сухо промовив Сомс.
— Отуди к бісу! Він таки геній. Якось у Мюнхені я бачив картину Гойї, від якої мені аж подих забило. Злюща стара баба в розкішних мереживах. Хто-хто, а він не прагнув догодити публіці. Нищівний був, як динаміт: мабуть, у свій час потрощив чимало умовностей. А як малював! Куди до нього Веласкесу, правда ж?
— У мене немає Веласкеса,— відповів Сомс.
Юнак уважно поглянув на нього.
— Звичайно,— сказав він,— адже придбати Веласкеса можуть тільки держави або спекулянти. Чому б усім збанкрутілим державам не продати силоміць своїх Веласкесів, Тіціанів та інших знаменитостей спекулянтам, а потім видати закон, що кожен, хто має картину старих майстрів (дивися список), повинен виставити її в одній з державних галерей! Над цим варто поміркувати.

— Може, ходімо вниз пити чай?— запропонував Сомс. Юнак немовби прищулив вуха. "А він хлопець не дурний",— подумав Сомс, виходячи слідом за ним на сходи.
Гойя зі своєю сатиричною любов'ю до деталей, своєю своєрідною лінією, сміливою грою світла й тіні міг би чудово відтворити гурт, що зібрався внизу за чайним столиком Аннет. Можливо, він один з усіх художників віддав би належне сонячним променям, що пробивалися крізь листя плюща, тьмяному полиску бронзи, старовинному кришталю, тонким скибочкам лимона в світло-бурштиновому чаї; віддав би належне Аннет у чорному мереживі — її врода чимось нагадувала біляву іспанку, хоч їй бракувало одухотвореності цього рідкісного жіночого типу; сивоволосій Вініфред, затягненій у корсет статечності; поважності сивого, худорлявого Сомса; жвавому Майклові Монту, гостровухому й гостроокому; Імоджен, трохи розповнілій, смаглявій, з променистими очима; Просперові Профону, який наче казав виразом свого обличчя: "Ет, містере Гойя, чи варто малювати цей невеличкий гурт?"; нарешті Джекові Кардігану, чиї блискучі очі і червонощоке обличчя виказували його рушійний принцип: "Я — англієць і живу, щоб довести свою життєздатність".
Цікаво, до речі, зауважити: Імоджен, яка дівчиною колись урочисто проголосила, що ніколи не вийде заміж за хорошого чоловіка, бо вони страшенно нудні,— нарешті вийшла за Джека Кардігана, в якому здоров'я настільки стерло всі сліди первородного гріха, що вона б могла піти на спочинок з десятьма тисячами інших англійців і не відрізнити їх від того, кого вона обрала ділити з нею ложе. "О, Джек здоровий, як бик!— казала вона на превелику втіху матері.— Він жодного дня не хворів за все своє життя. Всю війну пройшов без жодної подряпини. Ви навіть уявити собі не можете, який він здоровий і життєздатний!" І справді, він був так добре пристосований до життя, що й не помічав, коли дружина фліртувала з іншими чоловіками, що почасти було дуже зручно. Проте вона його любила, як можна любити спортивну машину, любила й двох Кардіганчиків, створених за його зразком. Її очі лукаво порівнювали його зараз з Проспером Профоном. Мабуть, на світі не було жодного "невеличкого" спорту чи гри, за які б не брався мосьє Профон — від кеглів до полювання на акул — і які б йому не набридли. Часом Імоджен хотілося, щоб вони набридли й Джекові, який і досі грав та говорив про це з простодушним запалом школярки, що захопилася хокеєм; вона була впевнена, що у віці дядечка Тімоті Джек гратиме в дитячий гольф на килимі в її спальні й "утиратиме комусь носа".
Він саме розповідав, як сьогодні вранці біля останньої ямки переміг професіонала: "приємний чоловік і непогано грав"; як він після сніданку провеслував аж до Кевершема; розповідаючи, він спокушав мосьє Профона зіграти з ним партію в теніс після чаю: спорт — корисна штука, він робить людину життєздатною.
— А навіщо вам життєздатність?— запитав мосьє Профон.
— Так, сер,— мовив Майкл Монт,— до чого ви хочете бути здатним у житті?
— І справді, Джеку,—радісно підхопила Імоджен,—до чого ти здатний?
Джек Кардіган витріщав очі й аж пашів здоров'ям. Запитання дзижчали, як комарі, і він підняв руку, наче хотів відігнати їх. Під час війни, звичайно, він був здатний убивати німців; а тепер він або не знав, або ж уникав пояснювати свої рушійні принципи.
— Але ж він слушно робить,— несподівано озвався мосьє Профон.— Нам залишається тільки одне: не втрачати своєї життєздатності.
Цей вислів, надто глибокодумний для недільного чаювання, лишився б без відповіді, якби не присутність невгамовного Монта.

— Авжеж!— вигукнув він.— Ось велике відкриття, яким ми завдячуємо війні. Ми вважали, що йдемо шляхом поступу, але насправді ми тільки змінюємося.
— На гірше,— посміхнувся мосьє Профон.
— Який ви веселий, Проспере!— прошепотіла Аннет.
— Ходімо грати в теніс!— озвався Джек Кардіган.— Вам треба трохи розвіятись. А ви граєте, містере Монт?
— Так-сяк відбиваю м'яча, сер.
Сомс підвівся, спонукуваний підсвідомою тривогою за майбутнє, яка визначала все його життя.
— Коли приїде Флер...— почув він слова Джека Кардігана.
Так! Чому її досі нема? Через вітальню, хол і веранду він вийшов на алею й спинився, прислухаючись, чи не їде автомобіль. Навколо стояла недільна тиша; пишні кетяги бузку напоювали повітря солодкими пахощами. Білі хмарки линули, мов пір'їни, позолочені сонцем. Йому згадався день, коли народилася Флер і він чекав із мукою, зважуючи в своїх руках її життя й життя її матері. Він урятував її тоді, щоб вона стала квіткою йото життя. А тепер!.. Невже вона неодмінно мусить завдавати йому турботи? Турботи й болю? Не подобається йому все це! Його роздуми перебив своєю вечірньою піснею дрізд — великий птах на тій акації. Останні роки Сомс цікавився птахами в своєму саду; вони з Флер частенько гуляли вдвох і спостерігали їх — очі в неї гострі, як голки, вона знає кожне гніздо. Він побачив її пса, пойнтера, який лежав на осонні посеред доріжки, й покликав його: "Ти що, друже, теж чекаєш її?" Пес повільно підійшов, невдоволено помахуючи хвостом, і Сомс машинально погладив його. Пес, пташка, бузок — все було для нього часткою Флер, не більше Й не менше. "Я надто люблю її!—думав він.— Надто люблю!" Він відчував себе судновласником, що пустив кораблі у плавання незастраховані. Знову незастраховані, як і в ті давні часи, коли він, змучений ревнощами, блукав, мов неприкаяний, у нетрях Лондона, тужачи за тією жінкою — своєю першою дружиною, матір'ю того клятого хлопця. Ага! Ось автомобіль! Але він везе тільки речі, а де ж Флер?
— Міс Флер іде пішки, сер, берегом річки.
Пішки кілька миль? Сомс здивовано втупився в шофера. Шоферове обличчя кривилося в усмішці. Чого він усміхається? Сомс швидко відвернувся, сказавши: "Гаразд, Сімзе!"— і зайшов у будинок. Він знову піднявся нагору до своїх картин. Звідти було видно річку, і він вдивлявся туди, забувши, що дочка може з'явитися там лише через годину. Іде пішки! І шофер чогось усміхається! Той хлопчисько!.. Сомс рвучко відвернувся від вікна. Він не може шпигувати за нею! Якщо вона хоче приховати від нього щось, то й нехай, а він шпигувати не буде. В серці була якась порожнеча, і в роті стало гірко. Тишу порушували тільки вигуки Джека Кардігана, що відбивав м'яча, та сміх молодого Монта. Сомс плекав надію, що вони там попомучать мосьє Профона. А дівчина на "La vendimia" стояла, взявшись у боки, і її мрійливо-сонні очі дивилися повз нього. "Я дбав про тебе, як тільки міг,— думав він,— відтоді, коли ти ще не доросла мені до колін. Адже ти не схочеш... не схочеш завдати мені болю?"
Але дівчина Гойї не відповідала, граючи фарбами, що починали ледь тьмяніти. "В ній не відчувається справжнього життя,— подумав Сомс.— Чому не йде Флер?"

X. ТРІО

Недільне гостювання в Уонсдоні біля підніжжя крейдяних гір продовжилося до дев'яти днів, і нитки між чотирма Форсайтами третього й, можна вважати, четвертого покоління натяглися майже до краю. Ніколи ще Флер не була така fine, Голлі така спостережлива, Вел так захоплений своїми стайнями, Джон такий мовчазний і схвильований. Всі його знання із сільського

господарства, здобуті за попередній тиждень, можна було помістити на вістрі ножа й здмухнути одним легеньким подихом. Відчуваючи непереборну огиду до всіляких інтриг і вважаючи, що приховувати своє обожнювання Флер — це "дитячі вигадки", він дратувався й нервувався, однак усе-таки корився їй, відпочиваючи душею в ті нечасті хвилини, коли залишався з нею наодинці. В четвер, коли вони, переодягнувшись до обіду, стояли у вітальні біля вікна, Флер сказала:
— Джоне, в неділю я їду додому поїздом о третій сорок із Педдінгтонського вокзалу; якщо ти хочеш провідати своїх у суботу, то міг би в неділю приїхати, провести мене і повернутися останнім поїздом. Адже тобі однаково треба побувати вдома?
Джон ствердно кивнув головою,
— Що завгодно, аби побути з тобою,— відповів він.— Але навіщо вдавати, ніби...
Флер торкнула мізинцем його долоню.
— У тебе, Джоне, поганий нюх на такі речі. Полиш усе на мене. Між нашими батьками сталося щось серйозне Ми повинні приховувати наші почуття, якщо хочемо бути разом
Двері відчинилися, і вона додала голосно.
— Ти, Джоне, просто телепень.
В душі Джона наче щось перевернулося: йому були огидні хитрощі й фальш, якими доводилось прикривати таке природне, таке могутнє й солодке почуття. Увечері в п'ятницю, близько одинадцятої години, Джон спакував свої речі і вихилився з вікна, напівзасмучено, напіврадісно замріявшись про Педдінгтонський вокзал, коли раптом почувся тихенький стук у двері, немов нігтем. Він випростався й прислухався. Знову той самий звук. Він відчинив двері. О господи! У кімнату зайшло чарівне видиво.
— Я хотіла показати тобі свій маскарадний костюм,— промовило видиво й стало в позу біля ліжка.
Джон, затамувавши віддих, прихилився до одвірка. На голові у видива був білий серпанок, на голій шиї — мереживна хустина, що спускалася на сукню кольору червоного вина з рясними зборками біля гнучкої талії. Видиво взялося однією рукою в бік, а другу руку підвело під прямим кутом, тримаючи віяло, що торкалося потилиці.
— В руці має бути кошик винограду,— прошепотіло видиво,— але тут його не дістати. Це мій костюм за Гойєю. А поза взята з картини. Тобі подобається?
— Це — сон!
Видиво зробило пірует.
— Торкнися й подивись.
Джон став навколішки й шанобливо торкнувся сукні.
— Виноградний колір,— пролунав шепіт.—"La vendimia"— збирання винограду.
Пальці Джона з двох боків ледь торкнулися її талії; він підвів погляд, сповнений закоханого захвату.
— О Джоне — прошепотіло видиво, нахилилося, поцілувало його в чоло, знову зробило пірует і випурхнуло за двері.
Джон стояв навколішки, голова його схилилася на ліжко. Чи довго так пробув, він і сам не знав. Тихий стук нігтем, кроки, шелест спідниць, наче уві сні, все вчувалися йому, а перед його заплющеними очима стояло видиво, усміхалося й шепотіло, і в кімнаті лилися ледь чутні пахощі нарцисів. А на чолі, там, де вона поцілувала його, залишався прохолодний кружечок, наче від дотику квітки. Його душу сповнювало кохання, кохання юнака до дівчини, яке так мало знає і так багато плекає сподівань, яке нізащо в світі не спуститься з надхмарних високостей і з часом перетвориться в чудовий спогад або жагучу пристрасть, в нудні подружні стосунки або ж,— дуже рідко

— в збирання винограду, соковитого й солодкого, позолоченого призахідним сонцем.
І тут, і в іншому місці досить було сказано про Джона Форсайта, щоб показати, яка відстань лежала між ним і його прапрадідом, першим Джоліоном, власником приморської ферми в Дорсеті. Джон був чутливий, як дівчина,— чутливіший, ніж дев'ять із десяти сучасних дівчат; силою уяви він не поступався "бідолашкам" своєї зведеної сестри Джун; і, природно, як син свого батька і своєї матері, був вразливий і довірливий. А проте в глибинах його єства було щось від старого засновника їхнього роду: таємне завзяття душі, страх виказати свої почуття, тверда рішучість не визнавати себе переможеним. Вразливим хлопцям із ніжним серцем і поетичною уявою нелегко доводиться в школі, але Джон підсвідомо приховував свої природні нахили, і йому дісталася лише звичайна частка злигоднів. Досі він був щирий і відвертий тільки з матір'ю; тож коли в суботу він їхав додому в Робін-Гіл, на серці в нього лежав тягар, бо Флер сказала, що він не повинен бути щирий і відвертий з тією, від кого він ніколи нічого не приховував, не повинен навіть розповідати їй про їхню другу зустріч, коли не виявить, що вона вже знає про це. Йому це здалося таким нестерпним, що він ладен був послати телеграму й залишитися в Лондоні. І перше, що він почув від матері, було:
— То ти, Джоне, був там у товаристві нашої маленької приятельки з кондитерської. Яка вона, коли придивитися ближче?
З полегкістю Джон відповів, почервонівши:
— О, вона чудова дівчина, мамо.
Мати притисла до себе його руку.
Джон іще ніколи не любив її так, як цієї хвилини, що здавалося, спростувала побоювання Флер і зняла тягар з його душі. Він повернувся і глянув на матір, але щось у її усміхненому обличчі — щось таке, чого, мабуть, ніхто інший не зміг би помітити,— спинило слова, які закипали в ньому. Чи може страх поєднуватися з усмішкою? Якщо так, то на її обличчі був страх. І в Джона вихопилися зовсім інші слова: про ферму, про Голлі, про крейдяні гори. Він говорив швидко, чекаючи, що мати знову заведе мову про Флер. Але цього не сталося. І батько теж не згадав про Флер і словом, хоча й він, напевно, знав, що вони гостювали разом. Як збіднювало й спотворювало дійсність це замовчування Флер, коли він сам був повен нею, коли його мати була сповнена Джоном, а батько сповнений матір'ю! Отак провели вони втрьох суботній вечір.
Після обіду мати сіла за рояль; наче навмисно, вона грала його улюблені речі, і він сидів, обхопивши руками коліна, із скуйовдженим чубом. Він дивився на матір, але бачив Флер — Флер у садку, осяяному місяцем, Флер у залитому сонцем крейдяному кар'єрі, Флер у фантастичному вбранні — вона похитується, шепоче, нахиляється, цілує його в чоло. Слухаючи, він на мить забув про себе і поглянув на батька, що сидів у іншому кріслі. Чому в нього такий сумний, дивний вигляд? Сповнений невиразного каяття, Джон підвівся і сів на бильце батькового крісла. Звідти він не бачив батькового обличчя, зате знову побачив Флер — у тонких і білих руках матері, що ковзали по клавішах, у профілі її обличчя, в припорошеному сивиною волоссі й в глибині великої кімнати біля відчиненого вікна, за яким блукав травневий вечір.
Коли Джон збирався лягти у ліжко, до кімнати зайшла мати. Вона стала біля вікна й сказала:
— А кипариси, що їх посадив твій дід, на диво розрослися. Мені здається, вони особливо гарні в місячному сяйві. Шкода, Джоне, що ти не знав свого діда.

— Він іще був живий, коли ти вийшла за батька?— несподівано запитав Джон.
— Ні, синку: він помер у дев'яносто другому році — зовсім старий; йому було років вісімдесят п'ять.
— Батько схожий на нього?
— Трохи, але він тонший і не такий поважний.
— Я знаю це з дідусевого портрета. Хто його малював?
— Один із "бідолашок" нашої Джун. Але портрет непоганий.
Джон обережно взяв матір під руку.
— Мамо, розкажи мені про ту родинну сварку.
Він відчув, як затремтіла її рука.
— Ні, синку. Нехай коли-небудь розкаже тобі батько, якщо вважатиме за можливе.
Джонові перехопило дух.
— Отже, сварка була серйозна?— сказав він.
— Так.
У мовчанці, що запала після того, ні мати, ні син не знали, що тремтить дужче — її лікоть чи пальці, які стискали його.
— Дехто вважає,— тихо мовила Айріні,— що щербатий місяць має зловісний вигляд; а для мене він завжди чарівний. Подивися на тіні кипарисів! Джоне, батько каже, що ми можемо з тобою поїхати до Італії на два місяці. Хочеш?
Джон пустив її лікоть, і рука його безживно повисла — такі гострі й бурхливі були його почуття. Побувати з матір'ю в Італії! Два тижні тому про краще він і не мріяв, а зараз це сповнило його розпачем; він відчував, що ця раптова пропозиція пов'язана з Флер. Він мовив затинаючись:
— Авжеж... Проте не знаю... Адже я тільки-но взявся до роботи... Я хотів би поміркувати.
Її голос озвався холодно й ніжно:
— Так, синку, поміркуй. Але краще тепер, аніж коли ти по-справжньому візьмешся до сільського господарства. З тобою в Італії!.. Це було б чудово!
Джон обняв її за стан, ще тонкий і пружний, як у дівчини.
— А як же ти залишиш батька самого?— спитав він нерішуче, відчуваючи себе винним.
— Батько сам запропонував. Він вважає, що тобі треба побачити принаймні Італію, перш ніж ти обереш собі якесь діло.
Почуття провини зникло в Джона; він знав — так, знав,— що батько й мати говорили не відвертіше, ніж він сам. Вони хочуть розлучити його з Флер. Серце його закам'яніло. І, наче розуміючи, що діється в його душі, мати промовила:
— На добраніч, Синку. Виспися гарненько і поміркуй. Але, справді, це було б чудово!
Вона пригорнула його до себе так рвучко, що він не встиг побачити її обличчя. Джон стояв, почуваючи себе, як, бувало, в дитинстві, коли він робив якусь шкоду; йому було прикро, що він не любив її зараз так ніжно, як завжди, і ще тому, що виправдав себе в своїх очах.
Айріні, спинившись на мить у своїй кімнаті, пройшла в гардеробну, що відокремлювала її спальню від чоловікової.
— Ну як?
— Він поміркує, Джоліоне.
Побачивши втомлену усмішку на її устах, Джоліон спокійно мовив:
— Краще б ти дозволила мені розповісти йому все, і ми поклали б цьому край. Зрештою, у Джона душа справжнього джентльмена. Він тільки повинен зрозуміти...
— Тільки! Він не зрозуміє: це неможливо.

— Я в його віці зрозумів би.
Айріні схопила його за руку.
— Ти завжди був більшим реалістом, ніж Джон; і ти ніколи не був таким невинним.
— Твоя правда,— сказав Джоліон.— Але чи ж не дивно? Ми з тобою могли б розповісти історію свого життя всьому світові без найменшого сорому, проте німіємо перед власним сином.
— Нам було байдуже, схвалює нас світ чи засуджує.
— Джон не може засудити нас.
— Може, Джоліоне! Він закоханий, я відчуваю, що він закоханий. І він скаже собі: "Моя мати колись вийшла заміж без кохання! Як вона могла?" Це здасться йому злочином. Та так воно й було!
Джоліон погладив її руку й силувано всміхнувся.
— Ах, нащо ми народжуємося молодими? Якби ми народжувалися старими й молоділи з року в рік, то розуміли б, як усе може статися, і позбулися б нашої клятої нетерпимості. Але, знаєш, якщо хлопець справді закоханий, то забути її не змусить його навіть Італія. Ми, Форсайти, страшенно вперті, і Джон відчує, навіщо його відсилають. Хлопця може вилікувати тільки одне — той струс, якого він зазнає, коли все йому розповісти.
— І все-таки дозволь мені спробувати.
Джоліон мовчав. У виборі між цим дияволом і морськими глибинами, між болем страшного викриття і мукою від двомісячної розлуки з дружиною — він потай більше довіряв дияволові; проте якщо вона віддає перевагу морським глибинам, він мусить змиритися. Він обняв дружину, поцілував її в очі й мовив:
— Як хочеш, кохана.
XI. ДУЕТ
"Невеличке хвилювання", що зветься коханням, страшенно розростається, коли йому загрожує небезпека. Джон прибув на Педдінгтонський вокзал на півгодини раніше, хоча йому здалося, що він запізнився щонайменше на тиждень. Він стояв, як було домовлено, біля книжкового кіоска серед натовпу людей, що виїздили на неділю за місто, і навіть груба шерсть картатого костюма, здавалося, не могла приховати неспокійного калатання його серця. Джон читав назви романів на прилавку і навіть купив один, щоб заспокоїти продавця, який підозріливо стежив за ним. Роман називався "Серце нетрів", що, певно, мало якийсь сенс, хоч, за всіма ознаками, не мало аніякісінького. Він також купив "Дзеркало леді" й "Співвітчизника". Кожна хвилина тяглася годину й була сповнена уявних жахів. Таких хвилин минуло дев'ятнадцять, перше ніж він побачив Флер у супроводі носія, що віз її речі. Вона підійшла швидко, спокійно і привіталася з ним, як з братом.
— Перший клас,— сказала вона носієві,— місця в кутку, одне проти одного.
Джона вразило її дивовижне самовладання.
— А чи не можна зайняти ціле купе?— запитав він пошепки.
— Не вийде. Поїзд часто зупиняється. Хіба що після Мейденгеда. Поводься невимушено, Джоне.
Джон зробив похмуру міну. Вони зайшли в купе — там уже сиділи два якісь бовдури, дідько б їх ухопив! Від збентеження він надто щедро заплатив носієві. Негідник не заслужив і пенні за те, що привів їх сюди, та ще з таким виглядом, наче все зрозумів!
Флер затулилася "Дзеркалом леді", а Джон, наслідуючи її, сховався за "Співвітчизником". Поїзд рушив. Флер опустила "Дзеркало леді" й нахилилася вперед.
— То як?— спитала вона.
— Мені здалося, наче минув не день, а два тижні.

Вона кивнула головою на знак згоди, і Джон одразу засяяв.
— Поводься невимушено,— шепнула Флер і пирхнула від сміху.
Джон відчув себе скривдженим. Як він може поводитися невимушено, коли йому загрожує Італія? Він збирався сповістити її про це обережно, але в нього вихопилося одразу
— Мене хочуть послати на два місяці до Італії. З мамою.
Флер опустила вії, трохи зблідла й прикусила губу.
— Он як!— промовила вона.
Оце і все, але й того було задосить.
Це "он як!" було наче швидкий рух шпаги, відсмикнутої для несподіваного випаду. І випад не забарився.
— Ти повинен їхати!
— Їхати?— перепитав Джон здушеним голосом.
— Авжеж.
— Але — на два місяці? Це жахливо!
— Ні,— сказала Флер,— на півтора. А тим часом ти мене забудеш. Зустрінемося в Національній галереї наступного ж дня після вашого приїзду.
Джон засміявся.
— А якщо ти забудеш мене?— пробурмотів він під гуркіт коліс.
Флер похитала головою.
— Якийсь інший мерзотник...— провадив Джон.
Дівчина притисла його ногу кінчиком свого черевика.
— Ніяких інших мерзотників,— відповіла вона, підіймаючи "Дзеркало леді".
Поїзд зупинився; двоє пасажирів вийшли, а один новий зайшов.
"Я помру,— думав Джон,— якщо ми так і не залишимось наодинці".
Поїзд помчав далі. Флер знову нахилилася вперед.
— Я нізащо не відступлюся,— мовила вона.— А ти?
Джон запально труснув головою.
— Ніколи!—вигукнув він.— Ти писатимеш мені?
— Ні. Але ти можеш писати мені — в мій клуб.
У неї свій клуб — вона просто чудо!
— Ти пробувала випитати щось у Голлі?— прошепотів він.
— Так, але нічого не вивідала. Я не хотіла бути настирливою.
— Що це може бути? — вигукнув Джон.
— Однаково я дізнаюся.
Запала довга мовчанка, яку, нарешті, порушила Флер:
— Зараз Мейденгед. Тримайся, Джоне.
Поїзд зупинився. Пасажир вийшов. Флер опустила штору.
— Мерщій!— вигукнула вона.— Визирай у вікно. Набери якомога лютішого виразу.
Джон роздув ніздрі й насупився. Зроду він так страшно не супився! Якась стара жінка відступила, інша, молода, натиснула на ручку дверей. Ручка повернулася, але двері не відчинилися. Поїзд рушив, і молода жінка кинулася до сусіднього вагона.
— Яке щастя!— вигукнув Джон.— Двері заїло.
— Еге ж,— сказала Флер. — Я їх притримала.
Поїзд набирав швидкості. Джон упав навколішки.
— Стеж за дверима в коридор,— прошепотіла вона,— і швидко!
Їхні уста злилися. І хоч поцілунок тривав усього секунд десять, Джонова душа покинула його тіло й полинула в таку далечінь, що коли він знову сидів навпроти цієї спокійної і стриманої дівчини, його обличчя було біле як крейда. Він почув її зітхання, і цей звук здався йому найдорожчою звісткою — чудесним визнанням, що він дещо для неї важить.

— Шість тижнів не так уже й довго,— сказала вона.— Тобі неважко буде скоротити свою мандрівку до шести тижнів, якщо ти поводитимешся обачно й вдаватимеш, що не думаєш про мене.
На мить Джонові відібрало мову.
— Як ти не розумієш, Джоне! Їх необхідно переконати в цьому. Якщо ми не виправимось до твого повернення, вони перестануть казитися. Шкода лише, що ти їдеш не в Іспанію: у Мадріді на картині Гойї є дівчина, яка, тато каже, схожа на мене. Але вона зовсім не схожа — у нас є її копія.
Для Джона це було наче сонячний промінь у тумані.
— Ми поїдемо в Іспанію,— запевнив він.— Мама не заперечуватиме: вона ще там не була. І мій батько високої думки про Гойю.
— Справді? Адже він художник?
— Він малює тільки акварелі,— щиро признався Джон.
— Коли ми приїдемо в Редінг, ти, Джоне, вийдеш перший і почекаєш мене біля Кевершемського шлюзу. Я відішлю машину додому, і ми підемо стежкою понад річкою.
Сповнений вдячності, Джон схопив її руку, і вони сиділи мовчки, забувши про все на світі, але стежачи краєчком ока за коридором. Поїзд мчав тепер, здавалося, з подвоєною швидкістю, і гуркіт його майже заглушував бурхливе дихання Джона.
— Зараз станція,— попередила Флер.— Прибережна стежка страх яка відкрита. Ще раз! Ой Джоне, не забувай мене!
Джон відповів поцілунком. І незабаром можна було побачити, як розпашілий юнак вискочив із вагона і квапливо пішов платформою, шукаючи в кишені квитка.
Коли врешті Флер наздогнала його на березі за Кевершемським шлюзом, він зусиллям волі відновив до певної міри душевну рівновагу. Якщо вже вони мають розлучитися, він не влаштовуватиме сцен! Вітер із блискотливої річки перегортав листочки верб, і вони сріблилися на сонці, проводжаючи закоханих тихим шелестом.
— Я сказала нашому шоферові, що мене захитало в поїзді,— мовила Флер.— Коли ти виходив, у тебе був досить природний вигляд?
— Не знаю. Що ти називаєш природним?
— Для тебе природно виглядати зосереджено-щасливим. Коли я вперше побачила тебе, то подумала, що ти зовсім не схожий на інших людей.
— Саме так подумав і я про тебе. Я одразу збагнув, що ніколи не покохаю іншої.
Флер засміялася.
— Ми до безглуздя молоді. А юнацькі мрії кохання віджили своє, Джоне. Та й вони страшенно виснажливі. Скільки чудових розваг чекає на тебе в житті! А ти ж іще й не починав; просто сором, та й годі. І я сама... Як подумати...
Джон збентежився. Як вона може говорити таке зараз, коли вони розлучаються!
— Якщо ти так кажеш,— мовив він,— то я нікуди не поїду. Скажу матері, що мені треба братися до діла. Не можна забувати, що робиться в світі!
— А що робиться?
Джон засунув руки глибоко в кишені.
— Подумай, скільки людей помирає з голоду.
Флер похитала головою.
— Ні, ні, я не хочу псувати собі життя якимись дрібницями.
— Дрібницями! Але ж становище жахливе, і треба якось цьому зарадити.
— Все це я знаю. Але ти людям не зарадиш, Джоне,— вони безнадійні. Витягнеш їх з однієї ями, вони зразу ж лізуть в іншу. Поглянь, вони все ще гризуться, хитрують, б'ються, хоча й гинуть без ліку. Ідіоти!

— І тобі їх не шкода?
— Шкода? Звичайно, шкода; але я не хочу через них страждати; яка з того користь?
Вони змовкли, схвильовані тим, що побачили в душі одне одного.
— Як на мене, всі люди — тварюки та ідіоти,— вперто повторила Флер.
— А я вважаю, що вони просто нещасні,— сказав Джон.
Вони ніби посварились у цю урочисту й страшну хвилину, коли в останніх просвітах між верб уже чигала на них розлука.
— То йди і допомагай своїм нещасним і не думай про мене.
Джон остовпів. На чолі в нього виступили краплі поту, він затремтів. Флер теж зупинилась і похмуро дивилася на річку.
— Я мушу хоч у щось вірити,— промовив змучено Джон.— Усі ми створені, щоб тішитися життям.
Флер засміялась.
— Так, але ти сам не прогав свого. А втім, ти, певно, гадаєш, що втіха якраз і полягає в тому, щоб мучити себе. Таких немало, що й казати.
Вона зблідла, її очі потемніли, губи потоншали. Чи це Флер дивилася на воду? У Джона з'явилося почуття нереальності, наче перед ним була сцена з роману, де закоханому доводиться вибирати між коханням і обов'язком. Та ось вона озирнулась на нього. Ніщо не могло так сп'янити, як цей швидкий погляд. На Джона він подіяв, наче натягнений ланцюг на собаку,— змусив його кинутися до дівчини, метляючи хвостом і висолопивши язика.
— Годі нам дуріти,— сказала вона,— часу зовсім обмаль. Джоне, звідси видно місце, де я переправлюсь через річку. Он там, за поворотом, біля узлісся.
Джон побачив гребінь даху, кілька димарів, мур, що виднів між деревами,— і в нього стислося серце.
— Я не можу довше затримуватись. Краще не заходити за той живопліт, бо там усе видно. Дійдемо до нього і попрощаємося.
Вони мовчки йшли поряд, рука в руку, до живоплоту, де буйно цвів рожевий і білий глід.
— Мій клуб "Талісман", Стреттон-стріт, Пікаділлі. Листи будуть там у повній безпеці, і я приходжу туди, як правило, раз на тиждень.
Джон кивнув головою. Його обличчя застигло, очі втупилися кудись у простір.
— Сьогодні двадцять третє травня,— промовила Флер.— Дев'ятого липня о третій годині я буду біля "Вакха й Аріадни". Прийдеш?
— Прийду.
— Якщо тобі так само важко, як і мені, то все гаразд. Нехай пройдуть ці люди.
Чоловік і жінка, що гуляли з дітьми, йшли по-святковому повільно. Останній із них зайшов нарешті у хвіртку.
— Сімейство!— сказала Флер і притулилася до квітучого живоплоту.
Квіти гойднулися над її головою, і рожева китиця торкнулася її щоки. Джон простяг руку і ревниво відхилив її.
— Прощавай, Джоне.
Хвилину вони стояли, стискаючи одне одному руки. Потім їхні уста злилися втретє, а коли роз'єдналися, Флер відсахнулась від нього і зникла за хвірткою. Джон стояв непорушно, притискаючись чолом до тієї рожевої китиці. Пішла! На цілу вічність — на сім тижнів без двох днів! А він втрачає останню нагоду дивитися на неї! Він кинувся до хвіртки. Флер швидко йшла, майже наздогнавши дітей, що відстали від батьків. Вона озирнулася, помахала рукою, потім заквапилась далі, й родина, що поважно простувала стежкою, заступила її від його очей.
Згадалася смішна пісенька:

Педдінгтонський стогін, болю й муки повен,
Вихопився в нього похоронний стогін.
Збуджений, він поспішив назад до Редінгського вокзалу. Всю дорогу до Лондона і далі до Уонсдона він тримав на колінах розгорнуте "Серце нетрів" і складав вірша, настільки переповненого почуттям, що рядки ніяк не хотіли римуватися.

XII. ПРИМХА

Флер поспішала. Швидко рухатись було необхідно: вона запізнювалась, і, коли прийде, їй знадобиться вся її кмітливість. Вона вже минула острови, станцію, готель і вже підійшла до порома, коли побачила човен — у ньому, тримаючись за прибережні кущі, стояв якийсь юнак.

— Міс Форсайт,— сказав він,— дозвольте мені перевезти вас. Я приплив сюди заради цього.

Вона зачудовано подивилася на нього.

— Не дивуйтеся: я пив чай у ваших батьків і вирішив допомогти вам дістатися додому. Мені якраз по дорозі, я збираюся до себе в Пенгборн. Мене звати Монт. Я бачив вас на виставці, пам'ятаєте? Коли ваш батько запросив мене оглянути його картини.

— Ага!— сказала Флер.— Пам'ятаю: хусточка.

Завдяки цьому юнакові вона познайомилася з Джоном; взявши його руку, дівчина ступила в човен. І досі схвильована, задихана, вона сиділа мовчки; та супутник і не думав мовчати. Флер ніколи не чула, щоб людина могла стільки наговорити за такий короткий час. Він сказав, скільки йому років — двадцять чотири; скільки він важить — десять стонів [74] одинадцять унцій; де він живе — тут недалечко; розповів, що він почував у бою і під час газової атаки; розкритикував "Юнону", висловивши мимохідь своє власне розуміння цієї богині; згадав про копію фрески Гойї, зауваживши, що Флер не дуже на неї схожа; побіжно змалював економічне становище Англії; назвав мосьє Профона — чи як його там?— "приємним чоловіком"; зауважив, що в її батька є кілька "прегарних" картин, але є і "допотопні"; висловив надію, що йому дозволять заїхати за нею ще раз і покатати її по річці — на нього можна цілком покластися; запитав її думку щодо Чехова і висловив свою власну; висловив бажання сходити разом з нею на російський балет; визнав, що ім'я Флер Форсайт просто чарівне; вилаяв своїх батьків за те, що на додачу до прізвища Монт вони назвали його Майклом; змалював свого батька і сказав, що коли їй захочеться почитати щось цікаве, то нехай прочитає книгу Йова: його батько схожий на Йова, коли у Йова ще була земля.

— У Йова не було землі,— заперечила Флер,— у нього були тільки вівці та корови, і він кочував з місця на місце.

— Шкода,— підхопив Майкл Монт,— що мій батько не кочує. Ні, мені зовсім не потрібна його земля. У наші часи володіти землею страшенно нудно. Ви не згодні?

— У нашій родині ніхто не володів землею,— сказала Флер.— У нас усяка інша власність. Здається, один із дядьків мого батька мав колись ферму в Дорсеті — із сентиментальних мотивів: наш рід походить із того краю; але це була така дорога забава, що вона не давала йому ніякої втіхи.

— Він продав її?

— Ні, не продав.

— Чому?

— Бо ніхто не купував.

— Старому пощастило!,

— Де там пощастило. Батько каже, що це його засмучувало. Його звали Свізін.

— Дивовижне ім'я!

— А ви знаєте, що ми не підпливаємо, а віддаляємось? Бо річка тече собі.
— Чудово!— вигукнув Монт, неуважно занурюючи у воду весла.— Приємно зустріти бистру на слово дівчину!
— А ще приємніше зустріти бистрого на розум юнака.
Монт підніс руку, ніби хотів смикнути себе за волосся.
— Обережно!— скрикнула Флер.— Весло!
— Нічого йому не станеться!
— Ви будете гребти чи ні?— суворо мовила флер,— Я хочу додому.
— Але коли ви підете додому, то я вас уже сьогодні не побачу. Fini [75], як сказала француженка, скочивши в ліжко після молитви. Невже ви не благословляєте долі, що дала вам матір француженку і таке ім'я, як ваше?
— Мені подобається моє ім'я, але його дав мені батько Мати хотіла назвати мене Маргаритою.
— Це було б безглуздо. Якщо не заперечуєте, я зватиму вас Ф. Ф., а ви мене звіть М. М. Гаразд? Це по-сучасному
— Я згодна на все, аби тільки дістатися додому.
Човен хитнуло — Монт надто глибоко занурив весло.
— Отуди к бісу!—сказав він замість відповіді.
— Прошу вас, гребіть.
— Слухаюсь.— Він кілька разів змахнув веслами, дивлячись на неї з палкою скорботою.— Ви ж знаєте,— вигукнув він, поклавши весла,— що я приїхав побачити вас, а не картини вашого батька.
Флер підвелася.
— Якщо ви не будете гребти, я вискочу з човна і попливу.
— Справді? Тоді я кинуся в воду слідом за вами.
— Містере Монт, вже пізно, і я стомилась. Прошу вас, негайно висадіть мене на берег.
Коли вона ступила на причал у своєму саду, він випростався на весь зріст і дивився на неї, схопившись за чуба обома руками.
Флер посміхнулась.
— Не треба!— вигукнув невгамовний Монт.— Я знаю, ви хочете сказати: "Щезни, клята чуприно!"
Флер помахала йому рукою.
— Бувайте, містере М. М.!—гукнула вона і зникла серед троянд.
Дівчина поглянула на свій годинник, потім на вікна будинку. Дивно, він виглядав так, наче в ньому не було жодної живої душі. Сьома година! Голуби зліталися до свого сідала, скісне проміння призахідного сонця освітлювало голубник, їхнє білосніжне пір'я і розбивалося об верхів'я дерев. З більярдної долинав стукіт більярдних куль — напевно, то розважався Джек Кардіган; тихо шелестів листям евкаліпт — південний гість у цьому старому англійському саду. Вона зійшла на веранду і спинилася біля дверей, почувши голоси з вітальні ліворуч. Мати! І мосьє Профон! Крізь завісу пролунали слова: "Ну не буду, Аннет!"
Чи батько знає, що Профон називає матір "Аннет"? Завжди на боці батька — у родинах, де стосунки між батьками напружені, діти стають завжди на той чи той бік — Флер стояла на місці, вагаючись. Мати говорила тихим, вкрадливим, металевим голосом; Флер розчула тільки слово: "demain" [76] і відповідь Профона: "Гаразд". Флер насупилась. Тишу порушив приглушений звук. Потім голос Профона сказав: "Я трохи прогуляюсь".
Флер шмигнула крізь засклені двері в будуар. Профон вийшов із вітальні на веранду і спустився в сад; знову почувся стукіт більярдних куль, який ненадовго вщух, ніби навмисне для того, щоб вона могла почути інші звуки. Вона стріпнулася, пройшла в хол і відчинила двері вітальні. Мати сиділа на

канапі між вікнами, заклавши ногу на ногу; голова її лежала на подушці, уста були напівроздулені, очі напівзаплющені. Вона була напрочуд гарна.
— О! Це ти, Флер! А батько вже хвилюється.
— Де він?
— У своїй галереї. Іди до нього.
— Що ти робитимеш завтра, мамо?
— Завтра? Поїду до Лондона з тітонькою Вініфред.
— Я так і думала. Чи не купиш ти мені простеньку парасольку?
— Якого кольору?
— Зеленого. Гості, сподіваюсь, від'їздять усі?
— Так, усі. Ти залишишся з батьком, щоб він не скучав. Ну, поцілуй мене.
Флер пройшла через усю кімнату, нахилилася, підставила чоло для поцілунку і вийшла, помітивши мимохідь відбиток тіла на подушках у другому кутку канапи. Вона побігла нагору.
Флер аж ніяк не належала до тих старосвітських дочок, котрі вимагають, щоб їхні батьки жили за тими приписами, які вони нав'язують їм самим. Вона прагнула керувати своїм життям, а не життям інших; до того ж у неї вже прокинулося непомильне чуття, яке підказувало, що може дати їй користь. У неспокійній домашній атмосфері її мрія поєднатися з Джоном мала куди більші шанси здійснитись. Проте вона була ображена, як буває ображена квітка повівом вітру. Якщо цей чоловік справді цілував її матір, то це — не жарт, і батько мусить знати. "Demain", "Гаразд"! Мати завтра їде до міста! Флер зайшла в свою спальню і вистромила у вікно голову, щоб охолодити своє розпалене обличчя. Джон уже, мабуть, підходить до станції. Що знає батько про Джона? Можливо, все або майже все!
Вона переодяглася, щоб виглядати так, ніби вона вже давно вдома, і побігла нагору, в галерею.
Сомс і досі вперто стояв перед Альфредом Стівенсом — найулюбленішою своєю картиною. Він не озирнувся, коли відчинилися двері, але Флер зрозуміла, що він чув і що він ображений. Вона тихенько підійшла до нього ззаду, обняла його за шию і, перехиливши голову через його плече, притулилася щокою до його щоки. Такий вступ завжди розчулював його, але цього разу він не подіяв, і дівчина приготувалась до найгіршого.
— Ага,— мовив він кам'яним голосом,— нарешті ти повернулася!
— Це все, що дочка почує від лихого батька?— прошепотіла Флер і знову потерлася щокою об його щоку.
Сомс спробував похитати головою.
— Чому ти змусила мене так непокоїтись, відкладаючи свій приїзд з дня на день?
— Таточку, все це було зовсім невинно.
— Невинно! Багато ти знаєш, що невинно, а що ні.
Флер опустила руки.
— Якщо так, татусю, то, може, ти мені поясниш усе. І цілком відверто.
Вона відійшла і сіла на підвіконня.
Батько відвернувся від картини і втупився в носки своїх черевиків. Він весь наче посірів. "У нього гарні маленькі ноги",— подумала Флер, помітивши, як він швидко глянув на неї.
— Ти моя єдина розрада,— мовив раптом Сомс,— і ти так поводишся.
У Флер закалатало серце.
— Як, татусю?
Знову Сомс кинув на неї швидкий погляд, який, одначе, був сповнений ніжності.
— Ти знаєш, що я маю на увазі,— сказав він.— Я не хочу мати ніяких стосунків з тією паростю нашої родини.

— Авжеж, тату. Але я не розумію, чому й мені не можна.
Сомс круто повернувся на каблуках.
— Я не буду нічого тобі пояснювати. Ти повинна вірити мені, Флер.
Тон, яким були вимовлені ці слова, вразив Флер, але вона думала про Джона і мовчала, постукуючи підбором по панелі. Несвідомо вона набрала модної пози: ноги сплетені, підборіддя лежить на зігнутій кисті однієї руки, друга рука, притиснута до грудей, підтримує лікоть; всі лінії її тіла були покручені, і все-таки воно зберігало якусь своєрідну грацію.
— Ти знала, чого я хочу,— провадив Сомс,— а проте пробула там зайві чотири дні. І цей хлопчина, наскільки я розумію, проводжав тебе сьогодні.
Флер не відривала очей від його обличчя.
— Я тебе ні про що не запитую,— сказав Сомс,— не втручаюся в твої справи.
Флер встала й вихилилася з вікна, підперши голову руками. Сонце сховалося за лісом, голуби притихли, сидячи на карнизі голубника; більярдні кулі стукали гучніше, і тьмяне світло падало на траву з нижнього вікна: Джек Кардіган увімкнув електрику.
— Ти заспокоїшся,— раптом сказала Флер,— якщо я пообіцяю не бачитися з ним, ну, скажімо, найближчі шість тижнів?
Вона не сподівалася, що його рівний, сухий голос так дивно затремтить:
— Шість тижнів? Шість років, навіть шістдесят років! Ні, Флер, не треба вводити себе в оману, не треба!
Флер стривожено повернулась.
— Що ж це таке, тату?
Сомс підійшов ближче і заглянув у її обличчя.
— Скажи мені,— мовив він,— правда ж, це тільки примха? Ти ж не така дурна, щоб відчувати до нього щось більше? Бо це було б уже занадто!
Він засміявся.
Флер, яка ще не чула в нього такого сміху, подумала: "Отже, причина серйозна. В чому ж тут річ?" Лагідно взявши його під руку, вона сказала бадьоро:
— Звичайно, це примха. Але я люблю свої примхи і не люблю твоїх, татусю.
— Моїх!— гірко промовив Сомс і відвернувся.
Світло надворі хололо і наче притрушувало крейдою поверхню річки. Веселі барви на деревах поблякли. Дівчина раптом відчула, що страшенно скучила за обличчям Джона, за дотиком його рук, вуст. Притиснувши руки до грудей, вона силувано засміялась:
— О-ля-ля! Невеличка неприємність, як сказав би Профон. Тату, не подобається мені цей чоловік.
Вона побачила, як він зупинився і витяг щось із внутрішньої кишені.
— Не подобається? Чому?
— Просто так, примха!
— Ні,— сказав Сомс,— не примха!— Він розірвав те, що тримав у руках.— Твоя правда. Мені він теж не подобається!
— Поглянь,— тихо проказала Флер.— Ось він іде! Я ненавиджу його черевики: вони зовсім нечутні.
В огорненому вечірніми сутінками саду йшов Проспер Профон, засунувши руки в кишені й тихенько насвистуючи в борідку. Потім зупинився й поглянув на небо, ніби кажучи: "Я невисокої думки про цей невеличкий місяць".
Флер відійшла від вікна.
— Правда ж, він схожий на гладкого кота?— прошепотіла вона.
Знизу долинув гучніший стукіт більярдних куль, ніби Джек Кардіган заглушив і кота, і місяць, і примхи, і всі трагедії своїм переможним вигуком: "Влучив з червоного!"

Мосьє Профон пішов далі, насвистуючи в борідку грайливий мотив. Звідки він? Та це ж із "Ріголетто": "La donna e mobile". Ось що він співає! Флер стиснула батькові лікоть.
— Никає, проноза!— шепнула вона, коли Профон зайшов за ріг будинку.
Вже минула та невесела пора, що відокремлює день від ночі. Настав вечір — тихий, повільний і теплий; пахощі глоду й бузку сповнювали чисте повітря над річкою. Несподівано залився співом дрізд. Джон уже в Лондоні; певно, йде Гайд-парком, мостом через Серпентайн і думає про неї! Легкий шелест за спиною змусив її озирнутися: батько знову дер на клаптики папірець. Флер помітила, що то був чек.
— Не продам я йому свого Гогена,— сказав він.— Не розумію, що в ньому знаходять твоя тітка й Імоджен.
— Чи мама.
— Мама?— перепитав Сомс.
"Бідний тато!— подумала Флер.— Він ніколи не виглядає щасливим, по-справжньому щасливим. Не хотілося б засмучувати його зайвий раз, але, звичайно, доведеться, коли повернеться Джон. Гаразд, на сьогодні досить!"
— Час одягатися до вечері,— сказала вона.
Коли Флер опинилася в своїй кімнаті, їй спало на думку надіти маскарадний костюм. Він був із золотої парчі; золотисті шаровари були туго стягнені на кісточках, на плечі був накинутий плащ; на ногах — золоті черевички, на голові — шолом з золотими крильцями; і все, особливо шолом, було всіяне золотими дзвіночками,— труснеш головою, і вони ніжно дзеленчать. Флер одяглася, і їй стало прикро, що Джон не може її бачити, навіть стало жаль, що її не бачить той веселий юнак, Майкл Монт,— нехай би хоч він подивився на неї. Але гонг уже пролунав, і дівчина пішла вниз.
У вітальні вона вразила всіх. Вініфред вважала, що вбрання "дуже цікаве". Імоджен була в захваті. Джек Кардіган назвав костюм "чудовим, чарівним, розкішним і незрівнянним". Мосьє Профон усміхнувся очима і сказав: "Гарненький невеличкий костюмчик!" Мати, напрочуд гарна в чорних мереживах, подивилася на неї і нічого не сказала. Її батькові лишилося прикласти мірку здорового глузду:
— Навіщо ти це надягла? Ти ж не танцювати прийшла.
Флер крутнулася, і дзвіночки задзеленчали.
— Примха!
Сомс пильно подивився на неї, відвернувся і подав руку сестрі. Джек Кардіган повів її матір. Проспер Профон — Імоджен. Флер пішла сама, подзвонюючи дзвіночками...
"Невеличкий" місяць невдовзі сховався, і на землю лягла травнева ніч, м'яка й тепла, огортаючи своїми барвами виноградного цвіту і своїми пахощами примхи, інтриги, пристрасті, прагнення і жалі мільйонів чоловіків і жінок. Щасливий був Джек Кардіган, що хропів собі в біле плече Імоджен,— здоровий як бик; або Тімоті у своєму "мавзолеї", занадто старий для всього на світі, крім дитинячого сну. А багато, багато людей не могли заснути чи бачили сни, і світ дражнив їх своїми суперечностями та недоладностями.
Впала роса, і квіти згорнулися; на лузі біля річки паслися корови, намацуючи язиком невидиму траву; і вівці лежали на крейдяних пагорбах непорушно, наче каміння. Фазани на високих деревах у пенгборнських лісах, жайворонки в своїх трав'яних гніздах біля уонедонських кар'єрів, ластівки під дахом у Робін-Гілі й лондонські горобці — всі спали спокійно, без сновидінь, у лагідній тиші. Мейфлайська кобила, яка, певно, ще не призвичаїлася до нового житла, чухалась на своїй соломі; нічні мисливці — кажани, метелики, сови — зрідка шугали в теплу пітьму; але мозок денної природи поринув у спокій ночі, безбарвний і тихий. Лише люди, віддавшись

химерам турбот чи кохання, палили в ці самотні години тремтливі вогники своїх мрій і помислів.
Флер, вихилившись із вікна, чула, як годинник у холі приглушено вибив дванадцяту, чула тихий сплеск риби, раптове тремтіння осики від подиху вітру, що повівав із річки, далекий гуркіт нічного поїзда і час від часу чула звуки, які неможливо визначити в темряві,— тихі таємничі прояви незліченних емоцій людини і звіра, пташки й машини або, можливо, покійних Форсайтів, Дарті, Кардіганів, що збираються на нічну прогулянку в світ, який колись був своїм для їхніх душ, поки вони не розлучилися з тілом. Але Флер не прислухалася до цих звуків; її душа, що аж ніяк не поспішала розлучитися з тілом, линула на швидких крилах від залізничного вагона до квітучого живоплоту, прагнула до Джона, гналася за його забороненим образом, за звуком його голосу, який став для неї табу. І вона роздувала ніздрі, намагаючись відтворити з нічних річкових пахощів ту мить, коли Джонова рука прослизнула між цвітом глоду і її щокою. Довго в химерному костюмі сиділа вона на підвіконні, ладна в своїй відвазі обпалити крила на свічці життя; а тим часом метелики, що рвалися до лампи на її туалетному столику, черкалися крильцями об її лице, не знаючи, що в домі Форсайта не буває відкритого полум'я. Та врешті навіть її почало хилити на сон і, забувши про свої дзвіночки, вона хутенько зістрибнула з підвіконня.
Крізь відчинене вікно своєї кімнати, поряд із кімнатою Аннет, Сомс, який теж не спав, почув їхній тихенький дзенькіт,— так могли дзвеніти хіба що зірки чи краплі роси, що спадають із квітки, якби можна було почути такі звуки.
"Примха!— подумав він,— Ні, не певен. В неї непокірлива вдача. Що мені робити? Флер!"
Він довго лежав без сну і думав свою думу.
ЧАСТИНА ДРУГА
I. МАТИ І СИН
Навряд чи було б справедливо твердити, що Джон Форсайт супроводив матір до Іспанії неохоче. Він ішов, як слухняний пес пішов би на прогулянку зі своєю хазяйкою, залишивши на подвір'ї принадну баранячу кістку. Він ішов, озираючись на кістку. Коли у Форсайтів забирають баранячу кістку, вони звичайно сердяться. Але Джон ніколи не сердився. Він обожнював свою матір, і, що не кажіть, це була його перша мандрівка. Італія змінилась на Іспанію дуже легко — він тільки сказав: "Поїдемо краще до Іспанії. Ти бувала в Італії не раз, а мені хочеться, щоб ми обоє побачили нові місця".
У ньому з наївністю поєднувалася хитрість. Він ні на хвилину не забував, що треба скоротити мандрівку з двох місяців до шести тижнів, і тому він не повинен жодним порухом виказати свого наміру. Як на людину, що залишила, на дорозі таку апетитну кістку, людину, опановану такою настирливою ідеєю, він виявився непоганим супутником: не сперечався, куди й коли їхати, був невибагливий до їжі і віддавав належне країні, такій чужій для більшості мандрівників-англійців. флер вчинила дуже мудро, відмовившись писати йому: Джон приїздив на нове місце без нетерплячки й надії і міг зосередити всю свою увагу на віслюках, церковних дзвонах, на священиках, патіо, жебраках, дітях, горластих півнях, на сомбреро, кактусових живоплотах, старих білих селах серед гір, козах, оливкових гаях, зелених рівнинах, співочих пташках у маленьких клітках, на продавцях води, на заході сонця, динях, мулах, на великих церквах, картинах і на оповитих імлою сіро-брунатних горах.
Вже настала літня спека, і мати з сином тішилися відсутністю своїх співвітчизників. Джон, який, наскільки йому було відомо, не мав у своїх жилах ані краплини неанглійської крові, часто почував себе ніяково у присутності своїх земляків. Йому здавалося, що вони діловиті й розумні, що

вони куди практичніші, ніж він. Юнак признався матері, що він, певно, істота зовсім нетовариська — йому кортить утекти від усіх, хто може розмовляти про те, що служить темою звичайних розмов. Айріні відповіла просто:
— Так, Джоне, я тебе розумію.
Самотність дала йому рідкісну нагоду оцінити те, що може зрозуміти не кожен син: всю глибину материнської любові. Усвідомлення того, що він мусить дещо від неї приховувати, зробило його, без сумніву, надміру чутливим; а знайомство з південним народом примусило його ще більше захоплюватися типом її вроди, яку в Англії називали іспанською; але тепер він побачив, що це не так. Врода його матері не була ані англійська, ані французька, ані іспанська, ані італійська — вона своя, особлива! Він оцінив і проникливість своєї матері. Наприклад, він не міг сказати напевно, чи помітила вона його захоплення фрескою Гойї "La vendimia" і чи знала вона, що він крадькома приходив до цієї фрески після сніданку і ще раз наступного ранку, щоб довго постояти перед нею вдруге і втретє. Певно ж, та дівчина була не Флер, але вона була досить схожа на неї, щоб пройняти його серце болем, таким приємним для закоханих, нагадуючи, як Флер стояла біля його ліжка, піднявши над головою руку. Носити в кишені листівку з репродукцією цієї фрески, раз у раз витягати її і милуватися нею стало для Джона однією з тих поганих звичок, які рано чи пізно помічає око спостерігача, загострене любов'ю, страхом або ревнощами. А спостережливість його матері загострювало і те, і друге, і третє. В Гренаді його спіймали на гарячому. Він сидів на осяяній сонцем кам'яній лаві в саду, звідки йому годилося б милуватися краєвидом, що відкривався за зубчастим муром Альгамбри. Він думав, що мати розглядає левкої в горщиках між підстрижених акацій, коли раптом пролунав її голос:
— Це твій улюблений Гойя, Джоне?
Він запізно стримав рух, що його міг би зробити школяр, ховаючи від учителя шпаргалку, і відповів:
— Так.
— Звичайно, картина чарівна, але мені більше подобається "Quitasol" [77]. Твій батько, певно, був би у захваті від Гойї. Навряд чи він його бачив, коли їздив до Іспанії дев'яносто другого року.
Дев'яносто другого року — за дев'ять років до його народження! Як склалося колишнє життя батька й матері? Якщо вони можуть зазирати в його майбутнє, то й він має право зазирнути в їхнє минуле. Він підвів погляд на матір. Але щось на її обличчі — тінь тяжко прожитого життя, таємничий відбиток почуттів, досвіду і страждання з його незмірною глибиною і спокоєм, купленим дорогою ціною,— обертало цікавість у зухвальство. Його мати, певно, прожила дуже цікаве життя; вона така гарна і така... така... Але Джон не вмів висловити того, що почував у ній. Він підвівся й задивився вниз, на місто, на рівнину, де зеленіли ниви, на кільце гір, що сяяли в призахідному сонці. Життя його матері було як минуле цього старого мавританського міста: сповнене великого змісту, глибоке, далеке; перед ним його власне життя здавалося немовлям — безнадійна недосвідченість і невідання! Кажуть, у тих горах на заході, що зводяться просто з синьо-зеленої рівнини, наче з моря, колись жили фінікійці — незбагненний, дивний, таємничий народ,— високо над землею! Життя його матері було для нього такою ж таємницею, як фінікійське минуле для міста в долині, де співали півні, де гралися й весело галасували день у день діти. Було прикро, що вона знає про нього все, а він про неї нічого, крім того, що вона любить його і батька і що вона вродлива. Його цілковита

недосвідченість — він навіть не побував на війні, чим може похвалитися мало не кожен!— принижували його у власних очах.
Тієї ночі з балкона своєї спальні він дивився на міські дахи — ніби соти з гагату, слонової кості й золота; потім довго лежав і прислухався, як перегукуються сторожі після бою годинника, і в голові у нього народжувались рядки:
Голос лунає вночі, лунає в сонних кварталах
Старого іспанського міста під білими спалахами зір.
Що каже цей голос, лункий, тужливо-скорботний?
Чи це просто сторож вістує нам спокій?
Чи просто подорожній шле до місяця свою пісню?
Ні, то, щастя згубивши, плаче закохане серце,
То воно кличе: "Коли?"
Слово "згубивши" здавалося йому холодним і невиразним, але "втерявши" було ще гірше, а іншого ритмічно схожого слова він не міг підшукати. Коли він закінчив вірш, була третя година, а заснув він лише о четвертій, прочитавши подумки цей вірш не менше як двадцять чотири рази. Наступного дня він його записав і вклав в один із тих листів до Флер, які вважав своїм обов'язком написати, перш ніж зійти до сніданку,— це розковувало його і робило більш товариським.
Опівдні того самого дня, сидячи на терасі готелю, Джон раптом відчув тупий біль у потилиці, дивне відчуття в очах і нудоту. Сонце надто палко обдарувало його своєю ласкою. Наступні три дні він провів у напівтемряві і тупій болісній байдужості до всього, крім льоду на чолі та усмішки матері. А вона не виходила із синової кімнати і дбайливо доглядала його з тихою турботливістю, яка здалася Джонові ангельською. Але бували хвилини, коли йому ставало невимовно жаль себе і дуже хотілося, щоб його бачила Флер. Кілька разів він подумки палко прощався з нею і зі світом, і очі його затуманювалися слізьми. Він навіть придумав передсмертне слово, яке передасть їй через матір, котра до останнього свого дня шкодуватиме, що хотіла їх розлучити,— бідна мама! Проте він швиденько збагнув, що тепер у нього є чудовий привід негайно повернутися додому.
Щовечора о пів на сьому починалася "гасгача" церковних дзвонів: бамкання спадало каскадами, воно здіймалося з міста в долині і знову ринуло вниз різноголоссям передзвону. На четвертий день Джон несподівано сказав:
— Мамо, я хочу до Англії. Надто пекуче тут сонце.
— Гаразд, синку, як тільки ти зможеш вирушити в дорогу.
Джонові одразу покращало — і водночас стало гидкіше на душі.
Пробувши у мандрах п'ять тижнів, вони вирушили додому. В голові у Джона знову проясніло, хоч йому довелося носити крислатого бриля, під якого мати підшила кілька шарів жовтогарячого й зеленого шовку, і він тримався тіньового боку вулиці. Тепер, коли довга потаємна боротьба між ними закінчувалася, Джон дедалі тривожніше запитував себе, чи помітила вона, як він хоче повернутися до того, з чим вона його розлучила. Приречені іспанським провидінням провести добу в Мадріді, вони, певна річ, ще раз відвідали Прадо. Цього разу Джон лише мимохідь зупинився перед фрескою Гойї. Тепер, коли він повертався до Флер, досить було і побіжного погляду. Але перед картиною затрималася мати.
— Обличчя й постать дівчини просто чарівні,— мовила вона.
Джон збентежився. Невже вона здогадалась? Але він зайвий раз впевнився, що мати набагато переважає його самовладанням і проникливістю. Якимсь таємничим способом, недоступним для нього, вона вміла намацати пульс його думок; вона інтуїтивно відчувала, на що він сподівається, чого боїться й чого прагне. І йому було страшенно ніяково, він мучився, почуваючи себе

винним, бо, на відміну від більшості своїх ровесників, дослухався до голосу власного сумління. Джон хотів, щоб вона була відверта з ним, він майже сподівався відкритої сутички. Але ні відвертості, ні сутички не було, і вони з матір'ю у впертому мовчанні мандрували на північ. Так він уперше дізнався, наскільки краще за чоловіків уміють жінки вести вичікувальну гру. В Парижі знову довелося затриматися на день. Джон зовсім занепав духом, бо той день розтягся до двох через якусь кравчиню, ніби мати, гарна в будь-якому вбранні, мала потребу чепуритися. Найщасливішою хвилиною за всю подорож була та, коли він ступив на борт пароплава, що відпливав до Англії.

Вже на палубі, стоячи поруч із сином, Айріні сказала:

— Здається, тобі не дуже весело подорожувалося, Джоне. Але ти зробив мені велику ласку.

Джон потиснув їй руку.

— Та ні, все було б чудово, якби не ця хвороба.

Тепер, коли подорож завершувалась, минулі тижні стали приємним спогадом: він і справді відчував ту болісну втіху, яку намагався передати в рядках про голос, що лунає вночі; щось схоже він відчував у дитинстві, коли жадібно слухав Шопена і йому хотілося плакати. Він дивувався, чому не може сказати їй так само просто, як і вона йому: "Ти зробила мені велику ласку". Дивно, що не можна бути таким лагідним і природним! Натомість він сказав:

— Мабуть, нас захитає.

Їх справді захитало, і в Лондон вони приїхали виснажені, промандрувавши шість тижнів і два дні, жодним словом не згадавши про те, чого напевно вони не забували ні на мить.

II. БАТЬКИ Й ДОЧКИ

Залишившись без дружини й сина, яких забрала в нього іспанська авантюра, Джоліон упевнився, що самотність у Робін-Гілі нестерпна. Філософ, коли він має все, що хоче, не схожий на філософа, якому багато чого бракує. Проте, привчивши себе до покори або до самої думки про покору, Джоліон, певно, змирився б із самотністю, якби не втручання Джун. Він тепер став одним із "бідолашок" і, отже, потрапив під її опіку. Якнайшвидше вирятувавши з біди одного гравера, що опинився тоді на її руках, вона з'явилася в Робін-Гілі через два тижні після від'їзду Айріні й Джона. Маленька леді жила тепер у Чізіку в невеличкому будиночку з великою майстернею. Представниця Форсайтів кращих часів, коли ні перед ким не треба було звітувати, вона все-таки зуміла пристосуватися до зменшення прибутків так, що це задовольнило і її, і батька. Оскільки орендна плата за галерею на Корк-стріт, яку він придбав для неї, дорівнювала сумі підвищеного прибуткового податку, то все залагодилося дуже просто: Джун перестала сплачувати батькові оренду. Вісімнадцять років галерея давала самі збитки, а тепер можна було сподіватись, що вона ось-ось почне окупатися, тож на думку Джун, батькові було однаково. Завдяки цьому вона, як і досі, мала свої тисячу двісті фунтів річного прибутку, і, зменшивши витрати на їжу та замінивши двох зубожілих бельгійок ще біднішою служницею-австрійкою, вона фактично зберегла попередню суму грошей для підтримки геніїв. Пробувши три дні в Робін-Гілі, вона забрала батька з собою до міста. За ці три дні вона відкрила таємницю, яку Джоліон приховував два роки, і негайно вирішила лікувати його. Вона знала лікаря, що міг це зробити. Він чудесно зцілив Пола Поста — художника, який випередив футуризм; і Джун розсердилася на батька, коли той здивовано звів брови, бо не чув ні про лікаря, ні про художника. Звичайно, якщо в нього немає "віри", то він ніколи не видужає! Безглуздо не вірити в людину, яка вилікувала Пола Поста так добре, що той

аж тепер знову захворів від надмірної праці чи, може, від надмірних життєвих утіх. Особливість методу цього зцілителя полягає в тому, що він цілком покладається на природу. Він спеціально вивчає нормальні симптоми здорової природи, а коли у його пацієнта відсутній який-небудь природний симптом, він дає йому відповідну отруту, що викликає цей симптом,— і пацієнт одужує. Джун не мала найменшого сумніву, що батько видужає. У Робін-Гілі він явно живе неприродним життям, отож необхідно пробудити симптоми. Він, на її думку, відірвався від сучасності, що вкрай неприродно; серце його потребує стимулюючих засобів. В маленькому будиночку в Чізіку Джун зі своєю австрійкою — відданою служницею, такою вдячною Джун за порятунок, що тепер їй загрожувала небезпека захворіти від непосильної роботи,— всіляко "стимулювали" Джоліона, готуючи його до зцілення. Проте Джоліонові брови так і не опускалися: то австрійка раптом розбудить його о восьмій годині, коли він тільки-но заснув, то Джун забере в нього "Таймс", бо неприродно читати "таку безглузду писанину",— він повинен цікавитися "справжнім життям". Він не переставав дивуватися з її винахідливості, особливо ввечері. Для його добра, як вона заявила, хоч він підозрював, що й вона сама має з цього якусь користь, Джун збирала у себе мало не все двадцяте століття — принаймні ту його частину, що була осяяна світлом геніальності; і століття урочисто проходило перед ним по майстерні у фокстроті чи в іншому, ще химернішому танці — уанстепі, ритм якого так не пасував до музики, що Джоліонові брови майже ховалися у волоссі від подиву перед випробуванням, яким піддавав цей танець силу волі тих, хто його танцював. Знаючи, що в Асоціації акварелістів кожен, хто претендував на звання художника, вважав його безнадійно відсталим, Джоліон сідав у найтемніший куточок і згадував ритми, на яких він колись виховувався. А коли Джун підводила до нього яку-небудь дівчину або юнака, він покірливо піднімався до їхнього рівня, наскільки це було для нього можливо, і думав: "Господи! Як їм, мабуть, нудно зі мною!" Успадкувавши від батька невгасиму приязнь до молоді, він усе-таки стомився ставати на її точку зору. Але все це його "стимулювало", і його не переставала дивувати невгамовна доччина енергія. Інколи ці вечори вшановувала своєю присутністю сама геніальність; вона приходила, презирливо скривившись, і Джун завжди знайомила її з батьком. Це, на її думку, було для нього особливо корисно, бо геніальність є природним симптомом, якого йому завжди бракувало,— таке було переконання Джун, хоч вона й щиро любила батька.

Певний, наскільки це можливо для чоловіка, що Джун його рідна дочка, Джоліон часто запитував себе, в кого вона вдалася: червоно-золотаве волосся, що тепер трохи посіріло, припорошившись сивиною; відкрите, жваве личко, таке несхоже на його власне обличчя, тонке й складне; маленька, легенька постать, тим часом як він був високий на зріст, як більшість Форсайтів. Часто замислювався він, якого походження цей тип: датського чи, може, кельтського. Мабуть, думав він, кельтського, судячи з її войовничості та звички пов'язувати волосся стрічкою і носити широкі сукні. Без перебільшення можна сказати, що він віддавав їй перевагу перед "людьми двадцятого століття", якими вона була оточена, хоч вони були здебільшого молоді. Але Джун почала приділяти пильну увагу його зубам, бо цим природним симптомом він до деякої міри ще володів. Її дантист одразу відкрив "наявність чистої культури staphylococcus aureus" (яка, безперечно, може викликати запалення) і хотів повиривати всі зуби, які ще лишилися в нього, і замінити їх двома повними комплектами неприродних симптомів. Таке бажання збудило природжену впертість Джоліона, і того ж таки вечора в майстерні Джун він спробував обгрунтувати свої заперечення. У нього ніколи не було ніякого запалення, він сподівається, що його

власних зубів як-небудь вистачить до кінця його життя. Певна річ, погодилася Джун, їх вистачить йому до кінця життя, якщо він їх не вирве! Але якщо він вставить нові зуби, його серце зміцніє, а життя продовжиться. Його впертість, сказала Джун, свідчить про те, що він не бажає боротися. Коли він піде до лікаря, що вилікував Пола Поста? Джоліон висловив свій глибокий жаль, але він зовсім не збирався йти до нього. Джун обурилась. Пондрідж, заявила вона, великий зцілитель, чудова людина, а йому так важко зводити кінці з кінцями й домогтися визнання своїх теорій. І саме байдужість до свого здоров'я, яку виявляє її батько, заважає йому стати відомим. Якби вони зустрілися, це було б так чудово для них обох!
— Я бачу,— мовив Джоліон,— ти хочеш убити зразу двох зайців.
— Не вбити, а вилікувати!— скрикнула Джун.
— Це, голубонько, те саме.
Джун наполягала. Навіщо говорити таке, коли він і не пробував лікуватись. Джоліон побоювався, що коли він спробує, то вже взагалі онімію.
— Тату!—вигукнула Джун.— Ти безнадійний.
— Можливо,— сказав Джоліон.— Але я волів би залишитися безнадійним якомога довше. Мені не хочеться будити лиха, дитино моя. Поки що воно спить і не ворушиться.
— Але ж це означає — закрити перед наукою всі шляхи!— кричала Джун.— Ти не уявляєш, як щиро Пондрідж відданий своїй справі. Наука для нього все.
— Так само, як для містера Пола Поста його мистецтво, правда ж?— заперечив Джоліон і затягнувся сигаретою із слабкого тютюну, що його тепер дозволяв собі курити.— Мистецтво для мистецтва, наука для науки. Я добре знаю цих добродіїв ентузіастів, маніаків егоцентризму. Вони заріжуть людину, і оком не моргнувши. У мене досить форсайтівського глузду, щоб обходити їх десятою дорогою, Джун.
— Тату,— сказала Джун,— коли б ти тільки знав, як застаріли твої погляди! Половинчастість у наш час — розкіш, якої ніхто не може собі дозволити.
— Боюся,— відповів із усмішкою Джоліон,— це єдиний природний симптом, якого містер Пондрідж може мені не надавати. Нам, голубонько, від народження судилися крайнощі або середина, хоча, даруй мені за відвертість, мушу сказати, що добра половина тих, хто пропонує крайнощі, насправді дуже помірковані. Здоров'я моє не гірше, аніж я можу сподіватися, тож нехай воно залишається таким, як є.
Джун мовчала, переконавшись свого часу на власному досвіді, якою несхитною буває батькова лагідна впертість, коли йдеться про свободу його дій. Джоліон і сам не розумів, як він міг проговоритися Джун, навіщо Айріні повезла Джона до Іспанії; він не дуже покладався на те, що вона збереже таємницю. Джун замислилась над цією звісткою, і її роздуми завершилися гострою суперечкою, під час якої Джоліонові відкрилась цілковита протилежність між дійовим темпераментом його дочки й пасивністю його дружини. Він навіть переконався, що в Джун і досі ниє рана, яка лишилася від їхнього давнього двобою за Філіпа Босіні, коли пасивне начало здобуло таку блискучу перемогу над активним.
Джун вважала, що приховувати від Джона минуле — це безглуздя і навіть боягузтво.
— Це справжнісінький опортунізм,— сказала вона.
— Який,— лагідно зауважив Джоліон,— є творчим принципом справжнього життя, люба моя.
— Ет!— вигукнула Джун.— Ти не можеш щиро захищати Айріні в тому, що вона приховує від Джона правду. Якби ти діяв самостійно, то, певно, розповів би йому.

— Можливо, але тільки тому, що він рано чи пізно про все довідається, і так воно буде гірше, аніж якби ми розповіли йому самі.
— То чому ж ти не розкажеш йому? Знову ж таки — аби "не будити лиха".
— Голубонько моя,— сказав Джоліон,— нізащо в світі я не зважився б піти проти Айріні. Адже він її син.
— І твій теж,— заперечила Джун.
— Хіба можна рівняти батьківський інстинкт з материнським?
— Воля твоя, але ти виявив слабодухість.
— Можливо,— погодився Джоліон.— Можливо.
Оце і все, чого вона домоглася від нього, але ця справа не йшла у неї з голови. Джун не зносила думки, що не треба будити лиха. Їй кортіло підштовхнути справу — нехай би вона вже швидше розв'язалася. Джонові слід усе розповісти, щоб почуття його або зачахло, або розцвіло, незважаючи на минуле, і дало плоди. І вона вирішила зустрітися з Флер і скласти про неї свою думку. Коли Джун зважувалася на якийсь крок, вона рішуче відкидала всі заперечення. Зрештою вона Сомсова двоюрідна племінниця, і вони обоє цікавляться живописом. Вона піде до нього і скаже, що йому слід придбати яку-небудь картину Пола Поста чи скульптуру Бориса Струмоловського; батькові вона, звичайно, нічого не скаже. Наступної неділі вона взялася за здійснення свого задуму, і вигляд у неї був такий рішучий, що їй насилу пощастило роздобути таксі на станції в Редінгу. Береги Темзи були на диво гарні в ці дні червня, її місяця, і у Джун мліло серце, коли вона дивилася на цю красу. За все життя не спізнавши любовного єднання, вона мало не до нестями любила природу. Коли таксі під'їхало до чудової місцини, де оселився Сомс, Джун відпустила шофера, бо хотіла, владнавши справу, натішитися прохолодою річки й гаю. Отож вона підійшла до його дверей як звичайний перехожий і послала йому свою картку. Джун знала, що коли її нерви аж тремтять від напруження, значить, вона робить щось путяще. А коли нерви не тремтять, то вона була певна, що йде по лінії найменшого опору і що благородство ні до чого не зобов'язує. Її провели у вітальню, яка, хоч їй і не подобався такий стиль, була опоряджена із вишуканим смаком. Подумавши: "Надто претензійно — забагато витребеньок",— вона побачила в старому дзеркалі з лакованою рамою постать дівчини, що заходила з веранди. У білій сукні, з білими трояндами в руках, відображена в сріблясто-білому озерці дзеркала, вона здавалася видінням — ніби чарівний привид вийшов із зеленого саду.
— Добрий день,— сказала Джун і обернулась.— Я родичка вашого батька.
— Пригадую, я бачила вас тоді в кондитерській.
— З моїм молодшим братом. Ваш батько вдома?
— Зараз прийде. Він пішов на прогулянку.
Джун ледь примружила свої сині очі й рішуче підвела підборіддя.
— Вас звати Флер, адже так? Я чула про вас від Голлі, Що ви думаєте про Джона?
Дівчина піднесла троянди до обличчя, подивилася на них і спокійна відповіла:
— Дуже милий хлопець.
— Анітрохи не схожий ні На Голлі, ні на мене, правда?
— Анітрохи.
"Стримана",— подумала Джун.
І раптом дівчина сказала:
— Може, ви розповісте мені, чому наші родини не мирять між собою?
Почувши саме те запитання, на яке вона радила батькові дати відповідь, Джун промовчала — чи тому, що ця дівчина намагалася щось випитати в неї,

чи просто тому, що на практиці людина часто робить зовсім не так, як зробила б у теорії.
— Знаєте,— мовила дівчина,— найпевніший спосіб примусити людину вивідати найгірше — це приховувати його від неї. Мій батько сказав, що то була сварка за власність. Але я не вірю цьому: і ми, і вони мають усього вдосталь. Вони не поводилися б по-міщанському.
Джун спаленіла. Її образило це слово, прикладене до її діда та батька.
— Мій дід,— сказала вона,— був дуже великодушний, і батько також. Жоден з них ніколи не поводився по-міщанському.
— То в чому ж тоді річ?— запитала Флер.
Бачачи, що ця юна дівчина з родини Форсайтів уперто домагається свого, Джун відразу вирішила їй перешкодити і водночас домогтися чогось для себе.
— Навіщо вам треба це знати?
Дівчина понюхала троянди.
— Просто тому, що мені не хочуть розповісти.
— Ну то знайте: сварка справді була через власність, але власність буває різна.
— Ще більша загадка. Тепер я будь-що повинна довідатися.
Рішуче личко Джун пересмикнулось. Її пишне волосся непокірними пасмами вибивалося з-під круглої шапочки. Цієї миті вона виглядала зовсім юною, ніби помолоділа від цієї зустрічі.
— Знаєте,— сказала вона,— я бачила, як ви впустили хусточку. Чи є що-небудь між вами і Джоном? Якщо є, то краще вам це облишити.
Дівчина зблідла, але все ж таки усміхнулася.
— Якщо і є, то в цей спосіб мене не можна примусити.
Вражена цими сміливими словами, Джун простягла руку.
— Ви мені подобаєтеся, але я не люблю вашого батька; ніколи його не любила. Гадаю, ми можемо говорити відверто.
— Ви приїхали сюди, щоб сказати йому це? Джун засміялася:
— Ні, я приїхала сюди, щоб побачити вас.
— Як це люб'язно з вашого боку.
Дівчина гостра на язик — уміє відбивати удари.
— Я старша за вас у два з половиною рази,— мовила Джун,— але я вам щиро співчуваю. Я розумію, як це боляче, коли вам не щастить здобути того, чого ви хочете.
Дівчина знову усміхнулася.
— Я гадаю, ви могли б мені розповісти.
Як уперто ця дитина домагається свого.
— Це не моя таємниця. Але я спробую зробити все, що зможу, бо, на мою думку, і ви, і Джон повинні це знати. А тепер я попрощаюся з вами.
— Ви не почекаєте батька?
Джун похитала головою.
— Як мені переправитися на той берег?
— Я перевезу вас у човні.
— Знаєте що,— раптом сказала Джун,— коли ви будете в Лондоні, зайдіть до мене. Ось моя адреса. Вечорами у мене звичайно збирається молодь. Але батькові краще нічого не кажіть.
Дівчина кивнула головою.
Дивлячись, як вона веслує, Джун думала: "Вона дуже вродлива, і фігура в неї гарна. Ніколи б не подумала, що у Сомса може бути така вродлива донька. Джонові вона була б пречудовою парою".
Інстинкт парування, якого їй не довелося задовольнити, ніколи не завмирав у Джун. Вона стояла, стежачи, як Флер пливе до того берега; дівчина поклала весло, щоб помахати їй на прощання, і Джун з болем у серці поволі

пішла лугом понад річкою. Молоде тягнеться до молодого, наче бабки, що ганяються одна за одною, і кохання, як сонце, прогріває їх наскрізь. Її молодість! Це було так давно, коли Філ і вона... А відтоді? Відтоді нічого... нікого, хто був би їй до душі. І вона втратила все. Але який зашморг душить ці два юні створіння, якщо вони й справді кохають одне одного, як вважає Голлі, як, очевидно, побоюються її батько, Айріні і навіть Сомс. Який зашморг і які перепони! І прагнення до майбутнього, зневага до минулого — те, що створює активний принцип,— збудилося в серці жінки, яка завжди вважала: те, чого людина хоче, важливіше того, чого не хочуть інші. Стоячи на березі в теплій тиші літа, вона дивилася на латаття і вербове гілля, на те, як скидається риба, вдихала пахощі трав і таволги, думаючи, як примусити всіх бути щасливими. Джон і Флер! Двоє бідолашок — двоє каченят, жовтеньких і безперих! Так їх жаль! Звичайно, треба щось для них зробити! В такому становищі не можна стояти осторонь. Вона дійшла до станції розпалена й сердита.
Того ж вечора, піддавшись своїй прямодушності, через яку люди часто її уникали, Джун сказала батькові:
— Тату, я їздила подивитися на Флер, Вона здалася мені дуже привабливою. Яка користь від того, що ми ховаємо голови під крило?
Вражений Джоліон поставив чашку з ячмінною кавою і почав кришити хліб.
— Саме це ти й робиш,—сказав він.— Ти не забула, чия вона дочка?
— Хіба мертве минуле не може поховати своїх мерців?
Джоліон підвівся.
— Бувають речі, яких не можна поховати.
— Я не згодна,— сказала Джун.— Це саме те, що загороджує дорогу всякому щастю і прогресу. Ти не розумієш нашого віку, тату. Йому не потрібне те, що пережило себе. Ну й що, коли Джон довідається про все, що було з його матір'ю? Чому ти вважаєш це страшною трагедією? Кого тепер турбують такі речі? Закони про шлюб і нині такі самі, як і тоді, коли Сомс та Айріні не могли дістати розлучення і довелося вийти на сцену тобі. Ми пішли вперед, а закони — ні. Отож ніхто на них не зважає. Шлюб без пристойної можливості розірвати його — це тільки різновид рабовласництва; людина не повинна володіти іншою людиною. Тепер це розуміють усі. Якщо Айріні порушила такий закон, хіба це погано?
— Не мені це спростовувати,— сказав Джоліон,— але тут зовсім інше. Йдеться про людські почуття.
— Звичайно!— вигукнула Джун.— Про людські почуття цих двох молодих людей.
— Люба моя,— сказав Джоліон спокійно, хоч із відчаєм: в ньому вже закипало роздратування,— ти кажеш дурниці.
— Зовсім ні. Якщо вони доведуть, що кохають одне одного по-справжньому, навіщо їх робити нещасливими заради минулого?
— Ти не пережила цього Минулого. А я пережив — через почуття моєї дружини, через свої нерви і свою уяву, як тільки може пережити людина, що любить.
Джун теж підвелася й почала неспокійно ходити по кімнаті.
— Якби Флер була донькою Філа Босіні,— раптом сказала вона,— я могла б зрозуміти тебе швидше. Айріні любила його, а Сомса вона ніколи не любила.
Джоліон відповів глухим звуком — схожим на той звук, яким італійська селянка підганяє свого мула. Його серце шалено закалатало, але він не звертав на це уваги, віддавшися своїм почуттям.
— Твої слова свідчать про те, як мало ти розумієш. Ані я, ані Джон, якщо я знаю його, не засудили б любовного минулого. Але шлюб без кохання — гидота. Ця дівчина — дочка чоловіка,— який колись володів Джоновою матір'ю як рабинею-негритянкою. Цього привида не можна прогнати; навіть не пробуй, Джун! Ти хочеш, щоб ми були свідками того, як Джон з'єднається з плоттю й

кров'ю чоловіка, котрий володів Джоновою матір'ю проти її волі. Нема чого вживати делікатніших висловів; я хочу з'ясувати справу раз і назавжди, А тепер годі цієї розмови, а то мені доведеться просидіти цілу ніч.
І, притуливши руку до серця, Джоліон повернувся спиною до дочки й став дивитися крізь вікно на Темзу.
Джун, від природи своєї нездатна розпізнати осине дупло, аж поки не встромить туди свою голову, неабияк стривожилася. Вона підійшла до батька і взяла його під руку. Анітрохи не переконана, що він має слушність, а вона сама помиляється, — це суперечило б її вдачі — вона, проте, була глибоко вражена очевидним фактом, що тема ця для нього дуже шкідлива. Вона потерлася щокою об його плече і нічого не сказала.
Перевізши свою літню кузину через річку, Флер не вернулася відразу до причалу, а запливла у залитий сонцем очерет. Тиха краса дня заполонила на мить дівчину, яка не дуже любила мрії і поезію. У лузі над берегом, де стояв її човен, запряжена сірим конем косарка почала ранню косовицю. Флер дивилася завороженим поглядом, як. над легкими колесами спадає каскадами трава — така прохолодна й свіжа. Хурчання косарки й шурхіт трави зливалися з шелестом верб і тополь. Біля човна у глибокій зеленій воді, наче жовті змії, крутилися і витягалися за течією водорості; на протилежному березі в тіні дерев стояли рябі корови й ліниво помахували хвостами. В такий день тільки й мріяти. І вона витягла Джонові листи — не пишномовні освідчення, а розповідь про все, що він бачив і робив, сповнена дуже приємною для неї тугою; всі вони закінчувалися однаково: "Твій вірний Дж." Флер не була сентиментальна, її бажання завжди були конкретні й чіткі, але вся поезія, що жила в душі дочки Сомса й Аннет, тепер безумовно зосередилася навколо її спогадів про Джона. Вони таїлися в траві й деревах, квітах і струменях води. Вона радісно відчувала його в запахах, які вдихала, наморщивши ніс. Зорі переконували її, що вона стоїть поряд із ним посередині карти Іспанії, а рано-вранці зарошене павутиння, імлисте сяйво й обіцянка дня, що зароджувалася в саду, були для неї уособленням Джона.
Поки вона читала його листи, повз неї велично пропливла пара білих лебедів, а за ними їхній виводок, шестеро лебедят, одне за одним, голова кожного з них була на однаковій відстані від хвоста переднього — флотилія сірих есмінців. Флер сховала листи, взялася за весла й попливла до причалу. Ідучи стежкою через сад, вона міркувала, чи слід розповісти батькові про візит Джун. Якщо він довідається про нього від слуги, йому може здатися підозрілим, чому вона нічого йому не сказала. До того ж це дасть їй нагоду вивідати в батька причину ворожнечі. Отож Флер вийшла на дорогу і пішла назустріч батькові.
Сомс ходив оглянути ділянку, на якій місцева влада надумала спорудити санаторій для хворих на сухоти. Вірний своєму індивідуалізмові, Сомс не брав участі в місцевих справах, обмежуючися сплатою податків, які постійно зростали. Проте він не міг лишитися байдужим до цього нового й небезпечного задуму. Ділянка була не далі як за півмилі від його будинку. Сомс цілком погоджувався з думкою, що туберкульозові в Англії треба покласти край, але тут для цього не місце. Треба це зробити десь далі. По суті, його ставлення було ставленням всіх справжніх Форсайтів: йому немає діла до чужих хвороб, і хай держава робить свою справу, анітрохи не зачіпаючи тих природних благ, які він здобув сам чи одержав у спадок. Френсі, найвільнодумніша з Форсайтів його покоління (крім хіба що Джоліона), якось запитала ущипливо: "Чи ти, Сомсе, коли-небудь бачив ім'я Форсайт на якому-небудь підписному листі?" Може, воно й так, але санаторій зіпсує всю навколишню місцевість, і він неодмінно підпише петицію

протесту, яку вже склали сусіди. Твердо наважившись зробити так, Сомс повернув додому і зустрів на дорозі Флер.
Останнім часом вона ставилася до нього куди ніжніше і, насолоджуючись в її товаристві спокоєм погожих літніх днів, він відчував себе зовсім молодим; Аннет безперестану їздила до міста то за тим, то за іншим, і він бував з дочкою майже стільки, скільки бажала його душа. Правда, Майкл Монт узяв собі за звичку приїздити на мотоциклі трохи не щодня. Дяка богові, він поголив свої схожі на зубну щітку вусики і вже не скидався на блазня! У них саме гостювала подруга Флер, частенько заходив хтось із сусідської молоді, і тоді після обіду в холі дві-три пари танцювали під музику електричної піаноли, що сама по собі виконувала фокстроти, здивовано вилискуючи своєю дзеркальною поверхнею. Часом навіть Аннет граціозно пропливала по паркету в парі з котримсь із юнаків. І Сомс, підійшовши до дверей між вітальнею і холом, схиляв набік голову і, поводячи носом, стежив за ними — чекав нагоди спіймати усмішку Флер; потім повертався до свого крісла біля каміна у вітальні й переглядав "Таймс" або каталог якого-небудь колекціонера. Його пильне стривожене око не виявляло ніяких ознак того, що Флер пам'ятає про свою примху.
Коли вона наблизилася до нього на курній дорозі, він узяв її під руку.
— Ти знаєш, тату, хто до тебе приходив? Вона не дочекалася тебе. Ану спробуй угадати!
— Не люблю я вгадувати,— сказав Сомс занепокоєно.— Хто?
— Твоя племінниця Джун Форсайт.
Сомс мимохіть стиснув її лікоть.
— Чого їй було треба?
— Не знаю. Але своїм візитом вона порушила ворожнечу, правда?
— Ворожнечу? Яку ворожнечу?
— Ту, що існує в твоїй уяві, татусю.
Сомс відпустив її руку. Що вона — глузує чи хоче випитати в нього ту таємницю?
— Мабуть, вона хотіла, щоб я купив якусь картину,— сказав він нарешті.
— Навряд. Може, їй просто захотілося виявити родинні почуття.
— Вона всього лише двоюрідна племінниця,— буркнув Сомс.
— І дочка твого ворога.
— Що ти маєш на увазі?
— Даруй мені, татусю. Я вважала, що він твій ворог.
— Ворог!— повторив Сомс— Це давня історія. Не знаю, від кого у тебе такі відомості.
— Від Джун Форсайт.
Дівчині раптом сяйнула думка, що коли батько вважатиме, ніби вона майже все знає, то він відкриє їй таємницю.
Сомс сполошився, але Флер недооцінила його обережності й стриманості.
— Якщо ти все знаєш,— сказав він холодно,— то чому в'язнеш до мене?
Флер побачила, що перебрала міру.
— Я не хочу в'язнути до тебе, татусю. Ти кажеш правду, навіщо мені знати більше? І взагалі, навіщо мені потрібна ця "невеличка" таємниця? Je m'en fiche [78], як каже Профон.
— Цей суб'єкт,— глибокодумно сказав Сомс.
Цей суб'єкт і справді грав того літа визначну, хоч і невидиму роль, бо він уже не з'являвся в їхньому домі. Від тієї неділі, коли Флер звернула батькову увагу на те, як він никає по саду. Сомс багато думав про нього і завжди в зв'язку з Аннет — без усякої на те причини, якщо не брати до уваги того факту, що вона раптом погарнішала. Його власницький інстинкт, який з часів війни утратив свою прямолінійність, став тонший і гнучкіший,

притлумлював ревниві побоювання. Як мандрівник дивиться на американську річку, тиху й приємну, знаючи, що, можливо, десь у мулі лежить алігатор, вистромивши свою голову, якої не відрізниш від корча,— так і Сомс дивився на річку свого життя, підсвідомо відчуваючи мосьє Профона, але відмовляючись визнати небезпеку й припускаючи лиш можливість того, що він вистромив десь поблизу свою голову. В цю пору свого життя він мав фактично все, чого бажала його душа, і був настільки щасливий, наскільки дозволяла його натура. Почуття його були в спокої; прагнення любити знайшло вихід у любові до доньки; його колекція картин здобула велику славу, гроші були вигідно вкладені; здоров'я було чудове, якщо не зважати на те, що зрідка його турбувала печінка; він ще не почав серйозно тривожитися тим, що станеться по його смерті, схильний гадати, що нічого не станеться. Він нагадував одну із своїх надійних акцій з позолоченими краями, а зіскребти позолоту, щоб побачити те, чого можна й не бачити,— це було б ненормальне збочення й бунт проти природного ходу речей — так підказував його інстинкт. Ці дві зім'яті трояндові пелюстки — примха Флер і голова мосьє Профона — розгладяться, якщо їх дбайливо розправити.

Цього вечора випадок, який втручається в життя навіть найгрошовитіших Форсайтів, дав у руки Флер ключ до таємниці. Її батько прийшов у їдальню без хусточки і раптом відчув потребу витерти носа.

— Зараз я принесу тобі хусточку, татусю,— сказала вона й побігла нагору. В саше, де вона шукала її,— старому саше з дуже вицвілого шовку,— було два відділення: в одному зберігалися хусточки, друге було застебнуте, і в ньому лежало щось пласке й тверде. Спонукувана дитячою цікавістю, Флер розстебнула його. Там лежала рамка з фотографією: її дитячий портрет. Вона дивилася заворожено на своє власне зображення. Фото вислизнуло з-під її пальця, і Флер побачила під ним іншу фотографію. Вона посунула своє фото нижче, і перед нею з'явилося обличчя, що здалося їй знайомим, обличчя молодої жінки, дуже вродливої, в старомодному вечірньому вбранні. Знову посунувши вгору свою фотографію, вона взяла хусточку і пішла в їдальню. Тільки на сходах вона згадала це обличчя. Звичайно, звичайно, Джонова мати! Її наче вразило громом. І вона спинилася, гарячково міркуючи. Так он воно що! Джонів батько одружився з жінкою, з якою хотів одружитися її батько; можливо, відбив її у нього обманом. Потім, боячися виявити своєю поведінкою, що розкрила батькову таємницю, дівчина урвала дальші роздуми й, вимахуючи шовковою хусточкою, зайшла в їдальню.

— Я вибрала найм'якшу, тату.

— Гм! — озвався Сомс.— Ці я вживаю тільки, коли застуджуюсь. Та нехай уже!

Цей вечір Флер провела, зважуючи все й розмірковуючи; вона пригадала вираз на батьковому обличчі, коли вони зайшли до кондитерської,— чужий і холодно-інтимний, дивний вираз. Напевно, він дуже любив цю жінку, якщо, втративши її, стільки років зберігає її фотографію. Нещадна і критична думка дівчини зосередилася на стосунках її батька й матері. Чи любив він її коли-небудь по-справжньому? Вона подумала, що ні. Джон — син жінки, яку він любив по-справжньому. Але ж тоді батько не повинен заперечувати проти того, що його дочка любить Джона; йому треба тільки призвичаїтися до цього. І дівчина полегшено зітхнула в складки нічної сорочки, яку надягала через голову.

III. ЗУСТРІЧІ

Молодість помічає старість тільки після різких змін. Наприклад, Джон ніколи не помічав батькової старості доти, поки не вернувся з Іспанії. Обличчя четвертого Джоліона, виснажене чеканням, дуже вразило його — так воно посіріло й постаріло. Схвильований зустріччю батько забув надіти свою маску, і син раптом зрозумів, як гостро він переживав їхню відсутність. На

допомогу собі Джон прикликав думку: "Але ж я не хотів їхати!" Часи, коли молодість зважала на старість, уже відійшли в минуле. Проте Джон багато в чому відрізнявся від типових представників сучасної молоді. Батько завжди ставився до нього "пристойно", і перспектива знову зайняти ту саму позицію, через яку його батькові довелося витерпіти шість тижнів самотності, була не дуже приємна Джонові.
Від батькового запитання: "Ну, синку, яке враження справив на тебе великий Гойя?"— у нього болісно заворушилося сумління. Великий Гойя існував для нього лише тому, що він створив дівчину, схожу на Флер.
У перший вечір удома Джон ліг спати сповнений каяття, але прокинувся сповнений трепетного чекання. Було тільки п'яте липня, а зустріч із Флер була призначена аж на дев'яте. До від'їзду на ферму йому доведеться перебути три дні вдома. Треба якось схитрувати й побачитися з нею.
У житті чоловіків неухильно час від часу виникає потреба в нових штанях, і проти цієї потреби не можуть заперечити навіть найніжніші батьки. Тому другого дня Джон подався до міста і, замовивши для годиться на Кондіт-стріт цей украй необхідний предмет туалету, попрямував до Пікаділлі. Стреттон-стріт, де містився її клуб, була поряд із Девоншір-Гаусом. Застати її в клубі — це чиста випадковість. Але він простував по Бонд-стріт, і серце його тривожно калатало, бо в око йому впало те, що всі юнаки, яких він зустрічав, переважали його за всіма ознаками. Вони були так елегантно вбрані; вони трималися самовпевнено; вони були не такі юні. Раптом його охопила впевненість, що Флер уже, мабуть, забула його. Сповнений весь цей час своїм почуттям до неї, він не врахував такої можливості. Кутики його уст опустилися, долоні спітніли. Флер, якій досить тільки всміхнутися — і до ніг її впадуть найкращі з юнаків Англії, Флер незрівнянна! То була тяжка хвилина. Проте Джон засвоїв велику ідею, що людина повинна мужньо зустріти будь-які труднощі. І, зупинившись перед вітриною антикварної крамниці, він підбадьорив себе цим гірким роздумом.
Хоча була в розпалі пора, яка колись називалася лондонським сезоном, але вона нічим не відрізнялася від будь-якої іншої, за винятком хіба того, що серед перехожих було двоє-троє в сірих циліндрах та яскраво світило сонце. Джон рушив далі й, повернувши на Пікаділлі, зіткнувся з Велом Дарті, що прямував у клуб "Айсіум", до якого його недавно прийняли.
— Здоров, юначе. Куди це ти?
Джон почервонів.
— Я йду від кравця.
Вел озирнув його з ніг до голови.
— Чудово. Я хочу замовити тут сигарети, а потім підемо поснідаємо.
Джон подякував. Він зможе довідатися від Вела, як там вона!
Становище Англії, що так непокоїло пресу й громадських діячів, у тютюновій крамничці, куди вони зайшли, розглядалося під іншим кутом зору.
— Гаразд, сер. Саме ті сигарети, якими я постачав вашого батька. Гай-гай! Містер Монтегю Дарті був моїм покупцем — стривайте — ага, з того самого року, коли перший приз на дербі виграв Мелтон. Один з найкращих моїх покупців.
Легка усмішка освітила крамареве обличчя.
— Так-так, багато разів він мені радив, на якого коня поставити. Наскільки я пригадую, він брав цих сигарет дві сотні на тиждень, з року в рік, і завжди той самий гатунок. Дуже був приємний джентльмен, завдяки йому у мене з'явилося багато нових покупців. Мені було дуже жаль, коли з ним стався нещасливий випадок. Шкода втратити такого давнього покупця, як він.
Вел усміхнувся. Смерть його батька закрила тут, мабуть, найдавніший рахунок; і в кільці диму з цієї освяченої часом сигарети перед ним

з'явилося батькове обличчя, смагляве, гарне, із старанно підкрученими вусами, трохи одутле — в єдиному ореолі, який йому дістався. Принаймні тут його батько тішився славою — чоловік, який викурював дві сотні сигарет на тиждень, який міг порекомендувати певного коня і вмів без кінця брати в кредит! Для свого тютюнника — герой! Хоч яка-небудь, а слава, і її можна успадкувати!
— Я плачу готівкою,— сказав він.— Скільки?
— Для його сина, сер, і за готівку — десять з половиною шилінгів. Я ніколи не забуду містера Монтегю Дарті. Частенько він стояв тут по півгодини, розмовляючи зі мною. Тепер таких, як він, залишилося небагато, всі чомусь страшенно поспішають. Війна справила поганий вплив на манери людей, дуже поганий вплив. Ви теж, я бачу, побували на фронті.
— Ні,— відповів Вел, поляскавши себе по коліну.— Цю позначку я здобув у попередній війні. Мабуть, вона врятувала мені життя. Тобі не треба сигарет, Джоне?
Джон зніяковіло промимрив:
— Я ж не курю.
І побачив, як скривилися губи крамаря, так наче він не наважувався сказати: "Милий боже!"— чи: "Саме нагода спробувати, сер".
— Це добре,— сказав Вел.— Утримуйся, поки можеш. Куріння тобі знадобиться, коли життя струсоне. То це й справді той самий тютюн?
— Той самісінький, сер. Тільки й того, що трохи подорожчав. Дивовижно стійка держава — Британська імперія. Я завжди кажу це.
— Посилайте мені щотижня на цю адресу сто штук, а раз на місяць рахунок. Ходімо, Джоне.
Джон зайшов у "Айсіум", сповнений цікавості. Крім "Усякої всячини", де він час від часу снідав з батьком, йому ніколи не доводилося бувати в жодному лондонському клубі. "Айсіум", скромний, комфортабельний, не змінювався, та й не міг змінитися, поки в правлінні сидів Джордж Форсайт, чиї гастрономічні нахили забезпечили йому мало не вирішальне слово в клубних справах. Клуб неприязно ставився до скоробагатьків, і Просперові Профону навряд чи пощастило б стати його членом, якби не великий престиж Джорджа Форсайта, що розхвалив Проспера, як "чудового спортсмена".
Ці двоє снідали разом, коли Вел із своїм юним шуряком зайшли до їдальні. Джордж поманив їх пальцем, і вони сіли за їхній столик,— Вел лукаво позирав примруженими очима й усміхався своєю чарівною усмішкою, Джон урочисто стиснув губи, а в погляді його світилася зворушлива несмілість. Цей столик у кутку мав привілейований вигляд, наче він був призначений для верховних майстрів масонської ложі. Джон відчував, як його заворожує гіпнотична атмосфера, що панувала в цьому місці. Офіціант із запалими щоками сновигав навколо них з масонською шанобливістю. Він, здавалося, дивився в рот Джорджеві Форсайту, радісно стежив за жадібним блиском його очей, любовно спостерігав рух важкого столового срібла, прикрашеного монограмою клубу. Рукав лівреї і притишений голос лякали Джона — так таємниче вони виринали з-за його плеча.
Якщо не рахувати слів Джорджа: "Твій дідусь колись дав мені добру пораду — він був з біса тонкий знавець сигар!"— ані він, ані другий верховний майстер не звертали на юнака ніякої уваги, і він був їм вдячний за це. Мова йшла тільки про конярство, екстер'єр скакунів та ціни на них, і Джон слухав, мало що розуміючи, і дивувався, як можна вмістити в голові стільки різних відомостей. Він не міг відвести очей від чорнявого майстра; все, що той казав, було таке значуще й гнітюче — важкі, чудернацькі слова, кожне з яких супроводжувалося посмішкою. Джон саме думав про метеликів, коли почув, як він каже:

— От якби містер Сомс Форсайд зацікавився кіньми.
— Старий Сомс! Цьому скупердяю таке не до смаку!
Джон доклав усіх зусиль, щоб не почервоніти, а чорнявий майстер провадив:
— Дочка його чарівна дівчинка. У містера Сомса Форсайда трохи застарілі погляди. Мені б хотілося побачити, як він веселиться.
Джордж Форсайт усміхнувся.
— Не турбуйтеся. Він не такий нещасливий, як це здається. Він ніколи не показує, що йому щось подобається: боїться, щоб хтось не відняв. Старий Сомс! Хто обпікся на молоці, той дмухає на воду.
— Ну, гаразд, Джоне,— швидко сказав Вел.— Якщо ти вже закінчив, ходімо вип'ємо кави.
— Хто вони такі?— запитав Джон на сходах.— Я не зовсім...
— Старий Джордж Форсайт — двоюрідний брат твого батька і мого дядька Сомса. Він завсідник клубу. А той інший, Профон,— непевний суб'єкт. Мені здається, що він упадає біля Сомсової дружини!
Джон вражено подивився на нього.
— Але це жахливо,— сказав він.— Тобто жахливо для Флер.
— Не думаю, що Флер цим дуже переймається. Вона цілком сучасна дівчина.
— Але ж це її мати!
— Ти ще зовсім зелений, Джоне.
Джон почервонів.
— Так то ж мати!—пробурмотів він сердито.
— Твоя правда,— раптом погодився Вел.— Але часи змінилися відтоді, як я був у твоєму віці. Тепер кожен думає: "Треба жити сьогодні, бо завтра ми помремо". Саме це й мав на увазі старий Джордж, коли говорив про мого дядька Сомса. Він не збирається помирати завтра.
Джон заперечливо похитав головою.
— Що сталося між ним і моїм батьком?
— Родинна таємниця, Джоне. Послухай моєї поради і вгамуй свою цікавість. Тобі не треба цього знати. Хочеш лікеру?
Джон заперечливо похитав головою.
— Як образливо, коли від тебе щось приховують,— пробурмотів він,— та ще й глузують із тебе, кажуть, що ти зелений.
— Можеш запитати Голлі. Якщо й вона тобі нічого не скаже, ти повіриш, що всі мовчать задля твоєї користі.
Джон підвівся:
— Я вже піду; дякую за сніданок.
Вел усміхнувся напівжалісливо, напіввесело. Хлопець був такий збентежений.
— Ну, нічого. Побачимося в п'ятницю.
— Та я не знаю...— пробурмотів Джон.
Він і справді не знав. Ця змова мовчання доводила його до відчаю. Як це принизливо, коли з тобою поводяться, наче з дитиною! Поринувши в похмуру задуму, він рушив назад до Стреттон-стріт. Ну що ж, він піде до її клубу і довідається про найгірше! Там йому сказали, що міс Форсайт у клубі немає. Можливо, вона буде пізніше. Вона часто буває тут по понеділках, але чи прийде сьогодні — не можна сказати напевно. Джон сказав, що навідається ще раз, і, зайшовши в Грін-парк, ліг на траві під деревом. День був сонячний, легенький вітерець шелестів у листі молодої липи, під якою він лежав; але серце його нило. Ворожі сили загрожували потьмарити його щастя. Крізь гуркіт вуличного руху він почув, як Великий Вен видзвонив третю. Ці звуки збудили щось у його серці, й, видобувши аркуш паперу, юнак почав писати олівцем. Склавши строфу, він утупився в траву, ніби шукаючи початку нової, коли раптом щось тверде торкнуло його за плече — зелена парасолька. Над ним стояла Флер!

— Мені сказали, що ти приходив і зайдеш іще раз. От я й подумала, що ти десь тут. І справді ти тут — як це чудово!
— Ой Флер! Я думав, ти мене забула.
— Але ж я сказала тобі, що не забуду.
Джон стиснув її руку.
— Боже, яке щастя! Ходімо куди-небудь далі.
І він майже потяг її цим аж надто дбайливо спланованим парком, шукаючи якого-небудь затишного куточка, де можна посидіти поруч, тримаючись за руки.
— Мабуть, у мене з'явилися суперники?— запитав він, дивлячись на її вії, що нависли над щоками.
— Та є один ідіот, але можеш на нього не зважати.
Джон відчув жаль до ідіота.
— Знаєш, у мене був сонячний удар. Я не написав тобі про це.
— Невже! Було цікаво?
— Ні. Мама була добра, як ангел. А у тебе що?
— Та нічого. Тільки, Джоне, я, здається, з'ясувала причину незлагоди між нашими родинами.
Його серце закалатало.
— Очевидно, мій батько хотів одружитися з твоєю матір'ю, але її перехопив твій батько.
— Он як!
— Мені попалася її фотографія: вона була схована за моїм фото у рамці. Звичайно, якщо він її дуже любив, то це його мусило допекти до живого, правда?
Поміркувавши хвилину, Джон сказав:
— Ні, якщо їй більше подобався мій батько.
— А що, як вони були заручені?
— Якби ми були заручені, і ти відчула, що хтось інший подобається тобі більше, ніж я, можливо, я б збожеволів, але не мав би на тебе ніякого зла.
— А я мала б. Гляди, Джоне, не смій покохати іншу.
— О боже! Та що ти!
— Мені здається, батько ніколи по-справжньому не любив матері.
Джон мовчав. Велові слова, двоє майстрів у клубі!
— Ми ж не знаємо,— провадила Флер,— можливо, це завдало йому великого болю. Може, вона повелася з ним негарно. Адже таке буває.
— Моя мама не могла такого зробити.
Флер знизала плечима.
— Чи багато ми знаємо про наших батьків і матерів! Наша уява змальовує їх у залежності від того, як вони ставляться до нас. Але ж у них були стосунки й з іншими людьми ще до того, як ми народилися,— і, певно, з багатьма людьми. Наприклад, у твого батька було три сім'ї.
— Невже в цьому клятому Лондоні нема місця, де б ми могли бути самі?— вигукнув Джон.
— Тільки в таксі.
— То візьмімо таксі.
Коли вони вмостилися в автомобілі, Флер раптом запитала:
— Ти, мабуть, повернешся в Робін-Гіл? Я б хотіла побачити, де ти живеш, Джоне. Я ночую сьогодні у тітки, але до обіду часу ще багато — встигну з'їздити. Звичайно, до будинку я не буду підходити.
Джон подивився на неї в захваті.
— Чудово! Я покажу тобі його з гайка, де ми нікого не зустрінемо. Поїзд відходить о четвертій.

Бог власності і вірні йому Форсайти, великі й малі, рантьє, службовці, комерсанти, адвокати, так само, як і робітничий люд, ще не відробили своїх семи годин, отож ці двоє молодих Форсайтів четвертого покоління, сівши у ранній поїзд, їхали до Робін-Гіла в порожньому вагоні першого класу, запорошеному й душному, їхали в блаженному мовчанні, тримаючи одне одного за руки.
На станції вони не побачили нікого, крім носіїв та двох-трьох незнайомих Джонові селян, і вони пішли дорогою, де пахло курявою і жимолостю.
Для Джона, який тепер був упевнений в почутті Флер і знав, що їм не загрожує розлука, це була казкова прогулянка, ще прекрасніша, ніж їхні прогулянки на крейдяних горбах чи понад Темзою. Це було кохання в голубому мареві — одна з тих барвистих сторінок життя, де кожне слово й усмішка, кожен легенький дотик руки були наче маленькі золоті, червоні й сині метелики, квіти й пташки, що прикрашають сторінки,— щасливе бездумне спілкування, яке тривало тридцять сім хвилин. Вони дійшли до гайка в той час, коли доять корів. Джон не мав наміру довести Флер до ферми, він хотів тільки знайти таке місце, звідки видно поле, що простягалося до саду, й будинок. Вони пройшли поміж модринами і раптом за поворотом стежки побачили Айріні, яка сиділа на старій колоді.
Кожна людина має багато вразливих місць: можна вдарити її по хребту, вразити її нерви, совість, але найдужче й найдошкульніше можна вразити її почуття гідності. Саме такої урази довелося зазнати Джонові, коли він зіткнувся з матір'ю. Раптом він збагнув, що повівся негарно. З'явитися з Флер відкрито — так! Але привести її потай! Терзаючися соромом, він набрав якнайсамовпевненішого вигляду.
Флер посміхалася трохи визивною посмішкою; на обличчі матері подив швидко змінився спокійним, привітним виразом. Вона озвалася перша:
— Дуже рада вас бачити. Мені приємно, що Джон надумався привезти вас до нас.
— Ми не збиралися підходити до будинку,— бовкнув зопалу Джон.— Я тільки хотів, щоб Флер побачила, де я живу.
Мати спокійно сказала:
— Ходімо до нас, вип'ємо чаю.
Розуміючи, що повівся ще більш нетактовно, Джон почув відповідь Флер:
— Дуже вам вдячна, але мені треба повернутися на обід Я випадково зустрілася з Джоном, і мені захотілося поїхати подивитися на його дім.
Як вона володіє собою!
— Розумію, але ви неодмінно повинні випити з нами чаю. А потім ми відвеземо вас на станцію. Моєму чоловікові буде приємно зустрітися з вами.
Погляд матері, що сковзнув по обличчю Джона, розчавив його, немов хробака.
Мати пішла перша, Флер рушила слідом. Джон, наче хлопчисько, подався за жінками, які невимушено розмовляли про Іспанію і Уонсдон і про будинок, що виднів за деревами на зеленому горбі. Він стежив, як зустрічалися їхні очі, вивчаючи одна одну,— ці дві жінки, що їх він любив над усе в світі. Він побачив батька, що сидів під дубом; і він заздалегідь страждав, передчуваючи, як низько впаде в очах цього старого худорлявого чоловіка, що сидів, заклавши ногу на ногу, в спокійній гарній позі; Джонові вже вчувалася легка іронія в його голосі й посмішці.
— Джоліоне, це Флер Форсайт. Джон привіз її подивитися наш будинок. Ми зразу ж будемо пити чай — їй треба встигнути на поїзд. Джоне, скажи, синку, щоб накривали стіл, і замов по телефону таксі.
Залишити її наодинці з ними було дивно, а проте, як, без сумніву, передбачила його мати,— зараз це було найменше лихо; і Джон побіг у будинок. Тепер йому не доведеться побачити Флер віч-на-віч ані на мить, а

вони не домовилися про наступну зустріч! Коли він повернувся під захист покоївок і чайного посуду, в саду під старим дубом не було помітно ані сліду ніяковості; ніяковість була в ньому самому, але від цього не зменшилася. Вони розмовляли про галерею на Корк-стріт.
— Ми, пережитки минулого,— говорив батько,— намагаємося збагнути, чому нам не щастить оцінити нове мистецтво. Ви з Джоном повинні роз'яснити нам це.
— Але ж воно, по суті, є своєрідною сатирою, як ви гадаєте? — сказала Флер.
Батько посміхнувся:
— Сатира? Мені здається, крім сатири, в ньому є дещо більше. А що скажеш ти, Джоне?
— Не знаю,— зам'явся Джон.
— Молодь утомилася від нас, від наших богів і наших ідеалів. Стинай їхні голови, каже вона, трощи їхніх ідолів! І повертаймося до... до Нічого! І, слово честі, вона так і зробила. Джон теж піде за гуртом і потопче ногами те, що залишиться від нас. Власність, краса, почуття — це все дим. Тепер не повинно бути нічого власного, навіть власних почуттів. Вони можуть завадити... завадити Нічому.
Джон слухав збентежений, майже ображений батьковими словами, за якими ховався зміст, що його він не міг збагнути. Але ж він нічого не хоче топтати!
— Ніщо — це бог сьогоднішнього дня,— провадив Джоліон.— Ми повернулися туди, де були росіяни шістдесят років тому, коли у них почався нігілізм.
— Ні, тату!— раптом вигукнув Джон.— Ми тільки хочемо жити, але не знаємо як, бо нам заважає минуле — оце і все!
— Мудро сказано, Джоне!— вигукнув Джоліон.— Ти сам до цього додумався? Минуле! Давня власність, давні пристрасті і їхні, породження. Закуримо?
Помітивши, як його мати піднесла руку до уст — швидко, наче просячи батька, щоб він замовк, Джон подав сигарети. Він дав прикурити батькові й Флер, потім закурив сам. Невже його оце струсонуло життя, як говорив Вел? Коли він не затягувався, дим був голубий, коли затягувався — сірий; йому сподобалось відчуття в носі й почуття рівності, яке давало куріння. Він був радий, що ніхто не сказав: "То ти вже почав курити!" Йому здалося, ніби він став старшим.
Флер поглянула на годинника і встала. Його мати пішла з нею в будинок. Джон залишився з батьком і сидів, пихкаючи сигаретою.
— Проведи її до машини, друже,— сказав Джоліон,— а коли вона поїде, попроси маму, хай прийде до мене.
Джон пішов. Він почекав у холі. Потім провів Флер до машини. Він не зміг сказати їй жодного слова і ледве спромігся потиснути їй руку. Цілий вечір він чекав, що йому що-небудь скажуть. Проте ніхто йому нічого не сказав. Наче нічого не сталося. Він пішов до себе в спальню, і в дзеркалі на туалетному столику зустрівся сам із собою. Він мовчав, мовчало і його відображення, але вигляд у обох був такий, ніби вони напружено міркували.
IV. НА ГРІН-СТРІТ
Невідомо, як саме створилося враження, що Проспер Профон — людина небезпечна: чи воно було породжене його спробою подарувати Велові мейфлайську кобилу; чи зауваженням Флер, що він, "як полчища мідійців, никає по всіх усюдах"; чи його безглуздим запитанням, адресованим Джекові Кардігану: "А навіщо вам життєздатність?"; чи просто тим фактом, що він чужоземець, чи, як тепер кажуть, "некорінний житель". Відомо лиш те, що Аннет була особливо приваблива, що Сомс продав йому Гогена, а потім порвав чек, і мосьє Профон сказав з цього приводу: "Мені не пощастило одержати тієї невеличкої картини, яку я купив у містера Форсайда".

Хоч на нього дивилися з підозрою, проте він і далі вчащав до вічнозеленого будинку Вініфред на Грін-стріт, виявляючи добродушну недотепність, яку ніхто не вважав наївністю,— слово, що його аж ніяк не можна було прикласти до мосьє Проспера Профона. Вініфред і досі вважала бельгійця "цікавим" і писала йому записочки на зразок такої: "Приходьте до нас увечері, будемо разом марнувати час",— не відставати в своєму лексиконі від сучасності стало для неї життєвою необхідністю.
Таємничість, якою він на думку всіх був оточений, пояснювалася тим, що він до всього брався, все бачив, чув, і знав, і, проте, ні в чому нічого не знаходив, а це здавалося неприродним. Вініфред був добре відомий англійський тип розчарованості, бо їй доводилося бувати у світському товаристві. Така розчарованість кладе на людину печать своєрідної шляхетності, і кожен, позначений такою печаттю, може пишатися цим. Але не знаходити нічого ні в чому не задля пози, а насправді, вважаючи, що ні в чому немає нічого,— це було не по-англійському; а все неанглійське підсвідомо здається небезпечним, а то й просто вважається поганим тоном.
Так наче у вашому кріслі ампір розсівся настрій часів війни — темний, важкий, усміхнений і байдужий, наче ви слухаєте, як цей настрій промовляє, ворушачи товстими рожевими губами над мефістофельською борідкою. Як висловився Джек Кардіган, це "вже занадто" для англійця, бо якщо немає нічого, чим варто було б захоплюватися, то все-таки існує спорт, а він може захопити кожного! Навіть Вініфред, яка завжди була в душі справжнім Форсайтом, і та відчувала, що така розчарованість не дає ніякої користі, отже, їй немає місця в нашому житті. Одне слово, мосьє Профон занадто відверто виявляв цей настрій у країні, де його маскують з міркувань пристойності.
Коли Флер, швиденько повернувшися з Робін-Гіла, зійшла того вечора до обіду, "настрій" стояв біля вікна маленької вітальні Вініфред і дивився на Грін-стріт з таким виразом, ніби нічого там не бачив. І Флер одразу втупилася в камін, наче побачила вогонь, якого там не було.
Мосьє Профон відійшов від вікна. Він був у вечірньому костюмі: біла жилетка, біла квітка в петельці.
— А, це ви, міс Форсайд,— сказав він.:— Мені дуже приємно бачити вас. Як здоров'я містера Форсайда? Я оце щойно говорив сьогодні, що хочу побачити, як він тішиться життям. Він знервований.
— Та невже?— коротко відповіла Флер.
— Знервований,— повторив мосьє Профон, гаркавлячи.
Флер круто повернулася.
— Може, сказати вам, що б його потішило?— запитала вона. Але слова "звістка, що ви ушилися" завмерли, коли вона побачила вираз його обличчя. Він вищирив свої чудові білі зуби.
— Сьогодні мені довелося почути в клубі про його колишні неприємності.
Флер широко розплющила очі.
— Що ви маєте на увазі?
Мосьє Профон нахилив свою напомаджену голову, ніби бажаючи пом'якшити свої слова.
— Те, що сталося до вашого народження,— сказав він.— Ту невеличку справу.
Розуміючи, що він хитро відвернув її увагу від тієї частки, яку сам доклав до прикрощів її батька, Флер, проте, відчула, що її затоплює хвиля непереборної цікавості.
— Скажіть, що ви чули?
— Але ж ви все це знаєте,— відказав мосьє Профон.
— Певно, що знаю. Але я б хотіла переконатися, що вам нічого не перебрехали.

— Йшлося про його першу дружину,— почав мосьє Профон.
Мало не вигукнувши: "Та в нього ж не було іншої дружини!"— Флер сказала:
— То що ж вам розповіли про неї?
— Містер Джордж Форсайд розказав мені про те, що перша дружина вашого батька потім одружилася з його кузеном Джоліоном. Гадаю, для містера Форсайда це було трохи неприємно. Я бачив їхнього сина — гарний хлопець!
Флер підвела погляд. Мосьє Профон загойдався перед нею, посміхаючися своєю мефістофельською посмішкою. То ось у чому річ! Спромігшися зробити героїчне — найгероїчніше в її житті — зусилля, дівчина примусила спинитися це глузливе обличчя. Вона не знала, чи він помітив, що з нею діється. Цієї миті зайшла Вініфред.
— Ага, ви вже тут. Ми з Імоджен чудово погуляли на "Дитячому базарі".
— На якому дитячому?—механічно запитала Флер.
— Що його організувало товариство "Рятуйте дітей". Я купила таку чудову річ, серденько. Старовинна вірменська прикраса — зроблена, мабуть, кілька століть тому. Я хочу знати вашу думку про неї, Проспере.
— Тітонько,— раптом прошепотіла Флер.
Почувши щось дивне в тоні дівчини, Вініфред підійшла до неї.
— Що з тобою? Тобі недобре?
Мосьє Профон відійшов до вікна і навряд чи міг їх почути.
— Тітонько, він... він сказав мені, що тато був уже колись одружений. Чи правда, що він розлучився з тією жінкою і вона вийшла заміж за батька Джона Форсайта?
Ніколи за все своє життя матері чотирьох маленьких Дарті не доводилося переживати такого збентеження. Обличчя племінниці страшенно зблідло, очі стали аж чорні, тихий Голос тремтів.
— Твій батько не хотів, щоб ти довідалася про це,— сказала вона якомога поважніше.— А воно, бач, як вийшло. Не раз я йому говорила, що треба тобі розповісти.
— Ох!— вигукнула Флер і більше нічого не сказала. Але цей вигук прозвучав так, що Вініфред погладила її плече — пружне плічко, гарненьке й біленьке! Вона часто мимоволі оцінювала племінницю поглядом — звичайно, дівчина вийде заміж, але не за цього хлопчиська Джона.
— Ми забули про це вже багато років тому,— сказала вона заспокійливо.— Ходімо обідати!
— Ні, тітонько. Я почуваю себе недобре Можна мені піти нагору?
— Моя голубонько!— схвильовано мовила Вініфред.— Ти так близько береш це до серця? У тебе ще все попереду. А цей хлопець — дитина!
— Який хлопець? У мене просто болить голова. І мені сьогодні не хочеться більше бачити цього чоловіка.
— А ти заспокойся,— сказала Вініфред.— Іди полеж. Я пришлю тобі брому і поговорю з Проспером Профоном. Нащо йому було розпускати язика? Хоча, повинна сказати, на мою думку, краще, що ти про все дізналась.
Флер посміхнулася.
— Так,— сказала вона, тихо вийшла з вітальні і пішла нагору сходами.
Голова в неї паморочилася, в горлі пересохло, серце злякано тріпотіло. Ніколи ще досі в житті у неї ні на мить не з'являлося побоювання, що вона не зможе володіти тим, чого їй хочеться. За цей день їй довелося зазнати чимало гострих переживань, тож не дивно, що, коли на додачу вона зробила страшне відкриття, у неї заболіла голова. Тепер зрозуміло, чому батько ховає ту фотографію за її власним фото: він соромиться, що зберігає її. Але чи може він ненавидіти Джонову матір, якщо зберігає її фотографію? Дівчина стиснула руками чоло, щоб у неї прояснилося в голові. Чи Джонові вже розповіли, чи її відвідини Робін-Гіла примусили батьків розповісти

йому? Все тепер залежить від цього! Вона знає, всі знають, крім, можливо, Джона!
Вона ходила по кімнаті, кусаючи губи, і міркувала з відчайдушною зосередженістю. Джон любить свою матір. Якщо йому розповіли, що він робитиме? Важко сказати. Але якщо не розповіли, то чи не слід їй... чи не варто їй спробувати заволодіти ним, одружитися з ним, перш ніж він довідається? Вона поновила в пам'яті бачене в Робін-Гілі. Обличчя матері, таке пасивне — темні очі, волосся наче напудрене, стриманий вираз, усмішка — воно її бентежило; батькове обличчя — добре, змарніле, сповнене іронії. Інстинктивно вона відчувала, що навіть тепер вони не хочуть розповісти це Джонові, не хочуть вразити його — бо, звичайно, вся ця історія вразить його глибоко й боляче!
Треба попросити тітку, хай не розказує батькові, що їй усе відомо. Поки вважається, що ані вона, ані Джон нічого не знають, ще вдасться врятувати становище — можна замести сліди і домогтися того, чого вона бажає. Але її жахала думка про те, що вона сама і ніхто їй не допоможе. Всі проти неї, геть усі! Джон сказав правду: він і вона хочуть жити, але минуле заступило їм дорогу, минуле, до якого вони зовсім не причетні і якого не розуміють! Жах, та й годі! І раптом вона згадала про Джун. Чи не допоможе їм вона? Чомусь у неї залишилося таке враження, що Джун співчуватиме їхньому коханню, бо її дратує, коли людям ставлять перепони. Потім інстинкт підказав їй іншу думку: "Не треба розкривати карти навіть їй. Це ризик. А я хочу, щоб Джон належав мені. Наперекір їм усім".
Їй принесли бульйону й таблетку улюбленого засобу Вініфред від головного болю. Вона проковтнула і те, й те. Тоді з'явилася й сама Вініфред. Флер розпочала кампанію словами:
— Знаєте, тітонько, я не хочу, щоб люди думали, ніби я закохана в цього хлопця. Я майже його не знаю.
Вініфред, хоч і досвідчена, не була fine. Вона вислухала цю заяву з великою полегкістю. Звичайно, дівчині неприємно довідатися про сімейний скандал, і вона взялася підмальовувати дійсність — завдання, яке могла чудово виконати, діставши світське виховання під опікою матері, що була втіленням спокою, і батька, нерви якого треба було постійно берегти, і проживши багато років у шлюбі з Монтегю Дарті. В своїй розповіді вона майстерно затушувала все, що треба. Перша дружина батька Флер поводилася дуже нерозважливо. Був у неї один молодик, який попав під колеса омнібуса, і вона пішла від батька Флер. Потім через багато років, коли все могло б владнатися, вона захопилася їхнім двоюрідним братом Джоліоном, і, звичайно, батькові довелося розлучитися з нею. Події ці вже канули у безвість, пам'ятає їх тільки родина. Та, може, воно все вийшло на краще: у батька тепер є Флер, а Джоліон і Айріні, кажуть, жили щасливо, і їхній син хороший хлопець. "Одруження Вела з Голлі також допомогло загоїти давню рану, як ти сама розумієш". По цих заспокійливих словах Вініфред погладила племінницю по плечу, подумала: "Мила дівчинка — тіло тугеньке, як яблуко",— і повернулася до Проспера Профона, який, не зважаючи на свій гідний осуду вчинок, цього вечора був дуже "цікавий".
Кілька хвилин по тому, як пішла тітка, Флер залишалася під впливом брому матеріального й духовного. Але потім перед нею знову постала дійсність. У своїй розповіді тітка замовчала все важливе: почуття, ненависть, кохання, пристрасні серця, які не вміють прощати. Так мало знайома з життям і ледь торкнувшись до кохання, дівчина, проте, інстинктивно збагнула, що слова так само несхожі на факти й почуття, як монета на хліб, що його за неї купують. "Бідолашний тато!— думала вона.— Бідолашна я! Бідолашний Джон! Але байдуже, я хочу, щоб він належав мені!" З вікна своєї темної кімнати

вона побачила, як "цей чужоземець" вийшов на вулицю і подався "никати" по місту. Якщо він і її мати... як це може вплинути на успіх її задуму? Атож, це, напевно, збільшить батькову прихильність до неї, так що він зрештою погодиться на все, чого вона схоче, або швидше змириться з тим, що вона зробить без його відома.
Вона взяла грудку землі із ящика з квітами за вікном і щосили шпурнула вслід постаті, яка віддалялася. Грудка не долетіла, але від самої дії дівчина відчула полегкість. З Грінстріт крізь вікно долинув легенький подих вітерця, але він приніс не свіжість, а запах бензину.

V. ЧИСТО ФОРСАЙТІВСЬКІ СПРАВИ

Коли Сомс прямував до Сіті, маючи намір наприкінці дня зайти на Грін-стріт і забрати додому Флер, його посіли тяжкі роздуми. Покинувши справи, він тепер рідко бував у Сіті, але в конторі "Каткот, Кінгсон і Форсайт" до його послуг був окремий кабінет, а також два клерки для ведення чисто форсайтівських справ — один на повній, другий на половинній платні. Справи йшли непогано — саме був сприятливий момент для продажу будинків. І Сомс розпродував нерухоме майно свого батька, дядечка Роджера і частково дядечка Ніколаса. Він настільки прославився своєю проникливістю і безсумнівною чесністю в грошових справах, що порядкував зовсім безконтрольно довіреною йому власністю. Якщо Сомс думав так або інакше, то не варто було думати самому. Він, так би мовити, гарантував безвідповідальність численним Форсайтам третього й четвертого покоління. Інші опікуни — його двоюрідні брати Роджер та Ніколас, чоловіки його двоюрідних сестер Твітімен і Спендер чи чоловік його рідної сестри Сісілі — всі довіряли йому; він підписувався перший, а слідом за ним підписувалися інші, і ніхто не збіднів ані на одне пенні. А тепер вони збагатіли на багато пенні, і Сомс уже передбачав той час, коли деякі довірені йому маєтності буде розпродано і йому залишиться тільки наглядати за розподілом прибутків, що їх будуть давати цінні папери, які своєю надійністю не поступатимуться перед консолями,— наскільки це тепер можливо.
Ідучи гарячково пожвавленими вулицями Сіті до найтихішої заводі в Лондоні, він поринув у роздуми. З грошима стало скрутно до краю, а звичаї стали до краю вільні! Це через війну. Банки не дають позичок, а контракти часто порушуються. У повітрі відчуваються якісь неприємні віяння, і вираз облич теж став неприємний. Країну охопила епідемія спекуляцій і банкрутств. Деяку втіху давала тільки думка про те, що всі його капітали, як і капітали його довірників, вкладені так, що їм не загрожує нічого, крім хіба що безглуздих заходів на зразок анулювання державних боргів чи запровадження податку на капітал. Якщо Сомс у що-небудь вірив, то тільки в те, що він називав "англійським здоровим глуздом", тобто в уміння тим чи іншим способом здобути те, чого бажаєш. За прикладом свого батька Джеймса він міг би сказати, що не знає, до чого ми йдемо, але в душі не вірив, що ми до чогось ідемо. Якби це залежало від нього, то хай би взагалі ніхто нікуди не йшов — зрештою, він звичайний англієць, такий, як і всі, що міцно тримається за свій набуток і знає, що ніколи не віддасть його, а якщо й віддасть, то хіба тільки в тому разі, коли одержить натомість що-небудь більш-менш рівноцінне. Його розум виявляв неабиякі еквілібристичні здібності, коли йшлося про матеріальні справи, а його думку про економічне становище Англії важко було заперечити простому смертному. Взяти, наприклад, хоч би його самого! Він людина заможна. А кому від цього яка шкода? Він не сідає за стіл десять разів на день; він їсть не більше, а може, навіть менше за якого-небудь бідняка. Він не витрачає грошей на розпусту; вдихає не більше повітря, вживає лиш трохи більше води, ніж

який-небудь механік чи двірник. Щоправда, він живе серед гарних речей, але, створюючи їх, люди мали змогу заробляти гроші, а хтось же повинен користуватися цими речами. Він купує картини, але треба ж заохочувати мистецтво. По суті, він являє собою випадкову протоку, якою плинуть гроші, оплачуючи людську працю. Що в цьому поганого? В його руках гроші обертаються швидше і дають більшу користь, аніж коли б ними порядкувала держава і ціла юрба недбайливих зажерливих урядовців. Що ж до грошей, які він відкладає щороку, то вони йдуть так само в обіг, як і ті, що він витрачає, стаючи акціями тресту водопостачання, чи муніципалітету, чи ще якоїсь потрібної й корисної організації. Держава не дає йому ніякої платні за те, що він відає фінансовими справами — своїми, а також інших людей,— і він робить усе це задарма. Оце і є найпереконливіший аргумент проти націоналізації: приватний власник не одержує ніякої платні і все ж таки кровно зацікавлений у тому, щоб пришвидшити обіг грошей. При націоналізації — якраз навпаки. В країні, що знемагала від бюрократизму, Сомс відчував, що його аргументи звучать дуже переконливо.
Коли він заходив у тиху заводь, його особливо дратувала думка про те, що різні безсоромні трести й монополії скуповують товари і, заволодівши ринком, штучно роздувають ціни. Ці мерзотники компрометують індивідуалістичну систему, це справжні лиходії, і йому навіть втішно бачити, як вони трусяться від страху, що весь цей лад полетить шкереберть і їм увірветься нитка.
Контора "Каткот, Кінгсон і Форсайт" займала перший і другий поверх будинку на правому боці вулиці. Піднімаючися сходами, Сомс думав: "Час уже пофарбувати приміщення".
Його старий клерк Гредмен сидів, як завжди, за величезною конторкою з численними шухлядами. Другий клерк чи, вірніше, півклерка стояв біля нього, тримаючи звіт маклера про інвестування грошей, одержаних від продажу будинку на Браянстон-сквер, що належав Роджерові Форсайту. Сомс узяв звіт і сказав:
— Акції "Ванкувер-Сіті". Гм. Вони сьогодні впали.
Старий Гредмен запобігливо прокректав у відповідь:
— Еге-е ж, але всі акції упали, містере Сомсе. Півклерка вийшов.
Сомс підколов документ до інших паперів і повісив капелюха.
— Я хочу подивитися на свій заповіт і шлюбний контракт, Гредмене.
Старий Гредмен повернувся, наскільки дозволяв його канцелярський стілець, і витяг два документи з лівої нижньої шухляди. Випроставшися, він підвів сиву голову, весь червоний від цього зусилля.
— Копії, сер.
Сомс узяв папери. Його раптом вразила думка, що Гредмен дуже схожий на гладкого рябого собаку, якого вони тримали на ланцюзі в "Притулку", аж поки одного дня Флер наполягла, щоб його пустили на волю, після чого він одразу покусав куховарку, і його застрелили. Якщо спустити з ланцюга Гредмена, чи він теж покусає куховарку?
Стримавши свою легковажну фантазію, Сомс розгорнув шлюбний контракт. Він не переглядав його ось уже вісімнадцять років, відколи змінив заповіт після смерті батька й народження Флер. Він хотів подивитися, чи є в ньому слова "поки перебуває під опікою свого чоловіка". Так, слова ці були. Проценти з п'ятнадцяти тисяч фунтів (які він сплачує їй, не вираховуючи прибуткового податку), поки вона перебуває з ним у шлюбі, і потім, якщо вона залишиться вдовою, "dum casta" [79] — стародавні й досить гострі слова, вставлені, щоб забезпечити пристойну поведінку матері Флер. Крім того, заповіт закріплював за Аннет тисячу фунтів щорічно з тією самою умовою. Гаразд! Він повернув документи Гредменові який узяв їх, не

підводячи голови, крутнувся разом із стільцем, поклав на місце і провадив свої підрахунки.
— Гредмене! Мені не подобається становище в країні. У нас з'явилося забагато людей, позбавлених здорового глузду. Я хочу знайти спосіб, який забезпечить міс Флер від усіх неприємностей, що можуть постати в майбутньому.
Гредмен написав на промокальному папері цифру "2".
— Еге-е ж,— сказав він,— дух у нас неприємний.
— Звичайні запобіжні засоби проти можливих ексцесів не можна вважати достатніми.
— Та ні,— сказав Гредмен.
— Припустімо, що лейбористи прийдуть до влади або станеться щось навіть гірше! Найнебезпечніші люди — це фанатики. Візьміть, наприклад, Ірландію!
— Авжеж,— сказав Гредмен.
— Припустімо, я тепер відпишу їй усе з умовою, що діставатиму прибуток з капіталу, тоді з мене не зможуть узяти нічого, крім процентів, якщо вони, звичайно, не змінять закону.
Гредмен похитав головою й усміхнувся.
— О, вони цього не зроблять,— сказав він.
— Не знаю,— буркнув Сомс— Я їм не довіряю.
— Треба, щоб минуло два роки, сер; лише тоді капітал не обкладається податком на спадок.
Сомс пирхнув. Два роки! А йому ще тільки шістдесят п'ять.
— Не в тому річ. Складіть документ, що я відписую всю свою власність дітям міс Флер рівними частками, але, перш ніж вони вступлять у володіння нею, проценти йтимуть спочатку мені, а потім їй довічно, проте без попередньої виплати, і додайте пункт, що в тому разі, коли через якісь обставини вона втратить право на ренту, то гроші переходять у розпорядження її опікунів, яким належить використати їх в її інтересах цілковито за власним розсудом.
Гредмен прокректав:
— У вашому віці, сер, такі крайні заходи.. Ви втрачаєте контроль.
— Це моя справа,— гостро відповів Сомс
Гредмен написав на аркуші паперу: "Проценти довічно — попередня виплата — втрачає право на ренту — цілковито за власним розсудом..." і запитав:
— Хто ж опікуни? Можна взяти молодого містера Кінгсона; приємний чоловік і дуже надійний.
— Так, можна і його. Треба, щоб було троє. А от із Форсайтів я не бачу жодного, хто підходив би.
— Молодого містера Ніколаса ви не хочете? Він юрист. Ми доручали йому деякі справи.
— Він пороху не вигадає.
На обличчі Гредмена, масному від незліченних баранячих котлет, просочилася посмішка — посмішка людини, яка цілий день сидить.
— У його віці цього ще рано сподіватися, містере Сомсе.
— Чому? Скільки йому років? Сорок?
— Еге-е ж. Ще зовсім молодий.
— Гаразд, візьмемо його; але я хочу кого-небудь, хто був би своєю людиною. Нікого не придумаю.
— А як ви дивитеся на містера Валеріуса? Він уже вдома.
— Вел Дарті? Син такого батька?
— Гм-м,— промимрив Гредмен,— батько помер сім років тому... Не підходить за статутом.
— Атож,— сказав Сомс.— Я не хотів би зв'язуватися з ним.
Він підвівся. Гредмен раптом промовив:

— Якщо оподаткують капітал, сер, то можуть узятися й за опікунів. І ви нічого не виграєте. На вашому місці я б не поспішав.
— Це правда,— сказав Сомс.— Я так і зроблю. Ви вже повідомили на Вір-стріт, що будинок буде знесено?
— Ще ні. Наймачка дуже стара. Вона в такому віці, що, мабуть, не схоче виселятися.
— Хтозна. Тепер усіх посів дух неспокою.
— Все-таки щось не віриться, сер. Їй вісімдесят один рік.
— Надішліть попередження,— сказав Сомс.— Побачимо, що вона скаже. Ага, як справи містера Тімоті? Чи все влагоджено на той випадок...
— У мене вже є повний опис його майна. Меблі й картини всі оцінені, так що ми приблизно знаємо, чого можна сподіватися від аукціону. Проте мені буде шкода, як він помре. Боже милий! Я знаю містера Тімоті стільки років!
— Усі ми смертні,— мовив Сомс, беручи капелюха.
— Ато-ож,— сказав Гредмен,— але буде жаль: останній представник старого покоління! Може, мені перевірити скаргу пожильців будинку на Олд-Кемптон-стріт? Вони скаржаться, що їм заважає музика: ці губні гармонійки хоч кого доведуть до нестями.
— Перевірте. Мені треба забрати міс Флер і встигнути на чотиригодинний поїзд. До побачення, Гредмене.
— До побачення, містере Сомсе. Сподіваюся, що міс Флер...
— Вона здорова, але страшенно непосидюща.
— Еге-е,— прокректав Гредмен,— вона ж молода.
Сомс вийшов, думаючи: "Старий Гредмен! Якби він був молодший, я призначив би його опікуном. Немає своєї людини, на яку можна було б покластися цілком".
Залишивши цю заводь з її жовчною математичною точністю й неприродним спокоєм, він раптом подумав: "Під опікою! Чому ми дозволяємо в'їзд таким людям, як Профон, і не пускаємо роботящих німців?"— і був уражений, як глибоко занепокоїла його ця непатріотична думка. Але факт лишається фактом! Людина ніколи не має повного спокою. Її завжди що-небудь тривожить! І він попрямував на Грін-стріт.
Рівно через дві години Томас Гредмен, повернувшись разом із своїм стільцем, замкнув останню шухляду конторки і, поклавши в кишеню жилета в'язку ключів, таку велику, що вони випнулися у нього над печінкою, витер рукавом свій старий циліндр, узяв парасольку і вийшов надвір. Гладкий, присадкуватий, у застебнутому на всі гудзики сюртуку, він подався до ринку Ковент-Гарден. Щодня він робив цю прогулянку до станції метро Гайгейт і дорогою майже завжди провадив глибоко продуману операцію з купівлею овочів і фруктів. Хай собі народжуються нові покоління, змінюються фасони капелюхів, хай ведуться війни, вмирають старі Форсайти — Томас Гредмен, вірний і сивий, буде робити щоденні прогулянки й щоденно купувати належну кількість овочів. Часи вже не ті, і його син повернувся додому без ноги, і крамарі вже не дають гарненьких плетених кошиків, у яких він колись носив покупки додому, і це метро — щоправда, дуже зручна річ; проте йому нема чого скаржитися: якщо взяти до уваги його вік, здоров'я у нього непогане, і, пропрацювавши п'ятдесят чотири роки адвокатським клерком, він одержує цілих вісімсот фунтів на рік, але останнім часом йому трохи тривожно, бо це здебільшого комісійні за те, що він збирає квартирну плату, а тепер, коли нерухома власність Форсайтів перетворюється в капітал, це джерело виснажується, а життя дуже подорожчало, проте не варто турбуватися—"Всі ми в руці божій", як він любить повторювати; одначе нерухома власність у Лондоні — хтозна, що сказали б містер Роджер і містер Джеймс, коли б знали, за яку ціну продаються будинки: купують їх дуже неохоче, а містер

Сомс — він безнастанно клопочеться. Життя минає, і хтозна, що буде через двадцять один рік — а далі нема чого загадувати; проте здоров'я у нього чудове, і міс Флер гарненька дівчина; вона вийде заміж; але тепер чимало людей не мають дітей — сам він у двадцять два роки вже мав першу дитину; а містер Джоліон одружився, ще навчаючись у Кембріджі, й дитина його народилася того ж таки року — боже милий! Це було ще в 1870 році, задовго до того, як старий містер Джоліон — добрий знавець усякого нерухомого майна — забрав свій заповіт у містера Джеймса. Еге ж, так воно й було! То були часи, коли будинки швидко розкуповувалися, і не було цього хакі, і люди не підставляли одне одному ногу, щоб самим викрутитися з халепи; і огірки коштували два пенси; а дині були солодкі, як цукор! П'ятдесят років минуло, відколи він уперше переступив поріг контори містера Джеймса, і містер Джеймс сказав йому: "Ну, Гредмене, ти ще хлопчисько, тож учися і колись будеш заробляти п'ятсот фунтів на рік". І він учився, і боявся бога, і служив Форсайтам, і ввечері не їв м'яса — тільки овочі. Купивши "Джона Буля",— хоч цей екстравагантний журнал не дуже йому подобався,— він зайшов у метро зі своїм скромним пакунком в обгортковому папері й спустився ескалатором у глибини землі.

VI. ОСОБИСТЕ ЖИТТЯ СОМСА

Дорогою на Грін-стріт Сомсові спало на думку, що йому треба зайти до Думетріуса на Саффолк-стріт і довідатись, як стоять справи з продажем Крома-старшого, що належав Болдербі. Чого доброго, можна вважати, що ми воювали немарно, коли Крома-старшого із колекції Болдербі пустять тепер у продаж! Старий Болдербі помер, його син і внук загинули на війні, їхнє майно перейшло до якогось родича, котрий вирішив його розпродати, одні кажуть — через скрутне економічне становище Англії, інші — через те, що в нього астма.

Якщо картина дістанеться Думетріусові, ціна її неймовірно зросте, тому-то Сомсові треба було з'ясувати, чи не перехопив її Думетріус, а тоді вже він спробує перехопити її сам. Отож у Думетріуса Сомс завів розмову про те, чи не збільшився попит на Монтічеллі — адже тепер став модним живопис, схожий на що завгодно, тільки не на живопис; поговорив про майбутнє Джонса, згадав принагідно Бакстона Найта. І тільки, прощаючись, він додав:

— А Крома-старшого так і не думають продавати?

Спонуканий пихою расової переваги — саме на це й розраховував Сомс,— Думетріус відповів:

— Він буде мій, містере Форсайт.

Тремтіння його повік зміцнило Сомсове рішення написати спадкоємцеві Болдербі й підказати йому, що достойно повестися зі Кромом-старшим можна лише в один-єдиний спосіб: уникнувши посередництва перекупників. Він сказав Думетріусові:

— Ну що ж, бувайте здорові,— і пішов, збудивши його підозру.

На Грін-стріт Сомс довідався, що Флер пішла на весь вечір; вона хоче побути в Лондоні до завтра. Засмучений, він сів у таксі й поїхав на вокзал.

Додому він прибув близько шостої. Дихати було важко, кусали комарі, насувалася гроза. Забравши листи, він пішов у свою туалетну, щоб очиститися від Лондона.

Нецікава пошта: квитанція, рахунок за покупки Флер. Повідомлення про виставку гравюр. Лист, що починався:

"Сер!

Вважаю за свій обов'язок..."

Мабуть, прохання або щось неприємне. Він одразу подивився на підпис. Лист був без підпису! Недовірливо він повернув аркуш, оглянув кожний ріжок.

Оскільки Сомс не був громадським діячем, то йому ніколи не доводилося одержувати анонімних листів, і спершу він хотів був подерти його, як річ небезпечну; потім він вирішив прочитати його, як річ іще небезпечнішу.
"Сер!
Вважаю за свій обов'язок повідомити Вас, що, хоч я й не маю від цього ніякої користі, Ваша дружина зв'язалася з чужоземцем..."
Прочитавши це слово, Сомс машинально зупинився й поглянув на марку. Наскільки він міг розшифрувати нерозбірливі ієрогліфи, що їх пошта поставила у вигляді штемпеля, наприкінці там було щось схоже на "сі", а також видніло "т". Челсі? Ні! Беттерсі? Можливо! Він читав далі.
"Чужоземці всі однакові. Вигнати їх у шию! Цей тип зустрічається з Вашою дружиною двічі на тиждень. Я знаю це, бо бачив усе на власні очі, а дивитися, як дурять англійця,— мені як ніж у серце. Постежте, і Ви переконаєтесь, що я кажу правду. Я б не втручався, якби це не був клятий чужоземець.
Щиро Ваш"
Сомс кинув листа з таким відчуттям, наче, зайшовши в свою спальню, він побачив там безліч чорних тарганів. Анонімність листа підсилила огиду, яку він відчував цієї хвилини. І найгірше було, що ця тінь ховалася в глибинах його свідомості від того недільного вечора, коли Флер показала на Проспера Профона, що гуляв на лужку, й сказала: "Никає, проноза!" Хіба не це примусило його сьогодні переглянути свій заповіт і шлюбний контракт? А тепер анонімний негідник, який, очевидно, не має з цього ніякої користі — хіба що задовольняє свою ненависть до чужоземців, витяг це неподобство з мороку, де Сомс волів його лишити. Щоб оце він у такому віці довідався про таку ганьбу, яка заплямувала матір Флер! Він підняв лист із килима, розірвав надвоє, але потім, стримавши бажання подерти його на дрібні клапті, перечитав знову. Цієї хвилини він прийняв чи не найнепохитніше рішення в своєму житті. Він нізащо не погодиться, щоб його втягли в новий скандал. Ні! Хай там що він вирішить зробити — а його рішення має бути розважливо-обмірковане й далекоглядне — він не зробить жодного кроку, який міг би зашкодити Флер. Коли курс був визначений і думки його знову підкорилися керму волі, Сомс зробив свої обмивання. Його руки тремтіли, коли він витирав їх. На скандал він не піде, але треба вжити якихось заходів, щоб покласти цьому край! Він зайшов у кімнату дружини і постояв, озираючи її. Думка знайти який-небудь доказ, що викриє Аннет і дасть можливість загрожувати їй, навіть не набігла йому в голову. Доказів таких годі шукати — вона жінка надто практична. Думку стежити за нею він відкинув, перш ніж вона з'явилася,— надто добре запам'ятався йому досвід минулого. Ні! У нього не було нічого, крім цього розірваного листа від якогось анонімного негідника, чиє безсоромне втручання в його особисте життя обурило Сомса до краю. Використовувати цей лист дуже гидко, але, можливо, доведеться піти на це. Яке щастя, що Флер немає вдома! Стук у двері перервав його болісні роздуми.
— Містер Майкл Монт, сер, чекає у вітальні. Ви приймете його?
— Ні,— сказав Сомс.— Так, прийму. Зараз я зійду вниз.
Що завгодно, аби тільки на кілька хвилин дати спочинок думкам.
Майкл Монт у фланелевому костюмі стояв на веранді, курячи сигарету. Коли Сомс з'явився, він кинув її і пригладив рукою волосся.
До цього юнака у Сомса було особливе ставлення. Якщо підходити до нього із старосвітською міркою, це звичайнісінький шалапут, безвідповідальний жевжик, а проте в ньому є щось привабливе, особливо його весела манера висловлювати навпростець усе, що він думає.
— Заходьте,— сказав Сомс.— Ви вже пили чай?

Монт зайшов.
— Я думав, сер, Флер уже вдома, але я радий, що її немає. Річ у тім, що я... я страшенно в неї закохався; так страшенно закохався, що, думаю, краще сказати вам про це. Я розумію, що звертатися спочатку до батьків — звичай старомодний, але сподіваюся, ви мені пробачите. Я мав розмову з батьком, і він каже, що коли я стану влаштовувати своє життя, він допоможе мені. В усякому разі, ідея припала йому до вподоби. Я розповів йому про вашого Гойю.
— Он як!— сказав Сомс невимовно сухим голосом.— То ідея йому до вподоби?
— Так, сер. А вам?
Сомс ледь усміхнувся.
— Розумієте,— провадив Монт, крутячи в руках свого солом'яного бриля, тим часом як його волосся, вуха, брови, здавалося, стали сторч від хвилювання,— коли людина побувала на війні, вона не може не поспішати.
— Щоб одружитися, а потім кинути дружину,— поволі сказав Сомс.
— Тільки не Флер, сер. Уявіть себе на моєму місці!
Сомс відкашлявся. Аргумент такий переконливий, що нічого не скажеш.
— Флер іще надто молода.
— Та ні, сер! Тепер такі часи, що всі ми дуже старі. Мій батько здається мені справжнісіньким немовлям. Щоправда, він барт, і це загальмувало його.
— Барт?— перепитав Сомс.— Що воно таке?
— Баронет, сер. І я теж буду колись бартом. Але я спокутую цей титул.
— То їдьте собі куди-небудь і спокутуйте.
Юнак благально вигукнув:
— О ні, сер! Мені неодмінно треба бути десь тут, поблизу, інакше в мене вже ніяких шансів не лишиться. В усякому разі, ви ж дозволите Флер чинити на свій розсуд. Мадам ставиться до мене прихильно.
— Невже!— холодно сказав Сомс.
— Ви ж не відшиваєте мене, правда, ні?
І юнак подивився на Сомса так жалісно, що той усміхнувся.
— Хоч ви й вважаєте себе дуже старим,— сказав він,— але мені ви здаєтесь аж надто молодим. Вириватися в усьому наперед ще не є доказ зрілості.
— Гаразд, сер, щодо нашого віку хай буде по-вашому. Але щоб довести вам, наскільки це у мене серйозно, скажу одне: я взявся за діло.
— Радий це чути.
— Став компаньйоном одного видавця: мій старий труснув капшуком.
Сомс затулив долонею рота — він мало не сказав: "Боже, рятуй видавця!" Його сірі очі пильно вдивлялися у схвильоване обличчя юнака.
— Я нічого не маю проти вас, містере Монт, але Флер для мене все. Все, ви розумієте?
— Авжеж, сер, розумію; але для мене вона теж усе.
— Може, й так. В усякому разі, я радий, що ви розповіли мені. Гадаю, більше поки що немає про що говорити.
— Я знаю, сер, що все залежить від неї.
— Сподіваюся, що так воно буде ще довгий час.
— Ви не дуже підбадьорюєте мене,— раптом сказав Монт.
— Ні,— відповів Сомс,— бо, маючи чималий життєвий досвід, я не схвалюю поспішних одружень. Бувайте здорові, містере Монт. Я не розповім Флер того, що ви мені сказали.
— Ох!— зітхнув Монт.— За неї я ладен головою накласти. І вона це чудово знає.
— Мабуть, що так.

Сомс простяг йому руку. Неуважливий потиск, тяжке зітхання, і за мить гуркіт Монтового мотоцикла викликав в уяві картину густої куряви й поламаних кісток.
"Молоде покоління!"— неприязно подумав Сомс і вийшов на лужок. Садівники його щойно косили, і в саду пахло свіжим сіном — передгрозове повітря утримувало запахи над землею. Небо було пурпурове, тополі — чорні. Два-три човни пропливли по річці, поспішаючи сховатися від грози. "Три дні чудової погоди,— подумав Сомс,— а потім гроза!" Де ж Аннет? Мабуть, з тим бельгійцем,— вона ж молода! Вражений дивною поблажливістю цієї думки, він зайшов у альтанку й сів. Факт залишався фактом, і Сомс визнавав його: Флер важила для нього так багато, що дружина важила дуже мало — так, дуже мало; француженка, вона була для нього головним чином коханкою, а його вже мало цікавили такі речі! Дивно, що з його природженою поміркованістю й прагненням надійно вкласти свій капітал, Сомс завжди віддавав усю свою любов комусь одному. Спершу Айріні, тепер Флер. Він невиразно усвідомлював це, сидячи в альтанці, усвідомлював, як це небезпечно. Колись це призвело до катастрофи й скандалу, але тепер... тепер це його врятує! Він так любить Флер, що будь-що уникне нового скандалу. От якби йому дістатися до автора цього анонімного листа, він би провчив його за те, що той стромляє свого носа в чужі справи і скаламучує воду в ставку, коли інші бажають, щоб твань не спливала на поверхню!.. Далекий спалах, глухе гуркотіння, і по очеретяній покрівлі альтанки залопотіли перші великі краплі дощу. Проте Сомс сидів байдужий до всього, малюючи пальцем візерунки на запорошеному столику, що стояв у альтанці. Майбутнє Флер! "Я хочу, щоб перед нею прослалася рівна дорога,— думав він,— все інше не має значення в моєму віці". Як самотньо почуваєш себе в цьому житті! Що маєш, того ніяк не можна втримати! Одне викинеш із думки, його місце займає інше. І нічого не можна зберегти! Він простяг руку і зірвав червону троянду з гілки, що затуляла вікно. Квіти розцвітають і в'януть — дивна річ природа! Грім гуркотів і розкочувався на схід понад річкою; бліді блискавки сліпили йому очі; на тлі неба чітко вимальовувалися гострі верхівки тополь, рясний дощ періщив, плюскотів, закривши запоною альтанку, де сидів байдужий, задуманий Сомс.
Коли гроза минула, він вийшов із своєї схованки і рушив мокрою стежкою до берега річки.
Із очерету випливли два лебеді. Він їх знав і спинився, милуючись гордовито вигнутими шиями і великими зміїними головами, сповненими гідності. "А те, що я маю зробити, позбавлене всякої гідності!"— подумав він. Проте це треба зробити, а то може статися ще гірше. Аннет уже досі повернулася звідти, де вона була, бо настала обідня пора, і в міру того, як наближалася хвилина зустрічі з нею, він дедалі більше мучився, не знаючи, що сказати їй і як сказати. Йому набігла в голову нова болісна думка. А що, як вона схоче розлучитися з ним, щоб одружитися з цим чужоземцем? Ну що ж, хай собі хоче, він їй не дасть розлучення. Не для цього він одружився з нею. Образ Проспера Профона пройшов перед його очима недбалою ходою і заспокоїв його. Цей не з тих, що одружуються. Ні, ні! Хвилинний переляк змінився гнівом. "Хай він краще не попадається мені на очі,— подумав Сомс.— Покруч, що втілює..." Але що втілює в собі Проспер Профон? Та вже ж, нічого вартісного. А проте щось дуже реальне: аморальність, яку спустили з ланцюга, зневіру, яка никає в пошуках жертв. Аннет запозичила в нього вислів: "Je m'en fiche". Підозрілий суб'єкт! Чужинець, космополіт — продукт доби! Якщо й існує ще принизливіше слово, Сомс його не знав.

Лебеді повернули голови й дивилися повз нього у відому лиш їм далину. Один із них зашипів стиха, ворухнув хвостом, повернувся, наче підкоряючись повороту керма, і поплив геть. Другий поплив слідом за ним. Їхні білі тіла і струнке шиї зникли з його очей, і Сомс пішов до будинку.
Аннет була у вітальні, одягнена до обіду, і Сомс подумав, ідучи вгору сходами: "Людина гарна не словами, а ділами". Гарна! Окрім кількох слів про гардини у вітальні і про грозу, під час обіду, що відзначався невеликою кількістю і досконалою якістю, не відбулося ніякої розмови. Сомс нічого не пив. Трохи згодом він пішов у вітальню слідом за дружиною. Аннет курила сигарету на канапі між двома заскленими дверима. Вона відкинулася на спинку канапи, випроставши спину, в чорній сукні з глибоким викотом, заклавши ногу на ногу і напівзаплющивши свої блакитні очі; сіро-синій дим плинув з її червоних повних уст, каштанове волосся було пов'язане стрічкою; на ногах у неї були тоненькі шовкові панчохи й черевички на високих підборах, що підкреслювали крутий підйом. Гарна оздоба будь-якої вітальні! Сомс, затиснувши розірваний лист у руці, яку встромив глибоко в бокову кишеню свого смокінга, сказав:
— Я зачиню вікно, бо стає вогко.
Потім він спинився біля стіни й поглянув на Девіда Кокса, що прикрашав кремову панель.
Про що вона думає? За все своє життя він ніколи не міг зрозуміти жодної жінки, крім Флер, та і її не завжди! Серце його калатало. Але якщо вже він вирішив завести цю розмову, то зараз найзручніший для цього момент. Відвернувшись від Девіда Кокса, він витяг розірваного листа.
— Я одержав ось це.
Очі її розширилися і холодно втупилися в нього.
Сомс подав їй листа.
— Він роздертий, але прочитати можна.
І він знову повернувся до Девіда Кокса: морський пейзаж, гарні тони, але бракує динаміки. "Цікаво, що робить зараз цей суб'єкт,— думав він.— Я його ще здивую". Кутиком ока він бачив, що Аннет міцно стискає листа, її очі бігали туди-сюди під пофарбованими віями і насупленими підмальованими бровами. Вона опустила листа на коліна, злегка здригнулася, посміхнулась і сказала:
— Гидота!
— Цілком згоден,— сказав Сомс,— принизливо. Чи це правда?
Аннет прикусила білим зубом червону спідню губу.
— А що, коли правда?
Ані крихти сорому!
— Це все, що ти можеш сказати?
— Ні.
— Ну то кажи.
— А який у тому сенс?
Сомс сказав крижаним голосом:
— То ти визнаєш?
— Я нічого не визнаю. Ти дурень, коли таке питаєш. Такий чоловік, як ти, не повинен питати. Це небезпечно.
Сомс пройшовся по кімнаті, щоб придушити гнів, який клекотів у його душі.
— Чи ти пам'ятаєш,— сказав він, зупиняючись перед нею,— хто ти була, коли я одружився з тобою? Перевіряла рахунки в ресторані.
— А ти пам'ятаєш, що я була більш ніж удвічі молодша за тебе?
Сомс відвів очі, які зустрілися з її твердим поглядом, і знову підійшов до Девіда Кокса.

— Я не хочу заводити суперечку. Я вимагаю, щоб ти припинила цю... цю дружбу. Ця справа мене тривожить тільки з того погляду, що вона може зашкодити Флер.
— Ага, Флер!
— Так,— уперто сказав Сомс,— Флер. Вона твоя дитина, так само, як і моя.
— Дуже люб'язно, що ти визнаєш це!
— Чи ти зробиш так, як я тобі кажу?
— Я не хочу відповідати на таке запитання.
— То я тебе примушу.
Аннет посміхнулася.
— Ні, Сомсе,— сказала вона.— Ти безсилий мене примусити. Не кажи того, про що ти будеш шкодувати.
Від гніву на його чолі надулися жили. Він розкрив рота, щоб вилити свою лють, і не зміг. Аннет провадила:
— Таких листів ти більше не одержуватимеш. Це я обіцяю тобі. І цього досить.
Сомса пересмикнуло. Він відчував, що ця жінка, яка заслуговує, він сам не знав чого, поводиться з ним, як з дитиною.
— Коли двоє одружуються і живуть, як ми з тобою, Сомсе, то краще їм помовчати з приводу їхніх стосунків. Існують такі речі, які не слід виставляти на світло, бо люди будуть сміятися. Ти мовчатимеш; не заради мене, а заради себе. Ти старішаєш, а я ще ні. Ти зробив мене дуже практичною.
Сомс, який пережив усі відчуття, що їх переживає людина, коли їй здушили горлянку, повторив тупо:
— Я вимагаю, щоб ти припинила цю дружбу.
— А що, як я не припиню?
— Тоді... тоді я викреслю тебе з мого заповіту.
Очевидно, це не справило ніякого враження. Аннет засміялася.
— Ти житимеш іще довго, Сомсе.
— Ти... ти розбещена жінка,— сказав зненацька Сомс.
Аннет знизала плечима.
— Не думаю. Життя з тобою багато чого вбило в мені, це правда. Але я не розбещена жінка. Я розсудлива — оце і все. І ти теж станеш розсудливий, коли все добре обміркуєш.
— Я зустрінуся з цим чоловіком,— похмуро сказав Сомс,— і застережу його.
— Mon cher, ти просто смішний. Ти не хочеш мене, а все, що ти хочеш від мене, ти маєш; і ти вимагаєш, щоб усе інше в мені вмерло. Я нічого не визнаю, але в моєму віці, Сомсе, я не збираюсь зрікатися життя; отож послухай мене і втихомирся. Сама я теж не хочу нариватися на скандал, аж ніяк не хочу. А тепер хоч би що ти робив, більше я тобі нічого не скажу.
Вона простягла руку, взяла із столика французький роман і розгорнула його.
Сомс дивився на неї, неспроможний вимовити жодного слова — такі розбурхані були його почуття. Думка про того суб'єкта майже примушувала його жадати цю жінку, і, розкриваючи сутність їх взаємин, це лякало чоловіка, не схильного займатися самоаналізом. Не сказавши ані слова, він вийшов і зійшов сходами в свою картинну галерею. От що буває, коли одружуєшся з француженкою! А проте без неї не було б Флер! Вона виконала своє призначення.
"Вона має слушність,— думав він.— Я нічого не зроблю. Я навіть не знаю, чи правдивий цей лист". Інстинкт самозбереження попереджував його, що слід закрити всі люки, припинити доступ повітря і в такий спосіб загасити пожежу. Якщо не віриш у існування чогось, то його, вважай, і не існує.

Того вечора він прийшов до неї у спальню. Вона прийняла його, як завжди, спокійно, наче нічого не сталося. І він повернувся до своєї кімнати, сповнений дивним почуттям заспокоєння. Якщо не хочеш бачити, то не треба й бачити. А він не хоче і не схоче надалі. З цього немає ніякої користі — зовсім ніякої! Відкривши шухляду, він витяг із саше носову хусточку і рамку з фотографією Флер. Дивлячись на фото, він трохи посунув його вниз, і під ним з'явилося інше фото — давнє фото Айріні. Коли він стояв біля вікна, дивлячись на нього, пролунав крик сови. Сова пугукала, червоні троянди, здавалося, почервоніли ще дужче, знадвору війнуло пахощами липового цвіту. Боже! Тоді було по-іншому! Пристрасть!.. Пам'ять!.. Тлін!

VII. НА СЦЕНІ З'ЯВЛЯЄТЬСЯ ДЖУН

Коли хтось скульптор, слов'янин, коли йому довелося деякий час прожити в Нью-Йорку, коли він егоїст і не має грошей, то де ж йому опинитися, як не в майстерні Джун Форсайт у Чізіку на березі Темзи. Вечір шостого липня Борис Струмоловський,— кілька його робіт експонувалися тут тому, що в інших місцях їх поки що не приймали як занадто передові,— почав дуже вдало: задумлива й урочиста мовчазність, яка робила його схожим на Христа, на диво личила його молодому, круглому, вилицюватому обличчю, обрамленому золотавим волоссям із гривкою над лобом, як у дівчини. Джун була знайома з ним три тижні, і він досі здавався їй живим втіленням геніальності й надією майбутнього: щось на зразок зірки Сходу, яка примандрувала на сліпий до краси Захід. До цього вечора основною темою його розмови були враження від Сполучених Штатів, порох яких він щойно струсив зі своїх ніг,— країни, на його думку, такої варварської з усіх поглядів, що він майже нічого там не продав та ще й викликав підозру поліції; в цієї країни, казав він, немає свого расового обличчя, немає ані свободи, ані рівності, ані братерства, немає принципів, традицій, смаку — одне слово, немає душі. Він залишив її, бо вона була йому ненависна, і приїхав у єдину країну, де можна жити по-людському. В хвилини самотності Джун думала про нього з жалем, стоячи перед його твореннями — страхітливими, але могутніми й символічними, коли їх розтлумачать. Те, що Борис, у ореолі золотавого волосся, яке створювало враження раннього італійського живопису, забуває про все на світі, захоплений своєю геніальністю,— єдина безперечна ознака, за якою можна визначити справжнього генія,— те, що він усе одно "бідолашка", хвилювало її гаряче серце так глибоко, що в ньому майже не залишилося місця для Пола Поста. І вона вже почала вживати заходів, щоб очистити свою галерею, збираючись заповнити її шедеврами Струмоловського. Проте відразу ж виявилося, що це справа нелегка. Пол Пост опирався, Воспович глузував. З усім запалом геніальності, якої вона не заперечувала й досі, вони вимагали, щоб галерея лишалася в їхньому розпорядженні принаймні ще півтора тижні. Наплив американців зменшується — незабаром почнеться відплив. Скористатися напливом американців — їхня єдина надія, їхній рятунок, адже в цій "проклятущій" країні до мистецтва всім абсолютно байдуже. Джун поступилася. Зрештою, Борис не буде заперечувати проти того, що вони скористаються напливом американців, яких він так глибоко зневажає. Увечері вона пояснила це Борисові без свідків, як не рахувати Ганни Гобді, котра робила гравюри на середньовічні теми, і Джіммі Португала, редактора журналу "Неоартист". Вона пояснила це йому з тією щирою безпосередністю, яку постійне спілкування з неоартистичним світом неспроможне було придушити в її гарячому, великодушному серці. Проте не минуло ще й двох хвилин, відколи він порушив свою христоподібну мовчанку, як Джун почала поводити своїми синіми очима, як кішка хвостом. Це, сказав він, характерно для Англії, найегоїстичнішої країни в світі; країни, що ссе кров інших країн, висушує мозок і серце ірландців, індусів, єгиптян, бурів і

бірманців, усіх найпрекрасніших народів світу; жорстокої, лицемірної Англії! Саме цього він і сподівався, приїхавши в країну, де завжди стоїть туман, а люди — геть усі крамарі, зовсім сліпі до мистецтва, погрузлі в гендлярстві й найгрубішому матеріалізмі. Чуючи, як Ганна Гобді бурмоче: "Слухайте, слухайте!", а Джіммі Португал стиха хихоче, Джун почервоніла і раптом вибухнула:
— То чого ж ви сюди приїхали? Ми вас не запрошували.
Струмоловський аж ніяк не сподівався від неї подібного зауваження, тож він тільки простяг руку і взяв сигарету.
— Англія ніколи не любила ідеалістів,— сказав він.
Але образа сколихнула щось первісно англійське в душі Джун; в ній прокинулося успадковане від старого Джоліона почуття справедливості.
— Ви користуєтеся нашою гостинністю, їсте наш хліб,— сказала вона,— а тоді ще й паплюжите нас. На вашу думку, може, це й чесно, але на мою думку — ні.
Вона раптом відкрила те, що інші відкрили давно: товсту шкіру, якою часом захищається чутливість генія. Молоде простодушне обличчя Струмоловського сповнилося злостивого глуму.
— Який там ваш хліб! Ніхто не їсть вашого хліба. Ми беремо тільки те, що нам належить, десяту частину того, що нам належить. Ви пошкодуєте про свої слова, міс Форсайт.
— Ні,— сказала Джун,— не пошкодую.
— Ет! Ми чудово знаємо, ми, художники: ви приймаєте нас, щоб дістати від нас якомога більше зиску. Мені від вас нічого не треба,— і, затягнувшися сигаретою Джун, він випустив хмару диму.
Ображене самолюбство породило в ній крижаний подих рішучості.
— Ну що ж, гаразд. Можете забирати свої твори.
І майже водночас вона подумала: "Бідолашний юнак! Живе він на горищі, і, мабуть, у нього навіть на таксі немає грошей. Та ще й перед цими людьми! Це ж справжній сором!"
Молодий Струмоловський енергійно труснув головою; його волосся, густе, рівне, гладеньке, наче із золота, при цьому не розкуйовдилося.
— Я можу прожити і без грошей,— відповів він пронизливим голосом.— Мені часто доводилося так жити заради мого мистецтва. Це ви, буржуазія, примушуєте нас витрачати гроші.
Ці слова вдарили Джун, як камінь у ребра. Після всього, що вона зробила для мистецтва, жила його тривогами, піклувалася про його "бідолашок"! Вона підшукувала потрібні слова, коли двері відчинилися і її покоївка-австрійка тихо сказала:
— До вас прийшла молода леді, gnadiges Fraulein [80].
— Де вона?
— У їдальні.
Кинувши погляд на Бориса Струмоловського, Ганну Гобді і Джіммі Португала, Джун нічого не сказала і вийшла з досить-таки розбурханими почуттями. Зайшовши до їдальні, вона побачила, що молода леді — це Флер, дуже гарненька, хоч і бліда. В цю хвилину душевної зневіри "бідолашка" її власної породи стала справжньою розрадою для Джун, яка відчувала інстинктивну схильність до гомеопатичних методів лікування.
Дівчина прийшла, напевно, з приводу Джона, а якщо й ні, то принаймні з метою вивідати дещо в неї. І Джун відчула, що подати кому-небудь допомогу — це єдина стерпна для неї в цю хвилину справа.
— Отже, ви таки згадали про моє запрошення.
— Так. Який у вас гарненький будиночок! Але, прошу вас, якщо у вас гості і я прийшла невчасно, то скажіть, я піду.

— Е, ні,— відповіла Джун.— Нехай трохи поваряться у власному соку. Ви прийшли через Джона?
— Ви говорили тоді, що, на вашу думку, нам слід усе розповісти. Ну так от, я все знаю.
— Он як!—сказала Джун.— Неприємна історія, правда?
Вони стояли одна проти одної перед маленьким непокритим столом, за яким Джун звичайно обідала. У вазі на столі красувався великий букет ісландських маків; дівчина підвела руку і торкнула їх пальцем у рукавичці. Джун раптом сподобалася її новомодна сукня з оборками на боках і звужена нижче колін — чарівний колір, ясно-синій, як цвіт льону.
"З неї можна малювати картину",— подумала Джун. Її кімнатка з побіленими стінами, з підлогою й каміном із старовинних рожевих кахлів і загратованим вікном, крізь яке світило надвечірнє сонячне проміння, ніколи ще не здавалася такою чарівною, як тепер, коли вона правила за тло для постаті цієї молодої дівчини з молочно-білим, ледь насупленим обличчям. В її пам'яті виник несподівано яскравий спогад: яка гарна вона сама була в ті давні дні, коли в її серці панував Філіп Босіні, померлий коханий, який покинув її, щоб навіки розірвати подружній зв'язок Айріні з батьком цієї дівчини. Чи Флер довідалася і про це теж?
— Ну то що ж ви думаєте робити?— запитала вона.
Флер помовчала і відповіла лише через кілька секунд:
— Я не хочу, щоб Джон страждав. Мені треба побачити його ще раз і покласти всьому край.
— Ви збираєтесь покласти всьому край?
— А хіба є інша рада?
Дівчина раптом здалася Джун нестерпно млявою.
— Мабуть, ви маєте слушність,— пробурмотіла вона.— Я знаю, що мій батько теж такої думки; але... я сама ніколи б так не вчинила. Я не вмію пливти за течією.
Яка врівноважена й обережна ця дівчина; як холодно звучить її голос!
— Люди вважають, що я закохана.
— А хіба ні?
Флер знизала плечима. "Можна було б здогадатися відразу,— подумала Джун.— Адже вона Сомсова дочка — риба! А проте він!.."
— То чого ж вам треба від мене?— запитала вона з відразою.
— Чи не можна мені побачитися тут завтра із Джоном, коли він їхатиме до Голлі? Він прийде, якщо ви напишете йому сьогодні. А потім, може, ви заспокоїте їх там, у Робін-Гілі, що всьому кінець і що їм не треба розповідати Джонові про його матір.
— Гаразд!—різко сказала Джун.— Я напишу зараз, а ви пошлете листа. Завтра о пів на третю. Мене не буде.
Вона сіла за маленький письмовий стіл, який стояв у кутку кімнати. Коли, закінчивши листа, вона повернулася, Флер і досі торкала маки пальцями в рукавичках.
Джун наклеїла марку.
— Ось вам лист. Якщо ви не закохані, то, звичайно, немає про що говорити. Джонові пощастило.
Флер узяла листа.
— Дуже вам вдячна!
"Нечуле дівчисько!"—подумала Джун.
Щоб Джон, син її батька, любив Сомсову дочку і був нелюбий їй! Ганьба, та й годі!
— Це все?

Флер кивнула головою. Її оборки заколихалися й затремтіли, коли вона пішла, похитуючись, до дверей.
— До побачення!
— До побачення!.. До побачення... модний метелику!— пробурмотіла Джун, зачиняючи двері.— Ото ще сімейка!
І вона повернулася в майстерню. Борис Струмоловський мовчав, схожий на Христа, Джіммі Португал кляв усіх, окрім тієї групи, за дорученням якої видавав "Неоартиста". Серед тих, на кого сипалися його прокльони, був Ерік Коблі, а також кілька інших геніїв, які в той чи інший час займали перше місце у репертуарі Джун, знаходячи в неї допомогу й поклоніння. Її охопило почуття безнадії і огиди, і вона відійшла до вікна, щоб вітер з річки розвіяв ці скрипучі слова.
Але коли Джіммі Португал нарешті виговорився і пішов з Ганною Гобді, вона сіла й півгодини умовляла молодого Струмоловського, обіцяючи йому принаймні місяць американського щастя, так що коли він пішов, його ореол сяяв непотьмареним блиском. "Хоч би там що,— думала Джун,— а Борисом не можна не захоплюватися".
VIII. ЗАКУСИВШИ ВУДИЛА
Знати, що ти один проти всіх,— дає велику полегкість деяким натурам. Коли Флер вийшла від Джун, її не мучили докори сумління. Прочитавши осуд і обурення в синіх очах своєї маленької родички, вона зраділа цьому доказові того, що обдурила її, і відчула зневагу до Джун за те, що ця підстаркувата ідеалістка не здогадалася, чого їй треба насправді.
Так вона й покладе всьому край! Аякже! Скоро вона їм покаже, що це тільки початок. І вона всміхнулася сама до себе на імперіалі автобуса, що віз її назад до Мейфера. Але усмішка згасла, затьмарена тінню страху і тривоги. Чи зможе вона подолати Джона? Вона закусила вудила, але чи примусить вона і його закусити їх? Вона знає правду, знає, яка небезпечна затримка,— він не знає ні того, ні того; ось у чому різниця.
"А що, як розповісти йому,— міркувала вона.— Може, так буде безпечніше?" Цей безглуздий збіг обставин не має права занапастити їхнє кохання. Джон повинен зрозуміти це. Вони не можуть дозволити, щоб таке сталося! З доконаним фактом люди завжди миряться рано чи пізно. Від цієї філософської думки, досить глибокої як на її вік, вона перейшла до іншого міркування, менш філософського. Якщо вона переконає Джона негайно взяти таємний шлюб, а згодом він довідається, що вона знала правду,— що тоді? Джон ненавидить усякі хитрування. Знову ж таки, чи не краще йому розповісти? Але обличчя його матері, що постало перед її очима, утримувало її від цього наміру. Флер побоювалася. Його мати має над ним владу; можливо, навіть більшу, ніж вона. Хто знає? Крок занадто ризикований. Поринувши в ці підсвідомі роздуми, Флер проминула Грін-стріт і доїхала аж до готелю "Рітц". Там вона вийшла з автобуса і пішла назад уздовж огорожі Грін-парку. Гроза обмила кожне дерево; з листя ще капало. Важкі краплини падали на оборки її сукні, і, щоб не змокнути, вона перейшла на протилежний бік вулиці під вікна клубу "Айсіум". Підвівши раптом погляд, вона побачила у вікні мосьє Профона з якимсь високим гладким чоловіком. Повертаючи на Грін-стріт, вона почула, що її гукають, і побачила "пронозу"— він наздогнав її. Профон скинув капелюха — лискучий котелок, які вона особливо ненавиділа.
— Добрий вечір, міс Форсайд. Чи не можу я зробити вам яку-небудь невеличку послугу?
— Так, перейдіть на той бік.
— Отакої! Чому ви мене не любите?
— Не люблю?
— Скидається на те.

— Ну що ж, причина ось яка: через вас у мене з'явилося почуття, що жити на світі не варто.
Мосьє Профон посміхнувся.
— Та що ви, міс Форсайд, не треба журитися. Все буде гаразд. В житті немає нічого тривалого.
— Ні, є і тривале,— вигукнула Флер,— принаймні для мене,— особливо любов і відраза.
— Ваші слова мене трохи засмучують.
— А я гадала, що ніщо не може ані засмутити, ані потішити вас.
— Я не люблю надокучати людям, а тому вирушаю у подорож на своїй яхті.
Флер поглянула на нього здивовано.
— Куди?
— Іду у невеличке плавання на південь Тихого океану або ще куди-небудь,— відповів мосьє Профон.
Флер відчула водночас і полегшення, і образу. Очевидно, він хотів цим сказати, що пориває з її матір'ю. Як він насмілюється мати з нею якісь стосунки і як він насмілюється їх розривати?
— До побачення, міс Форсайд! Вітайте від мене місіс Дарті. Насправді я не такий лихий, як вам здається. До побачення!
Флер пішла, а він залишився стояти з капелюхом у руці. Крадькома озирнувшись, вона побачила, що він — елегантний і дебелий — прямує назад до клубу.
"Ця людина не може навіть щиро любити,— подумала вона.— Що ж робитиме мама?"
Тієї ночі сни її були уривчасті й тривожні; вона встала невиспана й розбита і відразу почала вивчати альманах Вітейкера. Кожен Форсайт інстинктивно розуміє, що у будь-якій ситуації все вирішують факти. Якщо вона й подолає Джонове упередження, але не матиме точного плану, як виконати їхнє відчайдушне рішення, то нічого з того не вийде! Гортаючи неоціненний довідник, вона дізналася: треба, щоб їм минув двадцять один рік, бо інакше потрібна чиясь згода, якої, звичайно, ніхто не дасть; потім вона заблудилася серед відомостей про дозволи, метрики, терміни, округи й зрештою дійшла до слів "фальшиве свідчення". Але то дурниця! Що ж тут такого, коли вони додадуть собі віку, щоб одружитися з любові! За сніданком вона майже нічого не їла і зразу ж повернулася до Вітейкера. Що більше вона вивчала його, то менше почувала певності, аж поки, повільно гортаючи сторінки, дійшла до відомостей про Шотландію. Виявляється, там можна одружитися без усякої безглуздої тяганини. Їй треба тільки поїхати і прожити там двадцять один день, а тоді приїде Джон, і в присутності двох свідків вони оголосять себе одруженими. Більше того — вони й справді будуть одружені! Оце найкращий вихід; і Флер одразу почала перебирати в пам'яті своїх шкільних подруг. Так, Мері Лем живе в Едінбурзі, і вона мила дівчина. І в неї є брат. Вона може прогостювати двадцять один день у Мері Лем — вони вдвох із братом будуть свідками. Флер чудово знала, що дехто з дівчат вважав би це зовсім непотрібним і що їй досить було б поїхати куди-небудь з Джоном на неділю, а потім сказати батькам: "Ми вже фактично одружені, тепер нам треба одружитися по закону". Але у Флер було доволі форсайтівської крові; вона відчувала сумнівність такого вчинку і наперед боялася, уявляючи собі вираз батькового обличчя, коли він почує цю новину. До того ж Джон може і не погодитися на такий крок; він так їй вірить, вона не повинна принижувати себе в його очах. Ні! Краще звернутися до Мері Лем, і тепер якраз зручна пора їхати в Шотландію. Трохи заспокоївшись, Флер спакувала речі, щасливо уникла зустрічі з тіткою і поїхала автобусом у Чізік. Прибула вона зарано і пішла в К'ю-гарденз, проте не знайшла спокою

серед клумб, дерев з табличками і широких зелених лужків. Підкріпившись бутербродами з анчоусовим паштетом і випивши кави, вона повернулася в Чізік і подзвонила біля дверей Джун. Австрійка провела її в їдальню. Тепер, коли Флер знала, що саме заважає їй і Джонові поєднатися, її потяг до нього збільшився вдесятеро, наче він був іграшкою з гострими краями чи отруйною фарбою, що їх у неї, бувало, відбирали в дитинстві. Якщо їй не пощастить домогтися свого і заволодіти Джоном назавжди, їй здавалося, що вона помре з горя. Правдами чи неправдами вона мусить заволодіти ним — і заволодіє! Над каміном з рожевих кахлів висіло кругле тьмяне дзеркало з дуже старим склом. Вона стояла і дивилася на своє обличчя — бліде, з темними тінями під очима; її пронизував легенький нервовий дрож. Задзвонив дзвінок, і, визирнувши крадькома у вікно, вона побачила Джона: він стояв на порозі, пригладжуючи волосся і проводячи рукою по губах, наче теж намагався придушити нервовий трепет.
Коли він зайшов, вона сиділа спиною до дверей на одному з двох стільців з плетеними сидіннями і зразу ж сказала:
— Сідай, Джоне, нам треба серйозно поговорити.
Джон сів на стіл біля неї, і вона провадила, не дивлячись на нього:
— Якщо ти не хочеш втратити мене, ми повинні одружитися.
Джон широко розплющив очі.
— Що таке? Якась новина?
— Ні, але я відчула загрозу в Робін-Гілі й у себе вдома.
— Але ж...— затинаючись, мовив Джон,— але ж у Робін-Гілі все було спокійно... і мені не сказали нічого.
— Але вони стануть нам на заваді. Обличчя твоєї матері сказало мені це зовсім виразно. І обличчя мого батька теж.
— Ти встигла його побачити?
Флер кивнула головою. Можна трохи прибрехати. Хіба це має значення?
— Проте я не розумію,— збуджено сказав Джон,— чому вони такі затяті, коли минуло стільки років.
Флер підвела на нього погляд.
— Може, ти не дуже любиш мене?
— Не дуже люблю тебе! Та я!..
— То зроби так, щоб я була твоя напевно.
— Не кажучи їм?
— Скажеш потім.
Джон мовчав. Наскільки старшим він здавався тепер, ніж того дня лише два місяці тому, коли вона побачила його вперше,— не менше як на два роки!
— Це страшенно вразило б маму,— сказав він.
Флер забрала руку.
— Треба вибирати.
Джон скочив із столу і став перед нею навколішки.
— Але чому не сказати їм? Вони не можуть завадити нам, Флер!
— Ні, можуть! Кажу тобі, можуть.
— Як саме?
— Ми цілком залежні від них. Обмежать нас у грошах, обмежать у іншому. Я не дуже терпляча, Джоне.
— Але ж ми вдаємося до обману.
Флер підвелася.
— Отже, ти не любиш мене по-справжньому, інакше ти б не вагався. "Або ж він тремтить перед поглядом долі..."
Обнявши дівчину за стан, Джон примусив її сісти. Вона поквапливо провадила:

— Я все обміркувала. Треба тільки поїхати в Шотландію. Коли ми одружимося, вони швидко звикнуть до цього. Люди завжди звикають до фактів. Невже ти не розумієш, Джоне?
— Але так вразити їх!
Отже, він швидше ладен вразити її, ніж своїх батьків!
— Гаразд. Пусти мене!
Джон підвівся і заступив двері.
— Мабуть, ти маєш слушність,— сказав він поволі.— Але я хочу подумати.
Вона бачила, що в ньому вирують почуття, які рвуться назовні, але вона не хотіла допомогти йому. Цієї миті вона ненавиділа себе і майже ненавиділа його. Чому їй доводиться самій захищати їхнє кохання? Це несправедливо. І тоді вона побачила його очі, які світилися обожнюванням і тривогою.
— Не дивися на мене так! Я хочу тільки одного: не втратити тебе, Джоне.
— Ти не можеш втратити мене, поки я тобі потрібний.
— Ні, можу.
Джон поклав руки їй на плечі.
— Флер, ти, може, довідалася що-небудь і не хочеш мені сказати?
Це було пряме запитання, якого вона боялася. Вона подивилася йому просто в очі й відповіла:
— Ні.
Вона спалила свої кораблі, але хіба це має яке-небудь значення, коли вона прагне одного — заволодіти ним. Він пробачить їй. І, обійнявши його за шию, вона поцілувала його в губи. Вона доможеться свого! Вона відчувала це в прискореному битті його серця, що калатало біля її власного, в тому, як він заплющив очі.
— Я хочу бути певною! Хочу бути певною!— шепотіла вона.— Обіцяй.
Джон не відповідав. Його обличчя застигло від страшної тривоги. Нарешті він сказав:
— Це однаково, що вдарити їх. Мені треба трохи подумати, Флер. Справді, треба.
Флер випручалася з його обіймів.
— Он як! Гаразд!
І зненацька вона зайшлася сльозами від зневіри, сорому і нервового напруження. Наступні п'ять хвилин були сповнені суцільної муки. Джон виявив безмірне каяття і безмежну ніжність, але обіцянки не дав. Хоч як їй хотілося вигукнути: "Гаразд! Якщо ти любиш мене не досить міцно, то прощавай!"— проте вона не зважилася. Звикнувши змалку домагатися свого, вона була збентежена тим, що не може подолати опору такого юного, ніжного і люблячого хлопця. Вона хотіла відштовхнути його від себе, дошкулити йому гнівом і холодом, але знову не зважилася. Свідомість того, що вона підмовляє його на непоправний вчинок, ослаблювала все — і щирість докорів, і щирість пристрасті; навіть її поцілунки були позбавлені зваби, яку вона хотіла вкласти у них. Це коротке бурхливе побачення закінчилося без ніяких наслідків.
— Може, хочете чаю, gnadiges Fraulein?
Відштовхнувши Джона, вона вигукнула:
— Ні, ні, дякую! Я вже йду.
І, перш ніж він устиг затримати її, вийшла.
Вона йшла, крадькома озираючись і витираючи щоки, що взялися червоними плямами, сердита і вкрай зневірена. Вона так глибоко зворушила Джона, а проте їй не пощастило домогтися від нього ніяких певних обіцянок! Але що непевнішим, сумнівнішим здавалося їй майбутнє, то дужче "бажання володіти" всмоктувалося в глибини її серця, наче якийсь кліщ!

На Грін-стріт нікого не було вдома. Вініфред пішла з Імоджен дивитися п'єсу, яку одні вважали алегоричною, а інші "дуже, знаєте, захоплюючою". Вініфред і Імоджен пішли, повіривши тим "іншим". Флер поїхала на Педдінгтонський вокзал. Вітер, що вривався у вікна вагона і освіжав її гарячі щоки, приносив запахи цегелень Вест-Дрейтона і пізніх покосів. Квіти, які зовсім недавно наче самі віддавалися в руки, тепер наїжилися гострими колючками. Але золота квітка, вплетена у терновий вінок, була ще прекраснішою і жаданішою для її впертого серця.

IX. НАДТО ПІЗНО

Коли Флер приїхала додому, атмосфера там була така дивна, що дівчина, хоч яка заклопотана своїми переживаннями, не могла цього не помітити. Мати відгородилася від усіх якоюсь похмурою задумою; батько сховався у виноградну теплицю поміркувати про людську долю. Обоє наче води в рот понабирали. "Через мене?— подумала Флер.— Чи через Профона?" Матері вона сказала:

— Що з батьком?

Мати тільки знизала плечима.

У батька спитала:

— Що з мамою?

Батько відповів:

— З мамою? А що з нею могло статись?— І гостро поглянув на неї.

— До речі,— мовила Флер,— мосьє Профон вирушає на своїй яхті в "невеличке" плавання по Тихому океану.

Сомс уважно розглядав лозу, на якій не росло жодного грона.

— Нікудишній виноград,— сказав він.— У мене був молодий Монт. Розпитував дещо про тебе.

— Справді? Він тобі подобається, тату?

— Він... він продукт свого часу, як і вся теперішня молодь.

— А чим був ти в його роки, татусю?

Сомс невесело посміхнувся.

— Ми працювали, а не розважалися літаками, автомобілями та залицянням.

— А ти ніколи не залицявся?

Вона уникала дивитись на нього, але бачила його досить добре. Його бліде обличчя почервоніло, а брови, в яких крізь сивину ще прозирали чорні волосинки, зійшлися докупи.

— Я не мав ані часу, ані бажання фліртувати.

— Може, в тебе була якась велика пристрасть?

Сомс пильно подивився на неї.

— Так, коли хочеш знати, і добра я від неї не зазнав.

Він рушив уздовж труб водяного опалення. Флер, ледь чутно ступаючи, мовчки пішла за ним.

— Розкажи мені про це, тату.

Сомс спинився.

— Навіщо тобі у твоєму віці знати про такі речі?

— Вона жива?

Він кивнув головою.

— І одружена?

— Так.

— Це мати Джона Форсайта, правда? І вона була твоєю першою дружиною.

Флер сказала це інтуїтивно. Звичайно, причиною його опору було побоювання, щоб дочка не довідалася про ту давню рану, завдану його гордості. Але його реакція вразила її. Цей старий, завжди спокійний чоловік несподівано здригнувся, наче його вдарили, і в його голосі прозвучав гострий біль:

— Хто тобі сказав? Якщо твоя тітка, то... Для мене нестерпно, коли про це згадують.
— Але ж, татусю,— лагідно мовила Флер,— це дуже давня історія.
— Давня чи ні, я...
Флер стояла і гладила його руку.
— Я намагався забути,— сказав він раптом.— Я не хочу, щоб мені нагадували.— А потім, ніби даючи волю обуренню, яке довго носив у душі, додав:— Тепер люди цього не розуміють. Так, велика пристрасть! Ніхто не знає, що це таке.
— Я знаю,— промовила Флер майже пошепки.
Сомс, що стояв до неї спиною, рвучко обернувся.
— Що ти таке кажеш! Ти ж іще дитина!
— Мабуть, я успадкувала це, тату.
— Що?!
— Так, до її сина.
Він сполотнів, зробився білий як крейда, і вона знала, що і з нею діється те саме. Вони стояли, дивлячись одне на одного, у паркій духоті, що пахла розпушеною землею, геранню в горщиках і буйно-зеленим виноградним листям.
— Це безумство,— нарешті прошепотів Сомс пересохлими губами.
Ледь чутно Флер відповіла:
— Не гнівайся, тату. Я нічого не можу з собою вдіяти.
Але вона й сама бачила, що він не гнівається; він був тільки зляканий, дуже зляканий.
— Я думав,— пробурмотів він,— що це безглузде захоплення давно минулось.
— О ні! Воно стало вдесятеро сильніше.
Сомс ударив кулаком по трубі. Цей вияв безпорадності розчулив Флер, яка зовсім не боялася батька, анітрохи.
— Татусю!— сказала вона.— Ти ж знаєш: що має бути, того не минути.
— "Не минути",— повторив Сомс— Ти не знаєш, що говориш. Тому хлопцеві теж усе відомо?
Флер зашарілася.
— Ще ні.
Він знову відвернувся від неї і, трохи піднявши одне плече, зосереджено розглядав стики труб.
— Мені це просто бридко,— раптом сказав він.— Так бридко, що далі нікуди. Син того чоловіка! Це... це протиприродно.
Флер майже несвідомо відзначила, що він не сказав: "Син тієї жінки",— і в неї знову запрацювала інтуїція.
Невже привид тієї великої пристрасті ще й досі ховається в його серці?
Вона взяла його під руку.
— Джонів батько зовсім хворий і старий; я бачила його.
— Ти?..
— Так, я їздила туди з Джоном. Я бачила їх обох.
— І що ж вони тобі сказали?
— Нічого. Вони були дуже ввічливі.
— Ще б пак.
Він знову почав розглядати труби, а потім несподівано сказав:
— Мені треба обміркувати все це. Ввечері ми повернемося до цієї розмови.
Вона знала, що сперечатись марно, і тихенько вийшла, а він залишився в теплиці, так само дивлячись на труби. Вона пройшлася садком між кущами малини й смородини, не відчуваючи ніякого бажання їсти ягоди. Два місяці тому серце її не знало ніяких турбот! І навіть два дні тому, доки ще Проспер Профон не розповів їй про все це. А тепер їй здавалося, що вона заплуталась у павутинні пристрастей, законних прав, гніту й бунту,

зв'язана путами кохання й ненависті. В цю чорну хвилину зневіри навіть вона, з її твердою вдачею, не бачила ніякої ради. Що робити, як підкорити обставини своїй волі і здобути те, чого бажає її серце? І раптом, обійшовши високий самшитовий живопліт, вона зіткнулася з матір'ю, яка кудись поспішала, тримаючи в руці розгорненого листа. Груди її схвильовано здіймалися, очі були широко розплющені, щоки палали. Флер відразу подумала: "Це яхта! Бідна мама!"
Аннет злякано підвела на неї широко розплющені очі і сказала:
— J 'ai la migraine [81].
— Я дуже співчуваю тобі, мамо.
— О так! Ви мені співчуваєте — ти і твій батько.
— Але ж, мамо, я й справді тобі співчуваю. Я знаю, який це неприємний біль.
Злякані очі Аннет розплющилися ще ширше, аж стало видно білки.
— Бідолашна невинна дівчинка!— промовила вона.
Це просто неймовірно, щоб її мати, завжди така витримана й розсудлива, ходила з таким виглядом і говорила такі речі! Як це страшно! Батько, мати, вона сама! А ще два місяці тому вони, здавалося, мали все, що можна бажати на цьому світі.
Аннет зім'яла в руці листа. Флер зрозуміла: треба вдати, ніби вона нічого не помітила.
— Чи не можу я зарадити чимось твоїй мігрені, мамо?
Аннет похитала головою і пішла далі, погойдуючи стегнами.
"Як це жорстоко!— подумала Флер.— А я ще раділа! От суб'єкт! Чому такі, як він, ходять по світу, псують людям життя! Мабуть, мама йому надокучила. Яке він має право, щоб моя мама йому надокучила? Яке право?" І від цієї думки, такої природної і такої дивної, Флер засміялася коротким, здушеним сміхом.
Звичайно, їй треба б радіти, але чому тут радіти? Батькові це байдуже. А матері, мабуть, ні? Вона зайшла в садок і сіла під вишнею. Десь у верхівці зітхав вітер; крізь зелене листя проглядало синє-синє небо і сліпучо-білі хмари — важкі білі хмари, без яких майже ніколи не буває річкового краєвиду. Бджоли, ховаючись од вітру, тихо гули, а на буйно-зелену траву падали густі тіні фруктових дерев, які її батько посадив двадцять п'ять років тому. Пташки замовкли майже всі, вже не кувала зозуля, чути було тільки туркіт горлиці. Подихи, гудіння і туркіт літа недовго заспокоювали її збуджені нерви. Спершись руками на коліна, вона почала міркувати, що їй робити. Треба примусити батька підтримати її. Невже він чинитиме опір, позбавляючи її щастя? Недаремно вона прожила на світі майже дев'ятнадцять років: за цей час вона встигла збагнути, що він думає тільки про неї, про її майбутнє. Тому їй залишається переконати його, що її майбутнє не може бути щасливе без Джона. А він вважає це божевільною примхою. Які дурні ці старі, вони гадають, нібито їм відомо, що почуває молодь! Хіба він не зізнався, що замолоду сам любив з великою пристрастю? Батько повинен зрозуміти. "Він складає для мене гроші,— міркувала вона,— але яка з них користь, коли я не буду щаслива?" Гроші і все, що за них можна купити, не дають щастя. Його дає тільки кохання. Окаті стокротки в цьому саду, які інколи створюють тут такий замріяний настрій, ростуть дико й щасливо, і для них настає пора розквіту. "Не треба було називати мене Флер,— міркувала вона,— коли вони не хотіли, щоб і для мене настала моя пора, щоб і я була щаслива. Адже немає ніяких реальних перешкод, таких, як бідність, хвороба; тільки почуття, привид нещасливого минулого. Джон мав слушність. Вони й справді не дають нам жити, ці старі. Вони роблять помилки, чинять злочини і хочуть, щоб за них розплачувалися їхні діти". Вітер завмер,

задзижчали комарі. Дівчина встала, зірвала гілочку жимолості і ввійшла в будинок.
Увечері було душно. Вони з матір'ю наділи тонкі, світлі сукні з глибоким викотом. На столі стояли бліді квіти. Флер була вражена — все здавалося блідим: батькове обличчя, материні плечі, бліді панелі стін, блідо-сірий оксамитовий килим, абажур, і навіть суп був блідий. В кімнаті не було жодної барвистої плями — навіть вина у блідих келихах, бо ніхто не хотів його пити. А що було не бліде, те було чорне: батьків костюм, костюм слуги, її пес, що стомлено простягся під дверима на веранду, чорні завіси з кремовим узором. Залетів метелик, теж блідий. І мовчазний був цей напівжалобний обід, що проходив у задусі.
Батько гукнув її, коли вона виходила з їдальні слідом за матір'ю.
Вона сіла поруч нього за стіл і, відшпиливши від сукні гілочку блідої жимолості, понюхала її.
— Я весь час думав,— сказав він.
— Так, татусю?
— Мені дуже боляче говорити про це, але доведеться. Не знаю, чи ти розумієш, як багато ти для мене важиш; я ніколи не говорив про це, не вважав за потрібне, але... але ти для мене все. Твоя мати...
Він затнувся, втупившись у чашу венеціанського скла для миття рук.
— Так?
— Я живу тільки для тебе. Відколи ти народилась, ніхто мені більш не потрібен, нічого я не бажаю.
— Я знаю,— тихо мовила Флер.
Сомс провів язиком по пересохлих губах.
— Ти, мабуть, думаєш, що я можу залагодити незгоди і здобути для тебе те, чого ти бажаєш. Ти помиляєшся. Я... я безсилий.
Флер нічого не відповіла.
— Якщо навіть не брати до уваги моїх власних почуттів,— провадив далі Сомс,— треба зважити на те, що ті двоє не піддадуться ні на які умовляння. Вони... вони ненавидять мене, як люди завжди ненавидять того, кому заподіяно кривду.
— Але він, Джон...
— Він їхня плоть і кров, єдина дитина в матері. Мабуть, він для неї те саме, що ти для мене. Становище безвихідне.
— Ні,— вигукнула Флер,— ні, тату!
Сомс відхилився на спинку стільця, на його блідому обличчі застиг вираз терпіння, наче він вирішив нічим не виявляти свого хвилювання.
— Послухай-но,— сказав він.— Ти протиставляєш двомісячні почуття — двомісячні!—почуттям, яким уже тридцять п'ять років! Чого ж ти сподіваєшся? Два місяці — твоє перше захоплення, п'ять-шість зустрічей, кілька прогулянок і розмов, кілька поцілунків — проти... проти того, чого ти навіть не можеш собі уявити, чого не може уявити собі жоден, хто не пережив цього сам. Будь же розсудлива, Флер. Ти просто очманіла від спеки.
Флер порвала жимолость на маленькі клаптики, і вони поволі спадали додолу.
— Очманіли ті, хто дозволяє, щоб минуле зіпсувало все. Що нам до того минулого? Це наше життя, а не ваше.
Сомс підніс руку до лоба, де Флер несподівано побачила блискучі крапельки поту.
— Чия ти дочка? Чий він син? Сучасне невіддільне від минулого, а майбутнє — і від того, й від того. І тут нічого не вдієш.
Досі Флер ніколи не чула з батькових уст таких філософських висловів. І навіть у своєму збудженні дівчина була вражена; вона поставила лікті на стіл і підперла руками підборіддя.

— Але ж, тату, поміркуй практично. Ми кохаємо одне одного. Грошей у нас обох багато, а перепон ніяких, окрім почуттів. Поховаймо ж минуле, тату.
У відповідь він тільки зітхнув.
— До того ж,— лагідно сказала Флер,— ти не можеш стати нам на перешкоді.
— Навряд чи я спробував би перешкодити вам,— сказав Сомс,— якби все залежало тільки від мене. Я знаю: щоб зберегти твою любов, мені треба миритися з твоїми примхами. Але в цій справі самої моєї згоди замало. Я хочу, щоб ти зрозуміла це, поки ще не пізно. Якщо ти й далі вважатимеш, що все буде по-твоєму, і плекатимеш почуття до цього хлопця, то згодом, коли тебе спіткає невдача, удар буде набагато важчий.
— Допоможи мені, тату!—вигукнула Флер.— Адже ти можеш допомогти мені!
Сомс злякано хитнув головою.
— Я?— сказав він гірко.— Допомогти? Адже я — перешкода, достатня підстава, щоб перешкодити шлюбу — здається, так говориться в законі? У твоїх жилах тече моя кров.
Він підвівся.
— Тепер уже пізно про це говорити. Але раджу тобі: облиш свою забаганку, бо доведеться тобі нарікати на себе. Послухайся мене. Одумайсь, дитино моя, моя єдина дитино!
Флер припала чолом до його плеча.
В душі у неї все вирувало. Але показувати цього не слід. Зовсім не слід! Вона відірвалася від нього й вийшла надвір, у сутінки, знетямлена, але не переконана. В її свідомості все було невиразне й туманне, як обриси й тіні в саду, все, крім її волі домогтися свого. Тополя увіткнулася в темно-синє небо і зачепила білу зірку. Роса намочила її черевики, дихала холодом на її голі плечі. Дівчина зійшла до річки і спинилася, дивлячись на смужку місячного сяйва, що виблискувала на темній воді. Раптом до неї долинув запах тютюнового диму, і перед нею з'явилася біла постать, наче породжена місячним світлом. Це був молодий Монт у фланелевому костюмі; він стояв на дні човна. Вона почула, як тихо зашипіла його сигарета, гаснучи у воді.
— Флер,— пролунав його голос,— не будьте жорстокі до бідолахи. Я чекаю вас хтозна-відколи.
— Навіщо?
— Ідіть у мій човен.
— Нізащо.
— Чому?
— Я не русалка.
— Невже вам чужа романтика? Не будьте сучасною, Флер!
Він з'явився на стежці майже поряд із нею.
— Ідіть звідси!
— Флер, я кохаю вас, Флер!
Флер коротко засміялась.
— Прийдете тоді,— сказала вона,— коли моє бажання не здійсниться.
— А яке ваше бажання?
— Не скажу.
— Флер,— мовив Монт, і голос його пролунав дивно,— не глузуйте з мене! Навіть із піддослідними собаками, перш ніж їх заріжуть на смерть, поводяться пристойно.
Флер похитала головою, але губи її тремтіли.
— А навіщо ви мене лякаєте? Дайте сигарету.
Молодий Монт дав їй сигарету, підніс сірника, потім закурив сам.
— Я не хочу молоти дурниць,— сказав він,—т але, прошу вас, уявіть собі всі дурниці, що їх набалакали всі закохані, які жили на світі, та ще додайте мої власні дурниці.

— Дякую, я вже уявила. На добраніч!
Хвилину вони стояли одне проти одного в тіні акації, що сяяла при місяці білим цвітом, і дим від їхніх сигарет переплітався в них перед очима.
— Отже, Майкл Монт не має надії на призове місце?— сказав він.
Флер круто повернулась і пішла до будинку. На моріжку вона озирнулася. Майкл Монт розпачливо розмахував руками; вона бачила, як він б'є себе по голові, потім погрожує осяяному місяцем цвіту акації. До неї долинув його ледь чутний голос: "Ех, життя, життя!" Флер пересмикнуло. Та вона не може допомогти йому, у неї доволі свого клопоту! На веранді вона знову раптом спинилась. Мати сиділа сама у вітальні за письмовим столом. У виразі її обличчя не було нічого особливого, тільки цілковита непорушність. Але та непорушність була сповнена відчаю. Флер пішла нагору. Біля дверей своєї кімнати вона спинилася. З картинної галереї долинали кроки: батько безперестану ходив туди й сюди.
"Так,— подумала вона,—життя! О Джоне!"

X. РІШЕННЯ

Коли Флер пішла, Джон придивився до австрійки. Це була худа смаглява жінка, в її очах застиг вражений вираз людини, в якої доля поступово відібрала всі ті невеликі радощі, що скрашували її життя.
— Чаю не хочете?— запитала вона.
Вловивши в її голосі розчарування, Джон промимрив:
— Та ні, дякую.
— Маленьку чашечку — він готовий. Чашечку чаю і сигарету.
Флер пішла! Тепер йому доведеться пережити довгі години каяття і нерішучості. З важким почуттям він усміхнувся і сказав:
— Гаразд, коли ваша ласка.
Вона принесла на підносі невеличкий чайник, дві чашечки і срібну скриньку з сигаретами.
— Цукру? У міс Форсайт багато цукру — вона купує цукор і мені, і моїй подрузі. Міс Форсайт дуже добра леді. Я щаслива, що служу в неї. Ви її брат?
— Так,— сказав Джон, закурюючи сигарету — другу в своєму житті.
— Дуже молодий брат,— промовила австрійка з несміливою усмішкою, що нагадала йому виляння собачого хвоста.
— Дозвольте, я вам наллю?— сказав він.— А може, ви сядете?
Австрійка похитала головою.
— Ваш батько дуже приємний старий чоловік — приємнішого старого чоловіка я не бачила. Міс Форсайт розповіла мені про нього все. Йому краще?
Її слова вразили Джона, мов докір.
— Так, краще. Тепер він цілком здоровий.
— Я буду рада знову його побачити,— сказала австрійка, прикладаючи руку до серця,— у нього дуже добре серце.
— Атож,— озвався Джон. І знову її слова здалися йому докором.
— Він ніколи не завдає нікому клопоту і так ласкаво усміхається.
— Атож, правда?
— Часом він так дивно дивиться на міс Форсайт. Я розповіла йому свою історію; він такий зимпатиш. Ваша мати — вона теж приємна й добра?
— Так, дуже.
— Він тримає її фотографію на своєму туалетному столику. Дуже гарна.
Джон поспіхом допив свій чай. Ця жінка зі своїм враженим виразом в очах і докірливими словами тривожила сумління, нагадувала йому драму Шекспіра: перший убивця, другий...
— Дякую,— сказав він.— Мені пора. Можна... можна, я залишу вам оце?

Він нерішуче поклав на піднос десять шилінгів і рушив до дверей. Почувши, як австрійка ахнула, Джон вискочив надвір. Він ледве встигав на поїзд і, швидко йдучи до вокзалу Вікторія, вдивлявся в обличчя кожному зустрічному, як то роблять закохані, сподіваючись без надії. Доїхавши до Уортінга, він послав свої речі місцевим поїздом, а сам подався пішки через горби до Уонсдона, намагаючись позбутися болісної нерішучості. Йдучи швидким кроком, він тішився красою зелених схилів, раз по раз зупинявся, лягав на траву, захоплено милувався квіткою шипшини чи слухав пісню жайворонка. Але це тільки відтягувало зіткнення протиріч у його душі — кохання до Флер і ненависті до обману. Він підійшов до крейдяного кар'єру над Уонсдоном з тими самими ваганнями, що мучили його й на початку дороги. Добре бачити обидва боки проблеми — в цьому полягала Джонова сила і водночас його слабкість. Він прийшов додому якраз тоді, коли пролунав перший удар обіднього гонга. Його речі вже прибули. Він швидко помився і зійшов униз. Голлі сиділа в їдальні сама: Вел поїхав до міста і мав повернутися тільки останнім поїздом.

Відколи Вел порадив йому запитати в сестри, чому існує незлагода між двома родинами, сталося так багато подій — розповідь Флер у Грін-парку про своє відкриття, її візит у Робін-Гіл, сьогоднішнє побачення,— що, здавалося, нема більше про що й питати. Він говорив про Іспанію, про сонячний удар, про Велових коней, про батькове здоров'я. Його занепокоїло зауваження Голлі про те, що, на її думку, батько дуже хворий. Вона двічі приїздила в Робін-Гіл на неділю. Він страшенно ослаб, часом явно страждає від болю, але завжди ухиляється розмовляти про себе.

— Він дуже щирий і зовсім позбавлений егоїзму, правда, Джоне?

Почуваючи, що сам далеко не щирий і не позбавлений егоїзму, Джон сказав:

— Авжеж.

— На мою думку, він був просто ідеальним батьком, наскільки я його пам'ятаю.

— Так,— відповів Джон, украй пригнічений.

— Він ніколи не нав'язував нам своєї волі і завжди розумів нас. Я ніколи не забуду, як він відпустив мене в Південну Африку під час бурської війни, коли я закохалася у Вела.

— Це було ще до того, як він одружився з мамою, правда?— зненацька запитав Джон.

— Так. А що?

— Та нічого. Але ж раніше вона, здається, була заручена з батьком Флер?

Голлі поклала ложку, відвела очі й обережно поглянула на Джона. Що йому стало відомо? Чи достатньо для того, щоб розповісти йому все? Вона не могла зрозуміти. Вигляд у нього був змучений і стурбований, він наче постарів, але це, можливо, через сонячний удар.

— Щось таке було,— сказала вона.— Але ж ми жили тоді далеко від дому і не одержували ніяких звісток.

Вона не зважилась ризикнути. Адже таємниця була не її власна, а чужа. До того ж вона не знала, що в нього тепер на серці. До поїздки в Іспанію вона була певна, що він закоханий; але хлопець є хлопець; то було цілих сім тижнів тому, а тут ще й Іспанія.

Вона бачила, що він зрозумів її небажання розмовляти на цю тему, і спитала:

— Ти маєш які-небудь звістки від Флер?

— Так.

Його обличчя сказало їй більше, ніж найдетальніше пояснення. Отже, він не забув!

Вона промовила цілком спокійно:

— Флер чарівна дівчина, Джоне, але знаєш, нам з Велом вона не дуже подобається.
— Чому?
— Ми вважаємо, що в неї загребуща вдача.
— Загребуща вдача? Не розумію, що ти маєш на увазі. Вона... вона...
Він відсунув тарілку з десертом, устав і відійшов до вікна.
Голлі теж устала і обняла його.
— Не сердься, Джоне. Ми не можемо бачити людей однаковими очима, правда ж? Знаєш, по-моєму, на кожного з нас припадає лиш по одній або по дві людини, які спроможні побачити й виявити те найкраще, що в нас є. Для тебе, я гадаю, така людина — це твоя мати. Колись мені випало бути свідком того, як вона читала твого листа, дивитися на її обличчя було справжньою втіхою. Вродливішої жінки я ніколи не бачила — час наче зовсім не торкнувся її. Джонове обличчя пом'якшало, потім знову затвердло. Всі, геть усі проти нього і Флер! І все підтверджує її заклик: "Зроби так, щоб я була твоя напевно, одружися зі мною, Джоне!"
Тут, де він провів з нею чудовий тиждень, вплив її чарів, біль у його серці зростали з кожною хвилиною від усвідомлення того, що її тут немає і вона не сповнює магічною привабою кімнату, сад і навіть саме повітря. Чи зможе він жити тут, не бачачи її? І він зовсім замкнувся в собі і вирішив рано лягти спати. Не для того, щоб випробувати на собі прислів'я: "Хто рано лягає, той лихо забуває"— йому хотілося залишитись на самоті зі своїми спогадами про Флер у її маскарадному костюмі.
Він чув, як приїхав Вел, як розвантажували "форд", потім знову навколо запала тиша літньої ночі, яку порушувало тільки далеке овече мекання та різкий крик дрімлюги. Він висунувся з вікна. Холодний місяць, тепле повітря, горби наче з срібла! Метелики, дзюркіт струмка, виткі троянди! Боже, який порожній світ без неї! В Біблії сказано: зостав батька свого і матір свою і приліпися до... Флер!
Набратися духу, прийти і сказати їм! Вони не можуть перешкодити йому одружитися з нею, не схочуть перешкодити, коли довідаються, яке глибоке його почуття. Так! Він скаже їм! Скаже сміливо і відверто — Флер помиляється!
Дрімлюга замовкла, вівці принишкли; з темряви долинав тільки дзюркіт струмка. І Джон заснув, звільнившись від найгіршого життєвого лиха — нерішучості.
XI. ТІМОТІ ПРОРОКУЄ
День побачення, що було призначене в Національній галереї, але не відбулося, припав на другі роковини відродження гордості й слави Англії, тобто циліндра. Крикетний матч на стадіоні "Лорд"— свято, яке відмінила була війна,— вдруге підняв свої блакитні й сині прапори, демонструючи майже всі атрибути славного минулого. Тут під час перерви на сніданок виставлялися всі різновиди жіночих капелюшків і один вид чоловічих капелюхів, які затінювали різноманітні типи облич, що в своїй сукупності відповідають поняттю "Заможні класи". Спостережливий Форсайт міг би розгледіти на безплатних і дешевих місцях деяку кількість чоловіків у м'яких капелюхах, але вони майже не зважувалися підійти ближче до поля; представники давньої школи — чи шкіл — могли радіти, що пролетаріат і досі ще неспроможний платити півкрони за вхід. Це був заповідник для обраних, останній такий великий; газети писали, що на стадіоні зібралося десять тисяч глядачів. І десять тисяч, натхнені однією ідеєю, зверталися одне до одного з тим самим запитанням: "Де ви снідаєте?" В цьому запитанні було щось на диво заспокійливе і величне—в запитанні і в самому вигляді цього зборища людей, схожих одне на одного одягом і думками! Які багаті ресурси

Англії — доволі голубів і омарів, баранини й лососини, майонезу, суниць і шампанського, щоб нагодувати весь цей натовп. Не потрібно ніяких чудес, обійдемося без семи хлібин і кількох рибин — віра має надійніші підвалини. Шість тисяч циліндрів будуть зняті, чотири тисячі парасольок будуть згорнені, десять тисяч ротів, що розмовляють усі англійською мовою, будуть наповнені. Ми ще живі, ого-го які живі! Слава традиції! І ще раз слава! Яка могутня і гнучка традиція! Хай лютують війни, зростають ненаситні податки, хай пристають з ножем до горла здирники-тред-юніони і Європа вимирає з голоду — ці десять тисяч будуть нагодовані; за цією огорожею вони гулятимуть по зеленому газону, носитимуть свої циліндри і зустрічатимуться одне з одним. Наше серце здорове, пульс б'ється ще рівно. І-тон! І-тон! Гер-роу!

Серед багатьох Форсайтів, що прийшли в цей заповідник, маючи на те право чи діставши запрошення, був і Сомс із дружиною й дочкою. Він ніколи не вчився ані в Ітоні, ані в Герроу, він не цікавився крикетом, але хотів, щоб Флер показала людям свою сукню, хотів поносити свій циліндр — продемонструвати його, знову прогулюючись у мирі й достатку серед рівних собі. Він поважно ступав скраю, Флер ішла між ним і Аннет. Як він пересвідчився, жодна жінка не могла зрівнятися з ними. Вони вміють ходити й триматися; їхня врода має істотну основу; а сучасна жінка не має ані фігури, ані грудей — анічогісінько! Раптом він пригадав, як, сп'янілий від гордощів, прогулювався тут із Айріні в перші роки їхнього шлюбу. І як вони, бувало, снідали в екіпажі, якого мати примусила батька купити; це було так шикарно: поле оточували коляски й карети, а не оці незграбні великі трибуни. І як Монтегю Дарті щоразу випивав зайве. Мабуть, і тепер люди випивають зайве, хоча розмах тепер не той. Він пригадав, як Джордж Форсайт, брати якого, Роджер і Юстас, училися один в Герроу, а другий в Ітоні, ставав на весь свій чималий зріст зверху на екіпажі, тримаючи в одній руці блакитний прапорець, а в другій синій, і, розмахуючи ними, вигукував: "Ітроу-Гертон!" саме тоді, коли всі мовчали,— він завжди поводився, наче блазень; а Юстас стояв унизу, чепурний, вифранчений — такому денді не годилося носити будь-яку емблему — синю чи блакитну — або виявляти свої почуття. Гай-гай! Давні часи, і Айріні в сірій шовковій сукні з блідо-зеленим полиском. Він скоса поглянув на обличчя Флер. Майже безбарвне — ні світла, ні жвавості! Це кохання точить її серце — кепська справа! Він позирнув далі, на обличчя дружини, підфарбоване більше, ніж звичайно, трохи зневажливе,— хоч у неї немає ніяких підстав виявляти зневагу, наскільки йому відомо. Вона сприймає втечу Профона з дивним спокоєм; чи, може, його "невеличке плавання" тільки про людське око? Якщо так, треба вдати, що він цього не розуміє. Вони обійшли поле і, проминувши павільйон, відшукали столик Вініфред у наметі "Клубу бедуїнів". Цей новий клуб, що приймав у свої члени жінок нарівні з чоловіками, був заснований з метою сприяння подорожам і поліпшення добробуту одного джентльмена з старовинним шот-андським прізвищем, хоч його батько — дивний факт — мав прізвище Леві. Вініфред стала його членом не тому, що любила подорожувати, а тому, що інстинктивно відчула: у клубу з такою назвою і таким засновником велике майбутнє; якщо не станеш його членом відразу, то потім, може, й не пощастить. Його намет із висловом з Корана на жовтогарячому тлі та вишитим зеленим верблюдиком над входом впадав у очі серед інших. Біля входу вони побачили Джека Кардігана (колись він грав у команді Герроу), він розмахував ротанговою палицею, показуючи, як "тому хлопцеві слід було вдарити по м'ячу". Він повів їх усередину. За столом Вініфред зібралися Імоджен, Бенедикт з молодою дружиною, Вел Дарті без Голлі і Мод із своїм чоловіком; коли Сомс і його дами сіли, залишилося ще одне вільне місце.

— Я чекаю Проспера,— сказала Вініфред,— але він такий заклопотаний своєю яхтою.
Сомс крадькома позирнув на дружину. Її обличчя було незворушне. Прийде той суб'єкт чи не прийде, їй, очевидно, відомо. Не уникло його уваги й те, що Флер теж подивилася на матір. Коли Аннет не зважає на його почуття, вона мала б подумати про дочку Розмову, зовсім безладну перебивали розповіді Кардігана про гравців лівого краю. Він перелічив усіх "великих лівих" від створення світу, наче вони являли собою окремий расовий елемент, що ліг в основу британської нації. Сомс доїв омара і взявся за пиріг з голуб'ятиною, коли почув слова "Пробачте, що я трохи спізнився, місіс Дарті",— і побачив, що за столом уже немає вільного місця. "Той суб'єкт" сидів між Аннет і Імоджен. Сомс їв далі, часом перемовляючись із Мод і Вініфред. Навколо нього гула розмова. Він почув голос Профона:
— Гадаю, ви помиляєтесь, місіс Форсайд, ладен закластися, що міс Форсайд погодиться зі мною.
— У чому?—пролунав через стіл дзвінкий голос Флер
— Я казав, що молоді дівчата тепер такі самі, які вони були завжди, — різниця дуже невеличка.
— Ви так добре їх знаєте?
Ця гостра відповідь привернула загальну увагу, і Сомс неспокійно засовався на своєму легенькому зеленому стільчику
— Я, звичайно, не певен, але гадаю, вони хочуть здійснити свої невеличкі бажання, і, по-моєму, мріяли про це споконвіку
— Невже?!
— Але ж, Проспере, заспокійливо втрутилася Вініфред,— дівчата з простолюду — ті, що попрацювали на військових заводах, молоді продавщиці — їхні манери просто б'ють у вічі.
Почувши слово "б'ють", Джек Кардіган припинив свою лекцію, і серед тиші мосьє Профон сказав:
— Досі це було всередині, тепер вийшло назовні; ось і вся різниця.
— Але їхня моральність!— вигукнула Імоджен.
— Вони не аморальніші, ніж були колись, місіс Кардіган, але тепер у них більше можливостей.
У відповідь на це замасковане цинічне твердження Імоджен коротко засміялася, Джек Кардіган трохи розтулив рота, а Сомс заскрипів стільцем. Вініфред зауважила:
— Ви про них занадто поганої думки, Проспере.
— А що скажете ви, місіс Форсайд? Чи не вважаєте ви, що людська природа завжди однакова?
Сомс стримав раптове бажання встати й дати нахабі ляпаса. Він почув відповідь дружини:
— В Англії людська природа особлива.
Знов її клята іронія!
— Я не дуже добре знаю цю невеличку країну...
"Слава богу, нам пощастило",— подумав Сомс.
— ...але я повинен сказати, що під покришкою казана кипить вода, і скрізь те саме. Ми всі прагнемо насолоди і прагнули завжди.
Бісів чужоземець! Його цинізм просто... просто обурливий!
Після сніданку всі розійшлися парами на прогулянку — щоб краще перетравлювалась їжа. Занадто гордий, щоб озиратися, Сомс проте чудово знав, що Аннет і "той суб'єкт" пішли разом. Флер була з Велом; вона вибрала його, звичайно, тому, що він знає того хлопця. Сомс пішов у парі з Вініфред. Кілька хвилин їх, розчервонілих і ситих, ніс строкатий потік людей, що гуляли навколо поля, потім Вініфред зітхнула:

— От якби повернутися на сорок років назад, брате.
Перед її внутрішнім зором пройшла нескінченна процесія її суконь, пошитих до свят на стадіоні "Лорд", суконь, за які щоразу через чергову грошову кризу платив її батько.
— Зрештою, життя тоді було дуже цікаве. Інколи я навіть сумую за Монті. Що ти скажеш про теперішню публіку, Сомсе?
— Абсолютно ніякого смаку. Все почало розпадатися з появою велосипедів і автомобілів; а війна довершила цей розпад.
— Цікаво, що нас чекає?— промовила Вініфред. Від пирога з голуб'ятиною її голос зробився замріяним.— Я зовсім не певна, що ми не вернемось до кринолінів і вузьких штанів. Подивися на оту сукню!
Сомс похитав головою.
— Гроші у них є, але немає віри в доцільність ладу. Вони нічого не відкладають на майбутнє. Нинішня молодь... вона вважає життя коротким і хоче, щоб воно було веселе.
— Бачиш, який капелюшок,— сказала Вініфред.— Не знаю, як подумаєш про те, скільки лиха завдала війна, скільки людей убито, то здається, що в нас іще не так і погано. Краще, ніж у нас, немає ніде. Проспер каже, що всі інші країни, крім Америки, збанкрутували; але ж моду американці, звичайно, завжди запозичували у нас.
— Чи цей бельгієць і справді їде на Тихий океан?
— Ніхто не може сказати, куди їде Проспер.
— Якщо хочеш знати,— пробурмотів Сомс,— саме він і є справжнє знамення часу.
Вініфред стиснула рукою його лікоть.
— Не повертай голови,— тихо сказала вона,— але подивися праворуч на перший ряд трибуни.
Сомс, як міг, скосив очі праворуч. Там сидів чоловік у сірому циліндрі, сивобородий, з засмаглим обличчям і запалими зморщеними щоками; він сидів в елегантній позі, а поруч нього — жінка в зеленій сукні, її темні очі дивилися на Сомса.
Він швидко опустив погляд. Як смішно ступають ноги: одна, друга, одна, друга.
Голос Вініфред сказав йому на вухо:
— У Джоліона дуже хворий вигляд, але він завжди дотримується стилю. А вона не міняється — тільки її волосся.
— Навіщо ти розповіла Флер про те, що було?
— Я нічого не розповідала, вона сама десь довідалась. Я так і знала, що вона довідається.
— Неприємна історія. Вона захопилася їхнім сином.
— От мала хитруха!— прошепотіла Вініфред.— Вона намагалася замилити мені очі. Що ж тепер робити, Сомсе?
— Це залежатиме від обставин.
Вони мовчки йшли далі в густому натовпі.
— Атож,— раптом озвалася Вініфред,— здається, це сама доля. Але ж це так не по-сучасному. Поглянь! Джордж і Юстас.
Перед ними спинилася висока опасиста фігура Джорджа Форсайта.
— Добридень, Сомсе,— сказав він.— Я щойно зустрів Профона з твоєю дружиною. Ти наздоженеш їх, якщо підеш трохи швидше. Ти навідувався до нашого Тімоті?
Сомс кивнув головою, і потік людей розлучив їх.
— Мені завжди подобався наш Джордж,— сказала Вініфред.— Він такий смішний.
— А мені він ніколи не подобався,— відповів Сомс.— Де ти сидиш? Я піду до своїх. Можливо, Флер уже вернулась.

Провівши Вініфред на її місце, він пішов на своє і сидів, неуважно стежачи за маленькими білими постатями, що бігали по полю, чуючи стукіт биток, схвальні вигуки то одних, то других уболівальників. Ані Флер, ані Аннет! Чого ще можна сподіватися від сучасних жінок! Вони дістали право голосу, домоглися "емансипації"— і яка ж із неї користь? Отже, Вініфред ладна вернути минуле і помиритися з Дарті? Вернути минуле сидіти тут, як він сидів вісімдесят третього і вісімдесят четвертого року, до того, як переконався, що його шлюб з Айріні зазнав катастрофи, до того як її неприязнь до нього стала така очевидна, що він, попри всі свої зусилля, не міг не помічати цього. Досить було йому побачити її поруч із тим чоловіком, і його знову заполонили спогади Навіть тепер він не міг зрозуміти, чому вона була така непіддатлива. Вона могла любити інших чоловіків; це було їй властиво. А йому, єдиному чоловікові, якого їй слід було любити, вона відмовилася віддати своє серце. Коли він пригадував минуле, у нього з'являлася фантастична думка, що сучасне послаблення шлюбних зв'язків — хоч їхні форми й закони не змінилися відтоді, як він одружився уперше,— що ця сучасна розгнузданість бере свій початок від бунту Айріні, фантастична думка, що розпад пішов від Айріні і так підточив усяке добропорядне власництво, що воно, коли ще й не розсипалося на порох, то от-от розсиплеться. Все лихо від неї! А тепер ось маєш! Домашнє вогнище! Як можна мати домашнє вогнище без права володіти одне одним? Звичайно, у нього самого ніколи не було справжнього домашнього вогнища. Але хіба це його вина? Він щиро бажав його мати І ось винагорода йому — ті двоє, що сидять на трибуні, і ця історія з Флер!
І, охоплений почуттям самотності, він подумав. "Не буду їх довше ждати. Дорогу до готелю знайдуть і самі, як захочуть вернутися" Гукнувши за воротами таксі, він сказав:
— Відвезіть мене на Бейзвотер-род.
Старі тітки ніколи його не підводили. Для них він завжди був бажаний гість. Хоч їх уже немає, проте залишився Тімоті!
Смізер саме стояла у відчинених дверях.
— Містер Сомс! А я оце вийшла подихати свіжим повітрям. Куховарка буде така рада.
— Як здоров'я містера Тімоті?
— Останні кілька днів він наче сам не свій, сер; дуже багато розмовляє. Оце й сьогодні вранці каже: "Мій брат Джеймс дуже постарів". Пам'ять у нього нікудишня, містере Сомсе, от він і говорить про своїх братів. Непокоїться за їхні вклади. Днями він сказав: "Мій брат Джоліон нехтує консолями". Його це, видно, дуже тривожить. Заходьте, містере Сомсе, заходьте. Так приємно вас бачити.
— Гаразд,— сказав Сомс,— зайду на хвилинку.
— Еге ж,— торохтіла Смізер у холі, де повітря було дивовижно свіже, як і надворі,— цього тижня ми не дуже ним задоволені. Обідаючи, він завжди мав звичку залишати ласі шматочки на кінець, а оце з понеділка він з'їдає їх першими. Може, ви помічали, містере Сомсе, що собака спочатку з'їдає м'ясо. Ми завжди вважали доброю ознакою, що містер Тімоті у своєму віці лишає найсмачніше на закуску, але тепер він став дуже нестриманий; і, звичайно, решта страви лишається. Лікар не надає цьому особливого значення, але річ у тім...— Смізер похитала головою.— Річ у тім, що містер Тімоті, видно, поспішає з'їсти смачні шматки спочатку, побоюючись, що потім не встигне. Нас непокоїть це, а також і те, що він став балакучий.
— Може, він казав щось важливе?
— На жаль, я повинна сказати, містере Сомсе, що містер Тімоті втратив інтерес до свого заповіту. Він його просто дратує, і це дивно: адже

стільки років містер Тімоті кожнісінького ранку діставав свій заповіт із схованки. Днями він сказав: "Їм потрібні мої гроші". Я так розхвилювалася, бо ж, як і сказала йому, ніхто не сподівається на його гроші. А жаль, що він у своєму віці думає про гроші. Я набралася духу і кажу йому: "Знаєте, містере Тімоті, моя люба хазяйку— тобто міс Форсайт, містере Сомсе, міс Енн, яка мене навчила всього,— вона ніколи не думала про гроші,— кажу я,— найголовніше для неї було добре ім'я". Він подивився на мене так дивно, що й висловити не можу, а тоді й каже сухо: "Моє добре ім'я не потрібне нікому". Подумати тільки, таке сказав! Але часом він говорить і цілком розумні речі.
Сомс, що саме розглядав давню гравюру біля вішалки для капелюхів і думав: "Цінна річ!"— промовив:
— Я піду нагору, Смізер, провідаю його.
— З ним куховарка,— відповіла Смізер із свого корсета,— вона буде рада вас бачити.
Сомс поволі рушив сходами, думаючи: "Я б не хотів дожити до такого віку". На другому поверсі він зупинився і постукав. Двері відчинились, і він побачив просту кругловиду жінку років шістдесяти.
— Містер Сомс!— сказала вона.— Це ви, містере Сомсе!
Сомс кивнув головою.
— Атож, це я.
І зайшов до кімнати.
Тімоті сидів у ліжку, підпертий подушками, руки його були складені на грудях, а очі дивилися на стелю, де застигла догори лапками муха. Сомс стояв у ногах постелі обличчям до старого.
— Дядечку Тімоті,— сказав він, підвищивши голос.— Дядечку Тімоті!
Очі Тімоті відірвались від мухи і втупилися в гостя. Сомс побачив, як його блідий язик облизав потемнілі губи.
— Дядечку Тімоті,— повторив він,— чи можу я що-небудь зробити для вас? Може, ви хочете що-небудь сказати?
— Ха!— озвався Тімоті.
— Я прийшов провідати вас і подивитися, чи все тут гаразд.
Тімоті кивнув головою. Він, очевидно, намагався призвичаїтись до цієї несподіваної появи.
— У вас є все, що вам треба?
— Ні,— сказав Тімоті.
— Може, вам що-небудь дістати?
— Ні,— сказав Тімоті.
— Я Сомс, ви ж мене знаєте. Ваш племінник Сомс Форсайт. Син вашого брата Джеймса.
Тімоті кивнув головою.
— Я б з радістю зробив для вас усе, що можу.
Тімоті поманив його пальцем. Сомс підійшов до старого.
— Ти,— сказав Тімоті глухим від старості голосом,— ти перекажи їм усім від мене, перекажи їм усім,— і його палець постукав Сомса по рукаву,— нехай тримаються, нехай тримаються. Консолі йдуть угору.— І він тричі кивнув головою.
— Гаразд,— сказав Сомс,— я неодмінно перекажу.
— Так,— мовив Тімоті й, знову утупившись у стелю, додав:— Муха.
Дивно розчулений Сомс поглянув на приємне повне обличчя куховарки, все в зморшках від гарячої плити.
— Тепер йому полегшає на душі, сер,— сказала вона.
Тімоті щось пробурмотів, але він явно розмовляв сам із собою, і Сомс з куховаркою вийшли.

— Мені так хотілося б приготувати для вас рожевий крем, містере Сомсе, як колись, у давні часи; пригадую, ви так його любили. Бувайте здорові, сер! Приємно було вас бачити.
— Бережіть його, він таки дуже старий.
І, потиснувши її зів'ялу руку, він пішов униз. Смізер усе ще стояла на порозі — дихала свіжим повітрям.
— Якої ви про нього думки, містере Сомсе?
— Гм,— озвався Сомс.— Він уже відійшов від цього світу.
— Атож,— погодилась Смізер,— я знала, що ви так подумаєте, прийшовши з вулиці і поглянувши на нього свіжим оком.
— Смізер,— сказав Сомс,— ми всі ваші боржники.
— Та що ви, містере Сомсе, не кажіть такого! Мені приємно з ним — він чудова людина.
— Ну, до побачення,— кинув Сомс і сів у таксі.
"Ідуть угору,— думав він.— Ідуть угору".
Приїхавши в свій готель на Найтсбрідж, він зайшов у вітальню й подзвонив, щоб принесли чаю. Ні дружини, ні дочки ще не було. І знов його охопило почуття самотності. Ох, ці готелі! Які вони тепер страхітливо величезні! Він пригадує часи, коли найбільшим в Лондоні були готелі Лонга, Брауна, Морлі та готель "Тевісток", і люди хитали головою, коли йшлося про Ленгхем і Гранд-готель. Готелі й клуби, клуби й готелі, тепер їм кінця немає! І Сомс, який щойно спостерігав на стадіоні "Лорд" дивовижну живучість традицій, поринув у роздуми про те, які зміни відбулися в Лондоні, де він народився шістдесят п'ять років тому. Чи йдуть консолі вгору чи ні, а Лондон став величезним нагромадженням власності. В усьому світі ніде немає стільки власності, хіба що в Нью-Йорку! Тепер у газетах чимало істеричного галасу, але кожен, хто, як оце він, пам'ятає, який був Лондон шістдесят років тому, і бачить його нині, розуміє плодючість і гнучкість багатства. Треба тільки зберігати самовладання і невтомно діяти. Та що там казати! Він пам'ятає вимощені нетесаним камінням вулиці й смердючу солому під ногами в кебі. А старий Тімоті — чого б він тільки не розповів, якби зберіг свою пам'ять! Скрізь безладдя, люди спантеличені, метушаться, але тут — Лондон, Темза, навколо — Британська імперія, а далі — край землі. "Консолі йдуть угору!" Нема чого дивуватися. Все залежить від породи. І все, що в Сомсі було від бульдога, на мить відбилося в його очах, поки їхню увагу не привернув невеличкий вікторіанський естамп на стіні. Готель придбав три дюжини таких естампів. От старі гравюри — сцени полювання або "Кар'єра гульвіси" в старих заїздах — на них приємно було подивитися, але оці сентиментальні дурниці... Ех, вікторіанська доба минула! "Перекажи їм, нехай тримаються!"—сказав старий Тімоті. Але за що триматися в цьому сучасному стовпотворінні "демократичних принципів"? Адже тепер під загрозою навіть приватна власність! І від думки, що приватну власність можуть скасувати, Сомс відставив чашку з недопитим чаєм і підійшов до вікна. Що, як природою можна буде володіти не більше, ніж ота юрба володіє квітами, деревами й ставками Гайд-парку?! Ні, ні! Приватна власність лежить в основі всього, чим варто володіти. Просто світ трохи очманів, як часом чманіють при повному місяці собаки і починають полювати серед ночі на кроликів. Але світ, як і собака, знає, де смачно годують і м'яко стелять, і він напевно вернеться до своєї найзатишнішої домівки — до приватної власності. Світ тимчасово здитинів, як старий Тімоті, і починає з ласого шматка!
Він почув за спиною кроки і побачив, що прийшла дружина з дочкою.
— Нарешті повернулися!—сказав він.

Флер не відповіла; вона трохи постояла, дивлячись на нього й на матір, потім пішла в свою спальню. Аннет налила собі чашку чаю.
— Я їду в Париж, Сомсе, до своєї матері.
— Он як! До матері?
— Так.
— Надовго?
— Не знаю.
— І коли ж ти від'їздиш?
— У понеділок.
Чи справді вона їде до матері? Дивно, як йому байдуже до цього! Дивно, як напевно вона передбачила, що йому буде байдуже до всього цього, аби тільки уникнути скандалу. І раптом між собою і дружиною він виразно побачив обличчя, яке вже бачив сьогодні: обличчя Айріні.
— Гроші тобі потрібні?
— Дякую, у мене їх досить.
— Гаразд. Сповісти нас, коли вертатимешся.
Аннет поклала на блюдце тістечко, яке крутила в руці, і, глянувши на чоловіка крізь підфарбовані вії, спитала:
— Що переказати maman?
— Перекажи привіт.
Аннет потягнулася, взявшись руками за талію, і сказала по-французькому:
— Яке щастя, що ти ніколи не любив мене, Сомсе!
Потім підвелася і теж вийшла з кімнати. Сомс був радий, що вона сказала це по-французькому, ніби не вимагаючи ніякої відповіді. І знову те обличчя — бліде, темнооке й досі вродливе! І десь глибоко-глибоко в ньому зажевріло щось схоже на іскру, яка тліла під купою холодного приску. А Флер закохалася в її сина! Просто випадковість! А чи існує взагалі випадковість? Людина йде вулицею, і на голову їй падає цеглина. Це, звичайно, випадковість. Але тут!.. "Успадкувала",— сказала його дочка. Вона, вона міцно тримається свого!

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

І. СТАРИЙ ДЖОЛІОН З'ЯВЛЯЄТЬСЯ ЗНОВУ

Подвійна спонука примусила Джоліона сказати за сніданком дружині: "Поїдьмо на стадіон!"
"Потрібно..." що-небудь, чим можна погамувати тривогу, яка гнітила їх обох протягом шістдесяти годин відтоді, як Джон привіз сюди Флер! "Потрібно" що-небудь, що може втишити муки пам'яті в людини, яка знає кожен день загрожує звільнити її від них.
П'ятдесят вісім років тому Джоліон вступив до Ітона, бо старому Джоліонові захотілося "прилучити його до лику освічених людей" ціною щонайбільших витрат. З року в рік він їздив зі Стенгоуп-гейт на стадіон "Лорд" у супроводі батька, чия юність у двадцятих роках дев'ятнадцятого століття минула без лоску, який набувають під час гри в крикет Старий Джоліон, не соромлячись, вживав такі слівця, як "загилив", "шпурнув", "півм'яча", "три чверті м'яча", і молодий Джоліон із простодушним снобізмом молодості тремтів від страху, що хтось почує його батечка. Але він нервувався тільки тоді, коли йшлося про високі сфери крикета, бо в усьому іншому батько (він носив тоді баки) був для нього ідеалом. Хоча старий Джоліон сам ніколи не причащався тією "аристократичною амброзією", однак природжена урівноваженість і вимогливість до себе рятували його від випадкових, вульгарних прорахунків. Як приємно після цих циліндрів, горлання і спеки приїхати з батьком додому в екіпажі, викупатися у ванні, переодягнутись і податися в клуб "Розбрат", де на обід подадуть анчоуси, котлети і яблучний пиріг, а потім вирушити вдвох — два чепуруни, старий і молодий, у лайкових

рукавичках бузкового кольору — в оперу або в театр. А в неділю, коли матч закінчиться і можна нарешті сховати циліндр, поїхати з батьком у екіпажі в "Корону і скіпетр", посидіти на терасі над річкою — золоті шістдесяті роки, коли світ був простий, Денді як намальовані, демократія ще не народилась, а романи Уайта Мелвіла [82] виходили один за одним.
Наступне покоління було репрезентоване його сином Джоллі, який носив у петельці волошку Герроу — старому Джоліонові захотілося, щоб його внук "прилучився" ціною трохи менших витрат,— і знову Джоліон сидів цілий день на спекоті, переймаючись спортивним азартом, а надвечір вони з сином верталися до прохолоди й полуничних грядок Робін-Гіла; після обіду вони грали в більярд, хлопець завзято орудував кием і намагався триматись недбало, як дорослий. Щороку ці два дні вони з сином були самі в цілому світі, і кожен з них уболівав за свою команду,— а демократія тільки-тільки народилася!
Отож Джоліон знайшов свій сірий циліндр, узяв у Айріні клаптик блакитної стрічки і, не поспішаючи, спокійно, автомобілем, поїздом і на таксі дістався до крикетного поля. Там, сидячи поряд із Айріні, вбраною в зелену сукню з вузенькою чорною облямівкою, він стежив за грою і відчував, як до нього вертається колишній спортивний азарт.
Але повз них пройшов Сомс, і день був зіпсований. Айріні стиснула губи, обличчя її скривилося. Не варто сидіти тут і чекати, поки Сомс або його дочка проходитимуть перед очима, мов цифри нескінченного періодичного дробу. І він сказав:
— Знаєш, люба, якщо тобі набридло, то їдьмо додому.
Увечері Джоліон відчув, що він зовсім виснажений. Не бажаючи, щоб Айріні бачила його в такому стані, він почекав, поки вона сяде за рояль, а тоді тихо вийшов з вітальні й сховався в кабінеті. Він розчинив високе вікно, впустивши свіже повітря, а також двері, щоб долинала її музика, і, вмостившись у старому батьковому кріслі, заплющив очі й прихилився головою до потертої коричневої шкіри. Його життя з Айріні було, як цей пасаж з сонати Цезаря Франка — божественна третя частина. А тепер ця історія з Джоном — кепська історія! Втрачаючи зв'язок з реальністю й поринаючи в дрімоту, він так і не збагнув, насправді чи уві сні на нього війнуло запахом сигари і в темряві перед його заплющеними очима виник образ батька. Образ з'являвся, зникав і знову з'являвся; йому привиділося, що батько сидить на тому кріслі, де вмостився він сам, сидить у чорному сюртуку, поклавши ногу на ногу, і погойдує окулярами, затисненими між великим і вказівним пальцями; він бачив Довгі білі вуса й запалі очі, що дивилися з-під великого опуклого лоба і наче хотіли зазирнути синові в очі, хотіли Сказати: "Чи ти сміливий, Джо? Адже вирішувати треба тобі. Вона тільки жінка!" О, як він пізнавав батька в цій фразі; як разом з нею наче вернулася вся вікторіанська доба! І він почув свою відповідь: "Ні, тату, я злякався — злякався, що завдам болю їй, Джонові й собі. У мене хворе серце, і я злякався". Але старі очі,— куди старіші й куди молодші, ніж його власні,— промовляли далі: "Це твоя дружина, твій син, твоє минуле. Тож роби те, що належить тобі робити, мій хлопчику!" Чи й справді то був дух батька, що з'явився з потойбічного світу, чи це в синові озвалася батькова інтуїція? І знову на нього війнуло запахом сигарного диму — може, від старого шкіряного крісла. Що ж, він зробить те, що повинен зробити,— напише Джонові й пояснить усе як є! І раптом йому сперло дух, здавило в горлі і серце в грудях неначе набрякло. Він підвівся і вийшов на свіже повітря. Зорі сяяли дуже яскраво. Він пройшов терасою, обійшов будинок і крізь вікно вітальні побачив Айріні за роялем; світло лампи посріблило її біле, ніби напудрене волосся; здавалося, вона

заглибилась у себе, темні очі дивилися кудись у порожнечу, руки лежали нерухомо. Джоліон побачив, як вона підняла руки й стиснула їх на грудях. "Вона думає про Джона,— сказав він собі.— Тільки про Джона! Я для неї перестаю існувати — це так природно!"
І він тихо, щоб вона його не помітила, пішов назад.
Назавтра, після майже безсонної ночі, він узявся до діла. Писалося йому важко, і він раз по раз закреслював написане.
"Любий мій хлопчику!
Ти вже досить дорослий, щоб зрозуміти, як тяжко батькам відкривати свої таємниці дітям. Особливо тоді, коли вони, як твоя мати і я,— хоч для мене вона завжди лишається молодою,— всією душею віддані тому, кому повинні сповідатися. Я не можу сказати, що ми вважаємо себе грішниками — по-моєму, в житті люди дуже рідко приходять до такого усвідомлення,— але більшість людей засудили б нас; в усякому разі, наша поведінка, праведна вона була чи неправедна, зрештою обернулася проти нас. Щиро кажучи, любий мій, у нас обох є минуле, і тепер я повинен розповісти про нього тобі, бо воно болісно й глибоко впливає на твоє майбутнє. Багато, дуже багато років тому, ще 1883 року, коли твоїй матері було тільки двадцять років, її спіткало велике, непоправне лихо: вона нещасливо вийшла заміж — ні, не за мене, Джоне. Залишившись без власних коштів під опікою мачухи, близької родички Єзавелі [83], вона була дуже нещасна вдома. І вийшла вона заміж за батька Флер, мого двоюрідного брата Сомса Форсайта. Він залицявся до неї дуже наполегливо і, треба віддати йому належне, був глибоко в неї закоханий. Але через тиждень після шлюбу вона зрозуміла, що зробила жахливу помилку Це була не його провина, вона сама ввела себе в оману — і в цьому полягало її нещастя"
Досі Джоліон зберігав хоч якусь подобу іронії, але далі щиро захопився своєю розповіддю.
"Джоне, я хочу пояснити тобі, якщо зможу,— а це дуже важко,— чому так легко виникають такі нещасливі шлюби. Ти, звичайно, запитаєш: "Коли вона не любила його по-справжньому, то як же вона могла одружитися з ним?" Ти мав би слушність, якби не брати до уваги деяких міркувань, що наводять на вельми сумні висновки. Ця її помилка призвела до всіх подальших прикрощів, горя й трагедії, і я спробую пояснити її тобі. Розумієш, Джоне, в ті часи, та навіть і тепер,— незважаючи на всі розмови про освіченість, я не розумію, як може бути інакше,— більшість дівчат виходять заміж, нічого не знаючи про статевий бік життя. Навіть якщо вони знають, у чому його суть, вони не звідали його на власному досвіді. В цьому полягають усі труднощі. Брак справжнього досвіду, хоч як багато вони чули про це від інших,— ось де справжня причина їхнього лиха. Дуже часто,— як це було з твоєю матір'ю,— дівчина, одружуючись, не знає і не може знати, чи любить вона свого майбутнього чоловіка, вона не знає цього аж до фізичного зближення, що його робить можливим тільки шлюбний зв'язок. У багатьох, можливо, в більшості сумнівних випадків, це фізичне зближення скріплює і зміцнює зв'язок, але в інших випадках, як сталося з твоєю матір'ю, воно відкриває помилку, руйнує той потяг, що існував досі. Немає нічого трагічнішого в житті жінки, ніж відкриття такої істини, яка з кожною ніччю, з кожним днем робиться дедалі очевиднішою. Люди холодного серця і невеликого розуму можуть сміятися з такої помилки й казати: "Нема тут про що балакати!" Обмежені, самовдоволені люди, які життя інших міряють лише власною міркою, ладні засудити жінку, котра допустилася цієї трагічної помилки, приректи її на довічне ув'язнення у тюрмі, в якій вона сама себе замкнула. Ти, мабуть, знаєш вислів: "Як постелеш, так і спатимеш". Це жорстока приказка, і той, хто повторює її, негідний називатися джентльменом чи леді в кращому

розумінні цих слів; суворішого осуду я не можу висловити. Я ніколи не був тим, кого називають Моральною людиною, але я не хочу, мій любий, вживати таких слів, які б спонукали тебе легковажно ставитися до зв'язків і зобов'язань, що їх ти береш на себе по відношенню до іншої людини. Боронь боже! Але з досвіду всього свого життя я заявляю, що ті, хто засуджує жертву такої трагічної помилки, засуджує і не хоче простягти їй руку допомоги,— що вони нелюдяні або, краще сказати, були б нелюдяні, якби могли зрозуміти, що роблять. Але вони цього не розуміють! Бог із ними! В моїх очах вони такі самі пропащі, як, очевидно, пропащий я у їхніх очах. Мені довелося сказати тобі все це, бо я збираюся віддати тобі на суд твою матір, а ти ще дуже молодий і недосвідчений. Отже, слухай далі. Після трьох років зусиль перебороти свою антипатію — я б сказав свою огиду, бо за таких обставин антипатія швидко перетворюється в огиду,— після трьох років, що були суцільною мукою для такої чутливої, закоханої в красу натури, як твоя мати, Джоне, вона зустріла юнака, який покохав її. Він був архітектор, що будував той самий дім, у якому живемо ми тепер, будував для неї і для батька Флер, нову в'язницю замість тієї, в якій її тримали в Лондоні. Можливо, це зіграло деяку роль у тому, що сталося далі. В усякому разі, вона теж покохала його. Я знаю, тобі не треба пояснювати, що не можна вибрати наперед, кого покохаєш. Почуття виникає саме по собі. І ось воно виникло! Я уявляю собі, хоч вона майже нічого не розповідала мені, ту боротьбу, яка відбувалася в ній, бо вона, Джоне, була вихована в дусі суворої добропорядності й не мала схильності до легковажних вчинків — зовсім ні. Проте почуття їхнє було непереборне і нарешті довело їх до того, що вони стали коханцями не тільки в мріях, а і в дійсності. І тут їх спіткала жахлива трагедія. Я повинен розповісти тобі про неї, бо інакше ти не зрозумієш становища, яке створилося в твоєму житті. Чоловік, з яким вона була одружена,— Сомс Форсайт, батько Флер,— однієї ночі, коли її пристрасть до того юнака була у самому розпалі, силою ствердив свої права на неї. Наступного дня вона зустріла свого коханого і розповіла йому про це. Чи він вчинив самогубство, чи, засліплений розпачем, випадково попав під колеса,— цього ми так і не довідалися; в усякому разі, він загинув. Подумай, що пережила твоя мати того вечора, коли почула про його смерть. Мені довелося побачити її тоді. Твій дід послав мене допомогти їй, якщо буде можливо. Я бачив її одну мить, потім її чоловік зачинив переді мною двері. Але обличчя її запам'яталося мені назавжди, я бачу його й нині. Тоді я не був у неї закоханий, почуття прийшло згодом, через дванадцять років, але те обличчя я пам'ятав увесь час. Любий мій хлопчику, нелегко мені писати про все це. Але зрозумій: я мушу. Твоя мати віддана тобі цілком, ти для неї все. Я не хочу засуджувати Сомса Форсайта. Я не маю проти нього серця. Мені давно вже його шкода; можливо, було шкода ще тоді. Світ вважає, що вона вчинила гріх, а він ствердив своє законне право. Він любив її по-своєму. Вона була його власністю. Такі у нього погляди на життя, на людські почуття, на серце — все це власність. То не його провина — такий він зроду. У мене такі погляди завжди викликали відразу — такий я зроду! Знаючи тебе, я відчуваю, що і в тебе вони викликають відразу. Але розповідатиму далі. Твоя мати тієї ж таки ночі пішла з його дому; дванадцять років вона прожила сама, дуже відлюдно, аж поки 1899 року її чоловік — адже він іще був її чоловіком, бо не робив ніяких спроб розлучитися з нею, а вона, звичайно, не мала права розлучитися з ним — очевидно, вирішив, що йому потрібна дитина, і почав переслідувати її настирливо й довго, щоб примусити вернутися до нього й народити йому дитину. В той час я був її опікуном — відповідно до волі твого діда, висловленої в його духівниці,— і стежив за тими подіями. Помалу я покохав

її, покохав щиро. Він переслідував її дедалі настирливіше, поки одного разу вона приїхала до мене і попросила взяти її під захист. Її чоловік — а йому доносили про кожен її крок — спробував роз'єднати нас і почав шлюборозлучний процес. Може, він і справді хотів розлучитися з нею, не знаю; так чи так, а наші імена були оголошені публічно. Це спонукало нас до остаточного рішення, і ми з'єдналися насправді. Вона дістала розлучення, одружилася зі мною, і народився ти. Ми жили дуже щасливо, принаймні я, та, гадаю, і твоя мати. Невдовзі після розлучення Сомс одружився з матір'ю Флер, і в них народилась дочка. Ось і вся наша історія, Джоне. Я розповів її тобі, бо потяг, який, ми бачимо, зародився в тебе до дочки цього чоловіка, сліпо штовхає тебе до того, що напевно й цілковито зруйнує щастя твоєї матері, якщо не твоє власне. Я не хочу говорити про себе, бо я в такому віці, що навряд чи довго ходитиму по цій землі, до того ж якби мені довелося страждати, то я страждав би її стражданнями і твоїми. Але я хочу, щоб ти усвідомив одне: почуття такого жаху й такої відрази не можна ані поховати, ані забути. Воно живе в ній і нині. Тільки вчора на стадіоні "Лорд" ми випадково зустріли Сомса Форсайта. Якби ти міг побачити її обличчя, воно б тебе переконало. Сама думка, що ти можеш одружитися з його дочкою, для неї страхітлива. Я нічого не можу закинути Флер, крім того, що вона — його дочка. Але твої діти, якщо ти одружишся з нею, будуть внуками твоєї матері, так само, як і внуками Сомса, чоловіка, що колись володів твоєю матір'ю, як рабовласник володіє рабинею. Поміркуй, що це означатиме. Одружившись із його дочкою, ти перейдеш у той табір, де твою матір тримали в ув'язненні, де вона стільки вистраждала. Ти лише готуєшся переступити поріг життя, ти знайомий з цією дівчиною всього два місяці, і хоч яким глибоким тобі здається твоє кохання, я закликаю тебе негайно порвати з нею. Не завдавай матері болю й приниження, які мучитимуть сердешну до кінця її днів. Хоч вона завжди здаватиметься мені молодою, проте їй уже п'ятдесят сім років. Крім нас двох, у неї немає нікого на світі. Незабаром у неї залишишся тільки ти. Тож наберися духу, Джоне, і поклади цьому край. Не треба тієї хмари, тієї перепони, що постала між тобою і твоєю матір'ю. Не розбивай її серця! Хай тобі щастить, любий мій хлопчику, і ще раз прошу пробачити мені за той біль, якого завдасть тобі цей лист,— ми прагнули, щоб усе пройшло для тебе безболісно, але Іспанія, видно, не допомогла.
Завжди відданий тобі батько Джоліон Форсайт"
Закінчивши свою сповідь, Джоліон сидів, підперши рукою запалу щоку, і перечитував написане. Дещо завдавало йому такої муки, коли він думав, як Джон читатиме його, що він мало не порвав листа. Розповідати такі речі хлопцеві — рідному синові,— розповідати їх про свою дружину і матір цього хлопця здавалося для його потайної форсайтівської душі жахливим. А проте, не розповівши про них, як примусити Джона зрозуміти дійсність, як показати йому глибоку розколину, незгладний шрам? Як виправдати без них те, що вони душать його кохання? Тоді краще взагалі нічого не писати!
Він згорнув свою сповідь і поклав її в кишеню. Дякувати богові, була субота; отже, до завтрашнього вечора можна поміркувати, бо навіть якщо він пошле листа зараз, Джон одержить його не раніше понеділка. Джоліон відчув дивне полегшення від думки про цю відстрочку і від того, що листа, одісланий він чи ні, написано.
Серед кущів троянд, посаджених там, де колись росла папороть, він побачив дружину з невеличким кошиком на руці — Айріні підрізала троянди. Вона, здавалося, ніколи не сиділа без діла, і тепер, коли йому самому доводилося майже весь час сидіти без діла, він їй заздрив. Він вийшов до неї. Вона підняла руку в забрудненій рукавичці й усміхнулася йому. Мереживна

хустина, зав'язана під підборіддям, ховала її волосся, і овальне обличчя з і досі темними бровами здавалося дуже молодим.
— Цього року страшенно багато попелиці, а погода холодна. У тебе стомлений вигляд, Джоліоне.
Джоліон дістав з кишені свою сповідь.
— Я написав ось це. Гадаю, тобі треба прочитати.
— Це Джонові?
Обличчя її зразу змінилося, наче змарніло.
— Так. Годі таїтися з цим.
Він дав їй листа, а сам пішов між кущів. Потім, побачивши, що вона дочитала і стоїть непорушно, притиснувши до себе аркуші, підійшов до неї.
— Ну як?
— Чудово написано. Навряд чи можна написати краще. Дякую, любий.
— Ти нічого не хотіла б викреслити?
Вона похитала головою.
— Ні. Щоб зрозуміти, він мусить знати все.
— Я думав так само, але мені все це огидне.
Він відчував, що йому це огидніше, ніж їй. Про статеві справи йому легше було розмовляти з жінкою, ніж з чоловіком; до того ж вона завжди була природніша й щиріша, ніж він, її не стримувала потайна форсайтівська натура.
— Не знаю, Джоліоне, чи зрозуміє він це навіть тепер? Він іще дуже молодий і сахається всього, що нагадує про фізичні стосунки.
— Він успадкував це від мого батька; той теж, мов дівчина, уникав будь-яких розмов про такі справи. Чи не краще буде переписати листа і просто сказати, що ти ненавиділа Сомса?
Айріні похитала головою.
— Ненависть — це тільки слово. Воно нічого не передає. Ні, краще хай буде так, як є.
— Гаразд. Пошлю листа завтра.
Вона підвела до нього обличчя, і перед багатьма великими, обвитими плющем вікнами будинку, він поцілував її.
II. СПОВІДЬ
Трохи згодом того ж таки дня Джоліон задрімав у старому кріслі. На колінах у нього лежала догори палітурками розгорнена "La Rotisserie de la reine Pedauque" [84], і, засинаючи, він думав: "Чи будемо ми, англійці, коли-небудь по-справжньому любити французів? Чи любитимуть вони коли-небудь по-справжньому нас?" Сам він завжди любив французів, призвичаївшись до їхньої дотепності, їхніх смаків, їхньої кухні. Вони з Айріні часто їздили до Франції перед війною, коли Джон учився в школі-пансіоні. І його роман з Айріні почався в Парижі — його останній і найдовший роман. Але французи... жоден англієць не полюбить їх, якщо не навчиться дивитись на них ніби збоку, оком естета! І, дійшовши цього сумного висновку, Джоліон задрімав.
Прокинувшись, він побачив Джона, що стояв навпроти нього перед вікном. Хлопець, очевидно, ввійшов із саду і чекав, поки батько прокинеться. Джоліон усміхнувся спросоння. Приємно дивитися на сина — чутливий, відданий, щирий! Потім його серце стислося, по тілу пробіг дрож. Джон! Ота сповідь! Він насилу взяв себе в руки.
— Це ти, Джоне! Звідки ти взявся?
Джон нахилився і поцілував його в чоло.
Аж тоді Джоліон помітив, яке дивне в сина обличчя.
— Я приїхав, щоб дещо сказати тобі, тату.
З усіх сил Джоліон намагався заспокоїти збурення в грудях — серце калатало, кров вирувала.

— Ну що ж, сідай, сину. Ти бачив матір?
— Ні.
Спаленіле обличчя хлопця зробилося блідим; він сів на бильце старого крісла, як колись сам Джоліон, бувало, сідав коло свого батька, що так само напівлежав. До того дня, коли між ним і батьком стався розрив, він завжди сидів там. Невже тепер настала хвилина розриву з його сином? Все своє життя він смертельно ненавидів сцени, уникав скандалів, спокійно йшов своєю дорогою і не заважав іншим іти своєю. Але тепер, наприкінці життєвого шляху, його, очевидно, чекає сцена куди болісніша, ніж ті, що він їх досі уникав. Намагаючись не виявляти своїх почуттів, він чекав, поки син заговорить.
— Тату,— повільно сказав Джон.— Ми з Флер заручилися.
"Саме цього я й чекав!"— подумав Джоліон. У нього здавило в горлі.
— Я знаю, що вам з мамою це не подобається. Флер каже, що мама була заручена з її батьком перед тим, як ти одружився з нею. Звичайно, я не знаю, що сталося, але ж це було давно. Мені вона дорога, тату, і вона каже, що я дорогий їй.
У Джоліона вихопився дивний звук, схожий на сміх і водночас на стогін.
— Тобі дев'ятнадцять років, Джоне, а мені сімдесят два. Як нам зрозуміти один одного в таких речах?
— Адже ти любиш маму, тату; ти повинен зрозуміти наші почуття. Хіба це справедливо, що давнє минуле стає на заваді нашому щастю?
Опинившись віч-на-віч із своєю сповіддю, Джоліон вирішив якось обійтися без неї. Він узяв сина за лікоть.
— Джоне! Я міг би спробувати виграти час розмовами про те, що ви обоє надто молоді, ще не розібралися в своїх почуттях і так далі, але ти мене не послухаєш, до того ж розмови ці не до речі. Молодість, на жаль, виліковується тільки сама по собі. Ти легковажно говориш про "давнє минуле", не знаючи, як ти відверто сказав, що там сталося. Чи ж я коли давав тобі підставу сумніватися в моїй любові до тебе чи в моїй щирості? Якби та хвилина була не така тривожна, Джоліон, мабуть, потішився б суперечливими почуттями, що їх викликали в сина ці слова: хлопець гарячково стиснув батькову руку, щоб розвіяти його сумніви, і водночас на його обличчі з'явився страх перед тим, що буде, коли він їх розвіє; проте Джоліон відчував тільки вдячність за цей потиск.
— Гаразд, отже, ти можеш вірити тому, що я тобі кажу. Так знай же: якщо ти не покладеш край цьому захопленню, то зробиш свою матір нещасною до кінця її життя. Повір мені, синку, минуле, хоч яке воно було, не можна поховати, ні, не можна.
Джон устав з бильця крісла.
"Дівчина...— подумав Джоліон.— Ось вона з'являється, постає перед ним — це саме життя!—така палка, гарна, віддана!"
— Я не можу, тату. Як же це так — тільки тому, що ти кажеш? Звичайно, я не можу.
— Джоне, якби ти знав усю правду, то поклав би край цьому без вагання; у тебе не було б іншого вибору! Невже ти мені не віриш?
— Як ти можеш знати, що б я вирішив? Тату, я люблю її над усе на світі.
Обличчя Джоліона пересмикнулося, й він повільно і болісно сказав:
— Дужче, ніж матір, Джоне?
Дивлячись на синове обличчя, на його стиснуті кулаки, Джоліон зрозумів, що діється в хлопцевій душі.
— Я не знаю,— вигукнув нарешті він,— не знаю! Але відступитись від Флер просто так, заради чогось, чого я не розумію, відступитись, не вірячи, що причина хоч трохи варта того... Та я б тоді... я б тоді...

— Ти б тоді вважав, що ми вчинили несправедливо і стали тобі на заваді. Хай буде так. Принаймні це краще, ніж коли б ти зробив по-своєму.
— Я не можу. Флер любить мене, і я люблю її. Ти хочеш, щоб я тобі вірив; чому ж ти мені не віриш, тату? Ми не хочемо нічого знати — нам байдуже до того, що було колись. І ми обоє тільки ще дужче любитимемо тебе й маму.
Джоліон засунув руку в нагрудну кишеню, але вийняв її порожньою і сидів, цмокаючи язиком.
— Подумай, чим була для тебе твоя мати, Джоне! У неї немає нікого, крім тебе. Мені вже не довго лишилося жити.
— Чому? Навіщо ти так... Чому?
— Тому,— холодно відповів Джоліон,— що так сказали лікарі; ось чому.
— О тату!— вигукнув Джон і залився сльозами.
Сльози, яких він не бачив у сина, відколи тому минуло десять років, глибоко схвилювали Джоліона. Він дуже ясно зрозумів, яке надзвичайно м'яке серце у сина, як болісно він страждатиме через цю історію і в житті взагалі. І він безпорадно простяг руку, не бажаючи та й не зважуючись устати.
— Не треба, синку,— сказав він,— не треба, а то я теж не стримаюсь.
Джон придушив ридання і стояв непорушно, відвернувши обличчя.
"Що ж тепер?— думав Джоліон.— Що мені сказати, як підступитись до нього?"
— До речі, не розповідай цього матері,— мовив він.— Вона вже й так пережила задосить через цю історію. Я розумію твої почуття. Але, Джоне, ти нас із матір'ю добре знаєш і можеш бути певним: ми б не схотіли псувати твоє щастя заради власної примхи. Адже, хлопчику мій, ми дбаємо тільки про твоє щастя; принаймні я думаю лише про твоє щастя і про щастя твоєї матері, а вона — лише про твоє. Вважай, що нині вирішується ваше майбутнє — твоє і її.
Джон обернувся. Його обличчя смертельно зблідло, глибоко запалі очі наче палахкотіли.
— Що там? Що там було? Годі від мене приховувати!
Джоліон, розуміючи, що іншого виходу не лишається, засунув руку в нагрудну кишеню і цілу хвилину сидів, важко дихаючи, з заплющеними очима. У нього промайнула думка: "На віку у мене була і довга пора щастя, були й гіркі хвилини; ця хвилина — найгіркіша!" Він витяг руку з листом і втомлено сказав:
— Ну що ж, Джоне, якби ти не приїхав сьогодні, я б тобі надіслав ось це. Я хотів пожаліти тебе, пожаліти твою матір і себе, але бачу, що моя надія марна. Прочитай, а я, мабуть, вийду в сад.— І він схопився за бильце крісла, щоб підвестись.
Джон, узявши листа, швидко сказав:
— Ні, вийду я.— І вискочив за двері.
Джоліон знов опустився в крісло. Велика зелена муха вибрала саме цю хвилину, щоб задзижчати над ним, кружляючи, мов несамовита; дзижчання створювало ілюзію затишку, і це було краще, ніж тиша... Куди пішов хлопець читати листа? Злощасний лист — злощасний випадок! Як це жорстоко, жорстоко для неї, для Сомса, для цих двох дітей, для нього самого!.. Його серце калатало, завдаючи йому болю. Життя, кохання, праця, краса, біль і — кінець! Добрі часи, чудові часи, незважаючи ні на що; аж доки не пожалкуєш, що народився на світ. Життя виснажує, а проте не примушує бажати смерті — у цьому його підступність! Без серця жилося б легше! І знову навколо нього задзижчала муха, принесла з собою спеку, шум і пахощі літа — так, навіть пахощі,— в кімнаті запахло спілими плодами, сухими травами, буйно-зеленими заростями і ванільним диханням корів. А десь там, серед тих запахів, Джон читає листа, перегортаючи й схвильовано бгаючи

аркуші, сповнений муки, збентеження й муки, і його серце розривається! Ця думка завдала Джоліонові невимовного страждання. У Джона таке вразливе серце, він такий щирий і совісний — йому не пощастило, страшенно не пощастило. Пригадалось, як Айріні колись сказала йому: "На світі ще не бувало такого люблячого й гідного любові створіння, як Джон". Бідолашний маленький Джон! Одного чудового літнього дня весь його світ розпався. Юність сприймає все так болісно! І збентежений, змучений цією думкою про юність, що сприймає все так болісно, Джоліон підвівся з крісла й підійшов до вікна. Хлопця ніде не було видно. Джоліон вийшов надвір. Якщо можна чим-небудь допомогти йому, треба допомогти!
Він пройшов між кущами, зазирнув за огорожу в садок — Джона ніде нема. Не було його й там, де починали наливатися і стигнути персики та абрикоси. Він проминув кипариси, що виструнчилися, мов темні спіралі, і вийшов на луг. Куди подівся хлопець? Може, забіг у гайок — у свій давній заповідник? Джоліон рушив через покоси сіна. В понеділок його поскладають у копиці, а у вівторок, якщо не буде дощу, почнуть вивозити. Часто вони ходили цим лугом удвох, побравшись за руки, коли Джон ще був малий. От біда! Як тільки сповниться десять років, золотий вік кінчається! Він підійшов до ставка, де мушки й комарі танцювали над блискучим дзеркалом води, оточеним очеретом, і попростував у гайок. Там було прохолодно, пахло модриною. Але Джона не видно. Джоліон погукав. Ніякої відповіді. Він сів на повалене дерево, схвильований, занепокоєний, забувши про свою недугу. Він зробив помилку, відпустивши хлопця з тим листом; треба було від початку до кінця не спускати його з очей. Вкрай стривожений, Джоліон устав і поплентався назад. Біля ферми він погукав знову, зазирнув у темний корівник. Там, у прохолоді, серед запаху ванілі й аміаку, сховані від мух, спокійно ремигали три олдернейські корови; їх щойно подоїли, і тепер вони чекали вечора, коли їх знову виженуть пастися на луг. Одна ліниво повернула голову, повела блискучим оком; Джоліон побачив цівку слини, що звисала з її сірої спідньої губи. Він бачив усе з пристрасною виразністю, породженою нервовим збудженням,— усе, чим він колись захоплювався і що намагався змалювати, чудеса світлотіні й барв. Не дивно, що легенда поклала Христа в ясла — що може бути побожніше, ніж очі й місячно-білі роги корови, яка ремигає в теплих сутінках. Він знову погукав. Відповіді не було! І він поспішив з гайка, повз ставок, угору до будинку. Воістину дивна була б іронія долі, якби Джон, охоплений горем свого відкриття, сховався в гайку, де колись давно його мати і Босіні в безтямі освідчилися одне одному в коханні. Де він сам, сидячи на старій колоді того недільного ранку, коли приїхав з Парижа, зрозумів, що Айріні стала для нього найдорожчою в світі. Для іронії це було б найзручніше місце зірвати полуду з очей сина Айріні! Але його тут нема! Де ж він? Треба розшукати бідолашного хлопця!
Згори сяйнуло сонце, ще більше відкриваючи для його загострених відчуттів красу цього літнього дня, цих високих дерев і тіней, що поволі видовжувалися, блакиті й білих хмар; пахло сіно, і туркотіли голуби, і квіти гордо підводили свої голівки. Він підійшов до трояндових кущів, і краса троянд у цих раптових променях сонця здалася йому неземною. "Трояндо, Іспанії цвіт!" [85] Чудові три слова! Тут вона стояла біля куща темно-червоних троянд, стояла, читала й вирішила, що Джон мусить усе знати! Тепер він знає! Чи правильно вона вирішила? Джоліон нахилився і понюхав троянду, її пелюстки торкнулися його ніздрів і тремтячих уст; немає нічого ніжнішого за оксамит троянди, нічого, крім її шиї — шиї Айріні! Перетнувши моріжок, він пішов на пагорб до дуба. Яскріла тільки його верхівка, бо сонце, несподівано визирнувши, вже сховалося за будинком; тінь унизу була густа й блаженно прохолодна. Джоліона втомила

спека. Хвилину він постояв, тримаючись за мотузку гойдалки,— Джоллі, Голлі, Джон! Стара гойдалка! І раптом він відчув, що йому погано — страшенно, смертельно погано. "Я перебрав міру,— подумав він.— О боже! Я таки перебрав міру!" Заточуючись, він дочвалав до тераси, насилу зійшов по сходах і прихилився до стіни. Так він стояв, важко дихаючи, уткнувшись обличчям у жимолость, яка завдала їм з Айріні стільки клопоту, перше ніж прижилася й почала освіжати повітря, що лилось у вікна. Її пахощі змішувалися з гострим болем. "Любов моя!—подумав він.— Сину мій!" З великим зусиллям він ступив кілька кроків, увійшов крізь засклені двері в кімнату і сів у крісло старого Джоліона. На столі лежала книжка, а в ній олівець; він схопив його, вивів на розгорненій сторінці одне слово... Рука його впала. То ось як воно буває!..

У грудях гостро защеміло, і настала темрява...

III. АЙРІНІ!

Коли Джон із листом у руці вискочив з кабінету, він, охоплений страхом і збентеженням, пробіг по терасі й сховався за рогом будинку. Прихилившись до обплетеної плющем стіни, хлопець розірвав конверт. Лист був довгий — дуже довгий! Це додало йому страху, і він почав читати. Коли він дійшов до слів: "І вийшла вона заміж за батька Флер", все навколо нього пішло обертом. Джон стояв біля скляних дверей; він увійшов у будинок, проминув вітальню й хол і піднявся в свою кімнату. Освіживши обличчя холодною водою, він сів на ліжку й читав далі, впускаючи на підлогу прочитані аркуші. Батьків почерк читався легко — Джон знав його добре, хоч ніколи й не одержував від батька листів навіть учетверо коротших за цього. Він читав у якомусь отупінні, уява працювала тільки наполовину. Читаючи листа перший раз, він найкраще збагнув, як боляче, мабуть, було батькові писати його. Він випустив з рук останній аркуш і, охоплений якоюсь розумовою й моральною безпорадністю, знову взявся читати перший. Все це здавалося йому огидним — мертвим і огидним. Потім почуття жаху залило його гарячою хвилею. Він сховав обличчя в долоні. Його мати! Батько Флер! Він знову зібрав аркуші й машинально почав читати далі. І знову повернулось почуття, що все це мертве й огидне; його, Джонова, любов зовсім інша! Цей лист твердить, що його мати — і її батько! Жахливий лист!

Власність! Невже на світі є чоловіки, які дивляться на жінку, як на свою власність? Перед ним пройшла низка облич, які він бачив у місті чи в селі,— червонощокі, м'ясисті обличчя; жорстокі й тупі; обличчя самовдоволені й кощаві; люті обличчя; сотні, тисячі облич! Звідки йому знати, що думають і роблять люди, що мають такі обличчя? Він обхопив руками голову і застогнав. Його мати! Він знову підібрав аркуші й читав далі: "Почуття жаху й... відрази... живе в ній і нині... твої діти... внуками... чоловіка, що колись володів твоєю матір'ю, як рабовласник володіє рабинею..." Джон підвівся з ліжка. Це жорстоке, примарне минуле, яке причаїлося, щоб убити їхню з Флер любов, це минуле — правда; інакше батько не написав би такого листа. "Чому вони не розповіли мені зразу,— думав Джон,— того дня, коли я вперше побачив Флер? Вони знали, що я побачив її. Вони боялися, а тепер... Тепер отака історія!" Змучений стражданнями, такими нестерпними, що не можна було ні міркувати, ні зважувати, він забився в темний куток кімнати і сів на підлогу. Він сидів там, наче нещасний звірок. Сутінки й прохолодна підлога давали йому розраду — він ніби вернувся до тих днів дитинства, коли, простягнувшись на підлозі, розігрував історичні битви. Він сидів у кутку, зіщулений, скуйовджений, обхопивши руками коліна, сам не знаючи скільки часу. Сидів, заціпенілий від горя, і отямився аж тоді, коли відчинилися двері в материну кімнату. За його відсутності вікна його кімнати були зачинені,

штори опущені, і зі свого кутка він міг чути тільки шелестіння, її кроки, потім з-за ліжка побачив, що вона спинилася перед його туалетним столиком. Вона тримала щось у руці. Він затамував подих, сподіваючись, що вона не помітить його і піде. Він бачив, як вона доторкалася до речей на столику, наче вони мали якісь дивовижні властивості, потім повернулася до вікна — сіра з ніг до голови, наче привид. Досить їй ще трохи повернути голову, і вона побачить його! Уста її заворушилися: "О Джоне!" Вона розмовляла сама з собою; її голос болем озвався в Джоновому серці. Він побачив у її руці маленьку фотографію. Вона піднесла її до світла, придивилася. Зовсім невеличка фотографія. Він упізнав її — то він сам, коли був ще хлопчиком, фотографія, яку вона завжди тримала в своїй сумочці. Серце його закалатало. І враз, наче почувши те калатання, вона повернула голову й побачила його. Помітивши, як вона здригнулася й мимоволі притисла до грудей фотографію, він сказав:
— Так, це я.
Вона підійшла до ліжка й сіла зовсім близько від нього, все ще притискаючи руку до грудей, наступаючи на аркуші, що попадали на підлогу. Вона їх побачила, і руки її стиснули край ліжка. Вона сиділа випроставшись, її темні очі дивилися на нього зосереджено. Нарешті вона сказала:
— Ну що ж, Джоне, я бачу, ти знаєш.
— Так.
— Ти бачив батька?
— Так.
Настала довга мовчанка, потім вона сказала:
— Любий мій синочку!
— Все гаразд.
Його почуття були такі розбурхані й такі непевні, що він не зважувався поворухнутись — його пойняв гнів, розпач і дивне бажання відчути, як вона заспокійливо торкнеться рукою його чола.
— Що ти збираєшся робити?
— Не знаю.
Знову довга мовчанка; потім мати підвелася. Хвилинку вона стояла зовсім непорушно, тільки руки у неї стискалися, потім промовила:
— Любий мій, найдорожчий мій хлопчику, не думай про мене, думай про себе.
І, обійшовши ліжко, вернулася в свою кімнату.
Джон скрутився в клубок, мов їжак, і завмер у кутку.
Так минуло хвилин двадцять, коли почувся крик. Крик долинув знизу, з тераси. Джон злякано схопився. Крик почувся знову: "Джоне!" Гукала мати! Він вискочив з кімнати, збіг униз, кинувся через порожню їдальню в кабінет. Мати стояла навколішки перед старим кріслом, а батько лежав у ньому білий як крейда, його голова впала на груди, одна рука лежала на розгорненій книжці, стискаючи олівець з такою дивною байдужістю, якої Джон ніколи не бачив. Мати подивилася навколо безтямним поглядом і сказала:
— О Джоне, він помер... він помер!
Джон теж упав на коліна й, перехилившись через бильце, на якому недавно сидів, притулився губами до батькового чола. Холодне як лід! Як міг, як міг тато померти, коли всього лиш годину тому... Мати обіймала його коліна, припавши до них грудьми. "Чому, чому мене не було з ним?"— чув Джон її шепіт. Потім він побачив слово "Айріні", яке ослабла рука написала олівцем на розгорненій сторінці, і теж дав волю сльозам. Це вперше йому довелося бачити людську смерть, і її моторошний спокій заглушив усі інші почуття; все інше — лиш готування до цього! Кохання, життя, радощі, турботи, горе, рух, світло й краса — все це тільки початок цього страшного

білого спокою. Його охопив жах; несподівано все здалося мізерним, марним, нетривким. Нарешті він узяв себе в руки, устав і підвів матір.
— Мамо! Не плач, мамо!
Через кілька годин, коли все, що належить, було зроблено і мати лягла, він прийшов у кімнату, де батько лежав самотній на ліжку, накритий білим простиралом. Він довго стояв, дивлячись на обличчя, що ніколи не бувало сердите — завжди ледь примхливе й добре. "Бути завжди добрим і не занепадати духом — у цьому весь сенс життя",— сказав колись батько. І він до кінця лишився на диво вірним своїй філософії! Тепер Джон розумів, що батько давно вже знав, як несподівано настане його кінець,— знав і не сказав ані слова. Джон дивився на мертвого з побожною, пристрасною пошаною. Хоч як батькові було важко, але він волів страждати на самоті, жаліючи його матір і його самого. Коли Джон дивився на це обличчя, його власна біда здалася йому зовсім невеликою. Слово, виведене на сторінці! Прощальне слово! Тепер у мами не лишилося нікого, крім нього, Джона! Він підійшов ближче до ліжка — обличчя анітрохи не змінилося і водночас зовсім змінилося. Батько колись сказав, що не вірить у те, нібито свідомість може пережити смерть тіла, а якщо свідомість і живе після смерті, то тільки доти, доки настане природний кінець життя тіла, доки збіжить час, відпущений йому природою для життєдіяльності; так що коли людина помре від нещасливого випадку, надмірностей, скоротечної хвороби, то свідомість може не згаснути й жити далі, і кінець її віку настане сам по собі, без стороннього втручання. Ця думка вразила тоді Джона, бо він ніколи не чув її ні від кого іншого. Коли серце зупинилося раптово, такий кінець навряд чи можна назвати природним! Може, батькова свідомість і досі тут, у кімнаті. Над ліжком висить портрет батькового батька. Може, і його свідомість ще й досі жива, а також свідомість брата — того, що помер у Трансваалі. Можливо, всі вони зібралися навколо цього ліжка? Джон поцілував холодне чоло і тихо пішов у свою кімнату. Двері в материну кімнату були прочинені; вона, очевидно, приходила сюди: усе для нього приготовлено, є навіть печиво й тепле молоко, і аркуші листа прибрано з підлоги. Джон їв і пив, спостерігаючи, як за вікном згасають останні відблиски дня. Він не намагався зазирнути в майбутнє — просто дивився на темне дубове гілля, що видніло зразу за вікном, і в нього було таке відчуття, ніби життя зупинилось. Серед ночі, перевертаючись у важкому сні, він побачив щось біле й непорушне коло свого ліжка й злякано схопився. Материн голос сказав:
— Це я, Джоне, любий!
Її рука лагідно торкнулася до його чола й примусила його лягти; потім біла постать зникла.
Сам! Він знову поринув у важкий сон, і йому приснилося, що материне ім'я повзе по його ліжку.

IV. СОМС МІРКУЄ

Оголошення в "Таймсі" про смерть двоюрідного брата особливого враження на Сомса не справило. Отже, цей його родич помер! Вони ніколи не відчували один до одного приязні. Болюче почуття ненависті вже давно вивітрилося із Сомсового серця, і він рішуче гасив його нові спалахи, проте ця передчасна смерть здалася йому якоюсь поетичною відплатою. Цілих двадцять років цей чоловік тішився, живучи з його дружиною в його ж таки будинку,— і ось він помер! Некролог, що з'явився пізніше, був, на думку Сомса, аж надто хвалебний. В ньому йшлося про "плідного й приємного художника, чиї роботи ми завжди вважали типовими й найкращими зразками акварельного живопису пізньовікторіанської доби". Сомс, що майже несвідомо віддавав перевагу Молу, Морпіну та Кезвелу Бею і завжди голосно пирхав, коли йому доводилося

бачити на виставках роботи свого двоюрідного брата, перегорнув сторінку "Таймса" з гучним шелестом.
Цього ранку йому довелося побувати в Лондоні у форсайтівських справах, і він добре помітив, що Гредмен позирає на нього скоса поверх своїх окулярів. Старий клерк, здавалося, випромінював скорботно-вітальну еманацію. Від нього наче віяло запахом давніх часів. Майже чути було, як він думає: "Містер Джоліон... та-ак, якраз мого віку, і ось помер — боже, боже! Мабуть, вона дуже переживає. Вродлива була жінка. Усі ми смертні! В газетах з'явився некролог. Ось як воно буває!" Атмосфера в конторі змусила Сомса якнайшвидше владнати кілька справ, зв'язаних з орендою будинків та передачею власності.
— А як, містере Сомсе, щодо того проекту із спадщиною міс Флер?
— Я передумав,— коротко відповів Сомс.
— Он як! Я дуже радий. Я так і подумав тоді, що ви трохи поспішаєте. Часи змінюються.
Як вплине ця смерть на долю Флер? Це питання почало тривожити Сомса. Він не був упевнений, чи дочка знає про неї: вона рідко проглядала газети, а оголошень про народження, шлюби та смерті не читала ніколи.
Він поспіхом закінчив справи й подався снідати на Грін-стріт.
Вініфред була сумна. Джек Кардіган, як з'ясував Сомс, поламав крило машини і сам на деякий час втратив "життєздатність". Вініфред ніяк не могла звикнути до думки, що таке сталося з її зятем.
— То Профон і справді поїхав?— раптом спитав Сомс.
— Поїхав,— відповіла Вініфред,— але куди, я не знаю.
Так, у тому-то й річ, що нічого не можна сказати напевно! А втім, йому не дуже й кортіло знати. Листи від Аннет приходили з Дьєппа, де вона жила з матір'ю.
— Ти, певно, бачила повідомлення про смерть нашого родича?
— Бачила,—кивнула Вініфред.—Мені шкода... шкода його дітей. Він був дуже приємна людина.
Сомс буркнув щось невиразне. Давня, глибока істина, що людей у цьому світі судять не по їхніх вчинках, а по їхній репутації, підкралася через чорний хід до його свідомості і настирливо стукала в її двері.
— Я знаю, що у декого було таке враження,— сказав він.
— Тепер, коли він помер, треба віддати йому належне.
— Я б волів віддати йому належне раніше,— мовив Сомс,— але в мене ніколи не було нагоди. Чи є у тебе "Книга баронетів"?
— Є. Там, на нижній полиці.
Сомс дістав грубий червоний фоліант і почав гортати його.
"...Монт — сер Лоренс, 9-й бар-т, т-л з 1620 р., ст, син Джофрі, 8-го бар-та і Лавінії, доч. сера Чарлза Максгема, бар-та (Маскгемхол, Шропшір); одр. 1890 р. з Емілі, доч. Конвея Чаруела, ескв., Кондафорд-Грейндж, Оксф; один син-спадкоємець Майкл Конвей, нар. 1895 р., дві дочки, мешк.: Ліппінгхол-Менор, Фолвел, Букінгемшір. Клуби: "Жартунів", "Кав'ярня", "Аероплан". Див. "Бідлікот".
— Гм!— буркнув він.— Ти знаєш кого-небудь із видавців?
— Дядечка Тімоті.
— Я маю на увазі живих.
— Монті знав одного в своєму клубі. Якось він навіть привів його до нас обідати. Адже Монті завжди мріяв написати книжку про те, як розбагатіти на перегонах. Він пробував зацікавити того видавця.
— Ну й що?

— Монті підбив його поставити на одного коня — ставка була дві тисячі гіней. Більше ми його не бачили. Наскільки я пригадую, він був одягнений із смаком.
— Кінь узяв приз?
— Ні. Здається, прийшов останній. Ти ж знаєш, Монті був по-своєму недурний.
— Справді?— сказав Сомс.— А як ти гадаєш, чи може бути щось спільне між майбутнім баронетом і видавничою справою?
— Люди тепер нічим не гребують,— відповіла Вініфред,— Вони ладні робити, що завгодно, аби тільки не бити байдиків — зовсім не так, як у наші часи. Тоді всі прагнули нічого не робити. Але, гадаю, все ще вернеться.
— Молодий Монт, про якого я кажу, дуже упадає за нашою Флер. Якби його залицяння могли покласти край тому захопленню, я б посприяв йому.
— Він гарний хлопець?
— Не красень, але досить приємний, трохи вітрогон. По-моєму, у них чималі земельні володіння. Здається, він щиро закоханий. А проте хтозна.
— Атож,— промурмотіла Вініфред,— важко сказати напевно. Я завжди вважала, що найкраще — нічого не робити. Джек завдав нам таких прикрощів. Тепер ми не зможемо виїхати аж до кінця серпня. А втім, люди завжди цікаві, я ходитиму в Гайд-парк, спостерігатиму публіку.
— На твоєму місці,— сказав Сомс,— я придбав би собі за містом дачу, куди можна було б ховатися від свят і страйків.
— Без міста мені нудно,— відповіла Вініфред,— а залізничний страйк здався мені дуже цікавим.
Вініфред завжди відзначалася холоднокровністю.
Сомс попрощався й пішов. Всю дорогу до Редінга він обмірковував, чи слід розповідати Флер про смерть батька того хлопця. Ця смерть майже нічого не змінила: тільки й того, що хлопець тепер став незалежний і може зустріти опір тільки з боку матері. Він, безперечно, дістав у спадщину великі гроші, а можливо, навіть і будинок — будинок, споруджений для Айріні й для нього, Сомса, будинок, архітектор якого занапастив його родинне життя. Його дочка — господиня того будинку! Оце була б поетична відплата! Сомс засміявся невеселим сміхом. Він вирішив спорудити цей будинок, щоб зміцнити їхній розхитаний шлюбний зв'язок, сподіваючись, що будинок стане рідною оселею його потомства, якби пощастило вмовити Айріні народити йому дитину! Її син і його дочка! Їхні діти будуть у певному розумінні нащадками зв'язку між ним і нею!
Театральність цієї думки була огидна його тверезому розуму. А проте це могло б стати найлегшим і найвигіднішим виходом із глухого кута — тепер, коли Джоліон помер. В цьому сполученні двох форсайтівських маєтностей була своєрідна принада для його консервативної натури. До того ж вона, Айріні, буде знову зв'язана з ним. Дурниця! Абсурд! Він викинув з голови цю думку. Прибувши додому, він почув стукіт більярдних куль і крізь вікно побачив молодого Монта, що схилився над столом. Флер, стоячи з кієм, руки в боки, з усмішкою стежила за ним. Яка вона гарна! Не дивно, що цей юнак закохався до нестями. Титул, маєток! Правда, в наші дні маєток важить небагато, а титул іще менше. Старі Форсайти завжди ставилися до титулів трохи зневажливо, бо бачили в них щось чуже і штучне, не варте витрачених грошей; до того ж мати справу з королівським двором! Всі вони, пригадував Сомс, у більшій чи меншій мірі дотримувалися такого погляду. Щоправда, Свізін у дні свого найвищого розквіту одного разу був присутній на прийомі при дворі. Але, повернувшися звідти, він сказав, що більше туди й ногою не ступить, бо там "така дрібнота". У декого виникла підозра, що Свізін виглядав аж надто дебелим у штанях до колін. Сомс пригадав, як його мати,

зачарована фешенебельною церемонією, хотіла, щоб її представили при дворі, і як його батько засудив цей намір Емілі з незвичайною для нього рішучістю. Нема чого їй, мовляв, туди потикатися: тільки змарнує час і гроші, а користі ніякої!
Той самий інстинкт, завдяки якому англійська палата громад дістала й зберегла за собою верховну владу в державі, почуття, що їхній світ досить хороший, а де в чому навіть кращий за будь-який інший, бо це їхній світ, звільняв старих Форсайтів від потягу до "декорацій", як називав усе це Ніколас, коли його мучила подагра. Сомсове покоління, більше схильне до самоаналізу і іронії, рятував спогад про Свізіна у штанях до колін. А третє і четверте покоління, мабуть, просто сміються з усього підряд. Проте в тому, що юнак успадкує аристократичний титул і маєток, особливої шкоди немає — до того ж цьому ніяк не зарадиш. Сомс тихо ввійшов у більярдну саме в ту мить, коли Монт ударив і не влучив. Сомс помітив, що юнак не відриває очей від Флер, яка в свою чергу нахилилася над столом; і палкий, ніжний погляд Монта майже зворушив його.
Флер завмерла, поклавши кий в ямку між великим і вказівним пальцями своєї гнучкої руки, потім струснула коротким темно-каштановим волоссям.
— Я не влучу.
— Той, хто не ризикує...
— Гаразд.
Кий ударив, куля покотилася.
— Ну от!
— Що ж, не пощастило. Але не біда!
Вони побачили його, і Сомс сказав:
— Я буду вашим маркером.
Він сів на високому стільці під лічильником, чепурний і втомлений, придивляючись нишком до цих двох юних облич. Коли гра закінчилася, Монт підійшов до нього.
— Я вже почав працювати, сер. Бізнес — дивна штука, правда? Мабуть, вам як юристові доводилося спостерігати людську природу в її найрізноманітніших виявах.
— Доводилося.
— Сказати вам, що я помітив? Люди роблять помилку, пропонуючи меншу ціну, ніж можуть дати; треба пропонувати більшу, а потім знижувати.
Сомс підвів брови.
— А коли відразу погодяться на більшу?
— Це не має ніякого значення,— сказав Монт.— Набагато вигідніше спускати ціну, ніж піднімати. Наприклад, ми пропонуємо авторові добрі умови — він, звичайно, приймає їх. Потім ми робимо всі підрахунки і з'ясовуємо, що, видавши його твір, не можемо сподіватися на пристойний прибуток, і кажемо йому про це. Він відчуває до нас довіру, бо ми виявили щедрість, і тому слухняно, як ягня, погоджується на нові умови, не маючи до нас ніяких претензій. Але якщо ми запропонуємо йому низьку оплату спочатку, він не погодиться, і нам доведеться підвищувати її, щоб втримати його, а на додачу він ще й вважатиме нас нікчемними скнарами.
— Спробуйте купувати за цією системою картини,— сказав Сомс.— Прийнята пропозиція — це вже контракт — ви такого не чули?
Молодий Монт повернув голову до вікна, де стояла Флер.
— Ні,— відповів він,— на жаль, не чув. Потім іще одне: завжди звільняйте людину від договірних зобов'язань, якщо вона хоче від них звільнитися.
— Заради реклами?—сухо спитав Сомс.
— Звичайно, це служитиме рекламою; але я вважаю, що це треба зробити принципом.

— Ваша фірма дотримується цього принципу?
— Ще ні,— сказав Монт,— але згодом вона прийде до цього.
— Зате автори підуть.
— Та що ви, сер! Я зібрав силу-силенну спостережень, і всі вони підтверджують мою теорію. В своїх ділових стосунках ми недооцінюємо людську природу і завжди втрачаємо багато задоволення і прибутку. Звичайно, ми повинні діяти щиро й відверто, але це легко, коли ми те саме почуваємо. Чим гуманніші ми й щедріші, тим більші наші ділові можливості.
Сомс підвівся.
— Ви вже стали компаньйоном цієї фірми?
— Ні ще, стану через півроку.
— Тоді іншим компаньйонам слід якомога швидше забрати свої паї.
Монт засміявся.
— Ось побачите самі,— сказав він.— Скоро настануть великі зміни. Власницький принцип доживає останні дні.
— Що?— перепитав Сомс.
— Пора звільняти будинок! Бувайте здорові, сер. Мені треба йти.
Сомс бачив, як дочка подала Монтові руку й зморщилась від міцного потиску, і ясно почув, як юнак, виходячи, зітхнув. Дівчина пішла від вікна, ведучи пальцем по краю більярдного столу червоного дерева. Стежачи за нею, Сомс здогадався, що вона збирається щось запитати в нього. Палець Флер обвів останню лузу, і вона підвела погляд.
— Тату, ти, може, щось зробив, що Джон мені не пише?
Сомс похитав головою.
— То ти не бачила повідомлення?— промовив він.— Помер його батько; сьогодні вже тиждень, як він помер.
— О!
На її розгубленому і насупленому обличчі промайнув зосереджений вираз: вона намагалася збагнути, що означає ця сумна подія для неї.
— Бідолашний Джон! Чом ти не розповів мені, тату?
— Я нічого не знаю,— поволі проказав Сомс.— Ти ж мені не довіряєш.
— Я б довіряла, якби ти допоміг мені, татусю.
— Можливо, допоможу.
Флер стисла руки.
— Ой таточку, коли дуже-дуже чогось хочеться, тоді про інших зовсім не думаєш. Не гнівайся на мене.
Сомс простягнув руку, ніби захищаючись від наклепу.
— Я розмірковую,— сказав він. Що змусило його висловитись так урочисто?— Молодий Монт знову набридав тобі?
Флер усміхнулася.
— О, Майкл! Він завжди набридає, але хлопець він непоганий. Він мені не заважає.
— Ну що ж,— мовив Сомс,— я втомився. Піду трохи подрімаю перед обідом.
Він пішов нагору в свою галерею, вмостився на дивані й заплющив очі. Тепер на ньому лежить величезна відповідальність за його дівчинку, чия мати... а що вона таке, її мати? Величезна відповідальність! Допомогти їй... Але як їй допомогти? Він не зможе змінити того факту, що він її батько. Або що Айріні... Що це говорив сьогодні Майкл Монт? Якусь дурницю про власницький інстинкт... доживає останні дні... Звільнити будинок? Нісенітниця!
Гаряче повітря, насичене запахами таволги, річки й троянд, війнуло на нього, присипляючи його почуття.

V. НАСТИРЛИВА ІДЕЯ

"Настирлива ідея"— ця хвороба, яка заподіяла людству більше лиха, ніж будь-яка інша з відомих хвороб,— ніколи не буває така бурхлива й фатальна,

як тоді, коли набирає образу шаленого кохання. Чи то живоплоти й канави, чи то двері й люди, не захоплені настирливими чи якимись іншими ідеями, чи то дитячі коляски і їхні пасажири, що смокчуть свої настирливі ідеї, навіть інші страдники, що мучаться від цієї клятої хвороби,— на все це настирлива ідея кохання анітрохи не зважає. Вона мчить, спрямувавши свій погляд собі всередину, зачарована власним світлом, забуваючи про інші світила. Люди, охоплені настирливою ідеєю, ніби щастя людства залежить від їхнього мистецтва, від вівісекції собак, від ненависті до чужоземців, від сплати податку на надприбутки, від того, чи вони залишаться міністрами, чи крутитимуться колеса, чи зможуть вони перешкодити сусідам розлучитися і засудити тих, хто відмовляється служити у війську, від коренів грецьких слів, від церковних догматів, від парадоксів, від переваги над людьми, одержимими іншими формами мономанії,— всі вони нестійкі в порівнянні з тим чи з тією, чия настирлива ідея полягає в тому, щоб оволодіти своїм обранцем чи обранкою. І хоча Флер у ті прохолодні літні дні жила дозвільним життям форсайтівської спадкоємиці, рахунки за сукні якої сплачені і в якої тільки й клопоту, що тішитися життям, проте вона, як сказала б, вживаючи модного виразу, Вініфред, "мов перед богом", була байдужа до всього того. Їй хотілося не більше не менше як дістати місяць, що плив холодним небом над річкою або над Грін-парком, коли вона їхала до міста. Джонові листи вона загорнула в рожевий шовк і тримала біля самого серця, а в часи, коли корсети такі низькі, почуття зневажаються, а груди не в моді, навряд чи можна знайти переконливіший доказ настирливості її ідеї.

Дізнавшись про смерть Джонового батька, вона написала Джонові листа і через три дні, повернувшися з пікніка на річці, одержала відповідь. Це був його перший лист після їхнього побачення у Джун. Вона розпечатала конверт, охоплена лихими передчуттями, і прочитала з розпачем:

"Відтоді, як ми бачились, я довідався, що сталося в минулому. Не буду переказувати тобі — гадаю, ти знала все, коли ми зустрілись у Джун. Вона каже, що ти знала. Якщо це правда, Флер, ти повинна була розповісти мені. Мабуть, ти чула тільки версію свого батька, я ж чув версію своєї матері. Це жахлива історія. Тепер, коли у мами таке горе, я не можу завдати їй нового болю. Звичайно, я тужу за тобою день і ніч, але тепер я не вірю, що ми коли-небудь з'єднаємося,— нас роз'єднує якась майже непереборна сила".

Ну от! Її обман викрито. Але Джон — вона відчувала — пробачив їй. Однак від того, що він написав про свою матір, серце її болісно стислося і ноги затремтіли.

Спершу вона вирішила відповісти на лист, потім — не відповідати. Протягом наступних днів ці рішення безнастанно чергувалися, і вона доходила до відчаю. Недаремно вона була дочкою свого батька. Упертість, яка загартувала Сомса і водночас занапастила його, була властива і Флер, становлячи хребет її вдачі, прикрашений мереживом французької грації і жвавості. Дієслово "мати" вона завжди інстинктивно відмінювала з займенником "я". Однак дівчина приховувала всі ознаки свого розпачу і в міру можливостей, які давав непогожий липень з його вітрами й дощами, розважалася на річкових прогулянках з таким безтурботним виглядом, наче на душі в неї не було жодної хмаринки; і жоден з молодих баронетів ще ніколи так не нехтував видавничою справою, як її незмінний супутник Майкл Монт. Для Сомса вона була загадкою. Її безтурботна веселість майже обманювала його. Майже — бо його уваги не оминуло те, що очі її часто втуплювалися кудись у простір і що серед ночі з вікна її спальні падало світло. Про що вона думає, про що розмірковує в таку пізню пору, коли треба спати? Але

він не насмілювався запитати, що в неї на думці, а сама вона нічого не казала йому після тієї короткої розмови в більярдній.
Під час цього періоду мовчання сталося так, що Вініфред запросила їх на сніданок, щоб потім піти на "дуже цікаву невеличку п'єсу "Опера злидарів", і попросила їх узяти з собою кого-небудь четвертого, чоловіка. Сомс, чиє ставлення до театрів відзначалося принципом — не ходити ні на які вистави, прийняв запрошення, бо у Флер був інший принцип — ходити на всі вистави. Вони поїхали на автомобілі, прихопивши з собою Майкла Монта, який був на сьомому небі від щастя і якого Вініфред визнала "дуже цікавим". "Опера злидарів" спантеличила Сомса. Герої дуже неприємні, і вся річ вкрай цинічна. Вініфред була "заінтригована"... костюмами. Музика їй теж сподобалась. Напередодні вона пішла в оперу подивитися балет і, прибувши занадто рано, застала на сцені співаків, які цілу годину блідли й червоніли від страху, щоб якось ненароком не збитися на мелодію. Майкл Монт був захоплений виставою. І всім трьом було цікаво, що думає про неї Флер. Але Флер про неї не думала. Її настирлива ідея стояла на сцені й співала разом з Поллі Пічем, блазнювала з Філчем, танцювала з Дженні Дайвер, ставала в пози з Люсі Локіт, цілувалася, наспівувала, обнімалася з Макхітом [86]. Її губи усміхалися, руки аплодували, але цей стародавній комічний шедевр справив на неї не більше враження, ніж якби це було яке-небудь банальне естрадне ревю. Коли вони після вистави сіли в машину, у неї защеміло серце від того, що поряд сидів не Джон, а Майкл Монт. Коли на повороті плече юнака, ніби випадково, торкнулося її плеча, вона тільки подумала: "Якби це було Джонове плече!" Коли його бадьорий голос, стишений від того, що вона сиділа так близько, щось торохтів крізь шум мотора, вона усміхалась і відповідала, думаючи: "Якби це був Джонів голос!" А коли він сказав: "Флер, у цій сукні ви справжнісінький ангел!"— вона відповіла: "Вона вам подобається?"— і подумала: "Якби тільки Джон міг її побачити!"
Під час цієї поїздки додому визріло її рішення. Вона поїде в Робін-Гіл і побачиться з ним віч-на-віч; візьме машину і вирушить туди, не попередивши ні Джона, ні батька. Минуло дев'ять днів, відколи прийшов його лист, вона не може більше чекати. Вона поїде в понеділок! Це рішення зробило Флер прихильнішою до Монта. Тепер, коли є мета, можна терпляче слухати його і відповідати. Хай лишається обідати; хай, як завжди, пропонує руку й серце; хай танцює з нею, стискає їй пальці, зітхає — хай робить що завгодно. Він докучає тільки тоді, коли відволікає її від настирливої ідеї. Вона навіть жаліла його, наскільки могла тепер жаліти кого-небудь, крім себе. За обідом він іще з більшим запалом, ніж будь-коли, говорив про те, що називав "кінцем засилля заможної меншості". Вона майже не слухала його, зате її батько, очевидно, слухав досить уважно і з посмішкою, що означала незгоду або навіть обурення.
— Молодше покоління думає не так, як ви, сер; правда, Флер?
Флер знизала плечима; молодше покоління — це Джон і тільки Джон, а їй невідомо, що він думає.
— Молодь думатиме так само, як я, коли доживе до моїх літ, містере Монт. Людська природа лишається незмінною.
— У цьому я згоден з вами, сер; але форми мислення змінюються разом з часом. Турбота про власний інтерес — ця форма мислення вже відмирає.
— Отакої! Дбати про власні справи — це не форма мислення, містере Монт, це інстинкт.
Так, коли йдеться про Джона!
— Але що таке "власні справи", сер? Ось у чому річ. Загальні справи незабаром стануть власними справами кожної людини. Правда, Флер?
Флер тільки усміхнулася.

— Якщо ні,— додав молодий Монт,— знову проллється кров.
— Люди міркували так з незапам'ятних часів.
— Але ви ж визнаєте, сер, що інстинкт власності відмирає?
— Я б сказав, що він посилюється в тих, у кого її немає.
— Але ж візьміть мене! Я маю успадкувати родовий маєток. Він мені не потрібний, я можу відмовитися від нього хоч завтра.
— Ви неодружені і не знаєте, що кажете.
Флер побачила, що юнак жалібно перевів на неї погляд.
— Ви й справді гадаєте, що шлюб...— почав він.
— Суспільство базується на шлюбі,— процідив, не розтулюючи губ, батько,— на шлюбі та його наслідках. Ви хочете з цим покінчити?
Молодий Монт збентежено розвів руками. За обіднім столом, де в електричному світлі, що лилося з молочно-білої кулі, виблискували ложки з гербом Форсайтів—"натуральним фазаном"— запала мовчанка. А надворі, над річкою, густішали вечірні сутінки, насичені важкою вологою і солодкими пахощами.
"У понеділок,— думала Флер,— у понеділок!"

VI. У ВІДЧАЇ

Після батькової смерті для єдиного тепер Джоліона Форсайта потяглися сумні, нічим не. заповнені тижні. Потрібні формальності й церемонії — читання заповіту, оцінка майна, розподіл спадщини — відбувалися, так би мовити, через голову неповнолітнього спадкоємця. Тіло Джоліона було піддане кремації. Згідно з волею покійного ніхто не був при цьому присутній і ніхто не повинен був носити жалоби. З його власності, до певної міри контрольованої заповітом старого Джоліона, вдові дістався Робін-Гіл, а також довічна рента — дві з половиною тисячі фунтів на рік. Окрім цього пункту, обидва заповіти цілком збігалися і досить складним способом забезпечували кожному з трьох Джоліонових дітей рівну частку власності їхнього діда й батька як тепер, так і в майбутньому; один тільки Джон, оскільки він чоловік, міг вільно розпоряджатися своїм капіталом, коли йому мине двадцять один рік, а Джун і Голлі діставали тільки право номінального володіння своїми капіталами з тим, щоб їхні діти могли володіти ними повністю. Якщо дітей у них не буде, все перейде до Джона, коли він переживе їх; а беручи до уваги той факт, що Джун уже минуло п'ятдесят, а Голлі було майже сорок, у юридичному світі вважали, що, якби не лютував прибутковий податок, молодий Джон згодом став би такий самий багатий, як і його дід перед смертю. Все це було байдуже для Джона і майже байдуже для його матері. Все, що потрібно було тому, хто лишив свої справи упорядкованими, зробила Джун. Коли вона поїхала і мати з сином, зосталися вдвох у великому будинку, на самоті зі смертю, що зближувала їх, і коханням, що роз'єднувало їх, для Джона почалися дуже болісні дні; він страшенно мучився, почуваючи огиду до себе і розчарування в собі. Мати дивилася на нього з терплячим смутком, в якому вчувалася, однак, якась несвідома гордість,— так наче підсудна відмовлялася від захисту. Коли вона усміхалась, він сердився, боячись, що його усмішка буде бліда і нещира. Він не судив і не засуджував свою матір — йому це навіть не спадало на думку. Ні! Його усмішка була бліда й нещира тому, що через матір він не міг заволодіти тим, чого прагнув. Тільки одне полегшувало його страждання — потреба віддати належне батьковій художній спадщині, яку не можна було довірити Джун, хоч вона й пропонувала подбати про неї. І Джон, і його мати знали, що коли Джун забере батькові папери, його невиставлені малюнки й незакінчені речі, Пол Пост та інші завсідники її студії зустрінуть їх так холодно, що навіть у гарячому доччиному серці замерзне любов до них. У своїй старомодній манері і в своєму роді роботи Джоліона були непогані,

тож Джон і Айріні не хотіли віддати їх на посміх. Влаштувавши виставку його робіт, вони принаймні виконають свій обов'язок щодо того, кого любили; і, готуючи виставку, вони провели багато годин разом. Джон дивувався, відчуваючи, як зростає його повага до батька. Розглядаючи його малюнки, він бачив, як завдяки спокійній наполегливості батькові вдалося перетворити свій не дуже видатний талант у щось по-справжньому індивідуальне. Робіт було дуже багато, і в них відбився процес розвитку бачення художника, розширення його творчих можливостей. Щоправда, жодна з них не відзначалася особливою глибиною і не сягала великих висот, але в своїх межах вони були досконалі, сумлінно виконані й довершені. І, пригадуючи батькову об'єктивність і безпретензійність, іронічну самозневагу, з якою він завжди говорив про свою працю художника і називав себе "аматором", Джон мимоволі доходив висновку, що ніколи по-справжньому не знав свого батька. Ставитися до себе серйозно і водночас не похвалятися цим перед усім світом — такий, очевидно, був його керівний принцип. Цей принцип подобався Джонові, і він усім серцем погодився зі словами матері: "Натура в нього була по-справжньому витончена; він завжди думав про інших, хоч би що йому доводилось робити. А коли він зважувався йти наперекір усім, то робив це з якомога меншим викликом — зовсім не в дусі нашого часу. За своє життя йому двічі довелося піти проти всіх, але серце його не озлобилося". Джон помітив, як по її обличчю побігли сльози, і вона зразу ж відвернулася. Вона терпіла своє горе дуже спокійно, й іноді йому здавалося, що вона сприймає його не дуже глибоко. Але тепер, дивлячись на неї, він відчував, який він бідніший силою духу, наскільки менше в нього гідності у порівнянні з ними обома — батьком і матір'ю. І, тихо підступивши до неї, він обняв її за талію. Вона поцілувала його швидко, але з якоюсь пристрастю і вийшла з кімнати.

Майстерня, де вони розкладали малюнки й наклеювали підписи, колись була класною кімнатою Голлі; тут вона розводила шовкопрядів, засушувала рослини, брала уроки музики тощо. Тепер, наприкінці липня, хоч вікна виходили на північ і на схід, крізь вицвілі бузкові полотняні завіси струмувало тепле повітря і навівало дрімоту. Щоб якось віддати належне колишній славі, як віддають належне золотій скошеній ниві,— славі, що й досі осявала залишену господарем кімнату, Айріні поставила на замазаний фарбами стіл вазу з червоними трояндами. Тільки квіти та улюблений Джоліонів кіт, якого й досі тягло в порожнє житло, тішили око в цій сумній робочій кімнаті, де панував розгардіяш. Стоячи біля північного вікна і вдихаючи теплі пахощі полуниць, що долинали невідомо звідки, Джон почув, як до будинку під'їхала автомашина. Мабуть, знову юристи з якоюсь дурницею! Чому від цих пахощів так ниє серце? І звідки вони йдуть — з цього боку біля будинку немає полуничних грядок. Машинально він дістав із кишені зім'ятий аркуш паперу і написав кілька слів. У грудях його розлилося тепло; він потер долоні. Незабаром на аркуші з'явилися рядки:

Якби я пісню скласти міг
Таку, щоб біль у серці стих,
Я б склав її з малих речей —
Утіхи серця і очей.
В тій пісні чувся б шелест крил,
Струмка дзюрчання поміж брил,
І шепіт дощика між віт,
І дзвінкострунний бджіл політ;
І як шумить зелений луг,
І як з кульбаби лине пух.
Все буде чути в пісні тій.

І в серці стане супокій.
А пісня стрімко полетить
У неба ясную блакить.
Стоячи біля вікна, Джон півголосом проказував ці рядки, коли почув, що хтось його кличе. Він обернувся і побачив Флер. Опинившись перед цим дивовижним видінням, він завмер і занімів, а ясний погляд її жвавих очей сповнив його серце захватом. Потім він підійшов до столу і сказав:
— Дуже радий, що ти приїхала.— І побачив, як вона здригнулася, наче від удару.
— Я спитала, чи ти вдома,— мовила вона,— і мене провели сюди. Але я можу піти.
Джон схопився за край замазаного фарбами столу. Її обличчя й постать у сукні з оборками закарбувалися в його очах так чітко, що якби зараз вона провалилася крізь землю, він однаково бачив би її.
— Я знаю, я збрехала тобі, Джоне. Але мене примусило кохання.
— Так, так! Це нічого!
— Я не відповіла на твій лист. Та й навіщо, коли відповідати нема чого? Я вирішила краще побачитися з тобою.
Вона простягнула йому обидві руки, І Джон схопив їх через стіл. Він намагався щось сказати, але вся його увага зосередилася на тому, щоб не зробити боляче її рукам. Його руки здавалися йому такими твердими, а її — такими м'якими. Дівчина сказала майже з викликом:
— Ця давня історія — невже вона така жахлива?
— Так.
У його голосі теж прозвучав виклик.
Вона вивільнила руки.
— Я не думала, що в наш час хлопці так уперто тримаються за материну спідницю.
Джонове підборіддя сіпнулося вгору, наче його вдарили.
— Ой, я ненавмисно, Джоне! Як я могла таке сказати!— Вона швидко підбігла до нього.— Джоне, любий, я ненавмисно.
— Нічого.
Вона поклала обидві руки на його плече і прихилилася до них чолом; криси її капелюшка торкалися його шиї, і він відчував, як вони здригаються. Але він стояв, наче скам'янілий, і не міг поворухнутися. Вона зняла руки з його плеча і відступила.
— Ну що ж, коли я не потрібна тобі, я піду. Але я ніколи не думала, що ти мене покинеш.
— Я тебе не покинув!— раптом вигукнув Джон, струснувши заціпеніння.— Я не можу покинути тебе. Я спробую ще раз.
Її очі заблищали, вона ступила до нього.
— Джоне, я люблю тебе! Не кидай мене! Якщо ти мене кинеш, я не знаю, що я... Я просто у відчаї. Що важить усе минуле перед цим?
Вона пригорнулася до нього. Він цілував її очі, щоки, губи. Але, цілуючи її, він бачив аркуші листа, що попадали на під-огу його спальні... батькове бліде, мертве обличчя... матір навколішки перед батьком... Шепотіння Флер: "Переконай її! Обіцяй! Ой Джоне, спробуй же!"— здавалося йому дитячим лепетом. Він почував себе на диво старим.
— Я обіцяю!— сказав він. — Тільки ти не розумієш.
— Вона хоче зіпсувати нам життя і тільки тому, що...
— Так, чому?
Знову в його голосі прозвучав виклик, і Флер не відповіла. Її руки обняли його ще міцніше, і він відповідав на її поцілунки; але навіть тепер, коли він піддався її чарам, у ньому діяла отрута — отрута батькового листа.

Флер не знає, не розуміє, у неї неправильне уявлення про його матір; вона прийшла з ворожого табору! Така чарівна, і він її так кохає! А проте навіть у її обіймах він не міг забути слів Голлі: "У неї загребуща вдача"— і материних слів: "Любий мій хлопчику, не думай про мене, думай про себе!" Коли вона зникла, як жагучий сон, залишивши свій образ у його очах, свої поцілунки на його вустах і нестерпний біль у його серці, Джон вихилився з вікна, дослухаючись до гуркоту автомобіля, що відвозив її.
А до нього й досі долинали теплі пахощі полуниць і легкі звуки літа, з яких мала скластися його пісня; і досі в зітханні, в трепетних крилах липня вчувалася обіцянка юності й щастя — і серце його розривалося; бажання будило його, надія живила, але вона потупила очі, наче присоромлена. Його чекає дуже гірке завдання. Флер у відчаї, і він теж у відчаї дивиться, як погойдуються тополі, як линуть білі хмари, як блищить під сонцем трава.
Він чекав до вечора, чекав, поки скінчиться обід, що минув майже в цілковитій мовчанці, чекав, поки мати грала йому на роялі — чекав, відчуваючи, що вона знає, яких слів він чекає від неї. Вона поцілувала його і пішла нагору, а він усе зволікав, дивлячись на місячне сяйво, й нічних метеликів, і ту нереальність барв, які, підкрадаючись, пожвавлюють різними кольорами літню ніч. І він ладен був на що завгодно, аби тільки повернутися в минуле — всього лиш на три місяці назад; або опинитися в майбутньому, на кілька років уперед. Теперішнє з його жорстокою необхідністю зробити якийсь вибір здавалося нестерпним. Тепер він куди гостріше, ніж досі, зрозумів, що відчувала його мати; так ніби історія, про яку він довідався з листа, була хвороботворним мікробом, що викликав пропасницю ворожнечі. І він справді відчув: існує два табори — табір його і його матері й табір Флер та її батька. Може, вона вже й мертва, та давня трагедія власництва й ворожнечі, але мертві речі виділяють отруту, аж поки час перетворить їх на порох. Навіть його кохання заражене цією отрутою; воно стало не таке мрійливе, більш земне, і його скаламутила зрадницька підозра: чи не прагне Флер, як і її батько, володіти; то була не виразна думка, а якась злодійкувата тінь, ниця й недостойна, що шастала навколо його палких спогадів і потьмарювала своїм гидким диханням осяйну красу цього зачарованого обличчя і стану,— підозра, не настільки реальна, щоб переконати його в своїй присутності, але досить реальна, щоб підірвати непохитну віру. А для Джона, якому ще не минуло двадцяти років, непохитна віра була потрібна, як повітря. З властивим молодості запалом він був ладен давати обома руками і нічого не брати собі — давати з щирою радістю тій, що була сповнена, як і він, безпосередньою щедрістю. Звичайно, вона щедра! Він устав з підвіконня і почав ходити по великій сірій і примарній кімнаті, стіни якої були оббиті сріблястою тканиною. Цей будинок — так сказав батько у своєму передсмертному листі — споруджено для його матері, щоб вона жила в ньому з батьком Флер! Він простягнув руку в напівтемряву, ніби хотів узяти примарну руку мертвого. Він стиснув пальці, намагаючись відчути в них тонкі зниклі пальці батька, намагаючись стиснути їх і переконати його, що він... що він на батьковому боці. Сльози, які він стримував, сушили й пекли йому очі. Він знову підійшов до вікна. Надворі було тепліше, затишніше і не так моторошно; на небі висів золотий місяць, уже третій день на ущербі; широкі простори ночі навівали спокій. От якби вони з Флер зустрілися на безлюдному острові, де б не було минулого, і їхньою оселею стала природа! Джон і досі мріяв про безлюдні острови, де ростуть хлібні дерева, а над кораловими рифами синіє вода. Ніч була глибока, вільна, сповнена принад; вона манила, обіцяючи дати притулок від усіляких незлагод, дати кохання! Нікчема, що тримається за материну...

Щоки його палали. Він причинив вікно, запнув його шторою, вимкнув світло в канделябрі й пішов нагору.
Двері його кімнати були відчинені, світло горіло; мати, й досі у вечірній сукні, стояла біля вікна. Вона обернулася і сказала:
— Сідай, Джоне, поговоримо.
Вона сіла на канапу біля вікна, Джон — на своє ліжко. Він бачив її профіль, і краса й грація її постаті, вишукана лінія чола, носа, шиї, дивна й начебто далека її витонченість розчулили його. Мати ніколи не зливалася зі своїм оточенням. Вона входила в нього немов з іншого світу. Що вона хоче сказати йому, у кого в серці стільки ніжних слів для неї?
— Я знаю, що Флер приїздила сьогодні. Це мене не дивує.
А Джонові здалося, ніби мати ще додала: "Вона дочка свого батька!" І його серце враз запеклося. Айріні спокійно вела далі:
— Я зберегла батьків лист. Того вечора я його підібрала і сховала. Хочеш, я віддам його тобі, синку?
Джон похитав головою.
— Звичайно, я прочитала його перед тим, як він дав його тобі. У ньому надто пом'якшено мою провину.
— Мамо!—вихопилося у Джона.
— Він висловив це дуже делікатно, але я розумію, що, вийшовши заміж за батька Флер, не кохаючи його, я вчинила жахливий злочин. Нещасливий шлюб, Джоне, може покалічити життя не тільки нам, а й іншим. Ти дуже молодий, синочку, і дуже щирий у своїх почуттях. Чи міг би ти, на твою думку, бути щасливий із цією дівчиною?
Дивлячись у її темні очі, які від болю зробилися ще темніші, Джон відповів:
— Так, о так! Якби ти змогла.
Айріні посміхнулась.
— Захоплення красою і прагнення володіти — це ще не кохання. Гляди, щоб з тобою не сталося того, що сталося зі мною, Джоне: коли задушено найзаповітніше, коли тіла з'єднані, а між душами прірва!
— Чому ж так має статися, мамо? Ти вважаєш, що вона така, як її батько, але ж вона на нього не схожа. Я його бачив.
Знову на вустах Айріні з'явилася посмішка, і в грудях у Джона щось здригнулося: в тій посмішці було стільки іронії і досвіду.
— Ти любиш давати, Джоне; вона любить брати.
І знову цей недостойний сумнів, ця злодійкувата невпевненість. Він сказав із запалом:
— Ні, вона зовсім не така, не така. І тільки тому, що я не хочу завдати тобі болю, мамо, саме тепер, коли тато...
Він притиснув кулаки до скронь.
Айріні підвелася.
— Того вечора я сказала тобі, синку, щоб ти не зважав на мене. Я сказала це щиро. Думай про себе і про своє щастя! Я зумію пережити все, що мені пошле доля: я сама винна, сама накликала на себе біду.
— Мамо!— знову вихопилося у Джона.
Вона підійшла до нього, поклала руки на його долоні.
— Голова у тебе не болить, хлопчику мій?
Джон похитав головою. Боліло у нього не в голові, а в грудях — здавалося, їх роздирали навпіл два кохання.
— Я завжди любитиму тебе, Джоне, хоч як би ти вчинив. Ти нічого не втратиш.
Вона лагідно провела рукою по його волоссю і вийшла.

Він чув, як причинилися двері; впавши долілиць на ліжко, він лежав, затамувавши дух у страшному напруженні, що скувало його почуття.

VII. МІСІЯ

Запитавши за чаєм про Флер, Сомс довідався, що о другій годині вона виїхала на автомобілі. Отже, три години тому! Куди ж вона поїхала? Невже в Лондон, не сказавши йому ані слова? Він так і не змирився до кінця з автомобілями. Він приймав їх у принципі, як природжений емпірик чи як Форсайт, зустрічаючи кожну ознаку прогресу з думкою: "Ну що ж, тепер ми без цього не обійдемося". Але насправді він вважав автомобілі занадто швидкими, великими й смердючими. Зрештою на вимогу Аннет йому все-таки довелося купити машину—"ролгард" з перлисто-сірими сидіннями, електричним освітленням, невеличкими дзеркалами, попільницями, вазами для квітів,— і все це тхнуло бензином і парфумами; проте він дивився на неї так, як дивився колись на свого зятя Монтегю Дарті. Ця механічна штука втілювала для нього все швидке, ненадійне і приховано масне, що було в сучасному житті. В міру того, як сучасне життя ставало швидше, безпутніше, молодше, Сомс ставав старіший, повільніший, стриманіший і своїм мисленням та мовою дедалі більше скидався на свого батька Джеймса. Він і сам майже усвідомлював це. Темпи і прогрес подобались йому дедалі менше; до того ж автомобіль здавався йому занадто демонстративним виявом багатства, яке навряд чи варто виставляти напоказ, беручи до уваги теперішні настрої робочого люду. Одного разу його шофер Сімз переїхав єдину власність якогось робітника. Сомс не забув поведінки господаря, хоч хто-небудь інший на його місці навряд чи зупинився б. Йому було шкода собаки, і він був ладен стати на бік бідолашної тварини проти автомобіля, якби той грубіян не повівся так зухвало. Час швидко збігав, минула вже п'ята година, а Флер не було, і вся неприязнь до автомобіля, яку Сомс відчував сам або знав, що її відчувають інші, стала клубком йому в горлі, і його занудило. О сьомій він подзвонив по міжміському телефону Вініфред. Ні! На Грін-стріт Флер не з'являлася. То де ж вона? Сомса почали мучити картини страшної катастрофи: йому ввижалося, що його улюблена донька лежить під колесами в своїй гарній сукні з оборками вся закривавлена і в поросі. Він пішов у її кімнату і оглянув її речі. Вона нічого не взяла — ні валізи, ні коштовностей. З одного боку це заспокоїло його, але посилило побоювання, що з нею, можливо, стався нещасливий випадок. Страшно відчувати себе безпорадним, коли зникла хтозна-куди дорога тобі людина, а надто коли ти не можеш подолати свого страху перед метушнею і розголосом! Що робити, коли вона не повернеться до ночі?

За чверть до восьмої він почув гуркіт автомобіля. З його серця спав важкий тягар; він поспішив униз. Дочка вийшла з машини — бліда, дуже стомлена, але жива й здорова. Він зустрів її в холі.

— Я боявся за тебе. Де ти була?

— У Робін-Гілі. Вибач, татусю. Мені треба було побувати там. Я розкажу тобі потім.

І, мимохідь поцілувавши його, вона побігла нагору.

Сомс чекав у вітальні. В Робін-Гілі! Що це передвіщає? Розмовляти на цю тему за обідом не годилося — лакей був надто делікатна людина. Нервове напруження, пережите Сомсом, і радість, що Флер вернулася неушкоджена, послабили його рішучість засудити її вчинок або перешкодити їй зробити те, що вона задумала; поринувши в дрімотне заціпеніння, він чекав її розповіді. Життя — дивна річ. Ось він дожив до шістдесяти п'яти років, і виявляється, що не вміє бути господарем становища, хоч цілих сорок років витратив на те, щоб забезпечити собі добробут,— завжди трапиться якась халепа, що виходить за передбачені рамки! В кишені його смокінга лежить

лист від Аннет. Вона повернеться через два тижні. Він зовсім не знає, що вона там робила. І він радий, що не знає. Без неї йому було легше. Як з очей, так і з думки! А тепер вона повертається. Ще один клопіт! І він прогавив Крома-старшого, що належав Болдербі,— його перехопив Думетріус, а все через те, що його заморочив отой анонімний лист. Нишком поглядаючи на дочку, він помітив напружений вираз на її обличчі, наче вона теж дивиться на картину, якої не може придбати. Він майже шкодував, що минули воєнні часи. Турботи тоді якось не так турбували. З лагідного голосу дочки, її виразу обличчя Сомс відчував, що їй чогось треба від нього, проте не був певен, чи розумно буде дати те, що вона хоче. Він відсунув від себе, не скуштувавши, закуску і навіть закурив за компанію з Флер сигарету.
Після обіду вона ввімкнула електричну піанолу. І Сомс приготувався до найгіршого, коли дівчина сіла на м'який стільчик біля його ніг і взяла його за руку.
— Тату, ти ж у мене такий добрий. Мені треба було побачити Джона — він мені написав листа. Він спробує умовити свою матір. Але я поміркувала і зрозуміла: насправді все в твоїх руках, тату. Якби ти зміг переконати її, що це аж ніяк не означатиме повернення до минулого! Що я залишуся твоєю дочкою, а Джон залишиться її сином; що тобі не треба буде зустрічатися з ним або з нею, а їй ніколи не треба буде зустрічатися з тобою чи зі мною! Тільки ти можеш переконати її, тату, бо тільки ти можеш пообіцяти їй це. Адже ніхто не може обіцяти за іншого. Тобі ж не буде надто незручно побачитися з нею один-єдиний раз — тепер, коли Джонів батько помер,— правда ж ні?
— Надто незручно?— повторив Сомс.— Це справжнє безглуздя!
— Знаєш,— сказала Флер, не підводячи очей,— насправді ти охоче побачився б із нею.
Сомс мовчав. Вона висловила таку глибоку правду, що він просто не міг її визнати. Флер переплела його пальці своїми; гарячі, тонкі, нетерплячі, вчепилися вони в його руку. Ця дівчина, його дочка, проб'є собі дорогу навіть крізь кам'яний мур!
— Що мені робити, якщо ти не згодишся, тату?—спитала вона дуже лагідно.
— Для твого щастя я зроблю все, що завгодно,— відповів Сомс,— але це не дасть тобі щастя.
— Ні, дасть!
— Це тільки розворушить минуле,— сказав він похмуро.
— Але ж воно вже й так розворушене. Тепер треба, щоб усе заспокоїлося. Нехай вона зрозуміє, що йдеться тільки про нас із Джоном, що ця справа немає нічого спільного ні з твоїм життям, ні з її. Ти можеш зробити це, тату, я знаю, що можеш.
— У такому разі ти знаєш дуже багато,— була похмура відповідь.
— Якщо ти нам допоможеш, ми з Джоном почекаємо рік, два роки, якщо схочеш.
— Мені здається,— тихо мовив Сомс,— тобі зовсім байдуже до того, що відчуваю я.
Флер притисла його руку до своєї щоки.
— Ні, не байдуже, татусю. Але ж ти не хочеш, щоб я була страшенно нещасна. Як вона підлещується, щоб домогтися свого! І хоч він з усіх сил намагався повірити, що їй справді не байдуже до нього, а проте не був цього певен, ні, не був. Їй не байдуже тільки до того хлопця! То навіщо ж йому допомагати їй, щоб вона заволоділа тим хлопцем, який убиває її любов до нього самого? Навіщо? За законами Форсайтів це справжня дурість! З цього не матимеш ніякої користі, ніякої! Віддати її тому хлопцеві! Передати у ворожий табір, під вплив жінки, яка так образила його! Повільно й неминуче він утратить цю квітку свого життя! І раптом він відчув, що його рука

змокріла. Його серце болісно стислося. Йому нестерпно, що вона плаче. Він швидко поклав на її руку свою другу руку, але й на неї капнула сльоза. Ні, він більше не може!
— Ну ж бо, ну,— сказав він.— Я поміркую і зроблю, що зможу. Ну, заспокойся!
Якщо це потрібно для її щастя, то, виходить, потрібно; він не може відмовитись допомогти їй. І щоб вона не почала дякувати, він устав і рушив до піаноли — надто гучна музика! Поки він підходив, пластинка дограла і почулося тихе шипіння. Де та музична скринька його дитинства! "Мелодія кузні", "Келих доброго вина"— Сомс завжди почував себе нещасним, коли мати в неділю вдень заводила ту музику. І ось знову така самісінька машина, тільки більша й дорожча, і тепер вона грає: "Шалені, шалені жінки!" і "Свято полісмена", і він уже не в чорному оксамитовому костюмчику з небесно-блакитним комірцем. "Профон має слушність,— промайнула думка — все це пусте. Ми йдемо до могили!" І, виголосивши подумки це дивовижне зауваження, він вийшов.
Того вечора він більше не бачив Флер. Але за сніданком її очі стежили за ним з благанням, від якого він не міг сховатись та й не намагався. Ні! Він уже вирішив пройти крізь ці тортури. Він поїде в Робін-Гіл — у дім, з яким пов'язано стільки спогадів. Приємний спогад — останній! Про те, як він приїхав туди, щоб у батька того хлопця відібрати Айріні, погрожуючи їй розлученням. Відтоді йому часто спадало на думку, що своїм приїздом він тільки скріпив їхній союз. А тепер він збирається скріпити союз цього хлопця з своєю дочкою. "Не знаю, за які гріхи,— думав він,— мені доводиться все це терпіти!" До Лондона він їхав поїздом, там пересів на другий поїзд, а від станції пішов пішки дорогою, що тяглася вгору довгим схилом між живоплотами і за останні тридцять років, наскільки він пригадував, майже не змінилася. Дивно — так близько від Лондона! Очевидно, є ще люди, які тримаються за землю. Це міркування заспокоїло його, коли він ішов між високими живоплотами поволі, щоб не перегрітися, хоч день був прохолодний. Хай там що, а в землі є щось реальне, її не зрушиш із місця. Земля й гарні картини! Ціни на них можуть трохи коливатися, але загалом завжди зростають — за них варто триматися в світі, де так багато нереального, дешевих будівель, мінливих мод, де панує настрій: "Сьогодні ми є, а завтра нас не стане". Французи, мабуть, таки мають слушність зі своїм селянським землеволодінням, хоч він і невисокої думки про французів. Власний клапоть землі! В цьому є щось надійне! Йому доводилося чути, як селян-власників називають "затятими селюками"; а молодий Монт якось назвав свого батька "затятим читачем "Морнінг пост"— от нечемний хлопчисько! У світі є багато гіршого, ніж бути затятим або читати "Морнінг пост". Є ще й Профон і такі, як він, і всі оті лейбористи, і горласті політикани, і "Шалені, шалені жінки!" І раптом Сомс відчув, що слабне, що його кидає в жар і трусить. Нервове збудження перед зустріччю! Як сказала б тітонька Джулі, цитуючи Пишного Доссета, його нерви "геть перенатужились". Між деревами вже виднів будинок, той самий будинок, за спорудженням якого він стежив, бажаючи зробити його оселею для себе і для цієї жінки, котра за велінням примхливої долі зрештою оселилася в ньому з іншим! Він почав думати про Думетріуса, про облігації внутрішньої позики та про інші способи вкладати капітал. Йому нізащо не можна зустрітися з нею в такому збудженому стані; адже він втілює собою для неї день страшного суду на землі, наче цей суд вершитиметься тут, а не на небі; адже він — уособлення законної власності, а вона — втілення злочинної краси. Його гідність вимагає безсторонності, коли він виконуватиме свою місію — з'єднати навіки їхніх дітей, котрі, якби вона поводилася пристойно, були б рідним братом і

сестрою. Ця набридла мелодія "Шалені, шалені жінки!" звучала у нього в голові і дратувала його — дратувала тому, що мелодії, як правило, в його голові не звучали. Минаючи ряд тополь перед будинком, він подумав: "Як вони виросли: адже це я їх посадив".
Коли він подзвонив, двері відчинила покоївка.
— Скажіть: містер Форсайт у вельми нагальній справі.
Якщо Айріні зрозуміє, хто прийшов, дуже можливо, що вона не схоче бачити його. "Хай йому біс!— подумав він, набираючись рішучості з наближенням сутички.— І треба ж було мені вплутатися в це безглузде діло!"
Покоївка повернулася.
— Джентльмена просять викласти свою справу.
— Скажіть, що вона стосується містера Джона,— відповів Сомс.
І знову він лишився сам у холі з басейном сіро-білого мармуру посередині,— задум її першого коханця. Ох, яка вона погана жінка: любила двох чоловіків, а його не любила! Він не повинен забувати про це, коли знову зустрінеться з нею віч-на-віч. І зненацька він побачив її в щілину між важкими ліловими портьєрами; вона стояла, похитуючись, наче вагалася; та сама довершеність ліній, та сама велична постава, та сама насторожена поважність у темних очах, той самий спокійний самозахист у голосі.
— Заходьте, будь ласка.
Він пройшов між портьєрами. Як і тоді, коли він бачив її в картинній галереї і в кондитерській, вона здалася йому все ще гарною. І перший, найперший раз відтоді, як тридцять шість років тому вони одружилися, він розмовляв із нею, не маючи законного права назвати її своєю. Вона не була в чорному: мабуть, одна з радикальних ідей, якими відзначався цей його родич.
— Пробачте, що я прийшов,— сказав він похмуро,— але цю справу треба вирішити так чи так.
— Може, ви сядете?
— Ні, дякую.
Його охопив гнів на своє фальшиве становище і досада, що вони так церемоняться одне з одним, і він заговорив плутано:
— Все вийшло якось безглуздо. Я, як міг, намагався її відрадити. Я вважаю, що моя дочка втратила розум, але я звик їй потурати, ось чому я тут. Гадаю, ви любите свого сина.
— Дуже люблю.
— Ну то як?
— Все залежить від нього.
У Сомса було таке відчуття, ніби вона спростувала всі його аргументи і збила його з пантелику. Вона завжди, завжди збивала його з пантелику — навіть тоді, в перші дні їхнього подружнього життя.
— Це просто якесь божевілля.
— Атож.
— Якби ви тільки... Адже вони могли бути...
Він не доказав своєї фрази: "братом і сестрою, і тоді цього б не сталося", але побачив, що вона здригнулась, так наче він доказав, і, болісно вражений такою реакцією, відійшов до вікна. З цього боку дерева не виросли — не могли вирости, бо були вже старі!
— Щодо мене,— сказав він,— ви можете бути спокійні. Я не прагну зустрічатися ні з вами, ні з вашим сином, якщо цей шлюб і справді здійсниться. Молодь у наш час якась... якась химерна. Але я не можу бачити свою дочку нещасною. Що мені сказати їй, коли я повернуся додому?
— Передайте їй, будь ласка, те, що я сказала вам: все залежить від Джона.
— Ви не будете заперечувати?

— Всім серцем, але мовчки.
Сомс стояв, покусуючи палець.
— Я пригадую один вечір...— почав він раптом і замовк. Що було в ній... що було в цій жінці такого, що не вкладалося в чотирьох стінах його ненависті й осуду?— Де він, ваш син?
— Певно, нагорі, в батьковій майстерні.
— Може, ви його покличете?
Він стежив, як вона подзвонила, як увійшла покоївка.
— Скажіть, будь ласка, містерові Джону, що він мені потрібен.
— Якщо все залежить від нього,— швидко сказав Сомс, коли покоївка вийшла,— то, гадаю, можна не сумніватися, що цей протиприродний шлюб здійсниться; в такому разі треба буде залагодити деякі формальності. До кого я маю звернутися — до Герінга?
Айріні кивнула головою.
— Ви не маєте наміру жити з ними разом?
Айріні похитала головою.
— Що буде з цим будинком?
— Буде так, як того побажає Джон.
— Цей будинок!— раптом сказав Сомс.— Коли я почав споруджувати його, мене сповнювали надії. Якби в ньому жили вони, їхні діти! Кажуть, є така богиня — Немезіда. Ви вірите в неї?
— Так.
— О! Вірите?
Він відійшов від вікна і спинився біля неї, а вона стояла у вигині свого великого рояля, наче в затоці.
— Навряд чи нам доведеться побачитись іще раз,— сказав він поволі.— Тож потиснемо одне одному руки...— Губи його тремтіли, слова просто зривалися з них.— І нехай минуле залишиться минулим.
Він простягнув руку. Її бліде обличчя зблідло ще дужче, темні очі непорушно дивилися в його очі, складені на грудях руки не поворухнулись.
Він почув позаду кроки і озирнувся. Між розсунутими портьєрами стояв Джон. Вигляд він мав дивний, дуже дивний — важко було впізнати в ньому того хлопця, якого Сомс бачив у галереї на Корк-стріт; він став куди старший, в обличчі вже не лишилося нічого юного: воно змарніло й наче затвердло; волосся було скуйовджене, очі глибоко позападали. Сомс зробив зусилля і сказав, чи то усміхаючись, чи глузливо скривившись:
— Ну, юначе! Я приїхав сюди за дорученням своєї дочки; тепер усе, здається, залежить від вас. Ваша мати каже, що слово за вами.
Юнак вдивлявся в материне обличчя і мовчав.
— Заради своєї дочки я примусив себе прийти сюди,— сказав Сомс.— Що я маю сказати їй, коли повернуся додому?
Так само дивлячись на матір, Джон спокійно відповів:
— Скажіть, будь ласка, Флер, що всьому кінець; я повинен виконати останню волю свого батька.
— Джоне!
— Не треба, мамо!
Остовпілий Сомс дивився то на сина, то на матір; потім, узявши зі стільця капелюх і парасольку, рушив до дверей. Юнак відступив, даючи йому дорогу. Сомс пройшов між портьєрами і почув, як вони засунулися за ним, заскреготавши кільцями. Цей звук наче щось розкував у його грудях.
"То он воно як!"— подумав він і вийшов надвір.

VIII. БЕЗГЛУЗДА МЕЛОДІЯ

Коли Сомс простував від будинку в Робін-Гілі, крізь сіру імлу того прохолодного дня проглянуло туманним сяйвом сонце. Приділяючи стільки

уваги пейзажному живопису, Сомс майже не помічав ефектів живої природи, і тепер його вразив цей похмурий блиск; у ньому був сумовитий тріумф, який гармоніював з його власними почуттями. Перемога в поразці! Його місія закінчилася цілковитою невдачею. Але він позбувся цих людей, повернув собі дочку ціною... ціною її щастя. Що скаже Флер? Чи повірить вона, що він зробив усе можливе? І в цьому сонячному сяйві, що палахкотіло на берестах, ліщині, гостролисті, якими була обсаджена дорога, і на необроблених полях, Сомса охопив страх. Це її так боляче вразить! Треба збудити її гордість. Хлопець покинув її, став на бік жінки, що колись покинула її батька! Сомс стиснув кулаки. Покинула його, а чому? Що в ньому було поганого? І знову його охопило збентеження людини, яка дивиться на себе очима інших людей,— так часом собака, випадково побачивши себе в дзеркалі, спантеличено і зацікавлено розглядає істоту, до якої не може доторкнутися.

Не поспішаючи додому, Сомс пообідав у місті, в "Клубі знавців". Коли він їв грушу, йому раптом спало на думку, що якби він не поїхав у Робін-Гіл, хлопець, можливо, вирішив би інакше. Пригадався вираз Джонового обличчя, коли його мати відмовилася взяти руку, яку він, Сомс, простягнув їй. Дивна, неприємна думка! Виходить, Флер сама собі все зіпсувала, прагнучи закріпити за собою хлопця.

Додому він прибув о пів на десяту. Коли його автомобіль в'їхав крізь ворота в алею, він почув пронизливе тріскотіння мотоцикла, що від'їздив іншою алеєю. Очевидно, молодий Монт; отже, Флер не нудьгувала. Але в дім Сомс зайшов з важким серцем. Вона сиділа у вітальні, оббитій жовтими панелями, спершись ліктями на коліна й поклавши підборіддя на складені руки, перед кущем білої камелії, що затуляла камін. Досить було йому поглянути на дочку, яка ще не помітила його, і в ньому знову ожив страх. Що вона бачить у тих білих камеліях?

— Ну як, тату?

Сомс похитав головою. Язик не слухався його. В нього не вистачало духу довести цю жорстоку місію до кінця! Її очі широко розплющилися, губи затремтіли.

— Що, що? Швидше, тату!

— Дитино моя,— сказав Сомс,— я... я зробив усе, що міг, але...

І він знову похитав головою.

Флер підбігла до нього і поклала йому руки на плечі.

— Вона?

— Ні,— мовив Сомс,— він. Мені доручили переказати тобі, що всьому кінець; він повинен виконати останню волю свого батька.

Він обняв її за стан.

— Не треба, дитино моя, не зважай на них. Вони не варті твого мізинця.

Флер випручилася з його рук.

— Ти не старався... не хотів постаратися. Ти... ти зрадив мене, тату!

Тяжко вражений, Сомс дивився на дочку, що вся тремтіла, охоплена пристрасним гнівом.

— Ти не старався... не старався! Яка я була дурна... Я не повірю, що він... Він ніколи не зміг би! Ще вчора він... О, навіщо я тебе попросила!

— Атож,— спокійно сказав Сомс,— навіщо? Я поборов свої почуття; я зробив для тебе все, що міг, пішов проти власної волі — і ось яка мені дяка. На добраніч!

І, відчуваючи, як болісно ниє в тілі кожен нерв, він рушив до дверей.

Флер кинулася за ним.

— Він відмовляється? Ти це хочеш сказати? Тату!

Сомс обернувся і примусив себе відповісти:

— Так.

— О!— вигукнула Флер.— Що ж ти зробив, що ж ти міг зробити в ті давні часи?
Це жахливо несправедливе обвинувачення так вразило Сомса, що йому забило дух і відібрало мову. Що він зробив! Що вони зробили йому! З несвідомою гідністю він приклав до грудей руку і подивився на дочку.
— Який сором!—нестямно скрикнула Флер.
Сомс вийшов. Немов закляклий, він повільно піднявся сходами в картинну галерею і почав ходити між своїх скарбів. Неподобство! Просто неподобство! Зіпсоване дівчисько! А хто її зіпсував! Він спинився перед копією Гойї. Звикла, що їй у всьому потурають. Квітка його життя! А тепер, коли вона не може домогтися свого... Він підійшов до вікна віддихатись. День догорав, із-за обрію викотився місяць і золотом засяяв за тополями. Що це грає? Піанола! Якась безглузда мелодія з триньканням і бренькотом. Це Флер її завела. Невже ця мелодія може втамувати її біль? Його очі помітили якийсь рух за лужком, де росли виткі троянди, під молодими акаціями, крізь які сіялося місячне світло. То вона там ходить безупинно туди й сюди. Його серце болісно стислося. Що вона може зробити після такого струсу? Як угадати? Що він знає про неї? Він тільки любив її все своє життя, беріг як зіницю ока! Він нічого про неї не знає, не має ніякого уявлення. Вона все ходить там, піанола грає цю безглузду мелодію, а річка виблискує в місячному сяйві!
"Треба вийти",— подумав Сомс.
Він швидко спустився у вітальню, і досі освітлену так, як тоді, коли виходив звідти,— піанола вигравала отой вальс, чи фокстрот, чи як воно в них тепер називається,— і ступив на веранду.
Звідки можна стежити за нею так, щоб вона його не бачила? І він прокрався через садок до пристані. Тепер він опинився між нею й річкою, і йому полегшало на серці. Флер — його дочка і дочка Аннет, отож вона не вчинить ніякої дурниці; але все-таки — хто знає! З вікна плавучого будиночка йому видно було останню акацію, і він бачив, як маяв поділ сукні Флер, коли вона поверталася, безупинно ходячи туди й сюди. Та мелодія — слава богу!— нарешті скінчилася. Сомс підійшов до протилежного віконця і задивився на воду, що повільно плинула повз латаття. Навколо квітів збиралися маленькі бульбашки, що блищали, коли на них падало місячне світло. Раптом він пригадав той ранній ранок, після ночі, яку він провів у цьому будиночку, коли помер його батько і народилася Флер — майже дев'ятнадцять років тому! Навіть тепер він добре пам'ятав той незвичайний світ, який побачив, щойно прокинувшись, пам'ятав дивне відчуття, породжене в ньому видінням того світу. В той день спалахнула друга пристрасть його життя — до цієї дівчини, його дочки, що ходить он там, під акаціями. Якою відрадою вона була для нього! Увесь гнів і почуття образи розтанули в його душі. Він ладен на що завгодно, аби тільки зробити її щасливою! Над берегом пролетіла, пугикаючи, сова; шугнув кажан; місячна доріжка на воді засяяла дужче й поширшала. Чи довго ще Флер отак ходитиме? Він вернувся до першого віконця і раптом побачив, що вона прямує до берега. Вона спинилася зовсім близько, на причалі. Сомс спостерігав, стиснувши кулаки. Може, обізватися до неї? Нерви його були напружені до краю. Її непорушна постать, її юність, що поринула в розпач, у тугу, в саму себе! Він завжди пам'ятатиме її такою, якою вона стоїть оце зараз у місячному сяйві; пам'ятатиме слабкий солодкуватий дух річки і тремтіння вербового листя. У неї є все на світі, що він може дати їй, окрім однієї речі, якою вона не може заволодіти через нього! Неспростовність цього факту завдала Сомсові болю, немов риб'яча кістка, що стала поперек горла.

Потім з безмежним полегшенням він побачив, що дівчина пішла назад до будинку. Що він може дати їй, щоб відшкодувати цю поразку? Перли, подорожі, коней, інших юнаків — все, що вона забажає, аби тільки він міг забути цю юну постать, що стоїть самотня над річкою. Ну от! Знову вона поставила ту саму платівку! Справжня манія! З будинку знову долинало безглузде тринькання. Так ніби Флер промовляла: "Мені потрібен який-небудь стимул, а то я помру!" Сомс невиразно розумів її. Ну що ж, якщо цей бренькіт помагає їй, то хай бренькає хоч і всю ніч! І крадькома повернувшись через садок, Сомс зійшов на веранду. Хоч він мав намір зайти у вітальню і поговорити з дочкою, проте вагався, не знаючи, що сказати, і намагався пригадати, що відчуваєш, коли не пощастило в коханні. Йому слід було б знати, слід було б пригадати, але він не міг! Все забулося, збереглась тільки згадка, що було нестерпно боляче. Марно напружуючи пам'ять, Сомс стояв, витираючи хусточкою руки й губи, які були зовсім сухі. Витягнувши шию, він міг бачити Флер, що стояла спиною до піаноли, яка й досі грала той самий мотив; її руки були схрещені на грудях, вона пихкала сигаретою, і дим застилав її обличчя. Його вираз був для Сомса зовсім чужий: блискучі очі втупилися в простір, і все воно палахкотіло гнівом і зневагою. Разів зо два він помічав такий вираз у Аннет. Обличчя надто жваве, надто виразне, в цю мить воно належало не його дочці, а зовсім чужій людині. І він не зважився зайти, усвідомивши, що будь-яка спроба втішити її буде марна. Сомс сів на веранді в затіненому куточку. Жорстоко пожартувала з нього доля! Немезіда! Той давній нещасливий шлюб! І за які, о боже, гріхи? Хіба він міг знати тоді, коли йому так шалено хотілося володіти Айріні і вона згодилася стати його дружиною, що вона ніколи не кохатиме його? Мелодія скінчилася, знову почалась і знову скінчилась, а Сомс усе сидів у затінку й чекав, сам не знаючи чого. Недокурок сигарети, який Флер викинула у вікно, упав на траву; Сомс дивився, як він жевріє, догоряючи. Місяць виплив з-за тополь на безкраї простори неба і залив садок своїм примарним сяйвом. Безрадісне світло, загадкове, далеке, схоже на красу тієї жінки, що ніколи не кохала його, вбрало немезії і левкої в неземні шати. Квіти! А його квітка така нещаслива! Ох, чому щастя — не облігації внутрішньої позики, чому його не можна перетворити в консолі, застрахувати від зниження?

Світло у вітальні погасло. Тепер там тиша й темрява. Де Флер? Пішла нагору? Сомс підвівся і, ставши навшпиньки, зазирнув у вікно. Здається, пішла! Він зайшов до кімнати. Веранда не пропускала туди місячного світла, і спершу він нічого не міг розгледіти, крім обрисів меблів, що здавалися темнішими за темряву. Він навпомацки рушив у протилежний куток, щоб зачинити вікно. Нога його зачепила стілець, і хтось охнув. Ось вона, сховалася, згорнувшись клубочком у кутку канапи! Він нерішуче простягнув руку. Чи потрібні їй його втішання? Він стояв, дивлячись на цей клубок з пом'ятих оборок і волосся, на це чарівне юне створіння, що силкується вирватись із чіпких лап горя. Як її залишити тут? Нарешті він погладив її по голові і сказав:

— Годі тобі, донечко, іди краще спати. Я тебе чим-небудь утішу.

Яка нісенітниця! Але що він міг їй сказати?

IX. ПІД ДУБОМ

Коли відвідувач пішов, Джон з матір'ю стояли мовчки, поки син раптом сказав:

— Мені треба було б його провести.

Але Сомс уже простував алеєю, і Джон пішов нагору в батькову майстерню, надто збуджений, щоб повернутися до вітальні.

Вираз материного обличчя, коли вона стояла перед чоловіком, з яким колись була одружена, зміцнив рішення, яке визріло в ньому, відколи вона пішла від нього минулого вечора. Цей вираз був подихом дійсності, який примусив його остаточно відкинути вагання. Одружитися з Флер — це однаково що вдарити матір в обличчя, зрадити покійного батька! Так не годиться! Джон від природи зовсім не вмів злоститися. В цю важку для нього годину він не звинувачував своїх батьків. Він мав рідкісну, як на свій юний вік, здатність бачити речі в їхній природній відносності. І Флер, і навіть його матері гірше, ніж йому. Тому, кого покинуто, важче, ніж тому, хто кидає, і дуже важко тому, хто знає, що через нього дорога йому людина жертвує своїм коханням. Він не повинен і не буде злоститися! І коли він стояв біля вікна, дивлячись на запізнілий проблиск сонця, перед ним знову з'явилося видіння світу, яке він бачив минулого вечора. Море проти моря, країна проти країни, мільйони проти мільйонів людей, і в кожного своє життя, свої прагнення, радощі, горе і страждання — кожному доводиться приносити жертви й боротися самому за своє існування. І хай би він навіть по-
годився пожертвувати всім заради того, чим йому не судилося володіти, це ж дурість — вважати, що його почуття мають хоч яку-небудь вагу в такому величезному світі, і поводитись, наче плаксій або негідник. Він уявляв собі людей, позбавлених усього,— мільйони, які пожертвували життям на війні, мільйони тих, у кого війна забрала майже все, крім життя; голодних дітей, про яких читав, людей із знівеченим життям, в'язнів, нещасливців. Проте картини чужого горя не дуже йому допомогли. Коли хтось голодний, хіба йому легше від того, що інші теж не мають чого їсти? Трохи більше розважила його думка про мандрівку по цьому широкому світу, про який він і досі нічого не знає. Він не може сидіти тут, у домашньому затишку, де повний спокій і достаток, і нічого не робити, а тільки мріяти і думати про те, що могло б бути. Не може він і вернутися до Уонсдона, до спогадів про Флер. Якщо він знову зустрінеться з нею, то не ручається за себе, а якщо він залишиться тут або поїде туди, то неодмінно з нею зустрінеться. Поки вони живуть так близько одне від одного, зустріч неминуча. Єдиний спосіб уникнути цього — виїхати, і то негайно. Але хоч як він любив свою матір, їхати з нею він не хотів. Потім йому стало соромно за свій егоїзм, і він зважився запропонувати матері поїхати удвох в Італію. Дві години в цій сумній кімнаті він намагався опанувати себе, потім дбайливо вдягнувся до обіду.

Мати прийшла теж у вечірній сукні. Вони їли мало й поволі, розмовляючи про каталог батькової виставки. Вона мала відкритися в жовтні, і, крім деяких формальностей, все було готове.

Після обіду мати одягнула накидку, і вони вийшли надвір. Трохи походили, трохи поговорили і нарешті зупинилися мовчки під дубом. Керуючися правилом: "Якщо говорити, то говорити все",— Джон узяв її під руку і сказав, ніби між іншим:

— Мамо, поїдьмо в Італію.

Айріні притиснула ліктем його руку і відповіла, теж ніби між іншим:

— Це була б чудова подорож; проте я думала, що ти більше встигнеш і більше побачиш, коли поїдеш сам.

— Але ж тоді ти залишишся сама.

— Я вже колись жила сама понад дванадцять років. До того ж я б хотіла бути на відкритті батькової виставки.

Джон стиснув дужче її лікоть; він у ній не помилився.

— Ти не можеш лишатися тут зовсім сама — будинок такий великий.

— Можливо, не тут. Поживу в Лондоні, а після відкриття виставки, може, поїду в Париж. Тобі треба принаймні рік, Джоне. За цей час подивишся світ.

— Так, я б хотів побачити світ, побувати по всіх усюдах. Але мені не хочеться залишати тебе саму.
— Синку, цим я хоч частково сплачу тобі свій борг. Якщо це для тебе добре, то для мене теж добре. Чому б тобі не виїхати завтра ж? Паспорт у тебе є.
— Так, коли я вирішив їхати, то краще відразу. Тільки, мамо, якщо... якщо я схочу пожити де-небудь,— може, в Америці чи ще десь,— ти не відмовишся приїхати туди згодом?
— Куди завгодно й коли завгодно, як тільки ти викличеш мене. Але не викликай, поки не відчуєш, що я справді потрібна тобі.
Джон глибоко зітхнув.
— В Англії мені важко дихати.
Вони постояли під дубом ще кілька хвилин, дивлячись туди, де крізь вечірню імлу проглядала велика трибуна Епсомського іподрому. Дубове віття не пропускало місячного світла, так що воно осявало тільки навколишній простір — поле, і далекий обрій, і вікна обвитого плющем будинку, який незабаром доведеться здати в оренду.

X. ВЕСІЛЛЯ ФЛЕР

Жовтневі газети, описуючи весілля Флер Форсайт і Майкла Монта, майже не спромоглися передати символічного значення цієї події. Шлюбний союз правнучки Пишного Доссета із спадкоємцем дев'ятого баронета був певною і очевидною ознакою змішання класів, яке є основою політичної стабільності будь-якої держави. Настав час, коли Форсайти могли забути про свою природну відразу до "декорацій", які не належали їм від народження, і прийняти їх як ще природнішу данину їхнім власницьким інстинктам. До того ж їм треба було піти вгору, щоб звільнити місце для новоспечених багатіїв. У цій спокійній і величній церемонії на Ганновер-сквер, а потім серед фешенебельної обстановки на Грін-стріт сторонній глядач не зміг би відрізнити армію Форсайтів від загону Монтів — так далеко позаду тепер залишився Пишний Доссет. Хіба можна було помітити у складці штанів, у формі вусів, у вимові чи в блиску циліндра хоч яку-небудь різницю між Сомсом і дев'ятим баронетом? Хіба не була Флер така сама стримана, спритна, блискуча, гарна й свавільна, як найчистокровніша кобилка породи Маскгемів, Монтів або Чаруелів? Більше того. Якщо казати правду, то своїм одягом, зовнішністю, манерами Форсайти вигідно відрізнялися від своїх суперників. Вони вже перейшли у "вищі класи", і тепер, коли їхнє прізвище буде офіційно записане в книгу, де реєструється родовід породистих скакунів, їхні грошові інтереси сполучаться з інтересами землевласництва. Чи не сталося це занадто пізно і чи не попадуть здобутки власницького інстинкту — земля і гроші — в плавильний казан, було питанням настільки спірним, що його ще не ставили на обговорення. Зрештою, Тімоті сказав, що консолі йдуть угору. Тімоті, остання ланка, якої бракує; Тімоті, що, як повідомила Френсі, вже доживає останні години в своєму будинку на Бейзвотер-род. Пошепки також казали, що молодий Монт майже соціаліст. Це, може, й дивно, але розумно: щось на зразок страхування, коли взяти до уваги нинішні часи. Цього йому не ставили на карб. Клас землевласників час від часу міг собі дозволити такі пустощі, спрямовуючи їх у безпечне русло і надійно обмеживши їх сферою теорії. Як зауважив Джордж своїй сестрі Френсі: "Заведуть щенят, і він угамується".
В церкві, прикрашеній білими квітами і чимось синім посередині східного вікна, панувала атмосфера надзвичайної цнотливості, яка наче мала пом'якшити трохи непевну термінологію служби, що немов намагалася затримати думки присутніх на щенятах. Форсайти, Геймени, Твітімени розташувалися з лівого боку, а Монти, Чаруели, Маскгеми — з правого, тим часом як декілька товаришок Флер по школі і товаришів Монта по війні

позіхали з обох боків, а три старі діви, які зайшли в церкву, повертаючися з магазину Скайворда, прикривали тил разом з двома Монтовими слугами та старою нянею Флер. Одно слово, гостей прийшло досить багато, не менше ніж можна було сподіватися з огляду на непевне становище справ у країні. Місіс Вел Дарті, що сиділа з чоловіком у третьому ряду, під час спектаклю раз по раз потискала йому руку. Для неї, хто знав увесь сюжет цієї трагікомедії, найдраматичніший її момент був майже болісний. "Цікаво, чи відчуває Джон, що тут відбувається?"— думала вона. Джон був у Британській Колумбії. Цього ранку вона одержала від нього листа, який змусив її посміхнутися і сказати:
— Джон подався до Британської Колумбії, бо йому хотілося в Каліфорнію. Він побоюється, що в Каліфорнії надто гарно.
— Он як,— озвався Вел.— Я бачу, до нього повертається почуття гумору.
— Він купив ділянку землі і запрошує туди матір.
— Що вона там робитиме?
— Буде біля Джона — більше їй нічого не треба. Ти й досі вважаєш, що так воно буде краще?
Лукаві Велові очі звузились і стали сірими блискітками між темних вій.
— Флер йому не пара. Вона не так вихована.
— Бідолашна маленька Флер!— зітхнула Голлі.
Справді, обставини цього шлюбу досить таки дивні. Цьому юнакові, Монту, Флер дісталася рикошетом, коли вона була у відчаї від загибелі свого корабля. Якби не ця катастрофа, Монт, як висловився Вел, не мав би ніякісіньких шансів. Важко збагнути, що діється в душі нареченої, споглядаючи ззаду її фату, і очі Голлі почали вивчати загальну картину цього християнського вінчання. Одружившись із любові і щаслива в подружньому житті, вона з жахом думала про нещасливі шлюби. Зрештою, заміжжя Флер могло б виявитись і вдалим, але все залежить від волі випадку; а освячувати волю випадку шаблонно-церковною благодаттю перед натовпом фешенебельних вільнодумців — адже, так пишно повбиравшись, усі вони думають аж надто вільно, якщо взагалі думають,— здавалося їй найближчою подобою гріха, який можна уявити собі у час, що заперечує існування гріхів. Голлі перевела погляд із священика (він був з роду Чаруелів — Форсайти ще не дали світові жодного священнослужителя) на Вела, який сидів поряд і думав — вона була певна цього — про мейфляйську кобилу, що йде п'ятнадцять до одного на кубок Кембріджшіра. Погляд її ковзнув далі і затримався на профілі дев'ятого баронета, який саме вдавав, що стоїть навколішки. Вона помітила складку над колінами, де він підтягнув штани, і подумала: "А Вел забув підтягнути свої!" Потім спрямувала погляд на лаву попереду, де сиділа пишнотіла Вініфред, що вклала у свій туалет усе натхнення, на яке була здатна, і далі на Сомса й Аннет, що стояли поруч навколішки. На її устах промайнула легенька усмішка: Проспер Профон, повернувшись із тихоокеанської подорожі по Ла-Маншу, напевно, теж стоїть навколішки десь у задніх рядах. Так, дивна "невеличка" справа, невідомо, що з неї вийде в майбутньому, але вона відбувається в пристойній церкві й завтра про неї буде повідомлено в пристойних газетах.
Заспівали псалом; Голлі чула, як по той бік проходу дев'ятий баронет співав про полчища мідійців. Її мізинець торкнувся великого пальця Вела — у них був один молитовник на двох — і по її тілу пробіг легенький дрож, як бувало двадцять років тому. Вел нахилився й шепнув:
— А пам'ятаєш пацюка?
Пацюка на їхній весільній церемонії в Капській колонії, що чистив свої вуса за столом реєстратора! І Голлі міцно стисла великий палець Вела між своїм середнім пальцем і мізинцем.

Псалом доспівали, і священик почав проповідь. Він нагадав гостям, у які небезпечні часи ми живемо і які хибні думки висловила палата лордів, обговорюючи новий законопроект про розлучення.
— Всі ми солдати,— сказав він, звертаючись до присутніх,— що сидять в окопах під отруйними газами Князя темряви, і ми повинні бути мужніми. Мета шлюбу — діти, а не просто гріховне щастя.
В очах Голлі затанцювали бісики — у Вела злипалися повіки. Треба щось зробити, а то він захропе. І вона почала щипати його за литку, аж поки він злякано здригнувся.
Проповідь закінчилася, небезпека минула. Уже розписувалися в ризниці; всі заворушилися, загули.
Позаду пролунав голос:
— Чи витримає вона дистанцію?
— Хто це такий?— пошепки спитала Голлі.
— Старий Джордж Форсайт!
Статечно повернувши голову, Голлі подивилася на того, про кого їй так багато доводилося чути. Недавно прибувши з Південної Африки і не знайома ні з ким із своїх родичів, вона при зустрічі дивилася на них з майже дитячою цікавістю. Джордж був дуже тілистий і дуже елегантний; від його погляду у неї з'являлося дивне почуття, наче вона напівгола.
— Стартують!— почула вона його голос.
Молодята сходили з вівтаря. Голлі спочатку глянула на обличчя Майкла Монта. Його губи й вуха посіпувались, очі, що дивилися то під ноги, то на руку, що лежала на його руці, раптом втупилися вперед, ніби побачили перед собою дула гвинтівок. І Голлі здавалося, ніби він захмелів. А Флер! Вона була зовсім інша. Дівчина зберігала цілковитий спокій і в своїй білій сукні й фаті, крізь яку просвічувало темно-каштанове волосся з гривкою, була ще вродливіша, ніж завжди; скромно приплющені повіки затінювали погляд темно-карих очей. Здавалося, тілом вона тут. Але де блукала її душа? Проходячи мимо, Флер підвела повіки — неспокійний блиск її білків закарбувався в пам'яті Голлі, як тріпотіння крил пташки, що потрапила в клітку.
На Гріт-стріт Вініфред, трохи не така спокійна, як звичайно, зустрічала гостей. Сомс попросив її, щоб вона дозволила влаштувати весільний прийом у своєму домі, саме тоді, коли Вініфред переживала складний психологічний момент. Під впливом зауваження Проспера Профона вона почала заміняти свій ампір на меблі експресіоністського стилю. У Міларда якраз можна було придбати дуже "цікаві" речі з ліловими, зеленими й жовтогарячими плямами й клинцями. Ще один місяць, і обстановка цілком обновилася б. А тепер "вельми цікаві" рекрути, яких вона завербувала до свого війська, не дуже пасували до старої гвардії. Здавалося, її полк був одягнений наполовину в форму кольору хакі, наполовину в червоні мундири й ведмежі шапки. Але завдяки своїй сильній і врівноваженій вдачі їй пощастило сполучити старе й нове в своїй вітальні, яка (хоч Вініфред, мабуть, і не підозрювала цього) втілювала напівсоціалізований імперіалізм її країни. Зрештою, сьогодні єднаються два класи, і поєднання стилів якраз до речі. Вона поблажливо озирала своїх гостей. Сомс тримається за спинку стільця в стилі буль; молодий Монт стоїть за тим "страшенно цікавим" екраном, якого ще ніхто не спромігся їй пояснити; дев'ятий баронет, сахнувшись від круглого червоного столика, інкрустованого під склом крильцями синіх австралійських метеликів, притулився до шафки в стилі Людовіка XV; Френсі Форсайт ухопилась руками за нову, чорного дерева полицю над каміном, тонко помережану химерними ясно-червоними візерунками; Джордж, стоячи біля клавікордів, тримає блакитну книжечку, ніби хоче побитися з ким-небудь об

заклад; Проспер Профон крутить ручку відчинених дверей, чорних з ясно-синіми панелями; а руки Аннет, що стоїть поряд із ним, обхопили власну талію; двоє Маскгемів сховалися на балконі серед зелені, наче їм стало погано; леді Монт, худа й рішуча, підняла до очей свій лорнет і втупилася в біло-оранжевий, з червоними бризками абажур під стелею, немовби там відкрилися небеса. Чи не кожне з присутніх за що-небудь трималося. Тільки Флер, і досі у вінчальному вбранні, стояла, ні на що не спираючись, і кидала ліворуч і праворуч слова й погляди.
Кімната була сповнена гомону. Ніхто не міг нічого почути, але це не мало ніякого значення, бо їм було ніколи чекати відповіді. Вініфред подумала, що сучасна манера розмовляти зовсім відрізняється від манери, яка панувала за часів її розквіту: тоді модно було говорити спроквола, розтягуючи слова. Проте нинішня манера "цікава", а це, певна річ, головне. Навіть Форсайти розмовляли надзвичайно швидко — і Флер, і Крістофер, і Імоджен, і найменший хлопець молодого Ніколаса, Патрік. Сомс — той, певна річ, мовчав; але Джордж, стоячи біля клавікордів, коментував усе, що відбувалося в кімнаті, і Френсі біля каміна теж не дуже стримувалась. Вініфред підступила до дев'ятого баронета. Від нього начебто віяло спокоєм; ніс у нього тонкий і трохи гачкуватий, сиві вуса теж загнуті донизу; і вона співуче сказала крізь усмішку:
— Здається, все було, як слід, правда?
Відповідь вилетіла з його усмішки, мов хлібна кулька:
— Ви пригадуєте, у Фрезера [87] якесь плем'я закопує наречених до пояса в землю?
Він говорив так само швидко, як і всі інші! В нього були жваві темні очі, а навколо них густі зморшки, як у католицького священика. Вініфред раптом відчула, що він може сказати неприємну річ.
— Весілля завжди дуже цікаві,— промурмотіла вона і рушила далі, до Сомса. Сомс якось неприродно завмер, і Вініфред відразу побачила чому. Праворуч від нього стояв Джордж Форсайт, ліворуч — Аннет із Проспером Профоном. Досить йому поворухнутися — і він побачить або тих двох, або їхнє відображення в глузливих очах Джорджа Форсайта. Він мав цілковиту слушність, не бажаючи нічого помічати.
— Кажуть, що Тімоті вже недовго жити,— промовив він похмуро.
— Де ти його поховаєш, Сомсе?
— У Гайгейті.— Він порахував на пальцях.— Там їх буде дванадцятеро разом із дружинами. Що ти скажеш про Флер?
— Дуже гарна!
Сомс кивнув головою. Він ще ніколи не бачив її такою чарівною, проте не міг позбутися враження, що в усьому цьому є щось неприродне,— йому й досі пригадувалось бідолашне дівча, яке лежало в кутку канапи. Від тієї ночі й до цього дня вона йому нічого більше не сказала. Він знав від свого шофера, що вона ще раз спробувала відвідати будинок у Робін-Гілі, але зазнала невдачі: він був порожній, господарі виїхали. Знав Сомс і те, що вона одержала листа, але про його зміст йому було відомо лиш те, що він змусив її сховатись і плакати. Сомс помітив, що інколи вона крадькома поглядає на нього, наче й досі хоче здогадатися, що він такого зробив, що ті люди так його ненавидять. От як воно буває! Аннет приїхала з Франції, літо минало поволі, на душі у всіх було тяжко, аж раптом Флер оголосила, що виходить заміж за молодого Монта. Повідомивши батька про це, вона почала ставитись до нього трохи ніжніше. І він дав свою згоду — чи ж варто було чинити опір. Бог свідок, він ніколи не бажав стати їй поперек дороги! А юнак явно кохав її до нестями. Певна річ, вона була у відчаї, до того ж молода, безглуздо молода. Але якби він почав заперечувати, то хтозна, що б

вона вкоїла; чого доброго, їй би ще забаглося здобути освіту, стати лікарем, адвокатом або вчинити ще яку-небудь дурницю. У неї не було потягу до живопису, літератури, музики — тобто до тих справ, за які, на його думку, неодружені жінки могли законно братися, якщо вже їм треба що-небудь робити в наші часи. А взагалі, безпечніше було видати її заміж, бо він аж надто добре бачив, як вона гарячкує і непокоїться вдома. Аннет теж поставилася схвально до її наміру — Аннет, від якої Сомс відгороджувався своїм небажанням знати, що вона собі думає, якщо вона взагалі щось думала. Аннет сказала: "Нехай виходить заміж за цього юнака. Він непоганий хлопець, зовсім не такий гультяй, як здається". Бог її знає, де вона підхоплює такі вирази, але її згода заспокоїла його сумніви. Його дружина — як вона поводиться, то вже інша справа — вміє тверезо дивитися на речі і має стільки здорового глузду, що він аж пригнічує. Сомс дав у посаг Флер п'ятдесят тисяч фунтів, вживши застережних заходів, щоб вони залишилися за нею, якщо справа піде не гаразд. А чи може вона піти гаразд? Флер не викинула з думки того іншого хлопця — це він знав. Молоде подружжя мало провести медовий місяць у Іспанії. Він почуватиме себе ще самотнішим, коли вона поїде. Але згодом вона, може, все забуде й знову стане йому ніжною дочкою!

Голос Вініфред збудив його з задуми.

— Оце-то диво дивне — Джун!

І справді, вона з'явилася тут, його двоюрідна племінниця, в своєму балахоні — о боже, як вона одягається!— волосся вибилося з-під стрічки. Флер пішла їй назустріч, вони привіталися. Обидві рушили до сходів, і їх не стало видно.

— Ну, знаєш,— сказала Вініфред,— я аж ніяк не чекала від неї такого! Хто міг сподіватися, що вона прийде!

— Навіщо ти її запросила?— буркнув Сомс.

— Я була певна, що вона не прийде.

Вініфред забула, що поведінка людини залежить від характерних властивостей її вдачі; тобто, іншими словами, не взяла до уваги, що Флер тепер стала "бідолашкою".

Одержавши запрошення, Джун спочатку подумала: "І близько до них не підійду, нізащо в світі!" Але одного ранку вона прокинулась, побачивши уві сні Флер: дівчина у відчаї махала їй рукою з човна. І Джун передумала. Коли Флер підійшла й сказала: "Ходімо нагору, я тим часом переодягнуся",— Джун рушила слідом за нею сходами. Вони пройшли в колишню кімнату Імоджен, де Флер мала переодягтися.

Джун сіла на ліжко, худа й випростана, схожа на невеличкий пристаркуватий привид. Флер замкнула двері.

Дівчина стояла перед нею, скинувши весільне вбрання. Яка вона гарна!

— Ви, певно, вважаєте, що я дурна,— сказала Флер тремтячими губами,— коли виходжу не за Джона, а за іншого. Але що вдієш? Майкл кохає мене, а мені однаково. Принаймні піду з дому.

Застромивши руку в мереживо на грудях, вона дістала листа.

— Ось що написав мені Джон.

Джун прочитала: "Озеро Оканаген, Британська Колумбія. Я не повернуся до Англії. Хай тобі щастить. Джон".

— Як бачите, вона його надійно сховала,— сказала Флер.

Джун віддала їй листа.

— Ви несправедливі до Айріні,— мовила вона.— Адже Айріні завжди казала Джонові, що він може робити так, як йому захочеться.

Флер гірко посміхнулася.

— Скажіть, хіба вона не зіпсувала і вашого життя?

Джун підвела погляд.
— Ніхто не може зіпсувати життя іншому, серденько. Це дурниця. Бувають бурі, але ми пливемо і не потопаємо.
З жахом вона побачила, що дівчина впала навколішки і притислася обличчям до її балахона. Почулося здушене ридання.
— Ну годі, годі,— бурмотіла Джун.— Не треба! Ну заспокойтеся!
Але підборіддя дівчини дедалі дужче притискалося до її колін, і страшно було чути звуки її ридань.
Ну що ж. Так треба. Після цього їй полегшає. Джун гладила коротке волосся на цій гарненькій голівці; і всі її розпорошені материнські почуття зосередилися в руці й через кінчики пальців виливались на дівчину.
— Не згинайтесь, як лозина на вітрі, серденько,— сказала вона нарешті.— Ми не можемо керувати долею, але можемо з нею боротися. Вище голову. Мені випало те саме. Я теж, як і ви, не хотіла відступитися. І я плакала, як плачете ви. А подивіться на мене!
Флер підвела голову; ридання раптом перейшли в здушений сміх. Щоправда, привид перед нею був худенький, змарнілий і одягнений досить недоладно, але в очах у нього світилась хоробрість.
— Все гаразд,— сказала вона.— Даруйте мені. Сподіваюсь, я все-таки забуду його, якщо помчу швидко й далеко.
І, підвівшись, дівчина пішла до умивальника.
Джун стежила, як вона змиває холодною водою сліди бурхливого вибуху. Коли Флер підійшла до дзеркала, на її обличчі нічого не залишилося, крім легенького рум'янцю, що був їй до лиця. Джун устала з ліжка і взяла подушечку із шпильками. Своє співчуття до дівчини вона виявила тільки тим, що встромила дві шпильки не туди, куди треба.
— Поцілуйте мене,— сказала вона, коли Флер одяглася, і притисла своє підборіддя до теплої щоки дівчини.
— Я хочу покурити,— сказала Флер.— Не чекайте мене.
Коли Джун виходила, вона сиділа на ліжку з сигаретою в зубах, напівзаплющивши очі. Джун спустилася вниз. У дверях вітальні стояв Сомс, ніби занепокоєний тим, що дочка затримується. Джун минула його, струснувши головою. Нижче на площадці стояла її кузина Френсі.
— Подивися!— сказала Джун, показуючи підборіддям на Сомса.— Фатальна людина!
— Не розумію тебе,— сказала Френсі.— Чому фатальна? Джун не відповіла.
— Я не чекатиму проводів,— кинула вона.— До побачення!
— До побачення!— озвалася Френсі, і її сірі кельтські очі широко розплющилися. Давня родова ворожнеча! Ну хіба ж не романтично!
Перехилившись через поруччя, Сомс побачив, що Джун виходить, і полегшено зітхнув. Чому не йде Флер? Вони не встигнуть на поїзд. Поїзд розлучить її з ним, проте Сомса мимоволі непокоїла думка, що вони на нього не встигнуть. Аж ось вона з'явилася нарешті, біжить сходами в коричневій сукні і чорній оксамитовій шапочці, проскочила повз нього у вітальню. Ось вона поцілувала матір, тітку, Велову дружину, Імоджен і попрямувала до нього, швидка й гарненька, як завжди. Як вона поставиться до нього в ці останні хвилини свого дівоцтва? На багато він не сподівався!
Її губи притулилися до середини його щоки.
— Таточку!— сказала вона й побігла.
"Таточку!" Вона не називала його так уже багато років. Він глибоко зітхнув і повільно рушив слідом за нею вниз. Попереду ще ота нікому не потрібна церемонія з конфетті та іншими дурницями. Але йому хотілося перехопити її усмішку, якщо вона визирне у вікно машини; хоча не треба — ще, чого

доброго, влучать їй ненароком черевиком в око. Голос молодого Монта палко пролунав у нього над вухом:
— До побачення, сер. Спасибі вам! Я страшенно щасливий.
— До побачення,— мовив Сомс.— Не запізніться на поїзд.
Він стояв на третьому східці знизу, звідки міг дивитися поверх голів — безглуздих капелюхів і голів. Вони вже сіли в автомобіль; ось їх уже засипають конфетті, кидають услід черевик. Щось затопило Сомсові груди, підступило до горла, і раптом — хтозна-чому!— все розпливлося в його очах.
XI. ОСТАННІЙ ІЗ СТАРИХ ФОРСАЙТІВ
Коли настав час виряджати в останню путь цей разючий символ, Тімоті Форсайта,— останнього із чистих індивідуалістів, єдину людину, яка не чула про світову війну,— всі визнали, що вигляд у нього чудовий: навіть смерть не підірвала його здорового організму. Для Смізер і куховарки обряджання покійника стало остаточним доказом того, що вони завжди вважали неможливим,— кінця земного існування старої родини Форсайтів. Бідолашному містерові Тімоті тепер доведеться взяти арфу і співати в товаристві міс Форсайт, місіс Джулії, міс Гестер; разом із містером Джоліоном, містером Свізіном, містером Джеймсом, містером Роджером і містером Ніколасом. Чи буде там місіс Геймен, здавалося сумнівним, коли взяти до уваги, що її тіло спалено. В душі куховарка вважала, що містер Тімоті почуватиме себе не дуже приємно — він завжди був запеклим ворогом катеринок. Скільки разів їй доводилося казати: "От бісова штука! Знову вона під вікном! Смізер, ви б збігали і попросили, щоб її забрали геть". А насправді їй так кортіло послухати музику! Проте вона знала, що за хвилину містер Тімоті подзвонить і скаже: "Ось, дайте йому півпенса і хай собі йде". Частенько вони були змушені докладати ще й своїх три пенси, щоб випровадити катеринщика далі,— Тімоті завжди недооцінював вартості емоцій. На щастя, в останні роки, чуючи звуки катеринки, він вважав, що то дзижчить зелена муха, і їм стало легше, до того ж вони дістали можливість тішитися музикою. Але арфа! Куховарку брали сумніви. Це щось нове! А містер Тімоті ніколи не любив нового. Та вона не ділилася своїми сумнівами зі Смізер, у якої були свої погляди щодо царства небесного, і то такі своєрідні, що могли хоч кого збити з пантелику.
Коли Тімоті обряджали, куховарка плакала, а потім вони всі разом розпили пляшку хересу, яка призначалася на різдво,— тепер це вино, певна річ, ні до чого. Боже милий! Вона прожила тут цілих сорок п'ять років, а Смізер сорок три! А тепер вони оселяться в маленькому будиночку в Тутінгу, житимуть там на свої заощадження і на ті гроші, які ласкаво відписала їм міс Гестер. Стати на нову службу після такого славного минулого — та нізащо в світі! Але їм би хотілося ще раз побачити містера Сомса, і місіс Дарті, і міс Френсі, і міс Юфімію. І навіть якщо їм доведеться самим найняти кеб, вони неодмінно поїдуть на похорон. Шість років містер Тімоті був їхньою дитиною, з кожним днем стаючи дедалі молодшим, аж поки йому вже не було куди молодшати і він пішов з життя.
Належні години чекання вони провели, чистячи й підмітаючи, ловлячи останню мишу, яка ще зосталася в домі, труячи останнього таргана, щоб усе залишити в бездоганному порядку, а також обговорюючи, що вони куплять під час розпродажу: скриньку для шитва міс Енн; гербарій водоростей міс Джулі (тобто місіс Джулії); екран для каміна, вишитий міс Гестер; і волосся містера Тімоті — золоті кучерики, вставлені в чорну рамку. Неодмінно треба буде все це купити — тільки ж тепер усе так подорожчало!
Сомсові довелося розіслати запрошення на похорон. Він продиктував їх у своїй конторі Гредменові — тільки кревні родичі, і без квітів. Замовили шість карет. Заповіт буде прочитано потім, удома.

Сомс прибув об одинадцятій подивитись, чи все готове. За чверть години приїхав старий Гредмен у чорних рукавичках і з крепом на капелюсі. Вони з Сомсом стояли, чекаючи, у вітальні. О пів на дванадцяту під будинком вишикувалась низка карет. Але більше ніхто не з'явився. Гредмен сказав:
— Мене це дивує, містере Сомсе. Я сам розіслав усі запрошення.
— Не знаю,— озвався Сомс,— він утратив зв'язок з родичами.
Сомс часто помічав раніше, наскільки уважніше ставилися в його родині до мертвих, ніж до живих. А тепер та одностайність, з якою всі родичі зібралися на весілля Флер і ухилились від присутності на похороні Тімоті, очевидно, свідчила про якусь радикальну зміну. Звичайно, тут могла бути й інша причина, бо Сомс відчував, що якби він не знав змісту заповіту Тімоті, то, можливо, і сам не прибув би сюди з делікатності. Тімоті залишив чималу спадщину, а прямого спадкоємця у нього не було. Тож кожен побоювався, щоб інші не подумали, нібито він сподівається на якусь частку.
О дванадцятій процесія рушила. У першій кареті везли Тімоті в труні під скляним віком. У другій кареті їхав Сомс — сам; потім Гредмен, теж сам; далі — куховарка і Смізер. Спочатку їхали ступою, але скоро, підбадьорені сонячною погодою, перейшли на клус. Біля воріт Гайгейтського кладовища їх затримала служба в каплиці. Сомс волів би почекати надворі. Він не вірив ні одному слову священика; але з другого боку, служба була своєрідною формою страхування, яким навряд чи варто нехтувати на випадок, якщо служба все-таки дає які-небудь гарантії.
До родинного склепу вони пішли парами: він з Гредменом, Смізер з куховаркою. Не вельми людний похорон останнього із старих Форсайтів!
Повертаючись на Бейзвотер-род, Сомс не без сердечної теплоти запросив Гредмена в свою карету. В нього був сюрприз для старого, який прослужив Форсайтам п'ятдесят чотири роки — подарунок, яким Гредмен має завдячувати тільки йому, Сомсові. Він добре пам'ятає, як на другий день після похорону тітоньки Гестер сказав старому Тімоті: "Дядечку Тімоті, не треба забувати про Гредмена. Він так старався для нашої родини. Чи не відпишете ви йому п'ять тисяч?" Він пам'ятає, як здивувався, коли Тімоті, що відписував будь-яку свою власність з великою неохотою, ствердно кивнув головою. А тепер старий аж помолодіє від радощів, бо у місіс Гредмен, як відомо Сомсу, хворе серце, а їхній син повернувся з війни без ноги. Сомсові було страх як приємно подарувати йому п'ять тисяч фунтів, що належали Тімоті.
Вони сіли вдвох у маленькій вітальні, де стіни були, як райське видіння, небесно-блакитні з позолотою, а рами всіх картин неприродно блищали, а на меблях не було жодної пилинки,— сіли, щоб разом прочитати цей невеличкий шедевр — заповіт Тімоті. Сомс умостився в кріслі тітоньки Гестер, спиною до світла, а Гредмен сидів обличчям до світла на дивані тітоньки Енн. Поклавши ногу на ногу, Сомс почав:
— "Це є мій заповіт і остання воля, яку висловлюю я, Тімоті Форсайт, що мешкає в будинку "Бауер" на Бейзвотер-род у Лондоні. Я призначаю свого племінника Сомса Форсайта, що мешкає в будинку "Притулок" у Мейплдергемі, і Томаса Гредмена, що мешкає в будинку номер 159 у Гайгейті (далі вони іменуються довіреними особами) бути довіреними особами і виконавцями цього мого заповіту. Вищезгаданому Сомсові Форсайту я відписую одну тисячу фунтів стерлінгів, вільних від податку на спадщину, а вищезгаданому Томасові Гредмену відписую п'ять тисяч фунтів стерлінгів, вільних від податку на спадщину".
Сомс зупинився. Старий Гредмен нахилився вперед, судорожно стиснувши товстими пальцями свої чорні повні коліна; його рот розтулився так широко, що в зубах заблищали три золоті пломби; очі його моргали, з них поволі викотилися дві сльози. Сомс швидко читав далі:

— "Решту моєї власності у будь-якому її вигляді я заповідаю моїм довіреним особам реалізувати і використати на такі потреби: сплатити всі мої борги, похоронні видатки і будь-які витрати, пов'язані з цим заповітом, а решту спадщини зберігати під опікою для того прямого нащадка чоловічої статі мого батька Джоліона Форсайта від його шлюбу з Енн Пірс, який після смерті всіх прямих нащадків — чоловічої чи жіночої статі — вищезгаданого мого батька від його вищезгаданого шлюбу, що будуть живі на час моєї смерті, останнім досягне повноліття, тобто йому сповниться двадцять один рік, причому я висловлюю бажання, щоб моя власність охоронялася до крайніх меж, дозволених законами Англії, на користь такого нащадка чоловічої статі, як зазначено вище".
Сомс прочитав, ким підписаний і завірений документ, і подивився на Гредмена. Старий утирав чоло великою носовою хусточкою, яскраві барви якої несподівано надали цій церемонії святкового відтінку.
— Оце-то заповіт, містере Сомсе — проказав він, і було ясно, що юрист у ньому цілком переважив людину.— Оце-то заповіт! Адже тепер у сім'ї двоє немовлят і кілька малих дітей; якщо один із них доживе до вісімдесяти років — це не таке вже й диво — та додати до цього двадцять один рік, то вийде сто років; а спадщину містера Тімоті слід оцінити не менше як у сто п'ятдесят тисяч фунтів. Складні проценти при п'яти щорічних подвоюють вклад кожні чотирнадцять років. Через чотирнадцять років буде триста тисяч, а через двадцять вісім — шістсот тисяч; через сорок два роки — мільйон двісті тисяч; через п'ятдесят шість років — два мільйони чотириста тисяч; через сімдесят років — чотири мільйони вісімсот тисяч; через вісімдесят чотири роки — дев'ять мільйонів шістсот тисяч... А через сто років вийде цілих двадцять мільйонів! І ніхто з нас не доживе, щоб скористатися ними. Оце-то заповіт!
Сомс сухо сказав:
— До того часу може статися що завгодно. Всі ці гроші може забрати держава; тепер усе можливе.
— П'ять процентів,— сказав сам до себе Гредмен.— Я забув, містер Тімоті вклав свій капітал у консолі; враховуючи прибутковий податок, ми дістанемо не більше двох процентів. Щоб не помилитися, скажемо вісім мільйонів. Усе ж таки це кругленька сума!
Сомс підвівся і простяг йому заповіт.
— Ви поїдете в Сіті. Візьміть на себе цю справу і зробіть усе, що належить. Умістіть оголошення; хоча у нього й немає ніяких боргів. Коли розпродаж?
— Наступного вівторка,— сказав Гредмен.— Доки помруть усі, хто тепер живий, та ще двадцять один рік — доведеться довго чекати. Але я радий, що капітал залишиться в родині...
На розпродаж, який відбувався не у Джобсона — через те, що всі речі були у вікторіанському стилі,— зібралося куди більше людей, ніж на похорон, хоч куховарка і Смізер не прийшли, оскільки Сомс пообіцяв, що сам придбає для них усе, чого, вони бажають. Присутні були Вініфред, Юфімія і Френсі; Юстас прибув теж — у власному автомобілі. Сомс заздалегідь купив мініатюри, барбізонців і малюнки Дж. Р.; реліквії, що не мали ринкової вартості, лежали в окремій кімнаті для членів сім'ї, які, може, схочуть узяти що-небудь на згадку. То був єдиний привілей, наданий Форсайтам на цьому аукціоні, який відзначався майже трагічною млявістю. Ніщо з меблів, ні одна картина, ні одна порцелянова статуетка не відповідали сучасним смакам. Колібрі обсипались, як осіннє листя, коли їх дістали з скляної шафки, де вони провисіли на дротиках цілих шістдесят років. Сомсові боляче було дивитись, як крісла, що в них сиділи його тітоньки, невеликий рояль,

на якому вони майже ніколи не грали, книжки, оправи яких вони розглядали, порцеляну, з якої вони витирали порох, портьєри, які вони розсували, килимок, що грів їм ноги, і — що найгірше — ліжка, в яких вони спали й помирали,— як усе це ставало власністю дрібних торговців і хатніх господарок із Фулгема. А що можна було зробити? Купити все це і скласти у комірчині? Ні, нехай ці речі спіткає доля всього живого і всіх меблів, хай вони старішають і розвалюються. Але коли виставили канапу тітоньки Енн і вже зібралися були віддати її комусь за тридцять шилінгів, Сомс раптом вигукнув "П'ять фунтів!" Це була справжня сенсація, і він став власником канапи.

Коли розпродаж закінчився, розвіявши весь цей вікторіанський порох, Сомс вийшов із задушливого аукціонного залу надвір, де крізь імлу сяяло жовтневе сонце, і йому здалося, що останній затишок цього світу вмер і скрізь висить табличка: "Здаємо в оренду". На обрії — революції; Флер у Іспанії; від Аннет ніякої втіхи; будинку Тімоті на Бейзвотер-род уже немає. Зневірений, самотній Сомс пішов у Гаупенорську галерею. Там була виставка акварелей його кузена Джоліона. Сомс пішов туди, щоб виявити до них свою зневагу: може, йому трохи полегшає. Від Джун до Велової дружини, від неї до Вела, від Вела до його матері, від неї до Сомса просочилася новина, що будинок, той фатальний будинок у Робін-Гілі, продається, і Айріні їде до свого сина в Британську Колумбію чи ще кудись. На одну мить у Сомса промайнула шалена думка: "Чому б мені не купити його? Я будував його для своїх..." Але він одразу ж відігнав цю думку. Надто похмурий був би такий тріумф; надто багато принизливих спогадів викликав той будинок і в нього, і у Флер. Після всього, що сталось, вона ніколи не погодиться там жити. Ні, нехай будинок перейде до рук якого-небудь пера чи спекулянта. Від самого початку він був яблуком незгоди, яйцем, з якого вилупилася змія ворожнечі; а тепер, коли ця жінка виїхала, від нього лишилася тільки порожня шкаралупа. "На продаж або в оренду". Сомс уже бачив в уяві це оголошення на дощі, що височить над повитим плющем муром, який він колись спорудив.

Сомс оглянув перший із двох залів галереї. Так, доробок і справді чималий! Тепер, коли його кузен помер, ці акварелі вже не здавалися такими банальними. Малюнок приємний, в ньому передано навіть повітря, і в манері відчувається якась індивідуальність. "Його батько і мій батько; він і я; його дитина і моя!— думав Сомс.— Так воно й триває. А все через ту жінку!"

Перебуваючи під заспокійливим впливом подій минулого тижня, зворушений сумною красою осіннього дня, Сомс ближче, ніж будь-коли, підійшов до усвідомлення істини, якої не дано зрозуміти чистокровному Форсайтові: істини, що тіло краси таїть у собі духовну суть, побачити яку може тільки щира людина, котрій чужі егоїстичні прагнення. Зрештою, саме завдяки своїй любові до дочки йому пощастило наблизитись до цієї істини; можливо, саме ця любов примусила його хоч трохи зрозуміти, чому він випустив з рук своє щастя. І в цій галереї, серед акварелей свого родича, який осягнув те, що для нього залишилося недосяжним, він думав про нього і про неї з вибачливістю, яка здивувала його. Але він не купив жодної акварелі.

І саме тоді, коли він вирішив вийти на свіже повітря і вже рушив до виходу, біля каси сталася зустріч, якої він підсвідомо чекав,— у галерею зайшла Айріні. Отже, вона ще не виїхала і робить прощальні візити останкам його кузена! Сомс придушив мимовільний інстинктивний потяг, машинальну реакцію своїх почуттів на чари цієї жінки, якою він колись володів, і пройшов повз неї, відвернувши погляд. Але коли він минув її, його охопило могутнє, непереборне бажання подивитись на неї ще раз, і він мимохіть озирнувся. Нарешті вже всьому кінець: біль і полум'я його життя, безумство

й жага, його єдина поразка — все це буде позаду, коли вона, Айріні, оце зараз зникне з його очей; навіть такі спогади, хоч які вони болісні, мають свою цінність. Айріні теж озирнулася. Несподівано вона підняла руку в рукавичці, її уста ледь усміхнулися, темні очі ніби заговорили. Настала Сомсова черга не відповісти на усмішку і на прощальний помах руки; він вийшов на фешенебельну вулицю, тремтячи з голови до ніг. Він зрозумів, що вона хотіла сказати: "Тепер, коли я йду звідси назавжди і буду вже недосяжна ні для тебе, ні для твоїх родичів, пробач мені; я бажаю тобі всього найкращого". Ось що означав її жест: останній доказ тієї страшної реальності, яка ігнорує моральність, обов'язок, здоровий глузд; огида цієї жінки до нього, хто володів її тілом, але ніколи не доторкнувся ні до її душі, ні до її серця. Він був боляче вражений; так, куди болючіше, аніж тоді, якби вона пройшла повз нього байдужа, наче в масці, і не поворухнула рукою.
Через три дні, в тому самому жовтні, що так швидко жовтів, Сомс узяв таксі й, прибувши на Гайгейтське кладовище, пішов крізь білий ліс надгробків угору — туди, де на пагорбі був склеп Форсайтів. Біля кедра, над катакомбами і колумбарієм, високий, потворний і індивідуальний, цей склеп здавався вершиною системи конкуренції. Сомс пригадав суперечку, в якій Свізін наполягав на пропозиції вирізьбити на фасаді герб з фазаном. Пропозиція була відхилена на користь кам'яного вінка над простим написом: "Родинний склеп Джоліона Форсайта, 1850". Склеп був у доброму стані. Всі сліди недавнього поховання були усунені, і тверeза сіра споруда спочивала, суплячись проти сонця. Тепер там лежить уся родина, крім дружини старого Джоліона, яка за домовленістю повернулася спочивати в склепі своєї сім'ї, в Суффолку, самого Джоліона, похованого в Робін-Гілі, і Сюзен Геймен, тіло якої було піддане кремації, так що ніхто не може сказати, де вона спочиває. Сомс дивився на склеп задоволено: масивний, не вимагає особливого догляду, а це важливо, бо він чудово знав, що ніхто не доглядатиме склепу, коли йому самому настане кінець, а скоро час і собі шукати місця для вічного спочинку. Можливо, попереду в нього ще двадцять років, але хтозна, як воно буде. Двадцять років без тітки, без дядька, з дружиною, про яку краще нічого не знати, з дочкою, яка пішла з дому. Настрій схиляв до меланхолії і спогадів про минуле.
Кажуть, що на цьому кладовищі спочиває багато відомих людей, похованих дуже пишно. Та й вид на Лондон звідси пречудовий. Аннет колись дала йому прочитати оповідання цього француза, Мопассана,— страшенно похмура річ про те, як однієї ночі мерці повиходили зі своїх могил і всі благочестиві написи на їхніх надгробках перетворилися на описи їхніх гріхів. Зовсім неправдива історія. Він не ручається за французів, але в англійців вад не так уже й багато, якщо не брати до уваги їхніх зубів і смаків, які й справді в дуже занедбаному стані.
"Родинний склеп Джоліона Форсайта, 1850". Багато покійників поховано тут відтоді, багато живих людей стали тліном! Гудіння літака, що пропливав під золотавими хмарами, змусило Сомса підвести очі. Відбулася величезна експансія. Але однаково все закінчується на кладовищі — закінчується іменем і датою на надгробку. І з дивною гордістю Сомс подумав, що ані він, ані його родина нічим не сприяли цій гарячковій експансії. Надійні, добропорядні посередники, вони з гідністю робили своє діло, керували й володіли. Щоправда, Пишний Доссет у бездарний період споруджував будинки, а Джоліон у сумнівний період малював картини, але, наскільки Сомс міг пригадати, більше ніхто з Форсайтів не бруднив собі рук, створюючи що-небудь, коли не рахувати Вела Дарті, який пробує розводити коней. Вони нагромаджували свою власність, були повіреними, юристами, купцями,

видавцями, фінансистами, директорами, земельними агентами, навіть військовими — ось що вони робили! Країна розширювала свої кордони, так би мовити, незалежно від них. Вони перевіряли, контролювали, захищали і багатіли з цього процесу,— і як подумаєш, що Пишний Доссет починав жити, не маючи за душею майже нічого, а його прямі нащадки володіють власністю, що, на думку старого Гредмена, оцінюється не менше як у мільйон, а може, навіть у півтора мільйона, то їм повелося не так уже й погано! А проте Сомсові часом здавалося, що рід Форсайтів уже втратив увесь свій запал, що його власницький інстинкт видихається. Форсайти четвертого покоління вже нібито неспроможні нагромаджувати капітал: вони тягнуться до мистецтва, літератури, сільського господарства, ідуть у армію або просто живуть на успадковані гроші — немає в них рушійної сили, немає завзяття. Якщо вони не схаменуться, їм загрожує вимирання.
Сомс відвернувся від склепу і став обличчям до вітру. Повітря тут, на пагорбі, було б чудове, якби його нервам не вчувався в ньому запах смерті. Він неспокійно подивився на хрести, урни, ангелів, імортелі, на квіти, пишні або зів'ялі, і раптом помітив місце, яке здалося йому таким несхожим на все інше тут, що він мимоволі ступив кілька кроків, щоб роздивитися його ближче. Тихий куточок з масивним, незвичайної форми хрестом із сірого нетесаного граніту і чотири темні тиси, що виструнчились, наче вартові. Тут не було тісно від інших могил, бо позаду простягався обсаджений самшитовим живоплотом садок, а попереду стояла золотиста береза. Цей оазис у пустелі стандартних могил збудив естетичне почуття Сомса, і він сів там на осонні. Крізь тремтливе, позолочене осінню березове листя він дивився на Лондон і гойдався на хвилях споминів. Він бачив Айріні на Монпельє-сквер, коли її коси були іржаво-золоті і її білі плечі належали йому,— Айріні, здобуток його пристрасті, здобуток, що не схотів стати його власністю. Бачив тіло Босіні, що лежало в білому моргу, Айріні, що сиділа на канапі й дивилася в простір очима смертельно пораненої пташки. Він згадав, як зустрів її біля маленької зеленої Ніоби в Булонському лісі і як вона знову йому відмовила. Уява перенесла його до річки в той листопадовий день, коли народилася Флер, до пожовклого листя, що пливло по зеленкуватій воді, і змієголових водоростей, що, припнуті й сліпі, безнастанно звиваються, викручуються і вириваються. Перенесла до вікна, відчиненого в холодну зоряну ніч над Гайд-парком, у кімнату, де лежав мертвий батько. Уява полинула до картини "Місто майбутнього", до першої зустрічі того хлопця і Флер; до синюватого диму сигари Проспера Профона, до Флер, що показувала крізь вікно вниз, де "никав" той чужоземець. До Айріні, яка сиділа поруч із його нині мертвим кузеном на трибуні стадіону "Лорд". До неї і до її сина в Робін-Гілі. До канапи, на якій, забившись у куток, лежала Флер; до її уст, що притулилися до його щоки, до її прощального слова: "Таточку!" І раптом він знову побачив руку Айріні в сірій рукавичці, її прощальний помах на знак прощення.
Він сидів там довго, відтворюючи в пам'яті свій життєвий шлях, який проклав за беззаперечним велінням свого власницького інстинкту, і підбадьорюючи себе навіть спогадами про невдачі.
"Здаємо в оренду" форсайтівські часи, форсайтівський спосіб життя, коли кожен мав право володіти своєю душею, своїм капіталом і своєю дружиною і ніхто не обмежував і не ставив під сумнів це його право. А тепер держава заправляє чи скоро заправлятиме його капіталом, його дружина заправляє сама собою, і лиш одному богові відомо, хто заправляє його душею. "Здаємо в оренду" цю здорову й просту віру!
Клекоче й піниться бурхливий вал, який несе з собою нове життя, що розів'ється лише тоді, коли почне спадати руїнницька повінь. Сидячи там,

Сомс підсвідомо розумів, що наближаються великі зміни, але уперто зосередив свої думки на минулому, як вершник, що мчить крізь буряну ніч, сидячи обличчям до хвоста свого скакуна.
Хвилі перекочуються через вікторіанські загати, затоплюючи власність, усталені звичаї і побут, мелодійну музику й старі форми мистецтва,— хвилі, що залишають на його губах солоний присмак, наче присмак крові, підступаючи до підніжжя Гайгейтського пагорба, де знайшла свій вічний спочинок вікторіанська доба. І, сидячи тут, на високості, в цьому особливому куточку, Сомс, схожий на символічну статую Капіталовкладення, відмовлявся чути їхній безнастанний гуркіт. Він інстинктивно не боровся з цими хвилями — в ньому було досить примітивної мудрості тварини, що єдина на світі має власність і зветься людиною. Хвилі втихомиряться, коли задовольнять свій гарячковий періодичний потяг до грабунку й руйнації, коли нагуляються й наситяться плюндруванням чужих творінь і чужої власності; вони вляжуться і спадуть, і власність відродиться знову, на цей раз у новій формі, підказаній інстинктом, давнішим за гарячку перемін,— інстинктом домашнього вогнища.
"Je m'en fiche",— казав Проспер Профон. Сомс не казав: "Je m'en fiche",— це вираз суто французький, а той суб'єкт і так набрид йому до краю; але в глибині душі Сомс знав, що зміна — це тільки проміжок смерті між двома формами життя, руйнація потрібна для того, щоб звільнити простір для нової власності. То й що, коли вивішують оголошення і здають в оренду свою затишну оселю? Вона не довго стоятиме пусткою; незабаром хтось прийде і стане її власником.
І лиш одне непокоїло Сомса, коли він сидів у цьому тихому закутку: серце його знемагало від туги, бо сонце чарівними спалахами осявало йому обличчя, хмари й золоте березове листя; бо вітер так ніжно шелестів у листі, і зелень тисів була така темна, і серп місяця в небі був такий блідий.
Хоч як він її жадав, хоч як прагнув до неї — йому не судилося володіти красою і любов'ю цього світу!
Зноски
1
Слівце (фр.).
2
Jolly (англ.) — веселий.
3
Застаріла (фр.).
4
"Серце жіноче до зрад охоче" (іт.).
5
Repondez s'il vous plait — пришліть відповідь, будь ласка (фр.).
6
Тальйоні — відома балерина.
7
Мейфер — фешенебельний район Лондона.
8
В цілому (латин.).
9
Мається на увазі рік, коли святкували п'ятдесятирічний ювілей коронації королеви Вікторії.
10
Герої п'єси В. Шекспіра "Комедія помилок"—близнюки.
11

Тернер Джозеф Меллорд Вільям (1775—1851) — англійський художник, представник романтизму.
12
Квілп персонаж роману Ч. Діккенса "Крамниця старожитностей", злостивий карлик-горбань.
13
Che faro — Арія Орфея.
14
Голлі! Що ж це ти робиш? Хіба ж можна танцювати в неділю! Негайно припини! (Фр.)
15
Кінець століття (фр.).
16
Печать вишуканості (фр.).
17
Крюгер (1825—1904) — головнокомандуючий військами бурів, президент Трансваалю
18
Savoir faire — Діловитість (фр.).
19
Un monsieur tres distingue — Вельми статечний пан (фр.).
20
Tres amical, tres gentil — Дуже приємний, дуже люб'язний (фр.).
21
Чемберлен Джозеф (1836—1914) — англійський політичний діяч, спочатку лідер радикальної партії, потім приєднався до партії лібералів. Міністр колоній; головний ініціатор війни проти бурів.
22
1881 року англійці зазнали поразки у битві біля Маджуби.
23
Adorable! Le soleil est si bon! — Пречудово! Сонце таке ласкаве! (Фр.)
24
si chic — Розкішне (фр.).
25
Ces pauvres gens bergers! — Бідолашні пастухи! (Фр.)
26
Bonsoir, monsieur! — На добраніч, мосьє! (Фр.)
27
Фашоді — Місто в Судані, захоплене 1898 р. французами (згодом французи змушені були повернути його англійцям).
28
Джемсон — управитель англійської Південноафриканської компанії.
29
Rouge gagne, impair, et manque! — Червоне виграє, нечіт і перша половина! (Фр.)
30
"Стрибучий Ісус" — Релігійна секта.
31
summum bonum — Найвище благо (латин.).
32
Буллер і Коллі — англійські воєначальники під час англо-бурської війни.
33
Ледісміт — Місто, взяте в облогу бурами.
34

День Гая Фокса — П'яте листопада; в цей день урочисто спалюють опудало Гая Фокса, керівника "Порохової змови" (1605)
35
sans amour — Без кохання (фр.).
36
Велд — південноафриканський степ.
37
Elle est ton reve! Elle est ton reve! — Вона твоя мрія! Вона твоя мрія! (Фр.)
38
bombe aux fraises — Полуничне морозиво (фр.).
39
En avant — Вперед (фр.).
40
Залізний герцог — Герцог Веллінгтон (1769—1852).
41
In vino veritas — Істина у вині (латин.).
42
Любий друг (фр.) — таке прізвисько має герой однойменного роману Мопассана Жорж Дюруа.
43
C'est par ici, monsieur? — Сюди, мосьє? (Фр.)
44
monsieur le docteur — Пан доктор (фр.).
45
Ah, ca! Mais nous avons le temps! — Ну що ж, у нас іще є час! (Фр.)
46
"Гензеля і Гретель" — Дитяча опера німецького композитора XIX ст. Е. Гумпердінка.
47
Elle est tres distinguee! — Вона дуже елегантна! (Фр)
48
je n'aime pas ce type-la! — Мені не подобаються такі люди! (Фр.)
49
comme vous etes sage — Який ви розумний (фр.).
50
tu — Ти (фр.).
51
Et vous etes ma belle femme — А ви моя красуня дружина (фр.).
52
Oh, non! ne parlez pas francais — Ой ні, не говоріть по-французькому (фр.).
53
Девет — Бурський головнокомандуючий.
54
Канут (995—1035) — датський король, що завоював Англію. За легендою, наказав спинитися хвилям морського припливу.
55
Tiens! — Подумайте! (Фр.)
56
Quel malheur! — Яке нещастя! (Фр.)
57
Mais la petite est adorable. Du cafe? — Але дитинка чарівна. Хочете кави? (Фр.)

58
Elle vous attend! — Вона вас чекає! (Фр.)
59
Ma petite fleur — Моя квіточка (фр.).
60
пемікан — Розмелене в'ялене м'ясо (у північноамериканських індіанців).
61
En avant, de Bracy! — Вперед, де Брасі! (Фр.)
62
chere patrie — Люба вітчизна (фр.).
63
braves poilus — Хоробрі солдати (фр.).
64
"La vendimia" — "Збирання винограду" (ісп.).
65
chetifs — Жалюгідні (фр.).
66
Epatant! — Дивовижно! (Фр.)
67
Cela se voit — Одразу видно (фр.).
68
Armenienne — Вірменка (фр.).
69
Que tu es grossier! — Який ти грубий! (Фр.)
70
Французьке "grossier" вимовляється подібно до англійського "grocer"—
"бакалійник".
71
Verbum sapientibus — Розумному досить півслова (латин.).
72
Петро Орач — Герой твору "Видіння Петра Орача" англійського письменника
Вільяма Ленгленда (XIV ст.).
73
Buttons — англійською "гудзики".
74
Стон — англійська міра ваги, 6,34 кг.
75
Fini — Кінець (фр.).
76
demain — Завтра (фр.).
77
Quitasol — "Дама з парасолькою" (ісп.).
78
Je m'en fiche — Начхати (фр.).
79
dum casta — Поки цнотлива (латин.).
80
gnadiges Fraulein — Панночка (нім.).
81
J 'ai la migraine — У мене мігрень (фр.).
82
Уайт Мелвіл — Англійський письменник, популярний у другій половині XIX
століття. В своїх романах описував звичаї вищого світу.
83

Єзавель — У Біблії — дружина ізраїльського царя Ахава, відома своєю підступністю.
84
La Rotisserie de la reine Pedauque — "Харчівня "Королева Гусячі Лапки" (роман А. Франса).
85
З вірша Р. Браунінга "Назва квітки".
86
Поллі Пічем, Філч, Дженні Дайвер, Люсі Локіт, Макхіт — дійові особи "Опери злидарів" Джона Гея.
87
Фрезер Джеймс (1854—1941) — відомий шотландський антрополог і знавець первісних культур.